Р.Б. СҮЛЕЙМЕНОВ АТЫНДАҒЫ ШЫҒЫСТАНУ ИНСТИТУТЫ
ИНСТИТУТ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ ИМЕНИ Р.Б. СУЛЕЙМЕНОВА
R.B. SULEIMENOV INSTITUTE OF ORIENTAL STUDIES

ISSN: 3007-0325

ҚАЗАҚСТАН ШЫҒЫСТАНУЫ

№ 2, ТОМ 18, 2026

Р.Б. СҮЛЕЙМЕНОВ АТЫНДАҒЫ ШЫҒЫСТАНУ ИНСТИТУТЫ

ҚАЗАҚСТАН ШЫҒЫСТАНУЫ

ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ

№ 2, ТОМ 18, 2026

2026

ИНСТИТУТ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ ИМЕНИ Р.Б. СУЛЕЙМЕНОВА

КАЗАХСТАНСКОЕ ВОСТОКОВЕДЕНИЕ

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ

№ 2, ТОМ 18, 2026

2026

R.B. SULEIMENOV INSTITUTE OF ORIENTAL STUDIES

KAZAKHSTAN ORIENTAL STUDIES

SCIENTIFIC JOURNAL
№ 2, VOL 18, 2026

2026

Ғылыми журнал

Журнал 2022 жылдан бері шығады

Құрылтайшы және баспагер:

Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты

Редакция мен баспагер мекен жайы:

Заңды мекен жайы: Қазақстан, Алматы қ., Шевченко к-сі 28, 050010

Нақты мекен жайы: Қазақстан, Алматы қ., Құрманғазы к-сі 29, 050010

Журнал Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігінде 2021 жылдың 16 тамызында тіркелген, куәлік №KZ54VPY00039118

«ҚАЗАҚСТАН ШЫҒЫСТАНУЫ»
№ 2, ТОМ 18, 2026

Бас редактор:
Мәсімханұлы Дүкен, филология ғылымдарының докторы, профессор, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының бас директоры (Алматы, Қазақстан)

Ғылыми редактор:
Смағұлов Болат Құдайбергенұлы, тарих ғылымдарының кандидаты, PhD (Тарих), қауымдастырылған профессор, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының жетекші ғылыми қызметкері (Алматы, Қазақстан)

Жауапты редактор:
Әмірбекова Сағыныш Көпенқызы, PhD (Шығыстану), Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты бас директорының стратегиялық даму және халықаралық байланыстар жөніндегі орынбасары (Алматы, Қазақстан)

«КАЗАХСТАНСКОЕ ВОСТОКОВЕДЕНИЕ»
№ 2, ТОМ 18, 2026

Главный редактор:
Масимханулы Дукен, доктор филологических наук, профессор, генеральный директор Института востоковедения имени Р.Б. Сулейменова (Алматы, Казахстан)

Научный редактор:
Смагулов Болат Кудайбергенович, кандидат исторических наук, PhD (История), асс. проф., ведущий научный сотрудник Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова (Алматы, Казахстан)

Ответственный редактор:
Амирбекова Сагыныш Копеновна, PhD (Востоковедение), заместитель генерального директора по стратегическому развитию и международным связям Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова (Алматы, Казахстан)

«KAZAKHSTAN ORIENTAL STUDIES»
№ 2, VOL 18, 2026

Chief Editor;
Duken Masimkhanuly, Doctor of Philology, Prof., General Director of the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies (Almaty, Kazakhstan)

Scientific editor:
Smağūlov Bolat, Candidate of Historical Sciences, PhD (History), Ass. Prof., Leading Researcher at the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies (Almaty, Kazakhstan)

Responsible editor:
Amirbekova Sagynysh, PhD (Oriental Studies), Deputy Director for Strategic Development and International Relations of the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies (Almaty, Kazakhstan)

Scientific journal

The journal has been published since 2022

Founder and publisher:

R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies

Editorial office and founder address:

Legal address:
Kazakhstan Almaty, st. Shevchenko 28, 050010

Actual address:
Kazakhstan, Almaty, st. Kurmangazy 29, 050010

The journal was registered with the Ministry of Information and Public Development of the Republic of Kazakhstan on August 16, 2021, certificate no. KZ54VPY00039118

Редакциялық алқа:

Бас редактор:

Мәсімханұлы Дүкен, филология ғылымдарының докторы, профессор, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының бас директоры (Алматы, Қазақстан), ID: 60196363300, ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-9326-1303

Ғылыми редактор:

Смағұлов Болат Құдайбергенұлы, тарих ғылымдарының кандидаты, PhD (Тарих), қауымд. проф., Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының жетекші ғылыми қызметкері (Алматы, Қазақстан), Scopus ID: 57221562721, ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-7372-2763

Жауапты редактор:

Әмірбекова Сағыныш Көпенқызы, PhD (Шығыстану), Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты бас директорының стратегиялық даму және халықаралық байланыстар жөніндегі орынбасары (Алматы, Қазақстан), Scopus ID: 57209224699, ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-9746-8387

Техникалық редактор:

Кудьяров Бабурбек Базарбайұлы, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты Қоғаммен байланыс және баспасөз орталығының баспасөз хатшысы (Алматы, Қазақстан), ORCID ID: https://orcid.org/0009-0008-3423-0900

Редакция алқасының мүшелері:

Муминов Аширбек Курбанович, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Ислам тарихы, өнері және мәдениеті ғылыми-зерттеу орталығының (IRCICA) аға ғылыми қызметкері (Стамбұл, Түркия), Scopus ID: 56409722900, ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-3430-928X

Каримова Рисалат-Биби Усманқызы, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты Үйғыртану орталығының басшысы (Алматы, Қазақстан), Scopus ID: 57190953702, ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-0696-9034

Ким Герман Николаевич, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті Азиятану институтының директоры (Алматы, Қазақстан), Scopus ID: 52963864400, ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-4742-1040

Мұқаметханұлы Нәбижан, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің Шығыстану институты (Алматы, Қазақстан), Scopus ID: 57209855457, ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-7802-7196

Кожирова Светлана Басиевна, саяси ғылымдардың докторы, профессор, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының бас ғылыми қызметкері (Алматы, Қазақстан), Scopus ID: 23389974500, ORCID ID: https://orcid.org/ 0000-0002-2873-057X

Дүйсен Ғалымжан Мұстахимұлы, экономика ғылымдарының докторы, доцент, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты директорының ғылыми жұмыстар жөніндегі орынбасары (Алматы, Қазақстан), Scopus ID: 57200533102, ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-4352-0482

Сарқытқан Қастер, география ғылымдарының кандидаты, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының жетекші ғылыми қызметкері (Алматы, Қазақстан), Scopus ID: 57213146106, ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-2270-4549

Батырхан Болатбек Шәденұлы, PhD (Шығыстану), Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің зерттеуші-доценті (Алматы, Қазақстан), Scopus ID: 56177934700, ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-2942-925X

Аликберов Аликбер Калабекович, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Ресей Ғылым академиясы Шығыстану институтының директоры (Мәскеу, Ресей), Scopus Author ID: 57195373436, ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-2894-2767

Липкин Михаил Аркадьевич, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Ресей Ғылым академиясының Әлем тарихы институтының профессоры (Мәскеу, Ресей), Scopus ID: *57059972700,* ORCID ID: 0000-0002-7717-6392

Бюлент Аксой, профессор, Гази университетінің Білім беру факультеті (Анкара, Түркия), Scopus ID: 52963864400, ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-7181-8008

Иштван Вашари, доктор, профессор, Лоранд Етвеш университетінің түркі филологиясы кафедрасы (Будапешт, Мажарстан), Scopus ID: *17436185300, ORCID: 0000-0001-5039-7489*

Нобуо Мисава, профессор, Азия мәдениетін зерттеу институтының әлеуметтік және мәдени зерттеулер бөлімінің ғылыми қызметкері (Токио, Жапония), Scopus ID: 80328640, ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-5644-2834

Фу Хунцзун, ғылым докторы, профессор, Шыңжаң университетінің профессоры (Үрімші, Қытай), Scopus ID: 55511379700, ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-5346-7075

Бабаджанов Бахтияр Мираимович, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Өзбекстан Республикасы Ұлттық археологиялық ғылым орталығының аға ғылыми қызметкері (Ташкент, Өзбекстан), Scopus ID: 55392988500, ORCID ID: https://orcid.org/0009-0001-6718-9819

Мария Шуппе, Ұлттық ғылыми зерттеулер орталығының директоры (Париж, Франция), Scopus ID: 37096240200

Елена Ордуна Носито, профессор, Комплутенсе университетінің филология факультетінің декан орынбасары (Мадрид, Испания), Scopus ID*: 57296839600,* ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-4296-0045

Юлай Шамилоглу, доктор, профессор, Висконсин университетінің профессоры (Мэдисон, АҚШ), Scopus ID: 59018386900, ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0658-1267

Нуриева Фануза Шакуровна, филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазан (Еділ бойы) Федералды университетінің профессоры (Қазан, Ресей), Scopus ID: 56242322300, ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-9957-9734

Турай Атабаки, PhD, Халықаралық әлеуметтік тарих институтының профессоры, Нидерланд Корольдік өнер және ғылым академиясы (Амстердам, Нидерланды), Scopus ID: ID: 8760319900, ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-3625-9618

Главный редактор:

Масимханулы Дукен, доктор филологичесих наук, профессор, Генеральный директор Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, (Алматы, Казахстан), Scopus 60196363300, ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-9326-1303

Научный редактор:

Смагулов Болат Кудайбергенович, кандидат исторических наук, PhD (История), асс. проф., ведущий научный сотрудник Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, к (Алматы, Казахстан), Scopus ID:57221562721, ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-7372-2763

Ответственный редактор:

Амирбекова Сагыныш Копеновна, PhD (Востоковедение), заместитель генерального директора по стратегическому развитию и международным связям Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова (Алматы, Қазақстан), Scopus ID: 57209224699, ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-9746-8387

Технический редактор:

Кудьяров Бабурбек Базарбайұлы, пресс-секретарь Центра по связям с общественностью и издательству Института востоковедения имени Р.Б. Сулейменова (Алматы, Қазақстан), ORCID ID: https://orcid.org/0009-0008-3423-0900

Члены редколлегии:

Муминов Аширбек Курбанович, доктор исторических наук, профессор, старший научный сотрудник Научно-исследовательского центра исламской истории, искусства и культуры (IRCICA) (Стамбул, Турция), Scopus ID: 56409722900, ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-3430-928X

Каримова Рисалат-Биби Усмановна. доктор исторических наук, профессор, руководитель Центра уйгуроведения Института востоковедения имени Р.Б. Сулейменова (Алматы, Казахстан), Scopus ID: 57190953702, ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-0696-9034

Ким Герман Николаевич, доктор исторических наук, профессор, директор Института азиатских исследований Казахского национального университета имени аль-Фараби, (Алматы, Казахстан), Scopus ID: 52963864400, ORCID ID: 0000-0003-4742-1040

Мукаметханулы Набижан, доктор исторических наук, профессор кафедры китаеведения факультета востоковедения КазНУ им. аль-Фараби (Алматы, Казахстан), Scopus ID: 57209855457, ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-7802-7196

Кожирова Светлана Басиевна, доктор политических наук, профессор, главный научный сотрудник Института востоковедения имени Р.Б. Сулейменова (Алматы, Казахстан), Scopus ID: 23389974500, ORCID ID: https://orcid.org/ 0000-0002-2873-057X

Дуйсен Галымжан Мустахимулы, доктор экономических наук, доцент, заместитель директора по научной работе Института востоковедения имени Р.Б. Сулейменова (Алматы, Казахстан), Scopus ID: 57200533102, ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-4352-0482

Саркыткан Кастер, кандидат географических наук, ведущий научный сотрудник Института востоковедения имени Р.Б. Сулейменова (Алматы, Казахстан), Scopus ID: 57213146106, ORCID ID: https://orcid.org/0000 0002 2270 4549

Батырхан Болатбек Шаденович, PhD (Востоковедение), доцент-исследователь, Казахского национального университета им. Аль-Фараби (Алматы, Казахстан), Scopus ID: 56177934700, ORCID ID: https://orcid.org/ 0000-0003-2942-925X

Аликберов Аликбер Калабекович, доктор исторических наук, профессор, директор Института востоковедения РАН (Москва, Россия), Scopus ID: 57195373436, ORCID ID: https://orcid.org/ 0000-0002-2894-2767

Липкин Михаил Аркадьевич, доктор исторических наук, профессор, профессор Института всемирной истории РАН (Москва, Россия), Scopus ID: *57059972700,* ORCID ID: 0000-0002-7717-6392

Бюлент Аксой, профессор, факультет образования Университета Гази (Анкара, Турция), Scopus ID: 52963864400, ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-7181-8008

Иштван Васари, доктор, профессор, кафедра тюркской филологии Университета Лоранд Етвеш (Будапешт, Венгрия), Scopus ID: *17436185300, ORCID: 0000-0001-5039-7489*

Нобуо Мисава, профессор, научный сотрудник факультета социальных и культурных исследований Института изучения азиатских культур (Токио, Япония), Scopus ID: 80328640, ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-5644-2834

Фу Хунцзунь, доктор наук, профессор, профессор Синьцзянского университета (Урумчи, Китай), Scopus ID: 55511379700, ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-5346-7075

Бабаджанов Бахтияр Мираимович, доктор исторических наук, профессор, старший научный сотрудник Национального арзеологического научного центра Республики Узбекистан (Ташкент, Узбекстан), Scopus ID: 55392988500, ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-6205-6294, https://orcid.org/0009-0001-6718-9819

Мария Шуппе, директор Национального центра научных исследований (Париж, Франция), Scopus ID: 37096240200

Елена Ордуна Носито, профессор, заместитель декана факультета филологии Университета Комплутенсе (Мадрид, Испания), Scopus ID: 57296839600, ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-4296-0045

Юлай Шамилоглу, доктор, профессор Университета Висконсина (Мэдисон, США), Scopus ID: 59018386900, ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0658-1267

Нуриева Фануза Шакуровна, доктор филологических наук, профессор, профессор Казанского (Приволжского) федерального университета (Казань, Россия), Scopus ID: 56242322300 ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-9957-9734

Тураи Атабаки, PhD, профессор Международного института социальной истории, Королевской академии искусств и наук Нидерландов (Амстердам, Нидерланды), Scopus ID: 8760319900, ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-3625-9618

Editorial Board:

Editor-in-Chief:

Masimkhanuly Duken, Doctor of Philology, Professor, Director General, R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies General Director of R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies (Almaty, Kazakhstan), Scopus ID: 60196363300, ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-9326-1303

Science Editor:

Smağūlov Bolat, Candidate of Historical Sciences, PhD (History), Associate Professor, Lead Researcher, R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies (Almaty, Kazakhstan), Scopus ID:57221562721, ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-7372-2763

Responsible editor:

Amirbekova Sagynysh, PhD (Oriental Studies), Deputy Director, R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies (Almaty, Kazakhstan), Scopus ID: 57209224699, ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-9746-8387

Technical editor:

Kudyarov Baburbek, Centre for public affairs and publishing, Press Secretary (Almaty, Kazakhstan), ORCID ID: https://orcid.org/0009-0008-3423-0900

Members of the Editorial Board:

Muminov Ashirbek Kurbanovich, Doctor of Historical Sciences, Professor, Senior Researcher, Research Centre for Islamic History, Art and Culture (IRCICA) (Istanbul, Turkey), Scopus ID: 56409722900, ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-3430-928X

Karimova Risalat-Bibi Usmanovna. Doctor of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher, Head of the Uyghur Studies Center, R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies (Almaty, Kazakhstan), Scopus ID, Scopus ID: 57190953702, ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-0696-9034

Kim German Nikolaevich**,** Doctor of Historical Sciences, Professor, Director of the Institute of Asian Studies, Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan), Scopus ID: 52963864400, ORCID ID: 0000-0003-4742-1040

Mukametkhanuly Nabijan, Doctor of Historical Sciences, Professor, Department of Sinology, Faculty of Oriental Studies, Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan), Scopus ID: 57209855457, ORCID https://orcid.org/0000-0002-7802-7196

Kozhirova Svetlana Basievna**,** Doctor of Political Sciences, Professor, Chief Researcher, R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies (Almaty, Kazakhstan), Scopus ID: 23389974500, ORCID ID: https://orcid.org/ 0000-0002-2873-057X

Duysen Galymzhan Mustakhimuly*,* Doctor of Economic Sciences, Associate Professor, Deputy Director for Science, R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies (Almaty, Kazakhstan), Scopus ID: 57200533102, ORCID ID: https://orcid.org/ ***0000-0002-4352-0482***

Sarkytkan Kaster, Candidate of Geographical Sciences, Leading Researcher, R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies (Almaty, Kazakhstan), Scopus ID: 57213146106, ORCID ID: https://orcid.org/0000 0002 2270 4549

***Batyrkhan Bolatbek*,** PhD (Oriental Studies), Professor/Researcher, Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan), Scopus ID: 56177934700, ORCID ID: https://orcid.org/ 0000-0003-2942-925X

Alikberov Alikber K., Doctor of Historical Sciences, Professor, Researcher, Institute of Oriental Studies, Russian Academy of Sciences) (Moscow, Russia), Scopus ID: 57195373436, ORCID ID: https://orcid.org/ 0000-0002-2894-2767

Lipkin Mikhail A., Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor at the Institute of World History, Russian Academy of Sciences (Moscow, Russia), Scopus ID: ***57059972700,*** ORCID ID: 0000-0002-7717-6392

Bülent Aksoy, Professor, Faculty of Education, Gazi University (Ankara, Turkey), Scopus ID: 55584018400

Istvan Vasary, Doctor, Professor, Department of Turkic Philology, Eötvös Loránd University, Institute of Oriental Studies (Budapest, Hungary), Scopus ID: *17436185300, ORCID: 0000-0001-5039-7489*

Nobuo Misawa, Researcher, Faculty of Social and Cultural Studies, Institute for the Study of Asian Cultures (Tokyo, Japan), Scopus ID: 80328640, ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-6205-6294

Fu Hongzun, Professor, Xinjiang University, Doctor (Ürümqi, China), Scopus ID: 55511379700, ***ORCID: 0000-0001-5346-7075***

Babadzhanov Bakhtiyar M., Doctor of Historical Sciences, Professor Senior Researcher, National Archaeology Center, Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan (Tashkent, Uzbekistan), Scopus ID: 57211741601, ORCID ID: https://orcid.org/0009-0001-6718-9819

Maria Sczuppe, Director, National Center for Scientific Research (Paris, France), Scopus ID: 37096240200

Elena Orduna Nosito, Professor, Vice-Dean of the Faculty of Philology, Complutense University (Madrid, Spain), Scopus ID: ***57296839600***, ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-4296-0045

Yulay Shamiloglu, Doctor, Professor, Emeritus Professor, University of Wisconsin (Madison, USA), Scopus ID: 59018386900, ORCID: 0000-0003-0658-1267

Nurieva Fanuza Shakurovna, Doctor of Philological Sciences, Professor, Kazan (Volga Region) Federal University, Doctor of Philology (Kazan, Russia), Scopus ID: 56242322300, ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-9957-9734

Touraj Atabaki, Professor, International Institute of Social History, Royal Netherlands Academy of Arts and Sciences, PhD (Amsterdam, Netherlands), Scopus ID: 8760319900, ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-3625-9618

МАЗМҰНЫ

Алғысөз **18**

Шығыс елдерінің тарихы мен мәдениеті

Оразбек А.Н., Тулеубаева С.А.
Қазіргі кезеңдегі Ауғанстан әйелдері: қиындықтар мен перспективалар 24

Көптілеуова Д.Т., Жиекбаева А.Б., Сейтметова Ж.Р.
Қазіргі араб прозасындағы мәдени жады мен тарихи жарақаттың репрезентациясы («Қафирдің тағдыры», «Бағдадтағы Франкенштейн», «Күн қақпасы» романдары негізінде) 36

Қыдырбекұлы Д.Б., Байдаров Е.Ұ.
Ауғанстан: хазара, чараймақ және моғол халықтары 48

Шығыс елдерімен қарым-қатынас

Гумарова А.Н., Байсултанова К.Ш., Әшекей Д.А.
ШЫҰ аясындағы цифрлық платформалар мен киберқауіпсіздіктің құқықтық тетіктерінің қазіргі жағдайы және даму перспективалары 70

Гао Шэннань
Қазақстандағы бизнес ортаны дамыту үшін цифрлық құралдарды қолдану тәжірибесі 80

Хуэй Синь
Қытай және Қазақстан университеттеріндегі оқытушылардың еңбек жағдайлары мен мансаптық өсуі 92

Нирмал Кумар Гаджил, Еслямгариев А.А., Кокеева Д.М.
Үндістан және Орталық Азия: тарихи-мәдени байланыс 102

Шығыстық деректану және түркология

Әмірбекова С.К., Сарқытқан Қ., Дюсенов Б.
Әбу-л-Фида еңбектеріндегі Хорезм мен Мауреннахр тарихы мен географиясы: Ватикан нұсқасы материалдары негізінде 118

Морякова М.Т., Шотанова Г.А.
Түрік, қазақстандық және еуропалық тарихнамадағы Алтын орда қалалары мен қоныстарының күнделікті өмірі (XIII–XV ғғ.) 136

Шадкам З., Тұяқбаев Ө.
Шығыс деректеріндегі Каспий теңізі атауларының тарихи ретроспективасы 151

Төлебаева Ж.М., Төлебаев Т.Е.
Жаңа замандағы қазақтар мен Қазақстан тарихын зерттеудегі Мұхаммед-Салих-Қожа Ташканди шығармасының маңызы 163

Жүзбаева Ұ.Д. Ильясова З.С.
Түрік зерттеушілерінің еңбектеріндегі әл-Қалқашанди және оның шығармалары 176

Монтанай Э.Ә., Морякова М.Т., Әбиденқызы А.
Қазақстан мен Түркиядағы қолжазбатану ғылымы: тарихнамалық және салыстырмалы талдау 187

Тұрмахан Н.Ж., Байгунаков Д.С.
Антикалық авторлар еңбектері тарихи және археологиялық ізденістер тоғысында (Батыс Қазақстан материалдары бойынша) 200

Абишева А.С., Шаймердинова Н.Г.
«Жәми ад-Дуаль» түркі ономастикасының дереккөзі ретінде 215

Қарабаева З.М., Жүзтаева Б.Н., Әли Б.Қ.
Қазіргі тарихнамадағы Қазақстан мен Түркияның мемлекетаралық қарым-қатынастары 229

Шолахов М.Г., Набиев Р.А.
Жошы Ұлысының батыс еуропалық тарихнамасындағы Сарайшық мәселесін зерттеу..... 241

Шығыс елдерінің дүниетанымы

Мәсімханұлы Д., Кудьяров Б.Б
Қытайдың жұмсақ күш стратегиясы: батыстық және қытайлық ғылыми көзқарастардың салыстырмалы талдауы..... 258

Ержанова А.Ж., Дюсенов Н.Т., Байдуйсен Қ.Б.
Батыс, Шығыс және Қазақстанның мәдени-өркениеттік парадигмаларындағы келісім концептісі..... 270

Қадыл Т., Абдылбарыұлы Д., Жомарт Е.
Түркі тілдес халықтардың дүниетанымындағы әлем бейнесі: Қытай мифтері мен тарихи деректері негізінде..... 285

Орта Азия елдері: тарихы мен мәдениеті

Паримбекова К.П., Дукенбаева З.О., Қара Ә.
Шыңжаңнан Үндістанға қазақтардың қоныс аударуы: архивтік деректер негізінде (1940–1954 жж.)..... 307

Юсупов Р.Қ., Әбиденқызы А.
Ұйғырлардың Жетісуға көші-қонының тарихи үдеріс ретінде бейнеленуі (Сейіт Мұхаммед Қашидің «Шәрһи шикәстә» поэмасы мысалында)..... 324

Жумабаева А.А., Қыдырбаев К.Ж.
Ноғайдың сыртқы саясаты және халықаралық рөлі..... 338

Жеңіс Ж.
Ауғанстан қазақтары жадындағы Ашаршылық (1931–1933 ж.ж.) естеліктері..... 347

Рымбекова А.Д., Сулейменова Ж.А., Исаев А.У.
Қытайдан келген оралмандардың тілдік бейімделу процесіне қос тілділіктің әсері..... 359

Каримова Р.У., Каримова З.К., Масимова Х.В.
Қазақстан ұйғырларының дәстүрлі жерлеу және үйлену жоралғыларының трансформациясы..... 372

Сулейменова Д.К., Ағатай Ө. М.
XIV ғасырдың соңындағы Жошы Ұлысының қалалық орталықтарындағы білім беру, құқық және астрономия..... 386

Ұлықпанова Ә.Ж., Әуесбаева П.Т., Мурсалимова Н.М.
Түркіхалықтары фольклорындағы демонологиялық әңгімелері: кеңістік пен кейіпкер жүйесі..... 397

СОДЕРЖАНИЕ

Предисловие **18**

История и культура стран Востока

Оразбек А.Н., Тулеубаева С.А.
Женщины Афганистана на современном этапе: вызовы и перспективы 24

Коптилеуова Д.Т., Жиекбаева А.Б., Сейтметова Ж.Р.
Репрезентация культурной памяти и исторической травмы в современной арабской прозе (на материале романов «Судьба Кафира», «Франкенштейн в Багдаде», «Врата Солнца») 36

Кыдырбекулы Д.Б., Байдаров Е.У.
Афганистан: хазарейцы, чараймаки и моголы 48

Страны Востока в международных отношениях

Гумарова А.Н., Байсултанова К.Ш., Ашекей Д.А.
Текущее состояние и перспективы цифровых платформ и правовых механизмов кибербезопасности в рамках ШОС 70

Гао Шэннань
Казахстанская практика применения цифровых инструментов для развития бизнес-среды 80

Хуэй Синь
Условия труда и карьерный рост преподавателей в университетах Китая и Казахстана 92

Нирмал Кумар Гаджил, Еслямгариев А.А., Кокеева Д.М.
Индия и Центральная Азия: взаимосвязь через историю и культуру 102

Источниковедение Востока и тюркология

Әмірбекова С.К., Сарқытқан Қ., Дюсенов Б.
Историко-георгафические сведения о Хорезме и Мавереннахре в книге «Таквим аль-Булдан» Абу Аль-Фиды: на основе материалам Ватиканской версии 118

Морякова М.Т., Шотанова Г.А.
Повседневная жизнь золотоордынских городов и поселений (XIII–XV вв.) в турецкой, казахстанской и европейской историографии 136

Шадкам З., Туякбаев О.
Историческая ретроспектива названий Каспийского моря в восточных источниках 151

Тулибаева Ж.М., Тулибаев Т.Е.
Зачение сочинения Мухаммад-Салих-Ходжи Ташканди для изучения истории казахов и Казахстана в новое время 163

Жузбаева У.Д., Ильясова З.С.
Аль-Калкашанди и его сочинения в трудах турецких исследователей 176

Монтанай Э.Ә., Морякова М.Т., Абиденкызы А.
Кодикология в Казахстане и турции: истроиографический и сравнительный анализ 187

Турмахан Н.Ж., Байгунаков Д.С.
Труды античных авторов на стыке исторических и археологических изысканий (по материалам Западного Казахстана) 200

Абишева А.С., Шаймердинова Н.Г.
«Джами ад-Дуваль» как источник по тюркской ономастике 215

Қарабаева З.М., Жузтаева Б.Н., Али Б.К.
Межгосударственные отношения Казахстана и Турции в современной

историографии..... 229
Шолахов М.Г., Набиев Р.А.
Изучение вопроса Сарайчика в западноевропейской историографии Улуса Джучи..... 241

Мировоззрение стран Востока

Мәсімханұлы Д., Кудьяров Б.Б.
Стратегия мягкой силы Китая: сравнительный анализ западных и китайских научных подходов..... 258
Ержанова А.Ж., Дюсенов Н.Т., Байдуйсен Қ.Б.
Концепт согласия в культурно-цивилизационных парадигмах Запада, Востока и Казахстана..... 270
Кадыл Т., Абдылбарыұлы Д., Жомарт Е.
Картина мира в мировоззрении тюркоязычных народов: на основе китайских мифов и исторических источников..... 285

Страны Средней Азии: история и культура

Паримбекова К.П., Дукенбаева З.О., Кара А.
Переселение казахов из Синьцзяна в Индию: по материалам архивных источников (1940–1954 гг.)..... 307
Юсупов Р.К., Абиденкызы А.
Отражение миграции уйгуров в Семиречье как исторического процесса (на примере поэмы Сейита Мухаммеда Каши «Шархи шикаста»)..... 324
Жумабаева А.А., Кыдырбаев К.Ж.
Внешняя политика и международная роль Ногая…… 338
Женис Ж.Ж.
Воспоминания афганских казахов о голоде в Казахстане (1931–1933)..... 347
Рымбекова А.Д., Сулеменова Ж.А., Исаев А.У.
Влияние двуязычия на процесс языковой адаптации репатриантов из Китая..... 359
Каримова Р.У., Каримова З.К., Масимова Х.В.
Трансформация традиционной погребальной и свадебной обрядности уйгуров Казахстана..... 372
Сулейменова Д.К., Агатай У.М.
Образование, право и астрономия в городских центрах Улуса Джучи в конце XIV века..... 386
Улыкпанова А.Ж., Ауесбаева П.Т., Мурсалимова Н.М.
Демонологические рассказы в фольклорі тюркских народов: пространство ші система персонажей..... 397

CONTENT

Foreward **18**

History and culture of the Eastern countries

Orazbek A.N., Tuleubaeva S.A.
Women of Afghanistan today: challenges and prospects 24

Koptilyeuova D.T., Zhiekbayeva A.B., Seitmetova Zh.R.
Representation of cultural memory and historical traum a in contemporary Arabic fiction (based on the novels «The Exile of the Water Diviner», «Frankenstein in Baghdad», «Bab al-Shams») 36

Khidirbekughli D.B., Baidarov E.U.
Afghanistan: Hazara, Charaymak and Moghol peoples 48

Eastern Countries in International Relations

Gumarova A.N., Baisultanova K.Sh., Ashekei D.A.
Current state and prospects of digital platforms and legal mechanisms of cybersecurity within the SCO framework 70

Gao Shengnan
Kazakhstan's practice of digital tools for developing the business environment 80

Hui Xin
Working conditions and career development of teachers at universities in China and Kazakhstan 92

Nirmal Kumar Gadgil, Yeslyamgariyev A.A., Kokeyeva D.M.
India and Central Asia: connectivity through history and culture 102

Source Studies of the East and Turkology

Amirbekova S.K., Sarkytkan K., Dyusenov B.
Historical and geographical information about Khorezm and Maverannahr in the book «Taqwim Al-Buldan» by Abu Al-Fida: based on materials from the Vatican version 118

Moryakova M.T., Shotanova G.A.
Everyday life of the Golden Horde cities and settlements (13th–15th centuries) in Turkish, Kazakh and European historiography 136

Shadkam Z., Tuyakbaev O.
Historical retrospective of the names of the Caspian Sea in eastern sources 151

Tulibayeva Zh.M., Tulibayev T.E.
The significance of Muhammad Salih Khwaja Tashkandi's work for the study of the history of the Kazakhs and Kazakhstan in the modern period 163

Zhuzbayeva U., Ilyassova Z.
Al-Qalqashandi and his works in the works of Turkish researchers 176

Montanay E.A., Moryakova M.T., Abidenkyzy A.
Manuscript studies in Kazakhstan and Turkey: historiographical and comparative analysis 187

Turmakhan N.Zh., Baigunakov D.S.
Works of ancient authors at the crossroads of historical and archaeological research (based on the materials of western Kazakhstan) 200

Abisheva A.S., Shaimerdinova N.G.
«Jami' al-Duwal» as a source of Turkic onomastics 215

Karabaeva Z.M., Zhuztaeva B.N., Ali B.K.
Interstate relations of Kazakhstan and Turkey in modern historiography 229

Sholakhov M.G., Nabiev R.A.
The study of the Saraichik issue in Western European historiography of the Ulus of Jochi 241

Worldview of the Eastern countries

Massimkhanuly D., Kudyarov.B.B.
Change of security concepts of the PRC..... 258
Yerzhanova A., Dyussenov N., Baiduysen K.
The concept of consent in the cultural and civilizational paradigms of the West, the East, and Kazakhstan..... 270
Kadyl T., Abdylbaryuly D., Zhomart E.
The worldview of Turkic-speaking peoples: the image of the world based on Chinese myths and historical sources 285

Central Asian countries: history and culture

Parimbekova K.P., Dukenbaeva Z.O., Kara A.
The migration of Kazakhs from Xinjiang to India: based on archival sources (1940–1954)..... 307
Yussupov R.K., Abidenkyzy A.
Eflection of the Uyghur migration to Semirechye as a historical process (based on the example of the poem «Sharhi shikasta» by Seyit Mohammed Kashi)..... 324
Zhumabayeva A.A., Kydyrbayev K.Zh.
Foreign policy and international role of Nogai..... 338
Zhengis Zh.Zh.
Memories of Afghan Kazakhs of the famine in Kazakhstan (1931–1933)..... 347
Rymbekova A.D., Suleimenova Zh.A., Issayev A.U.
Impact of bilingualism on the language adaptation process of repatriates from China..... 359
Karimova R.U., Karimova Z.K., Masimova H.V.
The transformation of traditional Uyghur funerary and wedding rituals in Kazakhstan..... 372
Suleimenova D.K., Agatay O.M.
Education, law and astronomy in the urban centers of the Ulus of Jochi in the late fourteenth century..... 386
Ulykpanova A.Zh., Auesbayeva P.T., Mursalimova N.M.
Demonological stories in the folklore of the Turkic peoples: space and character system..... 397

АЛҒЫСӨЗ

Шығыстану (ориенталистика) – Азия және Солтүстік Африка елдерінің тарихын, экономикасын, тілдерін, этнографиясын, мәдениетін, дінін, философиясын, материалдық және рухани мәдениеттерінің ескерткіштерін кешенді түрде зерттейтін ғылым. Бұл оның негізігі анықтамасы. Дәл осы ғылымды атау үшін «ориенталистика» термині қолданылады, яғни шығыстану ғылымының екінші атауы бар, ол – ориенталистика.Шығыстану ғылымы өз ішінде мынадай аймақтық салаларға бөлінеді: египтология, семитология, ассириология, арабистика, шумерология, урартология, кумранистика, малаистика, ирантану, түркітану, синология (қытайтану), моңғолтану, үндітану, жапонтану және т.б. Шығыстану ғылымына Азия мен Солтүстік Африка елдерін іштей салаларға және аймақтарға бөліп қарастыру үрдісі тән. Ол үрдіс бойынша Шығыс елдерінің тарихын, экономикасын, әдебиетін және тілін зерттеуге мамандану, мысалы: шығыстанушы-тарихшы, шығыстанушы-лингвист т.б. Сонымен бірге, Азия мен Солтүстік Африка елдерінің дінін, философиясын, мәдениетін жеке салаларға жіктеп қарастыру. Мысалы, араб елдерінің қазіргі саяси проблемаларына сараптама жасау немесе Қытайдың Орта Азия елдерімен болған экономикалық қатынастарын зерттеу.

Бүгінде шығыстану ғылымының зерттеу аясы кеңейіп, негізгі мақсаты – Шығыстың және Орталық Азия елдерінің, оның ішінде, еліміздің осы уақытқа дейін бұрмаланған тарихын, рухани-мәдени қазынасын терең зерттеп, Шығыстың және Түркі әлемінің әлемдік өркениеттің дамуына қосқан үлесін баршаға нақтылап, анықтап беру болып табылады. Оған қоса, шығыстану ғылымының алдында әртүрлі өркениеттер арасындағы диалогты қалыпты арнаға түсіріп, қазіргі әлемдегі бірқатар маңызды тарихи-мәдени, рухани, саяси және ұлттық проблемалардың әділ шешімін табу міндеті тұр. Біздің елімізде шығыстану ғылымы саласымен арнайы айналысатын Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі жанындағы Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты бар. Құрылғанына ширек ғасырдан асқан ғылыми орталық Азия мен Солтүстік Африка елдерін, Қазақстан мен Шығыс елдері қарым-қатынасының тарихи-мәдени, әлеуметтік-экономикалық, саяси, діни, сонымен қатар, өркениет және мәдениетаралық қырларына іргелі және қолданбалы негізде жүйелі зерттеулер жүргізіп келеді. Институтта аталған сала мамандарының үлкен қосыны шоғырланған. Сонымен бірге, Институттың халықаралық байланыс ауқымы да өте кең. Институт ғалымдары әлемнің көптеген елдерінің іргелі ғылыми орталықтарымен, жетекші ғалымдарымен бірге қоян-қолтық жұмыс істеп келеді. Міне осы жағдайдың бәрі Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты алдына үлкен міндет қойып отыр. Ол міндет болса – Институттың өзінің жеке ғылыми басылымын (хабаршы) шығару. Осыған байланысты Институт 2022 жылдан бастап «Қазақстанның шығыстану ғылымы» атты журнал шығаруды қолға алды. 2024 жылы журнал ғылыми еңбектің нәтижелерін жариялау үшін ҚР ҒЖБМ Ғылым

және жоғары білім саласында сапаны қамтамасыз ету комитеті ұсынған ғылыми басылымдар тізбесіне енді. Журналда отандық және шетелдік белгілі шығыстанушы ғалымдардың, магистранттар мен докоранттардың шығыстану ғылымының өзекті мәселелеріне, Азия мен Солтүстік Африка елдерінің тарихы мен мәдениетіне, тілі мен әдебиетіне, экономикасы мен ішкі-сыртқы саясатына қатысты, сондай-ақ, Қазақстан мен Шығыс елдері арасындағы тарихи-мәдени, әлеуметтік-экономикалық, саяси, діни байланыстарын қарастырған еңбектері жарияланады. Журналда жарияланған материалдар ғылыми қауым үшін ғана емес, жалпы оқырмандар үшін де қызықты әрі пайдалы болады деп үміттенеміз. Осы саладағы барлық мамандарды шығармашылық ынтымақтастыққа шақырамыз.

Дүкен Мәсімханұлы
Бас редактор, Р.Б.Сүлейменов атындағы
Шығыстану институтының бас директоры,
филология ғылымдарының докторы, профессор

ПРЕДИСЛОВИЕ

Востоковедение (ориенталистика) – наука, занимающаяся комплексным исследованием истории, экономики, языка, этнографии, культуры, религии, философии, памятников материальной и духовной культуры стран Азии и Северной Африки. Это его основное определение. Для данной науки используется также и термин «ориенталистика» – второе название востоковедческой науки.

Внутри востоковедение подразделяется на такие региональные направления исследования, как египтология, семитология, ассириология, арабистика, шумерология, урартология, кумранистика, малаистика, иранистика, тюркология, синология (китаеведение), монголоведение, индология, японистика и т.п.

Для востоковедения характерно изучение стран Азии и Северной Африки с разделением на отдельные отрасли и регионы. Исходя из этого имеются различные направления по исследованию истории, экономики, литературы и языков стран Востока, например, историк-востоковед, лингвист-востоковед и др. Наряду с этим осуществляется и изучение отдельных аспектов религии, философии и культуры стран Азии и Северной Африки. Речь идет, например, об анализе современных политических проблем арабских стран или исследовании экономических отношений Китая со странами Центральной Азии.

В настоящее время область исследований востоковедческой науки расширяется и основной ее целью является углубленное изучение по сей день искаженной истории, а также духовно-культурных богатств стран Востока и Центральной Азии, в частности, нашей страны, конкретизация и определение вклада народов Востока и Тюркского мира в развитие мировой цивилизации. Перед востоковедением стоит также задача уравновесить диалог между различными цивилизациями и найти справедливое решение для ряда важных историко-культурных, духовных, политических и национальных проблем современного мира.

В нашей стране осуществляет свою деятельность Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан, непосредственно занимающийся исследованием проблем востоковедческой науки. Научный центр с более чем четвертьвековой историей проводит системные фундаментальные и прикладные исследования стран Азии и Северной Африки, историко-культурных, социально-экономических, политических, конфессиональных, а также, цивилизационных и межкультурных аспектов взаимоотношений Казахстана и стран Востока.

В Институте сконцентрирована большая группа востоковедов. Очень широким является также и масштаб международных связей Института. Ученые Института тесно сотрудничают с крупными научными центрами и ведущими учеными многих стран мира. И все это возлагает на Институт востоковедения

им. Р.Б. Сулейменова большую задачу – выпуск собственного научного издания (вестника) Института.

В связи с этим с 2022 года Институт приступил к изданию журнала «Казахстанское востоковедение». А в 2024 году журнал был включен в утвержденный Комитетом по обеспечению качества в сфере науки и высшего образования МНиВО РК перечень изданий, в которых отражены основные результаты научных исследований. В журнале публикуются посвященные актуальным вопросам востоковедения статьи отечественных и зарубежных известных ученых, магистрантов и докторантов. В них рассматриваются история и культура, язык и литература, экономика, внешняя и внутренняя политика стран Азии и Северной Африки, а также историко-культурные, социально-экономические, политические, религиозные связи между Казахстаном и странами Востока.

Надеемся, что материалы, опубликованные в журнале, будут полезны и интересны не только научному сообществу, но и широкому кругу читателей. Приглашаем к творческому сотрудничеству всех специалистов по данной отрасли.

Ждем от Вас оригинальных и интересных работ.

Дукен Масимханулы
Главный редактор, генеральный директор
Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова,
доктор филологических наук, профессор

FOREWORD

Oriental studies (orientalism) is a science that deals with a comprehensive study of the history, economy, language, ethnography, culture, religion, philosophy, monuments of material and spiritual culture of Asian and North African countries. This is its basic definition. For this science, the term "orientalism" is also used – the second name of Oriental studies.

Internally, Oriental studies is divided into such regional areas of study as Egyptology, Semitology, Assyriology, Arabic studies, Sumerology, Urarthology, Qumran studies, Malay studies, Iranian studies, Turkology, Sinology, Mongol studies, Indology, Japanese studies, etc.

Oriental studies is characterized by the study of the countries of Asia and North Africa, divided into separate fields and regions. Based on this, there are various areas of research in the history, economy, literature and languages of Eastern countries, for example, an Oriental historian, an Oriental linguist, etc. Along with this, the study of certain aspects of religion, philosophy and culture of Asian and North African countries is also carried out. It is, for example, an analysis of the current political problems of Arab countries or a study of China's economic relations with Central Asian countries.

Currently, the research area of Oriental studies is expanding and its main goal is to study in-depth the still distorted history, as well as the spiritual and cultural riches of Eastern and Central Asian countries, in particular, our country, concretizing and determining the contribution of the peoples of the East and the Turkic world to the development of world civilization. Oriental studies also has the task of balancing the dialogue between different civilizations and finding a fair solution to a number of important historical, cultural, spiritual, political and national problems of the modern world.

R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, which is directly involved in the study of problems of Oriental studies, operates in our country. The Scientific Center with more than a quarter of a century of history conducts systematic fundamental and applied research of Asian and North African countries, historical, cultural, socio-economic, political, confessional, as well as civilizational and intercultural aspects of relations between Kazakhstan and Eastern countries.

The Institute has a large group of Orientalists. The scope of the Institute's international relations is also very broad. The Institute's scientists work closely with major research centers and leading scientists from many countries around the world. And all this imposes a big task on the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies - the issue of its own scientific publication.

In this regard, the Institute started publishing the journal «Kazakhstan Oriental Studies» in 2022. And in 2024, the journal was included in the list of publications that reflect the main results of scientific research approved by the Science and Higher Education Quality Assurance Committee of the Ministry of Science and Higher

Education of the Republic of Kazakhstan. The journal publishes articles on topical issues of Oriental studies by well-known local and foreign scientists, undergraduates and doctoral students. They cover the history and culture, language and literature, economy, foreign and domestic policies of Asian and North African countries, as well as historical, cultural, socio-economic, political, and religious ties between Kazakhstan and the countries of the East.

We hope that the materials published in the journal will be useful and interesting not only for the scientific community, but also for a wide range of readers. We invite all specialists in this field to creative cooperation.

We are waiting for original and interesting works from you.

Duken Massimkhanuly
Chief Editor, Director General
R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies,
Doctor of Philological Sciences, Professor

ҒТАМР 04.41.31 https://doi.org/ 10.63051/kos.2026.2.24

[1]А.Н. Оразбек , [2*]С.А. Тулеубаева

[1,2]Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
E-mail:anelya.orazbek.2003.ma@gmail.com, samaltu@mail.ru

ҚАЗІРГІ КЕЗЕҢДЕГІ АУҒАНСТАН ӘЙЕЛДЕРІ: ҚИЫНДЫҚТАР МЕН ПЕРСПЕКТИВАЛАР

Аңдатпа. Мақала Ауғанстандағы әйелдердің жағдайына әсер еткен 2021 жылы «Талибанның» билікке оралуы мен одан кейінгі өзгерістермен келген көп салалы трансформацияларды кешенді талдауға арналған. Таяу Шығыс мемлекеттері арасында ауған әйелдерінің кейсі ең өзекті және ерекше үлгі болуы, зерттеуді бұрын соңды болмаған жаңаша қырлардан қарастыруды талап етеді. Жұмыстың мақсаты Ауғанстандағы гендерлік институттағы өзгерістерді анықтап, олардың қоғамға және келешектегі даму перспективаларына әсерін анықтап саралау. Сонымен қатар халықаралық көмектің тиімділігін анықтап талдау. Зерттеудің ғылыми маңыздылығы жергілікті әйелдердің мәселесін тек гендерлік саясат ретінде ғана қарастырмай, құқықтану, психология, әлеметтану салаларымен өзара байланысты кешенді талдау болып табылады. Мақаланың ғылыми жаңалығы «Талибан» билігін қазіргі кезеңдегі ауған әйелдерінің институционалды деңгейде гендерлік құқықтарының регрессиясын басқару тетігі ретінде талдау. Бұл үшін зерттеуде әйелдердің күнделікті өміріндегі қиындықтар мен шектеулер, қоғамдағы рөлі, денсаулық сақтау мен білім алу жүйелеріне қолжетімділігі, еңбек нарығындағы орны сараланады. Зерттеу жүргізу кезегінде тарихи-салыстырмалы аналитика, халықаралық ұйымдар есептерінің контент-талдауы қолданылды. Жұмыс нәтижелері ауған әйелдерінің гендерлік қысымға тап болуы, оларды экономикалық тәуелділікке, әлеуметтік оқшауланууға, тереңдетілген ұзақ мерзімді психологиялық жарақаттарға алып келетінін көрсетеді. Қортындылай келе, мақала Ауғанстадағы әйелдер мәселесін ескеру, мемлекеттің даму перспективаларына деген тікелей байланысын және бұған жергілікті халық пен мемлекеттік емес ұйымдардың көмегі маңызды рөл атқаратыны айқындалады.

Кілт сөздер: адам құқықтары, Ауғанстан, әйелдер, әлеуметтік шектеулер, гендерлік саясат, гуманитарлық дағдарыс, халықаралық қолдау.

Кіріспе

Ауғанстандағы болып жатқан жағдай әлемнің назарынын тыс қала алмайды. «Талибан» қайта оралғаннан кейін мемлекеттің гендерлік саясаты түбегейлі өзгерген болатын. 2021-ші жыл жергілікті әйелдер мен қыздардың мәртебесін, құқықтық және әлеметтік орнын және қоғамдағы мүмкіншіліктерін айқындады. Білім алу, денсаулық сақтау, жұмысқа орналасу секілді салаларға қол жетімділік шектеліп, гендерлік теңдік, сөз бостандығы, адам құқықтарына байланысты барлық нормалар жойылды десек-те болады. Әйелдер құқықтарының бұзылуы Ауғанстанда біраз уақыттан бері өзекті мәселе болып келгенімен, қазіргі уақытта жаңа реттеуші шектеулер енгізілуімен, жағдай ушыға түсті. Қыздардың білім алуына қойылған тыйым кесірінен, қоғамдық жүйе, адами капитал және келешектегі өсу перспективалары зардап шегуде. Гендерлік теңсіздік тек әйел құқықтарына ғана ықпал етпей етпей қоймай, экономикалық пен саяси тұрақтылық секілді алпауыт секторлаға да әсер етеді.

Ғылыми еңбектер арасында ауған әйелдерінің мәселесін талдайтын бірқатар зерттеулер болғанына қарамастан, «Талибан» екінші рет оралғаннан кейінгі кезеңді жан-жақты талдаулар жеткіліксіз. Еңбектердің басым бөлігі мәселелерді тек бір жақты қарастырады.

Мысалы, гуманитарлық дағдыстар немесе жаһандық ұйымдардың қызметін ғана бағалайды. Демек, қазіргі жағдай тудыратын ауыртпалықтар мен мүмкіндіктерді әртарапты зерделеу өте мәнді.

Осы себепті жұмыстың өзектілілгі – саяси тұрақсыздардан кейінгі гендерлік құқықтардың трансформациясы мен оның әлеуметтік-экономикалық салдарын және халықаралық қолдау тетіктерінің іске асуын кең ауқымды баға беру.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Ауғанстандағы әйелдердің жағдайын талдау көптеген ғылыми, институционалдық дереккөздерге негізделген көп деңгейлі ғылыми әдіснамаларды қолдану арқылы жүзеге асырылды. Гендерлік саясат, құқықтану мен әлеуметтану бойынша отандық және халықаралық еңбектерден жұмыстың теориялық негізі құралады. Соның ішінде Scopus дерекқорында индекстелген ғылыми мақалалар қолданылды. Мақала бірнеше халықаралық ұйымдардың ресми есептері мен құжаттарын қамтиды. Олардың қатарына UN Women (Біріккен ұлттар ұйымының әйелдер құрылымы), UNAMA (Біріккен ұлттар ұйымының Ауғанстандағы көмек көрсету миссиясы), GCPEA (Білім беру нысандарын шабуылдардан қорғау жөніндегі жаһандық коалиция) және тағы басқа ұйымдардың әзірлеген баяндамаларды қолдана отырып, жергілікті әйелдерге қойылған талаптар сипаты мен дәрежесін айқындауға мүмкіндік болды. Бұған қоса, әлемде бар маңызды халықаралық, құқықтық актілер мен конвенцияларды негіз ретінде алып, оларды Ауғанстандағы шынайылықпен салыстырылды.

Шетелдік және отандық БАҚ ресурстары да жұмыс негізінде қолданысқа ие болды. Current Time, BBC секілді батыстық медиамен қатар қазақстандық Forbes Kazakhstan, Bureau.kz, Informburo.kz платформаларында шығарлыған журналисттік мақалалар, зерттеулер мен сұхбаттар қарастырылған болатын. Отандық дереккөздер жұмысты ерекше контекстте қарастыруға жол ашқандықтан қолданыста көп орын алды.

Мақала жазу барысындағы әдіс-тәсілдерге тоқталсақ, статистикалық пен мониторингтік құжаттарды саралау үшін контен-талдау тәсілі іске асырылған болатын. Бұған қоса салыстырмалы әдіс, тарихи әдістер де қолданысқа ие болды. Барлық әдістердің топтамасы зерттеу нысанын кешенді талдаумен қатар, мақала нәтижелерінің ғылыми негізділігіне кепілдік ретінде пайдасы тиген болатын.

Талқылау

Әйелдердің қоғамдық өмірден шеттетілуі Ауғанстандағы адами және әлеуметтік-экономикалық даму барысына әсер ететін ең маңызды мәселелердің бірі болып табылады. Мысалы, адами капиталдың азаюы мен кедейліктің ғасырлар бойы жалғасуы. Осы пайда болған кемшіліктердің көбісінің себебі білім берудегі кедергілер деп айтуға болады. Бұл тұжырым (ЮНЕСКО, 2024) мемлекеттік емес ұйымдардың деректерімен сәйкес келеді. Бізде әзірге бар деректер білім берудегі шектеулердің психологиялық, мәдени және экономикалық салдарға алып келетініне дәлел болып отыр. Осыған байланысты, халықаралық ұйымдардың баяндамалары (UNAMA, 2025; GCPEA, 2025) шектеулердің әлеуметтік немесе қаржылық әсерлердің жалпы сипаттамасын берсе де, бұл мәселенің құрылымдық және ұзақ мерзімді қасиетіне көбірек назар аударуымыз маңызды.

Ғылыми әдебиеттерде бұл тақырып бойынша алуан түрлі зерттеу көзқарастары бар. Кейбір еңбектердің тақырыбы гуманитарлық дағдыстар мен адам құқықтарның бұзылуы болса (Shoib et al., 2022; UN Women, 2025), басқалары психикалық денсаулық, білім беру мен қоғамдық оқшаулану бағыттарын қарастрыған (Burridge et al., 2016; Schwartz et al., 2024; Keshavarzi et al., 2025). Алайда бұл зерттеулер көпшілігінде мәселенің институционалды ойына терең үңілмейді. Әсіресе, XXI ғ. басы мен 2021 ж. осы тұңғиықты түсіну үшін аса маңызды. Статистикаларға сүйенсек, ол кезеңге «ілгерішіл» деген атау берілген (UN Women,

2025). Өйткені осы аралықта қыздардың білім алуына, әйелдердің жұмыс істеуіне, тіпті мемлекеттік қызметте болуға ешқандай тосқауыл болған жоқ.

Алайда көріп отырғандай, билік ауыса салып барлық бұрын соңды болған реформалар ішкі және сырттан тыс қолдау таппағандықтан, бір мезетте жойылып кетті. Яғни, гендерлік теңдік саласындағы болған жетістіктер сыртқы қаржыландыруға тәуелді болғаны анық. Қазіргі жағдайды ескере отарып біз іс жүзіндегі шектеулерді тек саяси таңдаулардың нәтижесі ғана емес, институционалдық басқару механизмі ретінде қарастыруымыз керек.

Ауған әйелдерінің құқықтары бойынша соңғы зерттеулерге сәйкес, орын алып жатқан дағдарыс гуманитарлық не болмаса жеке қиындық емес, саяси жүйелік аспект деп атағанымыз дұрыс болады. Мәселенің өтпелі сипатына қарағанда, құрылымдық қасиетіне байланысты, оны шешу үшін азаматтық субъективтілікті қайта қарастыру, құқықтық институттарды қалпына келтіру және гуманитарлық көмекті арттыру керектігі туындайды.

Және бұл тұрғыда психологиялық компонент аса мағызды. Жеке тәжірибе тұрғысынан әйелдердің азап шегуі туралы бұрынғы зерттеулерде жиі кездестіре аламыз (Schwartz et al., 2024; Keshavarzi et al., 2025). Зерттеуге сәйкес, қоғамда болып жатқан гендерлің теңсіздік психологиялық күйзелістердің негізгі себебі болып табылады. Әйелдердің жүріс-тұрысына қойылатын шектеулер, қаржылай бағыныштылық, қоғамдық кеңістіктердегі әйел затының дауысының болмауы – өзін-өзі тануға және адами әлеуетке ықпал етеді. Демек, уақыт өте келе, *«гендерлік артқа шегіну»* концепциясы қалыпты жағдай болып тұрақталу қауіпі өседі.

Егер біз осы мәселені басқа қырдан қарастырғымыз келсе, отандық ғылыми еңбектеге көз салғанымыз жөн. Әсіресе қазақ шығыстануының мұрасына ерекше көңіл бөлінуі керек. Сұлтан Акимбековтың «Ауғагстан тарихы» атты тұғырлы кітабі Қазақстанның ауғантану мектебінің негізі десек те болады (Акимбеков, 2015). Сондай-ақ, зерттеу нәтижері бұл тақырып қазақ қоғамында да қызу талқыланып жатқанын айқындады. Мысал ретінде Bureau.kz тектес құқық қорғау топтарының шара қолдануы ауған әйелдерінің мүшкіл жағадайы көпшіліктің назарынан тыс қалмайтынын көрсетеді.

Зерттеу нәтижелері

Ауған әйелдері осы сәтте олардың әлеуметтік пен құқықтық жағдайларына ықпал ететін саяси және институционалдық процесстерден өтуде. Қазір орын алып отқан шектеулер мемлекеттегі нашар құқықтық құрылымдар мен азаматтық субъективтіліктің дамуының жеткіліксіздігін бейнелейді. Заңмен белгіленген стандарттардың орнына, идеология мен билік процестері, бұл сценарийде қоғам мен үкімет арасындағы өзара әреккетесуді басқарады (Амирбекова, 2025:286). Сол себепті дін саяси бақылау құралына айналып, әйелдерді бағындыру билікті сақтаудың бір жолы болып табылады. Ауған тарихында мұндай институционалдық әлсіздіктер бірнеше формаға ие болған. Бір кездері геосаяси қақсығыс алаңы болса, кейін жәй ғана әлсіз мемлекет, сосын радикалды ислам орталығы болып, ақыр соңында сырттан келген көмекпен өзін-өзі қайта құрып жатқан мемлекетке айналып отыр (Акимбеков, 2015:9). Мұндай үздіксіз трансформация жолағына 1978 ж. болған Сәуір революциясы түрткі болды. Әрине осындай үнемі орын алатын саяси төңкерістердің нәтижесінде, қандай да бір сауатты гендерлік саясат жайлы айту мүмкін емес.

1960-70 жж. әйелдердің қоғамдағы рөлін арттыруға тырысқан реформалар қабылданған еді. Олардың қатарына ЖОО-да оқу, денсаулық сақтау мен академиялық салаларда бөгетсіз жұмысқа орналасу сияқты өзгерістер кірген болатын. Соған қарамастан, бұндай процесстердің нықтылығы әдеттегідей әлсіз және саяси ауысулар кесірінен құбылмалы болып отырды. 1996 жылы талибтердің билік басына келгены осындай осалдықтарды ашып, жұмыс жасауға, үйден *махрамсыз* (әйелге жауапты туыс ер адам) шығуға тыйым салынды. Халықаралық ұйымдар «Талибанның» алғашқы басқару мерзімінде әйел құқықытарның нөлдік деңгейге төмендеуі мен қыздарға арналған мектептердің жаппай жабылуы гендерлік теңгерімсіздікті одан сайын күшейткенін хабарлайды. Бұл түйіткіл елдің әлеуетіне нұқсан

келтіріп, ұзақ мерзімді экономикалық және саяси прогресске кедергі келтіргенінің салдарын қазіргі таңдан-ақ көре аламыз.

Шетелдік қауымдастықтар көмегінің арқасында 2001 ж. жаңа реформлардың нәтижесінде әйелдер шеттетілген салалардың барлығы қайта жаңғырды. Тіпті әлемдік аренаға шыға алған әйел мамандар да болды. Ең жарқын мысал ретінде Норвегияда елші болған Шукрия Баракзайды айта аламыз.

Өкінішке орай, бұндайға ұқсас жетістіктер берік институционалды негізге ие болмағандықтан саяси ахуал кезінде түбегейлі жойылып кетті. Елшінің айтуынша, ештеңе де кездейсоқ емес және барлық дағдарыстар талибтердің әйелді қоғамнан шеттету пиғылының жүйелі жоспары болып табылады (www.currentime.tv, 2023). Басты ой – ауған әйелдерінің тарихына көз жүгіртсек гендерлік теңдік дәрежесін жеке инновациялар емес, азаматтық институттардың күші анықтайды. Әйтпесе кез-келген жақсарулар қысқы мерзімді болумен шектелмей, керісінше артқа шегініп кету қауіпін тудырады.

Әйелдердің заңды мәртебесінің төмендеуіне байланысты қоғамдық өмірде аз репрезентациялпнғандықтан, экономикалық, яғни қаржылай ерлерге тауелділік ушықты. Жаңа гендерлік нормалар қоғамнын негізгі құрылымын өзгерте қыздар мен әйелдердің күнделікті өмірінің барлық салаларына таралды. Көптеген ғалымдардың «институционалдық деңгейде гендерлік регрессияның тамыр жаюы» деп атайтыны бұл үрдісті жақсы сипаттайды.

Және осы дағдарыста салдардың сабақтастық өте көп. Әйелдердің жұмыс істей алмауы олардың үйдегі әкесінің немесе күйеуінің табысына деген тауелділігін арттырады. Кейін жұмыссыз не білімсіз қалған әйелдер ерте тұрмыс құруға мәжбүр болып отыр. Күштеп некелесу кейстері де аз емес.

Халықаралық ұйымдардың соңғы есептеріне сәйкес, жалпы адам құқықтарының құлдырауы, елдегі әйелдердің маргиналдануымен бірге жүреді. Теледидарлық сауалнамаларда көрсетілгендей (Gender Alert: Four Years of Taliban rule..., 2025:4), қыздардың білім алуына тыйым салуды талқылайтын ұлттық деңгейдегі жаналықтардың пайызы 2024-ші жылы, үш ай ішінде 79%-дан 97%-ға дейін өсті. Бұл динамикада керсетілгендей, танылған ережелер қоғамда тез арада тұрақталып жатыр. Сол «тұрақталу» талиб үкіметі үшін аса тиімді, себебі бір жағынан қоғамды ретке келтірсе, екінші жағынан саяси жүйені берік ұстап қалады. Әлбетте қоғамдағы ахуалды жақсырақ түсіну үшін біз географиялық ерекшеліктерді ескеруіміз тиіс. Гендерлік езгерістер 2001 жылдан 2021 жылға дейінгі өте прогрессивті дәуірде де біркелкі қолданылмады. Шектеулер мен ұстанымдар негізінен дәстурлі құндылықтары берік ауылдық жерлерде сақталып қалған болатын. Соның өзінде, бұл айырмашылықтар 2021 ж. тамыз айында «Талибанның» билікке келуімен ұлттық қасиетті болды. Бұндай үрдісті тоқтату үшін жүйелі институционалдық реформалар мен шетелдік көмек қажет екені бәріне мәлім.

Дүниежузілік ұйымдар әйелдерге орта мектептен бастап білім алуға тыйым салынғандықтан, 2,2 миллионнан астам қыздар жалпы білімнен айырылып қалды. ЮНЕСКО мәліметтері бойынша, егер қазіргі шектеулер сакталып қалса, бұл сан 2030 жылға карай 4 миллионға жетуі мүмкін. Бүкіл мемлекет бойынша қыздар жоғары мектептері мен университеттері бірден жабылды. Әйелдерге кызмет керсету саласында, үкіметтік емес ұйымдарда жұмыс істеуге тыйым салынды. Ауғанстан қазір әйелдерге орта мектепті бітіруге тыйым салатын бірнеше елдің қатарына кіріп, соңғы 20 жылда пайда болған қолайлы өзгерістерді кері кайтарды (www.unesco.org, 2024). Шектеулер тек статистикалық деңгейде ғана емес, қарапайым адамдардың өміріне, тіпті қоғамның тұтастай бөлігіне кері ықпал етеді. Егер де қыздар мектепке бара алмаса, олардын, жас кезінде тұрмыска шығу ықтималдылығы жоғарылап, кейін олардың мансаптық өсуіне ешқандай да мүмкіндік болмай кедейлік ұрпақтан-ұрпаққа беріле береді. Burridge N. есімді автордың мақаласында шектеулерге қарамастан жергілікті қыздар білім алуды, адамға су сияқты өмірдегі ең маңызды заттардың бірі ретінде бағалайтыны туралы айтылған болатын (Burridge, 2016:128-147). Сонымен қатар,

шектеулер білім берудің ұйымдастырылуы мен мазмұнына да әсер етті. Әйел жазушылардың шығармаларын университет курстарынан алып тастау талап етіліп, ғылыми орталарда олардың идеялары сирек талқылануда (informburo.kz, 2023). Осындай ахуал қазір цензураның жеке әрекеті ғана емес, білім беру ландшафтын қайта құруға бағытталған кең ауқымды идеология секілді. Жаңа гендерлік нормалар технологиялық тенсіздіктің нашарлауына да айтарлықтай үлес қосады. Әйелдер цифрлық инфрақұрылымның нашарлауы мен интернетке колжетімділіктің шектелуіне байланысты ақпараттық саладан одан сайын алшақтап кетті. Өз кезегінде бұл адамның жаһандық әлеммен байланыс жойдыра отырып білім алу, керек уақытта көмек сұрау бойынша мүмкіндіктерді болдырмайды (Nabizada, 2024:41-52). Әйелдердің психикалық денсаулығы да болып жатқан процестердің кесірінен зардап шегуде. «Women in Afghanistan: a call for action» мақаласына сәйкес, қоғамдық салаларда әйелдердің жүйелі түрде шеттетілуі *«институционалдық қирау»* болып табылады. Сауалнама ауған әйелдерінің 47%-ы (алдыны кезеңмен салыстырғанда екі есе кеп), 2021 ж. кейін депрессия, мазасыздық және ұзақ мерзімді стресс белгілерінен қиналғандарын анықтады (Shoib, 2022:342). Оқшаулану және психологиялық қысым әйелдердің экономикалық және әлеуметтік мүмкіндіктерді пайдалануына кедергі келтіруші қос фактор деп атап кетсек те болады.

Заңнан да бұл шектеулердің институционалдық табиғатын көре аламыз. 2024 ж. тамыз айында «Талибан» козгалысы 35 баптан тұратын жаңа қоғамдық реттеу актісін бекіткен болатын. Заңнама әйелдердің күнделікті өмірде қалай әрекет ету ережелері жазылған 13-баптан тұрады. Соған сәйкес әйелдерге қоғамдық орындарда сөйлеуге, ән айтуға немесе өзіне артық назар аудартуға тыйым салынған. Әйел дауысы тіпті үй сыртынан шықпауы керек. Сондықтан, Ауғанстандағы гендерлік теңсіздік білім берудің, ақпаратқа қол жетімділіктің, психологиялық қысым мен заңды шектеулердің өзара сабақтастығымен институционалдандырылған және қалыптасқан.

Әйелдер көпшілік алдында көрінбесе бұл олардың өздерін қалай қабылдайтынына және өз әлеуметтік міндеттеріне қалай қарайтынына ықпал етеді. Ауған журналисті Лиза Карими «Current Time» басылымымен әңгімесінде қазіргі жағдайды «дауысы жоқ қоғам» деп атайды. Ол көптеген әйелдер кун сайын «Мен кіммін?» немесе «Неге дауысым үшін жазалануым керек?» текстес сұрақтарды қоятынын айтады. Психолог Роха К. ахуалдың психикалық денсаулыққа деген әсеріне назар аударып, әйелдердің өзіндік бағалау, адами қатынас сияқты салаларында қиындықтар пайда болып оның өзіне қол жұмсау кейстеріне алып келуін ескертіп отыр. Ауылдық жерлердегі құқықтық білімнің төмен деңгейімен қатар әйелдердің ерлерге толық қанды бағыныштылығының қалыптасқан норма мәселені одан сайын ушықтырады (www.currenttime.tv, 2023). Психологиялық қысым да жүйелік сипатқа ие, яғни ол қоғамға еніп тек жеке тұлғаларға гана тән емес.

Биік өкшелі аяқ киімге тыйым салудың бір себебі ер адамдардың санасында «күнәлі» сезімді оятудан сақтандыру. Әйелдерге далалда қатты сөйлеуге, балкондар мен ашық терезелерде көпшілік алдына көрінбегені жөн деген ереже де бар. Мәлімет бойынша, ашық түсті киім кию де «әдепсіздіктің» белгісі ретінде қарастырылады және осындай ережелерді бұзу, көпшілік алдында қамшылау не түрмеге қамау сияқты қатал жазаларға әкелуі мүмкін (mk-kz.kz, 2021). Осылайша бақылау тек физикалық белсенділікті ғана емес, сонымен қатар өзін таныту көріністерін де қамтиды. Бірақ шектеулерге қарамастан әлі де берілмеген адамдар да бар. Азаматтық қоғам арасында әртүрлі әйелдер топтары мен белсенділері қарсылықтықты жалғастыруда. Құқық қорғаушы Хода Хамоштың айтуынша, бұл саясат әйелдерді қоғамның шетінде қалдыруға мажбурлеу әрекеті болып табылады және белсенділердің дауыстарын өшіру мүмкін емес екенін атап өтеді. Белсендінің болжауынша қысымға қарсы әрекет уақыт өткен сайын күшейе түсіп, бұл күресте тек әйелдермен ғана шектелмей ерлер де белсенді қатысады. Үлгі ретінде, Хасан Мостафа Аманиды айтсақ болады. Ол гендерлік шектеулерді ашық түрде сынға алады (www.currenttime.tv, 2023). Және

ғылыми зерттеуге сәйкес, бұл оқиғалардың күшті психологиялық негізі бар. Сарапшылар айтуынша, жас ауған әйелдерінің басынан кешіргендері сенімсізділіктін, мазасыздықтың, келешекке деген қорқыныш сезімінң болуымен ерекшеленеді. Әйел әлеуметтік рөлінің төмендеуі нәтижесінде психологиялық тұрақсыздықты кушейтті. Тағы біз қаржылық, шектеулер мен психологиялық әл-ауқат арасындағы себеп-салдық байланысты көре аламыз. Әйелдер табыс жоғалтқанда олардың санасындағы кайғы-қасірет денгейінің уш есеге кобейетіні анықталған болатын (Schwartz, 2024:1-7). Оның әсері физикалық денсаулық тұрғысынан да сезіледі.

2025 ж. қарай Ауғанстандағы гендерлік бастамалар қалай жүзеге асқананын нақты нәтижелер арқылы көруімізге болады. Гератта әйелдерге қоғамдық орындарға баруға да қатаң тыйым салынды. *«Ізгілікті насихаттау және жамандықтан тыю»* («بالمعروف الأمر والنهي عن المنكر») министірлігінің инспекторлары халықтың ережелерді бұзбауын үздіксіз бақылайды. Тіпті чадор, бурка сияқты киім үлгілерін сақтауын, базарлар мен қоғамдық көліктермен жүрмеуін де қадағалайды. Ауғанстандағы адам құқықтарының жағдайы туралы есепте егер әйелдер дукендерге, медициналық, орталықтарға немесе баска қызмет керсету жерлеріне махрамсыз барса, оларға ешқандай қызмет көрсетілмеуі керек екені нақты айтылған. Осы жағдайлар гендерлік нормалардың іс жүзінде қолданылуын көрсетеді. UNAMA 2025 есептері бұл тажірибелерді корытындылап, гендерлік шектеулердің занды шектеулерден асып түсіп, толығымен орналасқанын айқындап отыр (Human Rights Situation in Afghanistan…, 2025:2-4).

Қауіпсіздік мәселесі мен құрылымдық апаттар арасында тығыз байланыс бар. 2025 ж. GCPEA есебінде білім беру жуйесінің күйреуі мен мекемелеріне шабуылдардың жиеленуі және әйелдердің түрлі зорлық-зомбылыққа бейімделуге мәжбүрлігі туралы фактілер келтірілген. 2022 ж. 30-шы қыркуйегінде Кабулдағы Дашт-е-Барчи ауданындағы «Kaaj» орталығында болған жарылыс соның атақты көрінісі болып табылады. Құрбан болғандардың көпшілігі хазар қыздары болған. Орталықта 54 адам қаза тауып, 114 адам жарақат алды (Invisible Crimes, Lost Classrooms..., 2025:4). Бұндай оқиғалардан кейін, қыздар бойында пайда болатын қорқыныш сезімі үкіметке қарсы шығуға мүмкіндік бермейтіні артық сөзсіз түсінікті. Тіпті отбасылардың ішінде де гендерлік нормалар өз әсерін етеді. Тұрмыстық зорлықтың артуы мен әйелдердің экономикалық жане құқықтық тауелділігінің арасында корреляция бар. Dadras жүргізген зерттеуге сүйенсек, 15 пен 49 жас аралығындағы ауған әйелдерінің жартысы, жақын қарым-қатынастағы зорлық-зомбылықтың құрбаны болған (Dadras, 2023:2). Бұл әйелдер мен балалардың денсаулығына, өсуі мен дамуына әсер ететіндіктен, оны ұрпақтан-ұрпаққа тарайтын гендерлік маселе ретінде мойындағанымыз жөн.

Жаңашыл саяси жене құқықтық ұстанымдар халықаралық қауымдастықтың Ауғанстанның гендерлік саясатына деген реакциясын анықтады. Әлемдік қауымдастықты әйелдер қуқықтарының жүйелі түрде қысымға ұшырауы алаңдатқанымен, әр үкіметтердің жауаптары олардың сыртқы саясат мақсаттарына байланысты өзгеше. Батыс елдерінің бірқатары бұл маселеге қатаң моральдік пен заңнамалық талаптар қойып отыр. Францияның сыртқы істер министірлігі «Талибан» билікке келгеннен кейін енгізілген шектеулерге карсы шығып, әйел студенттердің білім алуына тыйым салуды «ақталмайды» деп сипаттады. Сонымен бірге Франция БҰҰ Қауіпсіздік Кенесінің 2593-шы резолюциясына сілтеме жасай отырып, әйелдер мен қыздарға қатысты саясат озгермейінше дипломатиялық қарым-қатынастарды қалыпқа келтіру мүмкін емес екенін мәлімдеді (www.diplomatie.gouv.fr, 2024).

Алайда, бірнеше ел жағдайға шынайы көзқараспен қарауда. Қазақстан «Талибан» тыйым салынған ұйымдар тізімінен алып тастауды жөн көрді. Бұл шешім халыкаралық құқыққа сәйке болғанына карамастан қоғамдағы пікірлер екіге бөлінді. Шенеуніктер бұл кадамның себебі ретінде коммерциялық, және дипломатиялық катынастарды орнату қажеттілігін атағанымен, сарапшылар мен құқық қорғаушылар мұны адамның бас

бостандығы мәселесіне қайшы деп санайды (forbes.kz, 2024). Қазақстанның сыртқы саясатында үлкен маселені кейбір дәлелдер керсетеді. Бір жағынан мемлекетіміз өзін адам құқықтары мен халықаралық құқықтың одақтасы ретінде керсетекен жағдайдын өзінде, аймақтық тұрақтылықты сақтау, шығыс елдерімен байланыс орнату мен прагматикалық мүдделерді қорғау үшін бұл көзқарастарды нақты саяси тандауларда қайта қарастыруды қажет етеді (El Gendy, 2024:69).

Осы тұрғыда азаматтық қоғамның қызметі де маңызды. Қазакстанның халықаралық адам құқықтары және заңдылық бюросы мен оның серіктес ұйымдары 2025 жылдың, 25-ші қарашасында Қазакстан укіметіне ауған әйелдерін депортацияламауға шақырып, өтініш білдірді. «Талибан» билігі кезінде әйелдер бастан кешіретін көптеген қысымдардың қатарында мәжбурлі неке мен өлім қаупі барын еске түсірген болатын. Өтініште босқындар мен азаптауға қатысты шарттар мен конвенцияларды сақтау қажеттілігі тағы да атап өтілді (bureau.kz, 2024). Ресей болса 2025 ж. шілдесінде үкіметтін ресми мойындауына алғашқы қол қойған ел болды. Алайда, әлі күнге дейін аз ғана елдер осы идеяға ілесті. Бұл жағдай халықаралық ережелер мен адам құқықтарына негізделген геосаяси және прагматикалық мақсаттар мен көзқарастардың қалай бірге өмір сүретінін бейнелеп отыр (www.reuters.com, 2025).

Қорытынды

Ауғанстандағы гендерлік саясат 2021 жылдан кейін жаңа кезеңге өтті. Зерттеу нәтижесінде оқшауланған оқиғалардың жиынтығы немесе өтпелі сән емес, саяси басқару жүйесі қазір әйелдер құқықтарын институционалдандырып, үнемі шектейтіні анықталды. Қоғамның әлеуметтік құрылымын қайта құруға бағытталған институционалдық процестер әйелдердің қоғамдық, экономикалық және мәдени салалардағы орнын жүйелі түрде шектеуге әкелетін қорытындыларды көрсетеді. Бұл гендерлік саясаттың реттеуші және мемлекетті әлеуметтік бақылау құралы ретінде қызмет етуіне әкелген болатын. Мақала нәтижелері әйелдердің құқықтық мәртебесін төмендету процесінде көптеген өзара байланысты механизмдер жұмыс істейтінін көрсетеді. Білім беру мекемелеріне түсушілердің аздығына байланысты әйелдердің әлеуметтік және кәсіби болашағы қатты қиындап, экономикалық тәуелділігі мен шешім қабылдаудағы автономиясы олардың жұмыс күшінен жүйелі түрде шеттетілуімен күшейеді. Бұл элементтер бірге жұмыс істеген кезде, олар ұлттың жоғары сапалы адами капиталды өндіру қабілетіне нұқсан келтіреді және оның ұзақ мерзімді экономикалық және әлеуметтік прогресін тежейді.

Гендерлік нормалардың психологиялық және әлеуметтік әсерін әйелдер күнделікті тәжірибелерінде терең сезінеді. Мазасыздық, сенімсіздік, болашаққа деген пессимизм және жалғыздықтың кең таралған эмоциялар екенін айқандадық. Экономикалық тәуелділік пен әлеуметтік оқшаулану ұзақ мерзімді психологиялық стрессті тудыра отырып, тұрмыстық зорлық-зомбылық артып келгенімен бірге қарапайым әйлдер мен қыздардың өмірін қиындата түсуде. Кейіннен гендерлік дағдарыстың әсері әйелдердің өміріне ғана емес балалардың физикалық және психикалық денсаулығы мен әлеуметтік бейімделу қабілетіне де ықпал етуінің куәгері болдық. Елге деген қатынастардың жер шарындағы әр елде әртүрлі болуы да таңғажайып емес. Себебі кез-келген жағдайда халықтар өз мүддесін бірінші орынға қояды.

Ауған әйелдерінің жағдайына деген көзқарастың таза гуманитарлық немесе құқықтық мәселеден өзара байланысты институционалдық, әлеуметтік, экономикалық, психологиялық және құқықтық аспектілерді қамтитын көп қырлы құрылымдық апатқа ауысуы зерттеудің ғылыми жаңалығы болып табылады. Осы бағытты ұстану арқылы біз саяси жүйенің ішкі жұмысына көз сала аламыз, бұл өз кезегінде гендерлік теңсіздіктің сыртқы белгілерін анықтайды. Сонымен қатар талдау 2021 ж. кейін гендерлік регрессияның қалай жүйелі болғанын және әртүрлі көзқарастар мен тәсілдерді біріктіру арқылы қоғамның барлық

деңгейіне қалай таралғанын көрсетеді. Ауғанстандағы әйелдердің жалпы жағдайы елдің болашақ өсу траекториясын анықтайтын стратегиялық детерминант деңгейіне тез көтерілуде. Әйелдердің құқықтарын қалпына келтіруіне білім беру мекемелерін қайта құру, нарықтағы қатысуды арттыру, құқықтық институттарды нығайту мен мемлекеттік басқаруды реформалау қажет. Бұл мақсатқа жету үшін гуманитарлық қолдаумен бірге ұзақ мерзімді күш-жігер керек болады. Елдегі тұрақтылықты қайтару үшін бірнеше емес ондаған, тіпті жүздеген жылдар керегі мәлім. Алайда келешекте ахуал қандай траекториямен жүретіні әрине ешкімге мәлім емес.

Әдебиеттер:

Акимбеков, 2015 – *Акимбеков С.* История Афганистана. Алматы: Институт азиатских исследований, 2015. 848 с.

Амирбекова, 2025 – *Амирбекова С.К., Байдаров Е.У.* События «Арабской весны» в освещении исследователей ближневосточных стран (на основе книги Маджида Каяли «Великий раскол: тяжёлое положение политики, идеологии и власти в испытаниях «Арабской весны») // Казахстанское востоковедение. 2025. Т. 14. № 2. С. 283–293

Burridge**,** 2016 – *Burridge N., Payne A.M., Rahmani N.* 'Education is as important for me as water is to sustaining life': perspectives on the higher education of women in Afghanistan // *Gender and Education.* 2016. Vol. 28. No. 1. P. 128–147.

bureau.kz, 2024 – Обращение о защите жизни афганских женщин // *Bureau.kz.* [Электронды ресурс]. URL: https://bureau.kz/novosti/zayavleniya_i_obrasheniya/obrashhenie-o-zashhite-zhizni-afganskih-zhenshhin/ (қаралған күні: 19.12.2025).

Dadras, 2023 – *Dadras O., Hazratzai M., Dadras F.* Intimate Partner Violence and Children Under 5 Morbidities and Mortality in Afghanistan: Findings From a National Survey // *Journal of Interpersonal Violence.* 2023. Vol. 38. Issues 17–18. P. 10105–10126.

El Gendy, 2024 – *Mohamed El Shahat El Gendy.* The basis of activating relations between Kazakhstan and the world of the East // Kazakhstan Oriental Studies. 2024. Vol. 9. Issue 1. P. 69–75.

forbes.kz, 2024 – Казахстан исключил «Талибан» из списка запрещённых организаций // *Forbes.kz.* [Электронды ресурс]. URL: https://forbes.kz/articles/kazahstan_isklyuchit_taliban_iz_spiska_zapreschennyih_organizatsiy (қаралған күні: 18.12.2025).

Gender Alert…, 2025 – Gender Alert: Four years of Taliban rule: Afghan women resist as restrictions tighten. UN Women, 2025. 12 p. [Электронды ресурс]. URL: https://www.unwomen.org/en/digital-library/publications/2025/08/gender-alert-four-years-of-taliban-rule-afghan-women-resist-as-restrictions-tighten (қаралған күні: 12.12.2025).

Human Rights Situation…, 2025 – Human Rights Situation in Afghanistan: April–June 2025 Update. UNAMA, 2025. 11 p. [Электронды ресурс]. URL: https://unama.unmissions.org/sites/default/files/english_-_unama_hrs_update_on_human_rights_in_afghanistan_april-june_2025_final.pdf (қаралған күні: 12.12.2025).

Invisible Crimes…, 2025 – Invisible Crimes, Lost Classrooms: Addressing Under-Reporting and Impunity in Attacks on Girls' Education. GCPEA, 2025. 20 p. [Электронды ресурс]. URL: https://protectingeducation.org/publication/invisible-crimes-lost-classrooms/ (қаралған күні: 12.12.2025).

informburo.kz, 2023 – Афганистан запретил в университетах книги, написанные женщинами // *Informburo.kz.* [Электронды ресурс]. URL: https://informburo.kz/amp/novosti/afganistan-zapretil-v-universitetax-knigi-napisannye-zenshhinami (қаралған күні: 15.12.2025).

Keshavarzi, 2025 – *Keshavarzi S., Becker J.C., Ruhani A., Ebrahimi F.* Responses to the rapid reactionary social change: A social-psychological investigation of young Afghan women's experiences during the Second-Taliban era // *International Journal of Intercultural Relations*. 2025. Vol. 108. Article 102250.

mk-kz.kz, 2021 – Женщины Афганистана ещё пытаются бороться за свои права // *MK-KZ*. [Электронды ресурс]. URL: https://mk-kz.kz/amp/politics/2021/08/25/zhenshhiny-afganistana-eshhe-pytayutsya-borotsya-svoi-prava.html (қаралған күні: 15.12.2025).

Nabizada, 2024 – *Nabizada S., Quraishi T., Sadat R., Kirmani A., Hashemi Z., Haidari N., Faramarz N.* Transforming Afghanistan: Enhancing Technology Access to Overcome Gender Discrimination // *APLIKATIF: Journal of Research Trends in Social Sciences and Humanities*. 2024. Vol. 3. No. 1. P. 41–52.

Reuters, 2025 – Russia becomes first country to recognise Taliban government in Afghanistan // *Reuters*. 3 July 2025. [Электронды ресурс]. URL: https://www.reuters.com/world/asia-pacific/russia-becomes-first-country-recognise-taliban-government-afghanistan-2025-07-03/ (қаралған күні: 05.01.2026).

Shoib, 2022 – *Shoib S., Saeed F., Dazhamyar A.R., Armiya'u A.Y., Badawy M.M., Shah J.* Women in Afghanistan: a call for action // *The Lancet Psychiatry*. 2022. Vol. 9. Issue 5. P. 342–343.

Schwartz, 2024 – *Schwartz L., Hassanpoor Z., Lane H., Klapheke E.* Economic constraints and gendered rules: Understanding women's perspectives of how government-imposed restrictions impact women's mental health and social wellbeing across Afghanistan // *SSM – Mental Health*. 2024. Vol. 6. Article 100327.

www.currenttime.tv, 2023 – Как живут женщины Афганистана // *Настоящее Время*. [Электронды ресурс]. URL: https://www.currenttime.tv/amp/kak-zhivut-zhenshity-afganistana/33116290.html (қаралған күні: 14.12.2025).

www.diplomatie.gouv.fr, 2024 – Афганистан: заявление официального представителя Министерства Европы и иностранных дел Франции // *diplomatie.gouv.fr*. [Электронды ресурс]. URL: https://www.diplomatie.gouv.fr/ru/dossiers-pays/afghanistan/evenements/article/afganistan-zayavlenie-oficial-nogo-predstavitelya-ministerstva-evropy-i (қаралған күні: 20.12.2025).

www.unesco.org, 2024 – ЮНЕСКО предоставляет слово афганским девочкам и женщинам и призывает восстановить их права // *UNESCO*. [Электронды ресурс]. URL: https://www.unesco.org/ru/articles/yunesko-predostavlyaet-slovo-afganskim-devochkam-i-zhenschinam-i-prizyvaet-vosstanovit-ikh-prava (қаралған күні: 13.12.2025).

References:

Akimbekov, 2015 – *Akimbekov S.* Istoriya Afganistana. Almaty: Institut aziatskikh issledovaniy, 2015. 848 p. (in Rus)

Amirbekova, 2025 – *Amirbekova S.K., Baydarov E.U.* Sobytiya «Arabskoy vesny» v osveshchenii issledovateley blizhnevostochnykh stran (na osnove knigi Madzhida Kayali «Velikiy raskol: tyazheloye polozheniye politiki, ideologii i vlasti v ispytaniyakh "Arabskoy vesny"») // Kazakhstan Oriental Studies. 2025. Vol. 14. No. 2. P. 283–293. (in Rus)

Burridge, 2016 – *Burridge N., Payne A.M., Rahmani N.* 'Education is as important for me as water is to sustaining life': Perspectives on the higher education of women in Afghanistan // Gender and Education. 2016. Vol. 28. No. 1. P. 128–147.

bureau.kz, 2024 – Obrashcheniye o zashchite zhizni afganskikh zhenshchin // bureau.kz. [Electronic resource]. URL: https://bureau.kz/novosti/zayavleniya_i_obrasheniya/obrashhenie-o-zashhite-zhizni-afganskih-zhenshhin/ (Accessed: 19.12.2025). (in Rus)

Dadras, 2023 – *Dadras O., Hazratzai M., Dadras F.* Intimate partner violence and children under 5 morbidities and mortality in Afghanistan: Findings from a national survey // Journal of Interpersonal Violence. 2023. Vol. 38. Issues 17–18. P. 10105–10126.

El Gendy, 2024 – *El Gendy M.E.S.* The basis of activating relations between Kazakhstan and the world of the East // Kazakhstan Oriental Studies. 2024. Vol. 9. No. 1. P. 69–75.

forbes.kz, 2024 – Kazakhstan isklyuchil «Taliban» iz spiska zapreshchennykh organizatsiy // forbes.kz. [Electronic resource]. URL: https://forbes.kz/articles/kazahstan_isklyuchit_taliban_iz_spiska_zapreschennyih_organizatsiy (Accessed: 18.12.2025). (in Rus)

Gender Alert…, 2025 – Gender Alert: Four years of Taliban rule: Afghan women resist as restrictions tighten. UN Women. 2025. 12 p. [Electronic resource]. URL: https://www.unwomen.org/en/digital-library/publications/2025/08/gender-alert-four-years-of-taliban-rule-afghan-women-resist-as-restrictions-tighten (Accessed: 12.12.2025).

Human Rights Situation…, 2025 – Human Rights Situation in Afghanistan: April–June 2025 Update. UNAMA. 2025. 11 p. [Electronic resource]. URL: https://unama.unmissions.org/sites/default/files/english_-_unama_hrs_update_on_human_rights_in_afghanistan_april-june_2025_final.pdf (Accessed: 12.12.2025).

Invisible Crimes…, 2025 – Invisible Crimes, Lost Classrooms: Addressing Under-Reporting and Impunity in Attacks on Girls' Education. GCPEA. 2025. 20 p. [Electronic resource]. URL: https://protectingeducation.org/publication/invisible-crimes-lost-classrooms/ (Accessed: 12.12.2025).

informburo.kz, 2023 – Afganistan zapretil v universitetakh knigi, napisannyye zhenshchinami // informburo.kz. [Electronic resource]. URL: https://informburo.kz/amp/novosti/afganistan-zapretil-v-universitetax-knigi-napisannye-zenshhinami (Accessed: 15.12.2025). (in Rus)

Keshavarzi, 2025 – *Keshavarzi S., Becker J.C., Ruhani A., Ebrahimi F.* Responses to the rapid reactionary social change: A social-psychological investigation of young Afghan women's experiences during the Second-Taliban era // International Journal of Intercultural Relations. 2025. Vol. 108. Article 102250.

mk-kz.kz, 2021 – Zhenshchiny Afganistana eshche pytayutsya borot'sya za svoi prava // mk-kz.kz. [Electronic resource]. URL: https://mk-kz.kz/amp/politics/2021/08/25/zhenshhiny-afganistana-eshhe-pytayutsya-borotsya-svoi-prava.html (Accessed: 15.12.2025). (in Rus)

Nabizada, 2024 – *Nabizada S., Quraishi T., Sadat R., Kirmani A., Hashemi Z., Haidari N., Faramarz N.* Transforming Afghanistan: Enhancing technology access to overcome gender discrimination // APLIKATIF: Journal of Research Trends in Social Sciences and Humanities. 2024. Vol. 3. No. 1. P. 41–52.

Reuters, 2025 – Russia becomes first country to recognise Taliban government in Afghanistan // reuters.com. 3 July 2025. [Electronic resource]. URL: https://www.reuters.com/world/asia-pacific/russia-becomes-first-country-recognise-taliban-government-afghanistan-2025-07-03/ (Accessed: 05.01.2026).

Shoib, 2022 – *Shoib S., Saeed F., Dazhamyar A.R., Armiya'u A.Y., Badawy M.M., Shah J.* Women in Afghanistan: a call for action // The Lancet Psychiatry. 2022. Vol. 9. Issue 5. P. 342–343.

Schwartz, 2024 – *Schwartz L., Hassanpoor Z., Lane H., Klapheke E.* Economic constraints and gendered rules: Understanding women's perspectives of how government-imposed restrictions impact women's mental health and social wellbeing across Afghanistan // SSM – Mental Health. 2024. Vol. 6. Article 100327.

www.currenttime.tv, 2023 – Kak zhivut zhenshchiny Afganistana // www.currenttime.tv. [Electronic resource]. URL: https://www.currenttime.tv/amp/kak-zhivut-zhenshity-afganistana/33116290.html (Accessed: 14.12.2025). (in Rus)

www.diplomatie.gouv.fr, 2024 – Afganistan: zayavleniye ofitsial'nogo predstavitelya Ministerstva Evropy i inostrannykh del Frantsii // www.diplomatie.gouv.fr. [Electronic resource]. URL: https://www.diplomatie.gouv.fr/ru/dossiers-pays/afghanistan/evenements/article/afganistan-zayavlenie-oficial-nogo-predstavitelya-ministerstva-evropy-i (Accessed: 20.12.2025). (in Rus)

www.unesco.org, 2024 – YUNESKO predostavlyayet slovo afganskim devochkam i zhenshchinam i prizyvayet vosstanovit' ikh prava // www.unesco.org. [Electronic resource]. URL: https://www.unesco.org/ru/articles/yunesko-predostavlyaet-slovo-afganskim-devochkam-i-zhenschinam-i-prizyvaet-vosstanovit-ikh-prava (Accessed: 13.12.2025). (in Rus)

[1]Оразбек А.Н. [2*]ТулеубаеваС.А.
[1,2]Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
E-mail:anelya.orazbek.2003.ma@gmail.com, samaltu@mail.ru

ЖЕНЩИНЫ АФГАНИСТАНА НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ: ВЫЗОВЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ

Аннотация. Целью статьи является дать всесторонний анализ многогранных преобразований, затронувших положение женщин в Афганистане после возвращения талибов к власти в 2021 году, и последующих изменений. Случай афганских женщин, являющийся наиболее актуальным и уникальным примером среди стран Ближнего Востока, требует рассмотрения с совершенно новых, беспрецедентных ракурсов. Выявить изменения в гендерных институтах Афганистана, определить и проанализировать их влияние на общество и перспективы будущего развития, а также определить и проанализировать эффективность международной помощи. Научная значимость исследования заключается не только в рассмотрении вопроса о положении местных женщин как гендерной политики, но и в предоставлении всестороннего анализа взаимосвязанных областей права, психологии и социологии. Научная новизна статьи заключается в анализе режима талибов как механизма управления регрессом гендерных прав афганских женщин на институциональном уровне на современном этапе. Для этого в исследовании анализируются трудности и ограничения в повседневной жизни женщин, их роль в обществе, доступ к системам здравоохранения и образования, а также их место на рынке труда. В исследовании использованы историко-сравнительный анализ, контент-анализ отчетов международных организаций. Результаты работы показывают, что гендерное угнетение афганских женщин приводит к экономической зависимости, социальной изоляции и глубокой долгосрочной психологической травме. В заключение статья подчеркивает прямую связь между рассмотрением женских вопросов в Афганистане и перспективами развития государства. А также важную роль в этом играет помощь местного населения и неправительственных организаций.

Ключевые слова: права человека, Афганистан, женщины, социальные ограничения, гендерная политика, гуманитарный кризис, международная поддержка

[1] Orazbek A.N., [2*]Tuleubaeva S.A.
[1,2]L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
E-mail:anelya.orazbek.2003.ma@gmail.com, samaltu@mail.ru

WOMEN OF AFGHANISTAN TODAY: CHALLENGES AND PROSPECTS

Abstract. With the restoration of the Taliban to power in 2021 and the ensuing developments, the condition of women in Afghanistan has undergone complex alterations, and this essay aims to provide a complete study of these changes. The topic has to be approached from completely different perspectives since the situation of Afghan women is the most pertinent and distinctive among Middle Eastern nations. This study aims to document gender institutional changes in Afghanistan, then examine how these shifts have affected Afghan society and the country's potential for future growth. In addition to determining and assessing the efficacy of foreign aid. The

research is important from a scholarly standpoint because it offers a thorough examination of the interrelated domains of sociology, psychology, and law, and because it takes into account the problem of local women as a gender policy. Examining the Taliban rule as a means of controlling the institutional regress of Afghan women's gender rights at the present time is the article's original contribution to science. In order to do this, the research examines the limitations and challenges faced by women in several aspects of their life, including their social roles, healthcare, education, and the workplace. Content analysis of reports from international organisations, as well as historical and comparative analytics, were used in the study. Economic reliance, social isolation, and profound, long-term psychological suffering are outcomes of gender discrimination, according to the study's findings. The paper concludes by stressing the significance of local and non-governmental organisations' (NGOs') support in addressing women's concerns in Afghanistan and how this relates to the state's growth possibilities.

Keywords: humanitarian crises, gender policy, women, societal limitations, Afghanistan, and human rights.

Авторлар туралы мәлімет:

Оразбек Анель Нұрланқызы – магистрант, халықаралық қатынастар факультеті, шығыстану кафедрасы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Тулеубаева Самал Абаевна – филология ғылымдарының докторы, доцент, шығыстану кафедрасы профессорының м.а., халықаралық қатынастар факультеті, шығыстану кафедрасы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Информация об авторах:

Оразбек Анель Нұрланқызы – магистрант, факультет международных отношений, кафедра востоковедения, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Тулеубаева Самал Абаевна – доктор филологических наук, доцент, и.о. профессора кафедры востоковедения, факультет международных отношений, кафедра востоковедения, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Information about authors:

Orazbek Anel Nurlankyzy – Master's student, Faculty of International Relations, Department of Oriental Studies, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Tuleubayeva Samal Abaevna – Doctor of Philology, Associate Professor, Acting Professor of the Department of Oriental Studies, Faculty of International Relations, Department of Oriental Studies, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Келіп түсті 10 наурыз 2026 жыл
Қабылданды 20 мамыр 2026 жыл

ҒТАМР 03.61.91 https://doi.org/ 10.63051/kos.2026.2.36

[1]*Көптілеуова Д.Т. **[2]Жиекбаева А.Б.** **[3]Сейтметова Ж.Р.**
[1,2]Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
[3]Нұр-Мүбарак Мысыр ислам мәдениеті университеті, Алматы, Қазақстан
*E-mail: [1]*dinavvest@gmail.com aigzhiek@gmail.com, jseitmetova@mail.ru*

ҚАЗІРГІ АРАБ ПРОЗАСЫНДАҒЫ МӘДЕНИ ЖАДЫ МЕН ТАРИХИ ЖАРАҚАТТЫҢ РЕПРЕЗЕНТАЦИЯСЫ

(«Қафирдің тағдыры», «Бағдадтағы Франкенштейн», «Күн қақпасы» романдары негізінде)

Аңдатпа. қазіргі араб прозасындағы мәдени жады мен тарихи жарақаттың көркем репрезентациясын салыстырмалы тұрғыдан талдау болып табылады. Осы мақсатта Ахмед Саадауидің «Бағдадтағы Франкенштейн», Илияс Хуридің «Күн қақпасы» және Sahran әл-Қасимидің «Қафирдің тағдыры» романдары қарастырылды. Зерттеу соғыс, миграция және экологиялық тәжірибелердің көркем мәтіндегі символдық және нарративтік құрылымдар арқылы қалай репрезентацияланатынын анықтауға бағытталған. Зерттеудің өзектілігі қазіргі араб әдебиетінде тарихи жарақаттың тек тарихи оқиға ретінде емес, мәдени жадыны қалыптастыратын дискурсивтік процесс ретінде көрінуімен байланысты. Бұл құбылыс постколониялық кеңістіктегі тарихи тәжірибенің көркем мәтінде қайта кодталу және символдық қайта құрылу механизмдерін түсіндіруге мүмкіндік береді. Зерттеу барысында салыстырмалы әдебиеттану әдісі, мәтіндік талдау және мәдени жады теориясы қолданылды. Негізгі дереккөздер ретінде қазіргі араб әдебиеттануындағы ғылыми еңбектер мен таңдалған романдар мәтіні пайдаланылды. Зерттеу нәтижелері қазіргі араб романында тарихи жарақаттың үш дискурсивтік моделі: Ахмед Саадауи романында соғыс жарақаты дене фрагментациясы, гротеск және көпдауысты нарратив арқылы; Илияс Хури шығармасында миграциялық жады ауызша әңгімелеу, фрагменттелген естелік және интертекстуалдық жүйе арқылы; Sahran әл-Қасими романында экологиялық жарақат табиғат семиотикасы, су символикасы және кеңістіктік антропоморфизация арқылы көрініс табады. Зерттеудің ғылыми жаңалығы – қазіргі араб прозасындағы тарихи жарақаттың дискурсивтік модельдерін соғыс, миграция және экология өлшемдері арқылы жүйелі салыстырмалы талдауында.

Кілт сөздер: қазіргі араб прозасы, мәдени жады, тарихи жарақат, постколониялық дискурс, интертекстуалдық, мәдени бірегейлік, фрагменттелген нарратив.

Кіріспе

XX ғасырдың соңы мен XXI ғасырдың басындағы Таяу Шығыс кеңістігіндегі соғыс, миграция, отарлық қақтығыстар және экологиялық дағдарыстар аймақ халықтарының тарихи санасы мен мәдени бірегейлігіне елеулі әсер етті. Бұл үдерістер тек әлеуметтік-саяси деңгейде ғана емес, сонымен қатар мәдени жады мен ұжымдық естеліктің көркем репрезентациясында да көрініс табады. Осы тұрғыдан мәдени жады (cultural memory) мен тарихи жарақат (historical trauma) қазіргі гуманитарлық ғылымдардағы өзекті зерттеу бағыттарының бірі болып қалыптасты.

Мәдени жады ұғымы Морис Хальбвакс еңбектерінде ұжымдық естеліктің әлеуметтік табиғаты арқылы негізделсе (Halbwachs, 1992), Ян Ассман оны ұзақмерзімді символдық жүйе ретінде сипаттайды (Assmann, 2011). Ал тарихи жарақат теориясында Кэти Карут пен Доминик ЛаКапра травмалық тәжірибенің үзік, фрагменттелген және жанама тілдік құрылымдар арқылы көрініс табатынын көрсетеді (Caruth, 1996; LaCapra, 2001). Араб

прозасы аясында Самира Агачи соғыс романдарындағы фрагменттелген сана мен зорлық эстетикасын, ал Уаил Хассан постколониялық мәтіндегі ұлттық бірегейлікті қайта құру функциясын атап өтеді (Aghacy, 2012; Hassan, 2017). Дегенмен қазіргі араб прозасындағы мәдени жады мен тарихи жарақаттың көркем репрезентациясын салыстырмалы түрде, әсіресе экологиялық, соғыстық және миграциялық дискурстар аясында қарастыратын зерттеулер жеткіліксіз. Бұған қоса, аталған шығармалардағы символдық кеңістік, фрагменттелген жады, нарративтік құрылым және жарақаттың көркемдік репрезентациясы шығыстанулық дискурстық талдау тұрғысынан жүйелі түрде зерттелмеген. Осы жағдай зерттеудің ғылыми өзектілігі мен қажеттілігін айқындайды. Зерттеу міндеттеріне қазіргі араб прозасындағы мәдени жады мен тарихи жарақат мәселелерін зерттеудің теориялық-әдіснамалық негіздерін айқындау; аталған романдарындағы тарихи жарақаттың көркем репрезентациясын талдау; соғыс, миграция және экологиялық тәжірибелердің мәдени жады құрылымындағы көрінісін анықтау; зерттелген шығармалардағы фрагменттелген нарратив, ауызша әңгімелеу, интертекстуалдық байланыс, дене символикасы және табиғат семиотикасының қызметін сипаттау; қазіргі араб прозасындағы тарихи жарақаттың соғыстық, миграциялық және экологиялық дискурсивтік модельдерін салыстырмалы түрде жүйелеу кіреді. Зерттеу нысаны – қазіргі араб әдебиетіндегі соғыс, миграция және экологиялық жарақат мәселелерін бейнелейтін көркем мәтіндердегі мәдени жадының көркем репрезентациясы. Зерттеу болжамы бойынша, қазіргі араб прозасында мәдени жады мен тарихи жарақат тек тарихи оқиғаны бейнелеу емес, сонымен қатар символдық кеңістік, фрагменттелген нарратив және көпқабатты интертекст арқылы ұжымдық бірегейлікті қайта құратын көркем модельдер жүйесі ретінде көрініс табады.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Зерттеудің эмпирикалық базасы ретінде қазіргі араб прозасының көрнекті үш романы таңдалды: Ахмед Саадауидің «Бағдадтағы Франкенштейн», Илияс Хуридің «Күн қақпасы» және Sahран әл-Қасимидің «Қафирдің тағдыры». Аталған мәтіндер бірнеше негізгі критерий негізінде іріктелді. Біріншіден, шығармаларда мәдени жады мен тарихи жарақаттың өзекті дискурстары – соғыс, миграция және экологиялық дағдарыс – көркем түрде репрезентацияланған. Екіншіден, романдар әртүрлі геомәдени кеңістіктерді (Ирак, Палестина/Ливан және Оман) қамти отырып, аймақтық салыстырмалы талдау жүргізуге мүмкіндік береді. Үшіншіден, мәтіндердің нарративтік құрылымында фрагменттелген жады, көпдауыстылық және символдық кеңістік басым, бұл оларды дискурстық-мәдени талдау үшін репрезентативті дереккөз ретінде қарастыруға негіз береді.

Талдау бірліктері ретінде мәдени кодтар, символдық бейнелер және нарративтік құрылым элементтері алынды. Атап айтқанда, «су», «дене», «қала», «жол» сияқты символдық кеңістік маркерлері; «соғыс», «босқындық», «жоғалу», «жарақат» сияқты дискурстық лексика; сондай-ақ уақыттың фрагментациясы, интертекстуалдық байланыстар және көпдауысты баяндау формалары мәтіннен контекстік талдау арқылы іріктеліп, жүйеленді. Бұл бірліктер әр роман ішінде жеке қарастырылып, кейін салыстырмалы деңгейде талданды.

Зерттеу барысында салыстырмалы-әдеби, нарратологиялық, дискурстық, семиотикалық, шығыстанулық дискурстық талдау және салыстырмалы мәдени интерпретация әдістері қолданылды. Нарратологиялық талдау «Күн қақпасы» романындағы ауызша әңгімелеу, үзік естелік және уақыт құрылымының фрагменттелуін анықтауға бағытталды. Дискурстық талдау «Бағдадтағы Франкенштейн» мәтініндегі зорлық пен соғыс лексикасының (қан, дене, жарылыс) жиілігі мен семантикалық өрісін айқындауға негізделді. Семиотикалық талдау «Қафирдің тағдыры» романындағы су символикасының (жаңбыр, құдық, бұлақ) мәдени және экологиялық мағыналарын ашуға мүмкіндік берді. Шығыстанулық дискурстық талдау араб қоғамдарының тарихи-мәдени тәжірибесінің көркем

мәтіндегі репрезентациясын, мәдени кодтардың құрылуын және постколониялық контекстегі мағыналық трансформацияларды анықтауға бағытталды. Ал салыстырмалы мәдени интерпретация әдісі үш роман арасындағы мәдени жады мен тарихи жарақат модельдерінің ұқсастықтары мен айырмашылықтарын жүйелеуге мүмкіндік берді.

Аталған әдістер өзара тығыз байланыста қолданылады, нарратологиялық талдау мәтіннің құрылымдық деңгейін ашса, дискурстық талдау әлеуметтік-тарихи мағыналарды, семиотикалық талдау символдық кодтарды, ал шығыстанулық және салыстырмалы интерпретация олардың мәдени-тарихи контексттегі тұтастығын қамтамасыз етеді. Осылайша зерттеу мәдени жады мен тарихи жарақаттың көпқабатты репрезентациясын кешенді түрде талдауға мүмкіндік беретін интегративті әдіснамалық модельге негізделеді.

Талқылау

Қазіргі араб прозасындағы мәдени жады мен тарихи жарақат мәселесі тек тақырыптық деңгейде ғана емес, сонымен қатар көркем репрезентацияның құрылымдық принциптері арқылы да көрініс табады. Зерттеулер көрсеткендей, араб романы соғыс, миграция және экологиялық дағдарыс сияқты тарихи тәжірибелерді тек баяндап қана қоймай, оларды символдық, нарративтік және интертекстуалдық деңгейде қайта құрастырады (Aghacy, 2012:43; Hassan, 2017:104). Осы тұрғыдан әрбір мәтін жеке тарихи шындықты емес, ұжымдық жадының көркем модельін қалыптастырады.

«Бағдадтағы Франкенштейн»: соғыс жарақаты, постколониялық фрагментация және мәдени жадының дискурсивтік репрезентациясы

Ахмед Саадауидің «Бағдадтағы Франкенштейн» романы қазіргі араб әдебиеттануында кең зерттелген постсоғыстық мәтіндердің бірі. Зерттеулер негізінен шығарманың зорлық эстетикасы, қалалық кеңістік фрагментациясы және көпдауысты нарратив құрылымына бағытталған.

Рахиқ Әбу Зейна романның әлеуметтік-саяси контекстін қарастырып, оны Ирак қоғамындағы соғыс салдарының көркем репрезентациясы ретінде сипаттайды және постсоғыстық қоғамдық ыдыраудың құрылымдық деңгейде бейнеленетінін көрсетеді (Zeina, 2017:11). Мұхаммед Мұхаммед пен Миад Әли роман тіліндегі зорлық дискурсын талдап, соғыс тәжірибесінің тілдік-дискурсивтік құрылым ретінде ұйымдасатынын айқындайды (Muhammad & Ali, 2016). Ал Мұнам Мұштақ пен Кәрім әл-Хашими Бахтин теориясына сүйене отырып, романдағы көпдауыстылық постсоғыстық шындықтың көпқабатты табиғатын ашатынын көрсетеді (Mushtaq & Al-Hashemi, 2017). Сонымен қатар Абд әл-Қадир Файдух қазіргі араб романындағы зорлық кеңістігін зерттеп, соғыстың кеңістікті ұйымдастыратын негізгі құрылымдық фактор екенін атап өтеді (Faydouh, 2018:11). Аталған зерттеулер романның тілдік, кеңістік және нарративтік қырларын жеке-жеке талдағанымен, мәдени жады мен тарихи жарақатты соғыс–миграция–экология үштағаны негізінде тұтас дискурсивтік модель ретінде қарастыру жеткіліксіз деңгейде дамыған.

Саадауидің романы 2014 жылы International Prize for Arabic Fiction (IPAF) сыйлығын иеленуі арқылы қазіргі араб прозасындағы постсоғыстық эстетиканың институционалдық танылуын көрсетеді. Роман 2003 жылдан кейінгі Бағдад кеңістігін бейнелеп, соғыс жағдайындағы әлеуметтік ыдырау мен қалалық кеңістіктің фрагментациясын дискурсивтік деңгейде ашады.

Бағдад романда географиялық кеңістік емес, жараланған әлеуметтік организм ретінде бейнеленеді. Қала кеңістігі жарылыс орындары, қираған ғимараттар, мәйіттер мен қоқыс бейнелері арқылы ұжымдық травманың материалдық көрінісін береді. Кеңістік (المكان) тарихи жадының тасымалдаушысына айналады.

Романдағы орталық көркем символ – әртүрлі жарылыстардан қалған адам дене бөліктерінен құрастырылған «мақұлық». Бұл образ Франкенштейн мифінің постколониялық қайта интерпретациясы ретінде қарастырылады. Әбу Шәһаб оны отарлық зорлықтың

нәтижесі ретінде сипаттап, империалдық әрекеттің қоғам құрылымын ыдыратушы күш екенін атап өтеді: « إن الاحتلال الأمريكي للعراق، بوصفه ممارسة كولونيالية، قد أحدث جملة من التحولات... وقدرته على تقويض منظومة حضارية قائمة، أحالتها إلى مسخ» (Әбу Шәһаб, 2022:149). Демек, «құбыжық» тек дене фрагментациясы емес, ұлттық-мәдени сананың бөлшектенуінің символы. Романдағы нарративтік құрылым да осы фрагментация логикасын қайталайды: баяндау біртұтас сызықтық жүйеге бағынбай, әртүрлі куәгерлердің үзік дауыстары арқылы беріледі. Бұл тәсіл травмалық жадының дискурсивтік табиғатын көрсетеді. Кэти Каруттың пікірінше, травма сызықтық баяндауға бағынбайды, ол үзік әрі қайталанатын тәжірибе ретінде көрінеді (Caruth, 1996). Осылайша нарративтің өзі соғыс тәжірибесінің құрылымдық баламасына айналады.

Романда гротеск эстетикасы мен үрей дискурсы маңызды рөл атқарады. «Мақұлық» бастапқыда әділет орнатуға ұмтылғанымен, кейін өзі зорлықтың көзіне айналып, оның циклдік табиғатын ашады. Сонымен қатар «үрей» жеке психологиялық күй емес, әлеуметтік деңгейдегі тұрақты құбылыс ретінде көрінеді, ол «үрейдің жүректі толық билеп алуы» деп сипатталады (Йасин, Абд Насиф, 2021).

Зорлық күнделікті өмірдің қалыпты элементіне айналады: « استمرت خراطيم مياه الإطفاء في غسل المكان من الدماء والرماد» / «Өрт сөндіру шлангтары орыннан қан мен күлді жууды жалғастырып жатты» (Саадауи, 2013:28). Бұл үзінді трагедияның үздіксіз қайта жасырылып, қайта қайталанатынын көрсетеді.

Жарақаттың сенсорлық деңгейі де ерекше маңызды: « رائحةٌ لن تشمَّ مثلها في حياتك، وتبقى تذكرك بما حييت» / «Мұндай иісті өміріңде ешқашан сезбейсің, ол сені өмір бойы еске салып тұрады» (Саадауи, 2013:27). Бұл жерде иіс мәдени жадының материалдық формасы ретінде көрінеді. Сол сияқты дененің бөлшектенуі де әлеуметтік күйреудің метафорасы ретінде беріледі: «نهضت في اليوم التالي لأرى الكثير من أجزاء جسدي قد تساقطت على الأرض» / «Келесі күні оянғанда, денемнің көптеген бөліктері жерге түсіп қалғанын көрдім» (Саадауи, 2013:163).

Қорытындылай келе, роман соғыс жарақатын жай бейнелемей, оны дискурсивтік деңгейде ұйымдастырады. Травма фрагменттелген нарратив, дене символикасы, гротеск эстетикасы, қалалық кеңістік күйреуі және үрей дискурсы арқылы көрініс табады. Осылайша шығарма жарақатты жеке эмоция емес, әлеуметтік және мәдени құрылымды ұйымдастыратын негізгі принцип ретінде көрсетеді.

«Күн қақпасы» романындағы мәдени жады

Илияс Хуридің «Күн қақпасы» (باب الشمس) романы қазіргі араб әдебиеттануында палестиналық тарихи жады мен ауызша әңгімелеу дискурсын зерттеудің негізгі мәтіндерінің бірі ретінде қарастырылады. Зерттеушілер роман құрылымын сызықтық емес, фрагменттелген және куәгерлік баяндауға негізделген дискурсивтік модель ретінде сипаттайды.

Араб әдебиеттануында бұл роман көбіне палестиналық жадының «шәһада» (куәлік) және «хикая» (әңгіме) формалары арқылы берілуі ретінде талданады. Мұхаммед Буазза еңбектерінде әдеби мәтіндегі сәйкестік пен айырмашылық саясаты қарастырылып, Хури мәтіні ұжымдық жадының дискурсивтік құрылымы ретінде түсіндіріледі (Bouazza, 2014). Сонымен қатар роман кеңістігі (ауыл, лагерь, шекара) тек географиялық емес, мәдени жадының символдық репрезентациясы ретінде сипатталады.

Аиди әл-Мәкки Мұхаммед романның нарративтік табиғатын талдай отырып, оның дәстүрлі реалистік формаға бағынбайтынын және баяндаудың бірнеше көру нүктесі арқылы құрылатынын көрсетеді: « تحرير رؤية الراوي من مطلق المعرفة، وكيفية تمثيل وجهة النظر للمنظور الذي تُروى من خلاله الحكاية» / «Баяндаушы көзқарасын абсолютті білімнен босату және оқиғаның әртүрлі перспектива арқылы берілуі» (Aydi, 2025:97). Бұл тұжырым тарихи травманың біртұтас шындық емес, көпдауысты дискурс ретінде көрінетінін дәлелдейді.

Амал Ахмад Әбу Ханиш романның интертекстуалдық табиғатын аша отырып, оның «Мың бір түн», «Одиссея», Ғассан Канафани және Махмуд Даруиш мәтіндерімен байланысын көрсетеді. Оның пікірінше: « التناص في الرواية ليس مجرد إحالة أدبية، بل آلية لإعادة إنتاج الذاكرة

الثقافية وإعادة صياغة التجربة التاريخية» / «Интертекст – тек әдеби сілтеме емес, мәдени жадыны қайта өндіру механизмі» (Әбу Ханиш, 2005:196). Осылайша жады мәтіндер арасындағы желі ретінде көрінеді.

Роман поэтикасында өлім мен жады арасындағы дискурсивтік байланыс ерекше мәнге ие. Зерттеулерде өлім (الموت) тек биологиялық аяқталу емес, жадыны белсенді ететін механизм ретінде түсіндіріледі: «өлім жадыны босатады» (Khoury, 1998:248). Бұл тұрғыда жады (الذاكرة) статикалық құрылым емес, үнемі жаңарып отыратын процесс ретінде көрінеді. Сонымен қатар: «Өлім мағынасын жоғалтса, өмір де мағынасын жоғалтады және біз шығуы жоқ лабиринтке түсеміз» (Khoury, 1998:271) деген тұжырым роман құрылымын «лабиринттік жады моделі» ретінде түсіндіруге мүмкіндік береді.

Бұл модельде тарихи шындық сызықтық емес, үзік және көпбағытты естеліктер арқылы беріледі. Сонымен қатар жадының селективті табиғаты атап өтіледі: ол барлық оқиғаны емес, тек белгілі фрагменттерді ғана сақтайды. Бұл палестиналық ұжымдық тәжірибеде травмалық оқиғалардың көбіне үзінді әңгімелер арқылы өмір сүруін түсіндіреді.

Қорытындылай келе, «Күн қақпасы» романы тарихи жарақатты бейнелеп қана қоймай, жадыны ұйымдастыратын күрделі дискурсивтік жүйе ретінде көрінеді. Мұнда өлім, ұмытылу (النسيان) және еске алу (التذكر) өзара байланысып, тұтас мәдени-символдық құрылым құрайды.

Зahран әл-Қасими «Қафирдің тағдыры» романы: экологиялық жарақат және табиғат семиотикасы

Зahран әл-Қасимидің «تغريبة القافر» романы қазіргі араб әдебиеттануында омандық мәдени кеңістік, табиғи орта және халықтық жады мәселелерін зерттеудің маңызды нысандарының бірі ретінде қарастырылады. Зерттеушілер роман құрылымын жергілікті мифология, ауызша дәстүр және экологиялық тәжірибе тоғысқан көркем жүйе ретінде сипаттайды.

Араб мәдениеттанулық зерттеулерінде роман Оманның тарихи-мәдени болмысын бейнелейтін мәтін ретінде талданады. Бұл бағытта халықтық мәдениет, салт-дәстүр және кеңістік семантикасы негізгі нысанға айналады (Farouq Khourshid, 1992:47). Сонымен қатар омандық мәдени мұраға арналған еңбектерде (2009 ,قابوس بن سعيد; 2009 ,الحرف العمانية) табиғи орта мен қолөнер мәдениетінің ұлттық бірегейлікті қалыптастырудағы рөлі атап өтіледі. Осы тұрғыдан роман кеңістік пен табиғатты тек фон емес, мәдени жадының тасымалдаушысы ретінде бейнелейді.

Романның экологиялық және символдық қырлары Денис Куштың мәдениет теориясымен байланыстырылып, мәдениеттің кең әлеуметтік-символдық жүйе екені көрсетіледі (Kush, 2007). Табиғат элементтері (су, шөл, құдық) осы жүйенің ажырамас бөлігі ретінде қызмет атқарады. Сонымен қатар халықтық мәдениет пен мифологияға қатысты зерттеулер роман мәтініндегі символдық құрылымдардың фольклорлық трансформациясын айқындайды.

Роман қазіргі араб әдебиетіндегі экологиялық жарақаттың көркем репрезентациясын бейнелейтін дискурсивтік модель ретінде қарастырылады. Мұнда жарақат соғыс немесе миграциямен емес, экожүйелік тепе-теңдіктің бұзылуымен байланысты. Осы тұрғыдан мәтін мәдени жадыны табиғат семиотикасы арқылы қайта құрастырады.

Роман құрылымында су символы орталық семиотикалық элемент ретінде көрінеді. Су өмір, өлім, уақыт және жадының көпқабатты символы ретінде қызмет атқарады. Латифа әл-Хамади бұл құбылысты былай түсіндіреді: «Water appeared in the novel as a constructive component characterized by its semantic and cognitive richness» (Alhamady, 2024). Бұл су символының сюжеттік емес, когнитивтік механизм екенін көрсетеді.

Кейіпкер Салим әл-Қафир табиғатпен тығыз бірлікте беріледі, оның психологиялық күйі табиғи құбылыстармен қатар дамиды (Alhamady, 2024:127). Табиғат мұнда фон емес, кейіпкер санасының семиотикалық кеңістігіне айналады.

Романдағы маңызды көркем ерекшелік – табиғаттың антропоморфизациясы. Су, жаңбыр, құдық, бұлт сияқты элементтер белсенді әрекет етуші жүйе ретінде беріледі. Латифа әл-Хамади су туралы: «الماء هو العنصر الثابت في خضم التحولات التي عرفتها حياة القافر» (Alhamady, 2024:123) деп, оның тұрақтылық пен өзгеріс арасындағы медиаторлық қызметін көрсетеді.

Экологиялық жарақат мұнда тікелей зорлықтан емес, табиғи тепе-теңдіктің бұзылуынан туындайды. Бұл жағдайда травма (الصدمة البيئية) жеке оқиға емес, тұтас экожүйенің деградациясы ретінде көрінеді. Кеңістік (المكان) шөл, құдық және су арналары арқылы кейіпкердің психологиялық және мәдени құрылымымен ұштасады.

Тілдік деңгейде табиғат лексикасының қайталануы («الغيوم», «البئر», «السحاب», «لمطر) мәтіннің поэтикалық құрылымын қалыптастырып, экологиялық мәдени жадының моделін жасайды (الذاكرة البيئية). Сонымен қатар су кейде аналық бастау, кейде тылсым күш ретінде бейнеленіп, мифопоэтикалық деңгейге көтеріледі.

Қорытындылай келе, «Қафирдің тағдыры» романында экологиялық жарақат табиғат циклінің бұзылуы, адам–табиғат байланысының әлсіреуі және кеңістіктің символдық трансформациясы арқылы көрінеді. Мәдени жады бұл мәтінде табиғат семиотикасы арқылы құрылып, экожүйелік тәжірибені сақтайтын дискурсивтік жүйе ретінде қалыптасады.

Үш романға жүргізілген салыстырмалы талдау қазіргі араб прозасында тарихи жарақаттың біртұтас емес, көпвекторлы дискурсивтік модельдер арқылы көрініс табатынын көрсетеді. Ахмед Саадауидің «Бағдадтағы Франкенштейн» романы соғыс жағдайындағы постколониялық зорлықты дене фрагментациясы мен гротеск эстетикасы арқылы бейнелесе, Илияс Хуридің «Күн қақпасы» шығармасы палестиналық миграциялық тәжірибені ауызша нарратив, фрагменттелген естелік және интертекст арқылы қайта құрады. Ал Зahран әл-Қасимидің «Қафирдің тағдыры» романы экологиялық жарақатты табиғат семиотикасы мен су символикасы арқылы көркем модельге айналдырады.

Осылайша, тарихи жарақат жеке оқиға ретінде емес, әртүрлі мәдени кодтар арқылы қайта ұйымдастырылатын символдық процесс ретінде көрінеді. Бұл тұрғыдан араб романы травманы бейнелеп қана қоймай, оны қайта құрылымдайтын дискурсивтік механизм қызметін атқарады.

Жүргізілген талдау мәдени жадының көркем мәтіндегі үш негізгі деңгейін айқындайды:

1. Денелік деңгей (trauma of body) – Саадауи романында дене бөлшектенуі, зорлықтың материалдық іздері және сенсорлық тәжірибе (иіс, қан, жарақат) арқылы көрінеді. Мұнда дене тарихи күйреудің метафорасына айналады.

2. Нарративтік деңгей (fragmented storytelling) – Хури романында фрагменттелген баяндау, көпдауысты құрылым және интертекст арқылы қалыптасады. Бұл деңгейде жады оқиға емес, үздіксіз қайта айтылатын дискурсивтік процесс ретінде жұмыс істейді.

3. Экологиялық деңгей (nature as memory) – әл-Қасими романында табиғат элементтері (су, шөл, құдық, ауа) жадыны сақтаушы семиотикалық жүйе ретінде көрінеді. Табиғат мәдени және экзистенциалдық тәжірибенің тасымалдаушысына айналады.

Бұл деңгейлер бір-бірінен бөлек жүйелер емес, біртұтас мәдени жады моделінің әртүрлі көріністері болып табылады. Барлық романдарға ортақ белгі – тарихи шындықтың тікелей баяндалмауы; оның орнына оқиға фрагменттеліп, символдар мен дискурсивтік құрылымдар арқылы қайта кодталады.

Сәйкесінше, қазіргі араб прозасындағы негізгі үрдіс мынадай түрде түйінделеді: тарихи жарақат бейнеленбейді, ол қайта құрылымдалады. Көркем мәтін өткенді көрсететін айна емес, оны қайта ұйымдастыратын мәдени-символдық механизм ретінде қызмет етеді.

Осы модельдер уақыт пен кеңістік ұғымдарының трансформациясын да айқындайды: уақыт сызықтық емес, үзік әрі қайталанбалы сипат алады, ал кеңістік физикалық ортадан символдық-психологиялық құрылымға айналады. Нәтижесінде қазіргі араб романы тарихи тәжірибені сақтайтын пассивті архив емес, оны үздіксіз қайта өндіретін динамикалық мәдени жүйе ретінде танылады.

Зерттеу нәтижелері

Зерттеу нәтижелері қазіргі араб прозасындағы тарихи жарақаттың көркем репрезентациясы нақты мәтіндік және дискурсивтік құрылымдар арқылы жүзеге асатынын көрсетті. Салыстырмалы талдау барысында тарихи жарақаттың соғыстық, миграциялық және экологиялық дискурсивтік модельдері анықталды. Әр роман тарихи тәжірибені қайта құрудың өзіндік көркем механизмдерін қалыптастырады.

Ахмед Саадауидің «فرانكشتاين في بغداد» романында тарихи жарақат соғыс кеңістігінің күйреуін бейнелейтін дене фрагментациясы, гротеск эстетикасы және көпдауысты нарратив арқылы репрезентацияланады. Мәтіндегі «الجسد» (дене), «الدم» (қан), «الانفجار» (жарылыс) секілді қайталанатын семантикалық бірліктер зорлық дискурсын қалыптастырып, ұжымдық травманың тілдік моделін жасайды. Илияс Хуридің «باب الشمس» романында мәдени жады ауызша әңгімелеу дәстүрі, фрагменттелген естелік құрылымы және интертекстуалдық байланыстар арқылы көрінеді. Кеңістік бейнелері (ауыл, жол, шекара, босқындар лагері) географиялық нысан ғана емес, палестиналық ұжымдық жадының символдық картасына айналады. Нарративтің үзік әрі циклдік сипаты тарихи тәжірибенің толық емес, фрагменттер арқылы сақталатынын көрсетеді. Sahran әл-Қасимидің «تغريبة القافر» романында экологиялық жарақат табиғат семиотикасы, су символикасы және кеңістіктің антропоморфизациясы арқылы беріледі. «الماء» (су) образы өмір мен өлімді, жады мен ұмытылуды, тұрақтылық пен өзгерісті байланыстыратын негізгі семиотикалық код қызметін атқарады. Табиғат элементтерінің қайталануы мәдени жадының экологиялық моделін қалыптастырады.

Осылайша, зерттеу нәтижесінде қазіргі араб прозасындағы тарихи жарақаттың үш негізгі дискурсивтік моделі айқындалды: соғыс жарақаты (фрагментация және гротеск), миграциялық жады (ауызша нарратив пен фрагменттелген естелік), экологиялық жарақат (табиғат семиотикасы мен су символикасы). Бұл модельдер тарихи оқиғаның әдеби мәтінде тікелей баяндалмай, символдық және дискурсивтік жүйелер арқылы қайта құрылатынын көрсетті.

Қорытынды

Жүргізілген зерттеу қазіргі араб прозасында тарихи жарақаттың біртұтас әмбебап модель ретінде емес, әртүрлі дискурсивтік құрылымдар арқылы көрініс табатын көпдеңгейлі құбылыс екенін көрсетті. Бұл құбылыс мәдени жадының көркем мәтіндегі негізгі ұйымдастырушы принципке айналғанын дәлелдейді.

Салыстырмалы талдау нәтижесінде үш негізгі дискурсивтік модель айқындалды. Біріншісі – Ахмед Саадауи романындағы соғыс травмасының дене фрагментациясы, гротеск эстетикасы және фрагменттелген нарратив арқылы берілуі. Бұл модельде тарихи жарақат жеке оқиға емес, әлеуметтік шындықты ұйымдастыратын механизм ретінде көрінеді. Екіншісі – Илияс Хури романындағы миграциялық жадының ауызша әңгімелеу, фрагменттелген естелік және интертекстуалдық байланыстар арқылы құрылуы. Мұнда жады статикалық архив емес, үздіксіз қайта айтылатын және қайта ұйымдастырылатын дискурсивтік процесс ретінде танылады. Үшіншісі – Sahran әл-Қасими романындағы экологиялық жарақаттың табиғат семиотикасы, су символикасы және кеңістіктік антропоморфизация арқылы репрезентациялануы. Бұл модельде табиғат тек фон емес, мәдени жадыны сақтайтын символдық жүйе ретінде қызмет атқарады.

Осылайша, қазіргі араб романы тарихи тәжірибені бейнелейтін мәтін емес, оны қайта құрылымдайтын және мағыналық деңгейде қайта кодтайтын мәдени-дискурсивтік кеңістік ретінде қарастырылады. Тарихи жарақат бұл мәтіндерде оқиға емес, символдық жүйе арқылы қайта жасалатын динамикалық процесс ретінде көрініс табады.

Әдебиеттер:

Aghacy, 2007 – *Aghacy S.* Masculine Identity in the Fiction of the Arab East since 1967. Syracuse: Syracuse University Press. 225 p.

Alhamady, 2024 – *Alhamady L.* The symbol of water in the novel "Taghribat Al-Qafir" by Zahran Al Qasimi: A semiotic study. Adab al-Rafidain. 54 (96), 119–134. https://radab.mosuljournals.com (қаралған күні: 25.03.2026)

Al Jazeera, 2014 – Al Jazeera. فرانكشتاين في بغداد لسعداوي تفوز. https://www.aljazeera.net/culture/2014/4/29/فرانكشتاين-في-بغداد-لسعداوي-تفوز (қаралған күні: 25.03.2026)

Alketaba, 2026 – *Alketaba.* تغريبة القافر: أسطورة قرية عمانية صغيرة. https://alketaba.com/تغريبة-القافر-أسطورة-قرية-عمانية-صغي (қаралған күні: 25.03.2026)

Alqasmi, 2022 – *Alqasmi Z.* تغريبة القافر. دار رشم: السعودية. 230 ص

Assmann, 2011 – *Assmann J.* Cultural Memory and Early Civilization. Cambridge: Cambridge University Press. 225 p.

Aydi, 2025 – *Aydi, M. M.* التجريب وتحرر الكتابة في رواية "باب الشمس" لإلياس خوري. *مجلة الخطاب*, 20(1), 91–138. https://doi.org/10.37141/1451-020-001-003

Muhammad, Ali, 2016 – *Muhammad, M. R. A., Ali, M. T.* Al-Adab fi Muwajahat al-'Unf: Qira'a Tadawuliyya fi Riwayat "Frankenstein fi Baghdad". Lark Journal, 8(1), 173–199.

Bouazza, 2014 – *Bouazza M.* السرديات الثقافية: من سياسات الهوية إلى سياسات الاختلاف. Beirut/Algeria: منشورات ضفاف.

Caruth, 1996 – *Caruth C.* Unclaimed Experience: Trauma, Narrative, and History. Baltimore: Johns Hopkins University Press.

Damra, 1998 – *Damra Y.* باب الشمس (رواية) لإلياس خوري. *مجلة الدراسات الفلسطينية*, 9(36).

Kush, 2007 – *Dennis Kush*. The Concept of Culture in the Social Sciences, translated by Munir Al-Saedani, 1st Edition, Center for Arab Unity Studies, Beirut, 2007.

Faydouh, 2018 – *Faydouh A. Q.* فيدوح، عبد القادر –فيدوح، عبد القادر. *فضاء العنف في الرواية العربية الجديدة*. مجلة الآداب واللغات (أبوليوس)، المجلد 5، ص 9–19. 2018.

Folklore, 1992 – Folklore, Farouk Khourshid, 1st edition, Dar Al-Shorouk Beirut 1992

Genette, 2003 – *Genette G.* Narrative Discourse. Trans. Mohamed Mutaasim et al. Algiers: Ikhtilaf Publications.

Greimas, Courtés, 1979 – *Greimas A. J., Courtés, J.* Semiotics and Language Theory Dictionary. Paris: Hachette.

Halbwachs, 1992 – *Halbwachs M.* On Collective Memory. Chicago: University of Chicago Press.

Hassan, 2017 – *Hassan W. S.* Toward a theory of the Arabic novel. In The Oxford Handbook of Arab Novelistic Traditions. Oxford: Oxford University Press.. 776 p

Hout, 2024 – *Hout S. H.* War-time trauma in Lebanese fiction. https://springer.com (қаралған күні: 26.05.2026)

Ibni Masud, 2019 – *Ibni Masud W.* تشكل الهوية السردية في رواية باب الشمس لإلياس خوري.

Khoury, 2010 – *Khoury E.* خوري، إلياس. باب الشمس. Beirut: Dar Al-Adab. 528 ص

Khourshid, 1992 – *Khourshid F.* فاروق خورشيد، فاروق خورشيد– *الموروث الشعبي*. الطبعة الأولى. بيروت: دار الشروق، 1992.

La Capra, 2001 – *La Capra D.* Writing History, Writing Trauma. Baltimore: Johns Hopkins University Press.

Muhammad Ali, 2016 – *Muhammad Ali.* محمد، م. و علي، م. "خطاب العنف في رواية فرانكشتاين في بغداد: دراسة لغوية تحليلية". *مجلة الدراسات العربية*. https://asjp.cerist.dz/en/article/136304 (қаралған күні: 25.03.2026)

Mushtaq Al-Hashemi, 2017 – *Mushtaq Al-Hashemi* مشتاق، م. و الهاشمي، ك. "تعدد الأصوات السردية في رواية أحمد سعداوي فرانكشتاين في بغداد في ضوء نظرية باختين". *مجلة الدراسات الأدبية والثقافية*، 2017. https://journals.najah.edu/article/1740/ (қаралған күні: 25.03.2026)

Ricoeur, 2006 – *Ricoeur P.* Time and Narrative, Vol. 3: The Narrative Time. Beirut: Dar al-Kitab al-Jadid.

Saadawi, 2013 – *Saadawi A.* فرانكشتاين في بغداد. 352 ص

Abu Hanish, 2005 – *Abu Hanish A.* "التناص في رواية إلياس خوري "باب الشمس". Nablus: An-Najah National University.

Abu Shahab, 2022 – *Abu Shahab R.* "ما بعد الكولونيالية في رواية "فرانكشتاين في بغداد". مجلة الجامعة العربية الأمريكية للبحوث. 141-166 ص

Yasin, 2021 – *Yasin A. S.* أدب الرعب في رواية "فرانكشتاين في بغداد" لأحمد سعداوي. *مجلة اللغة العربية*.

Zeina, 2017 – *Zeina R.* زينة، رحيق عسان أبو زينة. *دراسة نقدية تحليلية لرواية "فرانكشتاين في بغداد" لأحمد سعداوي*. رسالة ماجستير، جامعة النجاح الوطنية، نابلس، فلسطين.

References:

Aghacy, 2007 – *Aghacy S.* Masculine Identity in the Fiction of the Arab East since 1967. Syracuse: Syracuse University Press. 225 p.

Alhamady, 2024 – *Alhamady L.* The symbol of water in the novel "Taghribat Al-Qafir" by Zahran Al Qasimi: A semiotic study. Adab al-Rafidain. 54 (96), 119–134. https://radab.mosuljournals.com (қаралған күні: 25.03.2026)

Al Jazeera, 2014 – Al Jazeera. فرانكشتاين في بغداد لسعداوي تفوز. https://www.aljazeera.net/culture/2014/4/29/فرانكشتاين-في-بغداد-لسعداوي-تفوز (қаралған күні: 25.03.2026) (in Arab)

Alketaba, 2026 – *Alketaba.* تغريبة القافر: أسطورة قرية عمانية صغيرة. https://alketaba.com/-تغريبة-القافر-أسطورة-قرية-عمانية-صغي (қаралған күні: 25.03.2026) (in Arab)

Alqasmi, 2022 – *Alqasmi Z.* تغريبة القافر. دار رشم: السعودية. 230 ص(in Arab)

Assmann, 2011 – *Assmann J.* Cultural Memory and Early Civilization. Cambridge: Cambridge University Press. 225 p.

Aydi, 2025 – *Aydi, M. M.* التجريب وتحرر الكتابة في رواية "باب الشمس" لإلياس خوري. *مجلة الخطاب*, 20(1), 91–138. https://doi.org/10.37141/1451-020-001-003 (in Arab)

Muhammad, Ali, 2016 – *Muhammad, M. R. A., Ali, M. T.* Al-Adab fi Muwajahat al-'Unf: Qira'a Tadawuliyya fi Riwayat "Frankenstein fi Baghdad". Lark Journal, 8(1), 173–199. (in Arab)

Bouazza, 2014 – *Bouazza M.* السرديات الثقافية: من سياسات الهوية إلى سياسات الاختلاف. Beirut/Algeria: منشورات ضفاف. (in Arab)

Caruth, 1996 – *Caruth C.* Unclaimed Experience: Trauma, Narrative, and History. Baltimore: Johns Hopkins University Press.

Damra, 1998 – *Damra Y.* باب الشمس (رواية) لإلياس خوري. *مجلة الدراسات الفلسطينية*, 9(36). (in Arab)

Kush, 2007 – *Dennis Kush*. The Concept of Culture in the Social Sciences, translated by Munir Al-Saedani, 1st Edition, Center for Arab Unity Studies, Beirut, 2007.

Faydouh, 2018 – *Faydouh A. Q.* فيدوح، عبد القادر –فيدوح، عبد القادر. *فضاء العنف في الرواية العربية الجديدة*. مجلة الآداب واللغات (أبوليوس)، المجلد 5، ص 9–19. 2018. (in Arab)

Folklore, 1992 – Folklore, Farouk Khourshid, 1st edition, Dar Al-Shorouk Beirut 1992

Genette, 2003 – *Genette G.* Narrative Discourse. Trans. Mohamed Mutaasim et al. Algiers: Ikhtilaf Publications.

Greimas, Courtés, 1979 – *Greimas A. J., Courtés, J.* Semiotics and Language Theory Dictionary. Paris: Hachette.

Halbwachs, 1992 – *Halbwachs M.* On Collective Memory. Chicago: University of Chicago Press.

Hassan, 2017 – *Hassan W. S.* Toward a theory of the Arabic novel. In The Oxford Handbook of Arab Novelistic Traditions. Oxford: Oxford University Press.. 776 p

Hout, 2024 – *Hout S. H.* War-time trauma in Lebanese fiction. https://springer.com (қаралған күні: 26.05.2026)

Ibni Masud, 2019 – *Ibni Masud W.* تشكل الهوية السردية في رواية باب الشمس لإلياس خوري. (in Arab)

Khoury, 2010 – *Khoury E.* خوري، إلياس. باب الشمس. Beirut: Dar Al-Adab. 528 ص (in Arab)

Khourshid, 1992 – *Khourshid F.* فاروق خورشيد، فاروق. *الموروث الشعبي*. الطبعة الأولى. بيروت: دار الشروق، 1992. (in Arab)

La Capra, 2001 – *La Capra D.* Writing History, Writing Trauma. Baltimore: Johns Hopkins University Press.

Muhammad Ali, 2016 – *Muhammad Ali.* محمد، م. و علي، م. "خطاب العنف في رواية فرانكشتاين في بغداد: دراسة لغوية تحليلية". *مجلة الدراسات العربية*. https://asjp.cerist.dz/en/article/136304 (қаралған күні: 25.03.2026) (in Arab)

Mushtaq Al-Hashemi, 2017 – *Mushtaq Al-Hashemi* مشتاق، م. و الهاشمي، ك. "تعدد الأصوات السردية في رواية أحمد سعداوي فرانكشتاين في بغداد في ضوء نظرية باختين". *مجلة الدراسات الأدبية والثقافية*، 2017. https://journals.najah.edu/article/1740/ (қаралған күні: 25.03.2026) (in Arab)

Ricoeur, 2006 – *Ricoeur P.* Time and Narrative, Vol. 3: The Narrative Time. Beirut: Dar al-Kitab al-Jadid.

Saadawi, 2013 – *Saadawi A.* فرانكشتاين في بغداد. 352 ص(in Arab)

Abu Hanish, 2005 – *Abu Hanish A.* "التناص في رواية إلياس خوري "باب الشمس". Nablus: An-Najah National University. (in Arab)

Abu Shahab, 2022 – *Abu Shahab R.* "ما بعد الكولونيالية في رواية "فرانكشتاين في بغداد". مجلة الجامعة العربية الأمريكية للبحوث. 141-166 ص(in Arab)

Yasin, 2021 – *Yasin A. S.* أدب الرعب في رواية "فرانكشتاين في بغداد" لأحمد سعداوي. *مجلة اللغة العربية*. (in Arab)

Zeina, 2017 – *Zeina R.* زينة، رحيق عسان أبو زينة. *دراسة نقدية تحليلية لرواية "فرانكشتاين في بغداد" لأحمد سعداوي*. رسالة ماجستير، جامعة النجاح الوطنية، نابلس، فلسطين. (in Arab)

[1]*Koptilyeuova D.T., [2] Zhiekbayeva A.B., Zh.R. Seitmetova[3] Zh.R.
[1,2]Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
[3]Nur-Mubarak Egyptian University of Islamic Culture, Almaty, Kazakhstan
E-mail: [1]dinavvest@gmail.com, [2]aigzhiek@gmail.com, [3]jseitmetova@mail.ru

REPRESENTATION OF CULTURAL MEMORY AND HISTORICAL TRAUMA IN CONTEMPORARY ARABIC FICTION

(Based on the novels «The Exile of the Water Diviner», «Frankenstein in Baghdad», «Bab al-Shams»)

Abstract. The aim of this article is to conduct a comparative analysis of the literary representation of cultural memory and historical trauma in contemporary Arabic fiction, based on Ahmed Saadawi's Frankenstein in Baghdad, Elias Khoury's Gate of the Sun, and Zahran Alqasimi's The Exile of the Water Diviner. The study seeks to identify how war, migration, and ecological models of trauma are represented in literary texts through fragmented narrative structures, symbolic space, intertextual relations, oral storytelling, and the semiotics of nature. The relevance of this study lies in the fact that traumatic experience in contemporary Arabic literature is not only treated as a historical event but also as a discursive process that constructs cultural memory. This approach enables a deeper understanding of how historical experience is reconstructed within postcolonial cultural space through literary discourse. The research employs methods of comparative literature, textual analysis, and the theory of cultural memory. The primary sources include the selected novels as well as scholarly works in contemporary Arabic and Western

literary criticism. The findings reveal that historical trauma in contemporary Arabic fiction is represented through three discursive models: in Ahmed Saadawi's novel, war trauma is expressed through bodily fragmentation, grotesque aesthetics, and polyphonic narration; in Elias Khoury's work, migratory memory is constructed through oral storytelling, fragmented recollections, and intertextual references; in Zahran Alqasimi's novel, ecological trauma is articulated through the semiotics of nature, water symbolism, and spatial anthropomorphism. The study's originality lies in its systematic comparative analysis of trauma representation models in contemporary Arabic fiction. In conclusion, the modern Arabic novel is viewed not merely as a literary text but as a cultural-discursive space that preserves and reconstructs historical experience and collective memory.

***Keywords**:* contemporary Arabic prose, cultural memory, historical trauma, postcolonial discourse, intertextuality, cultural identity, fragmented narrative.

[1]*Коптилеуова Д.Т., [2]Жиекбаева А.Б., [3]Сейтметова Ж.Р.
[1,2]Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан
[3]Египетский университет исламской культуры «Нур-Мубарак», Алматы, Казахстан
E-mail: [1]dinavvest@gmail.com, [2]aigzhiek@gmail.com, [3]jseitmetova@mail.ru

РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ КУЛЬТУРНОЙ ПАМЯТИ И ИСТОРИЧЕСКОЙ ТРАВМЫ В СОВРЕМЕННОЙ АРАБСКОЙ ПРОЗЕ

(на материале романов «Судьба Кафира», «Франкенштейн в Багдаде», «Врата Солнца»)

Аннотация. Цель статьи заключается в сравнительном анализе художественной репрезентации культурной памяти и исторической травмы в современной арабской прозе на основе романов Ахмеда Саадави «Франкенштейн в Багдаде», Элиаса Хури «Врата солнца» и Захрана аль-Касими «Скитание водоискателя». Исследование направлено на выявление способов репрезентации военной, миграционной и экологической моделей травмы в художественном тексте через фрагментированное повествование, символическое пространство, интертекстуальные связи, устное повествование и семиотику природы. Актуальность исследования обусловлена тем, что в современной арабской литературе травматический опыт рассматривается не только как историческое событие, но и как дискурсивный процесс, формирующий культурную память. Данный подход позволяет глубже понять механизмы реконструкции исторического опыта в постколониальном культурном пространстве через художественный текст. В исследовании использованы методы сравнительного литературоведения, текстового анализа и теория культурной памяти. Источниками послужили тексты выбранных романов и научные исследования в области современной арабской и западной литературной критики. Результаты исследования показали, что в современной арабской прозе историческая травма репрезентируется через три дискурсивные модели: в романе Ахмеда Саадави военная травма выражается через фрагментацию тела, гротеск и многоголосую нарративную структуру; в произведении Элиаса Хури миграционная память формируется через устное повествование, фрагментированные воспоминания и интертекстуальные связи; в романе Захрана аль-Касими экологическая травма реализуется через семиотику природы, символику воды и пространственную антропоморфизацию. Научная новизна исследования заключается в системном сравнительном анализе моделей репрезентации исторической травмы в современной арабской прозе. В заключение, современный арабский роман рассматривается не только как художественный текст, но и как культурно-дискурсивное пространство, сохраняющее и реконструирующее исторический опыт и коллективную память.

Ключевые слова: современная арабская проза, культурная память, историческая травма, постколониальный дискурс, интертекстуальность, культурная идентичность, фрагментированный нарратив.

Авторлар туралы мәліметтер

Көптілеуова Д.Т. – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Жиекбаева А.Б. – филология ғылымдарының кандидаты, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Сейтметова Ж.Р. – филология ғылымдарының кандидаты, Нұр-Мүбарак Мысыр ислам мәдениеті университеті, Алматы, Қазақстан.

Сведения об авторах:

Коптлеуова Д.Т. – кандидат филологических наук, доцент, Казахский национальный университет им. Аль-араби, Алматы, Казахстан.

Жиекбаева А.Б. – кандидат филологических наук, Казахский национальный университет им. Аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Сейтметова Ж.Р. – кандидат филологических наук, Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, Алматы, Казахстан.

Information about the authors:

Koptleuova D.T. – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Zhiekbayeva A. B. – Candidate of Philological Sciences, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Seitmetova J.R. – Candidate of Philological Sciences, Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak, Almaty, Kazakhstan.

Келіп түсті 18 наурыз 2026 жыл
Қабылданды 10 мамыр 2026 жыл

ҒТАМР 03.61.91 https://doi.org/ 10.63051/kos.2026.2.48

***[1]Қыдырбекұлы Д.Б.** **[2]Байдаров Е.Ұ.**
[1] Халықаралық ақпараттық технологиялар университеті, Алматы, Қазақстан
[2] ҚР ҒЖБМ ҒК Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан
E-mail: [1]doulatbek3@hotmail.com, [2] erkinbaydarov@gmail.com

АУҒАНСТАН: ХАЗАРА, ЧАРАЙМАҚ ЖӘНЕ МОҒОЛ ХАЛЫҚТАРЫ

Аңдатпа. Бұл мақалада хазара және оған жақын чараймақ пен моғол халықтарының этнос ретінде қалыптасуы туралы айтылады. Зерттеудің жаңалығына хазара, чараймақ және моғолдардың көшпенді түркі халықтарымен ортақ шығу тегі талдау арқылы табылады. Зерттеудің міндеттеріне олар орта ғасырлық түркі тайпаларының ұрпақтары болып табылады. Олардың көптеген орта ғасырлық мемлекеттер құруына (Моңғол империясы, Құлағу мен Шағатай ұлыстары) қатысқаны, қазіргі замандағы ауған мемлекетіне кіруі, Орталық және Оңтүстік Азия аймақтарында маңызды рөлдерінің біреуін анықтау. Бұл зерттеудің мақсаты – қазіргі Ауғанстанның ұлан-ғайыр кеңістігіндегі әртүрлі көшпелі (түркі-моңғолдар) және отырықшы халықтардың (тәжіктер) қабаттарын анықтау. Сондай-ақ Шыңғысханның Үндістанға қарай Ұлы Жібек жолын басқаруындағы отырықшы түркі-моңғолдардың маңызды рөлі талқыланады. Көшпелі түркі-моңғол тайпаларының отырықшы тәжіктер мен көшпелі пұштындар арасында көптеген анклавтардың қалыптасуына қосқан үлесі, олардың ортағасырлық мемлекеттерге (Моңғол империясы, Шағатай Ұлысы, Темір империясы және Моғол империясы) қосылуы да қарастырылады. Түркі-моңғол тектес ауған көшпелілері осы кезеңдерде Батыс, Орталық және Оңтүстік Азия арасындағы байланыстырушы рөл атқара берді. Мақаланың мақсаты – ежелгі дәуірдегі, орта ғасырлардағы және жаңа замандағы ауған жеріндегі жаңа көшпелілердің қалыптасуын зерттеу. Мақалада негізінде тарихи фактілер мен географиялық факторлардың әсерін анықтауға мүмкіндік беретін мәтіндік және салыстырмалы талдау әдістері қолданылады. Мақалада келтірілген нәтижелер авторларға жаңа ауған көшпелілер мен жартылай көшпелілерінің тайпалық құрылымы мен тұрмысы ғасырлар бойы қалыптасып келе жатқан деген қорытынды жасауға мүмкіндік берді. Мақалада келтірілген материал авторларға моңғол нәсілдес ауған көшпелілері моңғол шапқыншылық кезінде де, қазіргі Ауғанстанның орталығына қоныстанғаннан кейін де дамыды деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Хазара, чараймақ және моғолдардың әртүрлі даму кезеңдері олардың ерекшелігін сақтауда тұрақты тайпалық құрылымды болжайды.

Алғыс: Мақала ҚР ҒЖБМ «Қазақстан және Шығыс әлемінің өзгермелі контурлары: тарихи сын-қатерлер мен болашағы» (№ BR 31714763) атты іргелі ғылыми зерттеу шеңберінде даярланған.

Кілт сөздер: Ауған тарихы, Ауған мемлекеті, пұштын тайпалары, моңғол шапқыншылығы, түркі тайпалары, хазара тайпалары, чараймақ тайпалары, моғол тайпалары, Өрузгән, Хазаражат, Бамиян, Кәбұл.

Кіріспе

Ауғанстан көп-этникалық мемлекет. Бұл елде екі мемлекеттік тіл жарияланған – пұшты және дәри. Пұштындар 45–50% құрайды, ал тәжіктер 25%. Сонымен бірге хазаралар 8–10%, ал чараймақтар (чаһараймақтар) – 5% құрайды. Жалпы парсытілдес халқының саны 40–45%-ке дейін жетеді. Қалған 10–15% халықтар – өзбек, түрікмен, қырғыз, қазақ, пашайы, балуж, нұрыстандықтар, үнді және т.б.

Сонда моңғол нәсілдес хазара және оған жақын чараймақ халықтар ауған жерінде қашан және қалай пайда болған деген сұрақ туады. Тарих ғылымында олар моңғол

шапқыншылығымен келді деп айтылады. Бірақ моңғол нәсілі оған дейін және одан кейін пайда болған деген болжам бар болу керек. Ауғанстанның негізгі халықтары – пұштындар мен тәжіктер ежелгі сақ тайпалардың ұрпақтары дегеніне күман жоқ. Еуропа және кеңес тарих ғылымында ежелгі сақтар иран тілдес халық болған деп айтылса, қазіргі хазаралар мен моғолдар моңғолдың тікелей ұрапақтары деп делінеді.

Белгілі орыс академигі В. Бартольд хазараларға өзінің көзқарасын білдіреді: «Тілі иран, шыққан тегі бойынша моңғолдар хезарлар деп аталады, қазір бұл елдегі ең көп және күшті халық, негізгі тау жоталарының солтүстігінде де, оңтүстігінде де тұрады. Хезар есімі араб тіліндегі hazarajat көпше түрінде қолданылатын парсы hezara («мың») сөзінен шыққан. Парсылар бұл терминді моңғол әскерінің негізгі бөлімдерінің бірін белгілеу үшін қолданған және бұл терминді моңғолдардың өздері қабылдаған көрінеді» (Бартольд, 1971: 97). Бірақ хазаралардың шыққаны шын мәнінде моңғол ма?

Зерттеу материалдары мен әдістері

Қазіргі кезеңде тәуелсіз Қазақстанның шығыстану ғылымы үшін Оңтүстік Азия халықтырының этникалық үдерістерді, дәстүрлі мәдениет пен аймақтың діни бірегейлігінің қалыптасуы мен трансформациясын зерттеу ерекше ғылыми, теориялық және қолданбалы маңызға ие. Бұл ең алдымен Еуразиялық құрлықтағы тарихи-өркениеттік өзара байланыстардың тереңдігімен, Орталық және Оңтүстік Азия арасындағы мәдени-рухани сабақтастықпен, қазіргі халықаралық қатынастар жүйесіндегі гуманитарлық интеграцияның артуымен айқындалады.

Бұл мақаланы жазу барысында хазара, чараймақ және моғол халықтарының қалыптасуына қатысты аспектілерді (этногенез, көші-қон, қоныстану және т.б.) тікелей немесе жанама түрде қарастыратын әртүрлі авторлардың негізгі басылымдары пайдаланылды. Материалды жинау және оны түсіндіру барысында, ең алдымен, нақты бір тарихи кезеңдегі белгілі бір этнологиялық процестер мен құбылыстарға әсер ететін аспектілерді (тілдік, географиялық, мәдени және т.б.) қарастыруды көздейтін *салыстырмалы талдау әдісі* қолданылды. Бұл жоғарыда айтылған аспектілерді ескере отырып, олардың дамуы мен ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік береді. Мұнда әртүрлі дереккөздерді (саяхатшылардың жазбалары, тарихи кітаптар, зерттеу монографиялар және т.б.) қарастыратын *мәтіндік талдау* да қолданылады.

Әдістеме тақырып бойынша зерттеу дәрежесімен байланысты. В. Бартольд өзінің еңбектерінде ауған тарихын Иран мен Орталық Азия аймақтарымен байланыстыратын (Бартольд, 1965, 1966, 1968, 1971). Бірақ хазаралар туралы ол «*хезар*а» деп (хазарлармен шатастырмау үшін) жол-жөнекей айтады, өйткені оларға тәжік пен түркілерге сияқты көп назар аудармаған.

Кеңестік тарих ғылымында Ауғанстан тарихымен тікелей И. Рейснер (Рейснер, 1954), Н. Халфин (Халфин, 1959), Ю. Ганковский (Gankovsky, 1982), В. Коргун (Коргун, 2004), т.б. шұғылданатын, бірақ хазара халқы жөнінде этнологиялық аспектілеріне аздап жанасатын. Мұнда тек В. Массон мен В. Ромодинның еңбектерінде хазаралар туралы көбірек айтылады (Массон, Ромодин, 1965).

Белгілі ресей этнограф В.Н. Кисляков хазаралардың рулық-тайпалық құрамын, материалдық мәдениетін және этногенезінің элементтерін жан-жақты зерттеген (Кисляков, 1973). Хазара халқын этнографиялық топ ретінде сипаттайтын қызықты очеркті өзбек тарихшысы Л. Темірханов жазған. Л. Темірханов «хазаралар моңғол мен тәжіктің араласу нәтижесінде қалыптасқан халық» деген (Темирханов, 1972: 14–15).

Ал батыс шығыстанушылардың еңбектерінде хазара халқы мәселелері үстірт қозғалған. Мысалы Ауғанстан хазаралар тарихын, мәдениетін, экономикасы мен саясатын зерттеу С.А. Мұсауидің монографиясында көрініс тапқан (Mousavi, 1997).

Қазақстанда шығыстанушылар ауған мәселелеріне жанама түрде ғана тоқталған. Мәселен, Ауғанстандағы пұштын тайпаларының шығу тегі туралы өз мақалаларын Дулатбек Қыдырбекұлы мен Еркін Байдаров арнады (Қыдырбекұлы, Байдаров, 2026). Мақалада келтірілген нәтижелер авторларға ауған көшпелілерінің тайпалық құрылымы мен тұрмысы ғасырлар бойы қалыптасып келе жатқан деген қорытынды жасауға мүмкіндік берді. Мақалада келтірілген материал авторларға ауған көшпелілерінің тайпалық өмір салтының барлық принциптерін пайдалануды көздейтін соғыс және сауда жүргізудің ғасырлар бойы қалыптасқан стратегиясы болғаны туралы қорытынды жасауға мүмкіндік берді. Ол принциптерде дипломатия және басқа саяси әдістерді қолдана отырып, сыртқы жауларға қарсы қорғаныс және шабуыл жасағаны айтылады.

Шынар Қанафьева «Оңтүстік Азияның дәстүрлі қоғамдарындағы тайпалық фактор (пұштын этносы мысалында)» атты мақаласында дәстүрлі қоғамдардағы тайпалық құрылымдардың әлеуметтік рөлі мен қызмет ету ерекшеліктері ғылыми тұрғыда талданды (Канафьева, 2024).

Сұлтанбек Әкімбеков ауған тарихының саяси аспектілеріне маңыз беріп хазаралар бойынша көп назар бөлмеген (Акимбеков, 2015). Ал Қастер Сарқытқан Ауғанстандағы «Қөштепа каналы» жобасын жүзеге асыру туралы жазған (Сарқытқан, 2025).

Талқылау

Моңғол нәсілдес халықтар үнді-иран кеңістігінде хазаралардан бір жарым мың жылдан астам бұрын пайда болған. Ол кездерде олар жергілікті парсы тілдес халқының ішіне араласып толық сіңетін. Осы аймаққа ежелгі заманда моңғол нәсіліне тән белгілерді алып жүрген сақтар болатын.

Иранда көптеген тас көздер ірі артефакт ретінде сақталған. Б.з.б. 520 жылдары Керманшаһ қаласында Дәру I (Дарий I) патшаның бұйрығымен ойылған Беһистун (Бисұтын) жазбасында сақтар туралы мәліметтер қалған. Қышаяршаһ (Ксеркс) патшаның Парса (Персеполь) немесе қазіргі Тахты Жәмшид қаласындағы сарай бедерінде сақтардың бейнесі салынған. Ол б.з.б. V ғасырда жасалған. «Но если внимательно присмотреться к изображениям саков-тиграхауда из дворца Ксеркса, то можно увидеть явные монголоидные признаки: плоское лицо, редкая, клином, борода, узкий разрез глаз» (Акишев, Кушаев, 1963: 18). Сол кезде сақтардың ішінде аздап, ішінара моңғол нәсілінің келбеттері пайда болғаны байқалуда.

Тахты Жәмшидтен алыс емес жерде орналасқан және ахемени заманында салынған Нақшы Рүстем бедерінде ежелгі парсы патшаларының қабірлері мен барельефтері бар. Жергілікті халық оны білмей ойдан шығарып дастан кейіпкердің атымен атаған, бірақ аңыздық Рүстемнің ол бедерге ешқандай қатысы жоқ. Дегенмен, ұлы ақын Әбілқасым Фирдаусидің «Шаһнама» дастанындағы кейіпкер Рүстем парсы халқының мақтанышы болып кетті. Ал шындығында ол систандық яғни сақ батыры болған, өйткені ахемени заманында көптеген сақтар парсы әскерінде жалданып қызмет еткен. Сондықтан Рүстем мен басқа систандық батырлардың прототипі сол Тахты Жәмшидте бейнеленген сақтар болу керек.

Ал одан кейін үнді-иран жерінен Кушан империясын құрған тохар мен юэчжи-ұлыйозылер, Бахтар мемлекетін ыдыратқан асси-үйсіндер, барлық бағытқа аттанған ғұндар, абдалы-ақғұндар және қарлұқ-халаждар өткен. Сақ және одан кейінгі түркі тайпалар ғасырлар бойы қабаттасып, қазіргі ауған жерінде қоныстанып жергілікті халықтың ішіне әбден сіңгенімен моңғол нәсілдес келбеттері жоқ болып кеткен. Бірақ XIII ғасырда ауған жеріне моңғол нәсілі тығыз болып қайта келді.

1207 жылы Шыңғысхан әскерін жинап жорықтарын бастады. 1215 жылы ол Жетісуды өзіне бағындырып одан ары 1219–1221 жылдары Орталық Азияны өз қолына алады. Мұнда ол Хорезм мемлекетінің патшасы Мұхаммед Хорезмшаһпен бәсекелесіп соғысады. 1221 жылы Хорезмшаһтың баласы Жалаладдин соғысты жалғастырады бірақ Шыңғысханнан

оңтүстікке қарай әскерімен бірге қаша кетеді. Әуелі Шыңғысхан баласы Төлеге Жалаладдинді қууға тапсырады. Одан кейін күшін жинап Шыңғысхан Инд өзеніне дейін жетіп хорезм әскерін жеңеді, бірақ Жалаладдин қашып құтылады да, Иран арқылы оңтүстік Кавказға кетіп сонда ажалын табады. Жалаладдинді қуған кезде Шыңғысханның әскері Ғазни, Паруан, Lahор, Пешауар, Мәлікпур қалаларын алады. 1224 жылы Жетісу, Ферғана, Бұхара, Қашғар, Бадахшан, Балх, Кәбұлстан аймақтары Шағатай ұлысының құрамына кіреді.

Шыңғысханның екінші ұлы Шағатайдан туған немересі Мүтүген 1221 жылы Бамиян қала-қамалын қоршаған кезде қаза тапқан. Һиндукүш пен Сүлеймен таулары үнді жеріне баратын жолдарды бақылап ұстауға Шыңғысхан үшін маңызды болған. Бірақ Шыңғысхан 1227 жылы өлген соң оның құрған империясы төртке бөлінеді. Ол Құбылай, Жошы, Шағатай, Құлағу ұлыстары.

1260–1261 жылдары Шағатайдың немересі Алға-хан (Алгу, Алгуй) Жошы мен Құлағудың ұрпақтарымен өзара соғысып Ұлысты қалпына келтіріп қазіргі ауған жерін өз қолына қайтарады. Ол Шағатай ұлысының бесінші ханы болды (1260–1265). Жалпы Шағатай әулеті оңтүстіктегі Құлағу (1256–1265) және шығыстағы Құбылай әулеттерімен соғысып жүрді.

Шыңғысханның шөпшегі Барақ-хан Шағатай ұлысының алтыншы билеушісі (1265–1271) болғанда Хорасан мен Систанға жорық жасаған. Барақ-ханның баласы Дуайын (Туанбек) 1282–1307 жылдары Шағатай ұлысының тоғызыншы билеушісі болып 1295 жылы Пәнжабқа шабуыл жасайды. Одан кейін ол Делһи сұлтандығына бір-неше рет басып кіретін. Сөйтіп 1303 жылы оның серігі, әскери қолбасшы ханзада Торғай, ал 1305 жылы Дуайынның баласы Кебек Үндістанға біраз жорық жасады.

Содан кейін Кебек 1318–1326 жылдары Ұлыстың он бесінші билеушісі болды. Ал оның алдында ұлыстың он төртінші билеушісі Есен-Бұқа (1310–1318) 1315 жылы Елхан мемлекетіне (Құлағу ұлысы) басып кіріп Ғиратқа дейін жетеді. Сонымен Дуайынның немересі Дәуітқожа ауған жерінде біржолата тұрақталып ие болды. 1326–1334 жылдары Шағатай ұлысын басқарған Тармашырын-хан Үндістанға бірнеше жорық жасап ауған жерін өз бақылауында ұстауға тырысты.

Сөйтіп Шыңғысхан үнді жеріне жорық жасағанда ауған елі арасында оның көптеген әскері қалды. Оның сарбаздары отбасы, әулеті, руы, тайпасымен бос жерлерге қоныстанған. Ауғанстан жерінде қалыптастанып жатқан хазара халқы Шағатай әулетінің Үнді (Делһи сұлтандығы) мен Иран (Елхан мемлекеті) көршілеріне қарсы қолдау көрсету және адам ресурстық базасы болып пайдаланды.

Ауған елі арасына орналасқан Шыңғысхан сарбаздарының саны мыңнан асқан соң оларды *хазара* деп атады. Шынында парсы тілінде *hазара* мың деген мағына береді. Бірақ *хазара* сөзінің шыққан нұсқасы басқа да болу ықтимал. Парсы тілінде Каспий Хазар теңізі деп аталады, өйткені оның солтүстік жағалауында 650–969 жылдары Хазар қағанаты болып гүлденген. Хазарлар түркі тілдес халық болған. Соған қарағанда Каспий теңізі сол түркі мемлекетіне толық тиесілі болған. Ал парсыларда теңіздің оңтүстік жағалауын қайтара алуға күші жеткілікті болмады. Сөйтіп парсылар мен оғыз түркілер Каспий теңізін әлігі күнге дейін Хазар теңізі деп атайды. «Сонымен отырықшы парсы тілдес халқы сол хазарлар мен Шыңғысханның қолында болған түркілерді тілін, нәсіл бейнесін және көшпелі тұрмыс қалпын салыстырып, олардан өзара ұқсастық тауып хазара деп атаған болу да мүмкін» (Қыдырбекұлы, 1997: 530).

Сонымен, еуропалық және бұрынғы кеңес тарихнамасында хазаралар моңғол халқынан шықты деп айтылады және қазіргі халха-моңғолға жақын дейді. Ал ол шынымен солай ма?

В. Бартольд былай айтады: «Таулы елді жаулап алу және қуатты Ғор бекіністерін басып алу моңғолдарға үлкен еңбек жұмсады; түпкілікті жаулап алғаннан кейін елде моңғол жасақтары қалды, бірте-бірте жеңілгендердің тілдерін қабылдады. Сірә, олар кейіннен осында қоныстанған басқа моңғол жасақтарымен қосылып, басшыларының атымен аталған;

бұлардың ішінде XIII ғасырда осы жерге келіп, алғашында Шағатай нояны Некөдердің жасағын құраған некөдерліктер тарихта ерекше аталып өтеді; Некөдер Персияны жаулап алған Құлағуға қызмет етті, бірақ кейін оны сатып кетті. XVI ғасырда Бабырдың тұсында Кабүлдің батысындағы тауларда тұратын хазарлар мен некөдерліктердің бір бөлігі моңғол тілінде сөйлеген» (Бартольд, 1971: 97–98).

Тарихи дереккөздерде Некөдер Шағатай әулетінен шыққан ноян делінеді. Ол әуелі Алтын Орда ханы Беркеге (1256–1266) қызмет еткен, ал одан кейін Құлағу-ханға ауысқан. Құлағу мен Беркенің арасында өзара соғыс басталғана Некөдер Берке-ханды қолдады. Ол Ғазниден Құлағуға қарсы соққы берді. Сөйтіп Некөдер Құлағуды жеңген соң әскерімен Ғират пен Кәбүлдің арасына орналасты. Оның мыңдаған әскері отбасы-аулымен оның атымен аталып Шағатай ұлысына кіреді. Олардың сөйлеген моңғол тілі Шыңғысхан заманындағы түркі тілі болатын.

Сол кеңес тарихнамасында Шыңғысханның жүз мың әскерінде таза моңғолдың (қазіргі халха-моңғолдардың ата-бабалары) саны төрт-ақ мың болатын деп делінген. Бұл фактіні ғалымдар жоққа шығара алмады. Ал онда қалған тоқсан алты мыңы кім болды? Әрине, түркілер. «Егер отыз мың татарды шығарып тастасақ, Шыңғыс, Батый қолындағы жарты миллион сарбаздың бәрі де қазіргі қазақ руларының адамы еді» (Қыдырбекұлы, 1997: 530). Сонда Шағатай мен Құлағу сарбаздарының басым көпшілігі түркі тайпалар болғанын білдіреді.

Ал қазіргі халха-моңғол халқы Шыңғысханның немересі Құбылайдан кейін пайда болды. Ол кезде Құбылайдың ұлысына (1271–1294) барлық Қытай (қазіргі Шыңжаннан басқа), Корея, Моңғолия және Шығыс Сібір кіретін. Оңтүстік Қытайдан Құбылай ары Үндіқытайға жорық жасады, ал Шығыс Қытай мен Кореядан Жапон аралдарына қарай шабуыл жасауға тырысты. Сонымен Құбылай өзінің әулетін Юань деп атағанда ұлысы Ұлы Юань мемлекеті (1271–1368/1370) делінді. Халха-моңғолдар тұңғыс-маньчжур халықтарына жақын болатын. Кейін XIV ғасырдың басында ежелгі сәнбилерден (шивей) тараған тайпалар солтүстік-шығыстан көшіп келіп түркі тайпалардан қалған бос жерлерге қоныстанады. Саны аз болып қалған түркі тайпалар солардың ішіне сіңіп кетті, бірақ келген тайпалар біржолата мал шаруашылыққа үйреніп түркілердің біраз мәдени тұрмыстық әдістерін алды (мысалы киізүй). Оған дейін олар көбінесе аңшылықпен айналасқан. Халха және оған жақын бурят пен қалмақ тілдерінде түркі сөздер анда-санда кездесіп тұрады. «Мы можем констатировать, что т.н. «древнемонгольский» язык, на котором будто бы говорил Чингисхан, есть язык предков казахов, XIII века, а современный монгольский язык имеет мало общего с языком монголов Чингисхана» (Закирьянов, 2013: 135). Осылайша, хазаралар қазіргі моңғолдардың ұрпақтары дегені орынсыз.

1979–1989 жылдары кеңес интервенциясы болғанда кеңес әскерінің ұлты қалмақ солдаттары хазараларды көріп және олардың кейбір сөздерін естіп өзіне жақындығын тапты деді. Бұл шынында солай ма? Қалмақтар немесе ойраттар (батыс моңғол) түбінде түркі болғаны анық. Оны ежелгі деректер дәлелдеп растайды. «Говоря об ойратах-дорбентах, все исследователи, названные Златкиным, не отметили, по-моему, главного в происхождении ойратов, а именно они, согласно «Сокровенному сказанию монголов», происходили от четырех сыновей старшего брата Табын-Мергена, Тува-Сокыра, и они оба были из рода кият, согласно Рашид-ад-Дину. Так вот, в «Сокровенном сказании» говорится о том, что от четырех сыновей Тува-Сокыра пошло так называемое, «четвероплемение» дорбенов. В союз ойратов-дорбенов, о котором идет речь, в разное время входили роды чорос, хошоут, торгоут, хойт, олед и т.д.» (Закирьянов, 2013: 144–145).

Тек кейінрек, Құбылайдан кейін олар моңғолдандыруға ұшыранған. Бірақ XVII ғасырдың басынан бастап ойраттар халха (шығыс моңғол) туыстарымен араздасып бір-біріне жау болды. Ойраттардың бір бөлігі Қазақ хандығы арқылы Еділ өзенінің оң жағына қоныстанып орыс мемлекетінің құрамына кірді. Олар халха мен қазақ халықтарының

арасында жүріп *қалмақ* деп аталып кеткен. Сөйтіп орыс мемлекетінің ішінде ойраттар Қалмақ хандығын құрды. XV–XVIII ғасырларда ойраттар қазақтармен мерзімді түрде көптеген соғыс жүргізген. Содан бері ойраттар (қалмақ болсын, жоңғар болсын) тарих пен әдеби мұраларда қазақтың ата жауы ретінде айтылып келеді, өйткені олар Шыңғысханның атын құрметтемей өзінің түбін ұмытқаннан болу керек.

Рашид ад–Дин Хамадани, Заһириддин Бабыр, Әбілғазы Баһадүр-хан, Қазыбек бек Тауасарұлы және т.б. атты орта ғасырлық тарихшылардың айтуы бойынша сол замандағы моңғолдар шынында түркі болған деп мәліметтерінде жазылған. Кеңес заманында олардың шығармаларында *моңғол* сөзі бойынша аударма біраз бұрмаланған. Сондағы моңғолдар қазіргі халха-моңғол деп көрсетілмекші болатын. «Никаких монголоязычных племен в современном понимании во времена Чингисхана в Монголии не было. Выполняя волю своего предка Кабул-хана, который еще в 1130 году создал первое объединение Хамаг Монгол («Все монголы»), Чингисхан на всенародном Курултае в 1206 году предложил объединенным им тюркским племенам называться именем «монгол». И это новое, собирательное название или новый политический термин всеми племенами было принято с пониманием, т.к. не ущемляло ничьих интересов. С этого момента (1206 г.) все многочисленное воинство Чингисхана стало гордо называть себя монголами, а свою Родину – Монголией. Тайчиуды – родное племя Чингисхана и соседние племена: меркиты, татары, кереиты, джелаиры, найманы, коныраты, онгуты, онгиты, кидане составляли один кочевой народ с общей культурой и общим языком – тюркским» (Оловинцев, 2013: 287).

Сондықтан хазараларда таза моңғол (моңғол-маньчжур) ықпалы өте аз, олар қазақтармен бірдей болу керек. Хазаралар қазақтармен бірге тұран нәсіліне жататыны айқын. Ішінара екуі де отырықшы халықтармен (тәжік пен сарт) араласқан. Хазара мен қазақтың жақындығына күман жоқ. Оған көптеген дәлел бар.

Хазара халқы негізінде өрузгәни, жәгури, полади, бесұд, дәйзәңгі, якулеңгі, дайгүнді, шайыхәли атты сегіз тайпаға бөлінеді. Бірақ олар шынында тайпа ма, не тайпалық одақ па? Тарихшы Айболат Құшқымбаевтің мәліметі бойынша хазаралардың ішінде көптеген тайпалар бар: алчин (алшын), бахрин (бақырын не барын), барлас, баймауыт, болағычи (бұлақшы), боржиғай (боржығын), чилжиуыт (шылжуыт), дай-беркә (дайберке), дай-чупан (дайшопан), дай-хитай (дайқытай), гүрлат, жағори, жалайыр, жәмшади (жәмшиди), жед, жырғай, керейіт, халауыт, кірігу, меркіт, мәске, науи, найман, некпай, никудери, оңғұт, қаландари, қарабағи, қарабатыр, қарлұқ, қарқын, қатаған, қазақ, қыпшақ, қырғыз, құлбарыс, шибаргі, тамәкі, танулы, татар, таймани хазара, телеу, толайхан хазара, тұмай, түрікмени, үйшін (үйсін), ұйғыр, ойрат, уоқы, йомыт. Сондықтан бұл тайпалар сол сегіз ірі тайпаның ішіне кіріп бөлек тайпалық одақ құрады.

Бірақ хазаралар өзінің нәсілі мен ру-тайпалық жүйесін сақтағанымен өз түркі тілінен біртіндеп айрылды. Оның себептері олар көшпенділіктен жартылай көшпелі салтына көшуі және дәри (ауған парсы) тілі басым болғаны. «Бамиян тұрғындары екі тілде сөйледі: парсы және пұшты (ауған). Алқаптың халқы негізінен хезара тайпасынан тұрады» (Бартольд, 1965: 65). Бірақ ислам дінін қабылдағанда олар Иранда сықылды шиит (шиға) тармағын таңдаған.

1326 жылы Шағатай ұлысында ислам ресми дін болып жарияланды. Оған дейін мұсылмандықты жеке түрінде Мүбарәк-шаһ (Қарақұлағудың ұлы) және Барақ-хан ұстанатын. Осы жылдан бастап Шағатай әулеті көбінесе ислам дінін қабылдады. Ислам дінін соңғы қабылдаған Шағатай ұлысының құрамынан 1347 жылы шыққан Моғолстан ханы Тоғылық-Темір болды. Сонымен Шағатай әулетімен бірге келген көшпелі тайпалар да ислам дінін толық қабылдады.

Шағатай (1183–1242) басынан бастап өзінің ұлысын құрғанда жергілікті ислам дініне қарсы тұрмаған. «Таким образом, можно сказать, что хотя сам Чагатай и не был приверженцем Ислама, или не покровительствовал ее распространению среди монголов, возможно даже и воспрепятствовал, все же процесс оседания на землю кочевников начался

ещё при нем, несмотря на то что сам он придерживался кочевого образа жизни, а административными делами в улусе занимались мусульмане, что говорит о том что все же в какой то мере учитывались взгляды местной элиты, что возможно в дальнейшем послужит точкой опоры для полной исламизации и оседания на землю при следующих правителях» (Давлатов, 2021: 934–935). Шағатай ұлысы ыдыраған соң оның орнында 1347 жылы пайда болған Моғолстанда халқының маңызды бөлігі мұсылман еді. Одан кейін исламды Моғолстанның бірінші ханы, Шағатайдың ұрпағы Тоғлық Темір 1353 жылы қабылдап хандықтың ресми діні қылды.

1501 жылы иран елін билеген Сәфәуи әулеті шиит бағытын мемлекеттік дін қылып жариялады. Сөйтіп XVI–XVII ғасырларда парсы халқы толық шиғалыққа көшті. Сәфәуилердің діни ықпалы хазара мен кейбір пұштын тайпаларына (тури және зазы (жажы), орәкзайы, бәңгаш тайпаларының бөлек руларына) да жетті. Жалпы, шииттік ислам VII ғасырдың екінші жартысында пайда болып дамыды. Қазіргі күні шииттер мұсылмандардың 10–15 пайызын құрайды. Негізінде ол Ирандағы парсы, әзірбайжан, қашқай, афшар, лұр, бахтияр, мазандыран, гилән халықтары; және Памир тәжіктері, Ирақ пен Йемен арабтары. Кейбір сүнни мемлекеттерде саясаттандыру себебінен шиит азшылығы кемсітуге ұшырады. Оның ішінде хазаралар да бар.

Хазаралардың тұрмысы айналасында мекендейтін тәжік халқына жақын. Бірақ өздерінің ұлттық киімінде (таулы ауған киіміне негізделген) орталық азия элементтері байқалады. Жалпы еркектер ауған еліндегі әдет бойынша киінеді. Тағамдары ауғанша болғанымен ет пен сүт өнімдерін көбірек пайданалады. Музыкалық салада күнделікті өмірде хазаралар ауған аспаптарын қолданады. Бірақ дутар, рубабпен бірге оларда өзінің шертпелі екі ішекті аспабы бар, ол *домбыра*. Дыбысы қазақтың домбырасымен бірдей. Домбыра хазаралардың мәдениетінде ерекшелігін көрсетеді және қазаққа жақындығын білдіреді. Сондықтан моңғолдың екі ішекті *топшур* аспабы хазараның домбырасына ұқсағаны мүлдем аз. Ал қалмақтар домбыраны қазақ пен ноғай халықтарынан алып қабылдағаны өте анық көрінеді. Сонымен қатар домбыра тәжік музыкалық мәдениетінде де кездеседі (*дүмбүра/дүмбірәк*).

Сегіз ғасыр бойы хазаралар ауған қоғамына әбден интеграцияланған. Тіл, мәдениет және тұрмыс бойынша айналасындағы халықтардан айырмашылығы өте аз. Ауған басшылығы кейде оларға нәсілшіл көзқараспен қарайтындай. «Наделяя пуштунские племена и таджикское население страны статусом «коренных» народов, пуштунский этнонационализм «выводил» из числа «автохтонных» другие крупные общности: узбеков, туркмен, белуджей и др. Хазарейцев стали считать потомками пришлых «монголов» и на этом основании перестали относить их к «истинным» жителям Афганистана» (Сеитов, 2021: 232).

Хазаралар өзін ауған елінің байырғы тұрғындары деп санайды. «Для подтверждения своего автохтонного происхождения хазарейцами активно используется буддийское прошлое региона: в числе своих предков хазарейцы признают население в прошлом локального центра буддизма провинции Бамиан в пределах Хазараджата (Verardi, 2012). Доказательством тому служат две статуи Будды VI в. н.э., уничтоженные движением Талибан в 2001 г. Уничтожение талибами этих статуй в Бамиане, по мнению многих хазарейцев, – акт уничтожения их исторической памяти (Husseini 2012)» (Сеитов, 2021: 231).

Бамиян уалаятындағы Будда мүсіні шынында VI ғасырда салынған. Ол Гандһара үнді мәдениетімен құрылған. Бірақ Будда мүсіні III ғасырда Кушан мемлекетіне байланысты пайда болған деген ой да бар. Ол кезде буддизмнің өркендеу заманы болғаны белгілі. Бұрын тарихи ғылым моңғол жаулаушыларының Бамиян өлкесіне қоныстауы символдық сипатқа ие деп есептеген. Бірақ олар будда дінін де, мұсылман дінін де ол уақытта қабылдамаған. Кейін буддизмді Қытайды билеген Құбылайдың ұрпақтары ғана қабылдаған. Ал халха мен ойраттар будда діннің ламаизм тармағын тек XVI ғасырда ғана қабылдады. Сонымен,

хазаралар халха моңғолға жақын дегені тағы да орынсыз деп дәлелденеді. Өкінішке орай, бұл Будда мүсінін 2001 жылы тәліптер қиратып тастаған, бірақ хазаралардың тарихи жадына бәрібір жатпайды. Бұл жерде исламға дейін буддизмді шығыс иран халықының бір бөлігі ғана ұстанған.

Ресейлік зерттеуші Э. Сеитов иран тарихшысы С.А. Мұсауидің мынандай пікірін келтіреді: «С.А. Мусави в своей монографии 1997 г. выдвинул оригинальную версию, предполагающую существование древней цивилизации Бамиана, которая и стала отправной точкой в этногенезе хазарейцев. С.А. Мусави отметил, что этот регион, имевший важное стратегическое значение, часто упоминается в различных письменных источниках. Существенное влияние на демографические процессы, согласно автору, сыграло переселение в Хазараджат буддийских монахов из Тибета, которые распространили свою религию среди местного населения. В X–XV вв. на хазарейцев оказали культурное влияние пришлые тюрко-монгольские племена (Mousavi 1997: 37–43)» (Сеитов, 2021: 231–232). Құлағу-хан буддизмге бейім болған деген мәлімет бар. Бірақ мұсылман аймақтарындағы түркі-моңғолдар ол кезде будда дініне толық кірмекші дегені қателікке апарады. Сібірдегі түркі тувалықтар буддизмді тек XVIII ғасырда ғана қабылдағаны белгілі.

В. Бартольд түркілер мен моңғолдардың (қазіргі күнгі) аражігін ажырататын, бірақ Шыңғысхан заманындағы моңғол әскері түркі болғанын көп айтпады. «Түріктердің Орталық Азиядағы ең жақын көршілері монғолдар мұсылман елдеріне салыстырмалы түрде аз болып келді, сондықтан бірте-бірте тілдерінен айырылды; XVI ғасырдың аяғында Ауғанстанның солтүстігіндегі хезаралар моңғол тілінде сөйледі, содан бері олар иран диалектісін қабылдады…» (Бартольд, 1966: 247). Егер сол заманда моңғолдардың саны тым аз болса олар өзінің тілінен XIII ғасырда түркілердің ортасында жүріп айрылған. Сондықтан олар XVI ғасырда моңғолша сөйлегені мүмкін емес. Ал бұл хазаралар парсыланған түркі дегенді білдіреді.

Кеңестік кезеңде В. Массон мен В.Ромодин берген мәтіндер екіұшты болып көрінсе, енді олар келтірген дереккөздерге сүйене отырып, хазарлардың түркі текті екенін анық көрсетеді: «Сами хазарейцы часто утверждают, что они «моголы» и происходят от монголов Чингисхана. Однако трудно судить, основаны ли такие утверждения на своих преданиях или отражают почерпнутые из исторической литературы традиции и представления начитанных таджиков и персов. Во всяком случае само название «моголы» укрепилось среди хазарейцев уже давно. Об этом можно судить по отмеченному в этнографической литературе факту: слово «могол» употребляется хазарейцами для обозначения человека, который умеет себя хорошо вести, а «не-могол» («намогол») имеет противоположный смысл. В материальной культуре северных хазарейцев, отличающихся во многом от основной часта этого-народа, наблюдается сходство с материальной культурой узбеков Каттагана. Собственные представления и предания северных хазарейцев подтверждают их близость к тюркам. В наши дни хазареец племени шейх али из Горбенда заявил в беседе с датским этнографом Клаусом Фердинандом, что его соплеменники – тюрки. Одно из подразделений хазарейцев («туркмены») также называют себя тюрками. С течением времени хазарейские племена, воспринимая язык коренного населения занятых ими земель или соседних территорий, полностью или почти полностью утратили монгольский и тюркский языки, на которых говорили их предки. Хазарейцы – единственный сейчас ираноязычный на род с ярко выраженными антропологическими монголоидными чертами» (Массон, Ромодин, 1964: 291).

Ал хазараларға жақын чараймақтар таймани, фейрузкуһи, жәмшид, теміри, хазара-кәлаи-нау (аймақ-хазара) тайпалардан құрылған. Хазаралардан айырмашылығы олар исламның сүнни тармағын ұстанады, бірақ дәри тілінде сөйлейді. Бұрынғы кеңес тарихнамасында хазаралардың тегі моңғол делінсе, чараймақтар таза түркілерден шықты деген-ді. «По своему происхождению чараймаки близки к хазарейцам; группа эта возникла в результате ассимиляции коренного таджикского населения пришлыми тюрко-монгольскими

племенами. Тюрко-монголы переняли у местного населения язык, но сохранили полукочевой образ жизни. О близости чараймаков и хазарейцев свидетельствует наличие у тех и других одинаковых племенных или территориальных названий. Среди хазараи-калайи-нау есть племя дайзанги, как и среди хазарейцев Хазараджата. В то же время небольшая группа хазарейцев, живущих по южным склонам хребта Кухи-Баб в верховьях Гильменда, носит название теймуров (тимури)» (Брук, 1981: 380–381). Ал шынында осы екі халық түркі тайпалардан тарайды, бірақ қазіргі атаулары көбінесе парысша.

В. Бартольд чараймақтардың хазараларға жақындығын табады: «Ауғанстанда «чар (чаһар) аймақ» («төрт аймақ») төрт көшпелі халыққа (жәмшидтер, хезаралар, фейрузкуһилер және тейменилер) қатысты» (Бартольд, 1968: 489). Чараймақтың ішіндегі *хазара* деген атаумен В. Бартольд аймақ-хазара тайпаны білдіруде.

XIX ғасырдағы орыс деректерінде чараймақтар түркі мен тәжіктің түсініксіз қоспасы ретінде сипатталған: «Точно также и живущие по соседству с Газарехом аймаки, сборище диких разбойничьих племен, составляют ветвь таджиков и также, как они, сунниты» (Энциклопедический словарь, 1890: 54). Шынында чараймақтардың хазаралардан айырмашылығы олардың көбінесе тәжік халқымен араласып кеткені. Дегенмен, чараймақтар жартылай көшпелі салтын ұстанады және олардың тұрғын үйлері (чаппари) киізүйге ұқсайды. Қысқы уақытты олар кәдімгі ағаш аралас балшықтан жасалған үйлерде өткізеді. Чараймақтар негізінде Ауғанстанның солтүстік-батыс аймақтарында мекендейді (Ғор, Ғират, Бадғис). «Таулардың солтүстік беткейлерін қазір көшпелі және жартылай көшпелі халықтар алып жатыр: байқағанымыздай иран текті жәмшидтер және XIII ғасырда осында келген ирандалған моңғолдар немесе хезаралар» (Бартольд, 1971: 71).

Жәмшидтер тәжіктермен едәуір араласқан, бірақ рулық бөліністерін сақтап қалған түріктердің ұрпақтары болуы керек. Бұл фейрузкуһилерге де қатысты, өйткені ол олардың өз атауларынан байқалады. Ал теміри мен аймақ-хазараға келетін болсақ, оларда түркі элементі басымырақ, өйткені ол да олардың атауларында байқалады. Сондықтан аймақ-хазарлар чараймақтарға сіңіп кеткен хазарлардың ұрпақтары. Темірилердің ішінде қыпшақ деген бөлімшесі бар. Сонымен, чараймақтар да хазаралар сияқты тайпалық одақтан құрылғаны анық.

XIX ғасырда орыс деректері мынандай мәлімет береді: «Население страны Газарех, живущее на западе от границ собственно Афганистана и состоящее приблизительно из 360 000 человек, составляют берлы, ветви монгольского племени узбеков времен Тамерлана, говорящие на старинном персидском языке и исповедующие, подобно персам, шиитскую веру» (Энциклопедический словарь, 1890: 54). Мұнда «моңғолдың өзбек тайпасы» дегені түркілерді білдіретіні анық. Берлілер чараймақтарға жақын болу керек, бірақ олардан біршама оқшауланған. Берлілер Ауғанстанның оңтүстік-батыс аймақтарында мекендейді.

Ресейлік тарихшы Р. Әбдуманапов қыпшақтар Ауғанстандағы түркі халықтарының (негізінен өзбектер) ғана емес, хазарлар мен чараймақтар арасында да болғанын айтады. «Продвижение собственно кипчаков, а также чагатайских и узбекских кипчаков в Афганистан приводит к включению кипчакского этнического компонента в состав народов этой страны – чахар-аймаков, аймак-и дигар и хазарейцев» (Абдуманапов, 2025: 164). Ол өз кезегінде өзбек тарихшысы, зерттеушісі Р. Рашидовқа сілтеме жасайды, өйткені ол Р. Әбдуманаповтың өзі сияқты чараймақтар арасында түркі қабатының үстемдігін көрсетеді (Абдуманапов, 2025: 164).

Сонымен Р. Әбдуманапов мынандай қорытындыға келеді: «есть основания полагать, что кипчакские племена вместе с другими тюркскими и монгольскими племенами, а также различными местными этническими образованиями стали основой формирующихся в этот период чахар-аймаков, аймак-и дигар и хазарейцев. Кочевой образ жизни этих народов, использование специальных шатров и юрт, данные лингвистики, а также физической антропологии говорят о том, что именно тюрко-монгольские племена стали их основой»

(Абдуманапов, 2025: 169) Қыпшақтар Ауғанстанға үш-төрт толқынмен келген: моңғол дәуіріне дейін (қарлұқтармен бірге), Шыңғысхан тұсында (қазіргі хазаралардың бөлігі), Темірдің жорықтарында (чараймақтар), өзбек тайпаларының қоныстануы кезінде (Бәліх аймағында).

Ауғанстанда хазара мен чараймақтармен бірге ортақ тегі бар моғолдар да тұрады. Сонымен моғол деген қандай халық? Неге олар хазара мен чараймақтардан бөлек тұрады? Бабыр Кәбұлстан жөнінде былай жазады: «В Кабульской области живут различные племена. В долинах и равнинах живут аймаки, тюрки и арабы; в городе и некоторых деревнях живут сарты, в других деревнях и областях обитают [племена] Пашаи, Параджи, Таджики, Бирки и Афгани. В горах Газни живут племена Хазара и Никудери; среди хазарейцев и никудерийцев некоторые говорят на монгольском языке (Бабур-наме, 1992: 145–146). *Сонда моғол тілі деген қандай тіл*?

В. Бартольд *моғол* мен *моңғол* сөздерінің арасындағы айырмашылықты түсінуге тырысады: «Бір қызығы, Темір патшалығының көшпелілері *Шағатай* атауын сақтап қалды, дегенмен шығыс аймақтарда Шағатайдың ұрпақтары саналатын хандар әлдеқайда маңызды болды. Бұл аймақтардың көшпелілері моғолдар, ал олардың елі Моғолстан деп аталды. Моңғол мәтіндерінде ылғи *моңғол* деп жазылса да, Орта Азиядағы моңғолдардың кең тараған атауы әуел бастан-ақ *-ң* әрпісіз осылай айтылады. Батысқа қоныс аударған, әлі күнге дейін тілін сақтап қалған моңғолдар (бұл тайпа Ауғанстанда тұрады) өздерін моғол деп атайды. Өздерін ортаазиялық көшпелі дәстүрдің таза өкілдері деп санаған моғолдар шағатайлықтардың аралас текті халқын менсінбей, метистер (қараунастар) деп атаған; екінші жағынан шағатайлықтар Орта Азия моңғол мемлекеттілігінің дәстүрлерінің өкілдері ретінде моғолдарды қарақшылар (*жете*) деп атаған. Еуропалық ғалымдар кейде ежелгі геттерге қатысты деп түсіндіруге тырысатын бұл атау, біз көріп отырғанымыздай, XV ғасырда түрік Орталық Азиядағы *қазақ* сөзімен бірдей мағынада – өздері тиесілі мемлекеттен бөлініп, онымен соғысып жатқан көшпелілер отрядтарын білдіру үшін қолданылған» (Бартольд, 1968: 169-170). Мұнда В. Бартольд Мұхаммед Хайдар Дулатидің мәліметіне тіреледі. Сонда *моғол* да, *қазақ* та ол кезде этноним ретіне қолданбаған.

Сонымен тарихи шатасу *моңғол* сөзі парсыша *моғол* болғандықтан пайда болды. Тарих ғылымында моғолдар хазара халқынан айырмашылығы моңғол тілін сақтап, қараунас немесе қарауындар деп аталған некөдерлерден (Шағатайдың немересі Некөдердің атымен аталған) тараған деп есептелетін. Ресейлік зерттеуші Н. Жуковская оны былай растайды: «В Афганистане также проживают моголы. О них много противоречивой и запутанной информации. В частности о моголах говорят, то они до сегодняшних дней сохранили монгольский язык. В то же время есть сведения, что у них доминируют европеоидные черты» (Жуковская, 1999: 348).

Марко Полоның айтуы бойынша қараунастар Парсы еді шекарасы бойымен көшіп журген. Олар Шағатайдың немересі ноян Некөдердің төңірегіне топтасқан. Сонымен қараунастар XIII ғасырдың екінші жартысында пайда болып қалыптасқан. Ол уақытта Шағатай мен Құлағу өзара соғысатың. Сонда Некөдер туралы былай айтылған: «Он был одним из военачальников монгольской армии, направленной в 1249 г. в сторону Индии и Систана. В начале западного похода Хулагу, в 1256 г., Никудер вместе с Кут-букой возглавлял левое крыло его армии» (Арапов, 2004: с. 61).

Қараунастар чараймақтарға ұқсас болып тұр, өйткені олар жергілікті парсы халқымен араласқан. «После ухода Никудера вместе с семьёй и ближайшими соратниками в области Кермана и Юго-Восточного Хорасана возникает самостоятельное военно-кочевое объединение караунасов, известное как Никудерийская орда. На протяжении двух веков караунасы были исключительно дееспособной военно-политической силой Чагатайского улуса. Занимая стратегические области в окрестностях Гиндукуша, они контролировали основные трассы между Индией, Средней Азией и Ираном. Это обстоятельство включало их

в важнейшие политические события XIII–XV вв.» (Арапов, 2004: 67). Сонымен қараунастар Шағатай ұлысында маңызды орынға ие болған.

Кейінгі ауған моғолдары туралы былый делінген: «Мұрғабтың жоғарғы ағысында да өзін моңғол деп атайтын, бірақ парсы тілінде сөйлейтін тайпа өмір сүреді; көршілерінің арасында бұл тайпаның өкілдері, Феррьенің айтуы бойынша, сежерахи деген атпен белгілі (арабша *sehara, sahra* (дала, шөл) сөзінің көпше түрі)» (Бартольд, 1971: 98). Бұл қараунастар болса керек.

Ресейлік зерттеуші В. Кисляков Ауғанстанның моғолдарын моңғолдармен байланыстырады: «Проблема происхождения моголов и вопрос о времени появления их в Гуре еще окончательно не решены. Возможно, что в их этногенезе принимала участие так называемая Никудерийская орда, которая появилась в Гуре между концом XIV и началом XVI в. Во всяком случае не вызывает сомнения, что в образовании могольской народности принимали участие какие-то монгольские племена» (Кисляков, 1973: 137). Моғолдардың қазіргі күнгі негізігі мекені Ауғанстанның Ғор уәлаяты.

Сонымен бірге ол моғолдардың ішіндегі түркі тайпаларды айта кетеді: «В нескольких районах Афганистана моголы составляют значительную часть местного населения. В Гуре большинство их живёт в полностью могольских селениях, расположенных в основном к югу от административного центра Гура – Тайвары. Западную часть Гура населяют моголы племенного подразделения бургути, а восточную – представители другой племенной группы моголов – аргуни» (Кисляков, 1973: 137–139).

Моғолдар хазара мен чараймақтар сияқты басқа ауған аймақтарында да мекендейді. «Моголы живут также в Гератской провинции. Это наиболее крупная группа моголов Афганистана. Могольские деревни в Герате в отличие от поселений Гура разбросаны и по периферии оазиса. Моголы живут также в районе Меймене и на территории бывшей Каттаганской провинции» (Кисляков, 1973: 137–139). Сонда қазіргі ауған моғолдардың ортағасырлық Моғолстанға қатысы бар ма деген сұрақ туындайды.

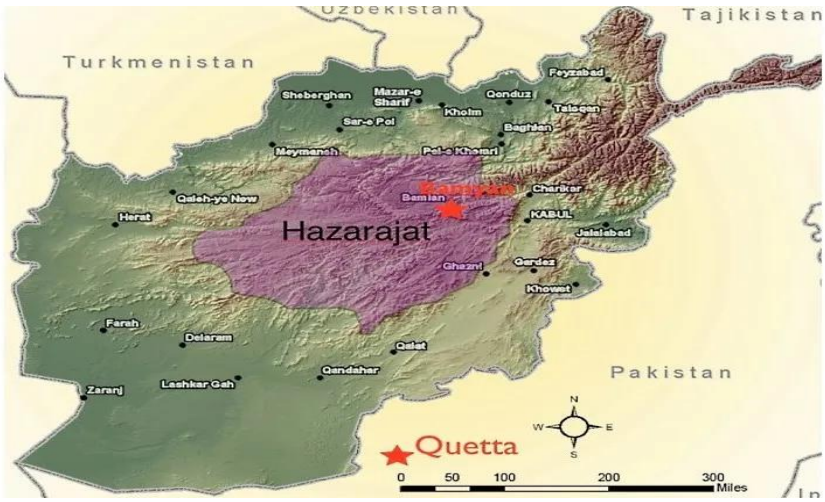
Мәуереннаһрдың көшпелі мен отырықшы тұрғындары шағатай халқы деп аталды. Шағатай ұлысының ірі тайпалары дулат, жалайыр, қаушын және барлас болатын. Кейінрек олар Моғолстанның негізгі халқын құрды. Одан кейін *шағатай* деп Әмір Темірдің өлімінен соң Мәуереннаһрдың түркітілдес халқы мен элитасын атаған. Кейін қөшпелі өзбектердің келуімен мұндағы жергілікті халық (бұрынғы қарлұқтармен бірге қосқанда) шағатай деп те атала берді. Жоғарыда шағатайлар қараунас деп айтылған. Сондықтан Шағатай ұлысының ішінде (Орталық Азия мен Ауғанстанда) шағатайлар немесе қараунастар мекендегені белгілі.

Егер шағатайлар түркі-тәжік аралас және жартылай көшпелі халық болса, моғолдар таза түркі болатын. Қазақстандық тарихшы және шығыстанушы В. Юдин Моғолстан және моғолдар жөнінде нақты айтады: «Сохранились и образцы речи моголов, и имеются другие свидетельства об их языковой принадлежности. Все они говорят за то, что могулы были тюркоязычны» (Юдин, 2001: 105). Ал моңғол тілінде сөйлеген моғол деген сонда кім болады?

В. Кисляков моғолдардың таза моңғол текті екеніне сенімді: «В ряде мест до настоящего времени сохранился и особый язык, называемый могольским. Он относится к так называемым «окраинным диалектам» монгольского языка. Более, чем другие монгольские диалекты, могольский язык сохранил ряд архаических черт, характерных для среднемонгольской эпохи, и напоминает монгольский язык XIII–XIV вв. В могольском языке частично сохранились древние монгольские гласные, а в области морфологии незаметно никакого чужого влияния. Его словарный состав испытал очень большое влияние со стороны языков окружающего населения (особенно различных иранских языков, в том числе и таджикского). Очень заметно чужое влияние в синтаксисе. По своему вероисповеданию современные моголы – мусульмане-сунниты» (Кисляков, 1973: 139).

Ресейлік ғалым А. Тюрин моңғол тілінде сөйлеген ауған моғолдарының пайда болғанын басқа фактілермен байланыстырады. Ол хазараларға XVII–XVIII ғасырларда Ауғанстанға келген кейінгі моңғолдарды (қалмақ немесе ойраттар) қосады: «По результатам нашего исследования можно сделать следующие выводы: 1. По естественнонаучным данным (этнография, этническая антропология, популяционная генетика), однозначно установлено: в этногенезе хазарейцев приняли участие и монголы; 2. По данным популяционной генетики, при опоре на письменные свидетельства хазарейцы являются потомками одного рода ойратов и ближайшими генетическими родственниками волжских калмыков. Они пришли на территорию Афганистана не ранее XVII в.; 3. По письменным свидетельствам, на территорию Афганистана (в Бадахшан) в 1759 г. пришли калмаки Джунгарского ханства (3 тыс. семей); 4. Потомки калмаков, получив этноним «хазара», расселились на территории Афганистана (Бадахшан, афганский Туркестан, Хазараджат) и северного Пакистана» (Тюрин, 2024: 47). Бір қарағанда, оның мәлімдемелері хазаралардың моңғол және түркі тектері арасында шатасушылық тудырады. Хазаралардың кейбір ата-бабалары шынында да қалмақтармен бір тайпалардан болған. Бірақ бұл тайпалар тек XIV ғасырда ғана моңғолданған және сөйтіп нәтижесінде түркі-моңғолдар моңғол-манчжурға айналған.

А. Тюрин сонымен хазаралардың арасындағы моңғолтілдес моғолдарды анық атап көрсетеді: «В начале XX в. газаринцы (одна из форм этнонима хазарейцы) Гиндукуша «чистые монголы, сохранившие монгольский язык и характер от окружающих влияний и не смешавшиеся с другими народностями» (Гамильтон, 1908: 112). Аймаки сунниты. Проживают в западной части Гиндукуша. Немногочисленная популяция моголов рассеянна по Афганистану островками. В середине XX в. их могольский язык еще сохранился в нескольких деревнях в долине Герируда вблизи Герата (Дебец, 1967: 88). В других регионах моголы имеют воспоминание о том, что их предки два-три поколения тому назад говорили по-могольски. По контексту понятно, что речь идёт о монгольском языке» (Тюрин, 2024: 39–40). Ал бұл моғолдар Жоңғар хандығынан Цин империясының, Қазақ пен Бұхара хандықтарының қысымымен қашқан ойраттардың ұрпақтары, өйткені хазаралар мен чараймақтар XIV–XV ғасырларда тілінен айырылған.

1–сурет. Хазаражат – қазіргі Ауғанстан аумағының орталық бөлігінде орналасқан тарихи таулы өңір / https://www.geocurrents.info/blog/2012/02/10/hazara

Ал шынында *моғол* мен *моңғол* сөздерінің арасында зор айырмашылық бар. Рашид ад-Диннің *Жәми ат-Тауарих* (XIV ғасырдың басында жазылған) атты белгілі жазбасында *моғол* деп аталған халық түркі тайпаларының біреуін немесе бөлек халықты сипаттауы ғой! Мұнда моғолды *моңғол* деп дұрыс аудармай жіберген. XV ғасырдағы Моғолстан хандары ойрат-

қалмақтармен соғысқаны рас, бірақ халха-моңғолдан алыс тұратын. Шыңғысханның айналасында жиналған түркілерді моңғол деп аталғаны *мың қол* (мыңдаған әскер) деген мағынаны білдіреді. Сондықтан ортағасырлық моғолдардың қазіргі халха-моңғол халқына ешқандай қатысы жоқ.

Ал сонымен неге парсылар қазіргі моңғолдарды моғол дейді? Мұнда нақты жауап жоқ. Бірақ бір нәрсе анық: *моңғол* атауы еуропалық ғылымда пайда болғаннан бері парсы тілінде де осыған ұқсас түсініксіздік пайда болды. Моғолдар алдыңғы қатарда тұрған тайпаның атымен аталса керек, ал одан кейін бұл моғолдар Шағатай ұлысына кірген. Шығыстанушы В. Юдин мұны былай дәлелдейді: «Первый том «Джами ат-таварих» Рашид ад-Дина, в котором описываются тюрко-монгольские племена, посвящен в целом описанию именно тюркских племен, что многократно акцентируется. Также многократно подчеркивается, что те племена во владениях Монгольской империи, которые суть монголы и являются господствующим этническим элементом, в действительности все или почти все являются тюрками» (Юдин, 2001: 107). И «они (население) лишь в целях повышения своего социально-политического статуса назывались монголами» (Оловинцев, 2013: 280–281).

Қазіргі парсы тілінде Моңғолияны *Моғолистан* деп атайтыны елді әлі де шатастырады. Тарихта Моғолстан мемлекеті негізінде Жетісу, Ферғана, Қашғария аймақтарынан құралған. Моғолдар тән түркі болғанына күман жоқ. Ал Моғолстанның негізгі халқы дулаттар мен жалайырлар (кейінгі қазақтың Ұлы жүз тайпалары) болатын. Кейін олар XVI ғасырда Үндістанға жорық жасаған Бабырдың әскерінде басты тірек болды. Сондықтан, моңғол тілі дегені түркі тілі болғанын анық көрсетеді. Қазіргі моңғол тілдері (халха, бурят, қалмақ) XIV–XVI ғасырларда ғана қалыптасқан. Ал Шыңғысхан заманындағы моңғол тілінің қазіргі халха тіліне ешқандай қатысы жоқ екеніне қорытынды жасауға болады. Сонымен бірге моғолдардың да халха халқына тікелей қатысы жоқ.

Зерттеу нәтижелері

Егер бір тарихшылар хазараларды Құлағу ұлысымен байланыстырса, басқалары олардың Шағатай ұлысына қатысы бар дейді. Бірақ олар Шағатайдың немересі Некөдер басшылығында болғаны сенімдірек. Түрлі тарихи жағдайларға байланысты Шағатай әскері ақырында әртүрлі халықтарға бөлініп кетеді. «По-видимому, к хазарейцам в разное время, начиная с XIII в., присоединялись различные монгольские, тюркские и другие группы племен, называвшихся по именам своих предводителей, в частности в XIII в. никудери, составлявшие от ряды чагатайского царевича Никудера. Никудер возглавлял крупную группировку монголов, которая откололась от улуса Хулагуидов и обосновалась в областях Кермана и юго-восточного Хорасана, совершая оттуда опустошительные набеги на соседние области Хорасана, Систана, Фарса, а также на Северную Индию. В истории эта группировка известна под названием Никудерской орды. Некоторые подробности о никудерийцах Кермана сообщает Марко Поло, который побывал у них в плену. О южной части Кермана, где находился г. Джируфт, в котором жил путешественник (называемый им Камади, по названию предместья, в котором останавливались иностранные купцы и путники), Марко Поло рассказывает следующее: «Городов, крепостей тут много. Города обнесены земляными валами, высокими, толстыми, в защиту от караунов, что бродяжничают по здешним местам и грабят всех. Зовут их так, потому что матери у них индианки, а отцы татары. Когда они задумают напасть на страну и разграбить ее... бывает их тут да десяти тысяч, иногда больше, иной раз меньше. А как заберут равнину, что задумали разграбить, ничему там не спастись, ни людям, ни скотине; нет той вещи, который они не забрали бы. Полонив народ, стариков убивают, а молодых уводят с собой и продают в рабство. Царь их называется Ногодар» (Массон, Ромодин, 1964: 90). Сонымен, Некөдер Ауғанстандағы дәри тілінде ғана сөйлейтін хазара, чараймақ және моғолдың арғы атасы болғаны анық.

Сондықтан қарнауыс-моғолдарды кейінгі моғолдардан – XVII–XVIII ғасырларда Жоңғариядан келген ойраттардың ұрпақтарынан, ажырата білу керек. Олар қазақ пен өзбек хандарынан жеңіліп ары ауған жеріне қашқан және сонда ислам дінін қабылдаған. Кейбір деректерде моғолдар өздерінің шығу тегін моңғолдың некөдер тайпасынан алады деп айтады және некөдери тілінде сөйлеген дейді. Ал некөдери тілі Моңғолияда жойылып кеткен моңғол тілінің ескі түрі деп тарихи ғылымда айтылады. Ауғанстанда ол Некөдер ноянның атымен аталғаны айқын.

Бірақ бұл жойылған моңғол тілі не түркі не ескі ойрат тілі (моңғол-маньчжурланғанға дейінгі кезі). Бұған үш дәлел бар. *Біріншіден*, қарнауыстардың сөйлеген моғол тілі шағатай тіліне жақын түркі тілінің бір диалектісі болатын. *Екіншіден*, Алтайдың шығысында, сондай-ақ Алтайдың өзінде қалған түркілерге қалмақ атауы берілді. Алайда кейінірек қалмақ термині моңғолданған түркілерге (ойраттарға) қатысты қолдана басталды, ал моңғолданбаған түркілер ақ қалмақ (бүгінгі Алтай халқы) деп аталды. *Үшіншіден*, моғолдардың соңғыға дейін сөйлеген тілі кейінгі қалмақ тілі болу керек.

В. Массон мен В. Ромодин хазара халқы негізінде түркі болғанына күмандамайды: «Монгольские власти еще неоднократно переселяли монгольские и тюркские племена на территорию современного Афганистана. Это обусловило значительные изменения в этническом составе жителей ряда районов, особенно центральной части страны. Здесь сложилась монголоидная по антропологическим признакам народность хазара (или хазарейцы), говорящая ныне на персидско-таджикских диалектах. Народность эта монгольского или, точнее, тюрко-монгольского происхождения» (Массон, Ромодин, 1964: 289).

Жалпы хазара, чараймақ және моғолдар парсы халықтарының ішінде моңғол нәсілімен ерекшеленеді. Олармен бірге моңғол нәсіліне XV ғасырда Бәліхке көшіп тұрақталған көшпелі шейбанилік өзбектер; түрікмендер (Ауғанстанның бір бөлігіне айналған ата-баба түрікмен жерлері); XIX–XX ғасырларда ауып келген қазақтар; таулы аймақтарға орналасқан қырғыздар; Шығыс Түркістаннан паналап келген ұйғырлар жатады.

Шағатай билеушілері жергілікті ауған халықтарына да біраз ықпал еткен. «Некоторые тюрко-монгольские термины были восприняты и утвердились в языке пушту для обозначения весьма существенных в жизни афганцев учреждений. К таким терминам относятся «*джирга*» и «улус». Сходство слова «джирга» с монгольским термином «джаргу» давно уже обратило на себя внимание исследователей» (Массон, Ромодин, 1964: 292). Сонымен бірге ауған патшалары мен кейбір пұштын тайпалық басшылары өзіне *хан* атағын алып жариялайтын. Тек Дүррани заманы мен XX ғасырда ғана ауған патшалары билікті орталықтандырумен байланысты ханды *шаһ* атағына ауыстырған.

Сондықтан XIII–XIV ғасырларда ноян Некөдердің айналасында болған әскерінің бәрі түркі еді. «Жәми ат-Тауарих», «Тарихи Рашиди», «Моңғолдардың құпия аңызы» атты тарихи дереккөздердің түпнұсқасында *моңғол* атауы түркілерге қатысты. Сол кезден бастап Русь пен Еуропада оларды көп ғасырлар бойы *татар* деп атаған. Тек XIX ғасырда ғана еуропалық ғылым *моңғол* сөзін халха, бурят және қалмақ халықтарына жатқызған.

Қорытынды

Оңтүстік Азия үшін Ауғанстанның моңғол нәсілдес халқы (негізінен хазаралар) ерекше мозаика жасайды. Парсы тілді моңғол нәсілдес халқы көбінесе хазара, чараймақ және моғолдармен бірдей.

Абстрактілі түрде айтқанда, моңғол шапқыншылығынан көп заман бұрын пайда болған моңғол нәсілдес халықтарды да хазаралар деп санауға болады. Мысалы, аңыздық және мифтік систандық Рүстем батырды бірінші хазара деуге болады. Сол сияқты Тәжікстанның Ходжент аймағында тұратын моңғол нәсілдес тәжіктерді де шартты түрде хазаралар деп атауға болады. Олар ерте (қарлұқ) және кейінгі (өзбек) түркілермен тарихи байланыс

нәтижесінде қалыптасқан. Моңғол нәсілінің ерекшеліктері әлсіз білдірген ғылзайы пұштындарына (қарлұқ-халаждардың ұрпағы) да қатысты. Хазара, чараймақ және моғолдарды қазақтарға генетикалық жақындығына байланысты ретінде қалжыңдап парсы тілді қазақтар деп атайды.

Осылайша, хазарлар этникалық моңғолдардың ұрпақтары деген тұжырымды дереккөздерден келтірілген түрлі тарихи деректер жоққа шығарады. Кеңестік ғалымдар хазараларға жақын туысқан чараймақтар тек түркі текті, моңғол элементтері жоқ деп мәлімдеген. Сондай-ақ моғолдар моңғол тілінде өмірінің соңына дейін сөйледі деп айтылды. Бірақ шын мәнінде олардың барлығы бір түркі текті еді.

Шыңғыс хан әскерінің тоқсан бес пайызы түркілер және бес пайызы ғана моңғолдар (ол кезде әлі де тұңғыс-манчжурлар) болғанын кеңестік тарих ғылымы жоққа шығарған жоқ. XIII ғасырда *моңғол* сөзі этноним ретінде болған жоқ. Сөйтіп, сол кезеңде түркі-моңғолдар мен моңғол-манчжурлар (протохалха) болған, олар саяси тайпалық одақ болып біріккен. Солай бола тұрса да, тұңғыс-маньчжурларды үстем түркі халықтары сіңісіп кетуі мүмкін еді. Сірә, дәл солай болған. Сондықтан, XIII ғасырда моңғол (моңғол-маньчжур немесе протохалха) тілі үстем болғаны мүлдем мүмкін емес.

Шағатай ұлысы ыдырағаннан кейін жаңадан пайда болған хазара тайпалары көрші пұштын тайпалары сияқты өз тәуелсіздігін сақтап қалды. Чараймақ тайпалары айналадағы тәжік халқының отырықшы қоғамына көбірек кірікті. Мұндай жағдайда хазара, чараймақ және моғолдар дәри тілінде сөйлеп кеткен соң өздерінің шежіресін ұмытқан.

Хазарлар әртүрлі тарихи кезеңдерде Ауғанстандағы бірқатар мемлекеттердің құрамында болды. В. Бартольд мұнда Ақсақ Темірдің кезін айта кетеді: «Темір және оның әулетіне хазараларға қарсы жорықтар жасауға тура келді» (Бартольд, 1971: 98). Хазаралар Бабырға да қарулы қарсылық көрсеткен. Ахмед-шаһ Дүррани мемлекетінің құрамына кіргенде хазаралар әкімшілік және салық қысым көрді.

В. Бартольд әрі қарай былай айтып келеді: «XIX ғасырдың ортасында, Ферьенің саяхаты кезінде, хазаралар іс жүзінде тәуелсіз болды және тек өздерінің көсемдеріне немесе сардарларға бағынды, дегенмен ауған билеушілерінің оларды бағындыру әрекеттері болды, әсіресе Яр-Мұхаммед Ғирати» (Бартольд, 1971: 98). Бірақ ауған патшалары Британ империясына тәуелді болған соң хазаралардың тәуелсіз өмір сүруі бітеді.

XIX–XX ғасырларда хазаралар ауған мемлекетінің қысым мен езгісіне қатты ұшыраған. Ауған әмірі Әбдірахман-хан Хазаражатқа пұштын тайпалық жасақтарын жіберіп хазараларды ауған мемлекетіне бағындырады. Хазараларға жасалған қысымның түрлі себептер болды. Ресми себебі олардың шиғи мұсылман болуы. Ал бейресми себептер – нәсілшілдік болуы мүмкін және Шыңғысхан жасаған қырғын үшін кек. Исламда құлдыққа тыйым салынған, ал шиғилер күпір ретінде мұсылман болып саналмаған соң хазаралар құл болып пайдаланған. Оларды тіпті шынжырға да салған (Щедров, 1983: 8). Сонымен бірге хазаралар орталық билікке бағынбағаны да есепке алынған. Хазаралар тек Аманолла-ханның билігі кезінде 1920-шы жылдарда ғана құлдықтан босатылды.

Өткен ғасырларда атақты хазара мен чараймақтардың есімдері не беймәлім, не аз белгілі болатын. Олардың ішіндегі қайраткерлер XX–XXI ғасырларда анық пайда болған. Солардың бірі 1901–1919 жылдары ауған әмірі Аманолла-ханның кабинетіндегі хатшы Файыз Мұхаммед Кәтіб еді. Ол жазушы, шежіреші және каллиграфшы ретінде танымал болған. Ал 1980-ші жылдары Ауғанстан премьер-министрі (одан кейін Бірінші вице-президент) Сұлтан Әли Кештманд (Бәбірәк Кармәл мен Нәжіболланың серіктесі), Ауған халқының ислам бірлігі партиясының басшысы Хажы Мұхаммед Мұхақық 2001–2002 жылдары Уақытша өкіметтің вице-президенті болғанын айтуға болады.

Хамид Кәрзайдің президеттігінде Мұхаммед Кәрім Халили вице-президент және Сәруар Даныш Дайкүнди уалаятының әкімі болған. Саясаткерлікпен олар жазушы ретінде де танымал. Хазара әйелдерінің ішінен Бамиян уалаятының әкімі Хабиба Сараби шыққан, ал

сонымен бірге жазушы Фатима Рүшди мен хұқық қорғаушы Сима Самарды мысалға келтіруге болады.

Қазіргі күні Ауғанстаннан тыс жерде жүрген белгілі хазараларды да айтуға болады. Жалпы, шетелде хазаралар Иран, Пәкістан және батыс елдерінде тұрады. Солардың біреуі финляндиялық футболшы Мұштақ Яқуби. Ал екіншісі ақын және саясаткер Әбділ Халық Хазара. Ол Пәкістанда тұрады және Хазара демократиялық партиясын басқарады. Пәкістандағы хазаралар діни фанаттардан қорлық көруде. Ал Ауғанстанда тәліптер екі мәрте билікке келгенде хазаралардың ішінде әйгілі қайраткерлер кездеспеді. Тек Ирандағы хазаралар салыстырмалы түрде қауіпсіз өмір сүруде.

Ә.Х. Хазараны оның аттасымен шатастырмау керек. Басқа бір Әбділ Халық Хазара 1933 жылы ауған патшасы Мұхаммед Надір-шаһқа қастандық әрекетін жасап оны өлтірген және сол үшін өлім жазасына кесілген. Сонымен ауған тарихында осындай белгілі хазаралар болды. Ал чараймақтан шыққан мемлекеттік және әскери қайраткер Әбділ Қадыр Дәгеруал ғана еді. Ол 1980-ші жылдары Ауғанстан қорғаныс министрі және одан кейін дипломат болған.

Қазіргі уақытта хазаралар Ауғанстанның Өрузгән, Дайгүнди, Бамиян уәлаяттарында және ішінара Ғорда тұрады, барлығы тарихи Хазаражат аймағында орналасқан. Сондай-ақ Кәбүлде маңызды хазара қауымдары бар. Чараймақ пен моғолдар негізінде Бадғис, Ғират, Ғор уәлаяттарында мекендерін орналастырған.

Хазаралар, чараймақтар және моғолдар бір-бірімен тарихи тығыз байланысты. Олардың барлығы да бастапқыда түркі болған. Исламды қабылдаумен бірге парсылану процесі де жүрді. Бірақ олар ортақ ұлыстан шыққанына қарамастан, бір-бірінен бөлек. «Ал парсыға сіңген көшпелі шағын түркі тайпалары өздерін чаһраймақ (чараймақ) деп атайды, яғни төрт аймақтан, шартараптан деген сөз. Олар да бүгінде түркі тілін ұмытып, бірте-бірте парсыларға сіңіп барады» (Қыдырбекұлы, 1997: 533).

XXI ғасырда хазара, чараймақ және моғолдар басым көпшілік пұштын мен тәжік халқылардың арасында өз салт-дәстүрлерін ұстануда. Өзге мемлекеттерде тұратын хазаралар іскерлік өмірде табысты болуда. Хазаралар исламның шиғи тармағын ұстанғаннан Ауғанстанның жалпы әлеуметтік, қоғамдық және мәдени саласында дискриминациялық қысымға жиі ұшырайды. Ал сүнни чараймақ пен моғолдар ондай азапты азырақ кешеді. Жалпы хазара, чараймақ және моғолдар Ауғанстандағы басқа халықтармен бірге бірегейлігі орта ғасырлар мен қазіргі дәуір арасындағы қарама-қайшылықта жатқаны анық.

Әдебиеттер:

Абдуманапов, 2025 – *Абдуманапов Р.А.* Кипчакский этнический компонент в составе народов Афганистана // Вестник Новосибирского Государственного Университета. Серия: История, филология. 2025. Т. 24. № 5. С. 159–176.

Акишев, Кушаев, 1963 – *Акишев К.А., Кушаев Г.А.* Древняя культура саков и усуней долины реки Или. Алма-Ата, 1963. 315 с.

Акимбеков, 2015 – *Акимбеков С.М*. История Афганистана. Астана-Алматы: ИМЭП при Фонде Первого Президента, 2015. 848 с.

Арапов, 2004 – *Арапов А.В.* Караунасы-никудерийцы и их роль в Чагатайской истории // Общественные науки Узбекистана. 2004. №2-3. С. 61–67.

Бабур, 1992 – *Бабур З.М*. Бабур-наме. Перевод М. Салье. Ташкент, 1992. 534 с.

Бабыр, 1990 – *Бабыр Заһир ад-дин Мұхаммед*. Бабырнама. Алматы, 1990. 328 б.

Бартольд, 1965 – *Бартольд В.В*. Работы по исторической географии. Сочинения. М., 1965. Т. 3. 712 с.

Бартольд, 1966 – *Бартольд В.В.* Работы по истории ислама и Арабского халифата. Сочинения. М., 1966. Т. 6. 784 с.

Бартольд, 1968 – *Бартольд В.В*. Работы по истории и филологии тюркских и монгольских народов. Сочинения. М., 1968. Т. 5. 758 с.

Бартольд, 1971 – *Бартольд В.В.* Работы по исторической географии и истории Ирана. Сочинения. М., 1971. Т. 7. 664 с.

Брук, 1981 – *Брук С.И.* Население мира. Этнодемографический справочник. М., 1981. 880 с.

Гамильтон, 1908 – *Гамильтон А.* Афганистан / Пер. с англ. СПб., 1908.

Губар, 1959 – *Губар М.Г.М*. Ахмад-шах – основатель Афганского государства. М., 1959. 386 с.

Давлатов, 2021 – *Давлатов Дж.К*. Исламизация Чагатайского улуса как важный фактор укрепления государственности в кочевой степи // Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. 2021. Vol. 1, Issue 9. PP. 931-938.

Жуковская, 1999 – *Жуковская Н.Л.* Моголы // Народы и религии мира: Энциклопедия / Ред. В. А. Тишков. М., 1999. 928 с.

Закирьянов, 2013 – *Закирьянов К.* Тюркская сага Чингисхана & KZ фактор: документальное исследование. Алматы, 2013. 240 с.

История Афганистана, 1982 – История Афганистана. М., 1982. 368 с.

Канафьева, 2024 – *Канафьева Ш.Е.* Оңтүстік Азияның дәстүрлі қоғамдарындағы тайпалық фактор (пуштун этносы мысалында) // Хабаршы. Шығыстану сериясы. 2024. №1 (108). 73–83 бб.

Кисляков, 1973 – *Кисляков В.Н*. Хазарейцы, аймаки, моголы. К вопросу об их происхождении и расселении // Советская этнография. 1973. №4. С. 130–139.

Коргун, 2004 – *Коргун В.Г.* История Афганистана. XX век. ИВ РАН, Крафт+, 2004. 529 с.

Қыдырбекұлы, 1997 – *Қыдырбекұлы Д*. Көшпелілер кім болған еді? // Қазақ тарихынан. Алматы, 1997. 520–535 бб.

Қыдырбекұлы, Байдаров – *Қыдырбекұлы Д.Б., Байдаров Е.Ұ.* Ауғанстан: пұштын халқының этногенезі // Қазақстан шығыстануы. 2026. Том 17, №1. 28–44 бб. / DOI: https://doi.org/10.63051/kos.2026.1.28

Массон, Ромодин, 1965 – *Массон В.М., Ромодин В.А*. История Афганистана. М., 1965. Т. 1. 464 с.

Дулати, 2015 – *Дулати Мұхаммед Хайдар*. Тарих-и Рашиди. Хақ жолындағы тарихы. Алматы, 2015. 768 б.

Оловинцев, 2013 – *Оловинцев А.Г*. Тюрки или монголы? Эпоха Чингисхана. Алматы, 2013. 308 с.

Рейснер, 1954 – *Рейснер И.М.* Развитие феодализма и образование государства у афганцев. М.: АН СССР, 1954. 417 с.

Сеитов, 2021 – *Сеитов Э.М.* Воспроизведение исторического опыта самоорганизации в инокультурной среде на примере деятельности хазарейской студенческой ассоциации «Катиб» в Москве // Вестник антропологии. 2021. №4. С. 230–250.

Сарқытқан, Қабылғазы, Тоқан, 2025 – *Сарқытқан Қ., Қабылғазы Қ., Тоқан Р*. Орталық Азиядағы су қауіпсіздігі: экологиялық сын-қатерлер және Қош тепа каналы // Қазақстан шығыстануы. 2025. Том 13. №1. 379–394 бб. / https://doi.org/10.63051/kos.2025.1.379

Темирханов, 1972 – *Темирханов Л.* Хазарейцы. Очерки новой истории. М., 1972. 140 с.

Тюрин, 2024 – *Тюрин А.М.* Элементы этногенеза хазарейцев по данным популяционной генетики // Кочевая цивилизация: исторические исследования. 2024. №1. С. 37–49

Халфин, 1959 – *Халфин Н.А.* Провал британской агрессии в Афганистане (XIX в. – начало XX в.). М.: Издательство социально-экономической литературы, 1959. 210 с.

Щедров, 1983 – *Щедров И.* Золотая долина Бамиана // Вокруг света. 1983. №2. С. 6–11.

Энциклопедический словарь, 1890 – Энциклопедический словарь. СПб., 1890.Т. 1. 480 с.

Юдин, 2001 – *Юдин В.П.* Могулы / *Юдин В.П.* Центральная Азия в XIV – XVIII веках глазами востоковеда. Алматы: Издательство «Дайк-Пресс», 2001. С. 96–136.

Gankovsky, 1982 – *Gankovsky Yu.V.,* et al. A History of Afghanistan. Moscow: Progress Publisher's, 1982. 382 p.

Mousavi, 1998 – Mousavi S.A. The *Hazaras of Afghanistan*: An *Historical, Cultural, - Economic and Political Study*. *Surrey*: Curzon, *1998*. 265 p.

Verardi, 2012 – *Verardi G*. Buddhism in North-Western India and Eastern Afghanistan, Sixth to Ninth Century AD // Zinbun. 2011. № 43. Kyoto: Institute for Research in Humanities Kyoto University, 2012. PP. 147–183 / DOI: 10.14989/155685

References:

Abdumanapov, 2025 – *Abdumanapov R.A.* Kipchakskiy etnicheskiy komponent v sostave narodov Afganistana [The Quipchaque Ethnic Component as Part of the Peoples of Afghanistan] // Vestnik Novosibirskogo Gosudarstvennogo Universiteta. Seriya: Istoriya, filologiya [Vestnik NSU: Series: History, Philology]. 2025. Vol. 24. №5. P. 159–176. (in Rus)

Akishev, Kushaayev, 1963 – *Akishev K.A, Kushayev G.A.* Drevnyaya kultura sakov I usunei doliny reki Ili [Ancient Culture of Saka and Wusuns of Ili River Valley]. Alma-Ata, 1963. 315 s. (in Rus)

Akimbekov, 2015 – *Akimbekov S.M*. Istorija Afganistana [History of Afghanistan]. Astana-Almaty: IMJeP pri Fonde Pervogo Prezidenta, 2015. 848 p. (in Rus).

Arapov, 2004 – *Arapov A.V*. Karaunasy-nikuderiytsy i ikh rol v Chagataiskoi istorii [Karanaus-Nikuderians and Their Role in Chghatay History] // Obschestvennye nauki Uzbekistana» [Public Sciences of Uzbekistan]. 2004. № 2–3. P. 61–67. (in Rus).

Bartold, 1965 – *Bartold V.V.* Raboty po istoricheskoy geografii. Sochineniya [The Works on Historical Geography]. M., 1965. V. 3. 712 p. (in Rus)

Bartold, 1966 – *Bartold V.V.* Raboty po istorii islama i Arabskogo khalifata. Sochineniya [The Works on History of Islam and Arab Caliphate]. M., 1966. V. 6. 784 p. (in Rus)

Bartold, 1968 – *Bartold V.V.* Raboty po istorii I filologii tyurkskikh i mongoskikh narodov. Sochineniya [The Works on History and Philology of Turkic and Mongolian People's]. M., 1968. V. 5. 758 p. (in Rus)

Bartold, 1971 – *Bartold V.V.* Raboty po istoricheskoy geografii i istorii Irana. Sochineniya [The Works on Historical Geography and History Iran]. M., 1971. V. 7. 664 p. (in Rus)

Babur, 1992 – *Babur Z.M*. Babur-name [Babur-Nameh]. Perevod M. Salye. Tashkent, 1992. 534 p. (in Rus)

Babyr, 1990 – *Babyr Zahir ad-Din Muhammed*. Babyr nama [Babur-Nameh]. Almaty, 1990. 328 p. (in Kaz)

Bruk, 1981 – *Bruk S.I.* Naselenie mira. Etnodemograficheskiy spravochnik. [World Population. Ethno demographic Dictionary]. M., 1981. 880 p. (in Rus)

Davlatov, 2021 – *Davlatov J.K.* Islamizatsiya Chagataiskogo ulusa kak vazhnyi faktor ukrepleniya gosudarstvennosti v kochevoi stepi [Islamization of Chaghatay Ulus as Important Factor in Statehood Strengthening in Nomadic Steppe] // Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. 2021. V. 1, №9. P. 931–938. (in Rus)

Dulati, 2015 – *Dulati Muhammed Haidar*. Tarikh-i Rashidi [Tarikh-i Rashidi]. Almaty, 2015. p. 768. (in Kaz).

Entciklopedicheskiy slovar, 1890 – Entciklopedicheskiy slovar [Encyclopedic Dictionary]. Sankt-Peterburg, 1890. V.1. 480 p. (in Rus)

Gamil'ton, 1908 – *Gamil'ton A*. Afganistan / Per. s angl. SPb., 1908. (in Rus)

Gubar, 1959 – *Gubar M.G.M*. Gubar. Akhmad-shakh – osnovatel Afganskogo gosudarstva [Ahmad Shah as Founder of Afghan State]. M., 1959. 386 p. (in Rus)

Halfin, 1959 – *Halfin N.A.* Proval britanskoj agressii v Afganistane (XIX v. – nachalo XX v.) [The failure of British aggression in Afghanistan (19th century – early 20th century)]. M.: Izdatel'stvo social'no-jekonomicheskoj literatury, 1959. 210 p. (in Rus)

Istoriya Afganistana, 1982 – Istoriya Afganistana [The History of Afghanistan]. – Moskva, 1982. 368 p. (in Rus)

Judin, 2001 – *Judin V.P.* Moguly / *Judin V.P*. Central'naja Azija v XIV – XVIII vekah glazami vostokoveda [Central Asia in the 14th – 18th centuries through the eyes of an orientalist]. Almaty: Izdatel'stvo «Dajk-Press», 2001. P. 96–136. (in Rus)

Kanaf'eva, 2024 – *Kanaf'eva Sh.E*. Ontustik Azijanyn dasturli qogamdaryndagy tajpalyq faktor (pushtun jetnosy mysalynda) [The Tribal Factor in Traditional Societies in South Asia (on the example of the Pashtun ethnic group)] // Habarshy. Shyғystanu serijasy [Journal of Oriental Studies]. 2024. № 1 (108). P. 73–83. (in Kaz)

Kislyuakov, 1973 – *Kislyuakov V.N.* Khazareitsy, aimaki, mogoly. K voprosu ob ikh proiskhozhdenii i rasselenii [Hazara, Aymaqs, Moghols: Question of Their Origin and Resettlement] // Sovetskaya etnografiya [Soviet Ethnography]. 1973. №4. P.130–139. (in Rus)

Korgun, 2004 – *Korgun V.G.* Istorija Afganistana. XX vek [History of Afghanistan. XX century]. IV RAN, Kraft+, 2004. 529 p. (in Rus)

Qydyrbekuly, 1997 – *Qydyrbekuly D.* Koshpeliler kim bolgan edi? [Who were the nomads?] // Қazaқ tarihynan [From Kazakh history]. Almaty, 1997. P. 520–535. (in Kaz).

Qydyrbekuly, Bajdarov – *Qydyrbekұly D.B., Bajdarov E.Y.* Auganstan: pushtyn halqynyn jetnogenezi [Afghanistan: Ethnogenesis of the Pashtu People] // Qazaqstan shygystanuy [Kazakhstan Oriental studies]. 2025. Vol. 17 No. 1. 28–44 б. / DOI: https://doi.org/10.63051/kos.2026.1.28 (in Kaz).

Masson, Romodin, 1965 – *Masson V.M., Romodin V.A*. Istoriya Afganistana [The History of Afghanistan]. M., 1965, V.1. 464 p. (in Rus)

Olovintsev, 2013 – *Olovintsev A.G.* Tyurki ili mongoly? Epokha Chingiskhana [Turks or Mongols? Genghis-Khan's Epoch]. Almaty, 2013. 308 p. (in Rus)

Qydyrbekuly, 1997 – *Qydyrbekuly D.* Koshpeliler kim bolghan edi? [Who were the Nomads?] // Qazaq tarikhynan [From Kazakh History]. Almaty, 1997. P. 520–535. (in Rus)

Sarkytқan, Qabylgazy, Toqan – *Sarkytқan Q., Qabylgazy Q., Toqan R*. Ortalyq Azijadaғy su қauipsizdigi: jekologijalyq syn-qaterler zhane Qosh tepa kanaly [Water Security in Central Asia: Environmental Challenges and the Qosh tepa Canal] // Қazaқstan shygystanuy [[Kazakhstan Oriental studies]. 2025. Tom 13, №1. 379–394 bb. / DOI: https://doi.org/10.63051/kos.2025.1.379 (in Kaz)

Schedrov, 1983 – Schedrov I. Zolotaya dolina Bamiyana [The Gold Valley of Bamiyan] // Vokrug sveta [Around the World]. 1983. № 2. P. 6–11. (in Rus)

Seyitov, 2021 – *Seyitov E.M.* Vosproizvedenie istoricheskogo opyta samoorganizatsii v inokulturnoi srede na primere deyatelnosti khazareiskoi studencheskoi assotsiatsii «Katib» v Moskve [Reproduction of Historical Experience of Self-Organiation in Foreign Cultural Environment on the Sample of Hazara Student Association *Katib*'s Activity in Moscow] // Vestnik antropologii [Herald of Anthropology]. 2021. № 4. P. 230–250. (in Rus)

Temirkhanov, 1972 – *Temirkhanov L.* Khazareitsy. Ocherki novoi istorii [Hazara. Essay of Modern History]. M., 1972. 140 p. (in Rus)

Tyurin, 2024 – Tyurin A.M. Elementy etnogeneza khazareitsev po dannym populyatsionniy genetiki [The Elements of Hazara Ethnogenesis by Popuational Genetics] // Kochevaya civilizatsiya: istoricheskie issledovaniya [Nomadic Civilization: Historic Research]. 2024. №1. P. 37–49. (in Rus)

Zhukovskaya, 1999 – *Zhukovskaya N.L.* Mogoly [Moghuls] // Narody I religii mira: Entsiklopediya / Red. V.A. Tishkov [Peoples and Religions of World: Encyclopedia / Ed. V.A. Tishkov]. M., 1999. 928 p. (in Rus)

Zakiryanov, 2013 – *Zakiryanov K.* Tyurkskaya saga Chingiskhana & KZ faktor: dokumentalnoe issledovanie [The Turkic Saga of Genghis-Khan and KZ Factor: Documentary Research]. Almaty, 2013. 240 p. (in Rus)

Gankovsky, 1982 – *Gankovsky Yu.V.*, et al. A History of Afghanistan. Moscow: Progress Publisher's, 1982. 382 p.

Mousavi, 1998 – Mousavi S.A. The Hazaras of Afghanistan: An Historical, Cultural Economic and Political Study. Surrey: Curzon, 1998. 265 p.

Verardi, 2012 – *Verardi G.* Buddhism in North-Western India and Eastern Afghanistan, Sixth to Ninth Century AD // Zinbun. 2011. № 43. Kyoto: Institute for Research in Humanities Kyoto University, 2012. P. 147–183 / DOI: 10.14989/155685

[1] Кыдырбекулы Д.Б., [2] Байдаров Е.У.

[1] Международный университет информационных технологий, Алматы, Казахстан

[2] Институт востоковедения имени Р.Б. Сулейменова КН МНВО РК, Алматы, Казахстан,

E-mail: [1]doulatbek3@hotmail.com, [2] erkinbaydarov@gmail.com

АФГАНИСТАН: ХАЗАРЕЙЦЫ, ЧАРАЙМАКИ И МОГОЛЫ

Аннотация. В данной статье рассматривается формирование хазарейцев и близкого к ним чараймакского и могольского народов как этносов. Новизна исследования заключается в анализе общности происхождения хазарейцев, чараймаков и моголов с кочевыми тюркскими народами. Цель исследования заключается в том, что они являются потомками средневековых тюркских племен, пришедших как доминирующий этнос в войске Чингисхана. Рассматриваются их участие в формировании многих средневековых государств (Монгольская империя, улусы Хулагу и Чагатая), а также их связующей роли в центральноазиатском и южноазиатском регионах. Задачей данного исследования является выявить наслоения различных кочевых (тюрко-монголы) и оседлых народов (таджики) на обширных просторах территории современного Афганистана. Также говорится о важной роли осевших тюрко-монголов в контроле Чингизидов над Великим Шелковым путем в индийском направлении. Рассматриваются также участие кочевых тюрко-монгольских племен в формировании многих анклавов между оседлыми таджиками и кочевниками-пуштунами, а также их включение в состав средневековых государств (Монгольской империи, Чагатайского улуса, государства Тимуридов и империи Великих Моголов). Афганские кочевники тюрко-монгольского происхождения продолжали играть связующую роль между Западной, Центральной и Южной Азией в эти периоды. Целью статьи является изучение формирования новых кочевников древности, средневековья и нового времени на афганской земле. В статье преимущественно используются текстологический и сопоставительный методы анализа, позволяющие определить влияние исторических фактов и географических факторов. Представленные в статье результаты позволили авторам сделать вывод о том, что племенной строй и образ жизни новых афганских кочевников и полукочевников формировались на протяжении веков. Изложенный в статье материал позволил авторам сделать вывод о формировании монголоидных афганских кочевников как в период монгольских завоеваний, так и после оседания в центре современного Афганистана. Разные стадии формирования хазарейцев, чараймаков и моголов предусматривают константу племенного уклада в сохранении своей самобытности.

Благодарность: Статья подготовлена в рамках фундаментального научного исследования МНВО РК на тему: «Казахстан и меняющиеся контуры восточного мира: исторические вызовы и перспективы» (№ BR 31714763).

Ключевые слова: афганская история, афганское государство, монгольское нашествие, тюркские племена, хазарейские племена, чараймакские племена, могольские племена, Урузган, Хазараджат, Бамиян, Кабул, афганское государство.

[1] Khidirbekughli D.B., [2] Baidarov E.U.

[1] International Information Technologies University, Almaty, Kazakhstan,

[2] R.B. Suleimenov Institute of Orıental Studıes, Almaty, Kazakhstan,

E-mail: [1]doulatbek3@hotmail.com, [2] erkinbaydarov@gmail.com

AFGHANISTAN: HAZARA, CHARAYMAK AND MOGHOL PEOPLES

Abstract. This article considers the formation of the Hazara and closely related Charaymak and Moghol peoples as an ethnicities. The novelty of research is in analysis of common origin of the Hazaras, Charaymaks, Moghols and nomadic Turkic peoples. The goal of research is to establish that they are descendants of the medieval Turkic tribes. This article also considers their participation in the formation of medieval states (the Mongol Empire, Hulagu Ulus and Chagatai Ulus), and their connecting role in the Central Asian and South Asian regions. The purpose of this study is to identify the layers of various nomadic (Turco-Mongols) and sedentary peoples (Tajiks) across the vast expanses of modern Afghanistan. It also discusses the important role of the settled Turco-Mongols in the Genghis Khan's control on the Silk Road toward India. The contribution of nomadic Turco-Mongol tribes in the formation of numerous enclaves between sedentary Tajiks and nomadic Pashtuns is also examined, as is their incorporation into medieval states (the Mongol Empire, the Chaghatai Ulus, the Timurid Empire, and the Mughal Empire). Afghan nomads of Turco-Mongol origin continued to play a connecting role between Western, Central, and South Asia during these periods. The purpose of this article is to study the development of new Afghan nomads in ancient, medieval, and modern times. It mainly uses textual and comparative analysis to determine the influence of historic facts and geographic factors. The results presented in this article allowed the authors to conclude that the tribal system and lifestyle of new Afghan nomads and semi-nomads were formed for centuries. The data presented in the article allowed the authors to conclude that Mongoloid Afghan nomads developed both during the Mongol conquests and after settling in the center of modern Afghanistan. The different stages of development of the Hazaras, Charaimaks, and Moghols suggest a constant tribal structure in preserving their distinctiveness.

Acknowledgement. The article was prepared within the framework of fundamental scientific research by the Ministry of Science and Higher Education of Republic of Kazakhstan «Kazakhstan and the Changing Contours of the Eastern World: Historical Challenges and Prospects» (№ BR 31714763).

Keywords*:* Afghan history, Afghan state, Mongol invasion, Turkic tribes, Hazara tribes, Charaymak tribes, Moghol tribes, Uruzgan, Hazarajat, Bamiyan, Kabul,

Авторлар туралы мәлімет:

Қыдырбекұлы Дулатбек Балғабекұлы – саяси ғылымдарының докторы, Халықаралық ақпараттық технологиялар университеті, Алматы, Қазақстан.

Байдаров Еркін Ұланұлы – философия ғылымдарының кандидаты, Ресей жаратылыстану ғылымдары академиясының профессоры, Қытай Халық Республикасындағы Ланьчжоу университетінің шақырылған профессоры, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының жетекші ғылыми қызметкері, Алматы, Қазақстан.

Информация об авторах:

Кыдырбекулы Дулатбек Балгабекович – доктор политических наук, Международный университет информационных технологий, Алматы, Казахстан.

Байдаров Еркин Уланович – кандидат философских наук, профессор Российской Академии Естествознания, приглашенный профессор Ланьчжоуского университета (КНР), ведущий научный сотрудник Института востоковедения имени Р.Б. Сулейменова, Алматы, Казахстан.

Information about authors:

Khidirbekughli Doulatbek Balghabekuly – Doctor of Political Science, International Information Technologies University, Almaty, Kazakhstan.

Baidarov Erkin Ulanovich – PhD in Philosophy, Professor of the Russian Academy of Natural Sciences, Guest Professor of Lanzhou University (China), Leading Researcher at the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan.

Келіп түсті 12 наурыз 2026 жыл
Қабылданды 19 мамыр 2026 жыл

IRSTI 11.25.00 https://doi.org/ 10.63051/kos.2026.2.70

[1]Gumarova A.N. **[2]Baisultanova K.Sh.** **[3]Ashekey D.A.**
[1,2]Ablai Khan Kazakh University of International Relations and World Languages, Almaty, Kazakhstan
[3]K.I. Satpayev Kazakh National Research Technical University, Almaty, Kazakhstan
E-mail: [1]gumarova.aruzhan@gmail.com, [2] bayisultanova.k@ablaikhan.kz,[3] dimashashekei@gmail.com

CURRENT STATE AND PROSPECTS OF DIGITAL PLATFORMS AND LEGAL MECHANISMS OF CYBERSECURITY WITHIN THE SCO FRAMEWORK

Abstract. The article examines the current state of digital platforms and the prospects for developing political and legal mechanisms of cybersecurity within the framework of the Shanghai Cooperation Organization. The SCO digital agenda is analyzed through two interconnected dimensions: the normative and institutional dimension, which includes international information security, digital sovereignty and political and legal cooperation, and the practical platform-based dimension, which covers digital trade, financial services, logistics, e-commerce, big data and digital public services. The results of the study show that at present digital cooperation within the SCO space is becoming increasingly measurable and operational. At the same time, the development of digital platforms is progressing faster than the formation of common political and legal mechanisms for their regulation. This gap is reflected in the insufficient coordination of approaches to cross-border data flows, digital platform liability, cybersecurity standards, mutual recognition of electronic signatures and digital dispute resolution. The article argues that for Central Asian states, the SCO digital agenda creates both opportunities and risks. The opportunities include access to infrastructure, digital trade, technological modernization, professional training and cybersecurity cooperation. The risks are related to potential technological dependence, political and legal fragmentation and unequal levels of digital development. The study concludes that the future effectiveness of digital cooperation within the SCO will depend on the formation of a balanced framework of political and legal regulation that combines the protection of digital sovereignty and cybersecurity with openness, interoperability and regulatory predictability.

Keywords: Shanghai Cooperation Organization, digital platforms, cybersecurity, digital sovereignty, cross-border data, legal regulation, Central Asia.

Introduction

The rapid expansion of digital technologies has significantly transformed contemporary international relations, economic governance, and regional security mechanisms. The increasing integration of artificial intelligence, cross-border digital platforms, big data systems, and transnational information networks has created not only new opportunities for economic cooperation, but also new vulnerabilities related to cybersecurity, digital sovereignty, and data governance.

In this context, the Shanghai Cooperation Organization (SCO) has gradually expanded its agenda beyond traditional security cooperation toward issues related to digital transformation and information security. Over the past decade, the SCO member states have intensified collaboration in areas such as digital infrastructure, cross-border connectivity, cybersecurity coordination, and the regulation of information space. At the same time, the uneven level of technological development and differences in legal and institutional approaches among member states continue to complicate the formation of a unified digital governance framework.

The growing role of artificial intelligence, digital platforms, and data-driven governance mechanisms has further intensified discussions surrounding cybersecurity and digital sovereignty within the SCO region. While some member states, particularly China and Russia, possess relatively advanced digital and regulatory capacities, other states remain dependent on external technological solutions and continue to face significant legal and institutional challenges in ensuring data security and cyber resilience.

Current developments in digitalization have increasingly shaped the study of international relations and regional processes. In particular, digital interaction within different institutional frameworks has become a subject of growing interest among scholars and policy experts.

Despite the increasing relevance of digital governance issues within the SCO framework, many existing studies remain either overly descriptive or narrowly focused on technological aspects, without sufficient attention to the institutional and legal mechanisms of cybersecurity cooperation. In this regard, the present study aims to analyze the current state and future prospects of digital platforms and legal cybersecurity mechanisms within the SCO, with particular attention to regulatory asymmetries, digital sovereignty, and the challenges of regional digital integration.

Materials and methods

During the preparation of this article, the author primarily relied on academic publications, official documents of the Shanghai Cooperation Organization, legal acts, analytical reports and review-based information sources that directly or indirectly examine the development of digital platforms, cybersecurity mechanisms, digital sovereignty, cross-border data flows and legal regulation within the SCO framework (Agreement, 2009). Particular attention was paid to studies devoted to the construction of SCO digital platforms, including digital legal service platforms, since these works demonstrate how technological modernization within the SCO increasingly intersects with legal cooperation, data governance and the regulation of transnational economic interaction (Jiang, Huang, 2025).

In the process of collecting and interpreting the research material, the study primarily employed the method of systemic analysis. This method made it possible to consider digital platforms and legal cybersecurity mechanisms not as isolated phenomena, but as interconnected elements of the emerging regional digital architecture of the SCO. Such an approach allows the study to identify the relationship between technological development, legal regulation, national strategies of digital sovereignty and institutional mechanisms of international cooperation (Statement, 2023).

Secondly, the comparative political and legal method was applied in order to examine differences in the approaches of SCO member states to the regulation of data, cybersecurity, digital platforms and cross-border information flows. This method is particularly important because the SCO space includes states with different levels of digital development, different political and legal traditions, and different models of state control over cyberspace. As a result, comparative political and legal analysis makes it possible to reveal not only the existing regulatory asymmetry, but also the prospects for creating more coordinated political and legal mechanisms in the field of cybersecurity and data protection (Jiang, Sun, 2025).

The case study method was also used in the article. It allows the research to move beyond a purely descriptive analysis of official documents and to examine how the SCO digital agenda is reflected in specific practical initiatives. These include the development of digital legal service platforms, digital economy projects, cross-border data exchange mechanisms, cooperation in artificial intelligence, cybersecurity initiatives and digital infrastructure projects. The use of practical cases makes it possible to identify the gap between declared institutional goals and the actual difficulties of implementation, including the absence of unified legal standards, the problem of data localization, unequal technological capacities and insufficient interoperability between national regulatory systems (Jiang, Huang, 2025).

The study applies institutional analysis in order to assess the role of the SCO as a regional international organization in shaping digital governance and cybersecurity cooperation. This method makes it possible to determine whether existing SCO mechanisms are sufficient for regulating digital platforms, protecting data and ensuring cybersecurity, or whether the organization requires a more coherent and legally binding framework. The institutional approach is especially relevant because the SCO digital agenda is developing at the intersection of political coordination, economic integration, legal cooperation and security policy.

Discussion

The results of the study reveal a structural imbalance between the practical and legal dimensions of SCO digital cooperation. On the practical level, digital platforms are already expanding in trade, finance, logistics, e-commerce, big data, digital contracts and public services. On the legal level, however, cooperation remains based mainly on information security agreements, intergovernmental declarations, legal cooperation mechanisms and national legislation. This means that the SCO has developed a certain normative and institutional foundation, but it has not yet transformed this foundation into a coherent regulatory architecture for digital platforms.

This imbalance is especially visible in the field of digital legal services. The examined literature emphasizes that the expansion of international economic and trade cooperation among SCO member states increases the demand for digital legal services. A digital legal service platform could support international commercial entities, improve access to legal information, assist in dispute resolution and strengthen legal predictability in cross-border cooperation (Jiang, Huang, 2025). However, the same body of research identifies several barriers: the absence of special multilateral agreements, unclear service content, differences in dispute resolution models, uncertain operational models and compliance problems related to cross-border data flows (Jiang, Huang, 2025). Therefore, the key problem is not the lack of digital initiatives, but the insufficient legal coordination behind them.

The issue of digital sovereignty further complicates this process. A number of studies on the legal protection of digital sovereignty within the SCO framework argue that digital sovereignty has become an extension of national sovereignty in cyberspace and that member states need legal mechanisms for data localization, jurisdiction, digital control and the regulation of major digital actors (Jiang, Sun, 2025). This position is important, but it should not be interpreted one-sidedly. For Central Asian states, the protection of digital sovereignty is necessary, but excessive digital closure may reduce the benefits of regional cooperation. Therefore, their strategic interest is not to copy the most restrictive models of digital governance, but to use SCO mechanisms selectively: to strengthen cybersecurity, expand access to infrastructure and training, develop digital trade and preserve regulatory autonomy.

This is particularly relevant in relation to Russia. Russia remains an important actor within the SCO, including in the field of information security and legal cooperation. However, its current digital environment is increasingly shaped by internet restrictions, platform limitations and a more closed model of sovereign internet governance. A politically neutral assessment would be that such a model may serve domestic security and control objectives, but it is less suitable as a universal model for open regional digital integration. For Central Asian states, a more beneficial scenario is a balanced framework that combines cybersecurity and sovereignty with interoperability, diversified partnerships and access to cross-border digital services.

The main analytical conclusion is that the SCO digital agenda is characterized by a gap between practical digitalization and legal harmonization. Platforms are expanding rapidly, but legal mechanisms remain fragmented and largely dependent on national legislation, bilateral agreements or sectoral initiatives. This creates both opportunities and risks for Central Asian states. The opportunities include access to infrastructure, professional training, digital markets, financial

services, e-commerce tools and technological modernization. The risks include regulatory dependence, unequal technological capacity and exposure to dominant external digital models.

Therefore, the most sustainable model for SCO digital cooperation would be a balanced legal architecture that protects digital sovereignty and cybersecurity while preserving openness, interoperability and practical benefits for smaller and medium-sized member states. Such an architecture should include clearer rules on cross-border data flows, platform responsibility, cybersecurity standards, electronic signatures, digital dispute resolution and the protection of critical information infrastructure. Without these mechanisms, digital integration within the SCO may remain fragmented: platforms will continue to develop, but their legal regulation will remain uneven and insufficiently coordinated.

Thus, the discussion demonstrates that the SCO digital agenda is shaped by the tension between rapid technological integration and slower legal harmonization. Digital platforms already support trade, finance, logistics, e-commerce, big data and public services, but their regulation still depends largely on fragmented national and sectoral mechanisms. For Central Asian states, this creates a dual effect: access to new digital opportunities and infrastructure, but also exposure to regulatory dependence and unequal technological influence. Therefore, the long-term effectiveness of SCO digital cooperation will depend on the ability of member states to develop a balanced legal framework that combines cybersecurity, digital sovereignty, interoperability and openness to regional digital interaction.

Research results

The analysis of the collected academic, legal and analytical researches shows that the digital agenda of the Shanghai Cooperation Organization is developing through two interconnected dimensions. The first dimension is normative and institutional. It includes legal documents, intergovernmental statements, expert coordination, legal education and cooperation in the field of international information security. The second dimension is practical and platform-based. It includes digital trade platforms, cross-border financial services, e-commerce mechanisms, big data cooperation, digital signatures and national digital government systems. The results indicate that practical digital cooperation within the SCO is already measurable, while the legal regulation of these processes remains less unified.

The legal basis of SCO digital cooperation was formed primarily through the security agenda. The 2009 Agreement on Cooperation in Ensuring International Information Security established the legal and organizational framework for cooperation in the field of information security and identified key threats related to the use of information and communication technologies (Agreement, 2009). Later, the 2023 Statement of the Council of SCO Heads of State on Cooperation in the Field of Digital Transformation expanded this agenda by linking digital transformation with inclusive growth, digital infrastructure, public services, interoperability, financial technologies, digital platforms and data protection (Statement, 2023). This demonstrates that the SCO digital agenda has gradually moved from a narrow focus on information security toward a broader model of regional digital governance.

The reviewed studies also show that legal cooperation among SCO member states has already developed through several institutional mechanisms. These include the China National Institute for SCO International Exchange and Judicial Cooperation, training courses for specialists in international legal services, training programs for judicial officers, the Committee on Legal Services for the SCO and the Association of Law Universities of the SCO (Jiang, Huang, 2025). These institutions form an important basis for legal capacity-building and expert coordination. However, they do not yet constitute a unified digital legal infrastructure capable of fully supporting cross-border legal services, digital dispute settlement, data compliance and platform governance.

The practical materials examined in this study show that platform-based cooperation within the SCO is developing more rapidly than legal harmonization (SCO China, 2025). Digital initiatives

already cover trade, finance, logistics, e-commerce, big data, digital contracts and national digital public services. The most illustrative examples are presented in Table 1.

Table 1. Practical cases of SCO-related digital cooperation and their legal relevance

Case / mechanism	Practical data	Legal relevance	Discussion point
2009 SCO Agreement on International Information Security	Adopted on 16 June 2009	Basic legal framework for information security cooperation	Strong normative basis, but not detailed enough for modern platform governance
2023 SCO Statement on Digital Transformation	Covers digital infrastructure, public services, financial technologies, data protection and digital platforms	Expands the SCO agenda from security to digital governance	Shows the shift from cybersecurity alone to broader digital integration
SCO legal cooperation institutions	Includes the China National Institute for SCO International Exchange and Judicial Cooperation, Committee on Legal Services and Association of Law Universities	Builds legal capacity and expert coordination	Legal cooperation exists, but digital legal infrastructure remains incomplete
China-SCO Demonstration Area, Qingdao	Nearly 5,000 enterprises, 731 suppliers, 191 purchasers registered; 31 freight train routes to 54 cities in 23 countries; trade with SCO countries grew from 850 million yuan in 2019 to 8.1 billion yuan in 2022	Requires regulation of trade data, logistics data, customs data and platform compliance	Economic platforms are developing faster than legal harmonization
“Financial Supermarket” cross-border platform	Online virtual accounts can be opened in as little as 10 minutes; works with 24 banks; service centers in Almaty and Moscow	Raises issues of financial data protection, digital identity, banking compliance and cross-border settlement	Digital finance needs stronger SCO-level cybersecurity and data rules
China-SCO Big Data Cooperation Center	9 training sessions, more than 300 participants, over 20 institutions involved	Supports capacity-building in data governance and digital transformation	Useful for Central Asia, but should be linked to transparent legal standards
China-Kyrgyzstan-Uzbekistan fiber-optic cable	Regional network latency reduced by 40%	Improves connectivity and data transmission	Infrastructure integration must be matched with cybersecurity safeguards

MeetSOHO Silk Road e-commerce platform	Nearly 30 Central Asian buyers connected with more than 500 suppliers from Jiangsu	Requires rules on e-contracts, consumer protection, payments and personal data	E-commerce creates practical benefits but also regulatory risks
China's cross-border e-commerce with SCO member states	Imports from SCO member states increased by 34% year-on-year in 2024	Strengthens need for predictable digital trade regulation	Digital trade is becoming measurable, not only declarative
Digital signatures, encryption and electronic seals	Used for cross-border contracts; more than 100 clients in China and Russia	Requires mutual recognition of electronic legal instruments	Legal interoperability is becoming a practical necessity
Kazakhstan eGov / eGov Mobile	More than 26 million online public services in H1 2025; 12 million via mobile; over 14.8 million registered users; eGov Mobile audience reached 11 million	Demonstrates national digital capacity in Central Asia	Kazakhstan can participate in SCO digital cooperation from a stronger position
Kazakhstan cybersecurity capacity	94.04/100 in the 2024 Global Cybersecurity Index; Tier 2; maximum score in legal and cooperation measures	Shows progress in national cybersecurity regulation	Central Asian states are not only recipients; they are developing their own regulatory capacity

The data presented in Table 1 show that the SCO digital agenda is no longer limited to declarations or general political statements. It already includes measurable practical initiatives in trade, logistics, finance, e-commerce, big data, digital signatures and public services. The China-SCO Demonstration Area in Qingdao demonstrates the practical expansion of trade and logistics cooperation, while the "Financial Supermarket" platform shows the growing role of digital financial services in cross-border interaction (Financial Supermarket, 2026). The China-SCO Big Data Cooperation Center, the China-Kyrgyzstan-Uzbekistan fiber-optic cable and the MeetSOHO Silk Road e-commerce platform indicate that digital cooperation is also developing in infrastructure, training and electronic commerce (China-SCO Demonstration Area, 2023).

The Kazakhstan case is especially important for evaluating the role of Central Asian states in this process. The eGov.kz and eGov Mobile indicators show that Kazakhstan has already developed a significant national digital government infrastructure. In the first half of 2025, more than 26 million public services were provided online, including 12 million through the mobile application. In addition, Kazakhstan's score of 94.04 out of 100 in the 2024 Global Cybersecurity Index indicates progress in national cybersecurity capacity (eGov.kz, 2025), (Global Cybersecurity Index, 2024). These results suggest that Central Asian states should not be viewed only as passive recipients of external digital infrastructure. They are also developing their own digital governance capacity and can participate in SCO digital cooperation from a more active position.

At the same time, the results show that SCO digital cooperation has moved beyond declarative political statements and is gradually becoming a measurable practical process. The

collected data demonstrate the development of digital platforms, cross-border financial tools, logistics networks, e-commerce mechanisms, big data cooperation and national digital government systems. At the same time, the results confirm that these initiatives are not yet fully integrated into a unified SCO-wide legal regime. This indicates that the main empirical finding of the study is the gap between the practical expansion of digital platforms and the slower development of common legal mechanisms for their regulation.

Conclusion

The conducted analysis demonstrates that the digital agenda of the Shanghai Cooperation Organization is gradually becoming one of the key directions of regional cooperation. Initially, the SCO approached digital issues mainly through the prism of international information security, cybersecurity and the protection of national information space. However, the development of digital platforms, cross-border trade, digital finance, e-commerce, big data, artificial intelligence and electronic public services has expanded this agenda and transformed it into a broader issue of regional digital governance.

The SCO already has a certain legal and institutional basis for digital cooperation. This basis includes the 2009 Agreement on Cooperation in Ensuring International Information Security, later statements on digital transformation, expert coordination mechanisms, legal cooperation institutions and educational platforms. At the same time, these mechanisms remain fragmented and do not yet form a unified legal framework capable of fully regulating modern digital platforms, cross-border data flows, platform liability, cybersecurity standards, digital signatures and digital dispute resolution. In other words, the SCO has developed a normative foundation, but this foundation has not yet become a complete regulatory architecture.

The digital cooperation within the SCO is already measurable and operational. The China-SCO Demonstration Area in Qingdao, cross-border financial service platforms, the China-SCO Big Data Cooperation Center, e-commerce projects, fiber-optic infrastructure and Kazakhstan's digital government indicators show that digital integration is no longer only a political declaration. It is becoming a practical process involving trade, logistics, finance, public services, data exchange and digital infrastructure. However, these initiatives are developing faster than the legal mechanisms needed to regulate them.

The main conclusion of this is that the current digital development of the SCO is characterized by a gap between practical platform-based cooperation and legal harmonization. Digital platforms create new opportunities for regional connectivity, economic modernization and technological capacity-building, especially for Central Asian states. At the same time, the absence of unified legal standards creates risks related to data protection, cybersecurity, regulatory dependence, unequal technological influence and fragmentation of digital governance.

For Central Asian countries, participation in the SCO digital agenda may be particularly beneficial if it is used not as a mechanism of dependence on stronger digital actors, but as an opportunity to strengthen national digital capacity, expand access to infrastructure and markets, improve cybersecurity standards and develop legal expertise. In this regard, the most sustainable model of SCO digital cooperation should be based on balance: protection of digital sovereignty and cybersecurity should be combined with openness, interoperability, legal predictability and practical benefits for all member states.

Therefore, the future effectiveness of SCO digital cooperation will depend not only on the creation of new platforms, but also on the ability of member states to develop common legal principles for their functioning. Such principles should include clearer rules on cross-border data flows, mutual recognition of electronic legal instruments, platform responsibility, cybersecurity compliance, protection of critical information infrastructure and mechanisms for resolving digital disputes. Without this legal coordination, digital integration within the SCO may remain technologically active but institutionally incomplete.

References:

Agreement, 2009 – Agreement on Cooperation in Ensuring International Information Security between the Member States of the Shanghai Cooperation Organization. 2009. URL: https://eng.sectsco.org/20090616/207486.html (accessed 12.12.2025).

China-SCO Demonstration Area, 2023 – SCO demonstration area offers opportunities for win-win cooperation. 2023. URL: https://english.www.gov.cn/news/202306/17/content_WS648cecddc6d0868f4e8dcf01.html (accessed 16.01.2026).

eGov.kz, 2025 – Since the beginning of 2025, over 26 million state services have been provided to citizens of Kazakhstan online. 2025. URL: https://egov.kz/cms/en/news/public_services_online (accessed 17.01.2026).

Financial Supermarket, 2026 – Qingdao launches cross-border finance platform for SCO countries. 2026. URL: https://global.chinadaily.com.cn/a/202604/29/WS69f1e946a310d6866eb464cb.html (accessed 02.02.2026).

Global Cybersecurity Index, 2024 – Kazakhstan advances in Global Cybersecurity Index 2024. 2024. URL: https://astanatimes.com/2024/09/kazakhstan-advances-in-global-cybersecurity-index-2024/ (accessed 19.01.2026).

Jiang, Huang, 2025 – Jiang S., Huang T. The construction of the Shanghai Cooperation Organization digital legal service platform // Vestnik of Saint Petersburg University. Law. 2025. Vol. 16. Issue 1. P. 252–269. DOI: https://doi.org/10.21638/spbu14.2025.118.

Jiang, Sun, 2025 – Jiang S., Sun Ch. The system of legal protection of the digital sovereignty of the Shanghai Cooperation Organization member states // Vestnik of Saint Petersburg University. Law. 2025. Vol. 16. Issue 2. P. 572–584. DOI: https://doi.org/10.21638/spbu14.2025.219.

SCO China, 2025 – SCO countries join hands to build a bright digital future. 2025. URL: https://www.scochina2025.org.cn/en/n3/2025/0902/c518818-20361232.html (accessed 13.12.2025).

Statement, 2023 – Statement of the Council of SCO Heads of State on Cooperation in the Field of Digital Transformation. 2023. URL: https://eng.sectsco.org/images/07e8/0c/17/1628373.pdf (accessed 06.01.2026).

[1]Гумарова А.Н., [2]Байсултанова К.Ш., [3]Әшекей Д. А.
[1,2]Абылай хан Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы, Қазақстан
[3]Қ.И. Сәтбаев атындағы Қазақ ұлттық техникалық зерттеу университеті, Алматы, Қазақстан
E-mail: [1]gumarova.aruzhan@gmail.com, [2] bayisultanova.k@ablaikhan.kz,
[3] dimashashekei@gmail.com

ШЫҰ АЯСЫНДАҒЫ ЦИФРЛЫҚ ПЛАТФОРМАЛАР МЕН КИБЕРҚАУІПСІЗДІКТІҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ ТЕТІКТЕРІНІҢ ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ ЖӘНЕ ДАМУ ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ

Аңдатпа. Мақалада Шанхай ынтымақтастық ұйымы аясындағы цифрлық платформалардың қазіргі жағдайы мен киберқауіпсіздікті құқықтық реттеу тетіктерінің даму перспективалары қарастырылады. Зерттеуде ШЫҰ-ның цифрлық күн тәртібі екі өзара байланысты бағыт арқылы талданады: біріншісі – халықаралық ақпараттық қауіпсіздік, цифрлық егемендік және құқықтық ынтымақтастыққа қатысты нормативтік-институционалдық негіз; екіншісі – сауда, қаржы, логистика, электрондық коммерция, үлкен

деректер және мемлекеттік цифрлық қызметтер салаларындағы практикалық платформалық бастамалар. Зерттеу нәтижелері ШЫҰ кеңістігінде цифрлық ынтымақтастықтың нақты практикалық сипат алып келе жатқанын көрсетеді. Сонымен қатар цифрлық платформалардың дамуы оларды реттейтін ортақ құқықтық механизмдерге қарағанда жылдамырақ жүріп жатыр. Бұл жағдай трансшекаралық деректер айналымы, платформалардың жауапкершілігі, киберқауіпсіздік стандарттары, электрондық қолтаңбаларды өзара тану және цифрлық дауларды шешу мәселелерінде құқықтық үйлестірудің жеткіліксіздігін көрсетеді. Мақалада Орталық Азия мемлекеттері үшін ШЫҰ-ның цифрлық күн тәртібі бір жағынан инфрақұрылымға, технологиялық тәжірибеге, цифрлық саудаға және киберқауіпсіздік саласындағы ынтымақтастыққа қол жеткізу мүмкіндігін берсе, екінші жағынан технологиялық тәуелділік пен құқықтық фрагментация тәуекелдерін туындататыны негізделеді. Осыған байланысты ШЫҰ аясындағы цифрлық ынтымақтастықтың тиімділігі цифрлық егемендік пен киберқауіпсіздікті сақтай отырып, ашықтықты, өзара үйлесімділікті және құқықтық болжамдылықты қамтамасыз ететін теңгерімді құқықтық архитектураны қалыптастыруға байланысты болады.

Кілт сөздер: Шанхай ынтымақтастық ұйымы, цифрлық платформалар, киберқауіпсіздік, цифрлық егемендік, трансшекаралық деректер, құқықтық реттеу, Орталық Азия.

[1]Гумарова А.Н., [2]Байсултанова К.Ш., [3]Ашекей Д. А.
[1,2]Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана, Алматы, Казахстан
[3] Казахский национальный технический исследовательский им.К.И. Сатпаева, Алматы, Казахстан
E-mail: [1]gumarova.aruzhan@gmail.com, [2] bayisultanova.k@ablaikhan.kz, [3] dimashashekei@gmail.com

ТЕКУЩЕЕ СОСТОЯНИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ ЦИФРОВЫХ ПЛАТФОРМ И ПРАВОВЫХ МЕХАНИЗМОВ КИБЕРБЕЗОПАСНОСТИ В РАМКАХ ШОС

Аннотация. В статье рассматриваются текущее состояние цифровых платформ и перспективы развития правовых механизмов кибербезопасности в рамках Шанхайской организации сотрудничества. Цифровая повестка ШОС анализируется через два взаимосвязанных направления: нормативно-институциональное, включающее международную информационную безопасность, цифровой суверенитет и правовое сотрудничество, и практическое платформенное, охватывающее цифровую торговлю, финансовые сервисы, логистику, электронную коммерцию, большие данные и государственные цифровые услуги. Результаты исследования показывают, что цифровое сотрудничество в пространстве ШОС уже приобретает измеримый и практический характер. Вместе с тем развитие цифровых платформ опережает формирование общих правовых механизмов их регулирования. Это проявляется в недостаточной согласованности подходов к трансграничному обмену данными, ответственности цифровых платформ, стандартам кибербезопасности, взаимному признанию электронных подписей и разрешению цифровых споров. В статье обосновывается, что для государств Центральной Азии цифровая повестка ШОС создает как возможности, так и риски. Возможности связаны с доступом к инфраструктуре, цифровой торговле, технологической модернизации, профессиональной подготовке и сотрудничеству в сфере кибербезопасности. Риски выражаются в возможной технологической зависимости, правовой фрагментации и неравномерности цифрового развития. Делается вывод о том, что дальнейшая эффективность цифрового сотрудничества в рамках ШОС будет зависеть от формирования сбалансированной правовой архитектуры,

которая сочетает защиту цифрового суверенитета и кибербезопасности с открытостью, совместимостью и правовой предсказуемостью.

Ключевые слова: Шанхайская организация сотрудничества, цифровые платформы, кибербезопасность, цифровой суверенитет, трансграничные данные, правовое регулирование, Центральная Азия.

Авторлар туралы мәлімет:

Гумарова Аружан Нурлановна – PhD докторант, Абылай хан Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, PhD докторант, ҚР ҒЖБМ ҒК "Ғылым ордасы" ШЖҚ РМК, Алматы, Қазақстан

Байсултанова Кулипа Шарипкановна – саяси ғылымдарының кандидаты, профессор, Абылай хан Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы, Қазақстан

Әшекей Дінмұхамед Айдарұлы – 2 курс магистранты, М095 Ақпараттық қауіпсіздік, Ақпараттық қауіпсіздікті кешенді қамтамасыз ету, Қ.И. Сәтбаев атындағы Қазақ ұлттық техникалық зерттеу университеті, Алматы, Қазақстан

Information about the authors:

Gumarova Aruzhan Nurlanovna – PhD doctoral student, Ablai Khan Kazakh University of International Relations and World Languages; PhD doctoral student, RSE on REM “Gylym Ordasy” of the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, Almaty, Kazakhstan

Baisultanova Kulipa Sharipkanovna – Candidate of Political Sciences, Professor, Ablai Khan Kazakh University of International Relations and World Languages, Almaty, Kazakhstan

Ashekey Dinmukhamed Aidaruly – 2nd-year master’s students, M095 Information Security, Comprehensive Information Security, K.I. Satbayev Kazakh National Research Technical University, Almaty, Kazakhstan

Информация об авторах:

Гумарова Аружан Нурлановна – PhD докторант, Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана; PhD докторант, РГП на ПХВ «Ғылым ордасы» Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан, Алматы, Казахстан

Байсултанова Кулипа Шарипкановна – кандидат политических наук, профессор, Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана, Алматы, Казахстан

Ашекей Динмухамед Айдарович – магистранты 2 курса, М095 Информационная безопасность, Комплексное обеспечение информационной безопасности, Казахский национальный исследовательский технический университет имени К. И. Сатпаева, Алматы, Казахстан

Келіп түсті 16 наурыз 2026 жыл
Қабылданды 5 мамыр 2026 жыл

IRSTI: 06.52.17 https://doi.org/ 10.63051/kos.2026.2.80

Gao Shengnan
Al-Farabi business school, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
E-mail: chao9595@mail.ru

KAZAKHSTAN'S PRACTICE OF DIGITAL TOOLS FOR DEVELOPING THE BUSINESS ENVIRONMENT

Abstract. The purpose of this study is to explore the use of digital tools for business growth in Kazakhstan, in the context of the transition towards a digital economy and the creation of an innovative business environment. This work is timely, as digital technologies are becoming increasingly important for ensuring the competitiveness of national economies and enhancing the efficiency of business operations. By conducting this research, we hope to contribute to a better understanding of the digital transformation of business environments in emerging markets, and to identify specific features of implementing digital solutions in Kazakhstan. Additionally, this study will provide a comprehensive analysis of the impact of digital tools on entrepreneurship and investment attractiveness in the country for the first time. The practical significance of this research lies in the potential for its findings to be utilized by government agencies, business owners, and investors. By applying the results of this study, they can develop digital strategies, enhance support systems for small and medium-sized enterprises (SMEs), and improve the effectiveness of implementing innovative technologies. The research is based on a comprehensive approach that combines scientific literature analysis, systematic and comparative methods, analytical techniques, and surveys of business owners. This integrated approach allows us to evaluate the current state of the digital landscape, identify trends in its evolution, and assess the impact of digitalization on business activities. The study shows that Kazakhstan has established a solid foundation for its transition to a digital economy. This has been achieved through the development of various digital services, including eGov, e-Licensing, and Kaspi.kz. These services aim to increase transparency in business operations, simplify interactions with government agencies, and speed up financial transactions.

Keywords: Digital transformation, business environment, digital tools, digital economy, electronic government, human capital, sustainable development.

Introduction

The economy of Kazakhstan is undergoing a process of digital transformation, with the increasing importance of digital tools for enhancing the competitiveness and long-term sustainability of businesses. This necessitates the integration of digital technologies into business operations in order to reduce barriers, enhance quality management, and promote innovation.

Kazakhstan aims not only to adopt state-of-the-art technologies but also to tailor them to meet the specific needs of its domestic market. The goal is to create an environment conducive to entrepreneurship, supporting the harmonious interaction between economic growth, businesses, and society.

The current study aims to explore the use of digital tools in Kazakhstan, specifically focusing on assessing their impact on business growth. Furthermore, it seeks to identify promising strategies to enhance the country's investment attractiveness and promote its innovative potential.

This research holds substantial significance in advancing theoretical frameworks for comprehending the digital transformation of business environments. The study offers valuable insights into how digital instruments can enhance business performance, elucidating the intricate relationship between digitalization and structural economic transformations. Moreover, it

contributes to the development of methodological approaches for analyzing digital ecosystems within emerging markets.

The scientific novelty of this study is the systematic analysis of Kazakhstan's experience with digital tools for promoting entrepreneurship. I conducted a comprehensive evaluation of various solutions such as e-government, electronic licensing systems, business platforms, and financial technology (FinTech) services to assess their effectiveness. Through this research, we were able to establish criteria for measuring the digital maturity of businesses and identify factors that contribute to innovation and competitiveness.

The practical ramifications of this investigation are manifold and hold significant implications for governmental bodies, corporate executives, and entrepreneurial ventures alike, as they provide a valuable framework for formulating strategic approaches to economic expansion. The findings of this study have the potential to enhance governmental efforts in facilitating the digital transformation of enterprises, implementing cutting-edge digital platforms, and leveraging e-commerce solutions. Moreover, these findings can contribute to the advancement of regional initiatives aimed at fostering the growth and development of small and medium-sized enterprises.

The study reveals that Kazakhstan is vigorously implementing digital services to optimize business operations. These initiatives encompass electronic government services, an electronic licensing system, digital platforms tailored for entrepreneurs, financial technology solutions, and government technological endeavors.

These measures aim to enhance transparency in business practices, streamline transaction processes, alleviate administrative burdens, and foster improved interactions between government agencies and businesses. Despite challenges such as connectivity issues, access to cutting-edge solutions, and the digital literacy of business owners, the study underscores the significance of digital tools for fostering business growth in Kazakhstan.

The research emphasizes the potential of these digital tools to boost efficiency, promote transparency, and stimulate innovation within the business landscape, contributing to the overall economic development of Kazakhstan and enhancing its global standing.

Materials and methods

To gain a deeper understanding of how digital tools are used in the business environment, the study used an integrated approach that includes four interrelated research methods: analytical, comparative, sociological, and systems analysis. Each of these methods provides a unique perspective on the problem, covering theoretical, empirical and practical aspects.

The analytical method is aimed at studying the essence, structure and trends of digital transformation in the business environment of Kazakhstan. Within the framework of this method, regulatory documents such as the Digital Kazakhstan program provided by international organizations such as the OECD, the World Bank and the UNDP are considered.

This method enables us to evaluate the presence of digital instruments, pinpoint impediments such as infrastructure, organizational structure, and personnel, and scrutinize the effect of digital transformation on operational procedures.

A comparative method was used to compare Kazakhstan's experience in the field of digitalization with other countries. The analysis examined both the countries located on the territory of Kazakhstan (Uzbekistan and Georgia) and the countries with which Kazakhstan has experience of cooperation (Estonia and South Korea).

This approach helps to identify the strengths and weaknesses of national digitalization strategies, as well as successful practices that could be adapted in Kazakhstan. For example, a comparative analysis shows that Estonia has achieved a high level of digital governance thanks to the X-Road platform, which is currently being developed in Kazakhstan.

The sociological methodology involves conducting surveys, interviews, and questionnaire-based research with entrepreneurs, corporate executives, and government officials. The aim is to

evaluate their proficiency in digital literacy, attitudes towards digital tools, and obstacles that prevent active utilization.

This method is particularly valuable for understanding the perception of digital technologies within enterprises. Statistical data may not always accurately reflect real-world challenges, so the findings from surveys can reveal issues such as poor internet connectivity and lack of training programs in certain regions despite the presence of digital platforms.

These insights allow for a comprehensive analysis of factors associated with the digital transformation process.

A systematic approach is used to study digitalization as a complex process that includes the interaction of government, industry, society, and employment.

In today's business environment, where digital technologies play a key role, it is becoming increasingly clear that all market participants – from large corporations to startups — are interconnected.

This allows us to consider the business environment as a single system, where digital tools act as a link between various stakeholders.

Systems analysis becomes the basis for growth, given the interdependencies between technological advances, management systems, regulatory frameworks, and human capital. This method can show how the development of fintech services, government initiatives and startup incubators together create an environment conducive to entrepreneurship.

The integrated application of these approaches allows not only to assess the current state of digital transformation, but also to obtain practical information to improve the effectiveness of digital tools in the business space of Kazakhstan.

Discussion

Recent studies on the digitalization of business landscapes highlight the growing significance of digital tools in boosting the effectiveness of entrepreneurial endeavors, particularly in developing nations. In Kazakhstan, local scholars are actively exploring this topic, analyzing both the broader patterns of digital transformation and the potential obstacles posed by technological advancements for small and medium-sized businesses.

Kazbekova D's work shows that digitalization is crucial for the success of SMEs (small and medium-sized businesses) (Kazbekova D. et al.,2024:257). She points out that while there's been progress with programs and initiatives, companies still face challenges like limited resources, lack of digital skills, and poor tech infrastructure. So, she emphasizes the need for more government support, educational programs, and digital hubs to help businesses transition to digital economy.

In their article «Industry 4.0: Challenges and Opportunities for Small and Medium Enterprises in Kazakhstan», the authors delve deep into the analysis of the current state of digital support for businesses in Kazakhstan and the factors that affect its development(Turkyilmaz A. et al., 2021:215).

They emphasize that despite the existence of the strategic initiative «Digital Kazakhstan», some small and medium enterprises (SMEs) are still at the early stages of their digital transformation. The primary challenges they face include lack of financial resources, lack of motivation for digitalization, and absence of digital culture within their organizations.

To promote economic growth, the authors propose an integrated approach that includes legislative improvements, creation of favorable employment conditions, and implementation of training programs for entrepreneurs.

The research conducted by Bakytzhanova A. and Alimbekova G. on «Regional identity and national unity in Kazakhstan: overcoming income inequality and future prospects» is of great interest (3.Bakytzhanova A., Alimbekova G., 2025:40). The study revealed differences in the level of digitalization between advanced regions such as Almaty, Astana and Atyrau, and less developed territories where digital business support is still limited.

The researchers draw attention to the fact that skin color is one of the main barriers to the sustainable development of the business environment. They emphasize the need for targeted support to promote the introduction of digital technologies in these regions.

Scientists from other countries are studying the impact of digital technologies on changing entrepreneurial ecosystems in these regions (Zahra S. A., Liu W., Si S.,2023:102457, Zhang J., van Gorp D., Kievit H., 2023:1080, Shahzad M. F. et al., 2025:785, Chaudhuri R. et al.,2023:300, Ferreira J. J. M., Fernandes C. I., Veiga P. M., 2023:113603).

Scientists have discovered that the digital proficiency of entrepreneurs is directly linked to the success of their business models and the long-term viability of their companies. They argue that effective digital transformation requires not only a technological foundation but also government support, the development of digital abilities, and specialized training programs.

The article by Telukdarie A. et al. explores the opportunities and obstacles presented by digitalization for small and medium-sized enterprises (SMEs) (Telukdarie A. et al., 2023:691). The authors highlight that digitalization reduces transaction costs, facilitates entry into new markets, and expands the global network of connections. They also acknowledge that limited resources and skills within SMEs remain a significant challenge, limiting the potential for digital innovation.

To sum up, the researchers stress the significance of strategic planning, investing in training, and fostering a supportive organizational culture to effectively implement digital tools.

The research findings indicate that both Kazakh and international scholars concur that digitalization is crucial for enhancing the effectiveness and sustainability of business operations. However, there are structural issues in Kazakhstan that impede the development of digital tools, such as limited employment opportunities and uneven regional development.

International best practices demonstrate that successful digital transformation necessitates a holistic approach that encompasses technological, educational, and institutional support. It is imperative to tackle these obstacles to fully harness the potential of digital technologies.

The overall conclusion is that for Kazakhstan to successfully grow its business assets, it must not only embrace digital technologies but also foster a supportive environment. This encompasses government assistance, the cultivation of human capital, and enhancing the digital capabilities of businesses. Only by adopting a holistic approach that integrates all these elements can the country ensure the sustainable growth of its economy in the face of global competition.

Research results

The analytical method indicates a consistent trend towards digitalization in business operations in Kazakhstan in recent years. A review of official documents such as the Digital Kazakhstan national program and data from the World Bank and OECD shows that digital technologies improve transparency, reduce obstacles, and promote entrepreneurship.

Special attention has been paid to the evolution of digital platforms like eGov, e-License, Kaspi.kz, and E-Salyq, which are expected to contribute to modern business structures' development. The results of this analysis are presented in Table 1.

eGov.kz is the official government portal that provides over 700 public services for citizens and businesses(Kurmanov B., Rakhmetov B., 2026:88). This portal helps to reduce administrative barriers and save entrepreneurs time by automating interactions with government agencies. It also increases transparency and efficiency in government processes.

e-License is a single electronic licensing system that allows businesses to apply for and obtain permits and licenses online. The platform supports over 200 types of licenses, covering various sectors such as construction, transportation, and finance. Businesses can monitor the status of their applications and stay informed about the progress of their licenses.

Kaspi.kz is Kazakhstan's leading private financial technology company offering a wide range of services, including payments, marketplaces, and banking solutions(Dmitrievna S. A. et al., 2025:347).

E-Salyq is a mobile app developed by the State Revenue Service that allows users to file tax reports electronically and automatically calculate taxes. It also sends notifications about debts and fines, helping businesses stay on top of their tax obligations and avoid penalties. By facilitating tax reporting and improving payment discipline, E-Salyq reduces the burden on businesses, particularly smaller ones.

The sharing of e-Government and e-Licensing platforms, such as Kaspi.kz and E-Salyq, is creating a digital ecosystem where governments, businesses, and citizens can interact through clear, fast, and automated processes. These platforms are driving the development of the business environment in Kazakhstan, promoting greater trust, and improving and enhancing the country's digitalization rankings.

Table 1 – Indicators of Business Environment Digitalization in Kazakhstan (2018–2024)

Indicator	**018**	**020**	**022**	**024**
The number of active eGovernment users (in millions)	8.1	9.5	11.2	12.8
The level of digitalization of business services (as reported by the Ministry of Digital Development, Innovation, and Aerospace Industry)	45	62	73	85
Percentage of enterprises that use online payments	38	54	68	79
Average time taken for business registration	5.6	4.2	2.7	1.8
Digital accessibility index (according to the OECD)	58	63	69	75

These tables show that over the past six years, Kazakhstan has made significant progress in the field of digital employment. The number of people using government electronic services has increased by nearly 60%, and the level of digitization of business services has almost doubled. This indicates a shift in how public administration and business support are organized.

The reduction in the timeframe necessary for business registration, from five and a half days to just over one day, has significantly enhanced the effectiveness of digital tools. This development has a positive impact on the investment climate in the country. The increase in the digital amenities index reflects the commitment to improving the environment for small and medium-sized businesses in the digital sphere.

Employing analytical methods not only facilitates the emergence of digital transformations but also allows for a quantitative assessment of the impact of digital tools on business environments in Kazakhstan. These findings demonstrate that integrating digital technologies enhances the competitiveness and resilience of the national economy, making it more adaptive to changing market conditions.

A comparative analysis was conducted to evaluate the outcomes of digitalization in business assets in Kazakhstan compared to other countries, such as Estonia, South Korea, Uzbekistan, and Georgia (in table 2). This analysis aimed to identify differences and similarities in approaches to digital transformation, as well as to highlight the strengths of each model.

The analysis delved into several critical domains:

* The degree of governmental digital transformation and the adoption of digital platforms;
* The swiftness and efficacy of digital service delivery;
* Enterprises' trust in electronic instruments;
* Innovation advancement and digital proficiency.

By comparing these aspects, we can identify areas where Kazakhstan could improve its digital transformation efforts and areas where it can learn from other countries.

Table 2 – Comparative analysis of the digitalization of the business environment of the countries

Indicator / Country	Kazakhstan	Estonia	South Korea	Uzbekistan	Georgia
The consolidation of public services	Medium level: eGov, e-License, and E-Salyq platforms operate separately	High, unified X-Road system connects all public services	High: unified "Government 24" platform	Medium: digitalization at the ministerial level	Medium: My.gov.ge portal operates
The extent of business digital proficiency.	Increasing, but uneven among SMEs	Very high, supported by state programs	High: mass training and incentives	Low, early stage	Medium, growing
The pace of public service provision.	Average: business registration takes about 2 days	High: online registration < 1 day	Very high: services available 24/7	Average	Average
Proportion of companies adopting digital payment methods (%)	80 %	95 %	98 %	60 %	70 %
The degree of confidence in online platforms.	72 % (OECD data)	94 %	90 %	64 %	68 %
Cybersecurity and information security	Developing, national standards being implemented	Very high level	Very high level	Medium	Medium

A comparative study revealed that Kazakhstan is making substantial strides in the realm of digitalization, particularly in the areas of online payments and reducing bureaucratic obstacles. However, the main setback lies in the integration of digital systems and building user confidence.

Unlike Estonia and South Korea, where a unified digital infrastructure is managed by the government, the digital landscape in Kazakhstan remains fragmented, making it challenging to share data and deliver comprehensive business services(Kosherbayeva A., Kylbayev Y.,2025:236).

The study also showed that Kazakhstan is ahead of Uzbekistan and Georgia in terms of the availability of digital services and the number of users of online platforms. However, it falls behind the leaders in terms of cybersecurity and digital proficiency.

Employing the comparative approach enabled:

to pinpoint areas where Kazakhstan has already achieved success, such as digital payments and reducing business registration time.

to highlight areas that require improvement, such as platform integration, data protection, and digital education.

to propose the adoption of best international practices, including the X-Road model (Estonia) and the Government 24 integrated services system (South Korea).

The sociological method used within the framework of this topic involved conducting surveys and interviews with entrepreneurs, small and medium-sized business managers, and representatives of government agencies in various regions of Kazakhstan. The purpose of this method was to:

1. Determine the level of digital literacy among entrepreneurs.
2. Assess the perception and willingness of businesses to use digital tools.
3. Identify the main barriers and needs in the process of digitalization.

The survey was conducted in 2024 and included 100 participants from Astana, Almaty,

Shymkent, and other regional centers (in table 3- figure 1).

Table 3. Survey results on entrepreneurs' use of digital tools (in %)

Indicator	High Level	Medium Level	Low Level
The extent of digital proficiency.	65	38	20
The widespread adoption of online platforms (eGov, Kaspi.kz, e-License)	65	25	10
Satisfaction in Digital services	58	30	12
Evaluation of the availability of online infrastructure	47	33	20
Readiness to invest in the digital transformation of business.	36	40	24

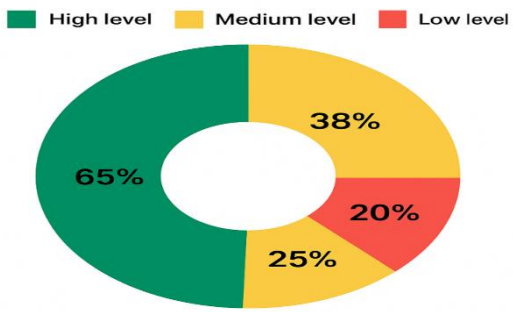

Figure 1. Survey results on entrepreneurs' use of digital tools (in %)

A study of the survey results showed that 65% of companies are actively using digital platforms. Among them, the most popular are Kaspi.kz and eGov. This indicates that trust in electronic services and the digital environment is growing in Kazakhstan.

Only 65% of the respondents demonstrated a high level of digital technology proficiency. This highlights the need for educational initiatives and digital skills development to ensure equal participation in the digital economy.

58% of respondents are satisfied with the quality of digital services, which indicates an overall positive trend towards the introduction of technology in business. However, about 20% of companies reported limited Internet access, especially in rural areas. This prevents them from making full use of digital platforms.

During the analysis of companies' willingness to invest in digitalization, only a third of the respondents expressed a desire to invest in digital transformation. This indicates a lack of financial support and incentives for small and medium-sized enterprises that are hesitant to invest in technology due to uncertainty and limited access to capital.

The study also showed the presence of significant socio-economic barriers, which are not always reflected in official statistics. These include uneven Internet access, insufficient educational initiatives, and financial difficulties for SMEs.

These results highlight the need for an integrated approach to the development of the digital business environment in Kazakhstan. It should include not only the development of technological infrastructure and political support, but also efforts to develop digital culture, education and entrepreneurship among the business community.

The sociological methodology proved to be particularly effective in elucidating real-world challenges and behavioral patterns within the context of Kazakhstan's digital transformation in the business landscape. The findings suggest that augmenting human capital through educational initiatives, financial inclusion, and equitable access to digital infrastructure are critical for fostering

the sustainable development of Kazakhstan's digital economy.

Utilizing a systematic approach enabled a comprehensive examination of digitalization as a multifaceted phenomenon that encompasses interactions between governmental entities, businesses, civil society, and technological infrastructures. The research demonstrated that Kazakhstan's digital ecosystem operates as an integrated system, with digital instruments serving as pivotal connectors among various stakeholders in the realm of entrepreneurship. Within this context, the FinTech sector, electronic government services, and incubators for startups collaborate to create a milieu conducive to business growth and fostering innovation.

The study has revealed that the integration of these elements enhances the clarity, efficacy, and user-friendliness of business operations. The framework for digital transformation, derived from the analysis, highlights the intricate interplay between technological advancement, administrative processes, regulatory frameworks, and human capital development levels.

For instance, the widespread adoption of platforms like Kaspi.kz and eGov markedly expedites communication between government entities and business proprietors, streamlining administrative procedures and fostering digital entrepreneurship.

The analysis of the system revealed that the sustainable growth of digital technologies in Kazakhstan is dependent on the coordinated efforts of government policies, business initiatives, and social adaptation mechanisms. These elements collectively create the foundation for a thriving and innovative business landscape.

The exploration of the findings, derived from a multifaceted research methodology, which includes a comprehensive review of relevant literature, a systematic approach, a comparative analysis, and a sociological investigation, has provided a profound understanding of how digital tools are reshaping the business environment in Kazakhstan.

A review of the existing literature shows that both Kazakh and international scholars emphasize the growing importance of digitalization in modernizing the country's economic landscape. A critical examination of these works reveals a shared view that digital transformation goes beyond technological advancements and also encompasses social and institutional aspects.

The systematic review has provided a comprehensive analysis of the digital landscape in Kazakhstan, revealing it to be a complex ecosystem where government policies, business initiatives, and technological advancements interact dynamically. This analysis has identified critical interdependencies, such as increased digital literacy, reliable internet connectivity, and supportive legal frameworks, which contribute to the overall efficiency of the entrepreneurial ecosystem.

This approach allows us to understand how improvements in one aspect of the system lead to advancements in others, forming a self-sustaining cycle of innovation. A comparative analysis with other emerging economies highlights Kazakhstan's progress in developing digital infrastructure, yet it also reveals challenges in achieving digital inclusivity and providing equal opportunities for SMEs.

Nations such as Estonia and Singapore have successfully incorporated digital services into their economic activities, whereas Kazakhstan continues to grapple with issues related to disparities in regional development and restricted access to capital for startups (Ualtayev M. D. et al., 2025:4).

The sociological survey supported the theoretical findings with empirical evidence. According to the data collected, 65% of entrepreneurs actively utilize digital platforms, while only 36% are willing to invest in digital transformation. This discrepancy highlights the lack of financial incentives and awareness among small business owners.

The survey findings indicate that businesses in Kazakhstan are generally satisfied with digital services, with a satisfaction rate of 58%. However, these positive sentiments are tempered by infrastructure limitations and insufficient training programs.

The data suggest that Kazakhstan is progressing in its adoption of digital tools for business growth, but there is still work to be done as the country builds a robust institutional and technological infrastructure. Long-term success hinges on enhancing digital skills, fostering

innovation, and ensuring universal access to digital technologies.

Through a combination of theoretical analysis and practical insights, the survey provides a comprehensive evaluation of the digital transformation in Kazakhstani businesses. The integration of digital technologies, coupled with educational initiatives, regulatory support, and investment, holds the key to driving sustainable and inclusive economic development.

Conclusion

To summarize, the findings of this study suggest that the integration of digital technologies in Kazakhstan's business environment has been a crucial driver for the development of a modern, efficient, and competitive economic system.

The results of a comprehensive literature review, systematic analysis, comparative evaluation, and sociological survey indicate that digital transformation acts as a technological and institutional catalyst for change. Kazakhstan is taking initial steps towards digital advancement, with platforms like Kaspi.kz, eGov, and e-License streamlining business processes, enhancing transparency, and improving access to public services.

The study also reveals ongoing challenges, such as an uneven distribution of digital infrastructure across regions, a lack of digital literacy among the population, and insufficient preparedness for digital investments among small and medium-sized enterprises.

The central finding is that for Kazakhstan to achieve full digital readiness, there is a critical need to bolster human capital, augment financial and educational support for entrepreneurs, and foster a collaborative partnership between government and business in implementing digital initiatives.

The process of digital transformation must be viewed not merely as a technological advancement, but rather as a comprehensive socioeconomic transformation that stimulates innovation, enhances competitiveness, and promotes sustainable growth (Kaggwa S. et al., 2023:889).

The research emphasizes that the successful implementation of digital technologies is a crucial aspect in improving the quality of the business environment and positioning Kazakhstan as a regional leader in the realm of digital economics.

The study underscores that Kazakhstan's future digital evolution depends on its ability to seamlessly integrate advanced technologies such as artificial intelligence, big data analysis, and blockchain into its operations. The proactive adoption of these innovative technologies will not only boost operational effectiveness and streamline decision-making processes but also foster trust and credibility within the business community (Rakhmansyah M. et al., 2025:159).

In this context, the government's endeavors to enhance digital infrastructure, foster e-commerce development, and foster innovation-driven entrepreneurship are of utmost significance. The continued collaboration between educational institutions, businesses, and government officials will ensure that Kazakhstan's digital transformation remains accessible, adaptable, and aligned with global technological progress, ultimately bolstering its position in the global market.

References:

Kazbekova D. et al., 2024 – *Kazbekova D. et al.* Mechanisms of stimulation of small-and medium-sized entrepreneurship: The experience of Kazakhstan //Journal of Risk and Financial Management. 2024. T. 17. №. 7. P. 257.

Turkyilmaz A. et al., 2021 – *Turkyilmaz A. et al.* Industry 4.0: challenges and opportunities for Kazakhstan SMEs // Procedia Cirp. 2021. T. 96. P. 213-218.

Bakytzhanova A., Alimbekova G., 2025 – *Bakytzhanova A., Alimbekova G.* 04.41.21 Regional identity and national unity in Kazakhstan: overcoming income inequality and future prospects //Bulletin of Abai KazNPU. Series: Sociological and Political Sciences. 2025. Vol. 90.

No. 2. P. 39-64.

Zahra S. A., Liu W., Si S.,2023 – *Zahra S. A., Liu W., Si S.* How digital technology promotes entrepreneurship in ecosystems // Technovation. 2023. T. 119. P. 102457.

Zhang J., van Gorp D., Kievit H., 2023 – *Zhang J., van Gorp D., Kievit H.* Digital technology and national entrepreneurship: An ecosystem perspective //The Journal of Technology Transfer. 2023. T. 48. №. 3. P. 1077-1105.

Shahzad M. F. et al., 2025 – *Shahzad M. F. et al.* Impact of digitalization on entrepreneurial ecosystems: a bibliometric exploration // Journal of Business & Industrial Marketing. 2025. T. 40. №. 3. P. 782-795.

Chaudhuri R. et al.,2023 – *Chaudhuri R. et al.* Effects of human capital on entrepreneurial ecosystems in the emerging economy: the mediating role of digital knowledge and innovative capability from India perspective // Journal of Intellectual Capital. 2023. T. 24. №. 1. P. 283-305.

Ferreira J. J. M., Fernandes C. I., Veiga P. M., 2023 – *Ferreira J. J. M., Fernandes C. I., Veiga P. M.* The role of entrepreneurial ecosystems in the SME internationalization // Journal of Business Research. 2023. T. 157. P. 113603.

Telukdarie A. et al., 2023 – *Telukdarie A. et al.* The opportunities and challenges of digitalization for SME's // Procedia Computer Science. 2023. T. 217. P. 689-698.

Kurmanov B., Rakhmetov B., 2026 – *Kurmanov B., Rakhmetov B.* Building a Digital Government in Kazakhstan: Opportunities and Challenges // Public Sector Reforms in Kazakhstan: Exploring a 'Listening and Just State'Agenda. 2026. P. 87-110.

Dmitrievna S. A. et al., 2025 – *Dmitrievna S. A. et al.* Kaspi. kz's IPO and Its Impact on Kazakhstan's Stock Market // Publisher. agency: Proceedings of the 11th International Scientific Conference «Research Retrieval and Academic Letters»(December 11-12, 2025). Warsaw, Poland, 2025. 619p. – University of Warmia and Mazury in Olsztyn, 2025. P. 347.

Kosherbayeva A., Kylbayev Y.,2025 – *Kosherbayeva A., Kylbayev Y.* Kazakhstan's Digital Governance Evolution: Strategies, Challenges, and Future Prospects // The Art of Digital Governance: Navigating Platforms and AI Revolution. 2025. P. 235-262.

Ualtayev M. D. et al., 2025 – *Ualtayev M. D. et al.* Problems and prospects for legal regulation of innovations in digital and information technologies of the labour market in Kazakhstan // Transformations in Business & Economics. 2024. T. 23. №. 3. P.1-5

Kaggwa S. et al., 2023 – *Kaggwa S. et al.* Digital transformation and economic development: a review of emerging technologies' impact on national economies // World Journal of Advanced Research and Reviews. 2023. T. 20. №. 3. P. 888-905.

Rakhmansyah M. et al., 2025 – *Rakhmansyah M. et al.* Integrating blockchain and ai in business operations to enhance transparency and efficiency within decentralized ecosystems // ADI Journal on Recent Innovation. 2025. T. 6. №. 2. P. 157-167.

Гао Шэннань

Әл-Фараби бизнес мектебі, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті. Алматы, Қазақстан

E-mail: chao9595@mail.ru

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ БИЗНЕС ОРТАНЫ ДАМЫТУ ҮШІН ЦИФРЛЫҚ ҚҰРАЛДАРДЫ ҚОЛДАНУ ТӘЖІРИБЕСІ

Аңдатпа. Бұл зерттеудің мақсаты цифрлық экономикаға көшу және инновациялық бизнес-ортаны құру контекстінде Қазақстанда бизнесті өсіру үшін цифрлық құралдарды пайдалануды зерттеу болып табылады. Бұл жұмыс уақытылы, өйткені цифрлық технологиялар ұлттық экономикалардың бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз ету және бизнесті жүргізу тиімділігін арттыру үшін маңызға ие болып келеді. Осы зерттеуді жүргізе

отырып, біз дамушы нарықтардағы бизнес-ортаның цифрлық трансформациясын жақсырақ түсінуге және Қазақстанда цифрлық шешімдерді енгізудің ерекше ерекшеліктерін анықтауға өз үлесімізді қосамыз деп үміттенеміз. Сонымен қатар, бұл зерттеу алғаш рет цифрлық құралдардың елдегі кәсіпкерлік пен инвестициялық тартымдылыққа әсерін жан-жақты талдайды. Бұл зерттеудің практикалық маңыздылығы оның нәтижелерін мемлекеттік органдар, бизнес иелері және инвесторлар пайдалана алады. Осы зерттеудің нәтижелерін қолдана отырып, олар цифрлық стратегияларды әзірлей алады, шағын және орта кәсіпорындарды (ШОБ) қолдау жүйелерін жетілдіре алады және инновациялық технологияларды енгізу тиімділігін арттыра алады. Зерттеу ғылыми әдебиеттерді талдауды, жүйелі және салыстырмалы әдістерді, аналитикалық әдістерді және бизнес иелерінің сауалнамаларын біріктіретін кешенді тәсілге негізделген. Бұл кешенді тәсіл бізге цифрлық ландшафттың қазіргі жағдайын бағалауға, оның эволюциялық тенденцияларын анықтауға және цифрландырудың іскерлік белсенділікке әсерін бағалауға мүмкіндік береді. Зерттеу көрсеткендей, Қазақстан цифрлық экономикаға көшудің берік негізін қалады. Бұған eGov, электрондық лицензиялау және т. б. қоса алғанда, әртүрлі цифрлық қызметтерді дамыту арқылы қол жеткізілді Kaspi.kz. бұл қызметтер бизнес-операциялардың ашықтығын арттыруға, мемлекеттік органдармен өзара іс-қимылды жеңілдетуге және қаржылық операцияларды жеделдетуге бағытталған.

Кілт сөздер: Цифрлық трансформация, бизнес-орта, цифрлық құралдар, цифрлық экономика, электрондық үкімет, адами капитал, тұрақты даму.

Гао Шэннань
Бизнес школа Аль Фараби, Казахский национальный университет им. Аль-Фараби, Алматы, Казахстан
E-mail: chao9595@mail.ru

КАЗАХСТАНСКАЯ ПРАКТИКА ПРИМЕНЕНИЯ ЦИФРОВЫХ ИНСТРУМЕНТОВ ДЛЯ РАЗВИТИЯ БИЗНЕС-СРЕДЫ

Аннотация. Целью данного исследования является изучение использования цифровых инструментов для роста бизнеса в Казахстане в контексте перехода к цифровой экономике и создания инновационной бизнес-среды. Эта работа является своевременной, поскольку цифровые технологии приобретают все большее значение для обеспечения конкурентоспособности национальных экономик и повышения эффективности ведения бизнеса. Проводя это исследование, мы надеемся внести свой вклад в лучшее понимание цифровой трансформации бизнес-среды на развивающихся рынках и выявить специфические особенности внедрения цифровых решений в Казахстане. Кроме того, в этом исследовании впервые будет проведен всесторонний анализ влияния цифровых инструментов на предпринимательство и инвестиционную привлекательность в стране. Практическая значимость этого исследования заключается в том, что его результаты могут быть использованы государственными учреждениями, владельцами бизнеса и инвесторами. Применяя результаты этого исследования, они могут разрабатывать цифровые стратегии, совершенствовать системы поддержки малых и средних предприятий (МСП) и повышать эффективность внедрения инновационных технологий. Исследование основано на комплексном подходе, который сочетает в себе анализ научной литературы, систематические и сравнительные методы, аналитические приемы и опросы владельцев бизнеса. Этот комплексный подход позволяет нам оценить текущее состояние цифрового ландшафта, выявить тенденции его эволюции и оценить влияние цифровизации на бизнес-активность. Исследование показывает, что Казахстан заложил прочную основу для перехода к цифровой экономике. Это было достигнуто благодаря развитию различных цифровых сервисов,

включая eGov, электронное лицензирование и Kaspi.kz. Эти сервисы направлены на повышение прозрачности бизнес-операций, упрощение взаимодействия с государственными органами и ускорение финансовых транзакций.

Ключевые слова: Цифровая трансформация, бизнес-среда, цифровые инструменты, цифровая экономика, электронное правительство, человеческий капитал, устойчивое развитие.

Information about the author

Gao Shengnan – 3rd year Doctoral Student, DBA, Al Farabi business school, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Автор туралы мәлімет:

Гао Шэннань – Әл Фараби бизнес мектебінің 3 курс докторанты, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Информация об авторе:

Гао Шэннань – Докторант 3 курса Бизнес школы Аль-фараби, Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Келіп түсті 16 наурыз 2026 жыл
Қабылданды 5 мамыр 2026 жыл

IRSTI: 06.52.17 https://doi.org/ 10.63051/kos.2026.2.92

Hui Xin
Al-Farabi business school, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
E-mail: hu.huixin@mail.ru

WORKING CONDITIONS AND CAREER DEVELOPMENT OF TEACHERS AT UNIVERSITIES IN CHINA AND KAZAKHSTAN

Abstract. This study aims to compare the working conditions and career prospects of university teachers in China and Kazakhstan. It also seeks to identify the factors influencing their professional development amid the modernization of higher education systems. The scientific significance lies in providing deeper insights into how to support academic staff and enhance human resource policies within higher education. For the first time, it offers a thorough comparison of institutional, organizational, and socio-economic factors shaping faculty careers in both countries. Additionally, the SWOT analysis method is applied to evaluate the strengths and weaknesses of existing faculty development models. The article addresses key scientific topics such as the legislative framework, educational policy, working conditions, career advancement mechanisms, and motivators for teachers' professional growth. Practically, the findings can guide improvements in teacher support systems, optimize HR management, and boost university competitiveness. The research methodology combines comparative analysis, review of scientific literature and regulatory documents through content analysis, along with structural-functional and system analysis approaches. The results of the study demonstrated that the academic career system in China is characterized by a high degree of centralization and an emphasis on quantitative indicators of scientific productivity, such as publications and participation in government scientific programs. At the same time, there is great flexibility in the work of institutes in Kazakhstan, but there are still problems associated with a lack of resources, high academic workload and limited opportunities for scientific development.

Keywords: teachers, career growth, working conditions, university, educational policy, China, Kazakhstan

Introduction

The modern higher education system plays a crucial role in developing human capital and boosting the scientific capabilities of nations. A particular focus is placed on the working conditions and career opportunities for educators, as the quality of education heavily relies on their professional growth, job satisfaction, and motivation. Amid globalization and the rapid digital transformation of education, both China and Kazakhstan are actively reforming their university systems to enhance competitiveness and better integrate into the global academic community. This topic is especially relevant because it sheds light on the working environment for university professors in these two countries. Despite differences in culture, economy, and administration, China and Kazakhstan share common challenges such as heavy workloads, limited funding, and insufficient opportunities for research advancement and international collaboration. There are strategies available to raise the profession's prestige and foster a supportive academic atmosphere. This study aims to compare the working conditions and career prospects of university professors in China and Kazakhstan, identifying their similarities and unique traits while proposing effective approaches to support academic staff.

The study offered a comprehensive examination of the legal framework, statistical data, and academic policies, alongside an evaluation of subjective elements like teachers' job satisfaction and career goals. Analysis of the gathered information revealed that teachers' professional development

is shaped not only by institutional factors but also by governmental education policies. Employing a comparative approach combined with system analysis allowed for a detailed evaluation of teachers' current conditions, identification of challenges, and suggestions for effective interventions. The research methodology draws on cross-country analysis and incorporates sociological and political-economic viewpoints, making the findings particularly valuable to both researchers and education practitioners. Investigating teachers' working conditions and career opportunities is vital for understanding the quality of the educational environment and gauging the long-term viability of the university system overall. Socio-economic influences, the extent of financial backing for scientific research and education, along with political priorities, directly impact teachers' status, their professional training, and motivation for advancement. Amid increasing global competition and heightened expectations for universities' scientific output, assessing how well the systems in China and Kazakhstan provide teachers with not only comfortable working environments but also sustainable career paths is especially important.

Materials and methods

This research focuses on the working conditions and career development opportunities available to teaching staff in higher education institutions in China and Kazakhstan. The primary sources of information included regulatory documents governing higher education, strategic development plans of universities, official statistics, and findings from international comparative studies such as the QS World University Rankings, Times Higher Education, and OECD reports. The study employed comparative and SWOT analyses to uncover shared traits and differences in how the two countries approach creating favorable work environments and supporting professional growth for educators. Additionally, content analysis of official documents helped pinpoint key government policies and institutional frameworks regulating educational activities. To organize the data collected, structural and functional approaches were applied to examine the link between working conditions and student academic outcomes. The selected methods allowed for a thorough investigation using publicly accessible and official data, ensuring the findings are objective and reproducible.

Discussion

In Kazakhstan and China, there's ongoing research into the working conditions and career prospects of university faculty, driven by updates in higher education systems and rising expectations for academic staff. Reviewing scientific literature reveals that most studies focus on how educational policies, promotion systems, and professional development impact the quality of higher education. Kazakhstani researchers, including S. G. Abdirayimova and colleagues, have made notable contributions to understanding academic careers. Their work, "Young scientists of Kazakhstan: Experiences of building an academic career," explores how young teachers and researchers develop (Abdiraiymova G. S. et al., 2019:120). A sociological survey in this study highlighted that access to scientific research, involvement in international projects, and institutional support play key roles in career advancement. At the same time, challenges such as heavy academic workloads, insufficient research funding, and limited academic mobility opportunities were identified as barriers. The authors recommend expanding support programs for young scientists and fostering environments conducive to research to make academic careers more appealing. Additionally, the research by Aitjanov N. et al., Yelubayeva P., Tashkyn E., and Berkinbayeva G. provides an in-depth look at the professional development of teachers (Aitjanov N. et al., 2025:126; Yelubayeva P., Tashkyn E., Berkinbayeva G., 2023:14311). Their analysis of professional training options in Kazakhstani universities revealed a strong demand for continuing education programs for faculty. A survey of over six hundred teachers indicates that the current professional development system does not fully address contemporary requirements associated with digitalization and the internationalization of education.

The researchers conclude that updating professional standards for teachers and enhancing mechanisms for continuous professional training are necessary.

D. Belkhozhaeva, E. Buribaev, and J. Khamzina examined issues concerning labor relations and working conditions among teaching staff (Belkhozhayeva D., Buribayev Y., Khamzina Z., 2024:25).

The researchers observe that during Kazakhstan's reform period, universities gained increased independence, while expectations for teacher effectiveness became more stringent.

The study emphasizes that successful academic career development depends on the transparency of job evaluation mechanisms, the stability of employment relationships, and the adequacy of social guarantees.

The authors conclude that improving university personnel policies and establishing a more reliable teacher support system are necessary.

Yulian Zheng, a Chinese researcher, investigates the challenges associated with teachers' professional development (Zheng Y., 2023:5).

Zheng's research examines educators at university leadership training centers and concludes that they are frequently required to engage in research, teaching, administration, and consulting simultaneously, resulting in increased workloads.

The study reveals that career advancement criteria in Chinese universities primarily emphasize quantitative measures of scientific productivity, often neglecting teachers' actual achievements. Zheng argues for improvements in the academic evaluation system.

Chaolin Tian, Xunyi Jiang, Yurui Huang, and colleagues studied the academic labor market in China (Tian C. et al., 2026:379). Their analysis of scientists' career paths identified a distinct hierarchy among universities, significantly influencing employment and promotion opportunities for professors.

The study found that graduates from less prestigious universities face greater challenges securing positions at leading institutions. The authors conclude that academic careers in China are characterized by intense competition and a strong dependence on university reputation.

Yurui Huang, Xueseng Chen, and colleagues examine factors influencing motivation for scientific activity and the recruitment of young professionals into academia (Huang Y. et al., 2024:517). The authors analyze the impact of government talent-attraction programs on scientists' professional development.

The authors conclude that additional grants, research funding, and institutional support enhance academic productivity and accelerate faculty career progression. Consequently, government policy plays a crucial role in shaping a competitive academic community in China.

A review of the literature indicates that in both countries, teachers' career advancement is closely associated with their scientific output and the quality of support provided by educational institutions and government policies.

In China, the academic system is more centralized, and evaluation criteria for teachers are stricter. The incentive system for scientific engagement is also more developed. In contrast, Kazakhstan emphasizes expanding university autonomy and improving conditions for teachers' professional development.

These differences underscore the importance of ongoing comparative analysis of support mechanisms for academic staff and the identification of effective strategies to enhance the attractiveness of the teaching profession.

Research results

The comparative study identified both similarities and differences in the academic landscapes of China and Kazakhstan. Both countries prioritize increasing scholarly output, professional development, and participation in international academic activities. In China, career advancement is governed by a structured system with clearly defined criteria, encompassing teaching, research, and

participation in national and party initiatives. In contrast, Kazakhstan's system is more flexible and less standardized, resulting in varying interpretations of assessment criteria across institutions (table 1).

Table 1 – Comparative analysis of working conditions and career growth of teachers in China and Kazakhstan

Comparison Criteria	China	Kazakhstan
Career Advancement System	Formalized, based on clear criteria and performance indicators	More flexible, often depends on internal university policies
Faculty Evaluation Criteria	Publications in international journals, participation in national projects	Publications, teaching workload, often without standardized evaluation
Government Policy	Centralized, supported through large-scale national initiatives	Decentralized, focused on modernization and digitalization of education
Impact on Research Activity	Strong support, targeted grants available, performance-based incentives	Limited resources, heavy workload, middle level of grant-based support
International Involvement	Active participation in global academic projects and university networks	Limited involvement, developing cooperation with foreign universities
Common Challenges	Administrative overload and high competition	Imbalance between teaching and research activities

Analysis indicates that Chinese higher education policy prioritizes support for research-intensive universities, including the “211”, “985”, and “Double First-Class” programs (Krishna V. V., Zhang X., Jiang Y., 2025:163). These initiatives are designed to enhance the global rankings of Chinese universities.

Faculty members within these initiatives are evaluated according to multiple criteria, including publication counts in high-impact, internationally recognized journals such as Scopus and Web of Science, success in government-funded research projects, and participation in international academic collaborations.

Career advancement at institutions such as Beijing University or Tsinghua University requires faculty to deliver lectures and publish three to five articles in Q1 journals over several years (Tie Y., Wang, 2022:101769). Additional considerations include mentoring graduate students, participating in conferences, and meeting national research objectives. This system fosters competition among educators, especially at leading universities.

Staff rotation is encouraged, with faculty members temporarily transferring to other universities, undertaking internships in industry, or participating in international research projects. These measures are intended to renew the talent pool and support professional development.

In Kazakhstan, the government adopts a distinct approach, emphasizing modernization through credit-based learning, digital platforms, and enhanced university infrastructure. For instance, the “Digitalization of Education” program is currently being implemented under the supervision of the Ministry of Science and Higher Education of Kazakhstan (Nurbekova, Nurbekov, 2023: 220).

Although the government establishes the overarching strategy, individual universities in Kazakhstan determine their own faculty evaluation criteria. This autonomy results in diverse practices across institutions. For example, Nazarbayev University maintains rigorous standards for research and publication, whereas other universities prioritize teaching and administrative reporting

(Bayanbayeva A., 2026:4).

Faculty at regional universities in Kazakhstan frequently balance academic and administrative responsibilities, which restricts opportunities for research and professional growth. Teaching loads can reach 800 to 900 hours annually, alongside mentoring, curriculum development, and participation in accreditation processes. In contrast to China, where government support for publication and grants is more accessible, Kazakh faculty often finance their own publication activities.

Applying the structural and functional approach facilitates examination of the relationship between educators' working conditions and university performance. In Chinese universities, academic output is closely linked to institutional support, including grants, scholarships, and incentives. Conversely, in Kazakh universities, faculty often balance academic, administrative, and extracurricular duties, which can impede scientific productivity. These contrasts underscore the need for enhanced institutional support and clearer career trajectories in Kazakhstan.

At Tsinghua University, researchers benefit from targeted institutional support, including annual government grants from the National Natural Science Foundation of China (NSFC), scholarships for international internships, and incentives for publishing in prestigious journals (Wang S. et al., 2025:1587). The university also reduces teaching loads for active researchers, resulting in increased publication output, higher citation rates, and improved global rankings (QS, THE).

Kazakh National Pedagogical University (KazNPU), one of Kazakhstan's oldest and most respected pedagogical institutions (Berikkhanova A., Azimbayeva G., Mukhamedkhanova A., 2024:120), faces challenges including high faculty workloads and significant administrative responsibilities. Nevertheless, the university is undertaking efforts to modernize education and enhance teaching and learning quality.

Faculty at KazNPU typically teach 18 to 24 hours per week, in addition to contributing to curriculum development and preparing reports for accreditation and state certification (Sarmurzin Y., 2024:103142). They also engage in university activities such as community service and career guidance.

A significant challenge for KazNPU faculty is the limited availability of internal research funding, as most resources are allocated to larger research institutes and technical universities. While incentives exist for publishing in international databases such as Scopus and Web of Science, these often fail to cover the full publication costs (Kudaibergenova R. et al., 2022:454). Consequently, faculty members frequently prioritize pedagogical and methodological responsibilities over research activities.

Findings indicate that the educational systems in China and Kazakhstan are at distinct developmental stages. China is establishing a highly structured and centralized academic system focused on international scientific excellence, whereas Kazakhstan maintains elements of the post-Soviet system, characterized by standardized requirements and limited academic opportunities.

These divergent approaches result in varying working conditions, levels of government and university support, and career opportunities. To comprehensively assess the strategic advantages, risks, and future prospects for academic staff, a comparative analysis utilizing the SWOT (strengths, weaknesses, opportunities, threats) framework is recommended (in table 2).

Table 2 – SWOT analysis of working conditions and career growth of university professors in China

Strengths	Weaknesses
Clear career structure, government-funded grants, strong motivation for publishing.	Excessive reporting workload, pressure from ranking systems.
Opportunities	**Threats**

Joint research projects between universities of both countries. Growth of international academic mobility. Development of digital platforms for research and teaching.	Potential brain drain of qualified faculty to the private sector or abroad. Decreasing motivation due to administrative burden and lack of transparent career mechanisms

Table 3 – SWOT analysis of working conditions and career growth of university professors in Kazakhstan

Strengths	Weaknesses
Institutional flexibility, focus on digitalization and modernization of educational standards.	High teaching load, inconsistent evaluation of faculty work, weak grant support.
Opportunities	**Threats**
Cooperation in the field of scientific research between higher educational institutions of the two countries. An increase in the number of students and teachers who participate in international academic exchanges. Creation and development of digital tools for scientific research and educational process.	The risk of losing experienced faculty to the private sector or other countries. The decline in enthusiasm due to excessive administrative tasks and the absence of clear career paths.

As a result of the SWOT analysis, key aspects of working conditions and career opportunities for university professors in China and Kazakhstan were identified. An analysis of the strengths revealed that both countries have certain advantages for developing academic careers.

China maintains a structured career development system grounded in transparent criteria for evaluating scientific activities, alongside a robust government funding system for research and grants. These factors contribute to increased publication output and incentivize faculty to pursue scientific achievement.

In contrast, universities in Kazakhstan demonstrate greater institutional flexibility and actively implement digital technologies. This modernization of educational standards facilitates the adaptation of the higher education system to contemporary requirements.

Despite these strengths, the study also identified significant drawbacks in both countries.

The Chinese training model has some unique features: it requires a significant amount of administrative work, the preparation of numerous reports, and constant attention to international and national rankings. All this can potentially have a negative impact on the quality of education and the well-being of teachers.

In Kazakhstan, some of the main challenges remain the heavy academic workload, lack of a unified system for assessing teacher effectiveness, and limited opportunities for receiving research grants. These issues can reduce teachers' motivation to engage in scientific work and slow their professional development.

Recent research indicates significant potential for enhancing cooperation between China and Kazakhstan in the field of higher education.

The implementation of joint scientific initiatives, increased mobility of teachers and researchers within the academic community, as well as the introduction of digital tools for organizing scientific and educational activities, can create additional opportunities for improving

the quality of education and enhancing the scientific potential of universities.

Special attention should be given to the exchange of best practices in academic career management and the development of support mechanisms for teaching staff. Nevertheless, several challenges may adversely affect the sustainable development of the university sector.

Among the most significant threats is the outflow of qualified teachers and researchers to private companies or foreign educational institutions. Additionally, a decrease in motivation for professional development can occur due to excessive administrative burdens and insufficient transparency regarding career prospects.

Over time, these factors may diminish the scientific capacity of universities and reduce the competitiveness of national higher education systems. Consequently, improving working conditions, expanding opportunities for professional growth, and developing effective support mechanisms for faculty should be prioritized in educational policies in both China and Kazakhstan.

Conclusion

A comparison of working conditions and professional development for university teachers in China and Kazakhstan shows that, while both aim to improve higher education, each country uses different strategies to create a positive academic environment.

China uses a centralized system with clear teacher evaluation criteria, strong government grants, and programs to encourage research. These efforts aim to make Chinese universities more competitive internationally.

Kazakhstan focuses more on university independence, using digital technology in teaching, and updating educational standards. However, teachers there still face heavy workloads, limited research funding, and unclear career paths.

The SWOT analysis helped assess the strengths and weaknesses of each system and pointed out possible opportunities and risks for building sustainable academic careers.

The study demonstrates that the success of teachers' professional advThe study shows that teachers' career growth depends on financial rewards and evaluation systems, but also on the academic environment, access to research resources, chances for international collaboration, and support from their institutions.l environment that fosters the development of scientific potential, academic mobility, and innovative activities among teachers. This will enhance the quality of higher education.

This research helps us better understand how academic careers develop as higher education systems change.

The results add to current studies on university staff management and show how different factors, like institutions and the economy, affect teachers' professional growth.

This study also adds to discussions about modern academic jobs and career paths in countries with different education systems.

This research can help government agencies, university leaders, and policymakers improve support systems for teachers.

The study's findings and suggestions can be used to create better professional development programs, improve teacher evaluations, increase grant opportunities, and build stronger strategies for academic growth.

In the future, these findings could help raise the status of teaching, strengthen university staff, encourage international collaboration, and make national higher education systems more competitive worldwide.

Therefore, to establish a modern and globally competitive higher education system in both China and KazTo build a modern and competitive higher education system in China and Kazakhstan, both countries need a balanced academic career framework. This should focus on long-term talent development, growing scientific potential, raising the status of teachers, and connecting universities more closely with the global education and research community.

References:

Abdiraiymova, 2019 – *Abdiraiymova G. S. et al.* Young scientists of Kazakhstan: Experiences of building an academic career // Sotsiologicheskie Issledovaniya. 2019. T. 2019. №. 2. P. 119-129.

Aitjanov, 2025 – *Aitjanov N. et al* Teacher perspectives on job satisfaction and professional growth in Kazakhstan: A context-specific analysis of multilingual education challenges // Educational Point. 2025. T. 2. №. 2. P. e126.

Yelubayeva, Tashkyn, Berkinbayeva, 2023 – *Yelubayeva P., Tashkyn E., Berkinbayeva G.* Addressing challenges in Kazakh education for sustainable development // Sustainability. 2023. T. 15. №. 19. P. 14311.

Belkhozhayeva, Buribayev, Khamzina, 2024 – *Belkhozhayeva D., Buribayev Y., Khamzina Z.* Dynamics of academic circles: a comprehensive study of employment relations with academic staff in universities in Kazakhstan // Journal of Community Positive Practices. 2024. №. 4. P. 23-46.

Zheng , 2023 – *Zheng Y.* A Career or a Transient Job? The Role and Development of Faculty Members in University-Based Principal Development Institutions in China // ECNU Review of Education. 2023. P. 1-10

Tian, 2026 – *Tian C. et al.* Mapping university prestige and hierarchy in China via faculty hiring networks of internationally active Ph. Ds // Humanities and Social Sciences Communications. 2026. T. 13. №. 1. P. 379.

Huang, 2024 – *Huang Y. et al.* Talent hat, cross-border mobility, and career development in China //Quantitative Science Studies. 2024. T. 5. №. 3. P. 516-532.

Krishna, Zhang, Jiang, 2025 – *Krishna V. V., Zhang X., Jiang Y.* The rise of Chinese universities: Research, innovation and building world-class universities //Science, Technology and Society. 2025. T. 30. №. 1. P. 162-180.

Tie, Wang, 2022 – *Tie Y., Wang Z.* Publish or perish? A tale of academic publications in Chinese universities //China economic review. 2022. T. 73. P. 101769.

Nurbekova, Nurbekov, 2023 – *Nurbekova Z., Nurbekov B.,* Digitalization of the education system in Kazakhstan: experience, problems, and perspectives //Strategies for Policy in Science and Education. 2023. T. 31. P. 218-226.

Bayanbayeva, 2026 – *Bayanbayeva A.,* The impact of the ‘publish or perish’culture on research practices and academic life in Kazakhstan: challenges and consequences in the age of global university rankings //Higher Education Research & Development. 2026. T. 45. №. 1. P. 1-15.

Wang, 2025 – *Wang S. et al.* Do researchers from prestigious universities deserve advantages in research funding? Evidence from the National Natural Science Foundation of China //Scientometrics. 2025. T. 130. №. 3. P. 1587-1615.

Berikkhanova, Azimbayeva, Mukhamedkhanova, 2024 – *Berikkhanova A., Azimbayeva G., Mukhamedkhanova A.* Teacher education in Kazakhstan: Past, present and future //The Reform of Teacher Education in the Post-Soviet Space. Routledge, 2024. P. 118-131.

Sarmurzin, 2024 – *Sarmurzin Y.* Enhancing teacher status in Kazakhstan: The role of school leaders and policy support //International Journal of Educational Development. 2024. T. 110. P. 103142.

Kudaibergenova, 2022 – *Kudaibergenova R. et al.,* Managing publication change at Al-Farabi Kazakh National University: a case study //Scientometrics. 2022. T. 127. №. 1. P. 453-479.

Хуэй Синь
Әл-Фараби бизнес мектебі, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті. Алматы, Қазақстан
E-mail: hu.huixin@mail.ru

ҚЫТАЙ ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАН УНИВЕРСИТЕТТЕРІНДЕГІ ОҚЫТУШЫЛАРДЫҢ ЕҢБЕК ЖАҒДАЙЛАРЫ МЕН МАНСАПТЫҚ ӨСУІ

Аңдатпа. Зерттеудің міндеті-Қытай мен Қазақстан университеттеріндегі оқытушылардың жұмыс жағдайлары мен мансаптық өсу перспективаларын салыстыру. Сондай-ақ, жоғары білім беру жүйелерін жаңғырту жағдайында олардың кәсіби дамуына әсер ететін факторларды анықтау қажет. Жұмыстың ғылыми құндылығы-бұл академиялық персоналды қалай қолдау керектігін жақсы түсінуге және жоғары білім саласындағы кадрлық саясатты қалай жақсартуға болатынын анықтауға көмектеседі. Зерттеу алғаш рет екі елдегі оқытушылық мансапқа әсер ететін институционалдық, ұйымдастырушылық және әлеуметтік-экономикалық аспектілерді жан-жақты салыстыруды жүргізеді. Профессорлық-оқытушылық құрамды дамытудың қолданыстағы модельдерінің күшті және әлсіз жақтарын бағалау үшін SWOT талдау әдісі де қолданылады. Мақалада заңнамалық базаны, білім беру саясатын, жұмыс жағдайларын, мансаптық өсу тетіктерін және оқытушыларды кәсіби дамуға ынталандыратын факторларды зерттеуге байланысты негізгі ғылыми мәселелер қарастырылады. Зерттеудің практикалық құндылығы мынада: алынған нәтижелер оқытушыларды қолдау жүйесін жақсарту, адам ресурстарын басқаруды оңтайландыру және университеттердің бәсекеге қабілеттілігін арттыру шараларын әзірлеу үшін пайдаланылуы мүмкін.. Зерттеудің негізі салыстырмалы талдауды, мазмұнды талдау арқылы ғылыми еңбектер мен нормативтік құжаттарды зерттеуді, сондай-ақ құрылымдық-функционалдық тәсіл мен жүйелік талдау әдістерін қолдануды қамтитын әдістеме болып табылады. Зерттеу нәтижелері Қытайдағы академиялық мансап жүйесі орталықтандырудың жоғары деңгейімен және басылымдар мен мемлекеттік ғылыми бағдарламаларға қатысу сияқты ғылыми өнімділіктің сандық көрсеткіштеріне баса назар аударатындығын көрсетті. Сонымен қатар, Қазақстанда институттар жұмысында үлкен икемділік байқалады, бірақ ресурстардың жетіспеушілігімен, жоғары оқу жүктемесімен және ғылыми даму үшін шектеулі мүмкіндіктермен байланысты проблемалар әлі де бар.

Кілт сөздер: оқытушылар, мансаптық өсу, еңбек жағдайлары, университет, білім беру саясаты, Қытай, Қазақстан

Хуэй Синь
Бизнес школа Аль Фараби, Казахский национальный университет им. Аль-Фараби, Алматы, Казахстан
E-mail: hu.huixin@mail.ru

УСЛОВИЯ ТРУДА И КАРЬЕРНЫЙ РОСТ ПРЕПОДАВАТЕЛЕЙ В УНИВЕРСИТЕТАХ КИТАЯ И КАЗАХСТАНА

Аннотация. Задача исследования – сопоставить условия работы и перспективы карьерного роста преподавателей в университетах Китая и Казахстана. Также необходимо выявить факторы, которые влияют на их профессиональное развитие в условиях модернизации систем высшего образования. Научная ценность работы состоит в том, что она помогает лучше понять, как поддерживать академический персонал, и определить, как можно улучшить кадровую политику в сфере высшего образования. В исследовании впервые проводится комплексное сравнение институциональных, организационных и социально-экономических аспектов, которые влияют на карьеру преподавателей в двух странах. Также применяется метод SWOT-анализа для оценки сильных и слабых сторон существующих моделей развития профессорско-преподавательского состава. В статье рассматриваются основные научные вопросы, связанные с изучением законодательной базы, образовательной политики, условий работы, механизмов карьерного роста и факторов, мотивирующих

преподавателей к профессиональному развитию. Практическая ценность исследования заключается в том, что полученные результаты могут быть использованы для разработки мер по улучшению системы поддержки преподавателей, оптимизации управления человеческими ресурсами и повышения конкурентоспособности университетов.. В основе исследования лежит методология, которая включает в себя сравнительный анализ, изучение научных трудов и нормативных документов с помощью контент-анализа, а также применение структурно-функционального подхода и методов системного анализа. Результаты исследования продемонстрировали, что система академической карьеры в Китае отличается высокой степенью централизации и акцентом на количественные показатели научной продуктивности, такие как публикации и участие в государственных научных программах. В то же время, в Казахстане наблюдается большая гибкость в работе институтов, но всё ещё существуют проблемы, связанные с нехваткой ресурсов, высокой учебной нагрузкой и ограниченными возможностями для научного развития.

Ключевые слова: преподаватели, карьерный рост, условия труда, университет, образовательная политика, Китай, Казахстан

Information about the author(s).

Hui Xin – 3rd year Doctoral Student, DBA, Al Farabi business school, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Автор туралы мәлімет:

Хуэй Синь – Әл Фараби бизнес мектебінің 3 курс докторанты, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Информация об авторе:

Хуэй Синь – докторант 3 курса Бизнес школы Аль-фараби, Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Келіп түсті 10 наурыз 2026 жыл
Қабылданды 20 мамыр 2026 жыл

IRSTI 23.37 https://doi.org/ 10.63051/kos.2026.2.102

[1] Nirmal Kumar Gadgil *[2] Yeslyamgariyev A.A. [3] Kokeyeva D.M.
[1] Pondicherry University, Puducherry, India
[2] Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
[3] Nur-Mubarak Egyptian University of Islamic Culture, Almaty, Kazakhstan
E-mail: [1] nk9464074@gmail.com, [2] eslyamgarievalmas@gmail.com [3] d.kokeyeva@nmu.kz

INDIA AND CENTRAL ASIA: CONNECTIVITY THROUGH HISTORY AND CULTURE

Abstract. Centuries back, India and Central Asia shared a momentous tapestry of historical, cultural, and economic interactions that are reflected in contemporary relations. Emphasising historical bondage and contemporary strategic interaction focuses on the cultural dynamic between India and Central Asia. The current geopolitical landscape and cultural exchanges need to be examined that underscore these relationships in circumstances of economic collaboration, regional stability, and cultural diplomacy. Highlighting the primary purpose of this study has underscored the deep-rooted historical and cultural relationships between India and Central Asia, and how these connections are evolving over time. Also, the purpose of this study is going to serve by examine the variable, such as the role of religion, intellectual exchanges and trade route are decisively shaping mutual interaction. Subsequently, the study has aims to analyse how these historical interactions constantly influence the contemporary cultural and diplomatic relations between India and Central Asia. Along with the study proposed by significant objectives, primarily the study has analysed the historical form from ancient to modern between India and Central Asia. Further study has examined the major variables of cultural exchanges such as the art, religion, tradition and language. The study evaluates the Silk Road, fostering cultural interaction and the impacts of shared heritage. Along with the study has identified the challenges and opportunities to highlight the India-Central Asia relation in historical, contemporary and geopolitical contexts. About research methodology, this study adopts a qualitative and analytical research approach based on primary and secondary sources for proposing the study. Primary Sources: Historical texts, travel accounts, inscriptions, and archival materials. Secondary Sources includes the Books, research articles, government reports, and scholarly publications. While the method of analysis has been followed up with the Historical analysis to trace long-term interactions. Then**,** an analysis was made to understand similarities and differences in cultural practices. Finally uses the Interpretative method to examine the influence of historical ties on present relations. Major findings of this study have suggested that, from various aspects, indeed India and Central Asia were meticulously linked through trade and cultural exchanges, especially via the Silk Route, facilitating the movement of goods, ideas, and religions like Buddhism. As far as religious and cultural influence is concerned, the expansion of Buddhism from India to Central Asia played a vital role in shaping regional culture, art, and philosophy. As well as major findings regarding medieval cultural interaction are so profound, specifically on medieval period art. As well as the contemporary relevance and soft-power dimension, India must focus on Central Asia through policies like “Connect Central Asia”, which reflects the strategic importance of historical ties in modern geopolitics, particularly rejuvenating through the cultural diplomacy approach to build the institution for promoting the language, tradition, and digitising the education and strengthening their diplomatic relation for better trade connectivity.

Keywords: India-Central Asia, Geopolitical, Cultural Relations, Diplomacy, Economic Cooperation

Introduction

India and Central Asia have a unique relationship in geo-cultural and geo-political stratification. Since the advent of Buddhism through the Silk Route trade in Central Asia, the foundation of mutual understanding and cooperation has been established, which has influenced the present-day landscape in the context of economic aspiration, geopolitical importance, and cultural persuasion. Central Asian countries, owing to their unique geo-location, act as a trijunction link between Europe, West Asia, and South Asia. Because of the changing geopolitical landscape, the cultural link has been rejuvenated, specifically in the context of values sharing, strategic cooperation, and economic cooperation with India. The geopolitical link of India with Central Asia has a historical context, but in the present context, it has a practical manifestation in the strategic arena in the context of regional stability, counter-terrorism, cooperation, and energy security. In order to understand the cultural dynamic more effectively, it would be necessary to understand the Central Asian State (CAS) getting momentum owing to its competitive nature and how India seeks to enhance its influence in order to develop a closer link. It would provide a better insight into the potential scope of cooperation by analysing the strategic importance of cultural cooperation and mutual understanding with the region, which is of prime importance in the geo-political arena. This study was intended to explore the historical and cultural synthesis that frames a relationship between India and Central Asia and the attempts to understand how the reciprocation affects the present-day initiatives in the context of the diplomatic or economic stratum.

Materials and methods

This study has been conducted using a qualitative, descriptive research approach, analysing cultural relations from historical to contemporary dimensions between India and Central Asia. Underline the influential variable, how the shared history, languages, arts, religions, and education figure out the bilateral relation and provide the narrative outline of the regional interactions and cooperation. Both methods were used in this study, primarily the landed sources of Ministry of External Affairs reports, Government reports, official statements, coverage of interviews, major initiatives of the Indian Council of Cultural Relations, and archival materials related to cultural diplomacy. On the other hand, the qualitative content analysis method has been used to identify themes, including the role of Silk Road connections, spiritual Buddhist heritage, trade networks, and modern cultural diplomacy, which together cover profound people-to-people interactions. Further study has extended to theories of soft power and cultural diplomacy to highlight the emerging cultural pattern between the region and its modern importance. This theoretical underpinning aims to underscore the promotion of mutual understanding and promote the values of the cultural dimension from both sides. The methodical approach persists in systematic guidance to heighten the constant cultural flourish between India and Central Asia.

Discussion

The issue of historical and cultural ties between India and Central Asia has been developed in several key directions. I.G. Nizamutdinov, in 1969, looked at how Mawarannahr and India exchanged culture and economy. He showed how the Silk Road spread Buddhism, scientific info, and art styles.

M.Kh. Abuseitova, in 2007, detailed the long-standing relationships between Kazakhstan and India. She highlighted steppe routes as paths for cultural exchanges too. Plus, M. Alam, in 1994, explained how trade caravans between the Mughals and Uzbek khanates shared things like court manners, craft methods, and aesthetic rules.

So the discussion moves from wide-ranging ancient ties to those between Kazakhstan and India, and then to trade and cultural links in early modern times. This all shows the deep, layered connections between India and Central Asia over time.

History and culture are significant variables in understanding the exclusive aspects of regional society and its relationship. India hasn't been new so far as both variables are concerned; it's even more evident to see through long cultural and civilisation analyses in both regions. These interactions indicate deep infatuation and influence migration and mobility from each side. According to Edward Hallett Carr," History is a discipline of a continuous process of interaction between the historian and his facts and an unending dialogue between the present and the past. In the same manner, India and Central Asia lie in an unending dialogue, between the present and the past. The significance of the Silk Route's economic development, from its cultural contributions, led to several cultural implications from the 12th to the 17th centuries. Indeed, extending their understanding of the cultural tapestry of Central Asia, it was the best illustration of a melting pot of amalgamation of different cultures and civilisations. The occurrence of Buddhism in Central Asia has led to trade flourishing and cultural affinity in the region when Kushan missionaries adopted it as the official religion widely practised and supported in Central Asia even though Buddhism was expelled from Persia in the 2nd or 3rd centuries. Even though the scholars argue that cultural practices such as mixed marriages in social life embellish cultural activity on the silk root. Through the instance, a certain impact can be seen on people from different walks of life coming together to trade and exchange their cultural or entrepreneurial skills and affinity for religious ideas. Due to deep relics of Buddhism connected to northern parts of India, such as Gandhar and Mathura, where many missions for the development of Buddhism have led to Buddhists facilitating language exchanges, and cultural trade networks between India and Central Asia (Mishra, 2012).

The historical step forward since India's Buddhism transmission to the Central Asian State (CAS), Bactria, Gandhar, Ferghana, Samarqand, Bukhara, and Kashmir were hosting a Buddhist legacy from a conference led by Kushan king "Kanishka" in the second century AD. Meanwhile, scholars analyse the importance of diaspora material ties and socio-economic pro-activism, becoming a conduit to promote peace and prosperity through cross-ethnocultural fertilisation through ideological affinity between the Kashmir linkage with Central Asia promotes the statehood and bilateral relations (Kaw, 2012). The silk root becomes a gateway of trade or a cultural pathway, where India has appeared and has a deep cultural imprint, brightly visible in terms of legendary stories, through the Buddha lance and monastic site artefacts. At the present day, Kazakhstan's national emblem reflects the "Sakas" represented by the Kushan empire, which is strongly associated with Indian cultural resonance. It ruled northern India, embraced Buddhism and the Saka king "Maues" and influenced Indian places such as Mathura and the 1st century Mathura lion capital honouring all Sakasthanasa. The inducement of cultural relations underlines the example of "Taraz Bazaar", primarily famous for Indian indigo handicrafts, which have had strong demand as garments from Kashmir and Bengal in Central Asia (Stobdan, 2020). Scholar argues that it's often seen that the uniqueness between "Turks and Indians" can understand each other even though they can't find a common language, but therefore they connect through the language of harmony.

The inception of Buddhism and Sufism is a significant variable that illustrates the deep-rooted spiritual connection between India and Central Asia from – Buddhism in the 1st to the 7th century. The leading factor for spreading Buddhism over Central Asia was the Kushan empire's support, which allowed silk roots for trade; Greco-Buddhism flourished in Central Asia; the Sarvastivada school flourished; Mahayana teaching, etc. Later on, Sufism played a vital role from the 9th to 17th centuries in the spiritual infatuation between India and Central Asia that persists today. Tracking the spiritual confluence Buddhism dominated Bukhara according to Narshakhi's history. According to George Roerich, he was thrilled to discover that the real meaning of Bukhara's name is "*Vihara",* a Buddhist monastery. With time, Tashkent also must have been a renowned centre of Buddhism and an important centre of political power and economic prosperity (Dwivedi, 2014).

Both regions have had linkage through literary sources, sharing trade, culture, commodity ideas, and so on. The presence of Buddhism was a significant phenomenon that grappled with people's minds, not just as a spiritual or religious sect, but more as a way of life in Central Asia. Buddhism and Sufiism are magnificent relics between India and Central Asia, and they can still be seen as commonalities through culture, faith, or practice in most socio-cultural aspects. The most exciting fact is that every Central Asian state looked back for spinning the cultural splendour of India's most prominent leaders, writers, and greatness and was buried on its soil like Amir Khusru, Mir Ali, and Mirza Haider (Haider, 2003).

This incredible moment of history inoculates the cultural tapestries and depicts Buddhism propagation in Central Asia from India via China; many centuries later, Sufism came to India from Central Asia, which exhibited a deep cultural affinity. Sufism carved out a new trend, a bridge to flourish interfaith, spiritual unity, compassion, harmony and social upliftment, resonating across diverse communities in northern India. Famously, Persian scholar Al-Biruni belonged to the Uzbek-Khiva. He made a major contribution to the foundation of Indology, translated literature, the Bhagavad-Gita, and the Sankhya of Kapil, and Indian culture into the Arabic Language. As well as he extended their literature Al-Hind and Tehqiq, a Hind in the 11th century. All efforts have been made to provide cultural resonance and harmony with the socio-cultural, political, and religious aspects of Indian society. Another significant spiritual leader, like "Khwaja Syed Muhammad Qutbuddin Bakhtiar Kaki" who belonged to Osh, now a city of Kyrgyzstan, contributed to founding the Chishti order in Delhi after becoming an honorary Sufi saint and the Chishti Order by Moinuddin Chishti.

In the 15th century, another influential Uzbek poet, namely Mir Ali-Shir Nava'i, 15th century, devoted himself to greatly influencing India, especially the writing of Baburnama. Its has a profound cultural impact at present; several places in Uzbekistan, like national institutions, are named after Ali-Shir Nava'i, and his name has been resurrected as an essential figure. Further scholarly analysis, several Central Asia scholars served in the Mughal Durbar and later made India their home. Similarly, the 16th-century legendary figures called Mirza Muhammad Haidar Dulati, who belonged to Kazakhstan, served as the Governor of Kashmir under the Mughal Emperor Humayun. He is honoured and well known as Mirza Haidar, the son of Muhammad Husain Gurgan, a powerful noble family of the Dughlat tribe in south Kazakhstan near the Jambul region in Indian history (Stobdan, 2020). Further analysis made about Mirza Haidar has undoubtedly become a symbol of old liaison and a good reference of cultural link between India and Kazakhstan. Indeed, Mirza Haidar is considered significant in building Indo-Kazakh relations since its independence in 1991. Significant note on Kazakh officials and academia emphasise this historical aspect of India-Kazakhstan cultural ties, which is an effort to consolidate the cultural affinity. Similarly, another leader, popularly known as Bidel Dehlavi, Mawlana Abul-Ma'ani Mirza Abdul-Qadir Bedil. His contribution remains a symbol of the literary interaction between India and Tajikistan in the 17th century. His grave, Bag-Bidel (Garden of Bidel), is strong cultural and spiritual resonance between both sides. It is located opposite Purana Qila at Mathura Road, New Delhi, where Tajiks come to pay their obeisance and respect to their great Persian poet. All these cultural aspects entice the people's mind to underscore their cultural legacy.

Ibn Khaldun a prominent 12th-century historian talks about the true history of human life and the world environment which appears from various events, deals with civilisation, is associated with the state and its people's occupations lifestyles science handicrafts and everything else that takes place in the environment. India's Central Asia exhibits long, splendid interactions drawn through deep lineage regarding religious or spiritual interaction. It would be unfortunate if it weren't restored so far as the intimacy of culture and civilisations is concerned. Indeed, history is a reflection of a mirror that reflects what we are and our values lie, which both precious civilisations demand to exhibit in front of the present society. The scholar argues that challenges remain for intellectuals from both sides to reconstruct scattered historical legacies and bring solid

foundations; therefore, India and Central Asia must mutually build a beneficial strategic relationship.

In post-independence, these Central Asian states' questions about how the colonial era changed these dynamics have been engulfed. Yet, India has attempted to revive and strengthen interaction with the newly born semi-authoritarian democracy. Indeed, the colonial era impacted and reshaped the cultural dynamic between India and Central Asia; British rule disrupted trade routes and cultural interaction, therefore sharply declining to undertake direct interaction. The British colonial legacy profoundly influenced India's Central Asia relations because British policy was based on their economic interest, which curbed India's Central Asia traditional route and reduced the flow of cultural exchange through trade. The British colonial administration intended to induce political fragmentation of regional institutions in Central Asian states; therefore, swift changes were undertaken in regional politics and their debilitating interaction. Colonial policy often promoted cultural isolation; the British induced their cultural hegemony or mitigated indigenous culture, dimming the India-Central Asia historical interaction that included the languages, arts, and religious interaction. Strategic perspectives were the most significant concern for the British, and they firmly believed that Central Asia, as an imperial force under the Russian shadow, infringed on a cultural and economic relationship (Hamm, 2013). India has realised the gaps in interaction and has actively revived and strengthened ties with Central Asia regarding historical or cultural heritage matters. Indian approach aligned with enhanced trade relations, regional security, cultural exchange programs, and regional counterbalance from other powers reaffirmed as significant key players in contemporary Central Asian affairs.

Tab-1: Overview of Cultural Connotation Between India and Central Asia.

ASPECT	CULTURAL RELATIONS	INDIA	CENTRAL ASIA
HISTORICAL RELATION	Shared heritage through trade, migration, and cultural exchange.	Ancient trade routes, the Silk Road.	Historical connections via the Silk Road.
RELIGIOUS INFLUENCE	Buddhism spread to Central Asia from India, and cultural exchange through religion.	Hinduism, Buddhism, and Islam.	Predominantly Islamic, with some Hindu presence.
ART AND ARCHITECTURE	Influence of Indian motifs in Central Asian art and vice versa.	Diverse styles - temples, forts.	Islamic architecture - mosques, mausoleums.
LANGUAGE AND LITERATURE	Linguistic influences and shared literary traditions through historical ties.	Sanskrit, Hindi, and regional languages.	Turkic languages, Persian, and Russian.
TRADE RELATIONS	Economic interdependence fosters cultural exchange and interaction.	Growing trade partnerships.	Rich in resources - oil, gas, minerals.
MIGRATION PATTERNS	Cross-cultural influences through migration and settlement.	Indian diaspora in Central Asia.	Historical migrations from Central Asia to India
MODERN COLLABORATIONS	Increased cultural events, festivals, and educational exchanges.	Cultural exchanges, education initiatives.	B2B partnerships, tourism.
STRATEGIC ALLIANCES	Collaborative frameworks to address regional security and economic development.	Regional organisations - SCO.	Geopolitical significance -China, Russia.

Source: Ministry of External Affairs, (Stobdan, 2020).

Research results

Cultural exchanges played a pivotal role before the independence of Central Asian states, under the soviet era, especially in Bollywood Acting, dance, singing, etc. Subsequently, these states were essentially curtailed from the world mainstream by the soviet regime forces to suppress religious culture and promote the practice of a secular agenda. As a result of post-independence, these new sovereigns sought their cultural identities. India stood as a close partner opportunity to foster its interaction and start the revival of cultural exchange. India gained momentum to revive, embrace, and celebrate its old cultural heritage legacy. These have been exchanged and extended in collaboration with literature, music festivals, art exhibitions, student exchange scholarship programs, etc., to propel foreign policy based on old principles of peace, cooperation, and trustworthiness with new sovereign states.

According to Joseph Nye, cultural exchange is a soft power diplomacy that romanticism serves Nations seeking enhancement and attuned relationships through fostering goodwill between nations - a country's ability to exert influence through attraction and persuasion rather than coercion. Contemporary cultural exchange between India and Central Asia functions in innovation in a diverse range, including economic collaboration, improving opportunities and partnerships, and increasing trade, investment, and tourism. Moreover, cultural exchange extended the range of fostering a sense of community among nations, helping to resolve conflicts and promote stability, dialogue, and diplomacy. It connects their past historical footsteps, such as the Silk Road, and focuses on the rejuvenation of culture and heritage practice on a bilateral level to influence together. Contemporary cultural exchange enhances social cohesion in the sense of unity and diversity among people as shared values, and it fulfils the demands of education and innovation.

For matters of the peacebuilding process, Central Asian leaders have realised that their cultural links are not as strong as they thought they were, and in any case, this does not necessarily translate into greater security support (Bhadauria, 2014). The question is how cultural diplomacy has exerted a road map to leverage for India and Central Asia. A foundation of vibrant culture would promote stability through mutual understanding from both sides, which shows regional stability by fostering social cohesion and enhancing communication or identities among communities, encouraging peaceful cooperation and dialogues in the Central Asia states. Cultural ties further effectively counter extremism through moderate ideology and a sense of community and its requirements, promoting peaceful coexistence by promoting social norms. In addition, cultural institutions promote messages of cooperation, harmony and inclusivity (Haider, 2003). Three core variables determine or influence the contemporary interaction between regions that build relationships: education and languages, art and heritages, and culinary and musical exchanges. All three variables are deeply influenced and bear a cemental bond to both regions, depicting the strength of the cultural remains in people's hearts. Efforts from both sides present several exciting prospects, such as strengthening historical and civilizational interactions through cultural and religious heritage and promoting Buddhist cultural heritage. India's soft power strengthens diplomatic ties through yoga and Ayurveda, which are growing in Central Asia and have raised their interest in spirituality and sound health. The enhancement of entertainment and Bollywood will make India a more substantial regional soft power, and educational partnerships will be enhanced to promote Indian language and cultural studies, which bridge cultural gaps and encourage people-to-people ties. Along with that, India enhances science and technology to create skill development, and exchange research programs to fulfil the growing interest in the region.

The author argues India's economic security and strategic relations with the Central Asian States remain unsatisfactory, even though they have historical linkages; there's a need for fresh momentum at present (Kothari, 2020). Underlying the argument, cultural propositions are more vital than economic ones because they provide common ground for both regions, offering

consistency in the contemporary age. It must regain cultural connections by promoting classical dance in (CAS), such as Kathak, Odissi, and Bhangra, for instance centre for Indian Classical Dance and yoga in Almaty and Bahram Kumari Raja yoga, near Abaye Ave street, Micro district, Almaty, as well as Dimond Way of Buddhist Centre at Batyr Street 261 all has reflect deep rooted cultural practice for peace and wellbeing with India. Along with Bollywood cinema, bridges are being formed to fill cultural gaps and connect academia in India and Central Asia with examples of India TV's show "Kulfi Kumar Bajewala" and the popular Shah Rukh Khan classic "Dilwale Dulhaniya Le Jayenge" in Kazakhstan. Universities in these regions are increasingly participating in collaborative research projects and conferences focusing on ancient Indo-Central Asian connections, as well as exhibitions of Buddhism, Persian culture, and the Hindi, Sanskrit and Urdu languages, which have garnered significant media attention. It's expanding cultural exchanges through television broadcasts, referencing American political scientist Milton Cummings.

The post-Soviet cultural interaction is intense between India and Central Asia in general, and Kazakhstan in particular, in people-to-people interaction, with the largest diaspora there, including education, Bollywood, and tourism. Some significant instances can take place to analyse the last decade's momentous progress. The President of Kazakhstan, Nazarbayev, has greeted and sent a message to the Indian Prime Minister Modi and reassured them that Kazakhstan intends to continue with multifaceted cooperation and a friendly atmosphere between both democratic republics on the grounds of cultural, economic, or humanitarian levels. On Kazakhstan, India, its facts and perspective said by Kazakh Ambassador Doulat Kuanyshev, India is specifically attached and India is the symbol of rituals. And extending their message to Kazakhstan is sure that whoever heads the government of India's Indian policies toward Kazakhstan, as well as the pillars of India's foreign policy, will remain the same which depicts how Kazakhstan is deeply connected with India and its importance. As well as President Nazarbayev chose India to be the first country outside the Commonwealth of Independent States (CIS) to visit, just after regaining independence (Bhargava, 2014).

Prominent diplomat Ambassador Ashok Sajjanhar, in an article, notes area of space needs the demand of Kazakhstan and the expertise and capability of India are complementary to each other. The Kazakh festival "Saltanat" state dance assembly participates in the annual "Surujkunad" mela festival in India, and the "Nauryz" Kazakh base New Year festival in India which symbolizes goodness, wealth, and happiness. On the diplomatic level efforts to promote language education and learning of Kazakh and other languages, ties with the prominent Indian education institution Jamia Millia Islamia and the faculty of Oriental studies, University of Al-Farabi (KazNU), Almaty, Kazakhstan, directed deep enthusiasm and inspiration with cultural assimilation.

In the context of both cultures, education is paramount and remains one of Kazakhstan's top priorities. Leaders acknowledge the barriers to quality education and promote the development of higher education at the university level. Amity University in India has successfully organized international conferences in Kazakhstan since 2014, and in March 2024, the Department of Indology at Al-Farabi Kazakh National University, Faculty of Oriental Studies, held the first Hindi-language scientific and practical conference in Kazakhstan. All these aspects testify to the deep and enduring cultural affinity and mutual understanding between people, underscoring the importance of exploring new aspects of culture for the development of state-building, bilateral cooperation, peace, and prosperity.

Geopolitical Significance

The theory of Heartland propounded to engross geography in international politics, both literally and figuratively making its firm connotation that the rules of Eurasian control by the country will impose its supremacy over world politics. Who rules East Europe commands the Heartland, who rules the Heartland commands the World-island, who rules the World-island commands the World. The actual balance of political power at any given time is, of course, the product, on the one hand, of geographical conditions, both economic and strategic, and, on the other

hand, of the relative number, virility, equipment, and organization of the competing peoples (Scott & Alcenat, 2008). The geopolitical significance of Central Asia determined the pivot location of the Eurasian landmass, which magnified part of the heartland; therefore, global power forces influence its regional controls. Regarding India's regional interests, it picked up the Mackinder theory, which means acknowledging the strategic significance of the Central Asian region to safeguard its interests, to maintain the balance between power forces like Russia, China or even Western penetration. As the underlying significant chunk of a strategic framework for India to Central Asia represents the critical aspects of security, economic and diplomatic aspects are concerns. Accessing India and the challenging aspect of the heartland, primarily to underline that Central Asia is a region of the most strategic importance for India. It is located just beyond the northern part of India and is gaining influence that could enable Central Asia to extend its strategic depth as well. This region is also looking into the exit for maritime from land-based borders; thus, India's geographic position while providing access to the Indian Ocean, limits its ability to exert direct influence over the heartland. With the understanding of Mackinder's theory, Hartland has a source of advantages of maritime power over land power, like India, which surrounds the periphery of Eurasia.

To understand the geopolitical tapestry and the significance of Central Asia, "Curzon" believed that India was in South and Central Asia. India maintains a Consulate General in Kashgar till early 1950. Nehru envisioned the need for India to maintain physical contact with Central Asia, which became apparent from his letter to Joseph Korbel of the UNCIP mission in 1949, urging him not to let Gilgit and northern areas, the frontier areas of Kashmir, having a common border with Xinjiang be part of Pakistan arrangements in Pak-occupied Kashmir so that the community of overland trade and tariff between India and Central Asia could be ensured through mountain passes. Still, this move was not followed up on, even by Nehru himself (Warikoo, 2012). The Soviet dissolution paved the way for India to reestablish its age-old ties with five independent countries. India was forced to evolve policies to deal with the new political situation in these newborn countries. To understand mutual interest through the geopolitics dimension to underline the phase of 1990, decades of changes and uncertainty, both India and Central Asia were revising their domestic policies perspective as well as rejuvenating the international political approach, including the trade, commerce, diplomacy, cultural values, security, and defence etc. with these significant India and Central Asia set out to reformulate their national and regional interest to maintain the larger goal of peace, stability, and security (Pandey, 2012).

By the lights of geopolitical repository India's cultural diplomacy can be a powerful soft power tool for the fulfilment of strategic and economic interests, like Enhancing Regional Cooperation and Connectivity through the Shanghai Cooperation Organisation and the International North-South Transport Corridor connection with Chabahar Port, the most strategically important aspects and best reply to China's Belt and Road Initiative (BRI). Promote the strategic use of digital platforms, e-learning and virtual cultural programs such as cultural outreach through online proceedings, social media, webinars, digital content, screening online courses, and regular online cultural programs, like dance, music, tutorial or language courses. Cultural diplomacy can promote regional security and development in Central Asia through tolerance, dialogue, and peace-building through sharing educational initiatives and cultural exchanges. The stage of bringing out the illusion that the three triangulation powers forced putting a lot of cultural baggage, without losing a chance. To understand the instance of China in the Education aspect, the Chinese president proposed a yearly education plan for Central Asia to promise more than 13000 scholarships to study in China and place 10000 Confucius Institute teachers and students for study and 22000 students from all of Central Asia regions (Jiang, 2021). It has been widely promoted as a soft-power agenda through educational institutions that offer learning about the Chinese language, history, culture, and spiritual values. The question is what the comparisons stand for. India's cultural diplomacy counterbalances Chinese influence and could be an apparatus to enhance its presence in the region. All these

significant aspects depict geographical proximity to take an advanced step toward grabbing the advantages of natural resources by Russia and China.

As far as the Central Asia case is concerned, culture has always been integral to geopolitics. India has a significant prospect of being strengthened in its geostrategic position. As such, a step has been taken forward: extending the neighbourhood. Throughout the leading instance, India and Central Asia have been historically and culturally connected through silk roots, which flourish in philosophical and religious dynamics. Moreover, enhancing the soft power foothold builds interaction with the local community and promotes regional cultural centres, economic ties, and strategic objectives; thus, the cultural tools have become India's geostrategic advantages in Central Asia.

Tab 2: India's Projects/ Investment in Central Asia: Worth $3 billion.

Country	*Sector*	*Investment*	*Project*	*Explanation*
Kazakhstan	Energy in fracture	$2 billion	Uranium Mining Infrastructure Development	Collaboration in uranium extraction and processing. Investment in transport and logistics infrastructure.
Uzbekistan	Textiles pharmaceutical	$756.60 million	Textile Manufacturing Investments in pharmaceutical production and distribution.	Establishing textile factories for local production. Investments in pharmaceutical production and distribution.
Tajikistan	Security and Transport	$ 24.197 million	Community development, road infrastructure, transport communication, and agro-industry.	The development of the capacity to boost security enhances renewable energy. Initiatives to enhance agricultural productivity.
Kyrgyzstan	IT Education, Culture	$118 million	Agriculture, textile, hydel power and pharmaceutical Hydropower Project IT Collaboration	Investment in hydropower generation projects. Initiatives to enhance IT infrastructure and services.
Turkmenistan	Infrastructure Education	$41.26 million	Infrastructure Development Educational Exchanges	Projects to improve transport and connectivity, INSTC. Scholarships and educational programs for students.

Sources: Ministry of External Affairs (MEA), UNTCAD, IMF.

Economic collaboration

Leveraging the economic perspective to invest in Central Asia has focused on a tiny trade volume, which shows some political gaps in the regular interaction, but has been induced in just the last decades. Significant issues which need to be underlined are the competing Influence of Russia and China, the China-Pakistan Economic Corridor (CPEC), and Infrastructure Gaps in India, especially as trading the inefficient logistic chain becomes less attractive. Regarding financial and investment constraints, Central Asian countries are challenging for foreign investors at the political and economic levels. Indian businesses, throughout the long-term economic level, are hindered by huge potential inefficiency in bureaucracy or a lack of transparency. Issues such as currency and foreign exchange regulations have complex transactions, and currency is not promptly convertible; therefore, it has impacted the trade investment between India and Central Asia. Both governments must promote digital transactions like Unified Payments Interface **(**UPI) for trade exchanges to

resolve the payment issues. It's better to understand the competitive nature between India, China, and Russia, which is traditionally linked with Central Asia and has become a focal point, particularly in sectors like intrastate energy and trade. India has taken some steps and challenges to secure a share and project a presence in China. BRI has widespread coverage in the Central Asian markets. On the frontal side, Russia has dominated possession over the region in the areas of security and economics, which led to reluctance among some Central Asian states to provide a stronger contestation among the three powers. The highlighting of the significant aspects is to keep greater attention to bilateral cooperation between India and Central Asia gapes where found well establish trade missions, business chambers or connections between corporations etc. along with the limited presence of the Indian private sector in Central Asia on the other hands Central Asia have more tuned position with Russia and China makes difficulties with India footholds in manufacturing, mining, and energy sectors these on these aspects need to make greater attention.

Countering radicalisation

Meanwhile, the effective apparatus for radicalisation, in a Central Asian region, poses threats at any time, promoting inclusive cultural values including educational diplomacy can provide an alternative to extremist ideology. India has a solace experience with framing its pluralistic society, which offers to extend its valuable lesson to countries of Central Asia by fabricating diverse, religious, peaceful coexistence. Understanding the aspects of religious harmony in the region, there must be emphasis on religious tolerance, respect the diversity, peace programs, and countering radicalisation. To look into the gist of cultural aspects of Central Asia, scholars like "Kutay Oktay" shed light on how tourism functions as a phenomenon that creates income and employment opportunities through the sociocultural aspects of the region, understanding the challenges and prospects. Although making a peaceful policy on tourism by the government initiative plays an essential role in preventing war and other conflicts and promoting intra-regional investment by other countries, especially for sharing common historical and cultural interaction. Propelling the concept of community-based tourism in Central Asia reconciles the potential to attract Wealthy tourists and lead to prosperity in the hands of the people (Oktay, 2009). All republics' respective cultural tourism aspects flourish through sound motives and trickle-down opulence to their peoples. To avoid hindrance, they must focus and exert efforts on intra-regional issues in the region, such as the passive nature of the government or religious extremism.

The threat of radicalization and terrorism in Central Asia, where all five states cite terrorism as a major security threat, may vary in location, as some states have external characteristics, such as Kazakhstan and Turkmenistan (Buzurtanona, 2010). The issues of terrorism and radicalism are some of the most pressing issues of regional instability in Central Asia, where different radical organizations are prevalent, such as the Islamic Movement of Uzbekistan, Islamic Jihad Union, East Turkestan Islamic Party, Hizb ut-Tahrir al-Islami, and the most famous one is the Kurdistan Workers Party's Lashkar-e-Toyba, and many more. Therefore, it can be stated that stability and security in the regions are important aspects in the development of relations using cultural diplomacy. Instability and security issues in the Central Asian regions can be described in terms of various factors such as border conflicts, religious extremism, water resource conflicts, political instability, and ethnic conflicts. Sociopolitical discourses could be developed in the improvement of cultural relations.

Religious extremism is also a serious problem in this region. For example, the revival of the Taliban movement is a threat to the Central Asian region (CAR). Islamist radical movements in Uzbekistan or Khorasan Province are a group of militant organizations. Other terrorist organizations like Islamic Jihad Union and Hizb ut-Tahrir al-Islami are extremely prevalent and are causing instability across all Central Asian states. They are a serious threat to all Central Asian states. Conflicts over water resources are another major reason for instability in all Central Asian states. For example, rivers like Amu Darya and Syr Darya are sources of instability between Uzbekistan and Kyrgyzstan and Tajikistan. Irrigation water is a major resource that is a reason for conflict

between Uzbekistan and Kyrgyzstan and Tajikistan for agricultural purposes. Kazakhstan is also facing issues with China regarding water utilization in rivers like Irtysh and Ili.

A strong cultural relationship contributes to political and regional stability in the Central Asian state. Likewise press release Security Council states that the efforts to encourage the United Nations regional and subregional organisations can prevent and resolve conflicts and improve collective security. Promoting regional peace and stability through abiding respect for justice and the rule of law in the relationship among the countries leads to a strategic culture propounded by "Jack Snyder" and "Sayad Mosaddeq Khalili", who noted that culture has a significant role in enhancing better relations among countries. Likewise, throughout the way of cultural diplomacy India engages with Central Asia promoting a sense of unity and mutual trust, and the grounds of common culture can serve as a deeper cooperation and foundation aspect of reducing conflict and fostering peaceful coexistence. Framing the importance of power by saying soft power usually takes longer to show results is very effective such as soft power diplomacy bound to do so (Jr, 2020).

It is a multifaceted and comprehensive approach to addressing the issue of extremism and radicalisation in Central Asian states to address socioeconomic conditions, regional cooperation, and governance, to promote adequate religious tolerance can radicalisation of the region and to build a more resilient and stable region. But need to understand the gaps here. The gaps in social cohesion are filled by promoting cultural and social inclusion. It results in ensuring that ethnic and religious minorities are included in the mainstream social, economic, and political fabric of society. It is through this that society can reduce vulnerability and marginalisation and curb extremist ideologies in the region.

Also, youth are a potential source for the direction of the mainstream to engage in meaningful activities like civic engagement, arts, and sports. These steps can prevent the feeling of disillusionment and exclusion from society, leading to efforts by the regional government and promoting inter-regional powers, such as enclosing India from interaction with youths and promoting education exchange programmes. Cultural assimilation has a strong soft-power apparatus on acting silently, gradually leading to profound positive impacts on minds and gradual but effective results so far as radicalisation is concerned.

Challenges and Opportunities

Navigating several challenges, including competition from other major powers such as Russia, China, and Turkey, and limited cultural institute development and regional instability. Underlining the competition among significant powers, for instance, Russia has shared profound cultural affinity and linguistic and political ties with Central Asia since the legacy of the Soviet Union, such as Russian languages, media and cultural institutions and education are still very influential in the entire region and all five countries are given priorities to Russia presence which shows the Indian cultural outreach is overshadowed. Currently, the volume of Russian economic trade is about 45 billion dollars in 2025. Similarly, China also emphasises making a stronger presence in the entire region. For instance, BRI has leveraged a massive economic and strategic approach. The massive Chinese investment of more than 66.1 billion dollars in major projects like the Digital Silk Roads China Central Asian oil pipeline and hydro-projects etc. furthermore, Turkey have shared their profound cultural relation with the Central Asian state through many Central Asian ethnic belonging to Turkic culture and Turkey has taken advantages and promote the soft power, linguistic, cultural heritage and religious affinity especially formed the festival like Nauruz and modern venues such as Meikin Asia International Music Festival etc. and economic perspective total volume of investment about 8.6 billion dollars. Lack of education investment in the region is a barrier to India's cultural approach, which is conducted in Hindi or English in a small sphere, including the culture; programs include literature, music and education exchanges, while these countries primarily speak the Turkic languages and Russian. In this instance, there is a need to invest more in languages which can be taught in these language programmes and facilitate better cultural exchanges. Bollywood products are popular among the Central Asian populations, but not

as much as Russian and Turkish pop-culture. Even local Central Asian TV channels prefer to watch Russian Films or Turkish or other similar TV shows, which are challenging aspects of Indian cultural diplomacy that attract the Central Asian region. By navigating these challenges, India can make their cultural diplomacy an impactful limit of its foreign policy towards Central Asia; it's still making progressive efforts and deeper political, economic or cultural engagements.

India's cultural approach in Central Asia opens a number of exciting prospects, including strengthening history and civilization through cultural and religious heritage, as well as promoting Buddhist cultural heritage in countries such as Tajikistan, Uzbekistan, Kyrgyzstan and Kazakhstan. India's cultural efforts at the diplomatic level echo the cultural emphasis of Indian-Mughal history on the exchange of arts, caricatures and languages. India's soft power strengthens diplomatic interaction through yoga and Ayurveda, which are becoming most popular among people of middle age, thanks to the World Yoga Day established by New Delhi in 2014, thereby there is a growing interest in these areas as a way to connect with spirituality and strong health. Thanks to a pragmatic approach, improving education, institutional programs and a number of other programs will overcome the cultural gap and encourage people to develop interconnections. In this regard, more effective channels of interaction are the IT sector (educational programs, outsourcing), Bollywood production and ITEC / ICCR scholarship programs corresponding to the priorities of regional development. Along with this, it is necessary to develop science and technology to create an exchange of experience and research programs that will satisfy the growing interest in the region. In the context of the digital platform, as well as such strategic promotion tools as e-learning, virtual cultural programs, online events, social networks, digital content, exhibitions and regular online cultural programs such as dances, music, educational materials, etc., special attention should be paid to cultural diplomacy, which promotes the spread of cultural aspects and comprehensive solutions to emerging problems.

Conclusion

The long culture and civilisation between India and Central Asia highlight the deep-rooted complementary significance of the relationships. This pathway brings the cultural exchange and commonalities interactions dating back centuries, facilitating the flows of arts, ideas, relations, and languages along the long track of the Silk Road. Underlining these exchanges has left an incredible and undeniable mark on both regions' socio-cultural fabric, bringing the need for refabrication or carving out at a contemporary juncture. It's not just to say that the cultural ties between India and Central Asia are merely historical curiosities, but more than a basis of stratification built into modern-day cooperation and the strengthening of long-lasting fondness for brotherhoods. Sharing religious and cultural elements dating back to Buddhism reflects modern commonalities, fosters mutual understanding, and serves as the foundation of contemporary diplomatic or economic partnerships on determination and dedication. These are interactions and particular frameworks to geopolitical contexts where both democratic regions are focused or extended to collaboration on current demand trade, energy, and security. Furthermore, the resurgence of interest is evident in Central Asia from an Indian perspective, a growing aspiration as a regional power deals with broader aspects of Eurasian geopolitics. Meanwhile, Central Asia locations bring out the essential bridges between East and West and align with the strategic ambition to charge cultural diplomacy as a key element to foster mutually stronger ties. Mutual engagements form both sides; therefore, it goes beyond economic considerations and effort to encompass cultural diplomacy as an essential apparatus to shape regional dynamics. The cultural interactions between India and Central Asia serve not merely as a "flow of fluid" for historical interaction but also as a framework for future strategic alliances to maintain mutual interest. Due to the enhanced nature of cooperation in various domains, cultural linkages will play a pivotal role in realising common interests and advancing regional stability at both levels. In contrast, required aspects also underline the preservation of these elements.

References:

Akcali, 2011 – *Akcali P.* Turkey and Central Asia after Two Decades // Contemporary Central Asia. 2011. Vol. XV, No. 3. P. 51–65.

Ang et al., 2015 – *Ang I., Isar Y.R., Mar P.* Cultural diplomacy: beyond the national interest? // International Journal of Cultural Policy. 2015. Vol. 21, No. 4. P. 365–381.

Asad, 2022 – *Asad Z.* Immanuel Wallerstein's Theory of the World System, Geopolitics and Geoculture // ENDLESS: International Journal of Future Studies. 2022. Vol. 5, No. 2. P. 157–169.

Asiva, 2017 – *Asiva Noor Rachmayani.* Cultural Diplomacy: Arts, Festivals and Geopolitics / ed. by M.D. Šešić. 2017.

Bajpai, Pant, 2013 – *Bajpai K.P., Pant H.V. (eds.).* Indian Foreign Policy: A Reader. Oxford : Oxford University Press, 2013.

Bhadauria, 2014 – *Bhadauria S.* Central Asia and Regional Security: Central Asia's Regional Security: US Perspective / ed. by P.L. Dash, A. Sengupta, G.M.M. Bakhadirov. Delhi : Knowledge World Publication, 2014.

Bound et al., 2007 – *Bound K., Briggs R., Holden J., Jones S.* Culture is a central component of international relations. It's time to unlock its full potential: Cultural Diplomacy. 2007. 111 p.

Buzurtanona, 2010 – *Buzurtanona M.* Framing of Terrorism and Some Practical Implications for Central Asian States // Contemporary Central Asia. 2010. Vol. XIV, No. 3. P. 24–29.

Caspian Post, 2026 – Central Asia, Türkiye and Rise of Regional Connectivity : [Electronic resource] // Caspian Post. 2026. 29 January. URL: https://caspianpost.com/analytics/central-asia-turkiye-and-rise-of-regional-connectivity (accessed 15.02.2026)

Chang, 2017 – *Chang C.* Rethinking prehistoric Central Asia: Shepherds, farmers, and nomads. 2017.

Griffith Asia Insights, 2025 – China Belt and Road Initiative (BRI) Investment Report 2025 H1 : [Electronic resource] // Griffith Asia Insights. 2025. 17 July. URL: https://blogs.griffith.edu.au/asiainsights/china-belt-and-road-initiative-bri-investment-report-2025/ (accessed 15.02.2026)

Consortium et al., 2018 – *Consortium P., Academies D., Institutes S.S.* Countering Islamic Radicalism in Central Asia // Connections. 2018. Vol. 5, No. 4. P. 93–106.

Dave, 2016 – *Dave B.* Resetting India's Engagement in Central Asia: From Symbols to Substance. Singapore : S. Rajaratnam School of International Studies, 2016. 18 January.

Debasis, 2021 – *Debasis Bhattacharya.* India-Central Asia Relations: Growing Convergences // Indian Foreign Affairs Journal. 2021. Vol. 16, No. 4. P. 341–350.

Doraiswamy, 2023 – *Doraiswamy R. (ed.).* Cultural History of Central Asia. New Delhi : Routledge, 2023.

Faucher, 2016 – *Faucher C.* Cultural diplomacy and international cultural relations in twentieth-century Europe // Contemporary European History. 2016. Vol. 25, Special Issue 2. P. 373–385.

Genauer, 2024 – *Genauer D.U.,* D.J. Shifting Geopolitics of Central Asia: The Regional Impact of the Russia-Ukraine War. Canberra : Australian Institute of International Affairs, 2024. P. 4–7.

Gidadhubli, 2009 – *Gidadhubli R.G.* Security Concerns of Central Asia: Need for Effective Regional Cooperation // Contemporary Central Asia. 2009. Vol. XIII, No. 2. P. 6–13.

Giyasov, 2009 – *Giyasov N.I.* Language Situation in Central Asia in the Post-Soviet Period // Contemporary Central Asia. 2009. Vol. XIII, No. 1. P. 16–19.

Haider, 2003 – *Haider M.* Central Asia: The Great Game Replayed, an Indian Perspective / ed. by N. Joshi. New Delhi : New Century Publication, 2003.

Hamm, 2013 – *Hamm G.* Revisiting the Great Game in Asia: Rudyard Kipling and popular

history // International Journal. 2013. Vol. 68, No. 2. P. 395–405.

Hansen, 2013 – *Hansen V.* The Silk Road: A New History with Documents / rev. by J. Rose // Bulletin of the Asia Institute. 2013. Vol. 27. P. 163–164.

Jr, 2020 – *Jr J.S.N.* Countering the Authoritarian Challenge. 2020. 15 p. P. 94–109.

Kaw, 2012 – *Kaw M.A.* India and Central Asia: Two Decades of Transition. Kashmir and Central Asia: Past Legacy and Future Continuum / ed. by P.L. Dash. Oxford : Oxford University Press, 2012.

Khan, 1995 – *Khan R.M.* Potential of Interstate Conflict in Central Asia and Its Implications for the Region // Institute of Strategic Studies Islamabad. 1995. Vol. 17, No. 3. P. 130–139.

Kirill Nourzhanov, Peyrouse, 2021 – *Kirill Nourzhanov, Peyrouse S. (eds.).* Soft Power in Central Asia: The Politics of Influence and Seduction. Lanham : Lexington Books, 2021.

Kothari, 2020 – *Kothari R.K.* India's Strategic Interests In Central Asia // Kapur Surya Foundation. 2020. Vol. 24, No. 1. P. 100–117.

Miranda et al., 2022 – *Miranda G.* [et al.]. Asian Territorial and Maritime Disputes: A Critical Introduction. 2022.

Mishra, 2012 – *Mishra R.* India and Central Asia: Two Decades of Transition. Silk Route: Transcendental Values in Time and Space / ed. by P.L. Dash. Oxford : Oxford University Press, 2012.

Mohapatra, 2014 – *Mohapatra N.K.* Central Asia and Regional Security: Central Asia: between Classical and Critical Geopolitical / ed. by P.L. Dash, A. Sengupta. Delhi : KW Publisher, 2014.

Oktay, 2009 – *Oktay K.* The Role of Tourism in The Integration of Central Asia // Contemporary Central Asia. 2009. Vol. XIII. P. 27–35.

Pandey, 2012 – *Pandey S.K.* India and Central Asia: Two Decades of Transition. India, Central Asia: The Importance of Central Asia / ed. by P.L. Dash. Oxford : Oxford University Press, 2012.

Pradhan, 2015 – *Pradhan R.* India's Soft Power in Central Asia: Why it Must Act on the Look North Policy // Mainstream Weekly. 2015. Vol. LIII, No. 29. P. 1–13.

TASS, 2025 – Putin says Russia's trade with Central Asia rises by 4% in 2025 : [Electronic resource] // TASS. 2025. 9 October. URL: https://tass.com/economy/2027621 (accessed 01.02.2026).

Scott, Alcenat, 2008 – *Scott M., Alcenat W.* Revisiting the Pivot: The Influence of Heartland Theory in Great Power Politics. 2008.

Stobdan, 2020 – *Stobdan P.* India and Central Asia: The Strategic Dimension. New Delhi : Manohar Parrikar Institute for Defence Studies and Analyses, 2020.

Sunita Dwivedi, 2014 – *Sunita Dwivedi.* Buddha In Central Asia. Delhi : Rupa Publication, 2014.

Umarov, 2010 – *Umarov K.* Problem of Social Security in the Crisis Period // Contemporary Central Asia. 2010. Vol. XIV, No. 1. P. 1–5.

Wagner, 2010 – *Wagner C.* India's Soft Power // India Quarterly: A Journal of International Affairs. 2010. Vol. 66, No. 4. P. 333–342.

Warikoo, 2012 – *Warikoo K.* India and Central Asia: two decades of transition. India and Central Asia: Potential Implications for Power Rivalries in Eurasia / ed. by P.L. Dash. Oxford : Oxford University Press, 2012.

Zanella et al., 2024 – *Zanella C.K., Junior E.J.N., da Silva L.R.* Cultural Diplomacy and Soft Power: critical analysis and methodological application // Revista Brasileira de Politica Internacional. 2024. Vol. 67, No. 1. P. 1–18.

Zhou et al., 2022 – *Zhou J., Barnes P., Gustafsson M.S.* The Developing Role of Cultural Diplomacy in Soft Power? A Case Study of Japanese Cultural Promotion. 2022.

[1]Нирмал Кумар Гаджил.,*[2] Еслямгариев А.А., [3] Кокеева Д.М.
[1] Пондичери Университеті, Пудучери, Үндістан Республикасы.
[2] Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті, Алматы, Қазақстан.
[3] Нұр-Мүбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы, Қазақстан.
E-mail: [1]nk9464074@gmail.com, [2] eslyamgarievalmas@gmail.com [3] d.kokeyeva@nmu.kz

ҮНДІСТАН ЖӘНЕ ОРТАЛЫҚ АЗИЯ: ТАРИХИ-МӘДЕНИ БАЙЛАНЫС

Аңдатпа. Ғасырлар бұрын Үндістан мен Орталық Азия арасында тарихи, мәдени және экономикалық өзара ықпалдастықтың маңызды кеңістігі қалыптасқан, бұл байланыстар қазіргі қатынастарда да көрініс табуда. Тарихи сабақтастық пен қазіргі стратегиялық өзара әрекеттестікке басымдық бере отырып, зерттеу Үндістан мен Орталық Азия арасындағы мәдени динамиканы қарастырады. Қазіргі геосаяси ахуал мен мәдени алмасулар экономикалық ынтымақтастық, аймақтық тұрақтылық және мәдени дипломатия тұрғысынан талданады. Сонымен қатар, зерттеу қазіргі саяси шиеленістерді атап өтіп, экономикалық теңсіздік мәселелерін қарастырады және мәдени факторлардың екіжақты серіктестікті нығайтудағы рөлін көрсетеді. Мақалада мәдени дипломатияның аймақта тұрақтылық пен өзара дамуды қамтамасыз етудегі маңыздылығы негізделеді. Бұл мақалада Үндістан мен Орталық Азия мемлекеттері арасындағы тарихи және мәдени байланыстар ұзақ мерзімді өркениеттік өзара әрекеттестік, сауда жолдары және мәдени ықпалдастық тұрғысынан қарастырылады. Зерттеудің негізгі мақсаты – ежелгі дәуірден қазіргі кезеңге дейінгі өзара ықпалдастық эволюциясын талдау және оның тұрақтылығына әсер еткен негізгі факторларды айқындау. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, ежелгі кезеңнің өзінде бұл аймақ Ұлы Жібек жолы бағыттарын қамтыған кең ауқымды өңіраралық байланыстар жүйесінің құрамында болған, онда діни идеялар, тілдер мен өнер түрлерінің алмасуы жүзеге асқан. Мақалада тіл, өнер және сопылық ілім арқылы жүзеге асқан мәдени алмасулар қарастырылып, олардың ортақ тарихи кеңістіктің қалыптасуына елеулі ықпал еткені дәлелденеді. Қазіргі кезеңде бұл өзара әрекеттестік аймақтық дипломатия, білім беру және мәдени саясат аясында жаңа мазмұнға ие болуда. Зерттеудің әдіснамалық негізін салыстырмалы-тарихи және өркениеттік тәсілдер, сондай-ақ мәдени-антропологиялық зерттеу элементтері құрайды. Зерттеу Үндістан мен Орталық Азия мемлекеттері арасындағы өзара әрекеттестіктің жүйелі әрі көпқабатты сипатқа ие екенін, оның терең тарихи жады мен мәдени өзара тәуелділікке негізделгенін және қазіргі геосаяси үдерістер жағдайында өзектілігін сақтап отырғанын дәлелдейді.

Кілт сөздер: Үндістан, Орталық Азия, геосаясат, мәдени байланыстар, дипломатия, экономикалық ынтымақтастық

[1] Нирмал Кумар Гаджил.,*[2] Еслямгариев А.А., [3] Кокеева Д.М.
[1] Университет Пондичери, Пудучери, Индия.
[2] Казахский Национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.
[3] Университет исламской культуры «Нур-Мубарак», Алматы, Казахстан.
E-mail: [1] nk9464074@gmail.com, [2] eslyamgarievalmas@gmail.com [3] d.kokeyeva@nmu.kz

ИНДИЯ И ЦЕНТРАЛЬНАЯ АЗИЯ: ВЗАИМОСВЯЗЬ ЧЕРЕЗ ИСТОРИЮ И КУЛЬТУРУ

Аннотация. Много веков назад Индия и Центральная Азия были связаны значимыми историческими, культурными и экономическими взаимодействиями, которые находят отражение и в современных отношениях. С акцентом на историческую преемственность и современные стратегические взаимодействия в исследовании рассматривается культурная

динамика между Индией и Центральной Азией. Современная геополитическая ситуация и культурные обмены анализируются с точки зрения экономического сотрудничества, региональной стабильности и культурной дипломатии. В работе также поднимаются вопросы современных политических напряжений, проблем экономического неравенства и подчеркивается роль культурных факторов в укреплении двустороннего партнерства. Статья аргументирует значимость культурной дипломатии как инструмента обеспечения стабильности и взаимного развития региона. В статье рассматриваются исторические и культурные связи между Индией и государствами Центральной Азии через призму долговременного цивилизационного взаимодействия, торговых путей и культурных заимствований. Основной целью исследования является анализ эволюции взаимодействия от древности до современности с выявлением ключевых факторов, влияющих на его устойчивость. Результаты исследования показывают, что уже в древности данный регион входил в систему межрегиональных связей, включая маршруты Великого шелкового пути, где происходил обмен религиозными идеями, языками и формами искусства. В статье рассматриваются культурные обмены в области языка, искусства и суфизма, оказавшие значительное влияние на формирование общего исторического пространства. В настоящее время это взаимодействие приобретает новое измерение в рамках региональной дипломатии, образовательной и культурной политики. Методологическую основу исследования составляют сравнительно-исторический и цивилизационный подходы, а также элементы культурно-антропологического анализа. Исследование доказывает, что взаимодействие между Индией и странами Центральной Азии носит системный и многослойный характер, основанный на глубокой исторической памяти и культурной взаимозависимости, что сохраняет его актуальность в условиях современных геополитических процессов.

Ключевые слова: Индия, Центральная Азия, геополитика, культурные связи, дипломатия, экономическое сотрудничество

Information about authors:
Nirmal Kumar Gadgil – PhD student, Pondicherry University, Puducherry, India
Yeslyamgariev Almas, PhD student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
Dariga Kokeyeva – Associate professor, Nur-Mubarak Egyptian University of Islamic Culture, Almaty, Kazakhstan

Авторлар туралы мәлімет:
Нирмал Кумар Гаджил – PhD докторанты, Пондичери университеті, Пудучери, Үндістан Республикасы
Еслямгариев Алмас Азаматович – PhD докторант, Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
Кокеева Дарига Молдагалиевна – қауымдастырылған профессор, Нұр-Мүбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы, Қазақстан

Сведения об авторах:
Нирмал Кумар Гаджил – PhD докторант, Университет Пондичери, Пудучери, Индия.
Еслямгариев Алмас Азаматович, PhD докторант, Казахский Национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан
Кокеева Дарига Молдагалиевна – ассоциированный профессор, Университет исламской культуры «Нур-Мубарак», Алматы, Казахстан

Келіп түсті 16 қаңтар 2026 жыл
Қабылданды 12 мамыр 2026 жыл

МРНТИ 03.23.25 https://doi.org/ 10.63051/kos.2026.2.118

[1*]Амирбекова С.К. **[2] Сарқытқан Қ.** **[3] Дюсенов Б.Д.**
[1,2,3] Институт востоковедение имени Р.Б.Сүлейменова, Алматы, Казахстан
E-mail: [1]sagynysh.amirbekova@mail.ru, [2] kaster012@mail.ru,
[3]bagdat75@inbox.ru

ИСТОРИКО-ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ СВЕДЕНИЯ О ХОРЕЗМЕ И МАВЕРЕННАХРЕ В КНИГЕ «ТАКВИМ АЛЬ-БУЛДАН» АБУ АЛЬ-ФИДЫ: НА ОСНОВЕ МАТЕРИАЛАМ ВАТИКАНСКОЙ ВЕРСИИ

Аннотация. Данная статья является ценным источником по средневековой географики Мавереннахра и Хорезма. Цель статьи исследовать совершенно новую часть материала по географии этих территорий из хранилищ рукописей Архива Ватикана по книге Абу аль-Фиды «Таквим аль-булдан». Изучение средневековой географики с арабских источников остается актуальной темой современных источниковедческих исследований. Работа проведена на основе перевода, анализа и обработки материала о территорий Хорезма и Мавереннахра из книги Абу аль-Фиды «Таквим аль-булдан». Новизна статьи заключается в том, что впервые в научный оборот вводится ценные данные о Хорезме и Мавереннахре, а именно анализ описания городов, селений и их местоположений на основе комплексных исследований письменных, археологических, устных и других источников создают основу для интерпретации разных сведений о средневековой истории Казахстана и Центральной Азии. В качестве метода были использованы – кодикология и палеография, с помощью чего были сделаны описание средневековой книги, включая анализ глав, касающей городов и селений Хорезма и Мавереннахра с небольшими отрывками перевода. Проведенный анализ приводит к выводу книга, что «Таквим аль-булдан» собрала в себе материалы крупнейших письменных памятников из многих рукописных фондов мира и является надежной источниковой базой для изучения средневекового Казахстана и стран Центральной Азии.

Благодарность: Статья выполнена в рамках программно-целевого финансирования проекта Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «Ранняя и средневековая история, культура Тюркского мира по новым уникальным материалам Ватикана и стран Западной Европы» (ЖТН: BR24993132:)

Ключевые слова: Абу аль-Фида, «Таквим аль-булдан», Хорезм, Мавереннахр, арабские географические источники, архив Ватикана

Введение

В течение многих веков развивалась история народов Центральной Азии в тесном контакте с арабскими, тюркскими, китайскими, иранскими и монгольскими цивилизациями. Средневековые письменные манускрипты являются ценными источниками для изучения географической, топонимической, этимологической, этнополитической истории территории Мавереннахра и Хорезма. Географические исследования духовного наследия Азии, основанные на конкретных материалах, позволят сделать новый научный вклад в реконструкции не только географического, но и культурного, исторического, религиозного и архитектурного наследия тюркских народов. Глубокое изучение арабских рукописных источников и архивных материалов имеет большое научное, археологическое, этнографическое, лингвистическое и практическое значение для правильного понимания средневековых исторических процессов, приобретает разработка проблем историко-культурных взаимосвязей народов с древности по настоящее время. Разработка многих проблем истории, культуры Казахстана и его взаимоотношений с соседними народами на

обширной источниковой базе является весьма актуальной и сложной задачей (Сборник..., 2005: 5).

Материалы и методы исследования

Сочинение Абу ал-Фиды (1273–1331) «Таквим ал-булдан» (تقويم البلدان) представляет собой один из классических образцов исламской географической литературы. Данный труд, систематизировавший географические знания средневекового мусульманского мира, широко используется в качестве важнейшего первоисточника при исследовании исторической географии Хорезма, Мавераннахра, Туркестана, Дешт-и Кыпчака и сопредельных регионов. Хотя к настоящему времени сохранилось несколько рукописных списков этого сочинения, особую научную значимость среди них представляет манускрипт Vat. ar. 266 из собрания Ватиканской апостольской библиотеки. Рукопись Vat. ar. 266 хранится в фонде «Vaticani arabi» Библиотеки Апостолики Ватикана. Труд Абу ал-Фиды «Таквим ал-булдан» занимает первые 125 листов данного манускрипта. Согласно сведениям современного цифрового каталога, рукопись относится к числу ранних списков XIV века. В последующие разделы этой рукописи, имеющей характер кодекса (сборника), включены и другие сочинения. Тем не менее, ключевая научная ценность данного манускрипта заключается в том, что он сохранил текст Абу ал-Фиды в сравнительно полном объёме и в ранней редакции.

Рисунок 1. Vat. ar. 266 – «Таквим ал-булдан» (تقويم البلدان)

История формирования фонда восточных рукописей Ватиканской библиотеки восходит к XVI–XVII векам. Тюркские, арабские и персидские рукописи в ватиканском собрании аккумулировались посредством различных коллекций. По данным Этторе Росси, восточные фонды Ватикана сформированы из коллекций Ватикана (Vaticani), Барберини (Barberiniani), Борджиа (Borgiani), Россиани (Rossiani) и Киджи (Chigiani), а их сложение стало результатом собирательской деятельности, ведущейся на протяжении нескольких столетий. Фундаментальным исследованием по истории восточных манускриптов в Ватиканской библиотеке признан труд Джорджо Леви Делла Вида «Ricerche sulla formazione del più antico fondo dei manoscritti orientali della Biblioteca Vaticana» (Della, 1939). На это же исследование опирается и Э. Росси (1894-1955) для экспликации процесса формирования ватиканских восточных фондов (Rossi, 1948).

История поступления в Ватикан рукописи Vat. ar. 266, содержащей сочинение Абу ал-Фиды, тесно связана с общими тенденциями формирования арабских фондов библиотеки. В XVI–XVII веках Ватикан приобретал многочисленные рукописи, вывезенные из региона Восточного Средиземноморья, Османской империи и Ближнего Востока, посредством закупок, дарений и получения наследства. Одна часть ватиканских фондов состоит из манускриптов, доставленных с Мальты, а другая — пополнилась за счёт книг, собранных знаменитым путешественником Пьетро делла Валле (Pietro della Valle, 1586–1652) во время его восточных экспедиций. Э. Росси указывает, что значительное число восточных рукописей в собрании Ватикана происходит именно из коллекции Пьетро делла Валле (Rossi, 1953), который собирал свою восточную коллекцию во время путешествия по Ближнему Востоку в 1614–1626 годах. Эту рукопись он привез в Рим в предположительно в этих годах.

При изучении данного исторического источника помимо общенаучных методов анализа и *синтеза* нами применялись следующие методы. Использованный при проведении исследования *историко-сравнительный метод* предполагает сравнение описываемого источника с историческими событиями, происходившими в период жизни Абу ал-Фиды, что позволяет определить место этого источника в ряду других исторических источников. *Метод факторного анализа* дает возможность выявить совокупность факторов, влиявших на мировоззрение Абу ал-Фиды и, соответственно, на изложение им тех или иных событий или сведений. Наконец, *ретроспективный метод* дает возможность не только выяить хронологию различных событий, но и причинно-следственные связи между ними. Изложенные выше научные методы позволили достичь поставленной нами цели.

Обсуждение

Научное изучение рукописи началось в XVIII веке. Первые сведения о восточных фондах Ватикана встречаются в трудах Иосифа Симона Ассемани (La géographie..., 1967). Позднее, в 1821 году, Анджело Май опубликовал каталог арабских, персидских и тюркских рукописей, в котором были описаны восточные манускрипты из ватиканского собрания. В конце XIX века Пауль Хорн специально исследовал персидские и тюркские рукописи Ватикана и составил их научное описание. В XX веке Джорджо Леви Делла Вида осуществил комплексное исследование истории формирования восточных фондов, внеся огромный вклад в введение ватиканских рукописей в научный оборот. В последние годы рукопись Vat. ar. 266 вновь привлекла внимание исследователей истории европейского востоковедения. В частности, в трудах Марии Виттории Комакки «Таквим ал-булдан» Абу ал-Фиды рассматривается как один из важнейших географических источников, которым пользовался французский гуманист и ориенталист XVI века Гийом Постель (Comacchi, 2023). Исследовательница демонстрирует влияние текстов Абу ал-Фиды на формирование географических представлений в трудах Постеля. В этом контексте манускрипт Vat. ar. 266 выступает ценным свидетельством не только средневековой исламской географии, но и истории рецепции и распространения арабского научного наследия в Европе.

В настоящее время научная значимость рукописи Vat. ar. 266 определяется несколькими направлениями. Во-первых, она является источником, сохранившим раннюю версию географических сведений о Хорезме и Мавераннахре начала XIV века. Во-вторых, манускрипт позволяет исследовать текстологическую историю исламской географической традиции. В-третьих, её нахождение в ватиканском собрании предоставляет важный материал для изучения истории восприятия и сохранения арабского научного наследия в Европе. Таким образом, рукопись Vat. ar. 266 признаётся исключительным по своей ценности источником не только для изучения текстологической традиции сочинения Абу ал-Фиды, но и для реконструкции исторической географии Центральной Азии.

Результаты исследования

Стоит коротко остановится на биографии Абу аль-Фиды. Настоящее имя Абу аль-Фиды, то есть имя, которое он получил при рождении было Исмаил, полностью Султан аль-Малик аль-Му'айяд И'мад ад-Дин Исмаил ибн Мухаммад ибн Омар аль Ма'руф Абу аль-Фида, родился он в ноябре 1273 года в Дамаске. Он принадлежал к династии Айюбидов, которые правили со второй половине VI Хамой. Первый из них был аль-Малик аль-Музаффар Такы ад-Дин Умар ибн Шаханшах, племянник известного Салах ад-Дина. Салах ад-Дин направил его туда в 1179 году (574 h.), после того как овладел Сирией после смерти Нур ад-Дина (Miquel, 1967). Власть оставалась в потомках Такы ад-Дина до аль-Малика аль-Музаффар III Махмуда. Султан оказал почести новому правителю аль-Малику аль Афдалю и его сыновьям, среди которых был Абу аль-Фида.

С раннего детства Абу аль-Фида служил мамлюку, губернатору Самаха султану ан-Нахиру Мухаммаду, добившись его расположения, Абу аль-Фида поддерживал с ним дружеские отношения, часто приезжал в Каир, где удостаивался чести присутствовать на приемах иностранных послов, неоднократно сопровождал султана в его поездках. Благодаря проявления своей мудрости, дипломатичености и большой образованности в 1310 году он стал первым губернатором, а затем с 1312 года пожизненным султаном и последовательно носил титул Малик-салех, что означает «праведный король». В 1320 году после совершения паломничества в Мекку он получил высокий титул «аль-Малик аль-Му'айад», что означает «Король возвращенный Аллаху», а имя «Абу аль-Фида'» означает по-арабски «отец искупления». Более двадцати лет он правил в спокойствии и великолепии, посвятив себя правительственным обязанностям и составлению произведений, которым он в основном обязан своей славой. Он был большим покровителем ученых и литераторов, которые в большом количестве приходили к его двору. В звании султана он продолжал править Хамахом до своей смерти. Умер Абу аль-Фида в 1331 г. в своей резиденции в Хама. Его сын Мухаммад унаследовал его трон. Его имя принесло большую известность городу Хама, даже стали называть городом абу аль-Фида. В наши дни жители города гордятся этим ученым и правителем Хамы, чье имя история увековечила благодаря его научным трудам.

В детстве он посвятил себя изучению священного Корана, затем тщательно изучал разные науки, такие как юриспруденция, шариат, астрономия, история, география, поэзия и каллиграфия. Он был очень образован, о чем свидетельствует рассказ Шейха Джераладдин аль-Асневи упоминая его в своей книге: *«Во время одной из своих поездок в Египет Абу аль-Фида пригласил меня к себе и мы были в восторге от того, что мусульманский принц обладал такой высокой степенью знания»* (Vat.ar.226). Также мамлюкский историк ас-Сафади Салах ад-Дин (1297-1363) выражал свое восхищение о нем в следующих выражениях: *«Абу аль- Фида – принц, полный прекрасных качеств и совершенным благородством; кроме того, он очень хорошо образован в области юриспруденции, медицины, философии и т. д. наука, которую он знал лучше всего это астрономия»* (Vat.ar.226). То есть он сочетал науки, связанные с религией: фикх, Коран и тафсир, прекрасно владел арабскими науками: литературой, грамматикой и арузом (поэтическим размером), сочинял стихи. Кроме того, он изучал философию и логику, а также преуспел в астрономии и медицине. Биография Абу аль-Фиды вдохновила профессора Мухаммада Курд Али написать о нем в своей книге «Старое и новое» («Аль-Кадим уа аль-Хадис») под названием «На могиле Абу аль-Фиды» (Sezgin, 1967). В ней он обратился к нему словами: «Ты – второй аль-Ма'мун благодаря своему знанию и разуму, и второй Салах ад-Дин благодаря своей справедливости и борьбе (джиhаду)!» Здесь автор сравнивает Абу аль-Фиду: с Ма'мун – за его ум, знания и любовь к науке; с Saladin – за справедливость и военные/государственные заслуги.

Абу аль-Фиды, был одним из правителей-ученых, обоготившее исламское наследие своими произведениями, вот несколько сочинений, среди трудов, которые до нас дошли:

1. «Краткое история человечества» (أخبار في المختصر البشر), более известное как история Абу аль-Фиды.

2. «Книга весов» (كتاب الموازين) – упоминается у Хаджи Халифы.

3. «Краткое изложение «Прекрасных тонкостей исламских историй» (في لتواريخا الإسلامية مختصر اللطائف السنية). Хаджи Халифа упоминает, что изначально эта книга принадлежала Фахр ад-Дину Усману ибн Исмаилу, известному как аль-Адулли из Хомса. Он пишет: «Её сократил Имад ад-Дин Исмаил ибн Али ибн Шаханшах, правитель Хамы, это был небольшой том» (al-Munajjid, 1963). До нас книга не дошла.

4. Комментарий к поэме «Манзум» (منظوم) – автор завершил свои примечания к ней в 722 году хиджры.

5. «История Хорезмшахского государства» (تاريخ دولة خوارزمشاه), о которой пишет Хайир ад-Дин аз-Зирикли и отмечает, что не нашёл упоминаний о ней ни у Ибн Хаджара, ни у Ибн Касира, ни у аз-Захаби.

6. Записи «Аль-Каннаш» (الكنّاش) – в нескольких томах.

7. «Назм аль-Хави» (نظم الحاوي) по фикхе – это стихотворное изложение книги «аль-Хави ас-Сагир» по разделам фикха в шафиитском мазхабе. Автор оригинала – Абд аль-Гаффар ибн Абд аль-Карим аль-Казвини аш-Шафии, умерший в 665 г. хиджры. Абу аль-Фида переложил эту книгу в стихотворную форму, чтобы облегчить её запоминание, следуя распространённой тогда практике формирования в стихи для удобства студентов.

8. Книгу «аль-Кафия» (الكافية) написал известный грамматист Ибн аль-Наджиб Абу Амр Усман ибн Умар. Она считалась одной из авторитетных книг по арабской грамматике. Абу аль-Фида написал к ней комментарии и пояснения.

9. «Таквим аль-Булдан» (Книга упорядочение стран تقويم البلدان) – книга о географии стран.

Абу аль Фида начал свое научный труд с написании историко-научных сочинений, среди наиболее выдающихся из них – «Краткое история человечества», продолжение книги арабского средневекового историка Ибн аль-Асира «Полный свод историй» (Камиль фит-та'ри). Эта книга писалась с 1315 по 1329 года, повествует об истории арабских стран, начиная не только с доисламского периода, но и в периодах Арабского Халифата, Сельджукской династии и непосредственно при жизни автора. Описывая события аравийских стран он представляет свой взгляд на эти события, чем и привлекает внимания читателя. После смерти автора ряд арабских историков, такие как Ибн аль-Варди и Ибн аль-Шинна аль-Халаби обновляли и дополняли эту книгу по истории до 1403 года. Эта работа была переведена на западные языки и стала основой для нескольких исторических синтезов востоковедов восемнадцатого века, что объясняет сильное влияние, оказанное на западную историографию девятнадцатого века. Это всё, что нам известно о сочинениях Абу аль-Фиды. Однако его известность основана прежде всего на книге «Таквим аль-Булдан», поэтому далее речь пойдёт об Абу аль-Фиде как о географе.

Книга, которой посвящена наша статья «Таквим аль-Булдан»в переводе «Книга упорядочения стран» написанная между 1316 и 1321 годами. Его труд был основан на трудах его предшественников, включая произведения, относящие главным образом к арабским переводам Птолемея, к написанной в X в. книге «Китаб ал-Атвал», к трудам аль-Бируни, Мухаммада аль-Идриси, ибн Хаукала и других ученых историков. Надо отметить, что много заимсвований было из книги Ибн Са'ида ал-Магриби «Книга описании Земли по долготам и широтам» (Китаб б'ас аль-арḍ фи-сул уа'л-Capd), Абу аль-Фида взял из нее информацию о путешествий некоего Ибн Фатима, который подробно исследовал Атлантическое и западное средиземноморское побережье Африки. Книга «Таквим аль-Булдан» была местами отредактированы и дополнены новой информацией от Абу аль-Фиды. В свое время эта книга была очень популярны в странах Ближнего Востока и Северной Африки, а также широко использовались европейскими востоковедами XVII-XIX

веков до того, пока не стали доступны более ранние источники. Части произведения были опубликованы и переведены в Европе еще в 1650 году.

Главной причиной написания «Таквим аль-Булдан» была неполнота географических книг, которые попадали в руки Абу аль-Фиды. В его понимании хорошая географическая книга должна одновременно содержать:

- описание стран;
- правильное написание и уточнение названий;
- долготы и широты;
- географическое положение мест.

Абу аль-Фида завершил чистовую редакцию книги в 1321 году (721 по хиджре), уже будучи правителем Хамы. Он использовал три типа источников:

1. Личные наблюдения – Их влияние было сравнительно небольшим, потому что Абу аль-Фида мало путешествовал — в основном по Сирии, Египту и Хиджазу. Поэтому личные наблюдения в книге встречаются редко.

2. Письменные источники – он использовал множество трудов, среди которых: «Канон масудов» (Канун аль-Масуди (1030г.)) аль-Бируни; «Развлечение страстно желающего странствовать по землям» (Нузхат аль-Муштак (1154г.)) аль-Идриси; «Книга путей и государств» труд Ибн Хаукаля; книга аль-Мухалляби «аль-Азизи»; география Птолемея «Описание обитаемой четверти земли»; труды Якуби, Ибн Саида, аль-Балазури, Якута, Ибн аль-Асира и другие; астрономические таблицы (Зидж аль-Хакими (1000г.)) Ибн Юнуса. Особенно сильно он ссылался на: Ибн Хаукаля, аль-Мухалляби и Ибн Саида – в географии; Якута и Ибн аль-Асира — в вопросах названий и происхождения; аль-Баттани (858-929) – по астрономии и при расчёте координат. Факт, что почти половина этих источников сегодня утрачены или сохранилась только в рукописях. Поэтому книга Абу аль-Фиды сохранила для нас фрагменты исчезнувших трудов, что делает её особенно ценной.

3. Устные источники – Абу аль-Фида расспрашивал купцов, путешественников и жителей далёких стран о местах, которые они посещали, особенно о тех территориях, о которых древние географы почти ничего не писали. Так появились сведения о странах Восточной Африки, России, Индии, землях Мавреннахра и тд. Французский исследователь Рено отмечал, что эти сведения краткие, но в целом достоверные (Reinaud, 1848).

Это книга отличается тем, что ранние географы обычно делали что-то одно, либо описывали страны, либо указывали расстояния, либо приводили координаты, однако Абу аль-Фида объединил всё это вместе. Он оформил книгу в виде таблиц (календарного формата). Для каждого города или страны указывались: название места; источники информации; долгота и широта; «истинный регион» (один из семи климатов мира); административный/географический регион;правильное произношение и написание названия; краткое описание и общие сведения.

Особо нужно отметить, что в первой части книги он впервые объяснил понятие «кругосветного мореплавателя», то есть о выигрыше или потеря дня в зависимости от направления, в котором человек движется вокруг Земли, а именно он утверждал, что человек, отправившийся в круглосветное путешествие на запад, будет считать на один день меньше, чем неподвижный наблюдатель, соответственно, путешествующий на восток, будет считать на один день больше. Это утверждение подтвердилось, когда в 1519 экспедиция испанских мореплавателей Фергана Магеллана и Хуана Себастьяна дель Кано совершила первое кругосветное путешествие на запад из Испании. Когда участники экспедиции причалили в порту Кабо-Вердедля пополнения запасов, были уверенны в том, что датой того дня была среда 9 июля 1522 г., согласно записям судового журнала. Но на самом деле был это был четверг, 10 июля 1522 года (Амирбекова, 2025).

Во второй главе по расположению стран он следовал Ибн Хаукалю начал с Аравийского полуострова, потому что там находятся: Мекка и Медина, затем другие страны:

Аравия, Египет, Магриб, Южные земли, Судан, Андалусия, острова Средиземного моря и Атлантического океана, Северные земли, Сирия, ал-Джазира (Месопотамия), Ирак, Хузистан, Персия, Кирман, Сиджистан, Синд(Пенджаб), Индия, Китай, острова Восточного моря, Рум (Малая Азия), Армения, Иран, Азербайджаном, Ирак, Табаристан с Мазандараном, Хорасан, Забулистан и Гур, Тохаристан, Бзахшан, Хорезм и Мавераннахр (Var. ar. 266).

Что касается точности координат Абу аль-Фида честно признавал, что большинство данных о долготах и широтах неточны и содержат ошибки. Он даже приводит пример с аль-Бируни, который указал одинаковую широту для Дамаска и Саламии, хотя Саламия находится севернее более чем на один градус. Поэтому Абу аль-Фида он признал, что большая часть того, что было сказано о долготах и широтах стран, является неверной. То есть он понимал ограничения средневековой науки, но всё равно пытался дать максимально полезную и систематизированную географию мира. Мы считаем, что сказанное им сегодня уже не приносит особой пользы, поскольку линии долготы и широты были определены с высокой точностью. Это может представлять интерес лишь с точки зрения истории географии у арабов.

Один из самых наиболее важных вкладов Абу аль-Фида, это точное, можно сказать скрупулезное передаче названий местностей. Это является одной из наиболее важных особенностей книги. Свой подход он объяснял так: «Среди этих названий есть иностранные названия, которые невозможно правильно понять без точного указания их произношения. Также среди известных названий есть такие, которые народ исказил: иногда заменяют фатху на кясру или дамму и наоборот; иногда добавляют буквы в слово, а иногда сокращают его. Например, вместо «Табриз» говорят «Нуриз», вместо «Тустар» — «Шуштар». Точно так же слово «Тадмур» произносят с даммой на букве «та», хотя правильно — с фатхой. Поэтому возникла необходимость точно передавать названия» (Var. ar. 266). Он придерживался принципа передачи произношения словами, а не только письменными знаками.

Абу аль-Фида понимал, что трудно собрать в своей книге всё о мире, известном в то время. Он осознавал невозможность полного охвата и потому заранее извинился за этот недостаток. В предисловии он объяснил причину так: «Когда мы ознакомились с этим и обдумали его, то собрали в этом кратком труде то, что было разбросано по упомянутым книгам, не претендуя на полный охват всех стран или хотя бы большинства из них, ибо это невозможно, и нет надежды полностью охватить всё это» (Var. ar. 266).

О книге «Таквим аль-булдан» в России было мало что известно пока в 1848 г. в «Известиях Русского географического общества» не появился очерк подчеркнувший ценность этой книги. После этого очерка рост и интерес к этому труду возросло и способствовала к публикации арабского текста и французского перевода «Таквим ал-булдан», что было вполне оправданно, так как наиболее важные и богатые сведения по истории стран содержатся в памятниках классической арабской географии (Халидов, 1985). Один из основателей российской школы востоковедения арабист и тюрколог Василий Владимирович Бартольд провел огромную работу сравнительно-сопостовительным методом географичиские труды Абу аль-Фиды, Ибн Са'ида и Идриси. В своей работе он писал о компилятивном характере арабских географических сочинений, в частности касательно текстов ал-Идриси и Абу-л-Фиды, пишет, что многие сведения были заимствованы у Ибн Са'ида. В наше время востоковед И.Г. Коновалова провела обширное исследование арабских географических источников, в том числе труда Абу аль-Фиды', однако эти исследования касались только стран Европы. Конечно, существуют скептическое мнения ученых относительно сочинения Абу аль-Фиды, которую считают, что этот труд «бедная компиляция более ранних источников» об этом говорили европейские ученые, например испано-арабский географ Ж.Т.Рено отметил, что тексты об Европе в «Такуим аль-булдан» были составлены по материалам аль-Идриси и Ибн Са'ида (Reinaud, 1848). В доказательства он опубликовал отдельные фрагменты из сочинений Ибн Са'ида. Так и российские ученые

писали о кампиляции автора кроме В.В.Бартольда отмечали это и И. Х. Крамерс, и С.Дублер.

Наряду с учеными, которые скептически относились к труду Абу аль-Фиды существуют ученые считающие географическое сочинение «Такуим аль-булдан» капитальным трудом, сопоставимым по своему значению в арабской географической литературе с работой ал-Идриси, например, Г. Сартон говорит о нем как о «величайшем географе своего времени» (Коновалова, 2005). Мы согласны с тем, что сочинение «Таквим аль-булдан» основано на исторических работ опубликованных ранее, об этом сам автор не скрывая пишит дополняя отличительной работы своего вклада в этот труд: *«/1/ Во имя Аллаха всемилосердного и всемилостивого, к которому мы прибегаем за помощью. Хвала Аллаху, подобающая его величию, и да благословит Аллах и да приветствует господина нашего Мухаммада и род его. А затем. Я читал книги, написанные о странах и областях земли [и рассказывающие] о горах, морях и тому подобном. И я не нашел среди них ни одной книги, которая удовлетворила бы мой интерес. К числу прочитанных мною книг по этому искусству относится книга Ибн Хаукала. Это пространная книга, в которой подробно передаются описания стран. Но в ней не содержится указаний на произношение имен и не упоминаются долготы и широты. Таким образом, оказываются неизвестными местоположение и произношение большей части имен, которые она упоминает. А не зная этого, невозможно получить полной пользы [от этой книги].[К их числу относится также] книга шерифа ал-Идриси, относительно государств и путей, и книга Ибн Хордадбеха и другие книги, и все они следуют образцу Ибн /2/ Хаукала в том, что не содержат указаний на правильное произношение имен и долгот и широт»* (Var. ar. 266). Известно, что почти все сведения из географических рукописей и книг о разных стран мира являются не столько результатом систематического собирания такого рода информации, сколько окказиональными сообщениями, обусловленными эпизодически возникающими контактами, военными или мирными, кочевых племен степной цивилизации с мусульманской культурой. Зачастую эти сведения не синхронны времени написания соответствующих сочинений, а иногда проходят несколько этапов компиляций. Большинство средневековых арабских авторов, исключая путешественников, опирались в своих повествованиях на более ранние источники, но, не ссылаясь на них, широко использовали метод компиляции, невольно переполняя свои труды. Компиляция создает немало трудностей для проведения источниковедческо-текстологического анализа. Однако благодаря повторению ранней информации компиляции облегчают выявление текстологических связей, установление хронологии сведений.

Однако, зная, кем были авторы или передатчики данных сообщений, степень зависимости друг от друга при передаче информации, эпоху, политические и социальные условия создания произведений, можно отделить аутентичные сведения от компилированных, заслуживающих доверия, от сомнительных и в результате установить объективность сведений исторического факта и получить рельефную картину исторического развития в данном регионе. Иначе говоря, данные средневековых авторов, в частности арабоязычного круга, требуют от современного исследователя кропотливой и тщательной источниковедческой работы с целью определения достоверности исторического факта.

На современном этапе историко-востоковедческих исследований необходимо привлекать все имеющиеся арабские источники в полной гамме их разновременных, разнохарактерных и нередко противоречивых данных с целью разработки источниковедческих и историографических проблем средневекового периода (сборник, 2005).

Поэтому мнение ученых о книге «Таквим аль бульдан» Абу аль Фиды не отличается, многие считают, что труд не имеет оригинального характера, за исключением некоторых его частей. Автор в своем географическом сочинение делает точные описания лишь арабским

странам, так как он знал только Сирию, Египет, ту часть арабских стран, которые расположена к северу от Мекки и Медины. Об этом он открыто говорит и пишет, например, сведения, сказанные автором о странах Запада, Китае или Индии скудны и местами отрывочны, он пишет следущее: «*Когда мы прочли это и поразмыслили над этим, мы собрали в этом сокращении то, что было рассеяно в упомянутых книгах, не претендуя на охват всех стран или даже большей их части, ибо это — дело, осилить которое нет надежды, так как все посвященные этой отрасли книги содержат лишь крайне малую часть. Действительно, об области Китая, несмотря на ее величину и большое число ее городов, до нас доходят лишь исключительные и редкие известия, и это при том, что эти известия не проверены. Так же обстоит дело и с областью Индии. Подлинно, известия о ней, которые доходят до нас, путаны и не проверены. То же можно сказать и о стране булгар, о стране черкесов, стране русов, стране сербов, стране валахов и стране франков, начиная от Константинопольского пролива до Западного Окружающего моря. Это многочисленные страны и очень обширные, большие государства, и, несмотря на это, у нас неизвестны названия их городов и условия существования этих стран, и из них упоминают лишь только редкие и немногочисленные. Точно так же обстоит дело и со странами Судана в южной стороне. Они так же страны многочисленные и принадлежат различным видам ал-хабаша, зинджей, нубийцев, жителей Такрура и Зайла' и других. Но до нас доходят лишь редкие и небольшие известия об этих странах. Большая часть книг о путях и государствах исследует страны ислама и, несмотря на это, не перечисляет их все до конца. Но подобно тому, как говорят «то, что неизвестно целиком, не отбрасывают целиком», потому что знать часть лучше, чем не знать ничего. Мы собрали в этом сокращении то, что рассеяно в многочисленных книгах, и то, что ты узнаешь, если /3/ пожелает Аллах, в то время, когда дойдет дело до описания»* (Var. ar. 266).

Абу аль-Фида применил ту же систему описания географических областей, что и его предшественники. Вторая глава книги содержит 28 разделов, посвященные описанию географических местностей. Каждый раздел начинаятся с описания этого региона, затем следует таблица. В описательной части содержатся сведения о границах той или иной области, ее политическом устройстве, этническом составе населения, его обычаях и верованиях, об основных городах, бывают приведены и маршрутные данные. Таблицы автор систематизировал по замыслу выдающихся средневековых ученых астрономов арабского происхождения Абу Абдаллах аль-Баттани и Зидж ал-Хваризми. Хотя сам Абу аль-Фида, говорит, что систему таблиц он позаимствовал у арабского врачаИбн Джазла, который систематизировал болезни в виде таблицы:«*При составлении [нашего] сочинения мы следовали тому образцу, [который принял] Ибн Джазла в книге по медицине «Таквим ал-абдан» («Упорядочеие телес»), и назвали эту книгу «Таквим ал-булдан» («Упорядочение стран»)*» (Var. ar. 266).

Прежде чем перейти к таблицам, расскажем о том, что следует знать относительно семи климатических поясов. Под термином «климат» Абу-ль-Фида имел ввиду широтные пояса, на которые разбивали поверхность Земли. Всего выделялось 7 климатических поясов, носящих название «аль-иклим ал-'урфийу» («условный или астрономический климат») и «ал-иклим ал-хакикиййу» («истинный климат)» как противоположность астрономическому понятию. В систематизации материала Абу-аль-Фида следовал принятому в то время античными и средневековыми географами «классической школы» X в. разделению не по астрономическим, а по географическим областям. И.Ю.Крачковский писал, что в книге «Такуим аль-булдан»: «...отчетливо отражается влияние классической школы ал-Балхи, а в преимущественном выделении иранских стран чувствуется даже может быть воздействие «Атласа ислама» (Крачковский, 1957).

Что касается систематизирования, то материалы по отдельным городам и странам в тексте Абу аль-Фиды расположены в виде таблиц. Таблицы расположены на двух страницах,

и каждая страница с правой стороны разделена на десять блоков. Написано в арабском стиле, то есть справа налево, вертикальные колонки носят следующие названия:

1. порядковый номер;
2. название местности;
3. ссылка на авторов и названий их трудов, в которых рассказывается о данной географической местности;

В свою очередь четвертая колонка географичеких координат местности, разделена на четыре цельные ячейки, две из которых делятся на более мелкие подразделения:

4. географичекие координаты местности;
4.1 координаты долготы населенного пункта в градусах и минутах;
4.2 координаты широты в градусах и минутах;
4.3 указание на «истинный климат», к которому относится населенный пункт;
4.4 указание на «условный илиастрономический климат (т.е. на область, страну), к которому относится какой-либо населенный пункт;
5. колонка для огласовки названий;
6. последняя колонка содержит сведения о населенном пункте в виде описательного изложения.

Говоря о последней колонке нужно заметить, что в арабском слове обычно пишется только согласные коренные буквы этого слова, в арабском алфавите есть похожие друг на друга буквы, которые можно различить только с помощью точек, расположенных выше или ниже буквы. В таблицах при названиях местностей точки иногда опускаются и слово становится нечитаемым и непонятным, если только оно не известно заранее. Чтобы предотвратить путаницу с точками над буквами, которые могут допустить переписчики, Абу аль-Фида каждую букву в слове расписал по отдельности. (См. Рис. 2).

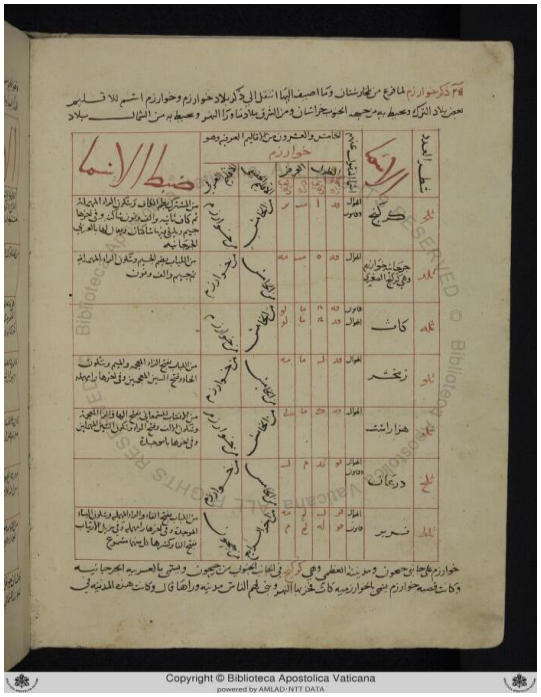

Рисунок – 2. Vat. ar. 266 – Описания местностей территории Хорезма

Следует сказать, что существуют и недостатки в табличном описании его работы. На каждой странице пять-шесть-семь полос, то есть столько же географических названий. Поэтому было необходимо, чтобы каждое название географичсекой местности заслуживала отдельное описание, которое соответствовала числу семь. Но есть города или провинции,

которые не вошли в это число. Отсюда некоторые топонимы, перенесены из одной табличной формы в другую.

Еще нужны учесть, что некоторые географические провинции или местности можно было бы описать коротко, несколькими строками, и наоборот, есть города и другие географические территории, которые требуют значительно более обширного описания, однако эти ячейки в таблицах местами почти пустые. Чтобы исправить этот недостаток, автор подумал о размещении нескольких дополнительных строк вверху и внизу страниц, но к сожалению, и эти строки не полностью раскрывают их описания, тексты изложены достаточно скурпулезно. Каждая таблица с названием географических местностей имеет свой порядковый номер начиная с цифры 1 и далее.

В отличие от других географов Абу аль-Фида не акцентрировал внимание над созданием карты и описания климата разных земель (Жузбаева, 2023). Самое важное для него было написание правильное название городов, селений, местностей, гор, озер, рек и тд., а также правильное указание долгот и широт этих географических земель. В этом смысле он проявил себя как настоящий филолог.

Особое внимание надо уделить написанию географических названий. Следует иметь в виду, что возможно были введены изменения в названиях географических мест арабскими переписчиками еще с тех времен, когда кочевники Аравии, впервые вышли за пределы своих знойных пустынь. Поэтому не стоит пытаться понять значение каждой буквы, так как уже были сделаны переписи этой рукописи, правильно или нет, увы исправить это уже невозможно. Однако были люди, которые в свое время намеревались воспроизвести географию Абу аль-Фиды и детально возобновить правописание, например, французские ученые Ж.Т. Рено и У. де Слэн, они работали над переводом его книги, параллельно ведя исследование и изучение состава сочинения «Таквим ал-булдан», готовя рукопись к публикации.

Координаты местности в градусах долготы и широты, указанные Абу аль- Фидой, пишутся не цифрами, а буквами арабского алфавита, эти буквы использовались как числа. Эти буквы иногда различаются в других копиях рукописях. На самом деле, в средние века буквы арабского алфавита, также как и буквы других семитских алфавитов, имели цифровое значение. В рукописях Абу аль-Фиды только цифра ноль имеет особую форму. Сам же автор говорит: *«Что же касается книг, посвященных исправлению имен и точной их передаче, таких, как «Китаб ал-ансаб» ас-Сам'ани, «ал-Муштарик» Йакута ал-Хамави, «Китаб музил ал-иртийаб 'ан муштабих ал-интисаб» и «Китаб ал-Файсал» (обе они принадлежат Абу-л-Маджиду Исма'илу ибн Хибату-л-лаху ал-Маусили), то они содержат в себе правильное написание имен, но не содержат долгот и широт. А когда не знают долгот и широт, то не знают местоположения этой страны и не знают ни восточного, ни западного, ни южного, ни северного по отношению к этой стране направления.Что же касается астрономических таблиц и книг, которые посвящены долготам и широтам, то они лишены указаний на правильное произношение имен и на рассказы с описанием городов»* (Var. ar. 266).

Долготы, записанные в Абу аль-Фидой, часто содержат очевидные ошибки, которые являются результатом того, что они были взяты из источников, не использующие тот же самый нулевой меридиан (одни использовали западное побережье Африки, другие - Канарские острова); плохое преобразование расстояния между крайними точками маршрута в градусы и минуты широты и долготы и неправильное прочтение карт, используемых на Ближнем Востоке.

Что касается второй части табличной страницы, то она посвящены конкретным описаниям местностей, о которых сказано в первой части книги, резюмируют письменные варианты для каждого названия места, его географические координаты, используемые источники, климат, к которому он принадлежит и регион, в котором он расположен. Издание завершается общим указателем названий мест, описанных или упомянутых в произведении.

«Таквим аль-бульдан» передает важные сведения не только по географии, но и историко-культурным наследием средневекового периода жизни Мавераннахра и Хорезма. Городам и местностям Хорезмы посвящена одна глава, а территории Мавераннахра шесть отдельные главы. Глава о Хорезме очень маленькая описательная часть умещена в одну страницу, далее следуют таблицы с семью городами: главные города Хорезма – Куркандж, находящий у побережья Амударьи, Джурджания, Кас, Хазаросб, Даръан, Фарабр и тд. В главу о Мавераннахре вошли сорок две селений среди них Бухара, Самарканд, Исфиджаб, Тараз, Баласагун, Кашгар и тд. Анализ этих селений создают основу для интерпретации ценных сведений в изучениии социальной, экономической и культурной истории о средневековой географии Центрально-Азиатского региона.

Перевод арабского текста о Хорезме и Мавераннахре с оригинального источника очень информативна. Об этих землях кроме Абу аль-Фиды писали многие арабские ученые, такие как Кашканди, ал-Джахиза (IX в.), ал-Балхи (X в.), Ибн Хаукаля (X в.) и ал-Идриси (XIII в.), Тамима ибн Бахра (IX в.), Саллама ат-Тарджумана (IX в.), Абу Дулафа (X в.), а также Джанаха ибн Хакана ал-Кимеки (X-XI вв.), ал-Идриси, Ибн Фадлан (X в.) и сочинение Махмуда ал-Кашгари (XI в.), чьи труды дают возможность обоготить наше представление о географике того периода. Эти арабские исторические и географические сочинения. являются наиболее информативным источником сведений по истории и культуре Казахстана IX-XIII вв.

Книга Абу аль-Фиды дает свод сведений, особо неотличающийся широкой осведомленностью, но сравнительно высокой точностью географических данных и написаний названий населенных пунктов, рек, гор, пустыней, сообщений о тюркских племенахи прилегающих землях: ак-гунов, тюрков и татар. Глава о тюрских территорий начинается со слов Аль-Удзури: *«Вся совокупность Мавераннахра — это владения аль-Хайатила (эфталитов), и это то, что граничит с Ферганой вплоть до краев аль-Хурз (земель тюрок). На западе и на юге его огибает река Джейхун, совершая повороты: то к югу, то к северу. С востока и севера его окружают земли тюрок. Что касается Хорезма, то его стороны обращены к пустыне (степи) и далее...». Из городов его крупнейшими являются Бухара и Самарканд, а ближе всего к реке из крупных городов — Джирджания (Ургенч). Вокруг Бухары и её окрестностей возведена стена, внутри которой находятся её сады, пашни и селения* (Var. ar. 266).Также приведены слова Якута ал-Хамави в «ал-Муштарик»: *«Границы Хорезма и Мавераннахра от Джейхуна до Бадахшана, пока (река) не доходит до границ Хорезма, в целом же течение Джейхуна идет с востока на север. Из городов и областей Бухары насчитывается более пятнадцати крупных поселений, и все они находятся внутри стены, возведенной вокруг её земель, а некоторые расположены за пределами этой стены. Мавераннахр находится в двадцать шестом разделе из обитаемого мира»* (Var. ar. 266). Автор «аль-Канун» (аль-Бируни) отмечал: *«Границы Хорезма находятся на берегах реки Джейхун, а сам Мавераннахр простирается от Герата, Шаша и Ферганы. Хорезм находится на расстоянии шестнадцати переходов (мархала) от Самарканда, а от Бухары до него — около двенадцати переходов по пустынной местности. Из земель аль-Хайатила (эфталитов) путь лежит через Бухару к Самарканду»*. Ибн Хаукаль добавлял: *«В этих землях города укреплены стенами, в которых укрываются мусульмане во время набегов»* (Var. ar. 266).

Интересны собственные рассуждения Абу аль-Фиды о качествах тюрок, проживавшие на этих землях. Он отмечает большое количество ученых, которые обладает знанием, умением и талантом в различных сферах и отраслях науки. Много написал о высокой научности и образованности жителей многих городов Хорезма и Мауреннахра. Например о городе Нахшаб пишется следующее: *«Нахшаб –это город..., из которого вышло много ученых в различных сферах и областях знаний, количество которых не сосчитать»,* также *«Джанд — это пограничный город тюрок на краю Сейхуна (Сырдарьи), из него вышло*

множество ученых и достойных мужей, заслуживших признание в исламском мире» (Var. ar. 266). Есть сведения о конкретном ученом проживающий в городе Тункат находящийся на территории Мавераннахра: *«Из этого города вышло множество ученых личностей, среди которых был Абуль Фатх Наср ибн Тункатий, который взял путь на запад и переселился в Андалусию»* (Var. ar. 266). Еще об одной личности было написано при написании поселка Замахшар, в котором родился и вырос выдающийся ученый Абуль Касм Махмуд аз-Замахшари. Также в табличной форме странице о Мавренахре в разделе города Тараз, ссылаясь на «аль-Любаб» сказано: *«Тараз – это известный пограничный город, где сходятся пути мусульманских купцов и кочевых тюрок. За Таразом лежат земли карлуков и других тюркских племен. Город укреплен, в нем есть соборная мечеть, а его жители постоянно готовы к отражению нападений. Климат в Таразе суровый, зимы долгие и холодные»* (Var. ar. 266; см. Рис. 3). Фида добавляет, что рядом с эти городом расположен тюркский городок Джикл, уроженцом которого был великий Хатиб Абу Мухаммад Абдуррахман ибн Яхья, в те времена он был проповедником в Самарканде во времена правления Кадырхана. В основном Абу аль Фида называет племена и жителей земель Хорезма и Мавренахра мусульманами и тюрками, когда другие средневековые арабские географа более расширенно писали о племенах тех времен: токузогузов, карлуков, кимеков, огузов, кипчаков, кыргызов, тюргешей и тд. Однако Фида в описании города Баласуган отмечает татар: *«этот город принадлежал мусульманам, а в данное время он является городом, принадлежащий татарам»* (Var. ar. 266). Также в табличном разделе о местности Каракуме, он ссылается на ибн Саида: *«этот город был столицей татаров, а вокруг него страны могуллов и они чистокровные татары»* (Var. ar. 266). В целом, в описании тюркских городов он отмечает поразительные и удивительные стороны их жителей, пишет о многочисленности, образованности и ремесла населения.

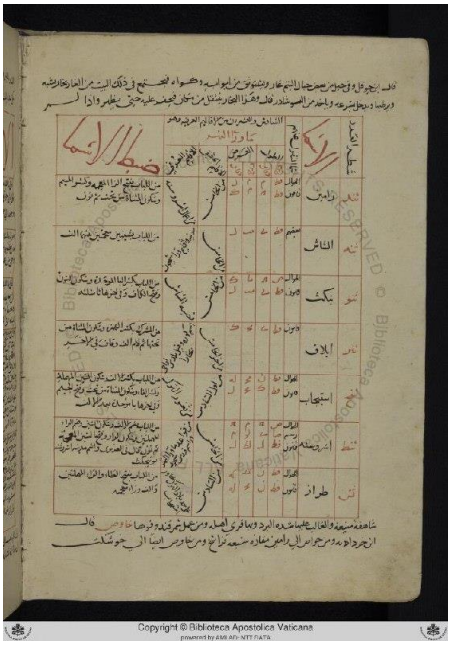

Copyright © Biblioteca Apostolica Vaticana

Рисунок 3. Vat. ar. 266 – Описания местностей территории Мавераннахра.

В книге много сведений о средневековой архитектурно-строительных зданий городов, строения и постройки характеризовались лаконичностью наружной отделки, основательностью и прочностью, массивностью стен и узкими проемами окон, которые идеально вписываются в окружающий ландшафт. Абу аль Фида весьма интересные сведения приводит для характеристики архитектурной отделки двери в описании города Байканд, со слов Ибн Хаукала сообщается о том, что около этого городка есть тысяча постоялых дворов,

укрепленная стена и большая мечеть, структура и строение, которые в действительности достигла высокого уровня, также у мечети есть украшенная ниша, с которой не сравнится с ней ни одна другая ниша по структуре и красоте. Стоит отметить про изумительные достопримечательности, которые сохранились еще со времен доисламской войны в городище Уашджурд, который находился позади реки Амударья, есть интересные данные о построениях крепостей и цитаделй в городе Бинкас: *«Бинкас, у которого есть главная цитадель и она находится снаружи города, однако стены этого города и цитадель, являются единым целым. В городе есть окрестности, у каждой из них есть ограда. За этими оградами есть еще окрестность, а также сады, дома и у цитаделий есть две двери. Одна дверь направлена в сторону окрестностей, а другая к городу. Есть большая мечеть на стенах этой цитадели. Длина города составляет около 1 фарсаха, в этот город текут реки, также в окрестностях есть множество различных садов»* (Var. ar. 266). Факт, что средневековые арабские ремесленники славились своей высококачественной, а часто даже высокохудожественной работой, умело возводили сложные строительные сооружения и т.д. Мастера этих стран владели методами производства дорогих тканей, одежды, ковров, покрывал, ювелирных изделий, оружий и тд., товары которые сбывались по дороге Великому Шелковому пути.

Значительный интерес представляют сведения о торговых маршрутах по Великому щелковому пути и его ответвлениях, ведущих в центры кочевых государств на Сырдарье, Иртыше, Итиле. На основании фактических материалов рисуется конкретная картина о различных торговых точках, называются целый ряд городов и населенных пунктов в пределах страны тюрок, ссылаясь на Ибн Хаукаля: *«Город Тававис оживлен, в нем сходятся торговые пути, и каждую осень там устраивается большая ярмарка, куда съезжаются купцы из Ферганы, Самарканда и других мест. Расстояние от Бухары до Тавависа — семь фарсахов, а от Тавависа до Дабусии — также семь фарсахов»*. Также говорится: *«Что касается Дабусии, то это город, расположенный на равнине, имеющий рустаки (сельские округа), пашни и пастбища. На его рынках ведется оживленная торговля, а его ткани вывозятся в другие страны»* (Var. ar. 266). Шелковый путь охватил не только приграничные земли Южного Казахстана, но и отдаленные земли Центральной Азии, Восточной Европы и Дальнего Востока. торговые пути тяну¬лись в центры городов находящие вдоль Сырдарьи и распространяли не только товары, но и религия, культуру и науку. Эта торговая необходимость способствовала изучению территорий, народов, историю и культуру Хорезма и Мавераннахра средневековыми арабскими учеными и путешественниками.

Абу аль-Фида почти всецело ссылается на Ибн Хаукаля, который в свою очередь какие то сведения взаимствовал от ал-Истахри когда говорит о тюркских странах, городах и населения, расположенные к северу от Мавараннахра, также о маршрутах и путях, пролегавших по землям Южного Казахстана, бассейну Сырдарьи и Таласской долины. Ибн Хаукал приводит много названий городов, в особенности расположенных в долине Сырдарьи, причем некоторые из них описываются подробно. Например о Каспийском море отмечает Ибн Хаукал: *«Море впадают с разных сторон реки с пресной водой. Из островов, находящихся в нем, выделяется Сийахкух (Мангышлак), где имелись источники воды, деревья, заросли и водились дикие животные*» (Var. ar. 266). Абу аль-Фида несколько расширил объем сведений за счет данных, полученных от других авторов, которые в отличие от него побывали в различных районах Средней Азии.

Книги «Таквим аль-бульдан» отличается от всех предшествующих письменных памятников географического характера высокой степенью оригинальности. Исследуя историческую географию Хорезма и Мавераннахра очень важно учитывать топонимические данные, название городов, ведь лингвистическая характеристика тюрских языков Центральной Азии очень цены как единное и общепонятное для них, что, несомненно, указывает на генетическое родство тюркских племен, а также на тесные коммуникационные

связи между ними. Абу аль-Фида приводит сведения, позволяющие говорить о географическом положении местностей Хорезма и Мавераннахра, хозяйстве, архитектуре и духовной культуре тюрков, которых уверенно можно отнести к числу непосредственных предков казахского народа.

Заключение

Заслуги Абу аль-Фиды обширны. Во-первых, как историку, мы обязаны ему кратким изложением всемирной истории в книге «Краткое история человечества» от сотворения мира до 1329 (729 по хиджре) года (издано в Константинополе в 1869 г.), фрагменты которого были переведены на различные европейские языки. Во-вторых, как географ, он знаменит трудом под названием «Таквим аль-булдан», который представляет собой своего рода связующее звено между литературной и математической географией.

Произведение Абу аль-Фиды «Таквим аль-булдан» (Var. ar. 266) занимает особое место среди источников материала по географики Хорезма и Мавераннахра. С одной стороны, это его взгляд со стороны на быт и культуру, историю, имевшие место на этих территорий, с другой стороны они отражают процессы, происходившие преимущественно в политической, экономической, культурной и духовной жизни страны междуречья. Творчество Абу аль-Фиды всегда высоко ценилось на Востоке. Несомненно, этот труд является самым важным историческим памятником. Успех книги основан на том, что он сохранил для нас многие факты, которые мы можем узнать только через него. Книга дает важные знания о географии средневековья, поэтому мы почти всегда должны иметь ее под рукой.

В заключение хотелось бы отметить, что благодаря высокопрофессиональному переводу, методикам обработки материала, а также наличию арабского текста, допускающего непосредственную проверку фактов нужно ввести в научный оборот географическую книгу Абу аль-Фиды «Таквим аль-булдан», которая принесёт много полезных сведений и поможет уточнить имеющиеся данные по странам Центральной Азии.

Литература:

Амирбекова, 2025 – *Амирбекова С.К., Масимханулы Д., Бегимбаева А.К.* Мавераннахр и Хорезм в трудах арабских географов: историографический анализ западных исследований // Қазақстан шығыстануы. 2025. № 4. Т. 16. С. 22–38.

Арабские..., 2010 – Арабские географы и путешественники IX–XII вв. / Вступ. ст., пер. с араб., коммент., тексты и факсимиле Б.Е. Кумекова, Р.Б. Кумековой. Отв.ред. А.К. Муминов // История Казахстана в арабских источниках. Арабские географы и путешественники IX–XII вв. Алматы: Дайк-Пресс, 2010. Т. 2. 328 с.

Жузбаева, Маргулан, 2023 – *Жузбаева У., Маргулан А.* Историографический анализ произведения «Таквим Аль-Бульдан» Абу Аль-Фиды в системе философских взглядов ученых-востоковедов // Адам әлемі. 2023. 96 (2). С. 48–55.

Коновалова, 2005 – *Коновалова И.Г.* Восточная Европа в арабской географии XII–XIV вв. [Электронный ресурс]: Дис... д-ра ист. наук: 07.00.03. М.: РГБ (Из фондов Российской Государственной Библиотеки)

Сборник..., 2005 – Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Том 1. Извлечения из арабских сочинний, собранные В.Г.Тизенгаузеном. Под редакцией: Б.Е. Кумекова, А.К. Муминова. Алматы: Дайк-Пресс. 711 с.

Халидов, 1985 – *Халидов А.Б.* Арабские рукописи и арабская рукописная традиция / Отв. ред. О.Г. Большаков. Москва: Наука ГРВЛ, 1985. 314 с.

La géographie..., 1967 – La géographie humaine du monde musulman jusqu'au milieu du 11e siècle [The Human Geography of the Muslim World until the Middle of the 11th Century] Tome I. Mouton & Co. (Paris, The Hague). 420 p.

Miquel, 1967 – *Miquel André*. La géographie humaine du monde musulman jusqu'au milieu du 11e siècle // Mouton & Co. (Paris, The Hague). Tome I. 420 p.

Reinaud, Slane, 1840 – *Reinaud Joseph Toussaint, Slane Le Baron Mac Guckin de*. Géographie d'Aboulféda, texte arabe publié d'après les manuscrits de Paris et de Leyde // Imprimerie Royale. Paris, France. Том 1 в 1840 г. 734 с.; Том 2 в 1848 г. 650 с.

Sezgin, 1967 – *Sezgin Fuat.* Geschichte des arabischen Schrifttums [History of Arabic Literature – a monumental bibliographic reference work] (Tome I E.J. Brill (Leiden) 515 p.

Vat. ar. 266 – Vat. ar. 266. *Abu al-Fida*. Takwim al-buldan. Biblioteca Apostolica Vaticana. البلدان تقويم صاحب الفداء بابى المعروف عمر بن محمد بن اسمعيل الدين عماد المؤيد الملك السلطان تاليف المتوفى حماه سنة ٧٣٢

References:

Amirbekova, 2025 – *Amirbekova S.K., Masimhanuly D., Begimbaeva A.K.* Maverannahr i Horezm v trudah arabskih geografov: istoriograficheskij analiz zapadnyh issledovanij [Horezm in the Works of Arab Geographers: A Historiographical Analysis of Western Research] // Қazaқstan shyғystanuy. 2025. № 4. T. 16. P. 22–38. (in Rus)

Arabskie..., 2010 – Arabskie geografy i puteshestvenniki IX–XII vv. [Arab geographers and travelers of the 9th–12th centuries] / Vstup. st., per. s arab., komment., teksty i faksimile B.E. Kumekova, R.B. Kumekovoj. Otv.red. A.K. Muminov // Istoriia Kazahstana v arabskih istochnikah. Arabskie geografy i puteshestvenniki IH–HII vv. Almaty: Dajk-Press, 2010. T. 2. 328 p. (in Rus)

Zhuzbaeva, Margulan, 2023 – *Zhuzbaeva U., Margulan A.* Istoriograficheskij analiz proizvedeniia «Takvim Al'-Bul'dan» Abu Al'-Fidy v sisteme filosofskih vzgliadov uchenyh-vostokovedov [Historiographic analysis of the work "Taqvim Al-Buldan" by Abu Al-Fidi in the system of philosophical views of orientalists] // Adam әlemi. 2023. 96 (2). P. 48–55. (in Rus)

Konovalova, 2005 – *Konovalova I.G.* Vostochnaia Evropa v arabskoj geografii XII–XIV vv. [Eastern Europe in Arab geography of the 12th–14th centuries] [Elektronnyj resurs]: Dis... d-ra ist. nauk: 07.00.03. M.: RGB (Iz fondov Rossijskoj Gosudarstvennoj Biblioteki) (in Rus)

Sbornik..., 2005 – Sbornik materialov, otnosiaschihsia k istorii Zolotoj Ordy. Tom 1. Izvlecheniia iz arabskih sochinnij, sobrannye V.G.Tizengauzenom [Collection of materials related to the history of the Golden Horde. Volume 1. Extracts from Arabic writings collected by V. G. Tizenhausen]. Pod redakciej: B.E. Kumekova, A.K. Muminova. Almaty: Dajk-Press. 711 p. (in Rus)

Halidov, 1985 – *Halidov A.B.* Arabskie rukopisi i arabskaia rukopisnaia tradiciia [Arabic manuscripts and the Arabic manuscript tradition] / Otv. red. O.G. Bol'shakov. Moskva: Nauka GRVL, 1985. 314 p. (in Rus)

La géographie..., 1967 – La géographie humaine du monde musulman jusqu'au milieu du 11e siècle [The Human Geography of the Muslim World until the Middle of the 11th Century] Tome I. Mouton & Co. (Paris, The Hague). 420 p. (in Fra)

Miquel, 1967 – *Miquel André*. La géographie humaine du monde musulman jusqu'au milieu du 11e siècle [The human geography of the Muslim world up to the mid-11th century] // Mouton & Co. (Paris, The Hague). Tome I. 420 p. (in Fra)

Reinaud, Slane, 1840 – *Reinaud Joseph Toussaint, Slane Le Baron Mac Guckin de*. Géographie d'Aboulféda, texte arabe publié d'après les manuscrits de Paris et de Leyde [Geography of Abulfeda, Arabic text published from the manuscripts of Paris and Leiden] // Imprimerie Royale. Paris, France. Том 1 в 1840 г. 734 с.; Том 2 в 1848 г. 650 с. (in Fra)

Sezgin, 1967 – *Sezgin Fuat.* Geschichte des arabischen Schrifttums [History of Arabic Literature – a monumental bibliographic reference work] (Tome I E.J. Brill (Leiden) 515 p. (in Ger)

Vat. ar. 266 – Vat. ar. 266. *Abu al-Fida*. Takwim al-buldan. Biblioteca Apostolica Vaticana. البلدان تقويم صاحب الفداء بابى المعروف عمر بن محمد بن اسمعيل الدين عماد المؤيد الملك السلطان تاليف حماه

المتوفى سنة ٧٣٢ [Authored by Sultan al-Malik al-Mu'ayyad Imad al-Din Isma'il ibn Muhammad ibn Umar, known as Abu al-Fida, author of the Taqwim al-Buldan (Calendar of Countries), Hama, who died in 732 AH.] (in Arab)

[1]Әмірбекова С.К., [2]Сарқытқан Қ., [3]Дюсенов Б.Д.
[1,2,3] Р.Б.Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан
E-mail: [1]sagynysh.amirbekova@mail.ru, [2] kaster012@mail.ru,
[3]bagdat75@inbox.ru

ӘБУ-Л-ФИДА «ТАҚУИМ ӘЛ-БҮЛДӘН» ЕҢБЕГІНДЕГІ ХОРЕЗМ МЕН МӘУРЕННАХР ТАРИХЫ МЕН ГЕОГРАФИЯСЫ: ВАТИКАН НҰСҚАСЫ МАТЕРИАЛДАР НЕГІЗІНДЕ

Аңдатпа. Бұл мақала Мәуреннахр мен Хорезмнің ортағасырлық географиясының құнды дереккөзі болып табылады. Мақаланың мақсаты – Әбу әл-Фиданың «Тақуим әл-бүлдән» кітабына негізделген Ватикан мұрағатының қолжазба қоймаларынан табылған аталған аймақтардың географиясы туралы материалдың мүлдем жаңа бөлігін зерттеу. Араб дереккөздерінен ортағасырлық Географияны зерттеу қазіргі заманғы деректанулық зерттеулердің өзекті тақырыбы болып қала береді. Жұмыс Әбу әл-Фиданың «Тақуим әл-бүлдән» кітабынан Хорезм мен Мәуреннахр туралы материалды аудару, талдау және өңдеу негізінде жүргізілді. Мақаланың жаңалығы – Хорезм мен Мәуреннахр туралы құнды мәліметтер ғылыми айналымға алғаш рет енгізіліп отыр, атап айтқанда жазбаша, археологиялық, ауызша және басқа дереккөздерді кешенді зерттеу негізінде қалалардың, ауылдардың және олардың орналасқан жерлерінің сипаттамасын талдау арқылы Қазақстан мен Орталық Азияның ортағасырлық тарихы туралы әртүрлі мәліметтерді түсіндіруге негіз жасайды. Әдіс ретінде кодикология және палеография қолданылды, оның көмегімен ортағасырлық кітаптың сипаттамасы жасалды, оның ішінде Хорезм мен Мәуреннахр қалалары мен ауылдарына қатысты тарауларды талдау, аударманың үзінділері бар. Жүргізілген талдау «Тақуим әл-бүлдән» әлемнің көптеген қолжазба қорларынан ең ірі жазбаша ескерткіштердің материалдарын жинады және ортағасырлық Қазақстан мен Орталық Азия елдерін зерттеу үшін сенімді дереккөз болып табылады деген қорытындыға әкеледі.

Алғыс: Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «Ватиканның және Батыс Еуропа елдерінің жаңа құнды материалдары бойынша Түркі әлемінің ерте және ортағасырлық тарихы мен мәдениеті» (BR24993132) тақырыбындағы бағдарламалық-нысаналы гранттық қаржыландыру жобасын іске асыру шеңберінде дайындалды.

Кілт сөздер: Әбу әл-Фида, «Тақуим әл-бүлдән», Хорезм, Мәуреннахр, араб географиялық дереккөздер, Ватикан мұрағаты

[1] Amirbekova S.K., [2] Sarkytkan K., [3] Dyussenov B.
[1,2,3]R.B. Suleimenov Institute of Orıental Studıes, Almaty, Kazakhstan.
E-mail: [1]sagynysh.amirbekova@mail.ru, [2] kaster012@mail.ru,
[3]bagdat75@inbox.ru

HISTORICAL AND GEOGRAPHICAL INFORMATION ABOUT KHOREZM AND MAVERANNAHR IN THE BOOK «TAQWIM AL-BULDAN» BY ABU AL-FIDA:BASED ON MATERIALS FROM THE VATICAN VERSION

Abstract. This article is a valuable source on the medieval geography of Maverannahr and Khorezm. The purpose of the article is to examine a completely new section of material on the geography of these territories from the manuscript repositories of the Vatican Archives based on Abu al-Fida's book "Taqwim al-Buldan." The study of medieval geography from Arabic sources remains a relevant topic in modern source studies. The work is based on the translation, analysis, and processing of material on the territories of Khorezm and Maverannahr from Abu al-Fida's book «Taqwim al-Buldan». The novelty of the article lies in the fact that for the first time, valuable data on Khorezm and Maverannahr is introduced into scholarly circulation. Specifically, an analysis of the descriptions of cities, villages, and their locations based on comprehensive research of written, archaeological, oral, and other sources creates the basis for interpreting various information on the medieval history of Kazakhstan and Central Asia. Codicology and paleography were used to describe the medieval book, including an analysis of the chapters on the cities and villages of Khorezm and Maverannahr, along with small translation excerpts. The analysis leads to the conclusion that «Taqwim al-Buldan» contains materials from major written monuments from numerous manuscript collections worldwide and serves as a reliable source for the study of medieval Kazakhstan and Central Asia.

Acknowledgments: The article was prepared within the framework of the program-targeted funding of the project of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan “Early and Medieval History and Culture of the Turkic World Based on New Valuable Materials from the Vatican and Western European Countries” (Grant No. BR24993132).

Keywords: Abu al-Fida, Taqwim al-Buldan, Khorezm, Maverannahr, Arabic geographical sources, Vatican archive.

Авторлар туралы мәлімет:

Сағыныш Көпенқызы Әмірбекова – PhD, Р.Б.Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының ғылыми қызметкері, Алматы, Қазақстан

Қастер Сарқытқан – география ғылымдарының кандидаты, Р.Б.Сулейменов атындағы Шығыстану институтының жетекші ғылыми қызметкері, Алматы, Қазақстан.

Бағдат Дюсенов – PhD, Р.Б.Сулейменов атындағы Шығыстану институтының ғылыми қызметкері, Алматы, Қазақстан

Сведения об авторах:

Амирбекова Сагыныш Копеновна – PhD, научный сотрудник, Институт востоковедения имени Р.Б.Сулейменова, Алматы, Казахстан,

Кастер Саркыткан, к.г.н., ведущий научный сотрудник Института востоковедения имени Р.Б.Сулейменова, Алматы, Казахстан.

Багдат Дюсенов – PhD, ведущий научный сотрудник Института востоковедения им. Р. Б. Сулейменова, Алматы, Казахстан

Information about authors:

Sagynysh Kopenovna Amirbekova – PhD, Researcher, R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan.

Kaster Sarkytkan – candidate of geographical sciences, leading researcher of the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Kazakhstan, Almaty.

Dyussenov Bagdat – PhD, Researcher, R. B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan

Келіп түсті 16 наурыз 2026 жыл
Қабылданды 18 мамыр 2026 жыл

ҒТАМР 03.23.25 https://doi.org/ 10.63051/kos.2026.2.136

[1] **Морякова М.Т.** [2] **Шотанова Г.А.**
[1, 2] Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, Алматы, Қазақстан
E-mail: [1] malika-94kz@mail.ru [2] sh.galiya08@gmail.com

ТҮРІК, ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ЖӘНЕ ЕУРОПАЛЫҚ ТАРИХНАМАДАҒЫ АЛТЫН ОРДА ҚАЛАЛАРЫ МЕН ҚОНЫСТАРЫНЫҢ КҮНДЕЛІКТІ ӨМІРІ (XIII–XV ҒҒ.)

Аңдатпа. Қазіргі уақытта тарих ғылымында әртүрлі елдердің тарихы мен мәдениетін зерттеу барысында қала тұрғындарының ішкі, яғни күнделікті өміріне ерекше мән беріледі. Себебі атақты әрі біртуар тұлғалар кейбір елдер мен халықтардың, көптеген жағдайларда бүкіл әлемнің де, тарихы мен мәдениетінде маңызды рөл атқарса да, қарапайым халықтың тұрмысын, әдет-ғұрыптарын, әлеуметтік нормаларын, дүниетанымын талдау арқылы дәуірді зерделеу мүмкін. Өз кезегінде белгілі бір уақытта орын алған саяси оқиғалар мен қоғамдық-мәдени мән-мағынасын терең түсінуге болады. Зерттеудің мақсаты мен міндеттері. Мақаланың мақсаты – Алтын Орда мемлекеті қала тұрғындарының күнделікті өмірі мәселесіне тікелей немесе жанама арналған тарихнаманы зерттеу және талдау. Бұл мақсатқа жету үшін келесі міндеттер қойылады: қазіргі қазақ және дүние жүзінің тарих және археология ғылымындағы Алтын Орда мемлекетіндегі қала тұрғындарының күнделікті өмірін зерттеудің ерекшеліктерін анықтау; қарастырылып отырған кезеңдегі қалалардың әлеуметтік-экономикалық жағдайын зерттеу; Алтын Орда мемлекетіндегі қала тұрғындары мен сол мемлекеттегі көшпелілер халықтар арасындағы байланыстарды талдау. Нәтижелер. Қала тұрғындарының күнделікті өмірі мәселесі Алтын Орданың тарихы мен мәдениетіне арналған тарихнаманың ажырамас бөлігі болып табылады. Қорытындылар. Бұл тақырыпты зерттеудің барысында тарихнамада қала тұрғындарының күнделікті өмірі тарихи және археологиялық ғылыми зерттеулердің бөлек зерттеу бағытына айналғандығы, Алтын Орда елеулі деңгейде дамыған қалалық мәдениеті бар мемлекет болғандығы және орта ғасыр кезеңінде Алтын Орда мемлекетіндегі қалалар көшпелі ортамен тығыз байланысты екендігі деген тұжырымдар шығарылады.

Алғыс. Мақала «Алтын Орда дәуіріндегі Батыс Қазақстан отырықшы елді мекендерінің тарихы: тұрмыстық материалдық мәдениетін қайта құру» (ЖТН AP23489009) атты гранттық қаржыландыру ғылыми жобасын орындау аясында дайындалған.

Кілт сөздер: Алтын Орда қоныстары, урбанистика, тарихнама, Жайық, Сарайшық, Сарай-Бату, Сарай-Берке, Сарай-и Джедид, күнделікті өмір.

Кіріспе

Қазіргі уақытта тарих және археология ғылымдарында мемлекеттердің тарихындағы қалалардың орны мен рөлін, соның ішінде қала тұрғындарының күнделікті тұрмыс-тіршілігін зерттеуге ғылыми тұрғыдан ерекше назар аударылуда. Себебі дүниежүзілік тарихта қалалар әлеуметтік-экономикалық, мәдениет, сауда орталықтары ретінде кез келген мемлекеттің тарихында маңызды функциялар атқарды. Осыған байланысты орта ғасыр кезеңінде пайда болған Алтын Орда мемлекетіндегі қала тұрғындарының күнделікті өмірін зерттеу Қазақстан тарихының көптеген қырларын аша отырып, көшпелі ортадағы қалалық мәдениеттің орнын нақты көрсетеді. Сондықтан осы тақырыптың өзекті екендігі еш күмән тудырмаса керек. Дегенмен, тарихнамалық тұрғыдан алғанда, бұл тақырып толыққанды зерттелмеген, себебі ұзақ уақыт бойы еуроцентристік көзқарас ғылыми зерттеулерде басым

болды. Соның салдарынан Алтын Орда урбанизациясының ауқымы мен өзіндік ерекшеліктері тиісті деңгейде бағаланбады.

Сонымен қатар, бұл тәсіл Мемлекет басшысы К.-Ж. К. Тоқаев ұсынған Алтын Орда мұрасын ұлттық бірегейліктің маңызды өркениеттік бағдары ретінде жүйелі зерттеу және дәріптеу жөніндегі тұжырымдамалық ұстанымдармен тікелей үндеседі. Осы доктрина аясында дала урбанизациясын бағалаудағы әдіснамалық тәсілдерді қайта қарастыру айрықша маңызға ие болуда. Осыған байланысты отандық және шетелдік тарихнамасын кешенді түрде зерттеу қажеттілігі туындайды. Бұл өз кезегінде қалыптасқан стереотиптерді еңсеруге, жинақталған археологиялық және жазба деректерді жүйелеуге, сонымен қатар Алтын Орда қаласы тұрғындарының тұрмысын, әлеуметтік байланыстарын және ішкі дүниесін реконструкциялауға мүмкіндік береді.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Зерттеу барысында түрік, қазақ, ресей (совет), сонымен қатар Батыс елдері ғалымдарының (тарихшылар, филологтар, қоғамтанушылар және т.б.) Алтын Орда мемлекетіндегі қала тұрғындарының күнделікті өміріне тікелей немесе жанама қатысы бар еңбектері пайдаланылды. Тарихнаманың кең географиялық және хронологиялық ауқымы тарих, археология, этнология және тарихи географияның қиылысында пәнаралық тәсілдерді біріктіруге қабілетті кешенді әдіснамалық базаны қалыптастыруды талап етті. Зерттеу барысында бірнеше әдістер қолданылды. Ең алдымен, *факторлық талдау әдісі*. Осы әдіс арқылы мақаланың аясында авторларға әсер еткен әртүрлі саяси, идеологиялық және т.б. факторларды анықтауға болады. Бұл саяси контекстің дала урбанизмінің рөлін бағалауға қалай ықпал еткенін, яғни көшпелілердегі қалалық мәдениетті толық жоққа шығарудан бастап, Алтын Орданы аса ірі өркениеттік құбылыс ретінде мойындауға дейінгі көзқарастар эволюциясын айқындауға мүмкіндік берді. Екіншіден, зерттеудің ажырамас бөлігі ретінде *нақты-тарихи әдісті* атап өткен дұрыс. Бұл әрбір кезең мен территорияның жағдайларын зерттеуді көздейтін ғылыми әдіс тарихи оқиғалардың нақты мән-жайын айқындауға мүмкіндік береді. Осы әдісті қолдану Сарай-Бату, Сарай-Берке, Сарайшық, Жайық секілді Алтын Орда қалаларының даму динамикасындағы эволюциясын қадағалауға және Еділ бойы, Оңтүстік пен Батыс Қазақстан аумақтарындағы қала халқының күнделікті тұрмысындағы жергілікті ерекшеліктерді саралауға мүмкіндік берді. Сонымен бірге осы зерттеудің аясында *салыстырмалы-тарихи әдістің* орны ерекше. Бұл әдіспен белгілі бір өңірдегі сан алуан құбылыстардың арасындағы байланыстар анықталады. Мақала контекстінде бұл әдіс жазба деректерді (ең алдымен араб, парсы және батысеуропалық деректерді) көпжылдық археологиялық қазба жұмыстарының нәтижелерімен салыстыруға мүмкіндік берді. Бұл Жайық пен Сарайшық қалашықтарындағы тұрғын үйлердің жоспарлануы, жылыту жүйелері (жылыту пештері, кандар), сумен қамтамасыз ету жүйелері, шығыс моншаларының (хамамдардың) және кірпіш күйдіретін пештердің болуы туралы мәліметтерді верификациялауға, сонымен қатар оларды Хорезм мен Еділ бойының қала құрылысы дәстүрлерімен сабақтастыруға көмектесті.

Талқылау

Алтын Орда мемлекетінің тарихы көптеген қазақ (Байпаков, Ерофеева, Иночкин, Кривобокова, Сдыков, 2012; Калменов, 2013; Сдыков, 2011; және т.б.), түрік (Bostancı, 2021a; Bostancı, 2021b; Bostancı, 2024a; Bostancı, 2024b; Kemaloğlu, 2026; және т.б.), ресей (Васильев, 2011; Волков, 2016; Егоров, 2010; Недашковский, 2010; және т.б.), совет (Бартольд, 1993; Греков, Якубовский, 1950; Федоров-Давыдов, 1966; және т.б.) ғалымдарының, сонымен бірге Батыс елдері зерттеушілерінің (Шпулер, 2016; Баллод, 1923; және т.б.) еңбектерінде көрініс тапты. Бұл ретте ең алдымен тарихшылар мен археологтар Алтын Орда мемлекетінің саяси, мәдени және әлеуметтік-экономикалық дамуына, соның

ішінде сол үрдістегі қалалардың да орнына арналған мәселелерге ерекше көніл бөлген. Әрине, Алтын Орданың тарихы мен мәдениетін зерттегенде авторлар тарихнамалық аспектілерге де назар аударғандығын айта кету жөн. Алайда тарихнамалық шолу жасау барысында зерттеушілер негізінен қалалардың планиграфиясы, орналасқан жерінің ландшафты және т.б. туралы жазды. Ал қала тұрғындарының күнделікті өмірі мәселесі тарихнамалық тұрғыдан әлі де толыққанды зерттелмеген. Мұны зерттеушілердің өздері ғылыми еңбектерінде қойған мақсаттарымен түсіндіруге болады.

Зерттеу нәтижелері

Түркия. Ең алдымен қарастырылып отырған тақырыпты зерттеуге түрік тарихшылары үлес қосты. Жалпы қалалық өмірдің кейбір аспектілері түрік зерттеушісі Фатих Бостанжының «Алтын Орда мемлекетінде отырықшы өмірдің алғашқы іздері» («Altın Orda Devleti'nde Yerleşik Hayatın İlk İzleri: Saray Şehri») (Bostancı, 2021a: 230) деп аталатын мақаласында көрініс табады. Ең алдымен өзінің мақаласында автор «қала», «шаһар» сияқты ұғымдарға талдау жасайды. Ғалымның айтуынша, парсы тілінде «қала» термині басқару, сауда әрі кәсіп жүйелері шоғырланған белгілі бір тәртіп бойынша ұйымдастырылған аумақты білдіреді. XI ғасырға жататын деректерге сүйенетін болсақ, түркі тілдерінде қаланы атау үшін «şar» және «balık» сөздері қолданылған (Bostancı, 2021a: 230). Бұл ретте Фатих Бостанжы тарих ғылымында Сарай қаласына байланысты бір түсінбеушілікке бар екендігіне назар аударады. Өйткені әртүрлі тарихи деректерде бұл қаланың Сара-Бату деп аталғандығы туралы мәлімет бар. Сонымен бірге жазбаша деректерде Сарай-Берке және Сарай-и Жедид сияқты атаулар да кездесе береді. Автор жазғандай, «бұл жайт Сарай қаласына қатысты даулы көзқарастарғдың пайда болуына себеп болды» (Bostancı, 2021a: 231). Атап айтқанда, бір топ зерттеушілердің ұстанымдары бойынша, Сарай-Бату және Сарай-Берке – бір қаланың атауы, ал Сарай-и Жедид – Өзбек ханның тұсында салынған жаңа қала. Тарихшылардың басқа бір тобының пікірінше, Сарай-Берке және Сарай-и Жедид – бір қаланың атаулары. Фатих Бостанжының айтуы бойынша, әуелде бұл қала Сарай-Бату деп аталған. Кейін уақыт өте келе, Сарай-Бату Сарай-Берке деп атала бастады. Өйткені Сарай-Бату шын мәнінде қалаға дәл сол Берке ханның кезінде айналған (Bostancı, 2021a: 231). Фатих Бостанжы келтірген деректерге қарағанда, Сарай қаласы екінші қыпшақ жорығынан [2] кейін Еділ өзенінің сол жағында салынған. Жувейнидің[3] айтуынша, Бату хан өзі ұнатқан жерде салды. Мемлекеттік басқару жүйесін оңайлату үшін Қарақорымға ұқсас бола алатын Сарай қаласын салуға бұйрық беріп оны астана деп жариялады. Аз уақыт ішінде Сарай Шығыс Еуропа мен Батыс Сібірдің, сондай-ақ Каспий маңы мен Арал маңының ұланғайыр аймақтарында маңызды әкімшілік және сауда орталығына айналды (Bostancı, 2021a: 231).

Деректану саласына айтарлықтай өз үлесін қосқан түрік зерттеушісі Өзалп Гөкбілгіннің «1313–1357 жылдар арасындағы Алтын Орда мемлекеті» («1313–1357 Yılları Arasında Altın Ordu Devleti») атты кітабы ортағасырлық тарих бойынша түрік тарихнамасында өте маңызды орын алады және Алтын Орда мемлекеті туралы кейбір тарихи-географиялық анықтамалардың мәліметтерін, сонымен қатар археологиялық тұрғыдан зерттеулерді айқындайды. Еңбектегі көрсетілген мәліметтер бойынша Алтын Орда архитектурасының толық типологиясы әлі де құрылған жоқ. Көптеген үлгілерге сәйкес болжамдар мен жалпылама тұжырымдардың негізі қаланды. Бұл бағалау жоспар мен материалдарға сүйене отырып жасалды, бірақ ою-өрнек техникалары сияқты ерекше факторлар егжей-тегжейлі

[2] «Екінші қыпшақ жорығы» ұғымы Шыңғысханның немересі Бату ханның 1236 жылы қыпшақтарға қарсы бастаған жорығын білдіреді. Әскери қимылдардың нәтижесінде қыпшақтар жеңіліп саяси тәуелсіздігінен айырылды

[3] Ата Мәлик Жувейни (1226–1283) – Елхан мемлекетінің атақты қайраткері әрі тарихшысы. Азадвар (Âzâdvâr) кентінде туған. Атақты мемлекеттік қайраткер, Аббасидтер мемлекетінің уәзірі Фазлу бин Ребидің (яғни «Реби ұлы Фазл») (755/756–822/823 или 823/824) (Bilgin, 1993: 140–141; Özaydın, 1995: 274–275) ұрпағы

зерттелмеді. Сонымен қатар, бұл еңбекте Алтын Орда қалаларының экономикалық және әскери-саяси географиясы, оның әкімшілік-саяси құрылымы қарастырылған (Gökbilgin, 1972: 31-40).

Келесі түрік зерттеушісі Мелек Өзетгин «Алтын Ордада хат алмасудың дәстүрлері» («Altın Orda Hanlığı'nın Resmî Yazışma Geleneği») атты мақаласында Алтын Орданың мәдениетін түсіндіре отырып, сауда жолдары жөнінде былай жазылған: «Егер сауда жолдары туралы айтатын болсақ, оның ресми жолдар құрылысы жолға қойылмаса, табиғи жағдайларға байланысты елді бақылау қиынға соғады. Егер өзендерге көпірлер салынбаса, онда саяхат пен пошта қызметтері жүзеге асырылмай қалады. Сондықтан жолдарда ауқымды құрылыс жүргізілу қажет. Ірі өзендер үшін жеке қайықтар, ал өзен жағалаулары жұмысына жол қызметкерлері тартылады. Қызметкерлердің «kemeçi» (қайықшы), «kuperçi» (көпір салушы) сияқты ерекше атаулары болған. Жолдар бойы тұрғындардың тұруына және демалуына арналған орындар, жылқыларға арналған жем, су және т.б. заттар сұранысқа ие болды. Оларды қамтамасыз ету үшін саяхатшылар мен саудагерлерге мемлекеттік органдармен бірге жұмыс істеу ұсынылды. Бұл қызмет «glufe» (немесе «алапа») деп, ал жолаушылар түсетін орындар «Kunak Keşen» деп аталды. Негізгі жолдарда жеке қонақ үйлер салынды, ал пошта аттары әрдайым саяхатшылар үшін дайын болды. Бұл жолдар негізінен (Еуропадан Қиыр Шығысқа дейін) итальяндық саудагерлер үшін маңызды болды және бұл саудагерлер үшін арнайы жеңілдік болған еді. Бірақ саяхатшыларды қорғау үшін бір немесе екі татар тілін білетін аудармашымен саяхаттау керек. Қажетті нан, ет және тұздалған балықты белгілі бір жерден таба алады, бірақ жоғарыда айтылғандай, алдымен аудармашыны табу керек. Саяхатшыларға қарулы күзет қажет емес, кез-келген жағдайда қонақүйлер Танадан Қытайға дейінгі барлық жолды өте жақсы қорғайды» (Özyetgin, Kemaloğlu, 2017: 20).

Қазақстан. XIII ғасырда Еуразия территориясының далалық аймағында пайда болған Алтын Орда мемлекеті көптеген елдердің тарихы мен мәдениетіне, сондай-ақ бұл географиялық кеңістікті мекендеген халықтардың тарихи тағдырына тікелей әсер етті. Сондықтан да қазіргі уақытта Қазақстанның тарих, археология, этнология және т.б. ғылымдарында Алтын Орда кезеңіндегі қалаларға ерекше көңіл бөлінеді. Мысал ретінде 2015 жылы жарық көрген «Сарайшық – бабалар мұрасы...» (Сарайшық…, 2015) мақалалар мен материалдар жинағын келтіруге болады. Бұл жинақта Сарайшық қаласына арналған археологиялық және жазбаша мәліметтер келтіріледі.

Осы тақырыптың кейбір аспектілері қазақ зерттеушісі М.Н. Сдыковтың «Батыс Қазақстанның Алтын Орда кезеңіндегі қалалары» («Золотоордынские города Западного Казахстана») мақаласында Батыс Қазақстанда орта ғасыр кезеңінде пайда болған қалалардың тарихы жөнінде мәліметтер келтіреді (Сдыков, 2011). Автордың айтуынша, осы территориядағы қалаларға қатысты алғашқы жазба деректері моңғол дәуіріне, атап айтқанда, оғыз және қыпшақ конфедерациялары болған дейінгі кезеңге жатады. Таяу Шығыс елдері географтары мен саяхатшыларының шығармаларына сілтеме жасай отырып, автор X ғасырда қазіргі Орал қаласының орнында қалалық елді мекеннің орналасқандығына назар аударады. Сонымен бірге Жайық өзенінің бойында қалалардың болғандығы орта ғасыр кезеңіне жататын деректерде ғана емес, кейінгі, яғни жаңа замандағы авторлардың туындыларында да кездесетіндігін атап өтті (Сдыков, 2011: 182–183). Жайық қалашығында жүргізілген археологиялық зерттеулердің нәтижелеріне сүйене отырып, М.Н. Сдыков Жайық өзенінің бойындағы қалалардың үй салу дәстүрлеріне Хорезм және Сырдария бойындағы қалалардың құрылыс мәдениетінің әсер еткендігіне ерекше көңіл бөледі. Яғни ғалымның айтуы бойынша, Жайық қалашығындағы үй-жай жоспарлары Үргеніш, Отырар, Түркістан сияқты қалалардың үй-жай жоспарларына сай келеді. Осы ретте зерттеуші үй-жайлардың ерекшеліктерін (үй-жайлар түрлері, жылыту жүйесі, үй салуға пайдаланылған кірпіштер түрлері, үй салудың әдіс-тәсілдері, қалалық қорымның орналасқан жері және т.б.)

сипаттайды (Сдыков, 2011: 184). Жалпы алғанда, қала тұрғындары мен көшпелілердің арасында тығыз байланыстардың болғандығын атап өтіп, М.Н. Сдыков келесі қорытынды жасайды: «Дамыған көшпелі өркениет Дала мен қалалық мәдениеттің арасында тұрақты байланыстардың бар екендігін көздейді. Сондықтан да көшпелі мал шаруашылығы... қалалардың болғандығын жоққа шығармайды, керісінше олардың қолөнер мен сауда, қыстақтар және стратегиялық тұрғыдан маңызды территорияларда орналасқан паналар ретіндегі орталықтардың болғандығын көздейді» (Сдыков, 2011: 181).

«Қала» тақырыбының М.Н. Сдыковтың белгілі археологтар және тарихшылармен (К.М. Байпаков, И.В. Ерофеева, В.А. Иночкин, С:С. Кривобокова) бірлесіп жазған «Көне және қазіргі Орал. Тарихына жасалған шолу» («Уральск древний и современный. Очерки истории») (Байпаков, Ерофеева, Иночкин, Кривобокова, Сдыков, 2012) атты еңбегінде де көрініс тапқан. Авторлардың айтуынша, Орал қаласының төңірегіндегі көп жылдар бойы жүргізілген ғылыми археологиялық зерттеулердің нәтижесінде осы елді мекеннен оңтүстікке қарай 12 шақырымдық жерде «Жайық» қалашығы ашылды. Бұл қалашықтағы үй-жайлардың қалдықтарын зерттегенде археологтар тұрғындардың күнделікті өмірінің кейбір қырларын ашатын заттарды тауып алды. Атап айтқанда, кірпіштен салынған үй-жайлар бірнеше бөлмеден (соның ішінде шаруашылық бөлме) тұрған. Үй-жайдың ішінде мұржасы бар пеш салынған (Байпаков, Ерофеева, Иночкин, Кривобокова, Сдыков, 2012: 98–101). Күнделікті өмірінде тұрғындар қыш заттарды кеңінен пайдаланған. Тұрғын-үйлерден басқа, бұл қалашықтың ортасында археологтар «хамам» (шығыстық монша) функциясын атқарған құрылыстың қалдықтарын да тіркеді (Байпаков, Ерофеева, Иночкин, Кривобокова, Сдыков, 2012: 102).

Ғалым, зерттеуші М.Д. Калменовтың 2013 жылы жарық көрген «Жайық қалашығында табылған кірпіш күйдіру пеші» («Кирпичеобжигательная печь с городища Жайык») (Калменов, 2013) деп аталатын мақаласында 2012 жылғы археологиялық қазба жұмыстарының нәтижесінде табылған кірпіш күйдіретін пештің қалдықтары жөнінде мәліметтер келтіреді. Пештің конструкциясы мен оның жұмыс істеу функциясын зерттеу барысында автор келесі қорытынды шығарды: «Конструкциялары ұқсас пештер Алтын Орданың территориясында да пайдаланылған. Атап айтқанда, XIII ғасырдың соңы – XIV ғасырдың бас кезеңінде пайдаланылған кірпіш күйдерітін пеш көне Сарайшықтан табылған» (Калменов, 2013: 210).

ССРО. Алтын Ордадағы қала тұрғындарының күнделікті өмірі мәселесі бірқатар кеңестік зерттеушілердің еңбектерінде ғылыми тұрғыдан қарастырылып, өз көрінісін тапқан. Мысал ретінде белгілі ғалым В.В. Бартольдтің «Түркілер. Орта Азиядағы түрік халықтарының тарихына арналған он екі дәріс» («Тюрки. Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии») атты іргелі еңбегінде баяндалады. Бұл еңбекте автор түркі халықтарының (көне түріктер, қырғыздар, қарлұқтар және т.б.) саяси тарихын талдай отырып, Алтын Орда дәуірінде пайда болған қалалардың тарихы мен экономикалық маңызына тоқталады. В.В. Бартольд келесідей жазады: «XIV ғасырда моңғол дәуірінде Еділ өзенінің орта ағысында салынған Қазан сияқты қалаларда түркілер ғана тұрған. Еділ өзенінің төменгі ағысында жаңа қалалар Бату хан тұсында-ақ салына бастады...» (Бартольд, 1998: 128–129). Рубрукке сілтеме жасап, В.В. Бартольд Укек, Сарай, Суммеркент сияқты қалаларға қатысты қысқаша мәлімет берді. Осы тұрғыдан ғалым Жаңа Сарай және Ескі Сарай бір қала ма, әлде екі бөлек қала ма деген мәселе жөнінде өз пікірін білдіреді. Зерттеушінің пайымдауынша, «...есімдері бірдей екі қаланың болғандығы мүмкін емес сияқты. Қаланың аумағы кеңейтілгенде жаңадан салынған үйлер «жаңа» қала деп аталған болар» (Бартольд, 1998: 130). В.В. Бартольдтің бұл еңбегінде Алтын Ордадағы қала тұрғындарының күнделікті өмірі жөнінде жанама ғана айтылған. Автордың айтуынша, «...монеталардың сыртқы көрінісіне, жазулардың сипатына, әріптердің сыртқы пішініне, ою-өрнекке қарағанда, әрбір қаланың өз дәстүрлері болған...» (Бартольд, 1998: 130). Бұдан әрі Алтын Орданың этникалық

құрамын атап өтіп, ғалым келесі мәселеге назар аударды: «...Алтын Ордада моңғол элементінің онша елеулі маңызы болған жоқ. Сондықтан да түркі тілінің үстемдігі, әсіресе Алтын Орда мен Моңғолияның арасындағы байланыстар үзілгеннен кейін, жылдам орнаса керек...» (Бартольд, 1998: 131). Ал қала тұрғындарының этникалық құрамы мен олардың күнделікті тілін қандай болғандығын айтатын болсақ, автордың пікірінше, «осы және тағы басқа бір қала немесе аймақ тұрғындарының басым көпшілігі қай ұлтқа жатқандығын, сонымен қатар ислам мен түрік тілінің жеңісімен аяқталған мәдени эволюция қалай өткендігін анықтау үшін ұзақ мерзімді зерттеулер керек болатын шығар...» (Бартольд, 1998: 131).

А.Ю. Якубовскийдің 1932 жылы жарық көрген «Шығыстағы феодализм. Алтын Орданың астанасы – Сарай-Берке» («Феодализм на Востоке. Столица Золотой Орды – Сарай-Берке») деп аталатын еңбегі Сарай-Берке қаласының саяси және сауда-экономикалық тарихына, сондай-ақ шаруашылық өміріне арналған (Якубовский, 1932). Зерттеушінің айтуынша, Сарай-Берке «XIII және XIV ғасырларда Шығыстағы ең белгілі қолөнер әрі сауда орталықтарының бірі болған» (Якубовский, 1932: 3). Жалпы тұрғындардың саны 200 мыңға жеткен. Автордың айтуы бойынша, қала тұрғындары қыштан ыдыс жасау сияқты сан алуан кәсіппен айналысқан. Мысалы, А.Ю. Якубовскийдің пікірі бойынша, Сарай-Беркеде тұрғындар металл өңдеген. Сондықтан да осында металл өңдеумен айналысқан төмендегідей шеберханалар болды. Атап айтқанда, ұстаханалар; пышақ және құралыптас қару жасайтын орындар; егіншілікте қолданыларын құралдар (орақ және т.б.) өндіретін орындар; қола мен мыстан ыдыс жасайтын орындар. Зерттеушінің пайымдауынша, Сарай-Беркеде терімен, ағаш өңдеумен, зергерлік ісімен де айналысатын шеберлер болған (Якубовский, 1932: 20). Бұл ретте А.Ю. Якубовский қала тұрғындары мен Сарай-Беркенің төңірегінде тұрған көшпелі рулардың арасында тығыз шаруашылық және сауда-экономикалық байланыстардың болғандығына ерекше назар аударады (Якубовский, 1932: 20).

Қала тақырыбын А.Ю. Якубовский кейінгі жылдары да жалғастырды. Атап айтқанда, 1950 жылы Б.Д. Греков пен А.Ю. Якубовскийдің «Алтын Орда және оның құлдырауы» («Золотая Орда и ее падение») атты кітабында (Греков, Якубовский, 1950) зерттеу тақырыбына «Алтын Орданың қалалық өмірі» («Городская жизнь Золотой Орды») деген жетінші тарауы арналған. Авторлардың өздері атап өткендей, «Алтын Ордада қалалық өмір өте жақсы дамыған» (Греков, Якубовский, 1950: 141). Бұл ретте Қырымдағы Кафа, Судак, Керіш, Азау теңізінің жағалауындағы Азақ (Азов), Хорезмдегі Үргеніш және т.б. қалалар Алтын Орда мемлекетіне дейінгі кезеңде пайда болса, Қырым (Ескі Қырым), Еділ өзені аймағындағы Сарай-Бату және Сарай-Берке, Солтүстік Кавказдағы Маджар сияқты қалалар жаңадан салынған (Греков, Якубовский, 1950: 141). Б.Д. Греков пен А.Ю. Якубовский Сарай қаласын сипаттау үшін арабтілді деректердегі мәліметтерді келтіреді: «Сарай қаласы – көп адам тұратын, әдемі базарлары мен кең көшелері бар өте кең аумақта орналасқан ең әдемі қалалардың [бірі]... [Сарайда] ...он үш мешіт бар... солардың біреуі шафиитердікі. Содан бірге тағы [басқа] көп мешіттер бар. Осында сан алуан халықтардың өкілдері өмір сүреді. Атап айтқанда, моңғолдар – бұл елдің билейтін оның [нағыз] тұрғындары; олардың кейбіреулері – мұсылман; мұсылман болып табылатын астар, христиандарға жататын қыпшақтар, черкестер, орыстар және византиялықтар. Әрбір халық өз жағында тұрады. Базарлары да сонда орналасқан...» (Греков, Якубовский, 1950: 143). Авторлардың айтуы бойынша, әртүрлі кәсіппен айналысқан. Осы мәселеге байланысты, зерттеушілер Б.Д. Греков пен А.Ю. Якубовский келесі мәселеге назар аударады: «Сарай-Берке тұрғындарының басым көпшілігі кәсіпшілер болмаса да, олар сан жағынан ең маңызды топ болған... Сарай-Берке қаласының кәсіпшілері көптеген критерийлер бойынша Батыс Еуропа қалаларының орта ғасыр кезеңіндегі [кәсіби] цехтарға ұқсайтын ерекше кәсіби ұйымдардың құрамында болған» (Греков, Якубовский, 1950: 151).

Г.А. Федоров-Давыдовтың «Алтын Орда хандарының қол астындағы Шығыс Еуропа көшпелілері. Археологиялық ескерткіштер» («Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. Археологические памятники») (Федоров-Давыдов, 1966) деген монографиясында Алтын Орда дүниежүзілік феномен ретінде талданады. Жалпы алғанда, осы еңбекте Алтын Орданың ішкі өмірі, яғни әдет-ғұрыптары (мысалы, жерлеу рәсімі), шаруашылығы, әскери ісі (қарудың түрлері) және тұрғындардың этникалық құрамы, сондай-ақ қоғамдық құрылысы нақты көрсетілген. Бұл ретте зерттеуші қала мәселесіне де арнайы тоқталады. Атап айтқанда, соған «Көшпелі дала және қалалар» («Кочевая степь и города») деп аталатын тарау арналған. Бұл тарауда Г.А. Федоров-Давыдов, әртүрлі археологиялық және жазбаша деректерге сүйене отырып, қала тұрғындары мен көшпелілердің арасында тығыз экономикалық, этникалық және т.б. байланыстардың болғандығына назар аударады. Осы ретте көшпелілердің бір бөлігі қала тұрғындарының ортасына сіңіп кетті. Сондықтан да археологиялық қазба жұмыстарының барысында көшпелілердің қыштан жасалған ыдыс қалдықтары табыла береді (Федоров-Давыдов, 1966: 203–204). Сонымен бірге, автор атап өткендей, «Алтын Ордадағы қала тұрғындарының елеулі бөлігін бұрын көшпелі болған қыпшақтар [«половцы»] құрағандығын жазбаша деректер, соның ішінде Алтын Орда қалаларында қыпшақ тілінде жазылған әдебиет туындылары растайды» (Федоров-Давыдов, 1966: 205–206).

Г.А. Федоров-Давыдовтың «Алтын Орданың қоғамдық құрылысы» («Общественный строй Золотой Орды») (Федоров-Давыдов, 1973) деген монографиясында қала мәселесіне «XIV ғасырдың бірінші жартысындағы Алтын Орда қаласы және Дәшті Қыпшақ» («Золотоордынский город и Дешт-и Кыпчак в первой половине XIV в.») арналағн. Автор Алтын Орданың территориясында жаңа қалалардың пайда болғандығына әсер еткен саяси және экономикалық факторларды талдайды. Оның айтуынша, XIII ғасырдың соңында Жошы ұлысы іс жүзінде тәуелсіз мемлекетке айналды. Жаңа мемлекеттің құрылуы қалалардың өсуі мен дамуы тікелей әсер етті. Осы тұрғыдан келесі мәселеге назар аудару қажет: «XIII ғасырда Төменгі Еділ аймағы Жошы ұлысы ханның «домені», яғни тікелей өзі басқарған және оған бағынатын ру-тайпалар көшіп жүрген территория болды. Алтын Ордадағы қала салуы дәл осы жерден басталды. Бұл ретте қалалар көбінесе қысқы көшу орындарында, яғни осы «доменнің» бұрын қалалар болмаған оңтүстік жағында салына бастады» (Федоров-Давыдов, 1973: 78). Өзінің еңбегінде Г.А. Федоров-Давыдов Сарай қаласының «қатардағы» жағында («рядовая часть города») қара халықтың күнделікті өмірі жөнінде мәліметтер келтіреді. Бұл ретте автор әлеуметтік аспектіге ерекше аударады. Зерттеушінің пікірінше, қарапайым халықтың өкілдері көбінесе жер үйлерде тұрған: «Біздің ойымызша, Жаңа Сарайда жер үйлердің болғандығы сол үй иелерінің төмен әлеуметтік статусын, құқықтық тең еместігін, әсіресе еге осындай жер үйлер кірпіштен салынған жер үсті үйлердің жанына орналасса, көрсетеді» (Федоров-Давыдов, 1973: 78). Яғни Сарай қаласы тұрғындарының әлеуметтік жағдайы бірдей болмаған. Бай адамдар әдемі кірпіш үйлерде, ал жағдайлары мүшкіл адмдар жер үйлерде тұруға мәжбр болды.

Кейінгі жылдары көшпелі ортадағы қала мәселесіне байланысты зерттеулер Г.А. Федоров-Давыдовтың «Алтын Орданың Еділ аймағындағы қалалары. Қыш бұйымдары. Сауда. Тұрмыс» («Золотоордынские города Поволжья. Керамика. Торговля. Быт») (Федоров-Давыдов, 2001) атты еңбегінде көрініс тапты. Алтын Орда кезеңіне жататын қалашықтарда табылған қыш бұйымдарды (құмыралар, қақпақтар, қазандар және т.б.) зерттеудің нәтижесінде ғалым қала мен дала тұрғындарының арасында тығыз байланыстардың болғандығына тағы да ерекше назар аударады: «Олар (көшпелілер. – *авт.*) қалаға барып өздеріне қажетті заттарды сатып алса керек» (Федоров-Давыдов, 2001: 221). Қала тұрғындары алтын және күміс монеталарын теріден немесе жібектен жасалған қапшыққа салып, ал артық ақшаларын олар жерде шұңқыр қазып сонда сақтаған (Федоров-Давыдов, 2001: 222). Қала тұрғындарының күнделікті өмірі мен тұрмысы монографияның «Алтын

ордадағы қала тұрғындарының соғыс және бейбіт уақытындағы тұрмысының кейбір ерекшеліктері» («Некоторые черты военного и мирного быта жителей золотоордынских городов») (Федоров-Давыдов, 2001: 225–234) деген тарауында баяндалады. Автор үй-жайларды жылыту, сумен жабдықтау жүйесі, моншалар, киім-кешек, тағамдар және т.б. мәселелерге көңіл бөледі: «Үйдің жоспарламасы мен тұрғын ауданы тұрғындардың әлеуметтік жағдайын нақты көрсетеді... [мысалы] қарапайым үйлерде су құбыры болмаған. Селитренное қалашығындағы... бай үйде [қонақтарды] қабылдауға арналған үлкен залды сумен жабдықтайтын су арнасы («канал») табылған...» (Федоров-Давыдов, 2001: 227–228).

Ресей. В.Л. Егоровтың «XIII–XIV ғасырлардағы Алтын Орданың тарихи географиясы» («Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв.») (Егоров, 2010) атты монографиясында Алтын Орданың орта ғасыр кезеңіндегі тарихының байланысты тарихи-географиялық мәселелер қарастырылады. Сан алуан жазбаша және археологиялық деректерге сүйене отырып тарихшы Алтын Орданың шекарасы, әкімшілк басқару жүйесі, аумағы және т.б. жөнінде материал келтіреді. Сонымен бірге еңбекте Алтын Орданың жүзден астам қаласына қатысты мәліметтер талданылады. Атап айтқанда, автор батыстағы Прут өзеңінен шығыстағы Батыс Сібірге дейін созылған территориядағы, соның ішінде Солтүстік Кавказ, Еділ маңы, Солтүстік Қазақстан, Оңтүстік Қазақстан сияқты аймақтардағы, орта ғасыр кезеңіне жататын қалалардың қалдықтары жөнінде нақты материал келтіреді (Егоров, 2010). Бұл ретте автордың пайымдауынша, «Еділ өзеңінің бар жағалауына қалалар, кенттер және ауылдар салынған деп айтуға болады. Ахтуба өзеңінің сол жағындағы территорияда (оның бастауынан Сарай ал-Джедидке дейін және бұдан әрі) шағын қалалар, кенттер және айналасында егістік алқаптары бар ақсүйектер үйлерінен тұратын үздіксіз отырықшы елді мекендер желісі пайда болды...» (Егоров, 2010: 77).

Алтын Ордадағы қала тұрғындарының күнделікті өміріне байланысты мәліметтер Л.Ф. Недашковскийдің «Алтын Орданың Төменгі Еділ аймағындағы қалалары мен олардың төңірегі» («Золотоордынские города Нижнего Поволжья и их округа») (Недашковский, 2010) деген еңбегінде де қарастырылады. Бұл ретте автор қалаларда көп этностар мен діндердің өкілдері тұрғандығына назар аударады: «Алтын Орда хандарының бастамасымен құрылған қалаларда сан алуан этностардың өкілдері өмір сүрген. Қала тұрғындарының негізгі бөлігін отырықшы өмір салтына өткен қыпшақтар болса керек. Жұрттың елеулі компоненті хорезмдіктер, булгарлар және көне орыстар болған. Қалаларда моңғолдар, фин және т.б. халықтарының өкілдері тұрған» (Недашковский, 2010: 4).

Д.В. Васильевтің «Гильом Рубруктың Еділ өзені сағасынан өткен жолы және ол барып келген елді мекендер туралы» («О пути Гильома Рубрука через дельту Волги и о населенных пунктах, которые он посетил») атты мақаласында Алтын орданың Сарай, Саксин және Суммеркент сияқты қалалардың орналасқан жерін анықтауға арналады. Археологиялық деректерге сүйене отырып, Д.В. Васильев XIII ғасырда пайда болған Сарай қазіргі Астрахан қаласынан солтүстік-шығысқа қарай 40 шақырымдық жердегі Красноярское қалашығында, ал Саксин мен Суммеркент туралы айтатын болсақ, автордың пікірінше, бұлар Еділ сағасындағы Самосдельское қалашығында немесе Мошаик қалашығында орналасқан (Васильев, 2011: 65–66). Қала тұрғындарының күнделікті өмірі жөнінде мақалада жанама мәліметтер ғана келтірілген. Атап айтқанда, жұрт үй-жай салғанда күйдірілген кірпіштерді пайдаланған, балық аулаумен айналысқан. Калаларда, мысалы Суммеркентте, көп ұлт пен дін өкілдері тұрған (Васильев, 2011: 65–66).

А.В. Пачкаловтың «Алтын Орда өркениеті» («Золотордынская цивилизация») (Пачкалов, 2011) атты мақаласы орта ғасыр кезеңінде Сарай қаласының қай жерде орналасқандығы мәселесіне арналған. Оның айтуынша, қазіргі уақытта ғылымда аталған мәселе жөнінде зерттеушілер үш топқа жатады: а) Алтын Ордада екі Сарай болған. Ескі Сарай Селитренное қалашығында, ал Жаңа Сарай (Сарай ал-Джедид) Царевское қалашығында орналасқан (осы гипотеза XIX ғасырда пайда болды); б) Алтын Ордада қазіргі

Селитренное қалашығында орналасқан бір-ақ Сарай болды; в) Алтын Ордада екі Сарай болған: біреуі Красноярское қалашығында, Жаңа Сарай (немесе Сарай ал-Джедид, Сарай) Селитренное қалашығында орналасқан (Пачкалов, 2011: 41). Жалпы алғанда, мақалада Сарай және Алтын Орда тарихына қатысты сан алуан қызықты мәліметтер келтіріледі. Бірақ қала тұрғындарының күнделікті өмірі туралы айтатын болсақ, осы мәселеге байланысты жанама ақпарат берілген. Мысалы, А.В. Пачкаловтың баяндауынша, Сарайдағы ақша айналымында күміс және мыс монеталар қолданылды (Пачкалов, 2011: 42).

Э.Г. Сайфетдинованың «Орта ғасыр кезеңіне жататын араб шығармаларындағы Алтын Орданың қалалары» («Города Золотой Орды на страницах средневековых арабских сочинений») (Сайфетдинова, 2014) атты мақаласында араб тілінде жазылған шығармалардағы Алтын Орданың қалалары жөнінде мәліметтер келтіріледі. Әртүрлі деректерді зерттеу барысында автор арабтілді туындылардағы қалалар байланысты ақпараттардың ерекшеліктеріне назар аударады Атап айтқанда, зерттеушінің пайымдауынша, «... орта ғасыр кезеңіне жататын арабтілді шығармалардағы мәліметтер жүйесіз және сондағы орта ғасыр кезеңіне жататын қалалар жөнінде ақпарат толық емес. Келтірілген мәліметтердің көбінесе Алтын Орда империясының отырықшы территорияларға, «ескі қалаларға» қатысы бар; қала салу мәселесі жөніндегі мәліметтер негізінен Алтын Орданың астанасы болып табылатын Сарай қаласымен байланысты. «Жаңа» қалаларға жеке-жеке үйлер болып орналасу принципі тән. Бұл ретте қала қоршалмаған, ягни қаланың фортификациясы болмаған. Арабтілді авторлардың пікірінше, Алтын Орда қаласының маңызды ерекшелігі оның әкімшілік, сауда-кәсіпшілк және мәдени әрі діни орталығы функциясын атқаруында» (Сайфетдинова, 2014: 161–162).

Батыс елдері. Ғылыми еңбектері Шығыс елдерінің, соның ішінде Алтын орданың, сондай-ақ Таяу және Орта Шығыстың да, тарихы мен мәдениетіне арналған белгілі батыстық шығыстанушылардың бірі болып табылатын неміс зерттеуші-ғалымы Бертольд Шпулердің (1911–1990) өзінің ғылыми шығармаларында елдердің саяси тарихынан басқа, қала тұрғындарының күнделікті өмір мәселесіне де көп беретіндігін айта кетуіміз керек. Атап айтқанда, «Алтын Орда. Ресейдегі моңғолдар. 1223–1502 жж.» («Золотая Орда. Монголы в России. 1223–1502 гг.») (Шпулер, 2016) деген іргелі еңбегінде автор Алтын Орданың саяси дамуы, мемлекеттік басқару, әскери іс, сыртқы экономикалық байланыстары сияқты сан алуан мәселелерге көңіл бөледі. Сонымен бірге Бертольд Шпулер «қолданбалы» мәселелерге де ерекше назар аударады. Осы тұста қала тұрғындарының күнделікті өмірі, соның ішінде үй салу, тамақтану, киім-кешек кию және т.б. жөнінде нақты айтқанда, Ескі Сарай мен Жаңа Сарай, Маджар, Укек сияқты қалаларда әртүрлі құрылыстар туралы айта отырып, зерттеуші үй салғанда жұрттың өртелген кірпіш пайдаланғандығын, үйлер көбінесе үш бөлмеден тұрып көшпелілердің киіз үйлеріндей оңтүстік жаққа қаратылған, үйді жылыту үшін пеш салған. Ағаш тапшылығынан отын ретінде құрғақ көң пайдалынылды (Шпулер, 2016: 423–425). Қала тұрғындарының тағам жүйесін сипаттай отырып, Бертольд Шпулер олардың өмірінде мал шаруашылығы өнімдері (соның ішінде қымыз, сиыр және ешкі сүті, қатық, ірімшік, жылқы, сиыр және қой еті) елеулі рөл ойнағандығын атап өтті. Сонымен бірге балық пен құс етін тұтынған. Бірақ күнделікті тамақтануда құс еті аса маңызды болған жоқ (Шпулер, 2016: 431–440). Жалпы алғанда, Бертольд Шпулердің жұмысы – Алтын Ордадағы қала тұрғындарының күнделікті өміріне арналған ең елеулі еңбектердің бірі. Автор келтірген нақты материал қала тұрғындарының көшпелі ортамен тығыз байланыста болғандығын көрсетеді.

Латыш археологы әрі өнертанушысы Франсис Балодис (Ф.В. Баллод) өзінің «Ескі және Жаңа Сарай. Алтын Орданың астаналары. 1922 жылы жаздыгүні жасалған археологиялық жұмыстардың нәтижелері» («Старый и Новый Сарай, столицы Золотой Орды. Результаты археологических работ летом 1922 года») (Баллод, 1923) атты жұмысында Алтын Орда қалалық елді мекендеріне қатысты сан алуан жазбаша мәліметтер мен археологиялық деректерге сүйене отырып, Сарай қаласы әуелде Бату хан Мажар жорығынан оралған соң,

яғни 1242–1254 жылдар аралығында қазіргі Астрахан қаласынан 110 шақырымдық жерде салынған деген байламға келді (Баллод, 1923: 6, 12). Кейінірек, яғни 1320–1332 жылдар аралығында Жаңа Сарай салынған. Ал осы қаланың ішкі күнделікті өмірін айтатын болсақ, келесі мән-жайларға назар аударуымыз керек. Франциc Балодис келтірген мәліметтер бойынша, XIII ғасырдың екінші жартысында осы қалада митрополит Кирилл бөлек орыс епархиясын ашты. Яғни түркілерді айтпағанда, Сарайда басқа ұлттардың өкілдері де (мысалы, орыстар) тұрған (Баллод, 1923: 5, 20). Сонымен бірге Сарай «ғылым мен мейірімділік ордасына айналды; және аз уақыт ішінде осында көптеген ғұламалар мен атақты тұлғалар, сондай-ақ тілшілер және өнершілер жиналды...», ал Берке «өнерге қамқорлық жасап, астанада әдемі ғимараттар салған» (Баллод, 1923: 6). XIV ғасырда өмір сүрген Ибн-Баттутаның материалдарына сүйене отырып, Франциc Балодис сол кезеңдегі Сарай қаласын «әдемі базарлары әрі кең көшелері бар ең әдемі қалалардың бірі» деп сипаттайды (Баллод, 1923: 10). Сол кезде осы қалада 13 мешіт, базарлар, моншалар және «қайырымдылық мекемелері» («заведения благочестия») орналасқан (Баллод, 1923: 10).

Қорытынды

Осы жұмыстың нәтижесінде келесі тұжырымдар жасауға болады. Біріншіден, қазіргі Түркия, Қазақстан, Ресей сияқты елдердегі, сонымен қатар Батыс мемлекеттеріндегі ғылымда Алтын Орданың тарихы мен мәдениетінің әртүрлі аспектілеріне арналған көптеген еңбектер жарық көрді. Сол зерттеулерде Алтын Орданың әкімшілік басқару жүйесі, осы мемлекеттегі сыртқы және ішкі сауда, сауда жолдары, ақша айналымы және т.б. мәселелер көрініс тапты. Соның ішінде Алтын Орданың қалалары жөнінде материал келтіріледі. Яғни еңбектердің тақырыптық бағдарлылығы жөнінде айтқанда, археологтардың еңбектері көбінесе Алтын Орда қалаларының планиграфиясы, тарихы, орналасқан орнының ерекшеліктері сынды мәселелерге арналған. Себебі бүгінге дейін кейбір қалалардың нақты қай аймақта орналасқандығы туралы әртүрлі пікірлер бар.

Екіншіден, тарихшылар мен археологтардың ғылыми еңбектеріне сүйенетін болсақ, Алтын Орда мемлекетінде қала салу мәселесіне көп мән берілген деген қорытынды жасауға болады. Яғни бұл мемлекет – дамыған қалалық өркениеттің үлгісі. Бұл қалалардағы үйлерді сумен жабдықтау және жылыту жүйесінің сол кезең үшін жоғары деңгейде болғандығында, жұрттың әлеуметтік-экономикалық жағдайында, ақша айналымы мен сауда байланыстарының дамығандығында нақты көрініс тапты.

Үшіншіден, тарихнамада Алтын Орда мемлекетіндегі қала тұрғындары мен көшпелілердің арасында тығыз сауда-экономикалық және этникалық байланыстардың болғандығына ерекше назар аударылады. Яғни отырықшы және көшпелі халықтардың арасында нақты, өтуге болмайтын шекара болмады. Сондықтан да, зерттеушілердің ғылыми жұмыстары атап көрсеткендей, қалаларда әртүрлі халықтар мен діндердің өкілдері өмір сүрсе де, көптеген жағдайда қала тұрғындарының көпшілігін қыпшақтар сынды көшпелі халықтардың өкілдері құраған.

Әдебиеттер:

Байпаков, Ерофеева, Иночкин, Кривобокова, Сдыков, 2012 – *Байпаков К.М., Ерофеева И.В., Иночкин В.А., Кривобокова С.С., Сдыков М.Н.* Уральск древний и современный. Очерки истории. Уральск, 2012. 384 с.

Баллод, 1923 – *Баллод Ф.* Старый и Новый Сарай, столицы Золотой Орды. Результаты археологических работ летом 1922 года. Казань, 1923. 63 с.

Бартольд, 1993 – *Бартольд В.В*. Тюрки. Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии. Алматы: Жалын, 1993. 192 с.

Васильев, 2011 – *Васильев Д.В.* О пути Гильома Рубрука через дельту Волги и о населенных пунктах, которые он посетил // Золотоордынское наследие. Мат. Второй Междунар. научн. конф. «Политическая и социально-экономическая история Золотой Орды», посвященной памяти М.А. Усманова. Казань, 29–30 марта 2011 г. Вып. 2. Казань: ООО «Фолиант», Институт истории им. Ш.Марджани АН Р, 2011. С. 64–72.

Волков, 2016 – *Волков И.В.* Два города в Нижнем Поволжье на карте мира 1457 года // Поволжская археология. 2016. № 2 (16). С. 182–192.

Греков, Якубовский, 1950 – *Греков Б.Д., Якубовский А.Ю.* Золотая Орда и ее падение. Москва; Ленинград: АН СССР, 1950. 479 с.

Егоров, 2010 – *Егоров В.Л.* Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв. Москва: КРАСАНД, 2010. 248 с.

Калменов, 2013 – *Калменов М.Д.* Кирпичеобжигательная печь с городища Жайык // Поволжская археология. 2013. № 4 (6). С. 205–213.

Недашковский, 2010 – *Недашковский Л.Ф.* Золотоордынские города Нижнего Поволжья и их округа. Москва: Восточн. лит-ра, 2010. 364 с.

Пачкалов, 2011 – *Пачкалов А.В.* Золотордынская цивилизация. Сборник статей. Вып. 4. Казань: Фолиант, Инст. ист. Им. Ш. Марджани АН РТ, 2011. С. 40–46.

Сайфетдинова, 2014 – *Сайфетдинова Э.Г.* Города Золотой Орды на страницах средневековых арабских сочинений // Археология евразийских степей. 2014. № 2. С. 158–163.

Сарайшық…, 2015 – Сарайшық – бабалар мұрасы. Сарайшық қалашығы туралы дереккөздер / Ғыл. ред. Ж.К. Жұмабаева. Атырау: Ағатай, 2015. 224 б.

Сдыков, 2011 – *Сдыков М.Н.* Золотоордынские города Западного Казахстана // Золотоордынское наследие. Мат. Второй Междунар. научн. конф. «Политическая и социально-экономическая история Золотой Орды», посвященной памяти М.А. Усманова. Казань, 29–30 марта 2011 г. Вып. 2. Казань: ООО «Фолиант», Институт истории им. Ш.Марджани АН Р, 2011. С. 181–186.

Федоров-Давыдов, 1966 – *Федоров-Давыдов Г.А.* Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. Археологические памятники. Москва: Изд. Москов. ун-та, 1966. 275 с.

Федоров-Давыдов, 1973 – *Федоров-Давыдов Г.А.* Общественный строй Золотой Орды. Москва: Изд. Москов. ун-та, 1973. 180 с.

Федоров-Давыдов, 2001 – *Федоров-Давыдов Г.А.* Золотоордынские города Поволжья. Керамика. Торговля. Быт. Москва: Изд. Москов. ун-та, 2001. 256 с.

Шпулер, 2016 – *Шпулер Б.* Золотая Орда. Монголы в России. 1223–1502 гг. / Пер. с нем. яз. и комм. М.С. Гатина. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2016. 500 с.

Якубовский, 1932 – *Якубовский А.Ю.* Феодализм на Востоке. Столица Золотой Орды – Сарай-Берке. Ленинград: ГАИМК, 1932. 52 с.

Bilgin, 1993 – *Bilgin Orhan.* Cüveynî, Atâ Melik // Türkiye Diyanet Vakfı. İslam Ansiklopedisi. İstanbul, 1993. Cilt. 8. Sf. 140–141.

Bostancı, 2021a – *Bostancı Fatih.* Altın Orda Devleti'nde Yerleşik Hayatın İlk İzleri: Saray Şehri // Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi. 2021. Cilt. 3. Sayı. 6. Sf. 229–240.

Bostancı, 2021b – *Bostancı Fatih.* Berke Han Dönemi Altın Orda Devleti (1256–1266) (Siyaset-Kültür-Din). Efe Akademi Yayınları, 2021. 263 s.

Bostancı, 2024a – *Bostancı Fatih.* Timurlu Devleti'nde Eşya ve Gıda Fiyatları // Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi. 2024. Kasım. Özel sayı. Sf. 163–178.

Bostancı, 2024b – *Bostancı Fatih.* Timurlu Devleti'nde Ordu Pazarı // Harp Tarihi Dergisi. 2024. Sayı. 10. Aralık. Sf. 37–56.

Bostancı, 2026 – *Bostancı Fatih*. Timurlu Devleti'nde Tamga Vergisi ve Uygulanışı // Turcology Research. 2026. Sayı. 85. Sf. 181–192.

Gökbilgin, 1972 – *Gökbilgin Özalp*. 1313–1357 Yılları Arasında Altın Ordu Devleti. Erzurum, 1972. 52 s.

Kemaloğlu, 2026 – *Kemaloğlu İlyas.* Altın Orda Devleti. (1242–1502). Türk-İslam Devleti // Türk Dünyası Ansiklopedisi. https://turkdunyasiansiklopedisi.gov.tr/detay/7327/Alt%C4%B1n-Orda-Devleti-

Özaydın, 1995 – *Özaydın Abdülkerim.* Fazl b. Rebî // Türkiye Diyanet Vakfı. İslam Ansiklopedisi. İstanbul, 1995. Cilt. 12. Sf. 274–275.

Özyetgin, Kemaloğlu, 2017 – *Özyetgin Ayşe Melek, Kemaloğlu İlyas*. Altın Orda hanlığına ait resmi yazışmalar. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2017. 171 s.

Yalvar, 2018 – *Yalvar Cihan.* Deşt-i Kıpçak'ta Moğol Hakimiyeti ve Kuman-Kıpçaklar // Yeditepe Üniversitesi Tarih Bölümü Araştırma Dergisi. 2018. Cilt. 2. Sayı. 1. Ocak. Sf. 3–29.

References:

Ballod, 1923 – *Ballod F.* Stary i Novy Saray, stolitsy Zolotoy Ordy. Rezultaty arkheologicheskikh rabot letom 1922 goda [Old and New Saray, capitals of the Golden Horde. Results of archaeological work in the summer of 1922]. Kazan, 1923. 63 p. (in Rus)

Bartold, 1993 – *Bartold V.V.* Tyurki. Dvenadtsat lektsy po istorii turetskikh narodov Sredney Azii [The Turks. Twelve Lectures on the History of the Turkish Peoples of Central Asia]. Almaty: Zhalyn, 1993. 192 p. (in Rus)

Baypakov, Yerofeyeva, Inochkin, Krivobokova, Sdykov, 2012 – *Baypakov K.M., Yerofeyeva I.V., Inochkin V.A., Krivobokova S.S., Sdykov M.N.* Uralsk drevny i sovremenny. Ocherki istorii [Uralsk: Ancient and Modern. Historical Essays]. Uralsk, 2012. 384 p. (in Rus)

Bilgin, 1993 – *Bilgin Orhan.* Cüveynî, Atâ Melik [Cüveynî, Atâ Melik] // Türkiye Diyanet Vakfı. İslam Ansiklopedisi. İstanbul, 1993. Cilt. 8. Pp. 140–141. (in Tur)

Bostancı, 2021a – *Bostancı Fatih.* Altın Orda Devleti'nde Yerleşik Hayatın İlk İzleri: Saray Şehri [The First Traces of Sedentary Life in the Golden Horde: Saray City] // Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi. 2021. Cilt. 3. Sayı. 6. Pp. 229–240. (in Tur)

Bostancı, 2021b – *Bostancı Fatih.* Berke Han Dönemi Altın Orda Devleti (1256–1266) (Siyaset-Kültür-Din) [The Golden Horde State during the Reign of Berke Khan (1256–1266) (Politics-Culture-Religion)]. Efe Akademi Yayınları, 2021. 263 p. (in Tur)

Bostancı, 2024a – *Bostancı Fatih.* Timurlu Devleti'nde Eşya ve Gıda Fiyatları [Prices of Goods and Food in the Timurid Empire] // Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi. 2024. Kasım. Özel sayı. Pp. 163–178. (in Tur)

Bostancı, 2024b – *Bostancı Fatih.* Timurlu Devleti'nde Ordu Pazarı [Orda Market in the Timurid State] // Harp Tarihi Dergisi. 2024. Sayı. 10. Aralık. Pp. 37–56. (in Tur)

Bostancı, 2026 – *Bostancı Fatih*. Timurlu Devleti'nde Tamga Vergisi ve Uygulanışı [The Tamga Tax and its Implementation in the Timurid State] // Turcology Research. 2026. Sayı. 85. Pp. 181–192. (in Tur)

Egorov, 2010 – *Yegorov V.L.* Istoricheskaya geografiya Zolotoy Ordy v XIII–XIV vv. [Historical geography of the Golden Horde in the 13th–14th centuries]. Moskva: KRASAND, 2010. 248 p. (in Rus)

Fedorov-Davydov, 1966 – *Fedorov-Davydov G.A.* Kochevniki Vostochnoy evropy pod vlastyu zolotoordynskikh khanov. Arkheologicheskiye pamyatniki [Nomads of Eastern Europe under the rule of the Golden Horde khans. Archaeological monuments]. Moskva: Izd. Moskov. un-ta, 1966. 275 p. (in Rus)

Fedorov-Davydov, 1973 – *Fedorov-Davydov G.A.* Obshchestvenny stroy Zolotoy Ordy [Social system of the Golden Horde]. Moskva: Izd. Moskov. un-ta, 1973. 180 p. (in Rus)

Fedorov-Davydov, 2001 – *Fedorov-Davydov G.A.* Zolotoordynskiye goroda Povolzhya [Golden Horde cities of the Volga region]. Moskva: Izd. Moskov. un-ta, 2001. 256 p. (in Rus)

Gökbilgin, 1972 – *Gökbilgin Özalp*. 1313–1357 Yılları Arasında Altın Ordu Devleti [The Golden Horde State between 1313 and 1357]. Erzurum, 1972. 52 s. (in Tur)

Grekov, Yakubovsky, 1950 – *Grekov B.D., Yakubovsky A.Yu.* Zolotaya orda i eye padeniye [The Golden Horde and the Fall]. Moskva; Leningrad: AN SSSR, 1950. 479 p (in Rus)

Kalmenov, 2013 – *Kalmenov M.D.* Kirpicheobzhigatelnaya pech s gorodishcha Zhayyk [Brick burning stove with gorodishcha Zhayyk] // Povolzhskaya arkheologiya. 2013. № 4 (6). Pp. 205–213. (in Rus)

Kemaloğlu, 2026 – *Kemaloğlu İlyas.* Altın Orda Devleti. (1242–1502). Türk-İslam Devleti [Golden Horde State (1242–1502). Turkic-Islamic State.] // Türk Dünyası Ansiklopedisi. https://turkdunyasiansiklopedisi.gov.tr/detay/7327/Alt%C4%B1n-Orda-Devleti- (in Tur)

Nedashkovsky, 2010 – *Nedashkovsky L.F.* Zolotoordynskiye goroda Nizhnego Povolzhya i ikh okruga [Golden Horde cities of the Lower Volga region and their surroundings]. Moskva: Vostochn. lit-ra, 2010. 364 p. (in Rus)

Özaydın, 1995 – *Özaydın Abdülkerim.* Fazl b. Rebî [Fazl b. Rebî] // Türkiye Diyanet Vakfı. İslam Ansiklopedisi. İstanbul, 1995. Cilt. 12. Pp. 274–275. (in Tur)

Özyetgin, Kemaloğlu, 2017 – *Özyetgin Ayşe Melek, Kemaloğlu İlyas*. Altın Orda hanlığına ait resmi yazışmalar [Official correspondence of the Golden Horde Khanate]. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2017. 171 s. (in Tur)

Pachkalov, 2011 – *Pachkalov A.V.* Zolotordynskaya tsivilizatsiya [Golden Horde civilization]. Sbornik statey. Vyp. 4. Kazan: Foliant, Inst. ist. Im. Sh. Mardzhani AN RT, 2011. Pp. 40–46. (in Rus)

Sarayshyq…, 2015 – Sarayshyq – babalar murasy. Sarayshyq qalashygy turaly derekkozder [Sarayshyk is the heritage of our ancestors. Sources about the town of Sarayshyk] / Gyl. red. Zh.K. Zhumabayeva. Atyrau: Ағatay, 2015. 224 p. (in Kaz/Rus)

Sayfetdinova, 2014 – *Sayfetdinova E.G.* Goroda Zolotoy Ordy na stranitsakh srednevekovykh arabskikh sochineny [Cities of the Golden Horde in the pages of medieval Arabic writings] // Arkheologiya evrazyskikh stepey. 2014. № 2. P. 158–163. (in Rus)

Sdykov, 2011 – *Sdykov M.N.* Zolotoordynskiye goroda Zapadnogo Kazakhstana [Golden Horde cities of Western Kazakhstan] // Zolotoordynskoye naslediye. Mat. Vtoroy Mezhdunar. nauchn. konf. «Politicheskaya i sotsialno-ekonomicheskaya istoriya Zolotoy Ordy», posvyashchennoy pamyati M.A. Usmanova. Kazan, 29–30 marta 2011 g. Vyp. 2. Kazan: OOO «Foliant», Institut istorii im. Sh.Mardzhani AN R, 2011. Pp. 181–186. (in Rus)

Spuler, 2016 – *Spuler B.* Zolotaya Orda. Mongoly v Rossii. 1223–1502 gg. [Golden Horde. Mongols in Russia. 1223–1502.] / Per. s nem. yaz. i komm. M.S. Gatina. Kazan: Institut istorii im. Sh. Mardzhani AN RT, 2016. 500 p. (in Rus)

Vasilyev, 2011 – *Vasilyev D.V.* O puti Gilyoma Rubruka cherez deltu Volgi i o naselennykh punktakh, kotorye on posetil [About the path of Gilyom Rubruk through the Volga delta and the populated areas he visited] // Zolotoordynskoye naslediye. Mat. Vtoroy Mezhdunar. nauchn. konf. «Politicheskaya i sotsialno-ekonomicheskaya istoriya Zolotoy Ordy», posvyashchennoy pamyati M.A. Usmanova. Kazan, 29–30 marta 2011 g. Vyp. 2. Kazan: OOO «Foliant», Institut istorii im. Sh.Mardzhani AN R, 2011. Pp. 64–72. (in Rus)

Volkov, 2016 – *Volkov I.V.* Dva goroda v Nizhnem Povolzhye na karte mira 1457 goda [Two cities in the Lower Volga region on a world map from 1457] // Povolzhskaya arkheologiya. 2016. № 2 (16). Pp. 182–192. (in Rus)

Yakubovsky, 1932 – *Yakubovsky A.Yu.* Feodalizm na Vostoke. Stolitsa Zolotoy Ordy – Saray-Berke [Feudalism in the East. The Golden Horde's capital – Saray-Berke]. Leningrad: GAIMK, 1932. 52 p. (in Rus)

Yalvar, 2018 – *Yalvar Cihan.* Deşt-i Kıpçak'ta Moğol Hakimiyeti ve Kuman-Kıpçaklar [Mongol Rule in Desht-i Kipchak and the Cuman-Kipchaks] // Yeditepe Üniversitesi Tarih Bölümü Araştırma Dergisi. 2018. Cilt. 2. Sayı. 1. Ocak. Pp. 3–29. (in Tur)

[1] **Морякова М.Т.,** [2] **Шотанова Г.А.**
[1, 2] Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова
Алматы, Казахстан
E-mail: [1] malika-94kz@mail.ru [2] sh.galiya08@gmail.com

ПОВСЕДНЕВНАЯ ЖИЗНЬ ЗОЛОТООРДЫНСКИХ ГОРОДОВ И ПОСЕЛЕНИЙ (XIII–XV ВВ.) В ТУРЕЦКОЙ, КАЗАХСТАНСКОЙ И ЕВРОПЕЙСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

Аннотация. Введение. В настоящее время при изучении истории и культуры разных стран особое внимание уделяется внутренней, то есть повседневной жизни жителей городов. Хотя известные и выдающиеся личности играют важную роль в истории и культуре некоторых стран и народов, а во многих случаях и всего мира, изучение той или иной эпохи возможно путем анализа жизни, обычаев, социальных норм и мировоззрения обычных людей. В свою очередь, это дает возможность более глубоко понять смысл политических событий и социо-культурных взаимоотношений, имевших место в определенный период времени. Цель и задачи исследования. Цель статьи – изучить историографию, прямо или косвенно посвященную вопросу повседневной жизни городского населения городов Золотой Орды. Для достижения поставленной цели необходимо выполнить следующие задачи: выявить особенности изучения повседневной жизни городского населения Золотой Орды в современной казахской и мировой науке; изучить социально-экономическое положение городов обозначенного периода; проанализировать связи между городским и кочевым населением Золотой Орды. Результаты. Вопрос повседневной жизни является неотъемлемой частью историографии истории и культуры Золотой Орды. Выводы. В ходе изучения данной темы сделаны выводы о том, что повседневная жизнь городского населения стала отдельным направлением историко-археологических исследований в историографии, что Золотая Орда была государством со значительно развитой городской культурой и что в период средневековья города Золотой Орды были тесно связаны с кочевой средой.

Благодарность. Данная статья подготовлена в рамках выполнения научного проекта грантового финансирования «История оседлых поселений Западного Казахстана в золотоордынский период: реконструкция материальной культуры повседневности» (ИРН AP23489009).

Ключевые слова: золотоордынские поселения, урбанистика, историография, Жайык, Сарайшык, Сарай-Бату, Сарай-Берке, Сарай-и Джедид, повседневная жизнь.

[1] **Moryakova M.T.,** [2] **Shotanova G.A.**
[1, 2] Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology
Almaty, Kazakhstan)
E-mail: [1] malika-94kz@mail.ru [2] sh.galiya08@gmail.com

EVERYDAY LIFE OF THE GOLDEN HORDE CITIES AND SETTLEMENTS (13th–15th CENTURIES) IN TURKISH, KAZAKH AND EUROPEAN HISTORIOGRAPHY

Abstract. Introduction. Nowadays, when studying the history and culture of different countries, special attention is paid to the internal, or everyday, lives of city dwellers. While famous and prominent figures play a significant role in the history and culture of some countries and peoples, and in many cases the entire world, studying a given era is possible through analyzing the lives, customs, social norms, and worldviews of ordinary people. This, in turn, provides an

opportunity to more deeply understand the meaning of political events and social movements that took place during a given period. Purpose and objectives of the study. The purpose of the article is to study the historiography directly or indirectly devoted to the issue of everyday life of the urban population of the Golden Horde cities. To achieve this goal, it is necessary to complete the following tasks, namely, to identify the features of the study of the everyday life of the urban population of the Golden Horde in modern Kazakh and world science; to study the socio-economic situation of the cities of the indicated period; to analyze the connections between the urban and nomadic population of the Golden Orda. Results. The issue of everyday life is an integral part of the historiography of the history and culture of the Golden Horde. Conclusions. In the course of studying this topic, conclusions were drawn that the everyday life of the urban population became a separate area of historical and archaeological research in historiography, that the Golden Horde was a state with a significantly developed urban culture and that during the Middle Ages, the cities of the Golden Horde were closely connected with the nomadic environment.

Acknowledgements. This article was prepared within the framework of the grant-funded research project «History of sedentary settlements in Western Kazakhstan during the Golden Horde period: reconstruction of material culture of everyday life» (IRN AP23489009).

Keywords: Golden Horde settlements, urban studies, historiography, Zhaiyk, Saraishyk, Sarai-Batu, Sarai-Berke, Sarai-i Djedid, everyday life.

Авторлар туралы мәлімет:

Морякова Малика Темирхановна – Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, аға ғылыми қызметкер, PhD

Шотанова Ғалия Айтжанқызы – Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының жетекші ғылыми қызметкері, тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор

Информация об авторах:

Морякова Малика Темирхановна – старший научный сотрудник Института истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова, PhD

Шотанова Галия Айтжановна – ведущий научный сотрудник Института истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова, кандидат исторических наук, ассоциированный профессор

Information about authors:

Moryakova M.T. – Senior Researcher of the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology

Shotanova G.A. – Leading researcher of the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor

Келіп түсті 18 наурыз 2026 жыл
Қабылданды 2 мамыр 2026 жыл

ҒТАМР 16.21.27 https://doi.org/ 10.63051/kos.2026.2.151

[1]Шадкам З. [2]Тұяқбаев Ө.
[1]Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.
[2]Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, ҚР Ұлттық кітапханасы. Алматы, Қазақстан
E-mail: zubaida.68@gmail.com, omirabuali@gmail.com

ШЫҒЫС ДЕРЕКТЕРІНДЕГІ КАСПИЙ ТЕҢІЗІ АТАУЛАРЫНЫҢ ТАРИХИ РЕТРОСПЕКТИВАСЫ

Аңдатпа. Каспий теңізі – әлемдегі ең ірі тұйық су айдыны. Географиялық тұрғыдан көл болып саналса да, көлемі мен табиғи ерекшеліктеріне байланысты шығыстық жазба мұра беттерінде теңіз ретінде суреттеледі. Ол ежелгі Тетис мұхитының қалдығы деп саналады. Ырысы мол Каспий маңында көне дәуірлерден бері түрлі тайпалар мен халықтар қоныстанып, маңызды тарихи оқиғалар орын алған, соның нәтижесінде көптеген аңыздар мен мифологиялық сюжеттер қалыптасқан. Каспий теңізі туралы ең көне мәліметтер ежелгі парсы тілінде (пехлеви тілінде) сақталған «Авеста» мәтіндерінде кездеседі. Бұл мақалада шығыс деректері, әсіресе парсы тіліндегі жазба мұралар негізінде Каспий теңізінің атаулары мен оның маңында өмір сүрген тайпалар туралы тарихи мәліметтер қарастырылады. Зерттеудің ғылыми жаңалығы – ежелгі және қазіргі парсы тілдеріндегі деректерде кездесетін Каспий теңізіне қатысты атаулар мен мәліметтерді қазақ тіліне аударып, ғылыми тұрғыдан талдау және ғылыми айналымға енгізу болып табылады. Зерттеудің негізгі міндеті – Қазақстанның маңызды географиялық нысандарының бірі саналатын Каспий көліне қатысты топонимдерді шығыс деректері, әсіресе парсы жазба ескерткіштері негізінде зерделеу. Мақалада негізгі дереккөздер ретінде «Авеста» мәтіндері, пехлеви әдебиеті және ирандық зерттеушілердің еңбектері пайдаланылды. Зерттеуде шығыс деректеріндегі мәліметтерді аудару, салыстырмалы түрде талдау және сипаттау әдістері арқылы Каспий теңізінің әртүрлі атауларын, оған қатысты жазба деректерде сақталған аңыздар мен мифологиялық сюжеттер танлданады, сондай-ақ зерттеушілер үшін жаңа ғылыми бағыттар ұсынылады. Мақаланы дайындау барысында шығыс тілдеріндегі тарихи деректер мен ғылыми зерттеулерді жинақтау, сұрыптау, аудару және талдау әдістері қолданылды. Зерттеу нәтижесінде араб және парсы деректерінде Каспий теңізінің отыздан астам атауы болғаны, сондай-ақ оның тарихи-географиялық қана емес, діни-мифологиялық тұрғыдан да ерекше маңызға ие болғаны анықталды.

Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің қаржыландыруымен жүзеге асырылып жатқан «Қытай және өзге де Шығыс елдері дереккөздеріндегі көне түркі топонимдері – қазіргі түркі интеграциясының түп негіздерінің бірі: тарихи-этимологиялық және лингвистикалық көрінісі» атты ғылыми жоба аясында дайындалды (жеке тіркеу нөмірі: BR24993043)

Кілт сөздер: шығыс деректері, Каспий теңізі, Хазар теңізі, Қазвин теңізі, Авеста, Бундахишн мифтері, Фарахкерт, тарихи география, топонимика

Кіріспе

Ономастиканың құрамдас бөлігі ретінде географиялық нысандардың атауларын, олардың шығу тегін, мағынасын, мазмұнын, қолдану ерекшеліктерін, жазылуы мен айтылуын зерттейтін ғылым саласы – топонимика. Топонимика – тарихи-мәдени ақпаратты сақтауға және таратуға мүмкіндік беретін маңызды ғылыми бағыттардың бірі. Топонимикалық зерттеулер белгілі бір этностың әлемді тану ерекшеліктерін, оның тарихи даму динамикасын қалпына келтіруге көмектеседі. Географиялық атаулар (топонимдер) – кез

келген өркениеттің мәдени мұрасының ажырамас бөлігі және олардың қалыптасу үдерісі халықтың тарихи және тілдік санасының көрінісі ретінде қарастырылады. Географиялық атаулардың өзгеру үрдісін талдау өткен дәуірлердің тарихи, әлеуметтік және мәдени ерекшеліктерін зерттеуге мүмкіндік береді. Сондықтан, Қазақстанның географиялық атаулары арасында Каспий теңізінің атауларының зерттелуі маңызды (Шадкам, Амантай, 2025: 183-184).

Каспий теңізі Азия мен Европа құрлығы арасында орналасқандығы үшін де үлкен маңызға ие екені рас. Тарихтың әр кезеңінде маңайындағы көрші елдердің назарында болып келді. Ол бір жақтан шығыстағы шөл даланың көшпенді қауымдарының шабуылдарына кедергі болса, бір жақтан да Азиядан Европаға немесе Европадан Азияға келетін саяхатшылар осы теңіздің не оңтүстік, не солтүстік жолдарын қолдануға мәжбүр еді. Каспий теңізі аймағы мен төңірегінде мұнай мен газ құбырларының, әлемде бірегей уылдырық сорты мен балықтары және басқа да теңіз өнімдерінің, батыс және оңтүстік жағалауында құнарлы егіндер мен егістік аймақтарының болуы бұл теңізді қазіргі таңда да экономикалық, географиялық және геополитикалық маңызы бар елді мекенге айналдырып отыр.

Біздің дәуірімізге дейінгі V ғ. бастап оның көптеген атаулары болды және жазба деректерде әртүрлі сипаттамалармен көрсетілген. Атаулардың әр түрлілігі және көптігі осы теңіздің айналасындағы өмір сүрген тайпалар мен салынған қалаларға да байланысты. Бұл тайпалар мен қалалардың бір-бірінен алыста болуы, жеткілікті қарым-қатынаста болмауы нәтижесінде әр қайсысы бұл теңізге өзінше атау бергені байқалады.

Еуропалық, араб және ирандық саяхатшылар, тарихшылар мен географтардың қалдырып кеткен тарихи дереккөздерінде және кітаптарында өз тілдерінде де ерекше атаулар қолданған. Зерттеушілер ықыл заманнан бері бүгінге дейін Каспий теңізінің әр түрлі тілдерде 80-нен аса атауы болғанын, бір ғана парсы тілінде 30-дан астам атауы кездесетінін айтады (Воронов, 2010: 87; Ajam, 2005).

Мысалы: Геродот, Страбон, Птолемей, Аристотель сияқты грек тарихшылары өз еңбектерінде және жазбаларында осы теңізді Гиркан, Каспий, Аркания және Тапир деген атаулармен атаған болса; Якут Хамави, Хамза, Ибн Хауқал, Истахри Фарси, Масуди, Хамдаллах Мустафи, Ибн Фадлан, Шамс ад-Дин Димашки, Әбу әл-Фида, Ибн әл-Факих Омар ибн Руст және Әбу Зәйд Балхи сияқты мұсылман географтары мен тарихшылары оны: Хазар теңіз, Табаристан, Казвин теңізі, Джурджан (Горган), Абескун, Ақфуда дария немесе Дара Акфуда (Сасанидтер дәуірінде), Хорасан, Джили, Бахр әл-Аджам, Джабал және Баб әл-Абваб десе, кейбір араб географтары оны Парсы теңізі деп атаса, бірқатар парсы тілді деректерде Хазар теңізі деген атау аталады. Әл-Хорезми, Қожа Насир Туси және Хамдолла Қазвини сияқты ирандық географтар да бұл теңізге Дайлам, Бахре Аджам, Джилан (Гилан), Астарабад, Ширван, Мазандаран, Моған, Бадкубеh, Қажы Тархан деген. Авестада оны Гол, Голан, Ваурокаш, Фарахкерт, Тилсан, Камруд және Зере Ожестан деп көрсеткен. Борис Дорн (1805–1881), Жак Жан Мари де Морган (1857–1924), Уильям Джексон (William Jackson) және т.б. зерттеушілер де Заратушт пен бұрынғы Пахлеви заманында Ховалинск, Астрахань, Сарай, Сари, Зараие және Рокаша атауларының қолданылғанын айтады.

Парсы деректерінде 30 аса атау көрсетілгенімен, қазіргі таңда тек Хазар теңізі және Каспий теңізі атауының кеңінен таралғанын көреміз. Каспий сөзі араб тілінің дыбыстық ерекшелігіне қарай трансформацияға ұшырап Қазвин деп де айтылады. Дегенмен, осы екі атау (Хазар және Каспий) ең кең таралған атау. Иран мен Ресей үкіметтері соңғы 250 жылда екі жақты және халықаралық келісімдерде осы екі атауды үнемі қолданып келді (Ajam, 1381).

Каспий – иран текті ежелгі бір тайпа атауы болса, Хазар да VII-ғасырларда каспий өңіріне қоныс аударып империя құрған түркі тектес тайпаның атауы (Dehkhoda). Осы екі атаудың сонғы жылдары қолданыс аясына қатысты халықаралық аренада ой пікірлер, көзқарастар қалыптасып жатқан сияқты. Бұл тақырып, әрине, геосаяси, тарих, тарихи география саласы мамандарының қызығушылығын тудырады деп ойлаймыз.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Каспий теңізі атауларына арналған бұл зерттеуде ортағасырлық шығыс жазба деректері мен шығыс тілдерінде жазылған ғылыми еңбектердің беретін мол әрі тың мәліметтеріне ерекше назар аударылды. Осыған байланысты әл-Истахри, әл-Идриси, Ибн Хауқал, Фазлуллах Рашид ад-Дин Хамадани секілді ортағасырлық араб және парсы тарихшылары мен географтарының еңбектері негізгі дереккөз ретінде пайдаланылды. Сонымен қатар, аталған деректер негізінде жүргізілген шетелдік зерттеушілердің, әсіресе ирандық ғалымдар А. Баримани (Barimani, 1957), М. Бахар (Bahar, 2008), Х. Наджари мен З.Махджуб (Najjari, Mahjub, 2016), Х.Зуджаджи (Zujaji, 2008) және М.Аджамның (Ajam, 2003, 2005) ғылыми еңбектері жинақталып, жүйеленіп, кешенді түрде талданды.

Зерттеу барысында әртүрлі тарихи кезеңдерге тиесілі деректер, ғылыми еңбектер мен тарихи мәліметтер негізінде Каспий теңізі атауларының аймақтық және хронологиялық ерекшеліктері қарастырылды. Атап айтқанда, теңіз атауларының уақыт өте келе өзгеру үдерістері, олардың трансформациясына ықпал еткен тарихи, саяси, этникалық және мәдени факторлар анықталып, ғылыми тұрғыдан сипатталды. Каспий теңізіне қатысты атаулар олардың қолданылу кезеңдері мен географиялық таралу ерекшеліктеріне қарай жіктеліп, әрқайсысына тарихи-лингвистикалық талдау жасалды.

Зерттеу жұмысының әдіснамалық негізін сипаттамалы, тарихи-салыстырмалы, тарихи-географиялық және статистикалық жүйелеу әдістері құрады. Сонымен қатар, мақалада ирандық зерттеушілердің топонимиялық ізденістер барысында географиялық атауларды жинақтау, олардың бастапқы нұсқаларын қалпына келтіру, тарихи атаулардың өзгеру заңдылықтарын анықтау және қазіргі ақпараттық кеңістікте қолданылатын атаулармен арақатынасын айқындау бағытында ұсынған ғылыми тәсілдері де пайдаланылды. Әсіресе, Иранда тарихи атауларды қазіргі бұқаралық ақпарат құралдарында кеңінен қолданылатын Хазар теңізі және Каспий теңізі атауларымен алмастыру мәселелеріне қатысты көзқарастары назарға алынды.

Топонимдер мен белгілі бір халықтың аңыздары, наным-сенімдері және мифологиялық түсініктері арасында өзара байланыс болатындығы жөніндегі ғылыми қағидаға сүйене отырып, зерттеуде б.з.д. дәуірлерден жеткен орта парсы (пехлеви) тіліндегі «Авеста» және «Бундахишн» сияқты діни мәтіндердегі мәліметтер де пайдаланылды. Аталған дереккөздерде кездесетін Каспий теңізіне қатысты аңыздық сипаттағы мәліметтер мен жер-су атаулары тарихи-мәдени тұрғыдан талданды. Сонымен қатар, бұл атауларға құрылымдық, семантикалық және фонетикалық талдау әдістері қолданылып, олардың шығу тегі мен мағыналық ерекшеліктері айқындалды.

Талқылау

Ежелгі парсы (пехлеви) тіліндегі 2500 жылдық жазба деректерде Каспий теңізі туралы мәтіндерге кездесеміз. Бұл теңізді билеген ең көне империялардың бірі Перстер болған. Дарий/Дариюс және оның мұрагерлері екі ғасыр бойы осы теңіздің жағалауының басым бөлігін билеген. Геродот Каспий тайпасын Иранның маңызды тайпаларының бірі деп санап, Иранның солтүстік теңізін Каспий деп те атаған.

Араб тарихшылары Каспий теңізін Казвин теңізі, Парсы теңізі, Каспий, Абескун, Горган, Жилани, Аджам теңізі, Табаристан деген атаулармен де атаған. Каспий теңізінің жағасында өмір сүрген ежелгі тайпалардың бірі Каспий тайпасы мен Типур тайпасы (Табар). Одан кейін VII ғасырда Хазарлар Каспий теңізінің солтүстік-батыс аймағын билеген тайпа (моңғол шапқыншылығынан олар тұтастығын мүлде жоғалтып, шектеулі халқы тарқап, Шығыс Еуропаға қоныс аударды). Осы кезеңнен кейін төрт ғасыр бойы XVI- ғасыр басында Хазар теңізінің солтүстік батыс жағалауын орыстар билеп алғанға дейін солтүстік пен Еділ өзенінің жағалауында татарлар билік жүргізді (Ajam, 2005).

Мақаламызда жоғарыда көрсетілген көп атауларының ішінен тарихи деректерде көп қолданылған төрт атауды қарастырамыз: Гиркан, Каспий, Хазар және Табаристан немесе Мазандаран.

Гиркан/Горган теңізі. Каспий теңізінің ең көне атауларының бірі – «Гиркан теңізі». Гиркания аймағы Каспий теңізінің оңтүстік-шығыс жағалауында орналасқан, Парсы империясының құрамындағы маңызды тарихи-географиялық өңір болған. Оның солтүстігі Каспий теңізімен, ал оңтүстік және батыс бөліктері Эльбурс (Әлборз) тауларымен шектескен. Кейхусро кезеңінде (б.з.д. шамамен 530 ж.) бұл өңірдің теңізге тікелей іргелес орналасуына байланысты су айдыны «Гиркан теңізі» деп аталған.

«Гиркан» атауы кей деректерде «қасқырлар елі» мағынасын білдіретін көне ирандық Виркана (Virkana) сөзінен шыққан деп түсіндіріледі. Осы негізде қазіргі Горган қаласының атауы қалыптасқан. Сондықтан жергілікті халық бұл теңізді «Горган теңізі» деп атаған болса, араб географтары оны араб тілінің фонетикалық ерекшеліктеріне сәйкес «Джурджан» деп қолданған. Грек авторлары «Виркан» формасының орнына «Гиркан» нұсқасын пайдаланған. Антикалық грек және рим деректерінде бұл атау «Hyrcanium mare» (Гирканиум теңізі) түрінде кездеседі. Ежелгі авторлар қатарында Гесиод та бұл теңізді Гиркан теңізі ретінде сипаттаған. Македондық Александр (Ескендір Зұлқарнайын) дәуірінде де кейбір македондық және эллиндік деректерде бұл су айдыны «Аркания теңізі» атауымен аталған. Грек тіліндегі Hyrcania атауы кейінгі ирандық тілдік ортада фонетикалық өзгерістерге ұшырап, қазіргі «Горган» формасына айналған.

Аңыздық деректерде Парфия патшасы Миладтың ұлы Горгин өз атымен аталған Горган қаласын салдырғаны айтылады. Кейбір мифологиялық түсіндірмелерде Фарахкерт теңізі осы Гиркан (Горган) теңізімен сәйкестендіріліп қарастырылады (Najjari, Mahjub, 2016: 205).

Каспий (Каспиян) теңізі. «Каспий» атауы алғаш рет Геродоттың еңбектерінде кездеседі. Геродот б.з.д. V ғасырда Каспий теңізін сипаттау барысында бұл атауды қолданған. «Каспий/Каспиян» сөзінің түбірі ретінде «Қас» элементі алынады. Бұл негізге сәйкес, «-пи» жұрнағы қосылғанда «Каспий», ал «-си» жұрнағы қосылғанда «Касси» формалары қалыптасады. Аталған Касси және Каспий тайпалары б.з.д. IV–V мыңжылдықтарда Каспий теңізінің оңтүстік-батыс аймағында өмір сүрген, арийлерге дейінгі иран (парсы) текті көне қауымдардың бірі ретінде қарастырылады.

Бұл тарихи-географиялық кеңістік шығысында Каспий (Хазар) теңізімен, батысында Ибериямен, солтүстігінде Дарбандпен, ал оңтүстігінде Арас және Кура (Кир/Курош) өзендерімен шектескен.

Каспий тайпалары арқылы егіншілік мәдениеті Каспий өңірінен бастап Сейхун мен Жейхун, сондай-ақ Тигр мен Евфрат алаптарына дейін тарағаны айтылады. Иран аумағындағы археологиялық деректер бұл тайпалардың ұзақ уақыт бойы кең аумақта өмір сүргенін көрсетеді, сондықтан кейбір өңірлер «Кас» атауымен де аталған деген пікір бар.

Зерттеушілердің бір бөлігі Каспий және Касси ұғымдарын тек этникалық атау ғана емес, сонымен қатар Иран аумағын мекендеген үндіеуропалық және семиттік емес тайпалардың жиынтық атауы ретінде де қарастырады. Каспийлер ірі тайпалық бірлестік болғанымен, олардың негізгі бөлігі біртіндеп Иранның оңтүстік-батысына қоныс аударған. Кейін басқа тайпалардың келуімен олардың этникалық дербестігі әлсіреп, тарихи сахнадан біртіндеп жойылған, нәтижесінде Рим дәуіріндегі деректерде олар туралы мәліметтер сирек кездеседі, тек географиялық атауларда ғана сақталған.

Б.з.д. II ғасырда Каспийлер Кавказ аймағындағы мидиялықтармен және албандармен араласып, сол этникалық ортаға сіңісіп кеткені айтылады. Страбон өз еңбектерінде христиан дәуіріне жақын кезеңде Каспийлер туралы нақты мәліметтердің азайғанын, алайда олардың ежелгі іздерінің Кавказ өңірінде сақталғанын атап өтеді. Кейінгі кезеңдерде Гиркан теңізі осы халықтың атымен «Каспий теңізі» деп аталып кеткені көрсетіледі. Уақыт өте келе

Каспий тайпалары басқа иран халықтарымен ассимиляцияға ұшырағанымен, олардың атауы тарихи-географиялық деректерде сақталып қалған (Ajam, 2003).

Хазар теңізі. Хазар теңізі мен хазарлар туралы парсы және араб географтары мен тарихшыларының еңбектерінде кеңінен айтылады. Хазарлар біздің дәуіріміздің VII–VIII ғасырларында Орта Азияның шөлді аймақтарынан оңтүстік Еділ (Волга) ойпатына қоныс аударып, осы өңірге орныққан көшпелі халық болған. Олардың алғашқы астанасы «Балангер» қаласы саналады. 720 жылы астананы Солтүстік Кавказдағы «Самандар» қаласына, ал 750 жылы Еділ өзені бойындағы «Еділ» қаласына (кей деректерде Қажы Тархан, қазіргі Астрахан) көшірген. Бұл қала шамамен екі ғасыр бойы хазар мемлекетінің астанасы әрі маңызды сауда орталығы қызметін атқарды. Хазарлар мал шаруашылығымен және егіншілікпен қатар, халықаралық саудаға да белсенді араласқан. Сол себепті олар Еуропа мен Азияны байланыстырушы делдал рөлін атқарып, еуропалық авторлар тарапынан «Қара теңіз бен Каспий теңізінің венециялықтары» деп аталған.

Хазарлардың маңызды қалаларының қатарына Дарбанд (Баб әл-Абваб), Бартас және Сарир да жатады (Ajam, 2005).

Иақут әл-Хамауи Хазар теңізі туралы: «Хазар теңізі – Табаристан, Джоржан, Абескун теңізі. Ол өте кең теңіз, әлемдегі ешбір теңізге ұқсамайды және басқа теңіздермен қосылмайды. Бұл теңізді Хорасан және Джили теңізі деп те атайды», – деп жазады (Barimani, 1957: 9).

Тарихи деректер бойынша, хазарлар V ғасырдың ортасында ғұндардың ықпалында болған, кейін 550–630 жылдары Түркі қағанатының құрамына енген. VII ғасырдың ортасында Түркі қағанатының әлсіреуіне байланысты хазарлар тәуелсіздігін жариялап, дербес мемлекет құрды. Олардың саяси басқару жүйесі түркі дәстүріне жақын болды, мемлекет басшысы «қаған» деп аталған.

Хазар мемлекеті құрылғаннан кейін көрші аймақтарға жорықтар жасап, үлкен аумақтарға ықпалын жүргізді. Олардың иелігіне Солтүстік Кавказ, қазіргі Ресейдің оңтүстігі, Украинаның шығысы, Қырым түбегі, Батыс Қазақстан және Солтүстік Өзбекстан аймақтары кірген. Сасанилер дәуірінде Иран билеушісі Анушырван (Хосров I) хазарлардың шабуылдарын тоқтату үшін әскери жорық ұйымдастырып, 556 жылы оларды жеңіп, Дарбанд қорғаныс жүйесін салдырған. Соған қарамастан, хазарлар кейін де бірнеше рет Кавказ бен Иран аумақтарына жорықтар жасаған (Ajam, 2005).

VII–VIII ғасырларда арабтар мен хазарлар арасында ұзаққа созылған соғыстар орын алып, бұл қақтығыстар «араб–хазар соғыстары» деген атаумен белгілі болды (Barimani, 1957: 4). Соғыс барысында хазарлар біраз уақыт әлсіреп, кейбір қалаларын, соның ішінде Балангерді тастап, астанасын Еділ қаласына көшіруге мәжбүр болған. Дегенмен бұл қала да кейінгі жорықтар кезінде араб әскерлерінің қолына өткен.

Хазар мемлекеті өзінің шарықтау кезеңінде отызға жуық халық пен тайпаға ықпал еткен ірі саяси құрылымға айналды. Оның аумағы Кавказдан Арал теңізіне дейін, Еділ бойынан Киев пен Қырымға дейін созылды. Хазарлар билігіне бұлғарлар, оғыздар, мажарлар (венгрлер), славяндар және басқа да тайпалар кіргені айтылады. Осы кезеңде хазарлардың әсері нәтижесінде Каспий теңізі бірқатар деректерде «Хазар теңізі» деп атала бастады. Бұл атау парсы тілінде «Дария-и Хазар», араб тілінде «Бахр әл-Хазар», ал түркі және әзербайжан тілдерінде «Хазар теңізі» түрінде сақталған.

Хазар мемлекетінің әлсіреуі X ғасырдың ортасынан бастап күшейіп, 1354–1358 жылдардағы қақтығыстар нәтижесінде олардың саяси қуаты біртіндеп жойылды. Осы кезеңнен кейін хазарлар тарихи-саяси сахнадан жоғалып, тек этноним және географиялық атау ретінде ғана сақталды (Ajam, 2005).

Ислам дәуіріндегі араб географтары бұл теңізді кейде «Каспий», кейде «Казвин теңізі» деп те атаған. Истахри еңбектерінде Каспий маңы аймақтары жеке тарауларға бөлініп сипатталады: Каспий теңізінің оңтүстік жағалауы; Армения, Аран және Әзірбайжан

аймақтары; сондай-ақ Хазар теңізі. Кейбір деректерде Насыр Хосроу, Ибн Хаукал және Ибн Баттута да бұл теңізді «Бахр әл-Хазар» деп атағаны көрсетіледі (Ajam, 2005).

Табаристан немесе Мазандаран теңізі. Иранда каспий теңізі үшін қолданылатын басқа бір атау – «Мазандаран» атауы. Бірінші рет бұлд атау парсы шайыры Хаким Зуджаджидің «Хумаюн наме» енбегінде «Мазандаран теңізі» деген сөз тіркесін қолданған (Zujaji, 2008: 1218), одан кейін тарихшы Хафиз Абрудің «Зубдат ал-тауāрīх» кітабында қолданылған (Abru, 1995: 948). Бұл авторлардың алдында бұл атау қолданылмаған.

Каспий теңізі үшін қолданылатын атаулардың бірі «Табаристан теңізі», Ибн Хауқал: «Хазар теңізі шығыстан Дайлам, Табаристан және Горганның бір бөлігіне дейін, батыстан иран, Сарир және Хазар маңы елдерінің шекараларымен, солтүстіктен Ғозан (Оғыздар) шөліне дейін, оңтүстіктен Джил (Гил) және Дайламға дейін шектелген» деп анықтама береді (Ibn Hawqal, 1987: 129-130).

Тарихи деректерде кездесетін атаулардың тағы бірі – Тапуристан немесе Табаристан теңізі. Исламға дейін Тапуристан деп айтылатын бұл сөздің түбірі иранның оңтүстігінде өмір сүрген «Тапур» тайпасымен байланысты. Тапур сөзі Исламнан кейін «Табари» болып өзгеріске ұшыраған. *Тапуристан* не *Табаристан* Тапур (تپور) мен Тапури тайпаларының мекені дегенді білдіреді; тапур/تپور (зат есім) + стан/ستان (жұрнақ). Кейбір географтар Табаристан (تبرستان) атауын жергілікті халықтың қаруы болған «табар/балта» сөзінен шыққан атау десе, ағзы зерттеушілер соңғы кезеңдерде Мазандаран деп айтылып жүрген атаудан бұрын каспий теңізі үшін Табаристан (طبرستان) атауы қолданыста болғанын айтады. Ṭabar/табар (طبر) жергілікті халықтың тілінде тау мағынасында, сондықтан Табаристан таулы жер дегенді білдіреді» – деп түсіндіреді (Marquart, 1373: 245).

Мазандаран сөзінің этимологиясы туралы да әр түрлі пікір, аңыз айтылады. Мысалы, Табаристан аумағында ескіден үлкен жар тас болған. Оны «Маз» (ماز) деп атаған. Осы жар тас пен теңіз арасындағы жерге «Андарунмаз немесе Мазандаран» яғни Маздың ішіндегі жер деп атаған. Парсы тілінде *андаран/андарун(*اندران|اندرون*)* бір нәрсенің іші, ішінде деген мағынада. Снымен Мазандаран Маз жар тасы мен теңіз арасындағы аймақ атауы болған.

Каспий теңізіне Мазандаран мен Табарестан атауын қолдану қашан және қалай пайда болғандығы туралы әр түрлі пікірлер бар. Кейбір тарихшылар Шахнама мәтінінде Мазандаран сөзінің болуына байланысты оны Табаристан атауынан ескі деп санайды. Иран деректерінде Табаристан мен Мазандаран атаулары бір-бірінен ескі емес, бұл атаулар қамтитын географиялық аймақтарына қарай пайда болған, Табаристан, Мазандаранды қамтитын үлкен аймақтың атауы. Яғни Мазандаран оның бір бөлігі, районы. Сондықтан оларды көптеген деректерде қатар көре аламыз. Кейбір деректерде Табаристан биік таулы аймақтарға, ал Мазандаран төмен жазық далаға үшін қолданылған. Дегенмен де Иранда уақыт өте Табаристан атауының орнын Мазандаран атауы баса бастайды. Мазандаран атауымен көрсетілген ең көне дерек – Мұхаммед Реза Карачедағи тарапынан 210 жыл бұрын (1214/1835) дайындалған картасы. Онда Каспийдің осы атауы кездеседі (Ajam, 2003, 1383).

Қазвин теңізі. Каспий теңізі үшін қолданылатын атаулар арасында «Қазвин теңізі немесе Бахр-е Қазвин» атауы да кездеседі. Бүгінде барлық араб бұқаралық ақпарат құралдары Бахре Казвин атауын қолданып келеді. Бұл Каспий теңізінің араб тіліне сәйкестірілген түрі. Тегеранның батыс жағында Қазвин қаласы орналасқан. Казвин қаласы да өз атын Каспий теңізінен алды ма, оны нақты айту қиын. Десе де, кейбір мамандар Қазвин атауы мен Каспий атауының арасында байланыс бар деп есептейді және олар Каспийян (کاسپیان) сөзінің түбірі Кеспиен (کاسپین) екенін, «Кашвин/کشوین» мен «Қазвин» сөздерін «Кеспиен» сөзінің трансформациясы деп санау керек дейді. Әрине бұл көзқарастарды дәлелдейтін нақты дерек болмаса да, этимологиялық тұрғыдан дәлелдеуге болады.

Кейбір зерттеушілер Иран үстіртіне солтүстік жағалаудан шығудың негізгі жолы тарихи кезеңдерде тек Қазвин арқылы өткенін алға тартып, Каспий теңізінің

батыс/еуропалық атауы – «Каспийен» (Caspian) Қазвин атауымен байланысты болуы мүмкін деген пікірді ұсынады. Дегенмен, Каспий теңізінің жағалауын Каспий тайпаларының ежелгі мекені ретінде қарастырып, олардың кейін Иранның ішкі және орталық аймақтарына қоныс аударғанын ескерсек, керісінше Қазвин қаласының атауы Каспий этнонимінен туындаған болуы ықтимал деген тұжырым да айтылады (Ajam, 2005).

Қазіргі кезеңде бұл теңіз әртүрлі тілдер мен тарихи-мәдени дәстүрлерде әрқалай аталады. Еуропалық тілдерде ол «Каспий теңізі» (Caspian Sea) деп қолданылса, араб географиялық дәстүрінде «Бахр әл-Хазар» және кейбір деректерде «Бахр Қазвин» атаулары кездеседі. Түрік және әзербайжан тілдерінде «Хазар теңізі» атауы кең таралған. Ал Иранда бұл су айдыны «Дария-е Мазандаран», «Дария-е Хазар» және «Дария-е Шомал» сияқты бірнеше тарихи-географиялық атаулармен аталып келеді.

Авестада Каспий теңізі. Қазіргі таңда бес мемлекеттің жағалауын шайып жатқан Каспий теңізі стратегиялық әрі геосаяси тұрғыдан аса маңызды аймақ болып саналады. Ол әлемдегі ең көне су алаптарының бірі, ежелгі Тетис мұхитының қалдығы ретінде қарастырылады және көлемі жағынан әлемдегі ең үлкен тұйық су айдыны болғандықтан «теңіз» деп аталып кеткен. Осы географиялық ерекшеліктерімен қатар, Каспий теңізі адамзат тарихында түрлі тайпалардың қоныстанған, мәдениеттер тоғысқан аймағы ретінде де белгілі. Әсіресе, ежелгі ирандықтардың діни мәтіндерінде кездесетін аңыз-әпсаналарда бұл теңіз ерекше орын алады.

Авеста мәтіндерінің космогониялық бөлігінде, яғни әлем мен табиғаттың жаратылысы және құдайлар шежіресі баяндалатын тұстарда Каспий теңізіне қатысты деректер ұшырасады. Онда тіршіліктің негізгі бастауы су екені айтылады. Мұндай түсінік мұсылмандық деректер мен Таурат тәпсірлерінде де кездеседі, онда да су жаратылыстың негізі ретінде сипатталады (Mirfakhrai, 1366: 194). Зороастризм дәстүрінде су Ахура Мазда тарапынан аспан тасынан жаратылған қасиетті элемент ретінде түсіндіріліп, табиғаттағы ең маңызды құбылыстардың бірі ретінде ерекше орын алады (Bahar, 2008: 45).

Бундахишн мәтінінің 19-бөлімінде құрғақтық пен ылғалдық күштері арасындағы күрес баяндалады. Құрғақтық үстемдік еткен кезеңде жаңбыр құдайы Тиштар бұлттарды жинап, желдің күшімен аспанға көтеріп, жаңбыр жаудырады. Эльбурс тауларынан аққан осы жаңбыр сулары нәтижесінде жер бетінде көптеген көлдер, өзендер мен арналары пайда болып, сонымен қатар Фарахкерт (Ваурукаш) атты ұлы мұхит қалыптасады. Бұл сулар жер бетімен айналып ағып келіп, осы мұхитқа құйылып отырады. Мұхиттың ортасында өсіп тұрған екі ағаштың біріне мифтік Симург (Самұрық, Феникс) құсы ұя салады (Dadegi, 2011: 101).

Аңыздық дәстүрлерде Даххак (аждаһа бейнесіндегі патша) пен Әхриман және Афрасияб сияқты зұлым күштер «Хварна» немесе «Фарр» деп аталатын құт-берекені Фарахкерт теңізінен іздейді. Алайда бұл қасиетті күш олардан қашып, аралдардың біріне тығылады. Кейбір зерттеушілер осы аңыздық аралды қазіргі Арал өңірімен байланыстырады (Bondaheh-e Irani, 2005: 352). Орта парсы тіліндегі (пехлеви) мәтіндерде кездесетін бұл деректер Каспий (Фарахкерт/Ваурукаш) теңізінің зороастризм дүниетанымында қасиетті, сакралды кеңістік ретінде қарастырылғанын көрсетеді.

Сонымен қатар зерттеушілер арасында Фарахкерт (Ваурукаш) мұхитының нақты географиялық сәйкестігі жөнінде әртүрлі пікірлер бар. Бір топ ғалымдар оны Каспий немесе Арал теңізімен байланыстырады, ал екінші бір топ оның Үнді мұхиты болуы мүмкін деген болжамды алға тартады (Najjari, Mahjub, 2016: 200).

Зерттеу нәтижелері

Бір елдің тарихын зерттеу кезінде географиялық елді мекендердің де анықталып, сипатталуы маңызды. Топонимдер тек бір атау, сөз немесе сөз тіркесі емес. Олар бір елдің, өркениеттің, аймақтың наным сенімдері, әлеуметтік, саяси, табиғи құбылыстары мен бастан

кешкен тәжірибелері туралы ақпараттарды қамтитын, номинативті қызмет атқаратын күрделі лингвистикалық құрылымдар. Сондықтан Қазақстан тарихын, аймақтары мен жер-су атаулары тек тілшілердің немесе тарихшылардың зерттеу нысаны емес географ, этнограф, филология, тарих, тарихи география, фольклор, әдебиет, философия мен дінтану мамандарының де зерттеу нысаны бола алады. Каспий теңізі мен аймағына қатысты орта ғасыр араб, парсы деректерінде кездесетін ақпараттардан басқа Орта парсы (пахлеви) тіліндегі Әвеста сияқты діни деректердегі аңыздарда, әнгімелерде де Каспий теңізіне қатысты ақпраттардың: әсіресе ежелгі парсылардың діни наным-сенімдері бойынша бұл теңіздің қасиетті, сакралды маңызға ие болғаны анықталды.

Каспий теңізіне қатысты тарихтың әр кезеңінде әр түрлі атаулар берілгенін байқадық. Бұл атаулардың кейбірі Каспий жағалауында, маңайында өмір сүрген Хазар, Каспий, Тапар, Деилем тайпаларының этникалық ерекшеліктері негізінде берілген болса, кейбірі де Каспий маңайындағы елді мекендердің географиялық аймақтардың, қалалардың мысалы: Хорезм, Мазандаран, Сияхкух, Амол, Дарбанд, Баб ал-Әбваб секілді атаулары негізінде берілген, кейбірі табиғи-географиялық ерекшелігі негізінде қалыптасқан Акфуде дария (көк теңіз), Дария-е шомал (солтүстік теңізі) секілді, ежелгі рим, грек деректерінде Гиркан (Гирканус), Арқания атауларының парсы тілінде Горган болып ауысқанын, Парсы аңыз-әпсаналарында да құтты қасиетті теңіз саналатын Фарахкерт (Ва′урукеш), Кемруд атауларымен сипатталғанын анықтадық. Жалпы Каспий теңізіне қатысты парсы, араб, түркі, грек тілдерінде 40-ға жуық атауы бар екенін байқадық.

Ирандық зерттеушілер соңғы жүз жылда Каспий теңізінің геосаяси, стратегиялық маңыздылығына назар аудара отырып, оның атауына қатысты да жасаған жан-жақты жұмыстарын байқауға болады. Мысалы: Халықаралық Каспий жағалауындағы мемлекеттердің университеттер бірлігінің құрылуы, тұрақты және белсенді түрде Каспий атауына қатысты конференциялар үйымдастырылып, ғылыми-зерттеу жұмыстарының жариялануы, ішкі іс-қағаз жүргізуде дария-е Мазандаран атауын қолдануға, халықаралық іс-қағаз жүргізуде Каспий атауын қолдануға мән берілуі Ирандықтар үшін Каспийдің қаншалықты маңызды болғанын көрсетеді.

Қорытынды

Қаралған деректер негізінде Ирандық зерттеушілер өз зерттеулерінде Каспий теңізі тұрғындарын ежелгі парсы тайпалары болған деп дәлелдейді. Олар Табаристан, Мазандаран, Дейлам, Кас және Каси тайпаларын иран текті болған деп түсіндіріп кетеді. Алайда қазіргі күнде «Хазар» мен «Каспий/Каспийен» атауларының халықаралық қатынастарда бірдей қолданылып жатқанын да айтады. Бір кездері Каспий теңізінің солтүстік және солтүстік батыс жағалауында империя құрған түркілер яғни Хазар тайпалары туралы парсы деректерінде кеңінен мәлімет кездестірмедік. көшпенді түркі тайпаларының бірі Хазарлар VII-ғасырларда Орта Азиядан Каспий теңізі жағалауына қоныс аударып империя құрған. Көршілес елдерге үрей салып шабуылдар, жорықтар жасап отырған. «Каспий» атауы кеңінен таралып әлем жұртшылығы тарапынан қабылданып кетсе де, Түркия, Әзірбайжан елдері секілді Орта Азия түркі мемлекеттері де Хазар теңізі атауын қолданысқа неге кіргізбеске деген ой келеді. Ол үшін Каспий жағалауын мекендеген түркі тайпаларын жанжақты зерттеу шеңберінде Батыс Қазақстан мен Маңғыстау аймағы да басқа жағынан зерттеліп, ашылмай қалған тарихи-географиялық мәселелер назарға ілігер деп үміттенеміз.

Бұл ақпараттар бізге Орта Азия, әсіресе, Қазақстан топонимдерін зерттеуде Орта ғасыр араб парсы деректерінен басқа Пахлеви, ежелгі және орта парсы тіліндегі (Авеста, Бондихаш) мәтіндердің де дереккөзі бола алатындығын дәлелдейді. Сондықтын, олардың мәліметтері отандық ізденуші, ғалымдардың назарынан тыс қалмауы керек деп ойлаймыз.

Әдебиеттер:

Abru, 1995 – *Abru Kh.* Zubdat al-Tavarikh. Vol. II. Tehran: Vezarat-e farhang va ershad-e eslami, 1374/1995. (пар.т.)

Ajam, 2003 – *Ajam M.* Kodam nam dorosttar ast? // Majalle-i Payam-e dariya. 1381/2003. № 129. (пар.т.)

Ajam, 2005 – *Ajam M.* Khazar ya Mazandaran ya Kaspi? // Majalle-i Payam-e dariya. 1383/2005. № 131–133. URL: https://www.parssea.org/?p=2104 (пар.т.)

Bahar, 2008 – *Bahar M.* Pazhouheshi dar asatir-e Iran. Pareh-ye nakhost va pareh-ye dovvom. Tehran: Agah, 1386/2008. (пар.т.)

Barimani, 1957 – *Barimani A.* Darya-ye Mazandaran. Tehran: Entesharat-e Daneshgah-e Tehran, 1335/1957. (пар.т.)

Bondaheh-e Irani, 2005 – *Bondaheh-e Irani* / Tarjame az Fazlallah Pakzad. Tehran: The Center of Great Encyclopedia of Islam, 1384/2005. (пар.т.)

Dadegi, 2011 – *Dadegi F.* Bondahesh / Tahqiq: M. Bahar. Tehran: Tous, 1390/2011.

Dehkhoda Dictionary – Dehkhoda Dictionary [Электронды ресурс]. URL: https://dehkhoda.ut.ac.ir/fa/dictionary (қаралды: 25.05.2026)

Gholizadeh, 2013 – *Gholizadeh, K.*. Persian mythology based on Pahlavi texts. Tehran, 1391/2013 (ағыл.т.)

Ibn Hawqal, 1987 – *Ibn Hawqal.* Safarnama: Iran dar “Surat al-Arz” / Tarjame az J. Shuar. Tehran: Amir Kabir, 1366/1987. P. 128–139, 191–248. (пар.т.).

Marquart, 1994 – *Marquart J.* Iranshahr bar mabna-ye jografiya-ye Musa Khuvarni. Tehran: Entesharat-e Ettelaat, 1373/1994. (пар.т.)

Mir-Fakhrai, 1987 – *Mir-Fakhrai M.* Afarinesh dar adyan. Tehran: Mo’asseseh-ye Motale’at Tahghighat-e Farhangi, 1366/1987.

Najjari, Mahjub 2016 – *Najjari H., Mahjub Z.* 1395/2016. “An Etymological Study of Mythological Rivers in the Iranian Bundahišn” // Faslname Adabiyat-e Erfani va Ostureshenasi. Vol. 44. 191–214 pp.

Zujaji, 2008 – *Zujaji H.* Humayunname. Vol. II. Tehran: Farhangestan-e zaban va adabiyat-e farsi, 1386.

Воронков, 2010 – *Воронков А.А*. Единый семантический комплекс древних названий Каспийского моря // Челябинский Гуманитарий. 2010. №2(11). 86–96 с.

Шадкам, Амантай, 2025 – *Шадкам З., Амантай М.* Шығыс деректеріндегі антропотопонимдердің тарихи ономастикалық мәні: «Бабырнама» негізінде // Қазақстан шығыстануы. 2025. Т. 15. № 3. Б. 183–193. DOI: https://doi.org/10.63051/kos.2025.3.183

References:

Abru, 1995 – *Abru Kh.* 1374/1995. *Zubdat al-Tavarikh* [The Cream of Histories]. Vol. II. Tehran: Vezarat-e Farhang va Ershad-e Eslami. (in Pers)

Ajam, 2003 – *Ajam M.* 1381/2003. *Kodam nam dorosttar ast*? [Which name is correct?] // Majalle-i Payam-e Darya. No. 129. (in Pers)

Ajam, 2005 – *Ajjam M.* 1383/2005. *Khazar ya Mazandaran ya Kaspi?* [Khazar or Mazandaran or Caspian?] // Majalle-i Payam-e Darya. No. 131–133. URL: https://www.parssea.org/?p=2104 (in Pers)

Bahar, 2008 – *Bahar M.* Pazhouheshi dar asatir-e Iran. Pareh-ye nakhost va pareh-ye dovvom [A Study of Iranian Myths]. Part One and Two]. Tehran: Agah, 1386/2008. (in Pers)

Barimani, 1957 – *Barimani A. Darya-ye Mazandaran* [The Sea of Mazandaran]. Tehran: Entesharat-e Daneshgah-e Tehran, 1335/1957. (in Pers)

Bondaheh-e Irani, 2005 – *Bondaheh-e Irani* [Iranian Bundahishn] / Ed. and trans. by Fazlallah Pakzad. Tehran: The Center of Great Encyclopedia of Islam, 1884/2005. (in Pers)

Dadegi, 2011 – *Dadegi F.* 1390/ 2011. Bondahesh [Bundahishn] / Reported by M. Bahar. Tehran: Tous. (in Pers)

Dehkhoda Dictionary – Dehkhoda Dictionary [Electronic resource]. URL: https://dehkhoda.ut.ac.ir/fa/dictionary (accessed: 25.05.2026) (in Pers)

Gholizadeh, 2013 – *Gholizadeh K. Persian mythology based on Pahlavi texts*. Tehran, 2013

Ibn Hawqal, 1987 – *Ibn Hawqal*. 1366/1987. *Safarnama: Iran dar "Surat al-Arz*" [Travel Book: Iran in "The Image of the Earth"] / Trans. by J. Shuar. Tehran: Amir Kabir, P. 128–139, 191–248. (in Pers)

Marquart, 1994 – *Marquart J.* 1373/1994/ Iranshahr bar mabna-ye jografiya-ye Musa Khurasani [Iranshahr based on the geography of Musa Khurasani]. Tehran: Entesharat-e Ettelaat,. (in Pers)

Mir-Fakhrai, 1987 – *Mir-Fakhrai M.* 1987. Afarinesh dar adyan [Creation in religions]. Tehran: Mo'asseseh-ye Motale'at o Tahghighat-e Farhangi. (in Pers)

Najjari, Mahjub – *Najjari H., Mahjub Z.* 1395/2016. "An Etymological Study of Mythological Rivers in the Iranian Bundahišn" (Barrasi-ye risheshnākhthi-ye daryāhā-ye asāṭīrī dar Bundahišn-e Irānī.) In *Faslname Adabiyat-e Erfani va Ostureshenasi*, Vol. 44. 191-214 pp. (in Pers)

Shadkam, Amantai, 2025 – *Shadkam Z., Amantai M.* 2025. Shygys derekterindegi antropotoponimderdin tarikhi onomastikalyk mani: "Baburnama" negizinde [Historical and onomastic significance of anthropotoponyms in Eastern sources: Based on the "Baburnama"] // Kazakhstan Shygystanuy. Vol.15. No.3. P. 183–193. DOI: https://doi.org/10.63051/kos.2025.3.183 (in Kaz)

Voronkov 2010 – *Voronkov A.A.* Edinyy semanticheskiy kompleks drevnikh nazvaniy Kaspiyskogo morya [Unified Semantic Complex of Ancient Names of the Caspian Se]. In Chelyabinskiy Gumanitariy [Chelyabinsk Humanitarian Journal]. 2010. No. 2(11). pp. 86–96. (in Rus)

Zujaji, 2008 – *Zujaji H.* 1386/2008. *Humayun-name* [The Book of Humayun]. Vol. II. Tehran: Farhangestan-e Zaban va Adabiyat-e Farsi. (in Pers)

[1]Шадкам З., [2]Туякбаев О.

[1]Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

[2]Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Национальная библиотека РК, Алматы, Казахстан

E-mail: zubaida.68@gmail.com, omirabuali@gmail.com

ИСТОРИЧЕСКАЯ РЕТРОСПЕКТИВА НАЗВАНИЙ КАСПИЙСКОГО МОРЯ В ВОСТОЧНЫХ ИСТОЧНИКАХ

Аннотация. Каспийское море является крупнейшим в мире замкнутым водоёмом. Несмотря на то, что с географической точки зрения оно относится к озёрам, благодаря своим размерам и природным особенностям в восточных письменных источниках оно описывается как море. Считается, что Каспий представляет собой реликт древнего океана Тетис. Благоприятные природные условия Каспийского региона с древнейших времён способствовали расселению различных племён и народов, здесь происходили важные исторические события, в результате чего сформировалось множество легенд и мифологических сюжетов. Наиболее ранние сведения о Каспийском море встречаются в текстах «Авесты», сохранившихся на древнеперсидском (пехлевийском) языке. В статье на основе восточных источников, прежде всего письменных памятников на персидском языке,

рассматриваются названия Каспийского моря и исторические сведения о племенах, населявших его побережье. Научная новизна исследования заключается в переводе на казахский язык, научном анализе и введении в научный оборот сведений и наименований, связанных с Каспийским морем, содержащихся в древних и современных персидских источниках. Основной задачей исследования является изучение топонимов, связанных с Каспийским морем как одним из важнейших географических объектов Казахстана, на основе восточных источников, в особенности персидских письменных памятников. В качестве основных источников использованы тексты «Авесты», пехлевийская литература и труды иранских исследователей. Посредством перевода, сравнительного анализа и описательного метода рассматриваются различные названия Каспийского моря, а также легенды и мифологические сюжеты, сохранившиеся в письменных источниках, связанных с ним. Кроме того, предлагаются новые направления для дальнейших исследований. При подготовке статьи использовались методы сбора, систематизации, перевода и анализа исторических источников и научных исследований на восточных языках. В результате исследования установлено, что в арабских и персидских источниках Каспийское море имело более тридцати наименований и обладало не только историко-географическим, но и религиозно-мифологическим значением.

Благодарность. Статья подготовлена в рамках научного проекта «Древнетюркские топонимы в источниках Китая и других стран Востока как одна из основ современной тюркской интеграции: историко-этимологический и лингвистический аспект», реализуемого при финансовой поддержке Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (регистрационный номер BR24993043).

Ключевые слова: восточные источники, Каспийское море, Хазарское море, Казвинское море, Авеста, мифы Бундахишна, Фарахкерт, историческая география, топонимика.

[1] Shadkam Z., [2]Tuyakbayev O.
[1]Al-Farabi Kazakh national university, Almaty, Kazakhstan
[2]Abai Kazakh National Pedagogical University, National Library of the Republic of Kazakhstan. Almaty, Kazakhstan
E-mail: zubaida.68@gmail.com, omirabuali@gmail.com

HISTORICAL RETROSPECTIVE OF THE NAMES OF THE CASPIAN SEA IN EASTERN SOURCES

Abstract. The Caspian Sea is the largest enclosed body of water in the world. Although it is geographically classified as a lake, it is described as a sea in Eastern written sources due to its immense size and distinctive natural characteristics. The Caspian Sea is generally regarded as a remnant of the ancient Tethys Ocean. Since antiquity, its resource-rich coastal region has been inhabited by various tribes and peoples and has witnessed significant historical events, resulting in the emergence of numerous legends and mythological narratives. The earliest references to the Caspian Sea are found in the texts of the Avesta preserved in the ancient Persian (Pahlavi) language. This article examines the historical names of the Caspian Sea and provides information on the tribes that inhabited its surrounding regions based on Eastern sources, particularly Persian written records. The scientific novelty of the study lies in translating into Kazakh, analyzing, and introducing into scholarly circulation the names and information related to the Caspian Sea found in ancient and modern Persian sources. The main objective is to investigate the toponyms associated with the Caspian Sea, one of Kazakhstan's most important geographical features, through the analysis of Eastern sources, especially Persian written monuments. The study is based on the texts of the Avesta, Pahlavi literature, and the works of Iranian scholars. Through translation, comparative analysis, and descriptive methods, the article examines various names of the Caspian

Sea as well as legends and mythological narratives preserved in written sources. It also proposes new directions for future research. The research employed methods of collecting, classifying, translating, and analyzing historical sources and scholarly studies written in Eastern languages. The findings demonstrate that more than thirty names for the Caspian Sea were recorded in Arabic and Persian sources and that the sea possessed not only historical and geographical significance but also considerable religious and mythological importance.

Acknowledgement. This article was prepared within the framework of the research project "Ancient Turkic Toponyms in Chinese and Other Eastern Sources as One of the Foundations of Modern Turkic Integration: Historical-Etymological and Linguistic Perspectives," funded by the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Project Registration No. BR24993043).

Keywords: Eastern sources, Caspian Sea, Khazar Sea, Qazvin Sea, Avesta, Bundahishn myths, Farahkart, historical geography, toponymy.

Авторлар туралы мәлімет:

Шадкам Зубейда – филология ғылымдарының кандидаты, профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Тұяқбаев Өмір Оразұлы – философия докторы (PhD), Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті "Шығыс қолжазбалар мұрасы" ғылыми-зерттеу орталығының және ҚР Ұлттық кітапханасының Бас ғылыми қызметкері, Алматы, Қазақстан.

Information about authors:

Shadkam Zubaida – Candidate of Philological Sciences, Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Tuyakbayev Omir Orazovich, PhD, Chief Researcher of the Research Center "Heritage of Eastern Manuscripts" at Abai Kazakh National Pedagogical University and the National Library of the Republic of Kazakhstan, Almaty, Kazakhstan.

Сведения об авторах:

Шадкам Зубайда – кандидат филологических наук, профессор, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Туякбаев Омир Оразович – доктор философии (PhD), главный научный сотрудник Научно-исследовательского центра «Наследие восточных рукописей» Казахского национального педагогического университета имени Абая и Национальной библиотеки Республики Казахстан, Алматы, Казахстан.

Келіп түсті 10 ақпан 2026 жыл
Қабылданды 20 мамыр 2026 жыл

МРНТИ 03.81.37 https://doi.org/ 10.63051/kos.2026.2.163

[*1] Тулибаева Ж.М. **[2]Тулибаев Т.Е.**
[1,2] SDU University, Каскелен, Казахстан
E-mail : [1] tulibay@gmail.com, [2] t.e.tulibay@gmail.com

ЗНАЧЕНИЕ СОЧИНЕНИЯ МУХАММАД-САЛИХ-ХОДЖИ ТАШКАНДИ ДЛЯ ИЗУЧЕНИЯ ИСТОРИИ КАЗАХОВ И КАЗАХСТАНА В НОВОЕ ВРЕМЯ

Аннотация. В статье исследуется рукописный труд «Новая история Ташкента», созданный в Ташкенте на персидском языке во второй половине XIX века. Новизной является сообщения историографа о Чингизидах из Дешт-и Кипчака, которые принимали активное участие в военных походах правителей Ташкента и в политической жизни Кокандского ханства. В сочинении содержатся сведения о продвижении военных сил Российской империи по территории Южного Казахстана в середине XIX века. Автор сообщает о сборе войска и военных приготовлениях Худайар-хана для защиты крепостей Ак-Мечети и Туркестана, о сражениях и поражении войск Коканда и Ташкента. Задачей исследования является выявить и проанализировать сообщения ташкентского историографа о политической ситуации и административно-территориальных изменениях, происходивших в присырдарьинском регионе в первом десятилетии XIX века, а также о правлении и деятельности Чингизидов и ставленников Коканда на юге Казахстана. Цель настоящего исследования – выявить и ввести в научный оборот наиболее важные сведения, содержащиеся в этом источнике. В статье использованы методы критического отбора, анализа и синтеза. Применение в данном исследовании указанных методов позволили выявить интересные сведения по истории казахов. Результаты, изложенные в статье, позволяют сделать вывод, что до настоящего времени большая часть ценных сведений двухтомного сочинения Мухаммад-Салих-ходжи по истории казахов, об их взаимоотношениях с соседними народами региона, малоизвестны и остаются недоступными для широкого круга исследователей. Сочинение представляет исключительную ценность как оригинальный источник для изучения различных аспектов истории казахов и Казахстана в Новое время.

Благодарность: Статья подготовлена в рамках научного проекта, финансируемого Комитетом науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (грант № AP26101025).

Ключевые слова: Историографы Коканда и Ташкента, Чингизиды, Садык-тора, Туркестан, военные походы, Ташканди, Дешт-и Кипчак

Введение

В первом десятилетии XIX века южная часть территории Казахстана входила в состав Кокандского ханства. Описание данного события нашло своё отражение в локальных арабографических исторических трудах Нового времени. В сочинениях центральноазиатских историографов сообщаются многочисленные сведения о внутриполитической ситуации, возникшей в приисырдарьинском регионе в результате деятельности чиновников и ставленников Коканда (Mulla Muhammad Yunus Djan, 2003; Тулибаева, 2023). В исторических произведениях представлены данные по истории многосторонних связей народов Центральноазиатского региона, о взаимоотношениях Коканда с Чингизидами соседних владений, казахскими правителями, представителями высшего духовенства и родоплеменной элитой. В хрониках содержатся рассказы об Абылай-хане, Нийаз-беке, сыне

Толе-бия, Адил-торе, сыне Абылай-хана, Токай-торе, Тентек-торе, Кенесары-хане, Садык-торе, Казакбай-бие, Рустам-беке и других.

Сведения кокандских историографов по истории Кокандского ханства, их оценка происходившим событиям на юге Казахстана, всё еще редко привлекается казахстанскими исследователями (Бейсембиев, 2009: 78-102). Хотя материалы этих письменных источников могут дополнить и пояснить отдельные пробелы в описании истории Казахстана Нового времени, а также пересмотреть некоторые прежние устоявшиеся представления о взаимоотношениях казахов с соседними народами и государствами. Однако только малая часть данных по истории Казахстана из кокандских арабографических источников была введена в научный оборот (Тулибаева, 2023; Тулибаева, 2026).

Одним из ценных источников для изучения истории казахов присырдарьинского региона является исторический труд Мухаммад-Салих-ходжа Ташканди «Новая история Ташкента». Рукописное сочинение также известно исследователям под названием «История Ташкентской области» /Тарих-и вилайет-и Ташканд/. В сочинении автор перечисляет большое количество произведений центральноазиатских историографов, использованные им при написании своего труда (Мухаммад-Салих-ходжа Ташканди, 1888: 334а-б). В хронике содержится богатый фактический материал по истории казахов Ташкентской области Узбекистана и Туркестанской области Казахстана. Однако до настоящего времени большая часть ценных сведений данного сочинения по истории юга Казахстана недостаточно изучены.

Материалы и методы исследования

В данном исследовании мы опирались на методы критического отбора, анализа и синтеза, которые позволили выявить наиболее ценные и оригинальные сведения по истории юга Казахстана, содержащиеся в «Новой истории Ташкента» (Мухаммад-Салих-ходжа Ташканди, 1888). В процессе изучения выявленного материала были использованы историко-хронологический и сравнительно-критический анализы. Для сравнительно-сопоставительного анализа данных исследуемой хроники были изучены сведения разных письменных источников, среди которых особо выделим сочинения «Летопись, показывающая мир» (Аваз Мухаммад Хуканди, 1875) «Резюме обстоятельств [жизни]» (Абу Убайдаллах Мухаммад, 1866) и «Звезды летописей» (Мухаммад-Амин-бек, 1901). В указанных трудах имеются некоторые уточнения к событиям, изложенным Мухаммад-Салих-ходжой Ташканди. В целом, сопоставление материалов исторических сочинений показывает, что они дополняют друг друга.

В настоящее время известны три списка «Новой истории Ташкента», переписанные с авторской рукописи (Мухаммад-Салих-ходжа Ташканди, I: 1б-302а; Мухаммад-Салих-ходжа Ташканди, II: 1б-294а; Мухаммад-Салих-ходжа Ташканди, III: 1б-401а). Первый и второй списки рукописи переписаны Набир-ходжой, сыном Сайид-ходжи за период с сентября 19335 г. по март 1936 г. (Собрание восточных рукописей, 1963: 36). Третий список переписаны Мухаммад-Хасаном Бухари и Абдаллах-Махмудом Ташканди в 1940 г. (Собрание восточных рукописей, 1998: 214).

Ценные сведения по истории Казахстана содержатся в разделах первого тома «Новой истории Ташкента», посвященной правителям и династиям центральноазиатского региона (Мухаммад-Салих-ходжа Ташканди, 1888: 48б-297а). В первом разделе второго тома сочинения повествуется о взаимоотношениях Чингизидов Дешт-и Кипчака и правителей Ташкентского вилайета (л. 297б-361а). Во втором разделе (л. 361б-870а) помещены рассказы о походах правителей Коканда в Дешт-и Кипчак в первом десятилетии XIX века, правление ставленников Коканда на юге Казахстана, мятежи и восстания местного населения, междоусобная борьба между правителями владений, продвижение русских отрядов по территории Южного Казахстана. В третьем разделе (л. 873б-1034а) приводятся

географические сведения о Туркестанском вилайете, включая рассказы, а также исторические легенды и предания о видных деятелях этого региона.

Рукописные сочинения центральноазиатских авторов «Резюме обстоятельств [жизни]» (1865 г.), «Летопись, показывающая мир» (1875 г.), и «Звезды летописей» (19001 г.) содержат интересные подробности о событиях, происходивших в Ак-Мечети в 1853 г. (Аваз Мухаммад Хуканди, 1875: 222б; Абу Убайдаллах Мухаммад, 1866: 123б). Правление фаворитов Худайар-хана в Дешт-и Кипчаке, мятежи и восстания казахов, военные столкновения с русскими отрядами наиболее подробно изложены в вышеназванных сочинениях (Аваз Мухаммад Хуканди, 1875: 255б, 256а, 263б, 307б, 310а-315а; Абу Убайдаллах Мухаммад, 1866: 123б, 169б, 192а). В сочинении «Звезды летописей», написанное сыном Худайар-хана, приводятся малоизвестные факты, касающиеся правителей Коканда и Чингизидов Дешт-и Кипчака (Мухаммад-Амин-бек, 1901: 106аб, 126аб).

Обсуждение

Хроника «Новая история Ташкента» хорошо известна и изучалась многими востоковедами для реконструкции истории Кокандского ханства (Гулямов, 1941: 81–82; Чехович, 1970: 172-195; Султонов, 2009; Бейсембиев, 2009: 406-421; Scott, 2017; Morrison, 2021). К настоящему времени имеются определенные успехи востоковедов Центральной Азии по исследованию данного письменного источника. В первую очередь отметим издание переводов извлечения из сочинения, посвященные описанию Ташкента (Ўринбоев, Бўриев, 1983) и Дешт-и Кипчака (История Казахстана в персидских источниках, 2007: 392). Также следует выделить научные труды Ў.А. Султанова, посвященные «Новой истории Ташкента» (Султонов, 2009), и Т.К. Бейсембиева, где представлен подробный перечень глав и разделов сочинения Мухаммад-Салих-ходжи (Бейсембиев, 2009: 406-421). В научный оборот были введены сведения хроники по исторической и сакральной географии юга Казахстана (Тулибаева, 2023: 132-135; Тулибаева, Каримова, Тулибаев, 2025: 250, 253), взаимоотношениям между народами региона (Тулибаева, 2026: 184-189). Таким образом, оценивая степень изученности хроники, можно сделать следующий вывод: несколькими поколениями востоковедов была сформирована историографическая традиция изучения хроники Мухаммад-Салих-ходжи. Фактический материал источника лёг в основу многих научных исследований по истории Кокандского ханства. Однако, учитывая колоссальный объем «Новой истории Ташкента», которая содержит 1040 листов, необходимо признать, что до сих пор оригинальные сведения источника по истории Казахстана недостаточно привлекаются для научных исследований. Несмотря на наличие переводов отдельных извлечений, весь массив ценного материала хроники, касающегося истории казахов, всё ещё не переведен с персидского языка и не введён в научный оборот.

Результаты исследования

В хронику «Новая история Ташкента» (Мухаммад-Салих-ходжа Ташканди, 1888: 48б-297а) помещены разделы, посвященные Чингисхану и Чингизидам (л. 60а-95а), истории правления династий Тимуридов (л. 95а-201а), Шейбанидов и Аштарханидов (л. 201а-249а), Мангытов (л. 249а-297а). Эти рассказы включены в общую картину повествования о центральноазиатском регионе. Среди правителей Ташкентского владения историограф упоминает Чингизида Бахадур-хана, который принадлежал к потомкам Дарвиш-хана, сына Барак-хана (л. 253а).

В первой главе второго тома сочинения (Мухаммад-Салих-ходжа Ташканди, 1888: 297б-361а) содержатся сведения о Чингизидах, которым в XVIII веке подчинялись отдельные районы Ташкентского вилайета. Йунус-ходжа, опираясь на поддержку Чингизидов, потомков Абылай-хана, становится правителем вилайета. Рассказы о времени его правления с 1794 по 1805 годы, его взаимоотношениях с казахами, обитавшими в окрестностях Ташкента,

обстоятельно изложены в хронике (л. 354а-359а). По свидетельству летописца в начале XIX века казахи участвовали в походах Йунус-ходжи на соседние владения. В историческом труде приведены две версии описания похода ташкентцев в Фергану и битвы при Гурумсарае, сыгравшую решающую роль в отношениях между Ташкентом и Кокандом. Причиной поражения войска Йунус-ходжи, по мнению Мухаммад-Салих-ходжи, была несогласованность действий ташкентцев и казахов (л. 354а, 357а).

Во второй главе второго тома «Новой история Ташкента» (Мухаммад-Салих-ходжа Ташканди, 1888: 361б-870а) повествуется история противостояния в 1809 г. Чингизида Рустам-тора Ташканди с верховным правителем Коканда. Рустам-тора Ташканди отказался признать власть Алим-хана. Чингизид покинув Ташкент со своими воинами, укрылся в крепости Сайрам. Кокандское войско, отправленное для осады и взятия крепости Сайрам, потерпело поражение (л. 381б-386а).

Автор хроники, рассказывая о событиях, происходивших в Дешт-и Кипчаке в первом десятилетии XIX века, сообщает, что по распоряжению Алим-хана было направлено кокандское войско во главе с Чингизидом Салимсак-хан-тора для подчинения крепости Туркестан. После падения крепости, как отмечает историограф Ташкента, в 1224 году [1808-09 г.] Дешт-и Кипчак вошел в состав Кокандского ханства (Мухаммад-Салих-ходжа Ташканди, 1888: 386б-394а). При изложении периода правления Умар-хана летописец описывает военные столкновения между кокандцами и правителем Туркестана Токай-тора, внуком Абылай-хана (л. 390а). В сочинении «Звезды летописей» сообщается, что по указу хана Коканда в 1809 г. крепостью Аулийа-Ата управляли Абдаллах дадхах и Шах-бек дадхах (Мухаммад-Амин-бек, 1901: 106б). В Кокандском ханстве почетным титулом *дадх*ах награждали чиновника среднего ранга и освобождали от уплаты податей (Бейсембиев, 2009: 26, 55). В 1816 г. крепость Туркестан находилась в подчинении Шайха Бадал-мирзы дадхаха (л. 117а), а с декабря 1841года до мая 1842 года управлялась Султан-Махмуд-ханом (л. 145б).

В «Новой истории Ташкента» указывается, что в 1262 году [1846 г.] хакиму Ташкента подчинялись владения, расположенные в Дешт-и Кипчаке. Автор исторического труда перечисляет названия отдельных крепостей и военных укреплений: Кумуш-курган, Ак-Мечеть, Алматы и Аштак /Кастек/ (Мухаммад-Салих-ходжа Ташканди, 1888: 466а-467а). По его рассказам, хаким Ташкента Лашкар беклар-беги, во времена правления Мухаммад-Али-хана, возвёл стены и четыре башни для защиты Ак-Мечети, а также сделал насыпь вокруг крепости (л. 504б). Хаким Ташкента, благоустраивая окрестности города, построил укрепленный рабат /постоялый двор/, расположенный между Шараб-ханой и Чимкентом, известный как Бекларбек (л. 538б, 557б-558а, 575а).

По данным хроники, в первой половине XIX века междоусобная борьба между противоборствовавшими группировками охватила всю территорию ханства, то затухая, то разгораясь вновь. Приход к власти нового хана в Коканде влияло на политическую ситуацию внутри ханства и на отношения с соседними государствами. В рукописном сочинении повествуется об осадах Туркестана в ходе военных столкновений между Кокандом и Бухарой, а также в противостоянии между Ташкентом и Кокандом (Мухаммад-Салих-ходжа Ташканди, 1888: 472а-479а).

В Кокандском ханстве с 1844 по 1852 годы родоплеменная верхушка кипчаков обладала реальной властью в государстве при номинальном правящем хане. Историограф сообщает о ханском указе, согласно которому Нар-Мухаммад кушбеги кипчак был назначен на должность хакима, правителя вилайета земель Туркестана, Дешт-и Кипчака и Ташкента (Мухаммад-Салих-ходжа Ташканди, 1888: 483б). На полях рукописного текста написана дата указа: шаввал 1264 год [сентябрь 1848]. Звание *кушбеги* в Кокандском ханстве позволяло чиновнику управлять крупным вилайетом (Бейсембиев, 2009: 34, 53). Автор хроники подчеркивает, что это назначение было утверждено по совету Мусулманкули мингбаши кипчака. По распоряжению Нар-Мухаммада кушбеги кипчака должность правителя крепости

Ак-Мечеть получил Йакуб-бачча (Мухаммад-Салих-ходжа Ташканди, 1888: 506а). В других кокандских исторических трудах он известен как Йакуб-бек шигавул (Мухаммад Йунусджан, 1903: 22а).

При описании окрестностей Ак-Мечети, историограф Ташкента упоминает племя барлас, кочевавшее в этом районе. В «Новой история Ташкента» резко осуждается деятельность правителя Ак-Мечети по отношению к местному населению. По словам летописца, хаким крепости, чрезмерно зазнавшись своей властью, ограбил и разорил племя барлас, обременив их высокими налогами (Мухаммад-Салих-ходжа Ташканди, 1888: 506а-507а).

В хронике содержатся сведения о продвижении военных сил Российской империи по территории Дешт-и Кипчака. При описании событий, происходивших в 1267 году [1851 г.], автор отмечает, что русский отряд в месяце *шаабан* неожиданно появился в районе военного укрепления Мерке. Историограф сообщает, что крепость Мерке расположена на рубеже пределов Дешт-и Кипчака, а такие её крепости, как Кызылжар и Семей (Шамай) находятся в подчинении России. (Мухаммад-Салих-ходжа Ташканди, 1888: 484а). По данным русских источников летом 1851 года, один отряд царской армии прибыл в окрестности крепости Мерке, второй, с севера переправившись через реку Или, завладел кокандским укреплением Тойчубек (Таучубек) на реке Каскелен (Бейсембиев, 2009: 268).

По мнению летописца, с появлением русского отряда в окрестностях Мерке возникли конфликты по вопросу о том, кому должны подчиняться кочевники, обитающие в окрестностях крепости, русским или кокандским чиновникам (Мухаммад-Салих-ходжа Ташканди, 1888: 484а-б).

Историограф Ташкента, при описании событий 1850-х годов, рассказывает об осаде кипчаками Ташкента. В хронике сообщается о поражении кипчаков в противостоянии с правителем вилайета. Здесь помещен рассказ об обряде провозглашения Худайар-хана полноправным правителем Кокандского ханства. Автор сочинения перечисляет основных участников данной церемонии, состоявшейся в Ташкенте в месяце *раджаб* 1267 года [май 1851 г.], согласно традиции Чингизидов (Мухаммад-Салих-ходжа Ташканди, 1888: 486б). В хронике «Летопись, показывающая мир» приведена другая дата – 1268 г. [1852 г.] (Аваз Мухаммад Хуканди, 1875: 212а).

После падения в ханстве власти родоплеменной верхушки кипчаков, пишет автор, хакимы Ташкента были независимыми (л. 505а). Он сообщает о сборе войска и военных приготовлениях Худайар-хана для защиты крепостей Ак-Мечети и Туркестана (д. 501б). По данным кокандских сочинений в 1853 г. крепостью Ак-Мечеть управлял Абд ал-Вали курганбеги, назначенный Малла-беком, правителем Ташкентского вилайета (Мухаммад-Салих-ходжа Ташканди, 1888: 507б; Аваз Мухаммад Хуканди, 1875: 222б; Абу Убайдаллах Мухаммад, 1866: 123б).

По мнению историографа Ташкента, жестокие и необдуманные поступки Йакуб-баччи, предыдущего правителя Ак-Мечети, стали причиной и поводом для прибытия русских к озеру Бирказан в месяце *шаввал* 1268 года [июль-август 1852 г.]. По его утверждению, русские воспользовались смутой и раздором в государстве, возникшей между правителем Ташкента и Худайар-ханом за верховную власть в Коканде, а также заручившись поддержкой эмира Бухары, приступили к осаде крепости Ак-Мечеть (Мухаммад-Салих-ходжа Ташканди, 1888: 507а-б). Автор исторического труда рассказывает о сорокадневной осаде, подкопе и разрушении двух башен крепости, и гибели Абд ал-Вали курганбеги от взрыва снаряда пушки (л. 508б). Мухаммад-Салих-ходжа пишет, что его ученик, Мухаммад-Касым был ранен в том сражении, и он занимался его лечением (л. 509а). Летописец поясняет, что после взятия крепости, по распоряжению начальника русских, раненым защитникам Ак-Мечети дали разрешение покинуть крепость (л. 509б). В хронике далее следует повествование о наказании Шадман-ходжи кушбеги, хакима Ташкента, за поражение

кокандского войска и потерю крепости, о подготовке новых походов, и неудачных попытках кокандских военачальников вернуть себе Ак-Мечеть (л. 510а-518б). По замечанию историографа, во время битвы под Ак-Мечетью, когда одна группа воинов мужественно сражалась с противником, другая группа, побросав восемнадцать пушек и огнеметов, убежали с поля сражения (л.517б-518а).

В сочинении подробно излагаются события, происходившие в Ташкентском вилайете и Дешт-и и Кипчаке в 1274 году [1857-58 гг.], оказавшее прямое влияние на смену политической власти в самом Коканде. Как пишет историограф, чиновники администрации Ташкента нарушили установленное издавна правила и порядок сбора налогов, вышли за рамки дозволенного из-за своей недальновидности (Мухаммад-Салих-ходжа Ташканди, 1888: 524б). Чрезмерное повышение количества и видов налогов и податей, стали толчком к восстанию, охватившее окрестности Ташкента и Дешт-и Кипчак весной и летом 1858 года. В хронике сообщается, что в восстании участвовали такие племена как аргун, дуглат, барлас, кунгират, бештамга, санчыкли, сиргали, кангли, каракалпак и другие (л.525б). Восставшие осадили города Туркестан, Чимкент и Аулийа-Ата (л. 526а-б). По словам автора, прибытие войска из Коканда во главе с Сайид Малла-ханом, усмирило восставших (л. 526б). Отдельные дополнительные детали восстания казахов против Мирзы Ахмада кушбеги изложены в произведении «Летопись, показывающая мир» (Аваз Мухаммад Хуканди, 1875: 242б). С большим трудом восстание было подавлено, а лица, возглавлявшие бунт, бежали в Бухару (Мухаммад-Салих-ходжа Ташканди, 1888: 527б-535б).

В «Новой истории Ташкента» сообщается, что в 1275 году [1858 г.] Малла-хан стал верховным правителем в Кокандском ханстве (Мухаммад-Салих-ходжа Ташканди, 1888: 537б). Правителем Ташкента осенью 1277 года [1860 г.] был назначен Канаат аталык. Новому хакиму Ташкента было приказано совершить поход на крепости Аштак и Ашфара в Дешт-и Кипчаке (л.538а-б). Это поход потерпел неудачу во время столкновения с русским отрядом (л. 538б -540а).

В «Летописи, показывающая мир» повествуется, что кокандский хан в 1276 году [1859 г.] направил людей для сбора налогов с казахов. Летом следующего года Рустам-бек дадхах, сын Казак-бая аксакала Ташканди и Нар-Мухаммад кушбеги кипчак совершили набег на русских в Алматы (Аваз Мухаммад Хуканди, 1875: 255б, 263б). Как сообщают историографы, Казак-бай Ташканди занимал должность *аксакала* до 1859 года (Мухаммад-Салих-ходжа Ташканди, 1888: 482а, 558а; Аваз Мухаммад Хуканди, 1875: 255б; Бейсембиев, 2009: 666).

Автор сочинения «Резюме обстоятельств [жизни]» рассказывает, что в 1276 году [1859 г.] Малла-хан назначил Рустам-бека дадхаха правителем Туркестана. В 1860 г. хакимом стал его двоюродный брат – Шади-бек. Рустам-бек дадхах занял должность правителя Ташкента, однако в 1861 г. он вернулся на прежнюю должность, став повторно хакимом Туркестана (Абу Убайдаллах Мухаммад, 1866: 169б, 192а; Бейсембиев, 2009: 632).

Кокандские историографы, описывая события, происходившие осенью 1277 года [1860-61 г.], повествуют о походе правителя Ташкента в район Бишкека и столкновение с русским отрядом под Уч-Алматы (Аваз Мухаммад Хуканди, 1875: 256а). В «Летописи, показывающая мир» приводятся сведения о выступлении Канаат-шаха аталыка в Аулийа-Ату и Бишкек для сбора налогов с кочевников (Аваз Мухаммад Хуканди, 1875: 263б). В Кокандском ханстве отдельные правители Ташкента носили почетный титул *аталыка* (Бейсембиев, 209: 23). В хрониках помещены рассказы о походах кокандцев осенью 1278 года [1861 г.] для проведения восстановительных работ в разрушенных крепостях. В частности, в крепости Йанги-курган, расположенной на Сырдарье между Ак-Мечетью и Туркестаном. В «Новой истории Ташкента» говорится, что кокандцы, собрав все необходимое, приступили к постройке крепостных стен и башен по четырем углам, работали днем и ночью (Мухаммад-Салих-ходжа Ташканди, 1888: 547б). Авторы исторических трудов рассказывают о

неудачном походе Султан-бия пансадбаши Каратегини и Мухаммад-Карима бахадурбаши на крепость Джулек, о строительстве крепости Дин-курган в местности Тувак (Мухаммад-Салих-ходжа Ташканди, 1888: 546б-547а; Аваз Мухаммад Хуканди, 1875: 263б). По данным «Новой история Ташкента» в 1862 г. Султан-бий пансадбаши Каратегини был управляющим крепостью Йанги-курган (Мухаммад-Салих-ходжа Ташканди, 1888: 551а).

В период правления в Коканде Султан-Саййид-хана (1863-1865), реальная власть находилась в руках Алимкули амир-и лашкара, представителя родоплеменной знати. В хронике упоминаются хакимы крепостей Дешт-и Кипчака, назначенные Алимкули амир-и лашкаром. Мирза Давлат-бий дадхах Каратегини был назначен правителем Туркестана. Нийаз-Али-бий пансадбаши Шахрисабзи стал хакимом крепости Аулийа-Ата. Правителю Аулийа-Аты подчинялись близлежащие крепости Токмак, Бишкек, Мерке (Мухаммад-Салих-ходжа Ташканди, 1888: 571а). Согласно сведениям кокандских исторических трудов, в 1281 году [1864-65 г.] началась осада русскими крепости Туркестан (Бейсембиев, 2009: 542). По словам историографа Ташкента, после четырёх суток осады, русские начали штурм, крепость была завоёвана (л. 572а-573а).

При описании событий, происходивших в Дешт-и Кипчаке в июне 1864 г., кокандские авторы (Мухаммад-Салих-ходжа Ташканди, 1888: 572а-578б; Аваз Мухаммад Хуканди, 1875: 305б, 307а-б) повествуют об одновременном наступлении русских войск на юге Казахстана с запада и востока, осаде и взятии ими военных укреплений. В хрониках приведены названия крепостей и укреплений, имена курганбаши, назначенных Кокандом.

История похода Алимкули амир-и лашкара и Султан-Саид-хана летом 1864 г. в Чимкент и сражении кокандцев с русскими отрядами, выступившими из Туркестана и Аулийа-Аты, включён в ряд кокандских произведений. Авторы исторических трудов отмечают, что Алимкули амир-и лашкар подверг жестокой казни нескольких кокандских военачальников и влиятельного бия Байзака дадхаха (1789-1864), обвинив их в предательстве. В хрониках сообщается о больших потерях кокандцев в ходе этой кампании и падении крепости Чимкент осенью 1864 года (Мухаммад-Салих-ходжа Ташканди, 1888: 576б-583а; Аваз Мухаммад Хуканди, 1875: 310а, 313а, 315а).

В «Новой истории Ташкента» рассказывается о безрезультатных переговорах между кокандцами и русскими. Кокандскому правителю было предложено заключение мира и установление новой кокандско-русской границы, проходящей между Чимкентом и Ташкентом (Мухаммад-Салих-ходжа Ташканди, 1888: 585б-587а). Коканд отклонил данное предложение.

В хронике повествуется о походе Алимкули амир-и лашкара в декабре 1864 г. на городок Икан (ныне – село Ескі Иқан) располагавшийся между Туркестаном и Чимкентом. При Икане состоялось сражение, где небольшому русскому отряду, удалось вырваться из окружившей его десятитысячной группировки кокандцев. Летописец описывает ход битвы и тактику, применённую обеими сторонами. По распоряжению Алимкули амир-и лашкара жители Икана были переселены в Ташкент. Автор исторического труда поясняет, что они были переселены в наказание за «недостойное поведение». Им вменялось также в вину, что они недостаточно обеспечили продовольствием кокандское войско (Мухаммад-Салих-ходжа Ташканди, 1888: 588б-591а).

В «Новой история Ташкента» содержатся сведения о Садык-тора, сыне Кенесары-хана, который со своими людьми участвовал в обороне Ташкента. По данным хроники, Садык-тора прибыл из Дешт-и Кипчака в Ташкент 30 октября 1864 г. (Мухаммад-Салих-ходжа Ташканди, 1888: 584а-б). По мнению историографа, защитники города состояли из нескольких самостоятельно действующих военных формирований Коканда, Ташкента и Садык-торе. Автор сочинения подробно излагает происходившие события в Ташкенте, сообщает о разногласиях и несогласованности в действиях участников обороны города ((Мухаммад-Салих-ходжа Ташканди, 1888: 639а-644б). В «Новой истории Ташкента»

рассказывается о штурме и бомбардировке города в июне 1865 г., городских пожарах и уличных боях, состоявшихся переговоров, закончившихся перемирием и занятием царскими войсками города (л. 615б-626а, 629а-669а).

Весной 1866 г. русский отряд захватил крепость Чардара, расположенную на левом берегу Сыр-Дарьи. По данным кокандских рукописных сочинений, крепость Чардара в 1844 г. подчинилась Бухаре и управлялась Абд ал-Рахман-беком, сыном Шир-Али-хана (Абу Убайдаллах Мухаммад, 1866: 100а). После падения крепости Чардара территория Южного Казахстана полностью перешла в подчинение Российской империи.

В третьей главе второго тома «Новой истории Ташкента» (Мухаммад-Салих-ходжа Ташканди, 1888: 873б-1034а) представлены данные по истории и географии юга Казахстана. В разделе, посвященный описанию района Шайхантаур города Ташкента, перечисляются известные предки Абылай-хана из рода Чингисхана (л. 941б-942а). Первым из них автор отмечает Қизӣл Авлāй Қӯлӣ хāна, вторым – Алāча Султāн хāна, третим – Йӯнус Султāн хāна, четвертым – Қизӣл Бӯғāн султāна, пятым – Ила Кӯз хāна, шестым – Султāн Арғӯн хāна, седьмым – Абақāй хāна. Далее идут: Мӣнг Тӣмӯр султāн, и Аджāй султāн, и Тӯнг бāй хāн, Қутлӯғ хāн, Кӯк Алп хāн, Йалавāдж хāн, Тӯлāй хāн, Қӯплāй хāн, Туғрил хāн, Кӯч хāн, Йактӣмӯр хāн, Тӯрадж хāн, Қаср хāн, Артиқ хāн, Кӯк хāн, Укатāн хāн, Чағатāй хāн, Джӯчӣ хāн, сын Чингӣз хāна.

Согласно материалам сочинения, в горах Туркестана были обнаружены разные виды полезных ископаемых (Мухаммад-Салих-ходжа Ташканди, 1888: 1002б-1003а). По его утверждению там растут разные виды лекарственных трав (л. 961а-962а, 965б, 976б, 1002а). Историограф сообщает интересные факты по истории Туркестана, Сайрама, Чимкента (1001а-1003а, 1004а). По замечанию автора, в годы правления хакима Ташкента Лашкара беклярбеги в Чимкенте построили караван-сарай, благоустроили городской базар (л. 1002а).

Заключение

Исторический труд Мухаммад-Салих-ходжи Ташканди содержит целый пласт важных сведений по политической, социально-экономической и этнической истории южных регионов Казахстана. Ташкентский историограф указывает имена, должности и титулы правителей Туркестана, крупных крепостей, военных укреплений. В хронике встречаются рассказы об Адил-торе, сыне Абылай-хана, Токай-торе, внуке Абылай-хана, Садык-торе, сыне Кенесары-хана.

При изложении военных походов правителей Ташкента и Коканда, в которых принимали участие также и казахи, Мухаммад-Салих-ходжа приводит несколько независимых версий произошедших событий. В рукописном труде содержатся малоизвестные сведения о мятежах и раздорах между правящими элитами. Автор даёт критическую оценку правлению в Ташкенте ставленников Кокандского хана, что приводило к периодическим бунтам местного населения и восстанию казахов в 1858 году. В хронике представлены малоизвестные сведения о продвижении русских отрядов по территории юга Казахстана, сражениях военных сил Российской империи с войсками Коканда, Ташкента и Туркестана. Сообщения Ташканди значительно дополняют уже известные по другим источникам сведения. Введение в научный оборот новых и малоизученных данных из сочинения «Новая история Ташкента» позволят нам более полно осветить историю казахов и Казахстана в Новое время.

Литература:

Абу Убайдаллах Мухаммад, 1866 – *Абу Убайдаллах Мухаммад.* Резюме обстоятельств [жизни] (Хуласат ал-ахвал). Рукопись Института востоковедения имени Абу Райхана Беруни Академии наук Республики Узбекистан. № 2084. 239 б.

Аваз Мухаммад Хуканди, 1875 – *Аваз-Мухаммад Хуканди.* Летопись, показывающая мир (Тарих-и Джаханнамай). Рукопись Института востоковедения имени Абу Райхана Беруни Академии наук Республики Узбекистан. № 9455/I. 424 л.

Бейсембиев, 2009 – *Бейсембиев Т.К.* Кокандская историография: Исследование по источниковедению Средней Азии XVIII–XIX вв. Алматы: ТОО «Print-S». 1263 с.

Гулямов, 1941 – *Гулямов Я.Г.* Новый источник по истории завоевания Туркестана русским царизмом // Известия Узбекистанского филиала Академии наук СССР. 1941. № 4. С. 81–82.

История Казахстана в персидских источниках, 2007 – История Казахстана в персидских источниках. Т. V. Алматы: Дайк-Пресс. 476 с.

Мухаммад-Амин-бек, 1901 – *Мухаммад-Амин-бек*. Звезды летописей (Анджум ал-таварих). Рукопись Института востоковедения имени Абу Райхана Беруни Академии наук Республики Узбекистан. № 11366. 106 л.

Мухаммад-Салих-ходжа Ташканди, 1888 – *Мухаммад-Салих-ходжа Ташканди.* Новая история Ташкента (Тарих-и джадида-йи Ташканд). Рукопись Института востоковедения имени Абу Райхана Беруни Академии наук Республики Узбекистан. № 7791. 1040 л.

Мухаммад-Салих-ходжа Ташканди, I – *Мухаммад-Салих-ходжа Ташканди.* Новая история Ташкента (Тарих-и джадида-йи Ташканд). Рукопись Института востоковедения имени Абу Райхана Беруни Академии наук Республики Узбекистан. №11072. 302 л.

Мухаммад-Салих-ходжа Ташканди, II – *Мухаммад-Салих-ходжа Ташканди.* Новая история Ташкента (Тарих-и джадида-йи Ташканд). Рукопись Института востоковедения имени Абу Райхана Беруни Академии наук Республики Узбекистан. № 11073. 294 л.

Мухаммад-Салих-ходжа Ташканди, III – *Мухаммад-Салих-ходжа Ташканди.* Новая история Ташкента (Тарих-и джадида-йи Ташканд). Рукопись Института востоковедения имени Абу Райхана Беруни Академии наук Республики Узбекистан. № 5732. 401 л.

Мухаммад Йунусджан, 1903 – *Мухаммад Йунусджан.* История Аликули амир-и лашкар (Тарих-и Аликули амир-и лашкар). Рукопись Института востоковедения имени Абу Райхана Беруни Академии наук Республики Узбекистан. № 12136. 92 л.

Собрание восточных рукописей, 1963 – Собрание восточных рукописей Академии наук Узбекской ССР. Ташкент: Изд-во Академии наук УзССР. Т. VI. 738 с.

Собрание восточных рукописей, 1998 – Собрание восточных рукописей Академии наук Республики Узбекистан. История. Ташкент: Изд-во «Фан» Академии Наук Республики Узбекистан. 535 с.

Султонов, 2009 – *Султонов Ў.А.* Муҳаммад Солиҳхўжа ва унинг «Тарихи жадидайи Тошканд» асари. Тошкент: “O‘zbekiston”. 270 б.

Тулибаева, 2023 – *Тулибаева Ж.М.* Ташкентский вилайет и Дешт-и Кипчак в мемуарах Абу ‘Убайдаллаха Мухаммада // Вестник ЕНУ им. Л. Гумилева Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение. 2023. №.1 (142). С. 108-122.

Тулибаева, Каримова, Тулибаев, 2025 – *Тулибаева Ж.М., Каримова Н.Э., Тулибаев Т.Е.* Историческая география Центральной Азии в восточных нарративных источниках XVII – начала XX веков. // «Қазақстан шығыстануы» ғылыми журналы 2025. Т. 16. № 4. С. 247-259.

Тулибаева, 2026 – *Тулибаева Ж.М.* Исторические связи казахов с узбекскими ханствами в XVIII веке по данным сочинений центральноазиатских авторов Нового времени // Gumilyov Journal of History. 2026. Т.154, no.1. С.178-194.

Ўринбоев, Бўриев, 1983 – Ўринбоев А., Бўриев О. Тошкент Муҳаммад Солиҳ тавсифида. Тошкент: Фан. 56 б.

Чехович, 1970 – *Чехович О.Д.* Сказание о Ташкенте. Письменные памятники Востока. Историко-филологические исследования. Москва: Наука. С. 172-195.

Scott, 2017 – *Scott C.* The Rise and Fall of Khoqand, 1709–1876: Central Asia in the Global Age. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press. 258 p.

Morrison, 2021 – *Morrison A.* The Russian Conquest of Central Asia: A Study in Imperial Expansion, 1814–1914. – Cambridge University Press, 2021. 614 p.

Mulla Muhammad Yunus Djan, 2003 – *Mulla Muhammad Yunus Djan Shighavul Dadkhah Tashka*ndi. The Life of ‘Alimqul: A Native Chronicle of Nineteenth Century Central Asia. Ed. and trans. by Beisembiev T. K. London: Routledge, 2003. 400 p.

References:

Abu Ubaydallah Muhammad, 1866 – *Abu Ubaydallah Muhammad.* Khulasat al-ahwal [Summary of the circumstances [of life]]. Manuscript of the Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan. No. 2084. 239 f. (in Pers.).

Avaz Muhammad Khukandi, 1875 – *Avaz-Muhammad Khukandi*. Tarikh-i Djahannamayi [A Chronicle Illustrating the World]. Manuscript of the Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan. No. 9455/I. 424 f. (in Pers.).

Beisembiev, 2009 – *Beisembiev T.K.* Kokandskaja istoriografija: Issledovanie po istochnikovedeniju Srednej Azii XVIII – XIX vv. [Kokand Historiography: Research on the Source Study of Central Asia of the 18th – the 19th centuries]. Almaty: LLP «Print-S». 1263 p. (in Rus.).

Guljamov, 1941 – *Guljamov Ja.G.* Novyj istochnik po istorii zavoevanija Turkestana russkim carizmom [A New Source on the History of the Conquest of Turkestan by Russian Tsarism] // Izvestija Uzbekistanskogo filiala Akademii nauk SSSR. 1941. No. 4. P. 81–82. (in Rus.).

Istorija Kazahstana v persidskih istochnikah, 2007 – Istorija Kazahstana v persidskih istochnikah [The History of Kazakhstan in Persian Sources]. Vol. V. Almaty: Dajk-Press. 476 p. (in Rus.).

Muhammad Amin Bek, 1901 – *Muhammad Amin Bek.* Anjum al-tawarikh [Chronicles’ stars]. Manuscript of the Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan. No. 11366. 106 f. (in Pers.).

Muhammad Salih Khwaja odzha Tashkandi, 1888 – *Muhammad Salih Khwaja Tashkandi.* Tarih-i dzhadida-yi Tashkand [The New History of Tashkent]. Manuscript of the Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan. No. 7791. 1040 f. (in Pers.).

Muhammad Salih Khwaja Tashkandi, I – *Muhammad Salih Khwaja Tashkandi.* Tarih-i dzhadida-yi Tashkand [The New History of Tashkent]. Manuscript of the Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan. No. 11072. 302 f. (in Pers.).

Muhammad Salih Khwaja Tashkandi, II – *Muhammad Salih Khwaja Tashkandi.* Tarih-i dzhadida-yi Tashkand [The New History of Tashkent]. Manuscript of the Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan. No. 11073. 294 f. (in Pers.).

Muhammad Salih Khwaja Tashkandi, III – *Muhammad Salih Khwaja Tashkandi.* Tarih-i dzhadida-yi Tashkand [The New History of Tashkent]. Manuscript of the Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan. No. 5732. 401 f. (in Pers.).

Muhammad Yunusdjan, 1903 – *Muhammad Yunusdjan.* Tarih-i Alikuli amir-i lashkar [History of Alikuli amir-i lashkar] Manuscript of the Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan. No. 12136. 92 f. (in Chag.).

Sobranie vostochnyh rukopisej, 1963 – Sobranie vostochnyh rukopisej Akademii nauk Uzbekskoj SSR [The Collection of Oriental Manuscripts of the Academy of Sciences of the Uzbek SSR]. Tashkent: Izd-vo Akademii nauk UzSSR. Vol. 6. 738 p. (in Rus.).

Sobranie vostochnyh rukopisej, 1998 – Sobranie vostochnyh rukopisej Akademii nauk Respubliki Uzbekistan. Istorija. [The Collection of Oriental Manuscripts of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan. History.]. Tashkent: Izd-vo «Fan» Akademii Nauk Respubliki Uzbekistan. 535 p. (in Rus.).

Sultonov, 2009 – *Sultonov O‘.A.* Muhammad Solihxo‘ja va uning «Tarixi jadidayi Toshkand» asari [Muhammad Solihxo‘ja and his work Tarixi jadidayi Toshkand]. Toshkent: “O‘zbekiston”. 270 p. (in Uzb.).

Tulibayeva, 2023 – *Tulibayeva Zh.M.* Tashkentskij vilajet i Desht-i Kipchak v memuarah Abu Ubajdallaha Muhammada [Tashkent vilayet and Desht-i Kipchak in the memoirs of Abu Ubaidallah Muhammad]. Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Historical Sciences. Philosophy. Religion Series. No. 1 (142). P. 108–122. (in Rus.).

Tulibayeva, Karimova, Tulibayev, 2025 – *Tulibayeva Zh.M., Karimova N.E., Tulibayev T.E.* Istoricheskaja geografija Central’noj Azii v vostochnyh narrativnyh istochnikah XVII – nachala XX vekov [Historical Geography of Central Asia in Oriental Narrative Sources of the 17th to the Beginning of the 20th Century] // «Qazaqstan shygystanuy» gylymi zhurnaly 2025. Vol. 16. No. 4. P. 247-259. (in Rus.).

Tulibayeva, 2026 – *Tulibayeva Zh.M.* Istoricheskie svjazi kazahov s uzbekskimi hanstvami v XVIII veke po dannym sochinenij central’noaziatskih avtorov Novogo vremeni [Historical Connections between the Kazakhs and the Uzbek Khanates in the 18th Century, according to the Works of Central Asian Authors of the Modern Period] // Gumilyov Journal of History. 2026. Vol. 154, no.1. P. 178-194. (in Rus.).

O‘rinboyev, Bo‘riyev, 1983 – *O‘rinboyev A., Bo‘riyev O.* Toshkent Muhammad Solih tavsifida [Tashkent in the description of Muhammad Solih]. Toshkent: Fan. 56 p. (in Uzb.).

Chehovich, 1970 – *Chehovich O.D.* Skazanie o Tashkente. Pis’mennye pamjatniki Vostoka. Istoriko-filologicheskie issledovanija. [The Tale of Tashkent. Written Monuments of the East. Historical and Philological Studies.] Moskva: Nauka. P. 172-195. (in Rus.).

Scott, 2017 – *Scott C.* The Rise and Fall of Khoqand, 1709–1876: Central Asia in the Global Age. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press. 258 p.

Morrison, 2021 – *Morrison A.* The Russian Conquest of Central Asia: A Study in Imperial Expansion, 1814–1914. – Cambridge University Press, 2021. 614 p.

Mulla Muhammad Yunus Djan, 2003 – *Mulla Muhammad Yunus Djan Shighavul Dadkhah Tashka*ndi. The Life of ‘Alimqul: A Native Chronicle of Nineteenth Century Central Asia. Ed. and trans. by Beisembiev T. K. London: Routledge, 2003. 400 p.

[1] Төлебаева Ж.М., [2] Төлебаев Т.Е.
[1,2] SDU University, Қаскелең, Қазақстан
E-mail : [1] tulibay@gmail.com, [2] t.e.tulibay@gmail.com

ЖАҢА ЗАМАНДАҒЫ ҚАЗАҚТАР МЕН ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫН ЗЕРТТЕУДЕГІ МҰХАММЕД-САЛИХ-ҚОЖА ТАШКАНДИ ШЫҒАРМАСЫНЫҢ МАҢЫЗЫ

Аңдатпа. Мақалада XIX ғасырдың екінші жартысында парсы тілінде жазылған «Ташкенттің жаңа тарихы» қолжазба еңбегі зерттеледі. Жаңалық ретінде тарихнамашының Ташкент билеушілерінің әскери жорықтарына және Қоқан хандығының саяси өміріне белсенді қатысқан Дешті-Қыпшақтан шыққан Шыңғыс хан ұрпақтары туралы хабарламалары болып табылады. Шығармада XIX ғасырдың ортасында Ресей империясы әскери күштерінің Оңтүстік Қазақстан аумағында алға жылжуы туралы мәліметтер бар. Автор Худайар ханның Ақмешіт және Түркістан бекіністерін қорғау мақсатында жасақ жинауы және әскери дайындықтары, әскери ұрыстар мен Қоқан мен Ташкент әскерінің жеңілістері туралы мәлімдейді. Зерттеудің міндеті – XIX ғасырдың алғашқы он жылдығында Сырдария өңірінде орын алған саяси ахуал мен әкімшілік-территориялық өзгерістер, сондай-ақ Қазақстанның оңтүстігіндегі Шыңғыс хан ұрпақтары мен Қоқаннан тағайындалғандардың билігі мен қызметі туралы ташкенттік тарихнамашының мәліметтерін анықтау және талдау. Зерттеудің мақсаты – осы деректегі маңызды мәліметтерді айқындау және ғылыми

айналымға енгізу. Мақалада сыни іріктеу, талдау және синтез әдістері қолданылған. Аталған әдістерді осы зерттеуде қолдану қазақтардың тарихы бойынша қызықты мәліметтерді анықтауға мүмкіндік берді. Мақалада баяндалған нәтижелер Мұхаммед-Салих-қожаның екі томдық шығармасының қазақтардың тарихы, олардың аймақтағы көршілес халықтармен қарым-қатынасы жөніндегі құнды мәліметтерінің көпшілігі осы уақытқа дейін аз белгілі екендігі және көптеген зерттеушілер үшін қолжетімсіз болып қалып отырғаны туралы қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Шығарма Жаңа замандағы қазақтар мен Қазақстан тарихының әртүрлі аспектілерін зерттеу үшін түпнұсқа дереккөз ретінде айрықша құндылыққа ие.

Алғыс: Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті тарапынан қаржыландыратын ғылыми жоба (грант № AP26101025) аясында дайындалған.

Кілт сөздер: Қоқан және Ташкент тарихшылары, Шыңғыс хан ұрпақтары, Садық төре, Түркістан, әскери жорықтар, Ташканди, Дешті-Қыпшақ.

[1]Tulibayeva Zh.M., [1]Tulibayev T.E.
[1,2] SDU University, Kaskelen, Kazakhstan
E-mail : [1] tulibay@gmail.com, [2] t.e.tulibay@gmail.com

THE SIGNIFICANCE OF MUHAMMAD SALIH KHWAJA TASHKANDI'S WORK FOR THE STUDY OF THE HISTORY OF THE KAZAKHS AND KAZAKHSTAN IN THE MODERN PERIOD

Abstract. The article researches the manuscript The New History of Tashkent, written in Persian language in Tashkent during the second half of the 19th century. The novelty of this research lies in the historiographer's accounts of the Chingizids from the Desht-i Kipchak, who actively participated in the military campaigns of Tashkent's rulers and in the political life of the Kokand Khanate. The work contains information regarding the advance of the Russian Empire's military forces across the territory of Southern Kazakhstan in the mid-19th century. The author reports on Khudayar Khan's military mobilization and preparations for the defense of the Ak-Mechet and Turkestan fortresses, as well as the battles and subsequent defeat of the Kokand and Tashkent armies. The objective of the research is to identify and analyze the Tashkent historiographer's accounts of the political situation and administrative-territorial changes that occurred in the Syr Darya region during the first decade of the 19th century, as well as the rule and activities of the Chingizids and Kokand appointees in southern Kazakhstan. The aim of this study is to identify and introduce the most important information contained within this source into academic discourse. The article applies the methods of critical selection, analysis, and synthesis. Applying these methods in the study made it possible to uncover interesting information regarding the history of the Kazakhs. The results presented in the article lead to the conclusion that, to date, much of the valuable information in Muhammad Salih Khwaja's two-volume work on the history of the Kazakhs and their relations with neighboring peoples of the region remains largely unknown and inaccessible to a wide range of researchers. The work is of exceptional value as an original source for studying various aspects of the history of the Kazakhs and Kazakhstan in the modern period.

Acknowledgement: This research is funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Grant No. AP26101025).

Keywords: Historiographers of Kokand and Tashkent, Chingizids, Sadyk-tora, Turkestan, military campaigns, Tashkandi, Desht-i Kipchak.

Авторлар туралы мәлімет:

Төлебаева Жұлдыз Мусақызы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, SDU University, Қаскелең, Қазақстан

Төлебаев Темур Едгорович – аға ғылыми қызметкері, SDU University, Қаскелең, Қазақстан

Информация об авторах:

Тулибаева Жулдыз Мусаевна – доктор исторических наук, профессор SDU University, Каскелен, Казахстан

Тулибаев Темур Едгорович – старший научный сотрудник SDU University, Каскелен, Казахстан.

Information about authors:

Tulibayeva Zhuldyz Musaevna – Doctor of Historical Sciences, Professor of SDU University, Kaskelen, Kazakhstan.

Tulibayev Temur Edgorovich – Senior Researcher of SDU University, Kaskelen, Kazakhstan.

Келіп түсті 20 наурыз 2026 жыл
Қабылданды 1 мамыр 2026 жыл

ҒТАМР 03.81.00 https://doi.org/ 10.63051/kos.2026.2.176

***[1]Жүзбаева Ұ.Д.** **[2]Ильясова З.С.**
[1]Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
[2]Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
E-mail: uldanai1994@mail.ru, zibagulilyasova@gmail.com

ТҮРІК ЗЕРТТЕУШІЛЕРІНІҢ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ ӘЛ-ҚАЛҚАШАНДИ ЖӘНЕ ОНЫҢ ШЫҒАРМАЛАРЫ

Аңдатпа. Мақала түрік тарихшыларының еңбектеріндегі XIV ғ. екінші жартысы – XV ғ. бірінші жартысы кезеңінде Мысырда өмір сүрген Әл-Қалқашандидің[4] шығармашылық жолын талдауға арналған. Түрік зерттеушілерінің қаламынан шыққан ғылыми жарияланымдарында бұл тарихи тұлғаның орта ғасыр кезеңіндегі Таяу Шығыс елдерінің мәдениеті мен зерттеу бағыттарына қосқан үлесі талданады. Мақаланың мақсаты – түрік зерттеушілерінің еңбектеріндегі Әл-Қалқашандидің зерттеу бағыттарының дамуына қосқан үлесін талдау. Қойылған мақсатқа жету үшін келесі міндеттерді орындау керек: а) Әл-Қалқашандидің өмір жолына әсер еткен факторларды анықтау; б) бұл тарихи тұлғаның шығармаларының ерекшеліктерін зерттеу; в) Әл-Қалқашанди туындыларының әлеуметтік маңызын көрсету. Мақаланы жазу барысында қолданылған ғылыми әдістер төмендегідей екі топқа бөлінеді: а) жалпы ғылыми зерттеулерде қолданылатын талдау және синтез әдістері; б) арнайы тарихнамалық әдістерге жататын просопографиялық және тарихи-генетикалық әдістер, сондай-ақ библиографиялық іздеу әдісі. Бұл әдістер қойылған мақсатқа жеткізуге септігін тигізеді. Жасалған зерттеудің нәтижесінде мақала авторлары Әл-Қалқашанди Таяу Шығыс елдеріндегі мәдениетінің, соның ішінде тарих, каллиграфия, тарихи география және т.б. әлеуметтік салалардың дамуына елеулі үлес қосқан деген байламға келді. Әл-Қалқашанди шығармаларының энциклопедиялық сипатын ескерілсе, бұл тарихи тұлға көптеген тарихи үрдістер мен құбылыстардың әлеуметтік түп-тамырын ашып берді деп айтуға болады.

Алғыс: Мақала AP22682863 «Әл-Қалқашандидің (XV ғ.) «Субх әл-А‘ша фи сина‘ат әл-инша» атты ғылыми жобаны орындау аясында жазылды.

Кілт сөздер: Әл-Қалқашанди, түрік тарихнамасы, тарихи география, орта ғасыр саяхатшылары, Түркия тарихы, Таяу Шығыс, Мысыр тарихы, Мәмлүк мемлекеті

Кіріспе

Қазіргі уақытта тарих ғылымында тарихнамадағы тұлғатану бағытын зерттеуге көп мән беріледі. Бұл жайт тақырыптың әлеуметтік және ғылыми маңыздылығымен түсіндіріледі. Ең алдымен, *әлеуметтік жақтан* қарайтын болсақ, тарихнамалық мәселелерді зерттеу белгілі бір қоғамдағы ғылыми ойдың дамуын нақты түрде көрсетіп, зерттеулер саласында бұрын қызмет еткен жаңалықтары мен жаңсақтарын анықтауға мүмкіндік береді. Сонымен бірге тарихнама саласындағы ғылыми зерттеулер өткен дәуірлерде идеологияның қоғамға және жеке тұлғаға қалай әсер еткендігін көрсетеді. Бұл қазіргі азаматтың әртүрлі үрдістерге әрі құбылыстарға сыни көзбен қарауға үйретеді. *Ғылыми тұрғыдан* қарағанда, осындай тақырыптарды зерттеу тарихнаманың дамуына байланысты көптеген мәселелерді шешуге септігін тигізеді. Мысалы, тарихнамадағы «ақтаңдақтарды» анықтауға мүмкіндік береді. Бұдан басқа, тарихнамаға байланысты ғылыми зерттеулер нақты дәлелденген фактілерді

[4] Толық есімі – Әбу Аббас Ахмед ибн Әли ибн Ахмед ибн Әбдиллах еш-Шихабуддин ибн Жемал әл-Қалқашанди әл-Каири еш-Шафии (Ebü’l-Abbâs Ahmed b. Ali b. Ahmed b. Abdillah eş-Şihâbüddîn b. Cemâl el-Kalkaşendî el-Kâhirî eş-Şafiî) (İslam, Kazan, 2024: 229)

жүйелеп, дәйекті түрде талдауға болады. Бұл ретте тарих ғылымының белгілі бір бағытындағы жаңалықтар мен кемшіліктерді айқындау үшін анда-санда осы уақытқа дейін жасалған ғылыми зерттеулердің жағдайын көру керек. Алайда төмендегідей сөз болып отырған тарихнамалық шолу нақты көрсеткендей, бұл мәселеде ғылымда әлі де өзінің толық шешімін таппады.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Мақала жазу барысында негізінен XX ғасырдың ортасынан бастап бүгінге дейінгі кезеңде түрік тілінде жарық көрген ғылыми еңбектер пайдаланылды. Түрік зерттеушілерінің қаламынан шыққан жұмыстарда Әл-Қалқашандидің өмір және шығармашылық жолына қатысты еңбектер нақты материалдарымен құнды. Бұл ретте оған тікелей немесе жанама арналған мақалаларды төмендегідей топтарға бөлуге болады. Бірінші топқа Әл-Қалқашандидің өмірбаянына (қай жылы және қай жерде туған және т.б.) қатысты еңбектер кіреді. Осындай мәліметтер оның туып-өскен ортасының ерекшеліктерін көруге мүмкіндік береді. Екінші топқа Әл-Қалқашандидің қаламынан шыққан туындыларға талдау жасайтын түрік ғалымдарының ғылыми шығармалары жатады. Олардың еңбектерінде Әл-Қалқашандидің қоғамдық ұстанымдарына, оның туындыларының негізгі пікірлеріне және т.б. мәселелерге жан-жақты сипаттама берілгеді. Үшінші топқа сөз болып отырған мәселеге қатысы бар әртүрлі анықтамалық ақпарат қамтитын мақалаларды жатқызуға болады. Мақаланы жазу үшін пайдаланылған материалдарға ғылыми интерпретация жасалғанда келесі әдіс-тәсілдер қолданылды. *Талдау* және *синтез* сияқты жалпы ғылыми әдістерді айтпағанда, ең алдымен әңгіме тарихи тұлғаның өмір жолы мен оның әлеуметтік ортасын, қоғамдық-саяси көзқарастарын, білімін және т.б. зерттеуді көздейтін *просопографиялық әдіс* жөнінде болып отыр. Түптеп келгенде сол арқылы тарихи тұлғаның қоғамдағы әлеуметтік-экономикалық және әлеуметтік-саяси жағдайын, оның іс-әрекеттерінің жасырын ниеттерін және т.б. жайттарды анықтауға мүмкіндік береді. Екіншіден, мақалада қолданылған *тарихи-генетикалық әдіс* арқылы әртүрлі ғылыми және қоғамдық және т.б. концепциялардың себеп-салдарлық байланыстарын ашуға болады. Үшіншіден, *библиографиялық іздеу әдіс* белгілі бір мәселеге арналған еңбектерді жүйелеп, ғылыми проблеманың зерттелмеген немесе жеткіліксіз зерттелген аспектілерін анқытауға септігін тигізеді. Жалпы алғанда, аталған әдістер мақалада қойылған мақсатқа жетуге жағдай жасайды.

Талқылау

Қазіргі уақытта атақты тарихи тұлға Әл-Қалқашандидің жеке өмірі мен оның шығармаларының әртүрлі қырларын қозғайтын көптеген еңбектер бар. Бұлардың біразы автордың бұрын жарияланған мақалаларында талданған (Жузбаева, Ильясова, 2024; Zhuzbayeva, 2025a; Zhuzbayeva, 2025б). Мұсылмандық Шығыстағы біртуар ғұламалардың өмір және шығармашылық жолының жекелеген қырлары шетелдік һәм советтік ғалымдардың жұмыстарында да көрініс тапты (Матвиевская, 1967; Историография и источниковедение..., 1999: 42; Atik, 2016; Şeşen, 1998; Muslu, 2016; және т.б.). Алайда содан осы мәселенің тарихнамасы толыққанды әрі жан-жақты ситпатталды деген пікір туындамаса керек. Өйткені бүгінге дейін зерттеушілердің ғылыми жарияланымдарында Әл-Қалқашандиге қатысты нақты көрініс таппаған аспектілердің бар екендігін айта кету жөн. Атап айтқанда, түрік тарих ғылымында мәмлүктер кезеңіндегі Мысыр тарихына көп көңіл бөлінеді. Бұл ретте аталмыш дәуірдегі Мысыр мәдениетінің дамуын талдау барысында түрік ғалымдары Әл-Қалқашандидің сол кездегі ғылымға қосқан үлесіне ерекше назар аударады. Бірақ, өкінішке қарай, Түркия тарихшыларының бұл мәселе жөніндегі еңбектеріне Қазақстан тарих ғылымында нақты әрі жүйелі түрде талдау жасалмаған. Сондықтан да бұл мақала белгілі бір дәрежеде осы мәселені зерттеудегі зерттелмеген немесе жеткіліксіз зерттелген мәселелерді зерттеуге бағытталады.

Зерттеу нәтижелері

Әл-Қалқашандидің өмірі мен шығармашылық жолының сан алуан аспектілері көптеген түрік ғалымдарының, соның ішінде шығыстанушылары мен тарихшыларының ғылыми еңбектерінде нақты көрініс тапқандығын айтуымыз керек.

Түрік зерттеушілерінің кейбір еңбектері Әл-Қалқашандидің есімі ислам дініне қатысты практикаға, қазіргі Түркия территориясында орын алған тарихи оқиғаларға немесе оның өмірбаянына және т.б. байланысты контекстіде аталады. Мысал ретінде Әбдулғаліп Асланның «Eyyûbîler Döneminde Fıkıh Eğitimi» («Аюбидтер кезеңіндегі фиқһ ілімі») (Aslan, 2021) деген еңбегін келтіруге болады. Мақаланың тақырыбынан көрініп тұрғандай, Аюбидтер мемлекетіндегі құқық жүйесіне арналған. Сонымен бірге мақалада Әл-Қалқашандидің өмірбаянына байланысты кейбір мәліметтер келтіріледі. Атап айтқанда, әңгіме «ижазет» («icazet») жөнінде болып отыр. Ислам құқықтық дәстүрінде бұл құжат дінтану саласында оқытушылық жасауға құқық береді. Әбдулғаліп Асланның сөз болып отырған мақаласында Александрия қаласында «ижазет» 21 жастағы Әл-Қалқашандиге берілгендігі туралы айтылады. Бұл ретте сол құжатта Әл-Қалқашандидің «ижазетті» алуға лайық екендігіне назар аударылады (Aslan, 2021: 170).

Әл-Қалқашандиге байланысты кейбір жайттар Якуб Шивелектің «Kâbe Örtüsünün Değiştirilmesi Bağlamında Orta Doğu'da Osmanlı Dönemi Nüfuz Mücadelesi ve Bunun Arap Basınına Yansımaları» («Қыбла жамылғысының ауыстырулуына қатысты Таяу Шығыстағы османлы кезеңіндегі ықпал үшін күрес және оның араб баспасөзіндегі көрініс») (Civelek, 2012) атты мақаласында да сипатталады. Әңгіме ислам әлеміндегі «кисва» (Қыбла жамылғысы) және соған байланысты саяси ықпал жөнінде болып отыр. Якуб Шивелектің айтуы бойынша, 1258 жылға дейін кисва Бағдад қаласынан Меккеге жіберілсе, 1258 жылдан 1517 жылға дейін Каирден жіберілді. Бұл ретте Әл-Қалқашандиге сілтемеге Йемен билеушілері де анда санда кисваны жіберу құқығын өзіне алып алуға тырысқандығын жазады (Civelek, 2012: 849).

Осы тарихи тұлғаның білімінің ұшан-теңіз екендігін зерттеуші Күршат Солақ өзінің «Memlûk Devleti ve Kuzey Anadolu» («Мәмлүк мемлекеті және Солтүстік Анадолы») (Solak, 2012) деген еңбегінде нақты көрсетеді. Мысалы, қазіргі Түркияның XIII – XVI ғасырлардағы территориясындағы, соның ішінде Анадолыдағы да, орын алған әскери әрі саяси оқиғаларды сипаттай отырып, Күршат Солақ оны тарихшы ретінде көрсетеді. Атап айтқанда, XIII ғ. басы – XIV ғ. алғашқы ширегі кезеңінде Анадолыдағы түрік бейліктерінің (мемлекеттерінің) тарихын зерттеу барысында Әл-Қалқашандиге сілтеме жасап, төмендегідей жайтқа назар аударды: «...Қалқашанди Анадолы бейліктерін сипаттағанда, ең күштісі Гермиан бейлігі болғандығын және кейбір басқа бейліктердің соған (Гермиан бейлігіне. – *авт.*) тәуелді екендігін жазады» (Solak, 2012: 112).

Түрік зерттеушілерінің кейбір еңбектері Әл-Қашандидің қаламынан шыққан туындылар талданады. Мысалы, Рамазан Қазанның «El-Kalkaşandi'nin Subhu'l-a 'Şa Adlı Eseri ve Edebi Özellikleri» («Әл-Қалқашандидің «Субһу л'Аша»[5] атты шығармасы және оның әдеби ерекшеліктері») (Kazan, 2003) атты еңбегінде Әл-Қалқашандидің өмірі оның шығармашылық жолы сипатталады. Бұл ретте осы мәселемен ғана шектелмей-ақ, автор Әл-Қалқашанди өмір сүрген дәуірдің саяси және мәдени жағдай һәм бұл тарихи тұлғаның «Субһу л'Аша» туындысының ішкі мазмұны мен құрылымына талдау жасалады. Рамазан Қазанның айтуынша, сөз болып отырған туынды (14 том) 1912–1919 жылдар аралығында Каир қаласында Мұхаммед Әбдуррасул Ибраһим тарапынан басылып шығарылды. 1987 жылы Бейрутта (Ливан) осы шығарма 16 том түрінде жарық көрді. Әл-Қалқашандидің еңбектерін, соның ішінде «Субһу л'Аша» деген шығармасын да, сипаттағанда Рамазан Қазан

[5] Шығарманың толық атауы – «Субһу л'Аша Фи Китабети л'Инша» ("Subhu l-a'şa fi kitabeti l-inşa") (Furat, 1979: 228)

бұлардың әлеуметтік маңызын, мұсылман әлеміндегі ғылым мен мәдениетіне әсерін, сондай-ақ араб әдебиетіндегі орнын нақты түрде көрсетеді. Бұл ретте «Субһу л'Ашаның» энциклопедиялық сипатына ерекше назар аударын, түрік ғалымы жалпы Таяу Шығыста осындай энциклопедиялық еңбектердің пайда болуына бірнеше себеп келтіреді. Оның пікірінше, біріншіден, моңғол шапқыншылығы нәтижесінде көптеген мәдени ескерткіштер жойылғандықтан Әл-Қалқашанди сынды ойшылдар осы жолмен мәдени мұраны сақтауға тырысты. Екіншіден, Андалусия сияқты мәдени орталықтар бар болғандықтан дарынды адамдардың бір-бірімен тығыз байланыста болуына қолайлы жағдай жасалды. Үшіншіден, авторлар әртүрлі тақырыптар төңірегінде көп материал беруге бар күш-жігерін салды (Kazan, 2003: 113–114).

Әл-Қалқашандидің өмір әрі шығармашылық жолы һәм ғылыми қызметі Рамазан Қазанның кейінгі кезеңдегі еңбектерінде де көрініс тапты. Мәселен, Сұнұллах Исламмен бірігіп жазған «Memlûkler Dönemi Divan Kâtiplerinden El-Kalkaşendî'nin Arap Dili ve Edebiyatına Yaklaşımı» («Мәмлүктер дәуірінің хатшысы Әл-Қалқашандидің араб тілі мен әдебиетіне көзқарасы») (İslam, Kazan, 2024) деген мақаласында Мәмлүктер кезеңінде Мысырдағы энциклопедиялар, сөздіктер құрастыру, араб тілі мен әдебиеті және т.б. бағыттар бойынша жетістіктерге көңіл бөледі. Авторлар аталмыш кезеңдегі сөз болып отырған мәселені талдау барысында Әл-Қалқашандидің есімін XIII–XVI ғасырлардағы Ибн-Халикан, Ибн-Манзур, Нүвейри, Ибн-Қайым, Куртуби, Зеһеби, Суйути, Ибн Хажер әл-Асқалани сынды «біртуар ғалымдар мен іс-қағаздар (divan katipliği) жөніндегі мамандардың» ішінде атап өтті. Бұл ретте Сұнұллах Ислам мен Рамазан Қазанның айтулары бойынша, Мәмлүктер кезеңіндегі ғылымның дамуына түркілерден шыққан Зеһеби, Сафеди, Айни, Ибн-Хұмам, Мұхиддин әл-Кафиежи және т.б. зерттеушілер болғандығына ерекше назар аударады (İslam, Kazan, 2024: 226, 228). Әл-Қалқашанди туралы айтатын болсақ, өздерінің мақаласында түрік ғалымдары ең алдымен оған байланысты өмірбаяндық мәліметтер келтіреді. Келтірілген ақпараттарға қарағанда, ол 1355 жылы Қалқашенде ауылында туды. Кайс айлан (Бени кайс айлән) (Benî Kays Aylân) тайпаларының фезәри (Fezârî) руынан шыққан Әл-Қалқашанди араб мәдени ортасында тәрбиеленді. Мысырдың ғылыми орталықтарының бірі болып табылатын Александрия қаласына барып, «фиқх, әдебиет, тарих, тіл, сөздік, каллиграфия» сияқты бағыттарда білім алды. Кейін дарынды мемлекеттік қызметкер ретінде әртүрлі салаларда білім алуын жалғастырды. 1399 жылы сұлтан Зәһир Беркук [6] тұсында Диван-и Иншаға (Dîvân-ı İnşâ) қызметке алынды. Осы тұста Сұнұллах Ислам мен Рамазан Қазан төмендегідей жайтқа ерекше назар аударады, яғни сол кезеңде аталмыш мекемеде жұмыс істеу үшін өте сауатты болу, әсіресе риторика (belağat) мен жазба тілді (nesir) жақсы меңгеру керек еді. Сондықтан да араб тілі мен араб әдебиетінің Әл-Қалқашандидің өмірінде әрі қызметінде елеулі рөл атқарғандын ерекше атап өткен жөн. Сұнұллах Ислам мен Рамазан Қазанның айтуы бойынша, бұл мәселе Әл-Қалқашандидің «Субһу л'Аша» деген еңбегінде айқын әрі жүйелі көрініс тапты. Оның жазғанына қарағанда, «араб тілі – сөздердің айтылуы жағынан ең сенімді және түсінікті, сөйлеуі жағынан ең әдемі және мағынасы жағынан ең кең тіл» (İslam, Kazan, 2024: 231). Бұл себептен Алла Тағала араб тілін «аспан мен жұмақ тұрғындарының тілі» («semâvât ve cennet ehlinin dili») ретінде таңдады, Құранды да араб тілінде берді. Сонымен бірге басқа тілдерден гөрі араб әліпбиінде артық ештеңе жоқ (İslam, Kazan, 2024: 231). Осылайша, Әл-Қалқашанди мұсылман әлеміндегі араб тілі мен араб мәдениетінің ерекше орынға ие екендігін алға тартады.

Ибраһим Кафесоғлу өзінің «Kalkaşandi'nin Bilinmeyen Bir Eseri: Meâsirü'l-lnâfe» («Әл-Қалқашандидің белгісіз бір шығармасы: Меәсирү'л-нәфе») (Kafesoğlu, 1956) деп аталатын

[6] Сұлтан Зәһир Беркук – 1382–1389 және 1390–1399 жылдар аралығында черкес ортасынан шыққан Мәмлүк сұлтаны. Тұған жылы нақты белгілі емес, бірақ кейбір зерттеушілердің тұжырымы бойынша, Зәһир Беркук 1340 жылы дүниеге келген (Толығырақ қараңыз: Tekindağ, 1992: 511–512)

еңбегінде Әл-Қашандидің шығармашылық жолына қатысты кейбір жайттарға көңіл бөлгендігін атап өту жөн. Ең алдымен түрік ғалымы аталмыш туындының ғылыми айналымға енгізілуіне байланысты кейбір ерекшеліктерді баяндап берді. Оның айтуынша, белгілі неміс шығыстанушысы Хелмут Риттер 1949 жылы жарық көрген мақаласында Түркияның Бурса қаласында орналасқан Орхан Гази кітапханасының (Orhan Gazi Kütüphanesi) бір қорынан авторы белгісіз «Meâsirü'l-lnâfe» («Меәсирү'л-нәфе») атты бір шығармаға оның мазмұнын баяндайтын кіріспе жазды. Бұл ретте бұрын белгілі османлы саяхатшысы Кәтиб Шелеби де осы туындының Бурсада сақталатынын атап өтіп, оны кім жазғаны белгісіз деп айтты. Аталмыш еңбектің шығу тегін зерттеу барысында Хелмут Риттер «Меәсирү'л-нәфенің» ішкі құрылымы (баптар, тармақтар және т.б.) мен тақырыбына (хат жазудың әдіс-тәсілдері) талдау жасап, осы трактатты атақты тарихшы Әл-Қалқашандидің «Субһу л'Аша» атты шығармасымен салыстырып, сосын екі еңбектің арасында кейбір ұқсас элементтерді тауып «Меәсирү'л-нәфені» жазған Әл-Қалқашанди болған деген байламға келді. Өйткені сонымен бірге осы шығарманың тағы бір нұсқасы Истанбұлдағы Сүлеймание кітапханасынан табылды. Ал сол нұсқаның ішінде автор ретінде Әл-Қалқашандидің есімі кездеседі екен (Kafesoğlu, 1956: 99).

Ибраһим Кафесоғлу анықтағандай, Әл-Қалқашанди бұл шығармасын Мысырдың Каир халифасы II Әл-Мутадидке (1414–1441 ж. аралығында басқарған) арнап оны 1416 жылы аяқтады. Жалпы алғанда, «Меәсирү'л-нәфеде» каллиграфия мәселесі әдіс-тәсілдері баяндалған. Сонымен қатар, түрік зерттеушісі атап өткендей, бұл еңбекке көп суреттер мен үлгілер қоса берілген (Kafesoğlu, 1956: 100). Осылайша, аталмыш туындыда Мұсылмандық Шығыстың бейнелеу өнері мен каллиграфия мәдениетінің ерекшеліктері нақты көрсетілген.

Ахмет Субһи Фұраттың «İslam Edebiyatında Ansiklopedik Eserler (h. IV – IX / m. X. – XV. asırlar)» («Ислам әдебиетіндегі энциклопедиялық шығармалар (һижра бойынша IV–IX ғасырлар / X–XV ғасырлар)») (Furat, 1979) атты мақаласында орта ғасырлар кезеңінде өмір сүрген араб авторларының 22 шығармасына («Мекалиду л'Улум», «Нефаису л'Фунун», «Нузхету л'Кулуб» және т.б.) қысқа да нұсқа жан-жақты сипаттама беріледі. Соның ішінде түрік зерттеушісі Әл-Қалқашандидің «Субһу л'Аша»[7] туындысын талдауға көңіл бөледі. Бұл ретте Ахмет Субһи Фұрат Әл-Қалқашандидің тарих пен әдебиетке, сондай-ақ мұсылмандардың күнделікті өмірін реттейтін ережелерін авторы екендігін атап өтіп, аталмыш шығармаға ерекше назар аударады. Түрік ғалымының пайымдауынша, бұл «энциклопедиялық туындылардың керемет үлгілерінің бірі» (Furat, 1979: 228) болып табылатын еңбекте тарихқа, географияға, ислам дініне және қоғамдық өмірдің т.б. салаларына арналған мәліметтерді қамтиды. Мысалы, Ахмет Субһи Фұраттың айтуы бойынша, осы шығармада филология (араб тілі, шет тілдері («yabancı diller») және т.б.), этнография (арабтардың әдет-ғұрыптары және т.б.), білім жүйесі (кітапханалар мен кітаптар және т.б.), биология (жыртқыш құстар, аңдар және т.б.), әскери іс (қарулар және т.б.) сияқты бағыттарға байланысты мәліметтер келтіріледі. Сонымен бірге Әл-Қалқашандидің аталмыш туындысы физикалық географиядан (сулар, жер бедері және т.б.) басқа, саяси география жөнінде ақпараттарды қамтиды. Мысалы, Ахмет Субһи Фұрат келтірген географиялық атауларға қарағанда, бұл еңбекте Таяу Шығыс (Мысыр, Сирия, Бахрейн, Иран, Йемен, Византия, Йемаме[8] және т.б.), Оңтүстік Азия (Үндістан), Шығыс Азия (Қытай), Орта Азия (Хорезм), Батыс Еуропа (Германия) һәм Жерорта теңізінің жағалауындағы өнірлер мен елдердің (Испанияның Андалусия өңірі, Егей теңізі, Телемсен[9] және т.б.) атаулары кездесе

[7] Шығарманың толық атауы – «Субһу л'Аша Фи Китабети л'Инша» ("Subhu l-a'şa fi kitabeti l-inşa") (Furat, 1979: 228)

[8] Йемаме (Yemâme) – Сауд Арабиясы территориясының қақ ортасында орналасқан тарихи өңір (Bilge, 2013)

[9] Телемсен (Telemsen, Tlemsen, Tilimsân) – Алжирдің сотүстік-батысында Мароккоға жақын жерде орналасқан қала мен әкімшілік ауданның атауы (Kavas, 2012)

береді (Furat, 1979: 228–229). Жалпы алғанда, көрсетілген атаулар сол кездегі мұсылман әлемінің географиялық мәліметтерінің ауқымын көрсетеді.

Ахмет Субһи Фұраттың біздің тақырыпқа қосқан үлесі Абдуллах Қызылжықтың «Ahmet Suphi Furat ve Arap Dili ve Edebiyatına Dair Çalışmaları» («Ахмет Субһи Фұрат және оның араб тілі мен әдебиеті жөніндегі еңбектері») (Kızılcık, 2011) атты мақаласында да баяндалғандығын айта кету жөн. Бұл мақалада белгілі түрік зерттеушісінің Әл-Қалқашандидің өмір және шығармашылық жолы мен оның араб мәдениетінің дамуына қосқан үлесі көрсетіледі.

Әл-Қалқашанди жайында өмірбаяндық мәліметтер түрік ғалымы Мехмет Ипширлидің «Kalkaşendi» («Қалқашанди») (İpşirli, 2001) деп аталатын мақаласында талданған (İpşirli, 2001). Зерттеуші келтірген деректерге қарағанда, Әл-Қалқашанди Мысырдағы Каир қаласының жанында орналасқан Қалқашенде ауылында 1355 жылы дүниеге келді. Сосын Александрияда әдебиет, философия сияқты ғылымдармен, сондай-ақ мұсылмандардың күнделікті өміріндегі діни, құқықтық, экономикалық мәселелерді реттейтін «фиқһ» («fıkıh») ілімімен айналысты. Сонымен бірге тарих, география, заңтану сынды пәндерден дәріс берді. 1389 жылы Каирге келгеннен кейін Диван-и Инша (Dîvân-ı İnşâ) мемлекеттік органына хатшы қызметіне (kâtibü'd-dest) кіріп ресми құжаттармен көп жылдар бойы жұмыс істеді. 1418 жылғы 15 шілде күні өмірден озды (İpşirli, 2001: 263).

Өзінің еңбегінде Мехмет Ипширли Әл-Қалқашанди жазған негізгі сегіз шығармасына қысқаша сипаттама берді. Әңгіме төмендегідей келтірілген туындылар жөнінде болып отыр: «Ḥilyetü'l-faẕl ve zînetü'l-kerem fi'l-müfâḫare beyne's-seyf ve'l-ḳalem» («Қылыш пен қаламды салыстырғанда, ізгілік – әшекей, ал жомарттық – асыл тас») шығармасында әскери күш пен әкімшілік күш салыстырылады; ә) «Ṣubḥu'l-aʿşâ fî ṣınâʿati'l-inşâʾ» («Ресми хат алмасу өнеріндегі нұсқаулық») туындысы көркем жазу өнеріне арналған; б) «Nihâyetü'l-ereb fî maʿrifeti ensâbi (ḳabâʾili)'l-ʿArab» («Арабтардың шежіресі мен тайпаларын білу мәселесінде түпкі мақсат») атты шығармада әліпби реті бойынша берілген араб тайпалары сипатталады; в) «Ḳalâʾidü'l-cümân fi't-taʿrîf bi-ḳabâʾili ʿArabi'z-zamân» («Арабтарды таныстырудағы інжу-маржан алқасы») деген шығарма араб тайпаларының шығу тегі мәселесіне арналған; г) «Meʾâṣirü'l-inâfe fî meʿâlimi'l-ḫilâfe» («Халифаттың нышандарына қатысты көрнекі сипаттамалар») – еңбекте халифаттың мән-мағынасы, халиф пен халық арасындағы қарым-қатынастар, халифтердің таққа отыруы сияқты мәселелер қарастырылады; ғ) «Ḳaṣîde fî medḥi'n-nebî» («Пайғамбарымызды мадақтау үшін жазылған өлең») – Мухаммед пайғамбарға арналған шығарма; д) «el-Kevâkibü'd-dürriyye fî menâḳıbi'l-Bedriyye» («Аңыздардағы інжу-маржандардай жарқыраған жұлдыздар») – Мәмлүк кезеңінде Мысырда өмір сүрген мемлекеттік қайраткер, Диван-и Иншаны басқарған Кады Бедреддин ибн Алаеддин ибн Фазлуллахқа арналған трактат; е) «Naẓmu sîreti'l-Müʾeyyed» («Муайедтің өмірін поэтикалық мазмұндау») еңбегі мәмлүк сұлтаны Шейх әл-Махмуд туралы (İpşirli, 2001: 264–265).

Осылайша, түрік тарихшыларының еңбектерінде Әл-Қалқашанди өмірінің негізгі кезеңдеріне және оның туындыларындағы ой-пікірлеріне байланысты жайттар көрініс тапты.

Әл-Қалқашандидің жоғарыда аталған «Ṣubḥu'l-aʿşâ» шығармасы – Осман империясының тарихын зерттеу үшін өте құнды құжат. Мәселен, Хасан Хүсейін Гүнеш «El-Kalkaşandî'nin Subhu'l-A'Şâ fî Sinâ'Ati'l-İnşâ Adlı Eseri ve Osmanlı Tarihine Dair Muhtevası» («Әл-Қалқашандидің «Субһу'л-Аша фи Сина'ати'л-Инша» атты туындысы және Осман империясының тарихына қатысты мәліметтері») деп аталатын мақаласында IX ғасырдан кейін араб тілінде шыға бастаған энциклопедиялық еңбектерге көңіл бөледі. Мақала авторының пайымдауынша, «Субһу'л-Аша» – «Осман империясының тарихнамасына байланысты алғашқы туындылардың бірі» (Güneş, 2021: 72, 73). Түрік зерттеушісі осы шығарманы жан-жақты зерттей отырып, оның Таяу Шығыс елдерінің тарихы мен мәдениетіне қатысты көп мәлімет қамтитын деген қорытынды шығарады. Мысалы, Хасан Хүсейін Гүнештің айтуы бойынша, бұл шығарма Мысыр жайында, соның ішінде оның

тұрғындары, этникалық құрамы және т.б. өте құнды материалдар қамтиды (Güneş, 2021: 82). Сонымен бірге Мысырмен шектелмей-ақ, автор Әл-Қалқашандидің Араб түбегіндегі Йемен, Бахрейн (Биләдү'л Бахрейн, Йемаме), Үндістан және Солтүстік Африкадағы Мағриб, Тунис сияқты елдер мен тарихи өңірлер жайында мәліметтер бергендігіне назар аударады (Güneş, 2021: 85).

Біз жоғарыда атап өткендей, өзінің еңбегінде Хасан Хүсейін Гүнеш Әл-Қалқашандидің шығармасын талдай отырып, сонда Осман империясының тарихы мен мәдениетіне, сондай-ақ топонимикасына байланысты мәліметтер кездеседі. Мысалы, Хасан Хүсейін Гүнештің айтуы бойынша, сөз болып отырған автордың еңбегінде батыста орналасқан Ыстанбұлдан (Kostantînî) Арменияны (Eriminiyye) қоса алғанда шығысқа қарай созылған Анадолы «Bilâdu'r-Rûm» («Римдіктердің елі») деп аталады. Сонымен бірге кейбір деректерге бұл территория «Bilâdu'd-Derbendât» («Тау жолдары елі») және «Bilâdu'l-Etrâk» («Түріктердің») деп аталады (Güneş, 2021: 87).

Қорытынды

Жоғарыда келтірілген материал төмендегідей қорытындылар шығаруға мүмкіндік береді. Біріншіден, түрік зерттеушілерінің еңбектерінде Әл-Қалқашанди, оның өмір және шығармашылық жолының ерекше ғылыми бағытқа айналғандығын көруге болады. Бұл ретте түрік ғалымдары атап өткендей, Әл-Қалқашанди зерттеген тақырыптар тарих және тарихи география, биология және т.б. сан алуан бағыттарды қамтитындықтан оның есімі мұсылман әлеміндегі энциклопедист зерттеушілердің қатарында тұрады. Екіншіден, түрік зерттеушілерінің пайымдауынша, Таяу Шығыс елдерінде, соның ішінде Мысырда да, Әл-Қалқашанди сынды энциклопедист ғұламалардың пайда болуына әлеуметтік-саяси, әлеуметтік мәдени, әлеуметтік-экономикалық және, ең бастысы, рухани ізденістер факторлары әсер етті. Бұл жайт – Мұсылмандық Шығыс елдерінің дамуы жоғары деңгейге көтерілгендігіне айқын дәлел. Үшіншіден, түрік тарих ғылымында нақты көрсетілгендей, өзінің шығармаларында Әл-Қалқашанди әртүрлі зерттеу бағыттарының әлеуметтік маңызын анықтай отырып, іс жүзінде бірқатар қолданбалы мәселелерді дамытуға негіз қалады.

Жалпы алғанда, Әл-Қалқашанди және оның шығармалары орта ғасырлардағы Мұсылмандық Шығыстағы ғылымның дамуына елеулі үлес қосты.

Әдебиеттер:

Жузбаева, Ильясова, 2024 – *Жузбаева Ұ.Д., Ильясова З.С.* Труд Аль-Калкашанди (XV в.) «Субх аль-Аша фи Синаат аль-Инша» как источник исторической географии Золотой Орды // Вестник Казахского национального университета имени аль-Фараби. 2024. № 3 (114). С. 50–65.

Матвиевская, 1967 – *Матвиевская Г.П.* Учение о числе на средневековом на Ближнем и Среднем Востоке. Ташкент: Изд. «Фан» Узб. ССР, 1967. 343 с.

Историография и источниковедение..., 1999 – Историография и источниковедение истории стран Азии и Африки. Ленинград: Изд. Ленинградск. унив-та, 1999.

Aslan, 2021 – *Aslan Abdulğalip.* Eyyûbîler Döneminde Fıkıh Eğitimi // Din ve Bilim – Muş Alparslan Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi. 2021. Aralık. 4 (2). Sf. 150–175.

Atik, 2016 – *Atik Hasan.* R. Şeşen (Ed.), Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı. İstanbul 1998. İSAR Vakfi Yayınları, 454 sayfa (3 harita ile birlikte) // Eleştiri ve Çeviri. 2016. Vol. II. Sf. 143–145.

Bilge, 2013 – *Bilge Mustafa.* Yemâme // İslam Ansiklopedisi. 2013. Cilt. 43. Sf. 399–400.

Civelek, 2012 – *Civelek Yakup.* Kâbe Örtüsünün Değiştirilmesi Bağlamında Orta Doğu'da Osmanlı Dönemi Nüfuz Mücadelesi ve Bunun Arap Basınına Yansımaları // ICANAS: Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi, 10-15.2007, Ankara, Bildiriler, Tarih ve Medeniyetler Tarihi. Ankara: Atatürk, Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, 2012. Cilt. II. Sf. 847–864.

Emecen, 1999 – *Emecen Feridun M.* Osmanlı Kronikleri ve Biyografi // İslâm Araştırmaları Dergisi. 1999. Sayı. 3. Sf. 83–90.

İpşirli, 2001 – *İpşirli Mehmet.* Kalkaşendi // İslam Ansiklopedisi. 2001. Cilt. 24. Sf. 263–265.

İslam, Kazan, 2024 – *İslam Sunullah, Kazan Ramazan.* Memlûkler Dönemi Divan Kâtiplerinden El-Kalkaşendî'nin Arap Dili ve Edebiyatına Yaklaşımı // Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi. 2024. Yıl. 1. Sayı. 48. Sf. 225–249.

Fâtımî ve Memlûkî…, 2026 – Fâtımî ve Memlûkî Dönemi Uygarlığı ve Kaynakları // https://acikders.ankara.edu.tr/course/section.php?id=100711

Furat, 1979 – *Furat Ahmet Subhi.* İslam Edebiyatında Ansiklopedik Eserler (h. IV. – IX./m. X. – XV. asırlar) // İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi. İstanbul, 1979. Cilt. VII. Cüz. 3–4. Sf. 211–232.

Güneş, 2021 – *Güneş Hasan Hüseyin.* El-Kalkaşandî'nin Subhu'l-A'Şâ fî Sinâ'Ati'l-İnşâ Adlı Eseri ve Osmanlı Tarihine Dair Muhtevası // Tariyazımı. 2021. 3 (1). Sf. 69–93.

Kafesoğlu, 1956 – *Kafesoğlu İbrahim.* Kalkaşandi'nin Bilinmeyen Bir Eseri: Meâsirü'l-lnâfe // İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi. İstanbul, 1956. Sayı. 11–12. Sf. 99–104.

Kanat, 2006 – *Kanat Cüneyt.* Memlûk Kaynaklarındaki Osmanlı İmajının Değişim Süreci // Tarih Incelemeleri Dergisi. 2006. Cilt. XXI. Sayı. 1. Temmuz. Sf. 123–134.

Kavas, 2012 – Kavas Ahmet. Tilimsân // İslam Ansiklopedisi. 2012. Cilt. 41. Sf. 159–163.

Kazan, 2003 – *Kazan Ramazan.* El-Kalkaşandi'nin Subhu'l-a 'Şa Adlı Eseri ve Edebı Özellikleri // Nüsha. 2003. Yıl. III. Sayı. 8. Kış. Sf. 107–128.

Kızılcık, 2011 – *Kızılcık Abdullah.* Ahmet Suphi Furat ve Arap Dili ve Edebiyatına Dair Çalışmaları // Şarkiyat. 2011. № 10. Sf. 41–51.

Muslu, 2016 – *Muslu Cihan Yüksel.* Osmanlılar ve Memluklular. İslam Dünyasında İmparatorluk Diplomasisi ve Rekabet / Çev. Zeynep Rona. İstanbul: Kitap Yayınevi LTD., 2016. 333 s.

Şeşen, 1998 – *Şeşen Ramazan.* Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı. İstanbul: İSAR Vakfı Yayınları, 1998. 454 s. https://archive.org/details/Ramazaneen.MslmanlardaTarih-CorafyaYazcl1998/page/n17/mode/2up

Solak, 2012 – *Solak Kürşat.* Memlûk Devleti ve Kuzey Anadolu // Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi. 2012. Cilt. 2. Sayı. 3. Ocak. Sf. 109–121.

Tekindağ, 1992 – *Tekindağ Şehabeddin.* Berkuk // İslam Ansiklopedisi. 1992. Cilt. 5. Sf. 511–512.

Zhuzbayeva, 2025a – *Zhuzbayeva U.D.* Comparative analysis of geographical information in Subh al-Asha and other sources of the era // Қазақстан шығыстануы. 2025. № 1. Т.13. С. 272–284.

Zhuzbayeva, Ilyassova, 2025б – *Zhuzbayeva U.D., Ilyassova Z.S.* Methods of description of cities and regions in «Subh al-Asha» and their significance for historical geography // Al-Farabi Kazakh National University. Bulletin of history. 2025. № 2 (117). P. 102–112.

References:

Zhuzbaeva, Ilyassova, 2024 – *Zhuzbaeva Ұ.D., Ilyassova Z.S.* Trud Al-Qalqashandi (XV v.) «Subh al-Asha fi Sinaat al-Insha» kak istochnik istoricheskoj geografii Zolotoj Ordy [Al-Qalqashandi's work (15th century) "Subh al-Asha fi Sinaat al-Insha" as a source of historical geography of the Golden Horde] // Vestnik Kazahskogo nacional'nogo universiteta imeni al-Farabi. 2024. № 3 (114). P. 50–65. (in Rus)

Matvievskaya, 1967 – *Matvievskaya G.P.* Uchenie o chisle na srednevekovom na Blizhnem i Srednem Vostoke [The doctrine of number in the Middle East]. Tashkent: Izd. «Fan» Uzb. SSR, 1967. 343 p. (in Rus)

Istoriografiya i istochnikovedenie..., 1999 – Istoriografiya i istochnikovedenie istorii stran Azii i Afriki [Historiography and source studies of the history of Asian and African countries]. Leningrad: Izd. Leningradsk. univ-ta, 1999. 42-43 (in Rus)

Aslan, 2021 – *Aslan Abdulğalip.* Eyyûbîler Döneminde Fıkıh Eğitimi [Fiqh Education in the Ayyubid Period] // Din ve Bilim – Muş Alparslan Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi. 2021. Aralık. 4 (2). P. 150–175. (in Tur)

Atik, 2016 – *Atik Hasan.* R. Şeşen (Ed.), Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı. İstanbul 1998. İSAR Vakfı Yayınları, 454 sayfa (3 harita ile birlikte) [Şeşen (Ed.), History and Geography Writing Among Muslims. Istanbul 1998. İSAR Foundation Publications, 454 pages (with 3 maps)] // Eleştiri ve Çeviri. 2016. Vol. II. P. 143–145. (in Tur)

Bilge, 2013 – *Bilge Mustafa.* Yemâme [Yemâme] // İslam Ansiklopedisi. 2013. Cilt. 43. Sf. 399–400. (in Tur)

Civelek, 2012 – *Civelek Yakup.* Kâbe Örtüsünün Değiştirilmesi Bağlamında Orta Doğu'da Osmanlı Dönemi Nüfuz Mücadelesi ve Bunun Arap Basınına Yansımaları [The Ottoman-Era Struggle for Influence in the Middle East in the Context of the Changing of the Kaaba's Cover and its Reflections in the Arab Press] // ICANAS: Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi, 10-15.2007, Ankara, Bildiriler, Tarih ve Medeniyetler Tarihi. Ankara: Atatürk, Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, 2012. Cilt. II. P. 847–864. (in Tur)

Emecen, 1999 – *Emecen Feridun M.* Osmanlı Kronikleri ve Biyografi [Ottoman Chronicles and Biographies] // İslâm Araştırmaları Dergisi. 1999. Sayı. 3. P. 83–90. (in Tur)

İpşirli, 2001 – *İpşirli Mehmet.* Kalkaşendi [Qalqashandi] // İslam Ansiklopedisi. 2001. Cilt: 24. P. 263–265. (in Tur)

İslam, Kazan, 2024 – *İslam Sunullah, Kazan Ramazan.* Memlûkler Dönemi Divan Kâtiplerinden El-Kalkaşendî'nin Arap Dili ve Edebiyatına Yaklaşımı [The Approach of Al-Qalqashandi, a Scribe of the Mamluk Period Court, to Arabic Language and Literature] // Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi. 2024. Yıl. 1. Sayı. 48. Sf. 225–249. (in Tur)

Fâtımî ve Memlûkî…, 2026 – Fâtımî ve Memlûkî Dönemi Uygarlığı ve Kaynakları [Civilization and Sources of the Fatimid and Mamluk Periods] // https://acikders.ankara.edu.tr/course/section.php?id=100711 (in Tur)

Furat, 1979 – *Furat Ahmet Subhi.* İslam Edebiyatında Ansiklopedik Eserler (h. IV. – IX./m. X. – XV. asırlar) [Encyclopedic Works in Islamic Literature (4th-9th centuries AH / 10th-15th centuries AD)] // İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi. İstanbul, 1979. Cilt. VII. Cüz. 3–4. P. 211–232. (in Tur)

Güneş, 2021 – *Güneş Hasan Hüseyin.* El-Kalkaşandî'nin Subhu'l-A'Şâ fî Sinâ'Ati'l-İnşâ Adlı Eseri ve Osmanlı Tarihine Dair Muhtevası [Al-Qalqashandi's work, Subhu'l-A'Sha fi Sina'ati'l-Insha, and its content regarding Ottoman history] // Tariyazımı. 2021. 3 (1). P. 69–93. (in Tur)

Kafesoğlu, 1956 – *Kafesoğlu İbrahim.* Kalkaşandi'nin Bilinmeyen Bir Eseri: Meâsirü'l-lnâfe [An Unknown Work by Qalqashandi: Meâsirü'l-lnâfe] // İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi. İstanbul, 1956. Sayı. 11–12. P. 99–104. (in Tur)

Kanat, 2006 – *Kanat Cüneyt.* Memlûk Kaynaklarındaki Osmanlı İmajının Değişim Süreci [The Process of Change in the Image of the Ottomans in Mamluk Sources] // Tarih Incelemeleri Dergisi. 2006. Cilt. XXI. Sayı. 1. Temmuz. P. 123–134. (in Tur)

Kavas, 2012 – Kavas Ahmet. Tilimsân [Tilimsân] // İslam Ansiklopedisi. 2012. Cilt. 41. Sf. 159–163. (in Tur)

Kazan, 2003 – *Kazan Ramazan.* El-Kalkaşandi'nin Subhu'l-a 'Şa Adlı Eseri ve Edebı Özellikleri [Al-Qalqashandi's work, Subhu'l-a'sha, and its literary characteristics] // Nüsha. 2003. Yıl. III. Sayı. 8. Kış. P. 107–128. (in Tur)

Kızılcık, 2011 – *Kızılcık Abdullah.* Ahmet Suphi Furat ve Arap Dili ve Edebiyatına Dair Çalışmaları // Şarkiyat. 2011. № 10. P. 41–51. (in Tur)

Muslu, 2016 – *Muslu Cihan Yüksel.* Osmanlılar ve Memluklular. İslam Dünyasında İmparatorluk Diplomasisi ve Rekabet / Çev. Zeynep Rona [The Ottomans and the Mamluks: Imperial Diplomacy and Competition in the Islamic World / Translated by Zeynep Rona]. İstanbul: Kitap Yayınevi LTD., 2016. 333 p. (in Tur)

Şeşen, 1998 – *Şeşen Ramazan.* Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı [Historiography and Geography Among Muslims]. İstanbul: İSAR Vakfı Yayınları, 1998. 454 p. (in Tur)

Solak, 2012 – *Solak Kürşat.* Memlûk Devleti ve Kuzey Anadolu [The Mamluk State and Northern Anatolia] // Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi. 2012. Cilt. 2. Sayı. 3. Ocak. P. 109–121. (in Tur)

Tekindağ, 1992 – *Tekindağ Şehabeddin.* Berkuk [Berkuk] // İslam Ansiklopedisi. 1992. Cilt. 5. Sf. 511–512. (in Tur)

Zhuzbayeva, 2025a – *Zhuzbayeva U.D.* Comparative analysis of geographical ınformation in Subh al-Asha and other sources of the era // Қазақстан шығыстануы. 2025. № 1. Т.13. С. 272–284.

Zhuzbayeva, Ilyassova, 2025б – *Zhuzbayeva U.D., Ilyassova Z.S.* Methods of description of cities and regions in «Subh al-Asha» and their significance for historical geography // Al-Farabi Kazakh National University. Bulletin of history. 2025. № 2 (117). P. 102–112.

[*1]Жузбаева У.Д., [2]Ильясова З.С.

[1]Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

[2] Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

E-mail: [1]uldanai1994@mail.ru, [2]zibagulilyasova@gmail.com

АЛЬ-КАЛКАШАНДИ И ЕГО СОЧИНЕНИЯ В ТРУДАХ ТУРЕЦКИХ ИССЛЕДОВАТЕЛЕЙ

Аннотация. Статья посвящена анализу творческого пути Аль-Калкашанди, жившего в Египте в период второй половины XIV века – первой половины XV века, в трудах турецких историков. В научных публикациях турецких ученых анализируется вклад этой исторической личности в культуру и исследовательские направления Ближнего Востока в средние века. Цель статьи – провести анализ вклада Аль-Калкашанди в развитие исследований в работах турецких ученых. Для достижения поставленной цели необходимо выполнить следующие задачи: а) выявить факторы, повлиявшие на жизненный путь Аль-Калкашанди; б) изучить особенности творчества этой исторической фигуры; в) показать социальную значимость произведений Аль-Калкашанди. Научные методы, использованные при написании статьи, делятся на две группы: а) общенаучные методы анализа и синтеза; б) просопографические и историко-генетические методы, относящиеся к специальным историографическим методам, а также метод библиографического поиска. Эти методы способствуют достижению поставленной цели. В результате проведенного исследования авторы статьи приходят к выводу, что Аль-Калкашанди внес значительный вклад в развитие культуры Ближнего Востока, включая историю, каллиграфию, историческую географию и другие социальные сферы. Выводы. Учитывая энциклопедический характер трудов Аль-Калкашанди, можно сказать, что эта историческая фигура раскрыла социальные корни многих исторических процессов и явлений.

Благодарность: Данная статья написана в рамках выполнения научного проекта AP22682863 «Труд аль-Калкашанди (XV в.) “Субх аль-аша фи сина’ат аль-инша” как источник исторической географии Золотой Орды».

Ключевые слова: Аль-Калкашанди, турецкая историография, историческая география, средневековые путешественники, история Турции, Ближний Восток, история Египта, государство мамлюков

[*1]Zhuzbayeva U., [2]Ilyassova Z.

[1] Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

[2] L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

E-mail: [1]uldanai1994@mail.ru, [2]zibagulilyasova@gmail.com

AL-QALQASHANDI AND HIS WORKS IN THE WORKS OF TURKISH RESEARCHERS

Abstract. The article is devoted to the analysis of the creative path of Al-Qalqashandi, who lived in Egypt during the second half of the 14th century - the first half of the 15th century, in the works of Turkish historians. Scientific publications by Turkish scientists analyze the contribution of this historical figure to the culture and research trends of the Middle East in the Middle Ages. The purpose of the article is to analyze the contribution of Al-Qalqashandi to the development of research in the works of Turkish scientists. To achieve this goal, it is necessary to complete the following tasks: a) identify the factors that influenced the life path of Al-Qalqashandi; b) study the features of the work of this historical figure; c) show the social significance of Al-Qalqashandi's works. The scientific methods used in writing the article are divided into two groups: a) general scientific methods of analysis and synthesis; b) prosopographic and historical-genetic methods related to special historiographic methods, as well as the method of bibliographic search. These methods help achieve the goal. As a result of the study, the authors of the article come to the conclusion that Al-Qalqashandi made a significant contribution to the development of the culture of the Middle East, including history, calligraphy, historical geography and other social spheres. Considering the encyclopedic nature of Al-Qalqashandi's works, we can say that this historical figure revealed the social roots of many historical processes and phenomena.

Acknowledgement: This article was written within the framework of project AP22682863, "Al-Qalqashandi's (15th century) work Subh al-A'sha fi Sina'at al-Insha as a source on the historical geography of the Golden Horde.

Keywords: Al-Qalqashandi, Turkish historiography, historical geography, medieval travelers, history of Türkiye; the Middle East, Egyptian history, the Mamluk Empire

Авторлар туралы мәлімет:

Жүзбаева Ұлданай Дүйсенқызы – PhD, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің ғылыми қызметкері, постдокторант «Жас ғалым», Алматы, Қазақстан.

Ильясова Зибагул Сулейменовна – тарих ғылымдарының кандидаты, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразиялық ұлттық университетінің профессоры, Астана, Қазақстан.

Сведения об авторах:

Жузбаева Улданай Дуйсеновна (автор-корреспондент) – PhD, научный сотрудник Казахского национального университета имени аль-Фараби, постдокторант «Жас ғалым» Алматы, Казахстан.

Ильясова Зибагул Сулейменовна – кандидат исторических наук, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан.

Information about the authors:

Zhuzbayeva Uldanay (corresponding author) – PhD, researcher at al-Farabi Kazakh National University, postdoctoral fellow «Zhas galym», Almaty, Kazakhstan.

Ilyassova Zibagul Suleimenovna – candidate of historical sciences, professor of the Eurasian National University named after L.N. Gumilyov, Astana, Kazakhstan.

Келіп түсті 18 наурыз 2026 жыл
Қабылданды 5 мамыр 2026 жыл

IRSTI 03.81.37 https://doi.org/ 10.63051/kos.2026.2.187

[1]**Montanay E.A.** [2*]**Moryakova M.T.** [3]**Abidenkyzy A.B.**
[1]Eurasian research institute, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
[2]Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, Almaty, Kazakhstan*
[3] R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan
E-mail: [1] elmiramontanay@gmail.com , [2] malika-94kz@mail.ru , [3] ainurbai-67@mail.ru

MANUSCRIPT STUDIES IN KAZAKHSTAN AND TURKEY: HISTORIOGRAPHICAL AND COMPARATIVE ANALYSIS

Abstract. The article examines the historiography of the formation and development of manuscript science in the Republic of Kazakhstan and the Republic of Turkey from a comparative-analytical perspective. The purpose of the study is to determine the historical development of the traditions of studying manuscript heritage in the two countries, to analyze their institutional and methodological aspects, features of formation, as well as to substantiate the possibilities of applying Turkey's advanced experience in the conditions of Kazakhstan. In this context, the connection between the process of systematization of manuscript heritage, formation of a digital archive and scientific description is considered as a complex scientific problem. The methods of comparative-historical, comparative approach, systematic-structural analysis and codicological examination were used in the course of the study. In addition, materials of a scientific trip to the leading manuscript funds of Turkey were used as an empirical source, which were compared with the experience of studying manuscript heritage in Kazakhstan. The scientific novelty of the study is characterized by a comprehensive consideration of the logic of its institutional formation, the evolution of scientific schools and modern methodological orientations through a systematic comparison of the stages of development of the science of manuscript heritage in Kazakhstan and Turkey. The study revealed that, in addition to common civilizational foundations, there are significant differences in the historical formation of the manuscript tradition in the two countries in terms of institutional organization and scientific systematization. At the same time, it was revealed that new paradigms for the study of manuscript heritage are emerging under the influence of digital technologies.

Acknowledgment: The article was prepared within the framework of the program-targeted project of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan "Kazakhstan's Manuscript Heritage: Registration, Restoration, Scientific Cataloging, Digitization, and Comprehensive Codicological Studies" (IRN BR28712621).

Keywords: manuscripts, manuscript heritage, historiography, comparative analysis, codicology, digitalization, scientific cataloging, Kazakhstan, Turkey, written culture

Introduction

The manuscript heritage is a unique cultural and documentary layer that reflects the historical memory and intellectual development of human civilization. It is considered not only a source of textual information, but also a complex historical object that preserves the material culture, writing traditions, educational system and spiritual worldview of a certain historical period. From this point of view, the study of manuscripts is not only a philological or historical task, but also a complex of several scientific directions, such as cultural anthropology, documentary studies and book history.

In modern codicological studies, the manuscript is considered as a whole material system: the quality of the paper, the composition of the ink, the style of writing, decorative elements, binding features and the compositional structure of the text have become the object of a single scientific analysis. Classical works in this direction emphasize the need to consider the manuscript not only as a text, but also as a historical artifact (Deroche, 2005: 15-22).

The formation and development of the science of manuscriptology is closely related to the historical, institutional and scientific traditions of each country. In this regard, although the practice of studying manuscript heritage in Kazakhstan and Turkey is based on common civilizational foundations, their scientific institutionalization paths have been formed in different ways. In Kazakhstan, the study of oriental manuscripts has developed mainly within the framework of the spatial orientalist school and has begun to take on an institutional character in the direction of scientific description and use of manuscripts as historical evidence. This issue is also considered in the research of M.Kh. Abuseiitova on the problems of orientalism and written heritage in Kazakhstan.

On the study of manuscripts in Arabic, the article by Sh.S. Kaliyeva, A.A. Mustafayeva entitled “The documentary nature of Oriental studies and the directions and tasks of the study of Arabic sources in Kazakhstan” highlights the importance of documentary science in the modern humanitarian and natural sciences, and shows that it is not limited to historical science alone. In addition, the influence of new scientific approaches and methods that have entered the field of documentary science since the end of the 20th century is analyzed. The need to study medieval sources in Arabic, introduce them into scientific circulation, and systematically analyze sources is noted as topical issues of Kazakhstani Oriental studies. It is indicated that there were obstacles such as limited access to oriental sources in the space period, a shortage of specialists. Nevertheless, the uniqueness of Arabic sources in the study of the history and culture of the Kazakh people is proven. The author analyzes the achievements and future tasks of studying Arabic sources, using the methods of compilation, systematization, description, and analysis. Particular attention is paid to the need for the effective use of modern information technologies in documentary research, the preservation and development of manuscript research through digital systems.

The history and scientific significance of the formation of manuscript collections in Kazakhstan are considered in modern research as an institutional and intellectual component of the national cultural heritage. According to researchers, the main part of manuscripts in the Arabic script, Persian and Turkic languages in the country was accumulated in the collections of scientific libraries, archives and specialized research centers throughout the 20th century and gradually began to be introduced into academic circulation. This process, which went hand in hand with the formation of the fields of oriental studies, documentary studies and textology in Kazakhstan, increased the scientific significance of manuscript collections. At the same time, modern historiographical research evaluates manuscript collections in Kazakhstan not only as archival and documentary resources, but also as a keeper of national cultural memory and a material manifestation of historical and intellectual traditions (Abikova, Muminov 2023: 295-305).

Materials and methods

The research materials consist of scientific works related to the science of manuscripts in the Republic of Kazakhstan and the Republic of Turkey, archival data, catalogs of manuscript collections, museum and library materials, as well as information from digital manuscript platforms. In addition, empirical data collected during a scientific visit to the leading manuscript centers of Turkey were used and compared with the experience of studying manuscript heritage in Kazakhstan. During the research, comparative-historical, comparativist and systematic-structural analysis methods were used. These methods made it possible to identify the stages of historical development of manuscript science in the two countries, its institutional formation and the specifics of scientific schools. The method of codicological analysis was also used to study the material and textual features of manuscripts. The analysis of empirical data was based on comparative and interpretative approaches, and the similarities and differences of the traditions of studying manuscript heritage in Kazakhstan and Turkey were identified.

Discussion

Codicology is the scientific study of all stages and changes in a manuscript from its inception to the present day. It studies how, where, when, and why it was written, who the author was, whether it was in a private library or belonged to a specific person, and how the process of ownership was carried out through ownership records. It also determines the contribution of annotations such as "sharh", "hashiya" and "talik" to the main text and their scientific accuracy in explaining or changing the content of the text. In addition, it analyzes how scientifically correct and objective the processes of copying, editing and translation of the manuscript into the text in later stages were carried out (Rukancı, 2018: 108-109). That is, according to Deroche, codicology is not only the textual content of a book, but also the historical period of its publication, the materials used, and the production methods as a whole (Deroche 2006: 15).

Turgut K., Turan N. (2025) in their work «Türkiye'de yazma eserlerin sergüzeşti: kütüphaneler ve kurumsal dönüşümler» («History of manuscript heritage in Turkey: libraries and institutional changes" ») the historical fate of written heritage in Turkey and the evolution of their preservation system are extensively analyzed. The authors systematically examine the changes that occurred in the article, starting from the waqf library system to the centralized state library system during the republican period, by examining the development processes of manuscripts from the Ottoman era to the present. This transformation not only changed the place of preservation, but also determined the mechanisms for their entry into scientific circulation.

The formation and development of manuscript science in Turkey is closely related, first of all, to the methodological system based on the traditional principles of Islamic written culture. In this context, the work of the Turkish researcher Harun Bekiroglu is of particular interest. In his work "Yazma eserlerden Kodikoloji'ye: Tahkike Giriş" ("From Manuscripts to Codicology: Introduction to Tahkik"), he argues that the study of manuscripts should not be limited to textual analysis alone, but should also include a comprehensive consideration of their material, paleographic, and historical characteristics. The author defines codicology as an independent field that studies the physical structure of a manuscript (paper, ink, binding, writing style), and evaluates it as the main prerequisite for a scientifically correct understanding of the text. In the work, the process of preparing a critical text, i.e., tahkik, is described through the methods of comparing different versions of manuscripts, identifying textual errors, and restoring a version as close as possible to the original. The author divides the structure of the tahkik into two parts: the research section called dirase and the main text, nas, and shows that this model is widely used in scientific publications in the modern Turkic and Islamic world. Thus, the work shows that the science of manuscripts in Turkey is systematized not only theoretically, but also practically.

In her work entitled «Kodikoloji ve Konservasyonun Kesişiminde Bir İnceleme: Timur Dönemine Ait Bir Yazma Eser Örneği» "A Study at the Intersection of Codicology and Conservation: A Manuscript from the Timur Age," Rumeysa Gedik, a researcher at the Turkish Manuscript Heritage Foundation (TÜYEK), compares the relationship between codicology and conservation. The author shows that the preservation of written monuments requires not only physical repair, but also a comprehensive study from a historical, cultural and scientific perspective. She not only notes it, but also studies a specific historical manuscript. The issue that the study pays special attention to is the documentary value of the conservation intervention. According to the author, each restoration change made to a manuscript is not only a technical solution, but also a factor that can change historical layers. For example, the destruction of some seals or the reworking of textual elements may be associated with political or institutional changes in a certain historical period. In other words, this study is an important work that demonstrates the relevance of an interdisciplinary approach in the study of written heritage.

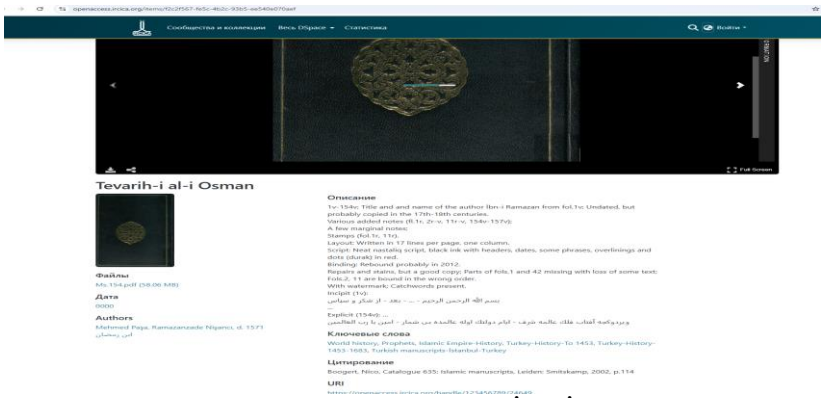
The study, preservation, restoration, digitization and introduction into scientific circulation of manuscripts and rare books in Arabic script is emerging as one of the most important directions in the field of modern humanities. Turkey's experience in this area is distinguished by its institutional

consistency, the development of theoretical and methodological foundations and the improvement of technological infrastructure. The areas of manuscript (yazmabilim), codicology, textual studies and scientific publishing in Turkey have developed into a complex scientific system interconnected with each other, forming a multifaceted model of the study of manuscript heritage.

Research results

The Turkish Manuscript Heritage Institute (Türkiye Yazma Eserler Kurumu Bakanlığı) plays an important role as the main coordinating body in the management and scientific circulation of manuscript collections in Turkey. This institution has established a systematic infrastructure at the national level by developing uniform standards for the description, cataloguing, preservation and restoration of manuscripts. In particular, the cataloguing system developed by the institution fully records not only bibliographic data, but also its codicological characteristics – paper type, ink composition, writing style, copying period and text structure. For example, when describing fiqh and tafsir works from the Ottoman era, the copy of the text (müstensih), the place of writing and the historical context are necessarily indicated, which later serves as the basis for comparative textual studies. In addition, the institution's restoration centers use modern methods of physical restoration of manuscripts. For example, microtechnological methods such as neutralizing acidified paper, restoring torn pages with Japanese paper and stopping ink from spreading are widely used. Such restoration practices have yielded significant results, especially in the preservation of manuscripts dating back to the 12th-16th centuries in the Suleymaniye Inscription Library (Adanir 2010: 159-163).

The Center for the Study of Islamic History, Art and Culture (IRCICA) is one of the most important scientific institutions in the scientific study, systematization and introduction of manuscript heritage in Turkey and the Islamic world in general into international scientific circulation. As a scientific institution under the Organization of Islamic Cooperation, the Center conducts comprehensive research on Islamic history, art, culture and written heritage. One of the important areas of IRCICA's activities is the scientific description, cataloguing and making available in digital format the manuscript collections of Islamic civilization. In this regard, the Center has prepared catalogs and bibliographic indexes for manuscripts in Arabic, Ottoman, Turkish, Persian and Chagatai languages stored in libraries and archives in various countries. These catalogs provide information on the author of the manuscripts, the date of copying, writing style, thematic direction and place of storage (https://www.ircica.org/tr). Such systematization practice allows for the description of manuscript heritage in a standardized manner at the international level. İRCİCA's works in this area are used as important sources in the fields of manuscript (codicology) and textology.

An example of a manuscript from the İRCİCA digital library
https://openaccess.ircica.org/items/f2c2f567-fe5c-4b2c-93b5-ee540e070aef

The catalogs and scientific news published by İRCİCA are widely used in the historical and comparative study of the written tradition of Islamic civilization. In particular, the materials of the international symposia and conferences organized by the center make a significant contribution to the fields of manuscript studies, paleography and Islamic textual studies.

The Islamic Research Center (İslam Araştırma Merkezi İSAM) is one of the leading academic centers in Turkey that has systematized the institutional development of Islamic Studies, created a data base and introduced manuscript heritage into scientific circulation. Established in 1983 under the Religious Foundation of Turkey, this institution was initially organized to implement the Islamic Encyclopedia project, but over time it has developed into a scientific institute with a multi-layered research and information infrastructure in Islamic sciences (https://www.isam.org.tr/).

The core of ISAM's scientific activities is its library and database system. This structure is not limited to the traditional library function, but has been established as a specialized scientific information center focused on the field of Islamic studies. In the study of Ürker (2022), the ISAM library is described as an improved version of the "ihtisas kütüphaneciliği" (specialized librarianship) model in Turkey, and its main features are the system of systematization of scientific information, standardization of metadata and information services aimed at researchers. In this context, ISAM is not only considered a passive storage institution, but rather a hybrid academic structure that simultaneously performs the functions of producing and distributing scientific information. Taşkın (2022), who analyzed the archival and information services of the Central Library, describes ISAM as an organizing institution for scientific communication. According to the author, the system of presentation services of the institution is not limited to storing information, but is aimed at actively introducing it into the academic environment. This system is implemented through exhibitions, digital platforms, bibliographic databases and user-oriented information interfaces. Thus, ISAM forms a modern model of information resource management at the institutional level.

ISAM's main intellectual project is the TDV İslam Ansiklopedisi – a fundamental scientific work that systematizes the knowledge system of Islamic civilization in an encyclopedic manner. It is not just a reference book, but an important academic reference that has formed the conceptual apparatus of Islamic sciences.

Suleymaniye Library of Manuscrıpts is one of the world-class manuscript centers that plays a leading role in preserving, systematizing and introducing the written heritage of Islamic civilization into scientific circulation. This library was formed as a result of the merger of waqf libraries established since the Ottoman era and serves as a scientific institution with the largest manuscript collection today (https://islamansiklopedisis.org.tr/suleymaniye-kutuphanesi).

From the point of view of manuscripts, the collections of the Suleymaniye Library are considered not only as a source of textual information, but also as a complex object of research that reveals the material and historical layer of written culture. The physical structure of manuscripts - the quality and origin of paper, the typology of writing, watermarks, signature signs of the copy and marginal notes – allow us to reconstruct the process of the emergence and distribution of the text from a historical and philological perspective.

The study “Istinsah Manzumleri as a Literary Genre in Turkish Islamic Manuscripts” published in the journal TİAD analyzes the tradition of copying based on the Suleymaniye manuscripts and shows the special function of poetic inscriptions on the manuscript pages. According to the author, such poetic manuscripts are not only an aesthetic element, but also a cultural sign that reflects the intellectual and spiritual dialogue of the copyist with the text (Parlakılış 2026). This view proves that manuscript culture was not limited to the technical process of copying, but also had its own symbolic and intellectual space.

In addition, during the scientific trip carried out within the framework of the program, we got acquainted with a large amount of data on Islamic sciences stored in the funds of the Suleimaniye Library. Among them are theological treatises, legal works, hadith and tafsir literature, as well as

works related to medicine, astronomy and literature. That is, the library corpus is an interactive source system that reflects the multi-layered scientific tradition of Islamic civilization.

The scientific value of manuscripts is not limited only to their textual content, but also determined by their artistic and codicological features. For example, Aksoy Shastym, in his article titled "Evaluation of the Quran with Inventory Number 04820 from the Süleymaniye Library's Writing Donations in the Light of the Art of Illumination" published in 2023, considered the art of illumination, compositional structure, and artistic elements in 19th-century Quran manuscripts as an important object of study that determines the aesthetic and symbolic level of written culture.

The Rami Library is a modern library that combines manuscripts, cultural heritage and information technology in Turkey. The library is distinguished not by the size of its manuscript collection, but by the creation of a digital and scientific infrastructure necessary for the study of historical written heritage (https://ramikutuphanesi.gov.tr/tr).

In modern codicology, the issue of preserving historical texts is not limited to physical conservation. Introducing manuscript heritage into scientific circulation, creating its digital representation and creating an open scientific environment for researchers is one of the main directions of modern humanitarian research. In this sense, the Rami Library is considered a scientific and infrastructural model based on the principles of digital humanities.

The electronic catalogs, digital reading systems and integrated information platforms in the library create new methodological opportunities for the study of historical written heritage. Such systems allow researchers to access texts remotely, perform comparative analysis of bibliographic data and expand scientific communication. This, in turn, accelerates the process of bringing manuscript heritage from local archival space to global academic circulation.

During the visit, we got acquainted with the Book Clinic and Archives Department of the Turkish Manuscript Heritage Administration located in the Rami Library, the structure, main directions and work procedures of the institution. During our acquaintance with the manuscript storage of the Rami Library, we gained experience in storing and arranging the funds, recording the movement of manuscripts, sending them for restoration, re-stocking, dry cleaning, and preparing catalogs.

The experience gained as a result of the scientific research work carried out clearly demonstrated the importance of codicology and scientific cataloging in the field of manuscripts. Codicological analysis allows us to determine the material structure of the manuscript, the type of paper, the style of writing, the method of binding, decorative elements, and the state of preservation. These data play an important role in determining the origin and cultural environment of the manuscript. In the field of cataloging, the experience of using the Dewey Decimal Classification System and thematic classification tables for Islamic sciences was presented. At the same time, the structuring of bibliographic data based on the international MARC21 format opens the way to a harmonious presentation of information about manuscripts at the national and international levels. The authoritative control system ensures the consistency of catalog data and improves the quality of scientific research.

Basic information included in the catalog:

- Demirbash No.
- Language
- Subject
- Name of the author (in Arabic and Latin script)
- Year of death of the author
- Title of the work (in Arabic and Latin script)
- Type of work (original work, commentary, translation, etc.)
- Place and time of copying (istinsah)
- Time and place of writing (telif)
- Number of pages, number of lines and columns per page

• Codicological information: type of writing, paper quality, decoration features, size and state of preservation

The formation of the science of manuscripts in Kazakhstan is closely connected with the historical continuity of the Turkic-Islamic writing tradition. The issues of the origin and development features of the Kazakh manuscript culture are considered in Sh. Ibrayev's study "On the manuscript heritage of the Kazakh people", which shows the continuity of the Kazakh manuscript tradition with the ancient Turkic written culture.

The National Library of the Republic of Kazakhstan and the Central Scientific Library of the State Enterprise "Gylym Ordasy" have a special place in the preservation and study of written monuments in Kazakhstan.

The Department of Rare Books and Manuscripts under the National Library of the Republic of Kazakhstan is one of the special structures that systematically collects and preserves the written heritage of Kazakhstan. The department was established in 1938, and work began on concentrating rare publications of historical and scientific importance from the general book collection into a separate collection. At the initial stage, the volume of the fund was about 10 thousand copies, in 1971 it reached 22.5 thousand copies, and in the 1990s it reached 25 thousand copies (https://martebe.kz/aza-stan-respublikasy-ltty-kitaphanacyny-sirek-kezdesetin-kitaptar-men-olzhazbalar-b-limini-tarihy/).

The fund contains Kazakh books published in Arabic script between the 12th and 19th centuries, rare publications from Kazan, Ufa, and Tashkent printing houses, as well as manuscripts in Arabic, Persian, Chagatai, and ancient Turkic languages. The content of the manuscripts covers history, ethnography, geography, philosophy, medicine, mathematics, linguistics, Sufi teachings, and religious literature. These data indicate that the fund is not just a place to store books, but also a scientific base for studying written culture in Central Asia.

One of the first catalogs of the Rare Books and Manuscripts Department of the National Library of the Republic of Kazakhstan, published in 1981, is the catalog of S.L. Sauytbekov "Oriental Books in the Rare Books and Manuscripts Department" in the form of a notebook, written in the author's own handwriting. In addition, the article "From One Copy to a Million" by the Head of the Rare Books and Manuscripts Service of the National Library of the Republic of Kazakhstan G. Abikova, published in 2024, states that the National Library has been preparing and publishing catalogs of rare books and manuscripts for a long time and about 12 catalogs and indexes have been published.

The work of O. Kabadayi and Professor Z. Shadkam "Catalog of Rare Manuscripts with Arabic Script in the National Library of Kazakhstan" ("Kazakistan (Almaty) Milli Kütüphanesindeki Arap harfli Türkçe nadir eserler kataloğu") occupies a special place in the presentation of the fund. This work, which contains catalog data of rare works in the Turkic language written in Arabic script in the National Library of Kazakhstan, consists of an introduction and two main parts. The first part provides catalog data of books related to the Western Turkic language (Ottoman Turkish), while the second part provides catalog data of works related to the Eastern Turkic language (Chagatai language). The authors, having mastered several cataloging methods in compiling catalogs, have prepared 16 different information headings consisting of sections: location in the library, name of the collection, registration number, old registration number, author of the work (if any, translator), title of the work, language, type of writing, subject, volume number, time and place of writing, number of pages, number of lines, internal and external dimensions of the book, information on the acquisition of the book to the library collection, physical condition and relation to the works. The work does not consider the need to use any transcription alphabet in writing book titles. The books are listed in order of registration numbers in the National Library of Kazakhstan. An author/work index (an "index") is included in the title of the work so that researchers can easily find the work they are looking for in the catalog.

Currently, the library is undergoing rapid development, especially in terms of manuscripts. The National Library of the Republic of Kazakhstan and the Institute of Manuscripts of the Republic of Turkey have held negotiations on mutual cooperation in 2025 with the aim of developing cultural and scientific cooperation between the two countries, and in particular, conservation and restoration work was discussed on one of the unique relics, the manuscript of the Quran written in Kufic script, which dates back to the 12th century. (https://www.gov.kz/memleket/entities/mam/press/news/details/1108488?)

The rare fund of the Central Scientific Library of the RMC "Gylym Ordasy" is one of the largest scientific and manuscript funds in Kazakhstan. The official document of the library indicates that the Department of Rare Books, Manuscripts and National Literature was established in 1959 on the initiative of the first president of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR, Kanysh Satpayev. The main goal of the department was to collect and preserve rare manuscripts and publications of historical significance (http://library.kz/kz/bajlanystar/kitapkhana-rylymy/sirek-kezdesetin-kitaptar-olzhazbalar-zh-ne-ltty-debiet-b-limi.html).

The Central Scientific Library's collection consists of several million copies. Of these, the number of materials included in the rare books and manuscripts fund is more than 200 thousand units (https://e-history.kz/kz/historical-education/show/12809?utm_source). The fund contains rare publications in Arabic, Persian, Chagatai, Turkic and Russian languages, oriental manuscripts, lithographic books, pre-revolutionary periodicals and scientific archival materials. This data indicates that the fund has become an important data base for studying the historical and cultural heritage of Kazakhstan and Central Asia.

A significant part of the manuscripts in the rare fund is associated with the Islamic educational tradition and the culture of oriental writing. Kazakh books with Arabic graphics stored in the fund allow us to study the development of the national enlightenment movement in the 19th-20th centuries, the madrasah education system, and the formation of printing culture in the Kazakh steppe (https://e-history.kz/kz/historical-education/show/12810?utm_source).

One of the important features of the scientific fund is the preservation of private collections and archives of scientists. The fund contains private book collections of orientalists, Turkologists, and literary scholars. These materials are of particular importance in studying the history of the formation of the Kazakh humanities.

Currently, the issue of preserving rare fund materials is becoming one of the main directions of scientific institutions. In order to preserve the physical condition of manuscripts and rare publications, restoration, conservation, and digitization work are being carried out. At the beginning, on the initiative of the Eurasian Research Institute of the Kazakh State Technical University named after Akhmet Yassawi, in collaboration with the RSE "Gylym Ordasy" and Harvard University, work is being carried out to study and digitize manuscripts in the collections of the Central Scientific Library.

In addition, since 1984, the Farabi Library of the Kazakh National University named after Al-Farabi has been allocated a place for storing rare books. This department was opened under the name of Academician Absattar Derbisali, and the collection of rare books and manuscripts contains more than 14 thousand rare publications from the 18th to the beginning of the 21st centuries. The collection includes books in Arabic, Persian, Chagatai, Latin, and other languages (https://elibrary.kaznu.kz/kk/node/6449).

The National Center for Manuscripts and Rare Books, located in Kazakhstan, is a specialized institution engaged in the collection, preservation, restoration and scientific circulation of the written heritage of Kazakhstan. The center's collection contains manuscripts and rare books in Arabic, Persian, Chagatai, Tute script and Cyrillic script. They include historical chronicles, literary and religious texts, ethnocultural data. The institution identifies data related to the history of Kazakhstan from foreign archives and libraries and carries out scientific circulation. Modern

conservation and restoration methods are used in the preservation and restoration of manuscripts (https://manuscript.kz/).

Conclusion

A comparative analysis of the formation and development of manuscript science in Kazakhstan and Turkey allows us to identify the historical, institutional and scientific-methodological foundations of the study of written heritage in the two countries. The results of the study show that manuscript science in Turkey has acquired a systematic scientific-institutional character based on library and archival traditions formed since the Ottoman period. The activities of specialized centers such as İRCİCA, İSAM, Suleymaniye Library of Manuscrıpts, Türkiye Yazma Eserler Kurumu prove that the directions of manuscript preservation, scientific cataloging, restoration and digitization are being implemented in a comprehensive manner. This experience indicates that manuscript science in Turkey has formed a stable scientific system integrated with the international scientific space. The development of manuscript science in Kazakhstan mainly acquired a new scientific content only after the period of independence. The manuscript heritage began to be considered from the level of historical and archival sources as a national cultural memory and the intellectual heritage of the Turkic-Islamic civilization. In this direction, scientific institutions such as the National Library of the Republic of Kazakhstan, the Central Library of the RSE "Gylym Ordasy", the National Center for Manuscripts and Rare Books are carrying out work on the preservation, scientific description and digitization of manuscript collections. In addition, manuscripts in Arabic, Persian, Chagatai and ancient Turkic languages stored in the Kazakh collections are important sources for studying the historical continuity of the Islamic intellectual tradition in Central Asia.

Currently, manuscript science has gone beyond the framework of traditional textual research and is developing in conjunction with the directions of codicology, textual studies, and digital humanities. Accordingly, the issues of digitizing manuscripts, forming a system of scientific databases, and integrating them with international scientific platforms have become one of the most important areas of modern humanities research. This process determines the need for manuscript heritage not only as a historical source, but also as a complex scientific phenomenon of cultural memory and intellectual history. In this regard, the program-targeted funding scientific project of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan on the topic "Manuscript Heritage of Kazakhstan: Registration, Restoration, Scientific Cataloguing, Digitization and Comprehensive Codicological Research" is considered one of the important initiatives in the process of modern scientific and institutional consolidation of manuscript science in Kazakhstan. This project covers the areas of systematization, restoration of manuscript funds, formation of a digital scientific base and comprehensive conduct of codicological research.

In general, the experience of manuscripts in Turkey is assessed as an important scientific and institutional model in terms of improving the issues of preservation, scientific description, cataloging and introduction of written heritage in Kazakhstan into the digital scientific space. The further development of manuscript science in Kazakhstan is closely related to the processes of systematization of manuscript funds in accordance with international scientific standards, the formation of a single digital infrastructure and the expansion of international scientific cooperation.

References:

Abikova, 2024 – *Abikova G.M.* Bir danadan millionga [From one to a million] // [Elektrondyq resurs] https://anatili.kazgazeta.kz/news/63604?utm_source (Qaralgan kuni: 22.02.2026) (in Kaz)

Abikova, Muminov, 2023 – *Abikova G.M., Muminov A.K.* Collections of Manuscripts and Rare Publications in Kazakhstan // Slavic & East European Information Resources. 2023. № 24(4). Pp. 295–305. https://doi.org/10.1080/15228886.2024.2312692

Adanır, 2010 – *Adanır T.* İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi Örneğinde Bir Yazma Eserin Restorasyonu [Restoration of a Manuscript in the Example of the Suleymaniye Library in Istanbul] // Süleymnaiye Ulusal Sempozyumu, İstanbul Kocav Yayınları. 2010. Sf. 159–163. (in Tur)

Ajdarhan, 2026 – *Ajdarhan S.* Qazaqstan Respublikasy Ulttyq kitaphanasynyn sirek kezdesetin kitaptar men qolzhazbalar bolimininˌ tarihy [History of the Rare Books and Manuscripts Department of the National Library of the Republic of Kazakhstan] // [Elektrondyq resurs] URL: https://martebe.kz/aza-stan-respublikasy-ltty-kitaphanasyny-sirek-kezdesetin-kitaptar-men-olzhazbalar-b-limini-tarihy 20.04.2026 (Qaralġan kùnì: 23.02.2026) (in Kaz)

Akademik Absattar Derbisali…, 1926 – Akademik Absattar Derbisali atyndaġy sirek kìtaptar men ķolzhazbalar ķory [Academician Absattar Derbisali Fund of rare books and manuscripts] // [Elektrondyq resurs] URL: https://elibrary.kaznu.kz/kk/node/104 (Qaralgan kuni: 02.03.2026) (in Kaz)

Aksoy Şaştım, Y. 2023 – *Aksoy Şaştım Y.* Süleymaniye Kütüphanesi Yazma Bağışlar 04820 Envanter Numaralı Kur'ân-ı Kerîmin Tezhip Sanatı Bakımından Değerlendirilmesi. [Evaluation of the Qur'an with Inventory Number 04820 from the Süleymaniye Library Manuscript Donations in Terms of Illumination Art] // Art and Interpretation. 2023. № 41. Sf. 51–58. (in Tur)

Bekiroğlu, 2019 – *Bekiroğlu H.* Yazma Eserlerden Kodikoloji'ye: Tahkike Giriş [From Manuscripts to Codology: An Introduction to Critical Texts] // Cumhuriyet İlahiyat Dergisi. 2019. № 23(2). Sf. 855–889. (in Tur)

Deroche, 2006 – *Deroche F.* İslamic Codicology: An Introduction to the Study of Manuscripts in Arabic Script. London: Al-Furqan Islamic Heritage Foundation. 2006. 395 p.

Eşer, 2025 – *Eşer A.* Kitap kültürü, kodikoloji ve tahkikli neşir çalışmaları için bir kaynak olarak Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi [The Turkish Religious Affairs Foundation's Encyclopedia of Islam serves as a resource for book culture, codicology, and critical edition studies] // Yazmabilim: Yazma Eser Araştırmaları Dergisi. 2025. Cilt. 1. Sayı. 1. Sf. 257–315. (in Tur)

Gedik, 2026 – *Gedik, R.* Kodikoloji ve Konservasyonun Kesişiminde Bir İnceleme: Timur Dönemine Ait Bir Yazma Eser Örneği [A Study at the Intersection of Codicology and Conservation: An Example of a Timurid Manuscript] // Kütüphane Arşiv ve Müze Araştırmaları Dergisi. № 7(1). Sf. 56–82. (in Tur)

«Gylym ordasy»…, 1926 – «Gylym ordasy» RMK Gylymi kitaphana [Scientific Library of the RSE «Gylym ordasy»] // [Elektrondyq resurs] URL: https://e-history.kz/kz/historical-education/show/12809?utm_source (Qaralgan kuni: 02.03.2026) (in Kaz)

«Gylym ordasy»…, 1926 – «Gylym ordasy» RMK Sirek kezdesetin kitaptar murazhajy qoryndagy qolzhazbalar men sirek kitaptar: zerttelui zhane audarylu maselesi [Manuscripts and rare books in the Fund of the Museum of Rare Books of the RSE "Gylym Ordasy": the issue of research and translation] // [Èlektrondyq resurs] URL: https://e-history.kz/kz/historical-education/show/12810?utm_source (Qaralgan kuni: 02.03.2026) (in Kaz)

Ibrayev, 2002 – *Ibrayev S.* Qazaq halqynynˌ qolzhazba murasy haqynda [About the Handwritten Heritage of the Kazakh People] // Türkoloji. 2002. №1(1). 73–82-bb. https://izlik.org/JA28AG47JB (in Kaz)

Kabadayı, Shadkam, 2021 – *Kabadayı O., Shadkam Z.* Qazaqstan Ulttyq kitaphanasyndagy arab alipbili sirek qolzhazbalar katalogy (Kazakistan (Almatı) Milli Kütüphanesindeki Arap harfli Türkçe nadir eserler kataloğu) [Catalog of rare Arabic manuscripts in the National Library of Kazakhstan/Almaty] Euraziya gylymi-zertteu instituty. 2021. 394 s. (in Tur)

Kaliyeva, Mustafayeva, 2025 – *Kaliyeva Sh.S., Mustafayeva A.A.* Shygystanu gylymynyn derektanulyq sipaty zhane Qazakstanda arab derekkozderin zertteudin bagyttary men mindetteri

[Source Studies character of Oriental Science and Directions and objectives of studying Arabic sources in Kazakhstan] // Qazaqstan Shygystanuy. №1. T. 13. 2025. 230–240-bb. (in Kaz)

Qambarbekova, Qari, 2024 – *Qambarbekova G., Qari K.* Qazaqstan Respublikasy Ulttyq kitaphanasy parsy tilindegi qolzhazbalar qoryna zhalpy sholu [General Overview of the Persian Manuscript Collection of the National Library of the Republic of Kazakhstan] // KazUU habarshysy. Shygystanu seriasy. № 111(4). 13–24-bb. https://doi.org/10.26577/JOS.2024.v111.i4.02 (in Kaz)

Qolzhazbalar zhane sirek kitaptar…, 1926 – Qolzhazbalar zhane sirek kitaptar – ulttyq tarihymyzdyn ruhani qazynasy [Manuscripts and rare books – the spiritual treasure of our national history Manuscripts and rare books – the spiritual treasure of our national history] / [Elektrondyq resurs]

URL:https://manuscript.kz/ru/%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%8F/ (Qaralgan kuni: 02.03.2026) (in Kaz)

KR Ulttyq Kitaphanasy...2025 – KR Ulttyq Kitaphanasy men Turkiya Respublikasyndagy qolzhazbalar instituty yntymaqtastyq bojynsha kelissozder zhurgizdi [The National Library of the Republic of Kazakhstan and the Institute of Manuscripts in the Republic of Turkey held negotiations on cooperation] // [Èlektrondyq resurs] URL: https://www.gov.kz/memleket/entities/mam/press/news/details/1108488 (Qaralgan kuni: 01.03.2026) (in Kaz)

Parlakkılıç Mucan, 2026 – *Parlakkılıç Mucan A.* Türk İslam Yazmalarında Edebî Bir Biçim Olarak İstinsah Manzumeleri [Copy Poems as a Literary Form in Turkish Islamic Manuscripts] // Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi. 2026. №10(1). Sf. 412-441. https://doi.org/10.32711/tiad.1828726 (in Tur)

Rukancı, 2018 – *Rukancı F.* Kültürel Mirasın Gelecek Kuşaklara aktarması ve Tanıtımında yazma eser kütüphaecilği [Manuscript librarianship in the transmission and promotion of cultural heritage to future generations] // Erdem: İnsan ve Toplum Bilgiler Dergisi. 2018. № 74. Sf. 108-109. (in Tur)

Sirek kitaptar…, 1926 – Sirek kitaptar, qolzhazbalar zhane ulttyq adebiet bolimi [Department of Rare Books, Manuscripts and National Literature] // [Elektrondyq resurs] URL http://library.kz/kz/bajlanystar/kitapkhana-rylymy/sirek-kezdesetin-kitaptar-olzhazbalar-zh-ne-ltty-debiet-b-limi.html (Qaralgan kuni: 02.03.2026) (in Kaz)

Turgut Turan, 2025 – *Turgut K., Turan N.* Türkiye'de yazma eserlerin sergüzeşti: kütüphaneler ve kurumsal dönüşümler [The story of manuscripts in Turkey: libraries and institutional transformations] // Yazmabilim: Yazma Eser Araştırmaları Dergisi. 2025. Cilt. 1. Sayı. 1. Sf. 187–254. – URL: https://dergipark.org.tr/tr/pub/yazmabilim/issue/94860/1792738 (in Tur)

Ülker, 2022 – *Ülker M.B.* Türkiye'de İhtisas Kütüphaneciliği Ve Veri Tabanları Hizmetleri: İSAM Kütüphanesi Örneği [Specialized Librarianship and Database Services in Turkey: The Case of İSAM Library] // Türkiye Sosyal Bilimler Sempozyumu. 2022. № 2. https://doi.org/10.55709/TSBSBildirilerDergisi.2.75 (Qaralgan kuni: 05.03.2026) (in Tur)

[1] **Монтанай Э.Ә.,** [2] **Морякова М.Т.,** [3] **Әбиденқызы А.Б.**

[1] Қожа Ахмет Ясауи атындағы ХҚТУ Еуразия ғылыми-зертеу институты, Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

[2] Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, Алматы, Қазақстан

[3] Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан

e-mail: [1]elmiramontanay@gmail.com, [2]malika-94kz@mail.ru , [3]ainurbai-67@mail.ru

ҚАЗАҚСТАН МЕН ТҮРКИЯДАҒЫ ҚОЛЖАЗБАТАНУ ҒЫЛЫМЫ: ТАРИХНАМАЛЫҚ ЖӘНЕ САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУ

Аңдатпа. Мақалада Қазақстан Республикасы мен Түркия Республикасындағы қолжазбатану ғылымының қалыптасуы мен даму тарихнамасы салыстырмалы-талдамалық тұрғыдан қарастырылады. Зерттеудің мақсаты екі елдегі қолжазба мұрасын зерттеу дәстүрлерінің тарихи дамуын анықтау, олардың институционалдық және әдіснамалық аспектілерін, қалыптасу ерекшеліктерін саралау, сондай-ақ Түркияның озық тәжірибесін Қазақстан жағдайында қолдану мүмкіндіктерін негіздеу. Бұл тұрғыда қолжазба мұрасын жүйелеу, цифрлік архив қалыптастыру және ғылыми сипаттау үдерісінің байланысы кешенді ғылыми мәселе ретінде қарастырылады. Зерттеу барысында салыстырмалы-тарихи, компаративистік тәсіл, жүйелі-құрылымдық талдау және кодикологиялық сараптама әдістері қолданылды. Сонымен қатар эмпирикалық дереккөз ретінде Түркияның жетекші қолжазба қорларына жасалған ғылыми іссапар материалдары пайдаланылып, олар Қазақстандағы қолжазба мұрасын зерттеу тәжірибесімен салыстырылды. Зерттеудің ғылыми жаңалығы Қазақстан мен Түркия қолжазба мұрасын ғылымының даму кезеңдерін жүйелі салыстыру арқылы оның институционалдық қалыптасу логикасын, ғылыми мектептер эволюциясын және қазіргі әдіснамалық бағдарларын кешенді түрде қарастырумен сипатталады. Зерттеу нәтижесінде екі елдегі қолжазбатану дәстүрінің тарихи қалыптасуында ортақ өркениеттік негіздермен қатар, институционалдық ұйымдасу және ғылыми жүйелеу тұрғысынан елеулі ерекшеліктер бар екендігі анықталды. Сонымен бірге қазіргі кезеңде цифрлік технологиялар ықпалымен қолжазба мұрасын зерттеудің жаңа парадигмалары қалыптасып келе жатқандығы айқындалды.

Алғыс: Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «Қазақстанның қолжазба мұрасы: реестрлеу, реставрациялау, ғылыми каталогтау, цифрландыру және кешенді кодикологиялық зерттеу» (ЖТН BR28712621) тақырыбындағы бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру ғылыми жобасын орындау аясында дайындалды.

Кілт сөздер: қолжазбатану, қолжазба мұрасы, тарихнама, салыстырмалы талдау, кодикология, цифрландыру, ғылыми каталогтау, Қазақстан, Түркия, жазба мәдениеті

[1] **Монтанай Э.Ә.** [2] **Морякова М.Т.** [3]**Абиденкызы А.Б.**

[1]Евразийский научно-исследовательский институт, Казахский национальный университет им. Аль-Фараби, Алматы, Казахстан

[2]Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова, Алматы, Казахстан

[3] Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, Алматы, Казахстан

e-mail: [1]elmiramontanay@gmail.com ,[2]malika-94kz@mail.ru , [3]ainurbai-67@mail.ru

КОДИКОЛОГИЯ В КАЗАХСТАНЕ И ТУРЦИИ: ИСТРОИОГРАФИЧЕСКИЙ И СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ

Аннотация. В статье рассматривается историография формирования и развития рукописной науки в Республике Казахстан и Республике Турция с сравнительно-аналитической точки зрения. Цель исследования – определить историческое развитие традиций изучения рукописного наследия в двух странах, проанализировать их институционально-методологические аспекты, особенности формирования, а также обосновать возможности применения передового опыта Турции в условиях Казахстана. В этом контексте связь между процессом систематизации рукописного наследия, формированием цифрового архива и научным описанием рассматривается как комплексная научная проблема. В ходе исследования использовались методы сравнительно-исторического, сравнительно-подходного, систематически-структурного анализа и кодикологического исследования. Кроме того, в качестве эмпирического источника использовались материалы научной поездки в ведущие рукописные фонды Турции, которые сравнивались с опытом изучения рукописного наследия в Казахстане. Научная новизна исследования

характеризуется всесторонним рассмотрением логики его институционального формирования, эволюции научных школ и современных методологических направлений посредством систематического сравнения этапов развития науки о рукописном наследии в Казахстане и Турции. Исследование показало, что, помимо общих цивилизационных основ, существуют значительные различия в историческом формировании рукописной традиции в двух странах с точки зрения институциональной организации и научной систематизации. Одновременно было выявлено, что под влиянием цифровых технологий формируются новые парадигмы изучения рукописного наследия.

Благодарность: Статья подготовлена в рамках реализации проекта программно-целевого финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «Рукописное наследие Казахстана: реестрирование, реставрация, научная каталогизация, оцифровка и комплексные кодикологические исследования» (ИРН BR28712621).

Ключевые слова: рукописи, рукописное наследие, историография, сравнительный анализ, кодикология, оцифровка, научная каталогизация, Казахстан, Турция, письменная культура

Information about authors:

Elmira A. Montanay – Eurasian Research Institute, PhD Senior lecturer of Al-Farabi Kazakh National University

Malika T. Moryakova – Senior Researcher of the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology

Abidenkyzy Ainur, PhD, Leading Researcher at the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies

Авторлар туралы мәлімет:

Монтанай Эльмира Әзімбайқызы – Еуразия ғылыми-зерттеу институтының зерттеушісі, Әл Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, PhD, аға оқытушысы

Морякова Малика Темирхановна – Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, аға ғылыми қызметкер, PhD

Әбиденқызы Айнұр, PhD, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының жетекші ғылыми қызметкері

Информация об авторах:

Монтанай Эльмира Әзімбайқызы, Евразийский научно-исследовательский институт, PhD, старший преподаватель, Казахский Национальный университет имени Аль-Фараби

Морякова Малика Темирхановна – Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова, старший научный сотрудник

Абиденкызы Айнур Бакытжановна – PhD, ведущий научный сотрудник Института востоковедения имени Р.Б. Сулейменова

Келіп түсті 10 ақпан 2026 жыл
Қабылданды 20 мамыр 2026 жыл

ҒТАМР 03.41.01 https://doi.org/ 10.63051/kos.2026.2.200

***[1]Тұрмахан Н.Ж.** **[2]Байгунаков Д.С.**
[1,2] Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
E-mail: [1] nurdau_99_99@mail.ru, [2] dosbol_bs@mail.ru

АНТИКАЛЫҚ АВТОРЛАР ЕҢБЕКТЕРІ ТАРИХИ ЖӘНЕ АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ІЗДЕНІСТЕР ТОҒЫСЫНДА (БАТЫС ҚАЗАҚСТАН МАТЕРИАЛДАРЫ БОЙЫНША)

Аңдатпа. Батыс Қазақстан өңірі ерте темір дәуірінде көшпелі мәдениеттің ірі ошағы мен маңызды миграциялық дәліз болғандығы белгілі. Осы жерде мекендеген ерте уақыттағы тұрғындар тарихын жазба деректері мен археологиялық мәлімет көздері негізінде зерттеу өзекті мәселе болып табылады.Мақаланың негізгі мақсаты – жазба деректері бойынша Батыс Қазақстан ерте темір дәуірі кезеңі бойынша талдау, археологиялық мәліметтермен салыстыра отырып жалпылау және жүйелеу. Зерттеу әдістері – тарихи принциптерге негізделген дәстүрлі археология, тарихнама мен деректану әдістері. Зерттеудің жаңалығы – антикалық авторлардың (Геродот, Страбон, Птолемей, Тацит, Марцеллин) қалдырған мәліметтер мен археологиялық, тарихнамалық зерттеулер (К.Ф. Смирнов, Д.А. Мачинский, А.С. Скрипкин, А.С. Балахванцев,М.Қ. Қадырбаев, Ғ.А.Кушаев және т.б.) бойынша салыстырмалы талдау жасалынды. Сонымен қатар, Батыс Қазақстан аумағындағы ерте көшпелі тайпалардың орналасу жері мен көші-қон жағдайлары жаңаша қарастырылды. Мақаланың міндеттеріне савроматтар мен исседондардың орналасу аумағын анықтау, дайлар мен аорстардың көші-қон процесстерін қарастырып, сармат тайпалық одақтың құрылуын нақтылау болып табылады. Жұмыстың зерттеу нәтижесінде Батыс Қазақстан даласында ерте темір дәуірінде тек жалғыз ғана тайпаның мекендеген жері емес, сонымен қатар оңтүстік пен батысқа қарай бағытталған ірі көші-қон процесстердің негізгі аумағы болғандығын жазбаша, тарихи және археологиялық мәліметтер көзі арқылы қарастырылды.

Алғыс: Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «Ватиканның және Батыс Еуропа елдерінің жаңа құнды материалдары бойынша Түркі әлемінің ерте және ортағасырлық тарихы мен мәдениеті» тақырыбындағы бағдарламалық-мақсатты қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында орындалды (жеке тіркеу нөмірі: BR24993132-ОТ-24)

Кілт сөздер: Батыс Қазақстан, ерте темір дәуірі, сарматтар, дайлар, жазба деректер, антикалық авторлар, тарихнама

Кіріспе

Қазақстан батыс аумағы ерте темір дәуірі кезеңінде көшпелі мәдениеттің ошақтарының бірі болғандығын Ватикан және Батыс Еуропа елдеріндегі авторлардың еңбектерінен, археологиялық материалдардан нақты көруге болады. Ғылыми әдебиеттерге қарағанда бұл аумақ б.д.д. VI–IVғғ. бастап ерте көшпелілер мәдениетінің қалыптасып дамуының алғашқы кезеңін қамтитын өңір болып саналады (Тұрмахан, Байгунаков, 2024). Аталып отырған аумақта бұл кезеңде ежелгі грек, ал кейіннен римдік тарихшылар мен географтар қолданған «сарматтар» жиынтық атауымен таныс көшпелілер мекен еткен. Зерттеушілердің пікірінше, сарматтар б.д.д. I мыңжылдықтан б.д. I мыңжылдығына дейін Еуразия даласында мекен еткен ірі тайпалық одақ болған (Таиров, 2023:133). Оны зерделеген мамандардың еңбектерінің арқасында бүгінгі күні археологиялық мәліметтер мен жазбаша деректердің нәтижесінде кең көлемді деректемелік қор да жинақталып отыр.

XX ғ. басында сармат мәдениеті археологиялық ескерткіштерінде зерттеу жұмыстары жүргізілу барысында олардың жазба деректердегі мәліметтері де қарастырыла бастады. Осы

орайда жазба деректер негізінде тарихи көрініс қайта жаңғырту мәселесі күн тәртібінде тұрды. Алғашқылардың бірі болып М.И. Ростовцев антикалық авторлардың соның ішінде эллиндік мәліметтерді өзінің еңбегінде бірінші бөлімінде жан-жақты талдап өткен болатын. Кейінгі зерттеушілер тарапынан сол кездері нақты қолдау болмағанымен, бұл еңбек жазба деректерге ғылыми талдау жүргізген бастапқы еңбек болып саналады (Ростовцев, 1925). Автор барлық антикалық ақпараттар легін жүйелендіруге, оларды бір ізге түсіруге ұмтылған еді. Осыдан кейінгі жарыққа шыққан еңбектерде антикалық авторлардың деректемелік мәліметтері көбіне шашыраңқы сипатта болып, мамандардың басым бөлігі жекелеген мәселелерге ғана тоқталып кетіп жатты.

Уақыт өте келе антикалық авторлар мәліметтерін өз кезегінде кәсіби тарихшылар мен лингвист-мамандар аудармасын жасап, алынған мәліметтердің қолдану аясын кеңейткен болатын. Осы орайда антикалық деректерді ең алғашқы аудармасын жасау В.В. Латышевтың есімімен байланысты деуге болады (Латышев, 1993). Оның аудармасын көптеген уақыт бойы тарихшы ғалымдар кеңінен қолданып келді. Кейін Г.А. Страновский (Страбон, 1964; Геродот, 1972), Ю. Кулаковский (Марцеллин, 1994) және т.б. зерттеушілердің аудармалары алғашқы антикалық деректерді жан-жақты талдауға септігін тигізген болатын. Олардың еңбектері басқаларына қарағанда толыққандылығымен сипатталынады.

Десе де жаңа зерттеулер легі XX ғ. екінші жартысынан өз бастауын алды. Әсіресе Қазақстан батыс өңірін мекендеген савроматтар, сарматтар жайлы деректемелік қор саралана бастады. Мәселен, алғашқылардың бірі болып сарматтарға байланысты зерттеулерді Д.А. Мачинский жүргізген еді (Мачинский, 1971; 1974). Ол жазба деректердің негізінде ерте темір дәуірі көшпелі тайпалары Еуразияның этникалық картасын өзгертуге тырысқан, антикалық әлеммен жақын байланыста болған деп көрсетеді. Археологиялық және жазбаша деректер негізінде Б.Н. Граков (Граков, 1947), К.Ф. Смирнов (Смирнов, 1964; 1984), В.П. Шилов (Шилов, 1975) өзінің еңбектерінде сарматтардың шығу-тегі мен этникалық құрамдарына байланысты алғашқылардың бірі болып сүбелі пікірлерін білдірді. Мұндай ізденістер ғылыми айналымға жаңа концептуалдық ойлардың қалыптасуына жол ашқан еді.

Кейінірек Батыс Қазақстан аумағын мекендеген тұрғындар жайында отандық мамандардың зерттеулері шыға бастады. Олардың басым бөлігі археологиялық мәліметтер негізінде өрбітілген ғылыми негізі жоғары басылымдар деуге болады. Жаңадан жинақталған археологиялық мағлұматтар ерте темір дәуіріндегі еліміздің батыс өңірі жайында жаңаша пікірлердің қалыптасуына себепкер болды да, аймақтағы байырғы тұрғындардың заттай және рухани мәдениетін кеңінен өрбітуге мүмкіндік берген еді. Мәселен, М.Қ. Қадырбаев (Кадырбаев, Курманкулов, 1976), Ғ.А. Кушаев (Кушаев, 1993), С.Ю. Гуцалов (Гуцалов, 2004) және т.б. археолог-мамандар осы мәселемен айналысып, деректік қордың кеңеюіне ықпал етті.

Жазба деректер мен археологиялық деректер негізінде талдаулар нәтижесі зерттеушілер тарапынан әртүрлі көзқарастардың қалыптасуына әкеліп соқты. Әртүрлі көзқарастардың орын алынуын батыс өңірлердің археологиялық тұрғыдан әлі толыққанды зерттеліне қоймағандығынан да хабардар етеді. Батыс Қазақстан аумағында жазба деректер негізінде ерте темір дәуірі кезеңінде мекен еткен тұрғындар бойынша мәліметтер археологиялық деректермен салыстырылып талдану нәтижесінде осылайша әртүрлі қорытындылар жасалынды. Олардың барлығы зерттеу жұмыстарын қажет етеді. Осыған байланысты мақалада Батыс Қазақстан ерте темір дәуірі кезеңі бойынша жазба деректер мен зерттеуші мамандардың сол бойынша тұжырымдары мен көзқарастары қарастырылады. Сол себепті зерттеудің негізгі мақсаты жазба деректері бойынша Батыс Қазақстан ерте темір дәуірі кезеңі бойынша тарихнамалық талдау жүргізіп, антикалық авторлар мен тарихшы, археолог мамандардың нақты тұжырымдары мен көзқарастарын жалпылау және жүйелеу болып табылады.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Мақаланы жазу барысында дәстүрлі археология, тарихнама мен деректану ғылым салаларында қолданылатын әдіс-тәсілдер қолданылды. Және де мақала тарих саласында қолданылатын принциптерге негізделген. Зерттеушілер тарапынан жазба деректердің талдануы дискуссиялық сипатта болғандығын ескеретін болсақ, бұл мәселе толық шешімін таппағандығын көрсетеді. Осының негізінде тарихнамалық талдаулар жүргізіліп, мақала жазу барысында жалпы ғылыми әдістер, соның ішінде талдау, жалпылау және жүйелеу, синтез әдістері кеңінен қолданылып отырды. Әсіресе тарихи-салыстырмалы әдіс негізінде жазба деректемелерінің өзара үйлесімділігі, заттай мәдениеттердің өзара байланысы сараланды.

Ең алдымен мақалада антикалық авторлардың Батыс Қазақстан ерте темір дәуіріне байланысты қалдырған мәліметтері дереккөзі ретінде таразыланды. Айта кету керек, еліміздің батыс өңірі ерте темір дәуірі тұрғындары бойынша біршама ақпараттар болғанымен, олардың басым бөлігі тек үзінді есебінде жүйесіз беріліп отырады. Сол себепті мақала жазу барысында негізгі кең ақпараттар берген антикалық авторлардың мәліметтеріне сүйеніп, деректанулық тұрғыдан олардың шығармаларына кеңінен назар аударылды. Бұл ең бірінші кезекте Геродот, содан соң Страбон, Тацит және т.б. авторлардың еңбектері. Сол себепті мақалада тақырыпқа сай көп мәліметтер қалдырған авторлардың еңбектері деректанулық тұрғыда кеңінен қарастырылып, негізгі тұжырымдары мен ойларына сипаттама жасалынды, сыныптамасы айғақталды. Бұл ретте деректанулық талдауға ғана басымдық беріліп қана қойған жоқ, сонымен қатар дереккөзінің ішкі және сыртқы сынына, сандық, мәтіндік, формулярлық, ретроспективті талдауларына да кеңінен ден қойылды.

Антикалық авторлар мәліметтерін қолдану барысында географиялық, топонимикалық және т.б. мәліметтері бойынша модельдеу, визуализациялау, картографиялық, статистикалық, т.б. талдауларға ерекше мән берілді. Мұндай пәнаралық әдістер көбіне жазбаша мәтін мен археологиялық деректерді өзара қабыстырып талдау жүргізген зерттеушілердің негізгі ойлары және тұжырымдарын саралауда кеңінен қолданылды.

Сондай-ақ мақала тақырыбына байланысты отандық және шетелдік авторлардың жазба деректеріне байланысты ғылыми монографиялары, мақалалары мен аударма кітаптарында қолданылған жалпығылыми әдістер кешені негізге алынды. Олар өркениеттілік, пәнаралық принциптер негізінде жүзеге асырылды. Тарихнамалық тұрғыдан алғанда дереккөздерді екі топқа бөлініпп қарастырылды. Біріншісі, зерттеу нысанына байланысты антикалық авторлардың негізгі мәліметтері. Ал екінші топта, жазба деректер мен археологиялық мәліметтер негізінде жүргізілген ғалымдардың зерттеулері болып табылады. Бұлардың барлығын өзара байланыстыра зерделеудің өзегі тарихнамалық талдаудың методологиялық регулятивтері болғандығын да айта кеткен абзал.

Талқылау

Жоғарыда аталып өткен жазбаша деректер бойынша бірнеше ғалымдар ғылыми талдаулар жүргізген болатын. Олар әрбір тарихи мәліметті ішкі және сыртқы сыннан өткізіп, тарихи шынайылылығын анықтауға ұмтылды. Мысалы, М.И. Ростовцев алғашқылардың бірі болып оңтүстік Орал аумағындағы көшпенділерді Европалық скифтермен және оңтүстік Сібірмен шығу-тектерін байланыстырған. Зерттеуші антикалық деректерде Страбон, Геродот, Полиней, Псевдо-Скимн және т.б. адамдардың еңбектеріне талдау жүргізген болатын. Ол аталған антикалық деректердегі Сарматия, сирмат, сармат атаулары зерттеушінің пікірінше бір тайпаға қолданылған деген болжам жасады (Ростовцев, 1925). Мұның өзі сарматтарға қатысты терминологиялық алшақтықтарды жойып, бір ізге түсіруге жол ашты.

Белгілі зерттеуші Б.Н. Граков Геродоттың савроматтар жайында сипаттамасы негізінде төменгі Волга маңы мен Оңтүстік Орал маңы аумағында б.д.д. I мыңжылдықта савроматтар

мекендеп, кейін оларды сарматтар алмастырған деген тұжырым жасады. Мұндай көзқарас әлі күнге дейін отандық және шетелдік тарихнамада кеңінен үстемдік құрып келеді. Жазбаша деректемелерді талдауды кейіннен К.Ф. Смирнов қарқынды дамытып, савроматтардың археологиялық ескерткіштеріндегі ерекшеліктерді жіктеп көрсетуге талпынды, савромат-сармат нысандарының арасынан белгілі бір топты бөліп қарастыруға ұмтылды. Зерттеуші Самара-Орал мен Төменгі Еділде орналасқан савроматтардың ескерткіштерінде екі түрлі ірі тайпалық одақ болғандығын атап өтті. Және де ғалым олардың этникалық құрылымдары бөлек деген қорытынды жасады. Кейін Оңтүстік Орал маңында прохоров мәдениетінің өкілдерін алмастырған тұрғындарды «протоаорстар» деп атады (Граков, 1947: 83). Алайда мұндай гипотеза басқа зерттеушілер тарапынан біршама сынға ұшырады. Алғашқыда Д.А. Мачинский (Мачинский, 1972), кейінірек В.П. Шилов (Шилов, 1975), т.б. жазбаша деректерге өзіндік талдау жүргізе отырып Оңтүстік Орал маңында скиф дәуірінде исседондықтар мекендеген деген пікір айтты.

Өз кезегінде Д.А. Мачинский Геродоттың жазбаларын негізге ала отырып, оның жүріп өткен қозғалыс бағытына аса назар аударды. Осының негізінде Д.А. Мачинский б.д.д V ғ. ортасында исседондарды Орал жотасының оңтүстік және оңтүстік-батысқа қарай Орал өзені аумағына орналастыру керектігін атап өтті. Бүкіл жазбаша материалдарды саралай келе ғалым исседондар б.д.д. IV - б.д. I ғ. аралығында нақты бір деректерде кездеспейді деген қорытынды жасады. Жазба деректердегі б.д.д. IV ғ. аяғы мен б.д.д. III ғ. басы Еуразия даласы мен орманды-дала аумақтарында өзерістер кезеңі болғандығын зерттеуші жоққа шығара қоймады (Мачинский, 1971: 41). Ғалым жазбаша мәтіндер мен археологиялық материалдарды өзара қабыстырып, осындай тұжырымдар мен пайымдар жасаған еді.

Кейінірек жоғарыда айтып өткен ғалымның ойы Ғ.А. Кушаев тараптынан қолдау тапты. Дегенмен зерттеуші Танаистен Оралдың арғы жағына дейінгі аумақты савроматтар мекендеді деген оймен келіспей, далалық Орал маңында исседондардың мекендегенін атап өтті. Ол антикалық деректер мен археологиялық мәліметтер негізінде далалық Орал маңында б.д.д. VII-V ғғ. исседондар, ал б.д.д. IV ғ. - б.д. VI ғ. сарматтар мекендеді деген қорытындыға келді (Кушаев, 1993: 59). Ал Орал маңында орналасқан б.д.д. VII-V ғғ. «савроматтар» ескерткіштері Орталық Қазақстандағы тасмола мәдениеті «исседондар» ескерткіштерінен айырмашылығы бар деген қорытынды жасады. Олардың тек қыш құмырасы, ат әбзелдері, қолданбалы өнер заттарымен ұқсастықтары байқалатындығын тілге тиек етті.

Осы орайда археолог М.Қ. Қадырбаевтың тасмола мәдениеті мен далалық Орал маңы археологиялық ескерткіштерімен өзара байланысы болғандығын атап өткен жөн (Кадырбаев, 1984: 92). Яғни, қазіргі батыс өңір мен бүгінгі Орталық Қазақстан аймақтарын ерте темір дәуірінде өзара туыстас, өмір салты мен тұрмыс-тіршілігі ұқсас халықтар мекендегендігі археологиялық материалдар негізінде нақты тұжырымдалған еді.

Уақыт өте келе кейінгі зерттеулерінде К.Ф. Смирнов өзінің идеясын қайта қарап бірнеше өзгерістер енгізген болатын. Мысалыға ол савроматтардың Самара-Орал ауданының тек солтүстік-шығыс жағында ғана исседондықтар мекендеуі мүмкін екендігін айтып өтті. Оның айтып отырған аймағы қазіргі Орал (Жайық) өзенің жоғарғы жағы болып табылады. Бұл болжам олардың жерлеу ғұрыптық және материалдық мәдениеті негізінде айтылған еді (Смирнов, 1977: 131-134). К.Ф.Смирновтың ендігі кезекте өз ойларын археологиялық материалдар негізінде өрбіткендігі байқалады.

Сарматтардан басқа ежелгі халықтардың осындай географиялық ареалын көрсету бойынша пікірлер де зерттеушілер тарапынан айтылды. Әсіресе дайлар жайлы бірнеше пікірлер бар. Айталық, К.Ф. Смирнов географиялық атауларды талдау барысында Орал өзенін Даик (қазақша Жайық) деген атаумен антикалық авторлардың қолданылуында болғандығын нақты аңғарған болатын (Смирнов, 1977: 136). Олардың орналасуына байланысты келесі кезекте А.С. Скрипкин археологиялық және жазбаша деректерге талдау жүргізе білді. Зерттеуші дайлар б.д.д. IV ғасырда Оңтүстік Орал маңында өз бақылауларын

жүргізуі мүмкін деген болжамға келді. Аталып отырған тайпаның маусымдық көші-қондары Каспий маңы ойпаты мен Арал өңіріне дейін жеткен деген ойды да айтты. Сонымен қатар, дайлардың бір бөлігі әртүрлі уақыттарда Орталық Азияның басқа да аймақтарында бақылау жүргізіп немесе оларды иеленуі мүмкін болғандығын атап өтті (Скрипкин, 2017: 44-46). Мұның өзі белгілі бір уақыттарда аталып отырған тайпаның саяси күшке айналып, белгілі бір территорияларды игергендігін аңғартады.

Сонымен қатар, А.С. Скрипкин өзінің кейінгі зерттеулерінде савромат кезеңіне жататын Оңтүстік Орал ескерткіштері мен жазба деректеріндегі сәйкестіктің болмауын атап өтті. Яғни толыққанды ол аумақта исседондықтардың болуына күмәнмен қарады. Мысалы, исседондар жайында алғашқы мәліметтер б.д.д. VII ғ. кездеседі, ал савромат кезеңіне сәйкес ескерткіштер б.д.д. VI ғ. екінші жартысынан бастап кездесетініне назар аударды.

Өзінің соңғы еңбектерінде ғалым жазба деректемелеріндегі «сармат» этнонимі жайында айтып өткен болатын. Теофрат, Антигон, Калимах және т.б. антикалық авторлардың «Сарматия» деген аумағын талдай келіп, сарматтардың б.д.д. III ғ. басы немесе б.д.д. II ғ. ортасынан бастап осында тіршілік еткен деген болжам айтты. Олар Дон өзені шығыс бетінде орналасып, Еділ-Жайық далаларына дейінгі аумаққа қоныстанды деп көрсетті. Айта кететін бір жайт, бұл аймақтарда ерте сармат (прохоров) мәдениетін қалдырған сарматтық тайпалар кеңінен таралған болатын. Ерте сармат мәдениетінің белгілері біздің дәуірімізге дейінгі уақытқа шейін сақталып келген. Зерттеуші дәл осы уақытта аталған территорияда сарматтар бастаған көшпелі тайпалық бірлестік құрылады деген қорытынды жасады (Скрипкин, 2021: 89). Мұның өзі сарматтардың негізгі өзегі болған аймақты нақты көрсетеді.

Автор сонымен қатар, б.д.д. II ғ. бірінші жартысы немесе ортасында миграциялық процесстер нәтижесінде Оңтүстік Орал маңынан бастап Днепр өзеніне дейінгі аралықта жаңа тайпалар: аорс, сирак, роксолан, кейінірек – языги, аландар пайда болғандығын атап өтті. Ол жазба деректерде сармат кей жерде савромат атауымен берілген деген пайым жасады. Сармат тайпалық одағының құрылуы нақты емес болғандықтан, ғалым олардың толыққанды құрылуын б.д.д. IV-III ғғ. немесе б.д.д. III ғ. басында орын алған деп санады. Бір шетінен бұл уақыт сармат атауымен белгілі көшпелі одақтың болған кезі болып табылады. Антикалық авторлар оларды савроматтар деп атай берген, себебі, олардың көзқарасында олар сол аумақта мекендеген түбі бір халық болған (Скрипкин, 2021: 90). Зерттеуші алғашқылардың бірі болып савроматтар мен сарматтардың бір этнос екендігін дәлелдеуге тырысты.

Келесі бір зерттеуші А.С. Балахванцев жазба деректер негізінде дахтардың орналасуына байланысты өзіндік пікірін ұсынды. Ғалым А. Македонский уақытындағы Орталық Азия аумағындағы дахтардың мекен етуі ықтимал өңірлерді атап, оларды белгілі бір археологиялық ескерткіштер тобымен байланыстырып көрді. Оның пікірінше: Бұхара Соғдысы, Хорезм және Атрек өзені орта ағысы дахтардың сол жағалауындағы шеткі өңірлері болып табылады. Автор сол аумақтарда археологиялық тұрғыдан ортақ белгілері бар катакомбалы қорған асты жерлеу орындарының болуы негізінде осындай қорытындыға келген еді.

Одан басқа да археологиялық нысандарға назар аударды. Мәселен, Соғды мен Оңтүстік Арал маңында катакомбалардан бөлек, жанама қабір шұңқыры және адам басын оңтүстікке қаратып жерлеу дәстүріне назар аударды. Бұл дәстүрдегі археологиялық ескерткіштер Орталық Азия аумағында б.д.д. IV ғасырда пайда болғандығын атап өтті. Автор Оңтүстік Орал маңы прохоров мәдениеті мен Орталық Азия дахтарының жерлеу ғұрыптары мен материалдық мәдениеттері ұқсас екендігін өзара тарихи-салыстырмалы талдаулар нәтижесінде нақты көрсетті. Осындай ұқсастықтардың болуын тілге тиек ете отырып, Оңтүстік Орал аумағындағы прохоровтықтар оңтүстікке қарай жылжып Орталық Азияға көшіп барған деген қорытынды жасады. Бұл көші-қон процессі б.д.д. IV ғасырда орын алуы

мүмкін деп тұжырымдады (Балахванцев, 2005: 64-67). Өйткені зерттелінген археологиялық нысандар материалдары осы мерзімге сәйкес болған-ды.

Кейінгі зерттеулерінде А.С. Балахванцев осы мәселелерді қарқынды түрде қарастыра түседі. Зерттеуші дахтардың Орталық Азияда тарихындағы ерекше орын алғандығын атап өтеді де, олардың орналасуына байланысты бірнеше тұжырымдар жасайды. Автор бұрынғы ойларын толықтырып ендігі кезекте дахтардың Хорезмнің солүстік аумағында, Бұхара мен Самарқандық Соғды мен Атрек өзендері аумағында б.д.д. IV-II ғғ. орналасқанын нақтыфлап кетті. Олардың жерлеу ғұрыпында жекелеген обаларда катакомбалы, жанама немесе топырақты щұңқырда жерленіп, басы оңтүстікке қаратылуына ерекше мән берді. Қабір шұңқырынан алынатын қару-жарақтар, қола айналар мен ғұрыптық заттарды негізгі маркер есебінде көрсетіп, заттық мәдениетін жіктеп шықты. Жалпылама түде оның ойын былай қорытындылауға болады: дахтардың алғашқы миграциясы Оңтүстік Оралдағы Оркс өзенінен бастау алып (Ново-Кумакский қорымы негізінде), оңтүстікке қарай жылжып отырған, олардың қоныс аударуы стратегиялық маңызға ие болған және де Хорезм мен Соғды жерлеріне орналасуы келешектегі саяси маңызды аумақты иемденуге деген талпынысын көрсетеді (Балахванцев 2016: 15-16). Сайып келгенде, саяси гегемонияға деген ұмтылыс дах мәдениетінің Орталық Азия аудандарына кеңінен таралуына жол ашты деуге болады.

Шығыстанушы И.В. Пьянков Орталық Азияның этникалық тарихы бойынша жазбаша деректермен жұмыс жасаған белгілі мамандардың бірі болып саналады. Ол антикалық авторлардың еңбектері негізінде Орталық Азия аумағында тіршілік еткен бірнеше халықтардың мекендеген аймақтарын зерделеп, сүбелі қорытындылар жасаған ғалым болып табылады. Дайлардың (дах) орналасуы бойынша қызықты пайымдар жасаған шығыстанушы Меотиданы (Азов теңізі) Арал теңізі деп те таныды да, дайлардың бір тобы оңтүстікке қарай жылжып, кейінірек Парфияның негізін қалағанын атап кетті. Бұл миграциялық үдеріс б.д.д. III ғ. ортасында Парфияның негізін қалаған Аршакидттер әулетімен байланыстырылды. Шығыстанушы пікірінше дайлардың екінші тобы б.д.д. II ғ. ортасында батысқа қарай жылжып Каспий теңізінен Төменгі Танаис (Дон) өзені аралығына дейін жетеді. И.В. Пьянков оларды аорстардың тобы деп атаған. Зерттеушің айтуынша ол жанама және катакомбалы жерлеу мен адам қаңқасы басы оңтүстікке бағытталуымен байланыстырған. Ол қытай жазбалары мен Птолемейдің мәліметі негізінде б.д.д. III-II ғғ. аралығында аорстар Батыс Арал маңынан бастап Орал (Жайық) өзеніне дейінгі аумақта мекендеді деген қорытындыға келді. Сонымен қатар, И.В. Пьянков айтуынша аорстар мен дахтар бір орталықтан шыққан, бірақ кейін жан-жаққа көшкен тайпалар деп болжам жасады (Пьянков, 2004: 214-217). Бірнеше деректемелерді тереңінен талдап, қисынды пайымдаулар жасаған шығыстанушы И.В. Пьянков ойлары өзінің нақтылығымен, фактологиялық дәлелдемелерінің қуаттылығымен сипатталынады.

Археолог В.П. Шилов та антикалық авторлар мен археологиялық мәліметтерді ұштастыра білген мамандардың бірі болып табылады. Ол көптеген тарихи сауалдарға қатысты археологиялық және жазбаша деректер негізінде салыстырмалы талдаулар жүргізген мамандардың бірі саналады. Әсіресе ол Төменгі Волга маңы мен Оңтүстік Орал маңына ерекше мән берді. Оның пайымдауынша: аталған екі аумақта иран тілді туысқан тайпалар тіршілік еткенімен олар екі түрлі саяси одақта өмір сүрген. Волга-Дон даласында Геродот айтқан савроматтар тайпасы тіршілік еткен, олардың арасында жоғарғы аорс, жоғарғы сирак пен қарапайым аорс және сирак сармат тайпалары бар. Ал Оңтүстік Орал маңында исседондар ұрпақтары мекендеген. Сонымен қатар, зерттеуші бұл аумақта аорс пен сиpактар өмір сүрмеген деген қорытындыға келді (Шилов, 1975: 135). Екі аумақтың жерлеу ғұрыптарының ұқсастығын ғалым исседондардың кішігірім тобы Волга-Дон даласына келіп жергілікті түрғындармен араласуымен байланыстырды. Яғни, ерте темір дәуіріндегі миграциялық үдерістер аталған өңірлердегі тайпалардың тағдырында елеулі орын алған деуге болады.

Тарихшы әрі археолог Н.Е. Берлизов сарматтар мен Орталық Азияның байланысы жайында өзіндік пікірін ұсынды. Ең ерте уақыттардағы ескерткіштер Ағыншы, Қасқажол және де жерлеу-ғұрыптық Бәйте ескерткіштері деп қарастырды. Автордың пайымдауынша: ерте сармат мәдениеті Хорезмнің сол жағалауы мен Арал маңында б.д.д. IV ғ. бастап кездеседі. Зерттеуші Кіші Кир мен Артаксеркс II арасындағы б.д.д. V-IV ғғ. әскери қақтығыста сарматтар жалдамалы әскер қатарында болғандығы жайында пікір айтты, олардың заттық кешендеріне Орал маңы археологиялық ескерткіштеріндегі табылған бұйымдарды жатқызып, оны негізгі дәлел ретінде ұсынды. Сонымен қатар, б.д.д. III ғ. Азияның далалық аумағында демографиялық өсім болуына байланысты аталған этностың бір тобы оңтүстікке қарай жылжығандығын айтты. Ол дай-апарн тайпасы Арсактың бастауымен Парфияны жаулап алып, жаңа династия құрған деген қорытындыны қолдады. Солтүстік Бактрияда б.д.д. II-I ғғ. кейінгі прохоровтық кезеңге жататын қанжарлар, айналар мен тоғалар анықталды. Антикалық авторлардың мәліметтеріне сүйене отырып аталған аумақта аси сарматтары мекендегендігін, ал тохарлардың (юэчжи) мұнда тіршілік етуі неғыбайыл екендігін дәйектеді (Берлизов, 2014: 37-38). Зерттеушінің пайымдамалары археологиялық және жазбаша дереккөздерімен толықтай қабысады деуге болады.

Соңғы жылдары шыққан кейбір зерттеулерде де біршама тың ойлар айтылып келеді. Мысалы, Р.Х. Сулейманов дахтар мен сарматтардың көші-қон жолдарына талдау жүргізіп, бұрын айтылған ой-пікірлерді бір ізге түсірді. Зерттеушінің айтуы бойынша миграциялық үдерістер кезінде бірнеше мәдени өзгерістер орын алып отырған. Ғалым тарапынан айтылған қызықты мысалдардың бірі – дахтардың мәдениетінде орталық орынды алатын «Аждара» айдаһары. Және де ол аталған бейнеге қатысты мифология Арал-Каспий аумағынан Қара теңіз маңының батыс аумағына дейінгі аралықта таралған деген пікірді айтады. Орталық Азия мен Оңтүстік Орал маңында үлкен дахтар мен сарматтардың мәдениеті орнығып, олардан қалған архитектура, нумизматика және мифология сынды тарихи-мәдени мұралар мұнда үлкен мәдениет ошағы болғандығын айғақтайды деп қорытындылайды (Сулейманов, 2021: 73).

Сайып келгенде, антикалық жазбаша ескерткіштер мен археологиялық мәліметтерді өзара байланыстырған ғылыми тұрғыдағы зерделеу жұмыстары өзінің оң нәтижесін берді деуге болады. Екі қомақты деректемелік қор бірін-бірі толықтырды, бұрын белгісіз болып келген бірқатар жайттарды нақтылады және келешекте зерттелінуі тиіс ғылыми көкжиектерді де айқындап отыр. Келешектегі ізденістерде пәнаралық зерттеу жұмыстарына ерекше мән беріліп, бірқатар ғылым салаларының (генетика, палеоантропология, т.б.) мәліметтерін де ғылыми айналымға тартқан абзал деген ойдамыз.

Зерттеу нәтижелері

Антикалық кезең авторларының ерте темір дәуіріндегі (бүгінгі Батыс Қазақстан аймағындағы) тұрғындарына байланысты деректемелері үзік-жарық немесе көбіне үзінді түріндегі қысқаша ақпараттар легінен тұрады. Алайда әртүрлі кезеңде өмір сүрген авторлар өз шығармаларында қазіргі Қазақстанның батыс өңірін жайлаған сарматтар дәуірі немесе сармат кезеңі бойынша бірнеше құнды мәліметтер қалдырғандығы әлемдік және отандық тарихнамада айтылып келеді. Сарматтар туралы өз шығармаларында мәлімет қалдырған авторлар қатарына Геродот, Страбон, Птолемей, Тацит, Марцеллин және т.б. антикалық ғұламаларды жатқызуға болады. Осы орайда олардың еңбектеріне шолу жасай отырып, негізгі келтірген мәліметтеріне азды-кемді тоқталып кеткен ләзім.

Мәселен, географиялық Сарматия атауы ертеректе б.д.д. IV-III ғғ. немесе III ғ. басында жазылған Теофрасттың еңбегінде кездеседі. Оның мәліметтерінің негізінде Сарматия Скифиямен көршілес жатқан. Екеуі бір деңгейлес аумақ ретіндегі мәлімет ретінде қолданылған. Бірақ та нақты Сарматияның орналасу жері жайында мәлімет қалдырмаған

(Скрипкин, 2017: 172). Оның шығармасы кейіннен басқа авторлар еңбектерінде біртіндеп толға түскенін де байқаймыз.

Мысалы, алғашқылардың бірі болып Геродот сарматтардың орналасуына байланысты мәлімдеме жасады. Оның «Тарих» атты еңбегінің Төртінші кітабында Скифияның шығыс шекарасына жақын аумақтарды мекен еткен деген біршама нақтырақ дерек келтіреді. Танаис (Дон) өзені арғы жағында Скифия аяқталған соң, сарматтардың жері басталатынын атап өтті. Олардың аумағы он бес күнге солтүстікке созылып, ешқандай ағаш өспейді деп сипаттама келтірді (Геродот, 1972: 192). Геродот еңбегіндегі ағаш өспейді деген мағынаның шөлейтті аймақты аудандарды, далалық өңірлерді меңзейтіндігі анық.

Мұны Страбон да жанама түрде қолдайды. Оның шығармасында Танаис өзені арғы жағындағы жерлер суық және шөлейтті болғандықтан толық белгілі емес деп көрсетіледі (Страбон, 1972: 96).

Сонымен қатар Геродот өз кезегінде Солтүстік Қара теңіз аумағынан исседондар жеріне дейінгі сауда жолын сипаттай отырып, олардың көршілес халықтармен шекарасын айқындады. Геродоттың мәліметі бойынша исседондар батысқа қарай биік таулардың етегінде орналасып, скифтердің сауда жолының соңғы аймағы деп көрсетіледі. Исседондарды скифтерше киінетін, ерекше тілде сөйлейтін скиф әлемінің бөлігі ретінде қарастырған. Орналасқан аумағына қарай қазіргі зерттеушілер Орал тауларына іргелес жатқан далалық аймақтарда мекендеген деген тұжырымды айтты (Геродот, 1972: 193). Исседондықтардың географиялық орналасуына қатысты пікірде Геродот тағы бір маңызды мәлімет келтіреді. Массагеттер Аракс (Әмудария) өзені бойында исседондарға қарама-қарсы, шығысқа қарай күннің шығыс бағытында өмір сүреді деп көрсеткен.

Атақты географ Страбонның тағы бір мәліметінде дайлар жайлы егжей-тегжейлі сипаттама келтіріледі. Ол солтүстік Азияны екі бөлікке бөліп қарастырып, біріншісін Танаис өзені (Дон) мен Каспий (Гиркан) теңізі аралығы деп көрсетеді. Бұл аралықтарда Страбонның айтуынша скифтер немесе сарматтар мекендеген. Ол Азияның екінші бөлігінде көшпелі дай-парндар орналасқанын да атап өтті. Дайлар мен Гиркан аумағы арасында үлкен шөлді аумақ жатқанын айтады. Дайлардың бір бөлігі Парфияға шабуылы кезінде үлкен шөлді аумақты кесіп өткен деген мағлұматты да айтып кеткен (Страбон, 1964: 474).

Дайларды Страбон жалпылама шығыс скифтер тобына жатқызады. Олардың сан жағынан көптігін атап өтіп, Каспий теңізінен бастап дайлардың мекені басталады деген қорытынды жасады. Сонымен қатар, олардың шығыс жағында массагеттер мен сақтар мекендегенін айтты.

Әлемдік тарихта дай-парнның құрамынан Парфияда билік етуші әулеттің негізін салған Арсак шыққан деген болжам жасады. Дай-парндар Парфияны жаулап алған кезде Страбон оларды Меотида маңында тұратын ксанфийлер немесе парийлер деп аталатын дайлардан шыққан қоныс аударушылар деп сипаттайды. Алайда, бұл пікірдің көпшілікке танымал емес екендігін де атап өткен (Страбон, 1964: 371).

Осы аумақ жайында Страбоннан кейін Птолемейдің еңбектерінен кездестіреміз. Сарматтардың Азиялық бөлігі бойынша мәліметтерді ол саударгерлердің жол жазбасынан алған деген пікір бар. Волга өзенінен бөлек, Птолемей солтүстік Каспий маңындағы бірнеше өзендер жайлы мәліметтер береді. Әсіресе Орал (Даиск) өзені мен оның жанында орналасқан кіші өзендер жайлы айтып өтеді (Гаркавец, 2005: 340).

Антикалық авторларды қызықтырған тағы да бір мәселелердің бірі мұндағы халықтардың ғұмыры мен күнедікті қаракеті болды. Қазіргі Батыс Қазақстан аумағында ерте темір дәуірінде тіршілік еткен көптеген халықтар олардың назарына ілігіп отырды. Мысалы жоғарыда есімі аталған географ Страбон роксолан және басқа сармат көшпелі тайпалары киізбен қапталған өгіздер сүйрейтін арбада тұрып, ет пен сүт беретін ірі қара малдың табындарын ұстады деген мәлімет келтіреді. Сонымен қатар автор олар көбіне етпен қоректеніп, жылқы еті мен қышқыл немесе балғын жылқы сүтін пайдаланған деп көрсетеді

де, олардың жайылымдағы табындардың соңынан еріп, жаңа жайылым жерлерге қоныс аударып отырғандығын баяндайды. Страбон сарматтардың мезгілдік миграциясына ерекше назар аудара білді. Ол сарматтар қыста Азов теңізіне, ал жазда далалық жазық аудандарға көшіп отырады деген мәлімет келтіреді (Страбон, 1964: 373). Яғни, антикалық автор сарматтар отырықшы өмір салтын құптамай көшпелі өмір салтына машықтанғанын атап өтті. Көшпеліліктегі мезгілдік миграцияны зерттеу ісінде Страбонның қалдырған мәліметтері өте құнды деп бағалауға болады.

Сармат және өзге де халықтардың тыныс-тіршілігі басқа авторлардың шығармаларында кездеседі. Алайда көпшілігі олардың көшіп-қонып жүргендігімен ғана шектеледі.

Антикалық және одан кейінгі дәуірдегі авторларды шекаралық аймақтар, көне халықтар орналасқан ендіктер, белгілі бір географиялық нысандар мен түрлі этностардың жай-күйі, т.б. мәселелер де қызықтырды. Мысалы, атақты Птолемей Азия бөлігінде орналасқан сарматтардың шекарасын шығысында Каспий теңізі батыс жағалауы мен Еділ өзенімен өтетінін атап өтті. Азиялық Сарматияның шығыс бөлігін сипаттауда ол 85-45 градус ендіктегі иінге дейін созылып, одан әрі меридиан сызығымен солтүстікке белгісіз жаққа дейін жалғасқан деген пікір айтады. Дегенмен, Птолемейдің жазбаларына сүйенсек, Азия Сарматиясының шығыс шекарасы толығымен Еділді бойлап өткен: алдымен өзеннің төменгі ағысымен, содан кейін өзеннен белгілі бір қашықтықта меридиан бойымен солтүстікке қарай созылып жатыр. Ал Жайық (Даик) өзені азиялық сарматтар аумағына кірмеген. Птолемей Азия Сарматиясының шығыс шекарасынан әрі қарай Скифияны орналастырған. Страбон да Азияның екінші бөлігінде, яғни бұғаз бен Каспий теңізінен шығысқа қарай «шығыс скифтері» өмір сүрген деп есептеген. Оның айтуынша, бұл көшпелі халықтардың иелігі Шығыс теңізі мен Үндістанға дейін созылып жатқан (Гаркавец, 2005: 342). Бұл пікір қазіргі уақытта айтылып жүрген скиф әлемі туралы тұжырымдарға сәйкес келеді. Көпшілік мамандар Еуразияның далалы аумақтарында, Дала өркениетінің негізінде скиф-сақ мәдениеті жатқандығын тілге тиек етіп, қазақ сахарасы мен онымен іргелес өңірлердің негізгі тұрғындары скифтектес (скифоидные – *авт.*) халықтар болғандығын құптайды.

Ал Рим тарихшысы Аммиан Марцеллин бұрыңғы массагеттер немесе ертедегі массагеттер деген атаумен сармат тайпасы құрамындағы аландарды атаған. Олардың барлығы ұзын бойлы және келбетті келген деп сипаттама келтіреді. Сондай-ақ, олардың көзқарастары қарсыластарына қорқыныш сезімін ұялатып, соғыс пен қауіп-қатерлерден рахат алады деп келтіреді. Қоғамдық құрылысы жайында римдік тарихшы аландарда құлдар болмаған, және де олар текті жерден шыққан деген көзқарас келтіреді. Сонымен қатар А.Марцеллин аландар өздерінің көршілес жатқан халықтарды бағындырып, парсылар секілді өздерінің атын сол аумаққа таратқан деп те көрсетеді. Ол аландардың кең-байтақ аумақты иеленіп, саны көп ірі халықтармен қатар тұрғандығын атап өткен. Сондай-ақ тарихшы ғұндардың келуін сипаттап оларды қозғалмалы және ешкімге басын имейтін, тонауға құныққан халық деп атайды. Олар жорықтарын тонаумен жалғастырып ұзақ уақыттан кейін аландардың жеріне оралатындығын атап өтті (Марцеллин, 1994). Римдік тарихшы келтірген қомақты деректемелік қорға қарағанда, аландар мекендеген аумақтың біраз бөлігін ғұндар иемденіп, оларды өздерінің құрамына кіріктіре бастағандығын да аңғаруға болады.

Қазіргі Батыс Қазақстан өңірінде ерте темір дәуірінде орын алған бірқатар әскери жорықтар да антикалық авторлардың назарынан шет қалмағандығы байқалады. Әскери жорықтар жайлы бірқатар мәліметтерді Тациттің еңбектерінен көреміз. Ол сарматтар жекпе-жек соғыстарда аса қатты батылдық танытпайды, олардың жаяу әскері нашар соғысады деп көрсетеді. Автор сонымен қатар олардың қаруланған атты әскеріне қарсы тұру өте қиын екенін де атап өтті. Мұз бен сулы жерлерде сармат жауынгерлерінің ұзын найзалары мен қылыштары қауқарсыз болып, астындағы аттары ауыр сауыттар мен жердің тайғақтығы негізінде құлап отырды деп айтады Тацит өзінің шығармасында (Тацит, 1969). Әсіресе

сарматтардың құрамындағы роксоландар жайында Тацит көп мәліметтер келтіреді. Мысалыға, оның мәліметінше: б.з. 69 ж. роксоландар Мезияға екінші жорығын жасайды, олар бір жыл бұрын жорықтары сәтті аяқталып, осы жылы тоғыз мыңдық атты әскерімен тонаушылық жорығын жүргізген. Тацит айтуынша, римдіктерге ауа-райы қолайлы болып, осы жорықта ұйымдасқан түрде роксоландарға қарсы тұра білген. Ерте көктемнің келуі мен роксаландардың аттары жұмсақ қарға батып, нәтижесінде роксоландар ауыр жеңіліске ұшырайды (Тацит, 1969: 300). Мұны автор сипаттап жазып, сарматтық тайпалар жайында тағы да бірқатар мәліметтерді атайды. Оның жазбаларынан сарматиялықтардың әскери өнері ғана емес, басқа да жайттар (саяси, халықаралық қатынас, т.б.) кездестіруге болады.

Сайып келгенде, антикалық авторлар қазіргі батысқазақстандық өңірдегі ерте темір дәуірінде тіршілік еткен халықтар мен тайпаларды сипаттаған кезде бірінші кезекте қолдағы мәліметтерге сүйенді, кейде олардың еңбектерінен толықтай тексерілмеген мағлұматтар да кездеседі, мәлімет мардымсыздығынан кейбір авторларда өзге этностарға шынайы баға бере алмай жату да байқалады. Мұндай бір-біріне керағар мағлұматтардың орын алуы заңды құбылыс: біріншіден, жер шалғайлығы; екіншіден, негізгі ақпараттарды берген тұлғалардың мәліметтеріне дәйекті талдаулардың жасалмауы; үшіншіден, жекелеген антикалық авторлардың этностар тілін, мәдениетін, т.б. хабарсыз болу, т.б.

Қорытынды

Ертедегі антикалық авторлардың жазбалары мен бүгінгі археологиялық зерттеулерді кешенді талдау Батыс Қазақстан ерте көшпелілер тарихын жаңғыртуға толық мүмкіндік береді. Ерте уақытта Батыс Қазақстан аумағы бір ғана тайпаның мекені болмаған. Әрбір кезеңде осы аумақта сармат тайпаларымен қоса исседондар, дайлар және т.б. тайпалармен байланысы нәтижесінде көптеген этностар мекендеген. Антика дәуірі авторлары олардың географиялық орналасу жерлерін Еділ, Жайық өзендері және Каспий мен Арал теңіздерінде жалпылама көрсетсе де, бұл тарихи шындыққа негізделіп айтылған.

Негізгі мәліметтерді қалдырған Геродот пен Страбонның жазбаларын К.Ф. Смирнов, Д.А. Мачинский, А.С. Скрипкин және тағы басқа ғалымдар саралай келе, археологиялық зерттеу нәтижелерімен байланыстыра білді. Осының негізінде Оңтүстік Орал, яғни Батыс Қазақстан аумағы ерте темір дәуірі кезеңінде ерте мәдени ошақтардың қалыптасу аумағы болғандығы нақты дәлелденіп отыр. Сонымен қатар А.С.Балахванцев, И.В.Пьянков сынды ғалымдардың тұжырымдамаларына сүйенсек Батыс Қазақстан даласы ірі көші-қон үдерістерінің негізгі дәлізі қызметінде болған деуге келеді. Осы аумақтан шыққан тайпалар оңтүстіккке және батысқа қарай жылжып Еуразия даласы тарихына тікелей ықпал жасаған. Оның саяси, мәдени және экономикалық үдерістеріне өзіндік ықпалын тигізген. Ғылыми жұртшылық тарапынан сармат және савромат этнонимдерінің қолданылу аясы, мән-мағынасы, семантикасы түрлі пікірталастар тудырып та келеді. Алайда бұл мәселе арнайы қарастыруды, жеке сауал ретінде көтеруді қажет етеді.

Көтерілген тақырып бойынша жазылған негізгі ғылыми әдебиеттер б.д.д. IV-III ғ. Еділ-Жайық далаларында ірі сармат тайпалық одағының толық құрылғанын дәлелдейді. Алайда бүгінгі күнгі тарихнамалық ізденістерге сүйенер болсақ олардың қалыптасуы мен мерзімдеме мәселесі толыққанды шешімін таппай отыр, мұндай жайттарды тарихи талдаудан өткізу қажеттілігі де байқалады, сонымен қатар көтерілген сауалдар легінің болашақтағы зерттеулерге мұрындық болары да сөссіз. Сондай-ақ ерте темір дәуіріндегі халықтардың одан кейінгі түркі кезеңімен байланысы, өзара тарихи-генетикалық кірігу үдерістері, ерте орта ғасырлар кезеңіндегі ерекшеліктер, т.б. мәселелер де келешекте қарастырылғандығы абзал. Әсіресе Ватикан, Қытай, Батыс Еуропа елдеріндегі түркі кезеңіне қатысты шығармаларды тауып, ғылыми айналымға енгізген жөн. Сонда ғана толыққанды әрі бірегей ғылыми туындыларды қалыптастыруға мүмкіндік арта түседі деген ойдамыз.

Әдебиеттер:

Балахванцев, 2005 – *Балахванцев А.С.* Среднеазиатские дахи в IV–II вв. до н.э.: происхождение, хронология и локализация // Центральная Азия от Ахеменидов до Тимуридов: археология, история, этнология, культура: Материалы Междунар. науч. конф., посвящ. 100-летию со дня рождения А.М. Беленицкого (Санкт-Петербург, 2–5 ноября 2004 г.). / Отв. ред. В.П. Никоноров. СПб., 2005. С. 64–67.

Балахванцев, 2016 – *Балахванцев А.С.* Среднеазиатские дахи в IV–II вв. до н.э. // Российская археология. 2016. № 1. С. 11–24.

Берлизов, 2014 – *Берлизов Н.Е.* Сарматы и Средняя Азия // Сарматы и внешний мир: Материалы VIII Всероссийской (с международным участием) науч. конф. «Проблемы сарматской археологии и истории», Уфа, ИИЯЛ УНЦ РАН, 12–15 мая 2014 г. / Отв. ред. Л.Т. Яблонский, Н.С. Савельев (УАВ. Вып. 14). Уфа, 2014. С. 30–39.

Гаркавец, 2005 – *Гаркавец А.Н.* Великая Степь в античных и византийских источниках: Сборник материалов / Сост. и ред. А.Н. Гаркавца. Алматы: Баур, 2005. 1304 с.

Геродот, 1972 – *Геродот.* История в девяти книгах / Перевод и примечания Г.А. Стратановского. Отв. ред. С.Л. Утченко. Л.: Наука, 1972. 600 с.

Граков, 1947 – *Граков Б.Н.* Пережитки матриархата у сарматов // Вестник древней истории. М.: АН СССР, 1947. № 3. С. 100–121.

Гуцалов, 2004 – *Гуцалов С.Ю.* Древние кочевники Южного Приуралья VII–I вв. до н.э. Уральск: Полиграфсервис, 2004. 136 с.

Кадырбаев, 1984 – *Кадырбаев М.К.* Курганные некрополи верховьев р. Илек // Древности Евразии в скифо-сарматское время. М.: Наука, 1984. С. 84–93.

Кадырбаев, Курманкулов, 1976 – *Кадырбаев М.К., Курманкулов Ж.К.* Захоронения савроматского воина на левобережье р. Илек // Прошлое Казахстана по археологическим источникам. Алма-Ата, 1976. С. 137–156.

Кушаев, 1993 – *Кушаев Г.А.* Этюды древней истории Степного Приуралья. Уральск: Диалог, 1993. 171 с.

Латышев, 1993 – *Латышев В.В.* Известия древних писателей о Скифии и Кавказе. Т. 2. СПб.: Фарн, 1993. 291 с.

Марцеллин, 1994 – *Марцеллин А.* Римская история. СПб.: Алетейя, 1994. 567 с.

Мачинский, 1971 – *Мачинский Д.А.* О времени первого активного выступления сарматов в Поднепровье по данным античных письменных источников // АСГЭ. 1971. Вып. 13. С. 30–54.

Мачинский, 1974 – *Мачинский Д.А.* Некоторые проблемы этногеографии восточно-европейских степей во II в. до н. э. – I в. н. э. // АСГЭ. 1974. № 16. С. 122–125.

Пьянков, 2004 – *Пьянков И.В.* Некоторые спорные вопросы «Этногеография Турана» – полемика археолога с филологом? // Вестник древней истории. 2004. № 4. С. 213–224.

Ростовцев, 1925 – *Ростовцев М.И.* Скифия и Боспор. М.: Российская Академия истории материальной культуры, 1925. 621 с.

Скрипкин, 2017 – *Скрипкин А.С.* Сарматы. Волгоград: Изд-во ВолГУ, 2017. 293 с.

Скрипкин, 2021 – *Скрипкин А.С.* К определению содержания этнонимов «савроматы» и «сарматы» // Нижневолжский археологический вестник. 2021. Т. 20. № 1. С. 82–102.

Смирнов, 1964 – *Смирнов К.Ф.* Савроматы. Ранняя история и культура сарматов. М.: Наука, 1964. 381 с.

Смирнов, 1977 – *Смирнов К.Ф.* Савроматы и сарматы // Проблемы археологии Евразии и Северной Америки. М.: Наука, 1977. С. 129–139.

Смирнов, 1984 – *Смирнов К.Ф.* Сарматы и утверждение их политического господства в Скифии. М.: Наука, 1984. 184 с.

Страбон, 1964 – *Страбон*. География в 17 книгах / Перевод, статья и комментарии Г.А. Стратановского. М.: Наука, 1964. 940 с.

Сулейманов, 2021 – *Сулейманов Р.Х*. Следы дахо-сарматского культурного наследия в Древнем Туране и Древней Руси // Археология, этнография и антропология Евразии. 2021. Т. 49. № 3. С. 60–74.

Таиров, 2013 – *Таиров А.Д.* Властители степей: сарматы (кочевники Южного Урала в I тыс. до н. э.) // Звезды истории ЮУрГУ: публичные лекции профессоров ЮУрГУ / отв. ред. Н.П. Парфентьева. Челябинск: Издат. центр ЮУрГУ, 2013. С. 133–144.

Тацит, 1969 –*Тацит К.* Сочинения. В 2 томах / Отв. ред. С.Л. Утченко. Л.: Наука, 1969. 370 с.

Тұрмахан, Байгунаков, 2024 – *Тұрмахан Н., Байгунаков Д.* Батыс Қазақстан ерте сармат мәдениеті қалыптасуының кейбір // Вестник Карагандинского университета. Серия История. Философия. 2024. Т. 11629. № 4. С. 211–219.

Шилов, 1975 – *Шилов В.П.* Очерки по истории древних племён Нижнего Поволжья. Л.: Наука, 1975. 208 с.

References:

Balakhvantsev, 2005 – *Balakhvantsev A.S.* Sredneaziatskiye dakhi v IV–II vv. do n.e.: proiskhozhdeniye, khronologiya i lokalizatsiya [Central Asian Dahae in the 4th–2nd centuries BC: origin, chronology and localization] // Tsentral'naya Aziya ot Akhemenidov do Timuridov: arkheologiya, istoriya, etnologiya, kul'tura: Materialy Mezhdunar. nauch. konf., posvyashch. 100-letiyu so dnya rozhdeniya A.M. Belenitskogo (Sankt-Peterburg, 2–5 noyabrya 2004 g.) / Otv. red. V.P. Nikonorov. SPb., 2005. P. 64–67. (in Rus).

Balakhvantsev, 2016 – *Balakhvantsev A.S.* Sredneaziatskiye dakhi v IV–II vv. do n.e. [Central Asian Dahae in the 4th–2nd centuries BC] // Rossiyskaya arkheologiya. 2016. № 1. P. 11–24. (in Rus).

Berlizov, 2014 – *Berlizov N.Ye*. Sarmaty i Srednyaya Aziya [Sarmatians and Central Asia] // Sarmaty i vneshniy mir: Materialy VIII Vserossiyskoy (s mezhdunarodnym uchastiyem) nauch. konf. «Problemy sarmatskoy arkheologii i istorii», Ufa, IIYaL UNTs RAN, 12–15 maya 2014 g. / Otv. red. L.T. Yablonskiy, N.S. Savel'yev (UAV. Vyp. 14). Ufa, 2014. P. 30–39. (in Rus).

Garkavets, 2005 – *Garkavets A.N*. Velikaya Step' v antichnykh i vizantiyskikh istochnikakh: Sbornik materialov [The Great Steppe in ancient and Byzantine sources: Collection of materials] / Sost. i red. A.N. Garkavtsa. Almaty: Baur, 2005. 1304 p. (in Rus).

Gerodot, 1972 – *Gerodot.* Istoriya v devyati knigakh [History in nine books] / Perevod i primechaniya G.A. Stratanovskogo. Otv. red. S.L. Utchenko. L.: Nauka, 1972. 600 p. (in Rus).

Grakov, 1947 – *Grakov B.N.* Perezhitki matriarkhata u sarmatov [Survival of matriarchy among the Sarmatians] // Vestnik drevney istorii. M.: AN SSSR, 1947. № 3. P. 100–121. (in Rus).

Gutsalov, 2004 – *Gutsalov S.Yu.* Drevniye kochevniki Yuzhnogo Priural'ya VII–I vv. do n.e. [Ancient nomads of the Southern Urals in the 7th–1st centuries BC]. Ural'sk: Poligrafservis, 2004. 136 p. (in Rus).

Kadyrbayev, 1984 – *Kadyrbayev M.K*. Kurgannyye nekropoli verkhov'yev r. Ilek [Kurgan necropolises of the upper reaches of the Ilek river] // Drevnosti Yevrazii v skifo-sarmatskoye vremya. M.: Nauka, 1984. P. 84–93. (in Rus).

Kadyrbayev, Kurmankulov, 1976 – *Kadyrbayev M.K., Kurmankulov Zh.K.* Zakhoroneniya savromatskogo voina na levoberzh'ye r. Ilek [Burials of a Sauromatian warrior on the left bank of the Ilek river] // Proshloye Kazakhstana po arkheologicheskim istochnikam. Alma-Ata, 1976. P. 137–156. (in Rus).

Kushayev, 1993 – *Kushayev G.A*. Etyudy drevney istorii Stepnogo Priural'ya [Sketches of the ancient history of the Steppe Urals]. Ural'sk: Dialog, 1993. 171 p. (in Rus).

Latyshev, 1993 – *Latyshev V.V.* Izvestiya drevnikh pisateley o Skifii i Kavkaze. T. 2 [News of ancient writers about Scythia and the Caucasus. Vol. 2]. SPb.: Farn, 1993. 291 p. (in Rus).

Martsellin, 1994 – *Martsellin A.* Rimskaya istoriya [Roman History]. SPb.: Aleteyya, 1994. 567 p. (in Rus).

Machinskiy, 1971 – *Machinskiy D.A.* O vremeni pervogo aktivnogo vystupleniya sarmatov v Podneprov'ye po dannym antichnykh pis'mennykh istochnikov [On the time of the first active appearance of the Sarmatians in the Dnieper region according to ancient written sources] // ASGE. 1971. Vyp. 13. P. 30–54. (in Rus).

Machinskiy, 1974 – *Machinskiy D.A.* Nekotoryye problemy etnogeografii vostochno-yevropeyskikh stepey vo II v. do n. e. – I v. n. e. [Some problems of ethnogeography of the Eastern European steppes in the 2nd century BC – 1st century AD] // ASGE. 1974. № 16. P. 122–125. (in Rus).

P'yankov, 2004 – *P'yankov I.V.* Nekotoryye spornyye voprosy «Etnogeografiya Turana» – polemika arkheologa s filologom? [Some controversial issues "Ethnogeography of Turan" - a polemic between an archaeologist and a philologist?] // Vestnik drevney istorii. 2004. № 4. P. 213–224. (in Rus).

Rostovtsev, 1925 – *Rostovtsev M.I.* Skifiya i Bospor [Scythia and Bosporus]. M.: Rossiyskaya Akademiya istorii material'noy kul'tury, 1925. 621 p. (in Rus).

Shilov, 1975 – *Shilov V.P.* Ocherki po istorii drevnikh plemyon Nizhnego Povolzh'ya [Essays on the history of ancient tribes of the Lower Volga region]. L.: Nauka, 1975. 208 p. (in Rus).

Skripkin, 2017 – *Skripkin A.S.* Sarmaty [Sarmatians]. Volgograd: Izd-vo VolGU, 2017. 293 p. (in Rus).

Skripkin, 2021 – *Skripkin A.S.* K opredeleniyu soderzhaniya etnonimov «savromaty» i «sarmaty» [On determining the content of the ethnonyms "Sauromatians" and "Sarmatians"] // Nizhnevolzhskiy arkheologicheskiy vestnik. 2021. T. 20. № 1. P. 82–102. (in Rus).

Smirnov, 1964 – *Smirnov K.F.* Savromaty. Rannyaya istoriya i kul'tura sarmatov [Sauromatians. Early history and culture of the Sarmatians]. M.: Nauka, 1964. 381 p. (in Rus).

Smirnov, 1977 – *Smirnov K.F.* Savromaty i sarmaty [Sauromatians and Sarmatians] // Problemy arkheologii Yevrazii i Severnoy Ameriki. M.: Nauka, 1977. P. 129–139. (in Rus).

Smirnov, 1984 – *Smirnov K.F.* Sarmaty i utverzhdeniye ikh politicheskogo gospodstva v Skifii [Sarmatians and the establishment of their political dominance in Scythia]. M.: Nauka, 1984. 184 p. (in Rus).

Strabon, 1964 – *Strabon.* Geografiya v 17 knigakh [Geography in 17 books] / Perevod, stat'ya i kommentarii G.A. Stratanovskogo. M.: Nauka, 1964. 940 p. (in Rus).

Suleymanov, 2021 – *Suleymanov R.Kh.* Sledy dakho-sarmatskogo kul'turnogo naslediya v Drevnem Turane i Drevney Rusi [Traces of Dahae-Sarmatian cultural heritage in Ancient Turan and Ancient Rus] // Arkheologiya, etnografiya i antropologiya Yevrazii. 2021. T. 49. № 3. P. 60–74. (in Rus).

Tairov, 2013 – *Tairov A.D.* Vlastiteli stepey: sarmaty (kochevniki Yuzhnogo Urala v I tys. do n. e.) [Rulers of the steppes: Sarmatians (nomads of the Southern Urals in the 1st millennium BC)] // Zvezdy istorii YuUrGU: publichnyye lektsii professorov YuUrGU / otv. red. N.P. Parfent'yeva. Chelyabinsk: Izdat. tsentr YuUrGU, 2013. P. 133–144. (in Rus).

Tatsit, 1969 – *Tatsit K.* Sochineniya. V 2 tomakh [Works. In 2 volumes] / Otv. red. S.L. Utchenko. L.: Nauka, 1969. 370 p. (in Rus).

Turmakhan, Baygunakov, 2024 – *Turmakhan N., Baygunakov D.* Batys Kazakstan erte sarmat madenieti kalyptasuynyn keybir [Some of the formation of the early Sarmatian culture of Western Kazakhstan] // Vestnik Karagandinskogo universiteta. Seriya Istoriya. Filosofiya. 2024. T. 11629. № 4. P. 211–219. (in Kaz).

[1]Турмахан Н.Ж.,[2] Байгунаков Д.С.
[1,2] Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан
E-mail: [1] nurdau_99_99@mail.ru, [2] dosbol_bs@mail.ru

ТРУДЫ АНТИЧНЫХ АВТОРОВ НА СТЫКЕ ИСТОРИЧЕСКИХ И АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ИЗЫСКАНИЙ (ПО МАТЕРИАЛАМ ЗАПАДНОГО КАЗАХСТАНА)

Аннотация. В эпоху раннего железа Западный Казахстан был крупным очагом кочевой культуры и важным миграционным коридором. Исследование истории древних обитателей этого региона на основе письменных источников и археологических данных является актуальной проблемой. Главная цель статьи – анализ эпохи раннего железного века Западного Казахстана по письменным источникам, а также обобщение и систематизация путем сопоставления с археологическими данными. Методы исследования – методы традиционной археологии, историографии и источниковедения, основанные на исторических принципах. Научная новизна исследования заключается в проведении сравнительного анализа сведений античных авторов (Геродот, Страбон, Птолемей, Тацит, Марцеллин) и археологических, историографических исследований (К.Ф. Смирнов, Д.А. Мачинский, А.С. Скрипкин, А.С. Балахванцев, М.К. Кадырбаев, Г.А. Кушаев и др.). Кроме того, по-новому рассмотрены ареал расселения и условия миграции ранних кочевых племен на территории Западного Казахстана. В задачи статьи входит определение территории расселения савроматов и исседонов, рассмотрение миграционных процессов дахов и аорсов, а также уточнение процесса формирования сарматского племенного союза. Результаты исследования с помощью письменных, исторических и археологических источников доказывают, что в эпоху раннего железа степи Западного Казахстана были не просто местом обитания одного племени, но и являлись ключевой территорией крупных миграционных процессов, направленных на юг и запад.

Благодарность: Статья выполнена в рамках реализации проекта программно-целевого финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан на тему «Ранняя и средневековая история, культура Тюркского мира по новым уникальным материалам Ватикана и стран Западной Европы» (индивидуальный регистрационный номер: BR24993132-OT-24).

Ключевые слова: Западный Казахстан, ранний железный век, сарматы, дахи, письменные источники, античные авторы, историография.

[1]Turmakhan N.Zh., [2]Baigunakov D.S.
[1,2] Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
E-mail: [1] nurdau_99_99@mail.ru, [2] dosbol_bs@mail.ru

WORKS OF ANCIENT AUTHORS AT THE CROSSROADS OF HISTORICAL AND ARCHAEOLOGICAL RESEARCH (BASED ON THE MATERIALS OF WESTERN KAZAKHSTAN)

Abstract. In the Early Iron Age, Western Kazakhstan was a major center of nomadic culture and an important migration corridor. Studying the history of the early inhabitants of this region based on written sources and archaeological data is a highly relevant issue. The main purpose of the article is to analyze the Early Iron Age of Western Kazakhstan based on written sources, as well as to generalize and systematize the information by comparing it with archaeological data. Research methods include traditional archaeology, historiography, and source study methods based on historical principles. The scientific novelty of the research lies in conducting a comparative analysis

of the data left by ancient authors (Herodotus, Strabo, Ptolemy, Tacitus, Marcellinus) and archaeological, historiographical studies (K.F. Smirnov, D.A. Machinsky, A.S. Skripkin, A.S. Balakhvantsev, M.K. Kadyrbaev, G.A. Kushaev, etc.). In addition, the settlement areas and migration conditions of the early nomadic tribes in the territory of Western Kazakhstan were reviewed from a new perspective. The tasks of the article include determining the settlement territory of the Sauromatians and Issedones, examining the migration processes of the Dahae and Aorsi, and clarifying the formation of the Sarmatian tribal union. The research results, utilizing written, historical and archaeological sources, demonstrate that in the Early Iron Age, the steppes of Western Kazakhstan were not merely the habitat of a single tribe, but also served as a key territory for major migration processes directed to the south and west.

Acknowledgments: The article was carried out within the framework of the project of program-targeted financing of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan on the topic «Early and medieval history and culture of the Turkic world based on new unique materials from the Vatican and Western European countries» (individual registration number: BR24993132-OT-24).

Keywords: Western Kazakhstan, Early Iron Age, Sarmatians, Dahae, written sources, ancient authors, historiography.

Сведения об авторах:

Турмахан Нурдаулет – докторант PhD, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Байгунаков Досбол – д.и.н., профессор, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Авторлар туралы мәлімет:

Тұрмахан Нұрдәулет – PhD студент, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Байгунаков Досбол – т.ғ.д., профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан;

Information about authors:

Turmakhan Nurdaulet – PhD student, al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan;

Baigunakov Dosbol – Doctor of historical sciences, Professor, al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Келіп түсті 28 наурыз 2026 жыл
Қабылданды 12 мамыр 2026 жыл

МРНТИ 03.81.00 https://doi.org/ 10.63051/kos.2026.2.215

[1] Абишева А.С [2] Шаймердинова Н.Г.
[1,2] Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева Астана, Казахстан
E-mail: [1] abisheva-92@mail.ru, [2]nurila1607@mail.ru

«ДЖАМИ АД-ДУВАЛЬ» КАК ИСТОЧНИК ПО ТЮРКСКОЙ ОНОМАСТИКЕ

Аннотация. Данная статья посвящена комплексному обзору средневековой арабской исторической энциклопедии османского придворного историка – астролога Ахмеда ибн Лютфуллах Мунаджем – баши «Джами ад-Дуваль» (XVII), как источник по тюркской ономастике. Этот письменный памятник представляет собой систематизированный сборник исторических событий разных государств, начиная с создания человечества и заканчивая периодом жизни самого автора. Исторические события, описываемые в тексте, сопровождаются географией земель с указанием координат, с подробным описанием разных видов топонимов, имеются также описания генеалогий правителей разных государств и их потомков, и описания различных племен и народов. В статье приводится опыт предыдущих исследований в направлении исторической тюркской ономастики, анализируются методологические подходы по выявлению, интерпретации и семантическому анализу тюркских онимов, с целью их оценки и возможности применения в данном исследовании. Был проведен анализ по степени изученности источника и его место в научной традиции, с результатом, что труд привлекался в основном как исторический, однако ономастический потенциал ранее никогда не был исследован. Для подтверждения ономастического потенциала письменного памятника, даны примеры тюркских топонимов, этнонимов, и антропонимов, извлеченных из текста «Джами ад-Дуваль» с описанием применения арабской традиции номинации. В результате исследования было выявлено, что средневековый письменный памятник «Джами ад-Дуваль» Ахмеда ибн Лютфуллах Мунаджем - баши недостаточно изучен, как источник по ономастики центральноазиатских тюркских государств, так и истории этого ареала в целом. Результаты исследования подтверждают значимость «Джами ад-Дуваль» для реконструкции ономастической системы и культурно- языковых процессов тюркских государствах Центральной Азии.

Ключевые слова: Ахмед Мунаджем-баши, Джами ад-Дуваль, ономастика, тюркские ономастиконы, средневековый источник, арабографический памятник, тюркские государства, история, лингво-культурология, историческая география

Введение

Арабские источники средневекового периода представляют собой ценный ресурс сведений о тюркских государствах, их правителях, племенах и территориях. Контакты арабов с тюрками в Центральной Азии начались с VII века в результате завоевательных процессов и распространения ислама. Любые исторические процессы подвергались фиксации хроник, как путешественниками, так и историками, которым было поручено создание историко-географической литературы для дальнейшего использований в политических целях. Таким заказным источником является и исследуемый арабографический памятник Ахмеда ибн Лютфуллах Мунаджем- баши «Джами ад-Дуваль». Автор занимал особое место в интеллектуальной среде Османской империи в начале XVII века. Почти 21 год он служил придворным историком и астрологом при дворе султана Османской империи Мехмеда IV. Ему было поручено создать уникальный сборник истории всех государств, который будет служить универсальным источником, включающий политические, правовые, географические, культурные, традиционные данные разных

регионов мира. При написании «Джами ад-Дуваль» Ахмед Мунаджем - баши использовал множество нарративных, документальных, картографических источников. Памятник создавался в период рассвета Османской Империи, в то время, когда она считалась одной из ведущих держав, завоевания которой охватывали Азию, Европу и Африку. Ахмед Мунаджем-баши, работая при дворе, имел огромные возможности для сбора исторических данных, в его руках были: доступ ко всем архивам империи, дипломатическим корреспонденциям, а также свидетельствам ученных, действовавших в пределах османского влияния (Хатич, 216: 135–164).

В процессе создания исторических хроник в средневековых источниках детально описываются географическое названия мест, путей, личные, родовые и племенные имена. Упоминание таких данных позволяют изучить территории и культуру социумов для дальнейших политических стратегий и взаимодействий с разными народами.

Изучением имен собственных, занимается раздел языкознания – ономастика. Ономастические данные позволяют исследователям воссоздать социально-политическую и культурную структуру средневековых тюркских обществ.

В современных исследованиях к именам собственным в подобных исторических источниках, относятся как к объектам исторической или географической значимости, где ономастические методы применяются поверхностно и в результате вне поля зрения остаются данные о языковых контактах, несущие в себе глубокую семантическую связь, в процессе исследования которой можно проследить культурные процессы общества, а также изучить внешние традиции номинации.

Изучение тюркской ономастики в арабских источниках имеет несколько важных аспектов. Первое, через топонимы можно проследить географические распространения тюркских племен, государств и изменения в политическом строе. Второе, оно раскрывает историко-политическую организацию – структуру власти, иерархию титулов и родовую принадлежность правителей. Третье, ономастиконы отражают культурные и лингвистические взаимодействия, показывая влияния арабской, тюркской и персидской традиции на записи имен собственных (Телғожа, 2006: 166).

Актуальность данного исследования обосновывается тем, что средневековый арабографический памятник «Джами ад- Дуваль» содержит ценный ономастический пласт, зафиксированный в истории тюркских государств на территории Центральной Азии. Изучение ономастикона в этом письменном памятнике ранее никогда не был исследован отечественными и зарубежными учеными, что усиливает актуальность данного исследования. Данная работа позволяет восполнить пробелы в исторической ономастике центральноазиатских тюркских государств, а также предложить междисциплинарный подход, включающий источниковедческий, лингво-культурологический и исторический анализ, позволяющий открыть новые возможности для дальнейших междисциплинарных исследований.

Целью настоящего исследования является выявление потенциала письменного памятника «Джами ад-Дуваль» Ахмеда Мунаджем- баши, как источника по тюркской ономастики центральноазиатских тюркских государств с фиксацией тюркского ономастического материала (топонимы, антропонимы, этнонимы), с обоснованием исторической и лингво-культурологической значимости источника и применением его в дальнейших лексикографических исследованиях.

Материалы и методы исследования

Основным источником исследования является критический текст средневекового письменного памятника Ахмеда Мунаджем- баши «Джами ад-Дуваль». Вторичным источником являются оригиналы рукописей «Джами ад-Дуваль», написанные в начале XVII века. Рукописи сегодня хранятся в библиотеках:

– Нуросмания в Стамбуле (№ 3171 и №3172), представляет собой двухтомную рукопись и является оригиналом, поскольку написана почерком самого автора;

– Библиотека Эсад Эфенди в Стамбуле, рукопись из трех томов (№2101, №2102, №2103);

– Государственная библиотеке Баязида (№ 5019, № 5020), рукопись сохранена в двух томах. Данная рукопись является воспроизведением оригинала Нуросмания. Переписчик не известен.

– Библиотека Ахмеда III (№ 1/2954, №2/2954), также двухтомная;

– Библиотека Рашида в Кайсери, в двух томах №:913/12;

– Библиотеки Селима в Эдирне в четырех томах (№ 1495, №1496, №1497, №1498) (Мунаджем-баши, Харб, 2023: 30).

Рукописные материалы важны для сравнения с современным критическим текстом для подтверждения подлинности написания ономастических данных, в случае нахождения несоответствия. Также для сравнительного лексикографического анализа будут рассмотрены труды более ранних периодов, такие как: «Дивани люгат ат-Турк» – энциклопедический словарь тюркских диалектов Махмуда Кашгари (XI); «Муаджам аль- Бульдан» – историко-географическая энциклопедия средневекового арабского историка- географа Якута аль-Хамауи (XII).

В современной научной традиции до настоящего времени, в отечественной науке исследованию ономастического материала в арабских средневековых источниках было уделено незначительное внимание, так-как изучение источников развивалось в основном в русле историко-культурного анализа. В центре анализа, как правило, становились исторические вопросы государств и социальных взаимодействий, однако лингвистический аспект, в частности лексикографический анализ ономастического материала оставался в основном второстепенным.

Отсутствие системного лексикографического и лингво-культурологического анализа единиц привело к разновидности их описания в исследованиях: расхождениям в передачи, написании и интерпретации топонимов, антропонимов и этнонимов, в том числе и их фонологические реконструкции.

Так-как исследование находится на пересечении нескольких наук, то можно применить целый комплекс методов. Основными методами данного исследования являются источниковедческий – применяется при анализе извлеченных онимов из памятника для оценки достоверных сведений, а также для выявления, какими источниками автор пользовался при фиксации ономастиконов в своем тексте; ономастический метод направлен на классификацию и систематизацию онимов, извлеченных в памятнике. Подобный анализ определяет семантику и функцию имен собственных в историко-географическом описании; сравнительно-исторический метод – применяется при сопоставлении «Джами ад-Дуваль» с другими средневековыми арабскими и тюркскими источниками, что позволит определению точных форм названий и их исторической интерпретации. Для сравнения вариантов ономастического материала будет применим тюркский письменный памятник «Дивани-и люгат ат-Турк» и арабская географическая энциклопедия «Муаджам аль-бульдан». Оба памятника созданы на 5-6 веков ранее исследуемого «Джами ад-Дуваль».

Так как сам источник составлен в хронологической последовательности от ранних этапов человечества до века, существования самого автора, исследование будет отталкиваться от синхронического и диахронического метода. Эти методы позволят отметить анализ онимов в определенный исторический период, и зафиксировать их трансформацию в процессе исторического развития.

Обсуждение

Всесторонние лингвистические исследования тюркских языков достигли значительных научных успехов. Однако по сей день некоторые разделы все еще требуют тщательного изучения, проводимые на основе междисциплинарных подходов. Одним из таких разделов является историческая ономастика. В последние годы ономастика приобрела актуальность в результате резкой заинтересованности топонимами, антропонимами, которым стали посвящать диссертации, конференции и журналы, и даже появились ономасты – специалисты-филологи изучающие имена собственные (Тащицкий, 1961: 3-11).

Интерес к ономастике наблюдается с древних времен. Средневековые ученые выходцы из тюркских родов такие как Махмуд Кашгари, Абу Райхан Беруни, математик- астролог Аль-Хорезми в своих трудах отмечали свою заинтересованность в происхождении географических, родовых и племенных названиях. Махмуд Кашгари в своем колоссальном труде «Дивани люгат ат-турк» (XI), которое на сегодня является наследием всех тюрков дает подробное лингвистическое сравнение тюркских диалектов, в которых имеется описание разных тюркских племен (этнонимов) Абу Райхан Беруни в своих трудах отметил арабизацию, пришедшую вместе с религией ислам, в процессе которой происходило изменение тюркских топонимов, при переводе и транслитерации которых были искажения тюркских онимов. Он также предположил, что тюркские топонимы имеют более древнее происхождение, и в качестве примера привел гидроним греческого названия «Яксарат» является видоизмененной формой от «Хасарат» (Сырдария), или происхождение названия «Оксус» для реки Амударья от древнетюркских слов «окуз», «огуз» (Крачковский, 1957: 268). Махмуд Хорезми (IX) отметил, что древние тюркские географические названия, существовавшие на ровне с мусульманскими, постепенно начали исчезать. Подобные искажения были порицаемы некоторыми арабскими учеными, например Якут ал-Хамауи арабский путешественник из Багдада в своем большом географическом словаре «Муаджам аль-Бульдан» (XII) подробно описывал онимы (имена собственные) с побуквенной фиксацией, в которых также дает информацию о фонетических особенностях. Он призывал учить географические названия и их точное произношение, чтобы не быть невеждой среди образованных людей (Мурзаев, 1996: 7).

В контексте исторической ономастики, касающейся тюркских стран, нельзя не отметить труды официальных первооткрывателей, исследования которых стали фундаментальными в составлении тюркской лексикографии. В числе таких ученых прежде всего следует отметить В.В. Радлова (1837–1918), который в своем труде «Опыт словаря тюркских наречий» 4 тома (1893–1911) систематизировал древнетюркские лексические единицы, в числе которых имеются собственные имена, отражающих этнокультурную картину тюркского мира. Его ученик П.М. Мелиоранский (1868–1906) посвятил несколько статей, связанных с передачей тюркских географических названий русской графикой (Благова,1972: 51–102). А.Вамбери (1891–1913) – венгерский ученый, востоковед, путешествовал по Центральной Азии и изучал тюркские языки. Он один из тех ученых, кто отметил, что географические названия являются слабым местом в науке. Согласно его мнению, многие путешественники пренебрегают правильной передачей географических названий в своих работах, что приводит к искажению (Лаумулин, 2015: С.392). С. Е. Малов (1880–1957), работая с древнетюркскими и уйгурскими текстами, проводил анализ имен правителей, племен, и географических названий в эпиграфике (Телғожа, 2006:5). А.Н. Кононов и Н.А.Баскаков, чьи исследования научно доказывают, что ономастические материалы несут большую роль в истории языка. Работы Н.А.Баскакова «Русские фамилии тюркского происхождения» помимо историко- филологического анализа, дают богатый материал с подробным описанием семантической связи фамилий (Телғожа, 2006:170). Труды А.Н. Кононова также связанны с историческим этимологическим анализом и

этнографическими данными имен собственных и считаются ключевыми в ономастике (Теложа, 2006:254).

Что касается парадигмы исследований, проводимых в рамках арабских средневековых источников, то наиболее известными авторами считаются В.В. Бартольда (1869-1930) и И.Ю. Крачковский (1883 - 1951). В.В. Бартольд – востоковед, тюрколог, историк, исследователь Ближнего Востока и Центральной Азии. Бартольд в своих работах отмечает внедрение арабизмов в тюркские языки и географическую терминологию, например: *медина*- внутренний город; *кала*- цитадель внутри старого города (медины); *рустак*- селения в округе города и.т.д (Бартольд, 1966:173-174). Работа И.Ю. Крачковского «История географической литературы у арабов» содержит сведения о быте и культуре тюркских племен Поволжья и Центральной Азии. Будучи арабистом и исламоведом, он изучал пути распространения ислама и влияние арабской культуры на культуру тюрков и их письменность (Крачковский, 2004: 919).

Работы большинства упомянутых авторов, не имели целенаправленной ономастической ориентации, ведь это логично, так - как ономастика как отдельная научная отрасль стала формироваться позднее. Однако в них были отмечены ценные ономастические материалы, собранные непосредственно самими авторами в полевых условиях. Именно этот корпус источников стал основным для первичной фиксации ономастического материала.

Исследование тюркской ономастики начало активно развивается во всех тюркоязычных регионах (Казахстан, Узбекистан, Азербайджан, Кыргызстан, Туркменистан, Татарстан, Башкортостан, Горный Алтай, Тува, Хакасия, Чувашия, Якутия) со времен СССР. За этот период было опубликовано множество книг, монографий, научных статей, защиты кандидатских и докторских диссертаций. В 1980 году на III Всесоюзной тюркологической конференции отмечалась важность улучшения методов изучения лексики и ономастики тюркских языков, в том числе и их этимологии (Резолюция, 1980: 101). Показательным стал выпуск коллективного труда «Тюркская ономастика» под редакцией А.Т. Кайдарова, Н.А. Баскакова, Т.Д. Джанузакова, А.В. Суперанской. Сборник был выпущен в Алматы в 1984 г. (Кайларов, Баскаков, Джанузакова, Суперанская,1984: 248).

Из центральноазиатских исторических исследований следует отметить труды Б.Е.Кумекова, посвятивший множество своих трудов источниковедческому анализу на арабском и персидском языках. Его монография «Арабские и персидские источники по истории кыпчаков VII-XIVвв.» содержит целый комплекс мусульманских источников, затрагивавшие историю кыпчаков, где также зафиксированы ономастические данные исследуемых территорий (Кумеков, 1987: 42). Еще одним примером из его трудов является критический анализ текста «Муаджам аль-Бульдан» Якута аль-Хамауи (1178- 1229) – всеобъемлющий географический сборник XII века, который считается одним из первых арабских географических словарей с систематизированным списком, стран, городов, озер, рек, племен и.т.д. (Кумеков, Ильясова 2011: 245).

Х.Х.Хасанов – выдающийся узбекский географ, внесший значительный вклад в историко-географическое развитие Узбекистана и Средней Азии. Х. Хасанов знаменит такими трудами: «Правописание географических названий» (1962); «Географы и путешественники Средней Азии» (1964); «Ученые -путешественники» (1981); «Тайны географических названий» (1985) (Хасанов,2024: 132).

Место «Джами ад-Дуаль» в мировой научной традиции

Непосредственных исследователей «Джами ад-Дуваль» Ахмеда Мунаджем-баши немного, но существует ряд исследований, рассматривающих его в рамках арабской и турецкой историографии. В 1730 году был осуществлен первый перевод «Джами ад-Дуваль» с арабского на турецкий (османский) язык Ахмедом Недином, а в 1869 г. перевод был опубликован под названием «Сахайф аль-ахбар фи ль-вакай аль-асар» (Страницы новостей о вековых событиях). Многие годы перевод считали отдельным трудом Ахмеда Мунаджем-

баши, однако позже выяснилось, что это часть письменного памятника «Джами ад-Дуваль». Данный перевод подвергли критике из-за упущения важных исторических событий и имен. В 1970 г. вышел обновленный перевод «Сахаиф аль-ахбар фи векай аль-асар» (web.kutuphane.ttk.gov.tr: 15.03.2026).

В 1940 году на основе извлечений из рукописей «Джами ад-Дуваль» опубликована книга «Караханиды и анатолийские сельджуки: из произведения Ахмеда Мунаджем - баши «Джами ад-Дувэль»» (Мунаджем-баши, 1940: 67). А в 2000 г. на основе рукописей «Джами ад-Дуваль» была опубликована еще одна двухтомная книга - «Истории сельджуков» (Мунаджем-баши, 2000:272).

Упоминание «Джами ад-Дуваль» имеется в «Энциклопедическом справочнике о суфийских деятелях Центральной Азии и Ближнего Востока» опубликованный в 2002 году в Нью-Дели. Автор энциклопедии Н.Ханиф упоминает, работу Ахмеда Мунаджем-баши «Джами ад-Дуваль», как ценный династийный источник (Мунаджем-баши,2002:265).

В статье 2016 г., опубликованной в журнале теологических исследований Стамбульского университета, сообщается, что рукописи Ахмеда Мунаджем-баши «Джами ад-дуваль» собраны всего на 25% – это стало причиной отсутствия полноценного изучения источника. (Хатич, 2016: 11).

В 2023 году был опубликован первый, полный свод всех известных рукописей Ахмеда ибн Лютфуллах Мунаджем- баши под его официальным названием «Джами ад - Дуваль». Печатный текст состоит из 14 томов, и содержит подробный научный критический анализ. Автором данной работы является историк- османист Мухаммед Харб – профессор Стамбульского университета Сабахаттина Заима. Работа над сбором, анализом и публикации заняла 13 лет (Мунаджем-баши,Харб, 2023: 30).

Историки как на Западе, так и на Востоке признали, что Ахмад ибн Лутфуллах Мунаджем - баши написал важный исторический труд. Многие их энциклопедии задокументировали значимость его работы, особенно тех источников, оригинальные рукописи которых не сохранились до наших дней, однако ссылками указаны в рукописях.

В процессе описания исторических хроник в «Джами ад-Дуваль», автор подробно фиксирует географическое положение того или иного народа, с указанием долготы, широты и источника изъятия информации. Географические объекты сопровождаются информацией о народе или племени, населяющие эти земли, а также имена правителей или выходцев из описываемой территории.

Прежде чем приступить к анализу ономастического материала источника, необходимо уточнить основные понятия, используемые в исследовании. В рамках данной работы особое внимание уделяется таким тематическим группам ономастики, как топонимы, антропонимы и этнонимы, которые нашли отражение в «Джами ад-Дуваль».

В современной ономастической традиции топоним обозначает имя собственное географического объекта, которые выполняет функции фиксации и дифференциации пространства. Топонимы включат в себя: оронимы – название возвышенности (горы, сопки); ойконимы- названия населенных пунктов; дромонимы – названия путей сообщения и маршрутов; гидронимы – название всех водных объекттов; урбанонимы- название улиц и других объектов внутри населенного пункта; спелеонимы – название пещер и подземных систем; дримонимы – название лесных массивов; астионимы –название городов; хоронимы-название больших областей (Никонов, 1965: 180).

Антропоним – имя собственное, которым обладает человек, в том числе фамилии, прозвища, отчества и другие номинативные единицы, которые отражвют индивидуальную и социокультурную идентичность носителей. У любого народа имя сформировалось в определенных культурно-исторических условиях, в котором отражены культура и быт той или иной эпохи. Велика роль имени в жизни человека, которая может остаться в памяти народа на века (Суперанская, 1973:174).

Этноним – название этнической общности (народ, племя, группа), фиксирующее историческую картину об этнической групповой идентичности. На протяжении многих веков уделялась немалая важность изучению разных народов их происхождению, этимологии, локации и среды обитания. (Никонов, 1970:8).

Ономастическая лексика в «Джами ад-Дуваль» представлена в подробном разборе. В первую очередь – это ссылка на источник изъятия ономастического материала из более раннего письменного памятника, во-вторых – в ссылке указываются варианты интерпретации, с побуквенным описанием онимов.

Перейдем к рассмотрению примеров, зафиксированных онимов в источнике:

وأمّا جوجي فأرسل أوّلاً رسولاً اسمه حاج حسن من التجّار إلى أهل سُغْنَاق (١)... ثمّ سار إلى أُوزْكَنْد (٢)

…_(wa - ammā Djuchi fa-arsala awālan rasullān ismu-hu Haj Hasan min at-tijjār ilā ahl Suġnāq (1) … thumma sāra ila Uzkand (2)) – «Что *касается Джучи, то сначала он послал гонца к жителям Сугнак (1) … затем он двинулся к Узкенду» (2)».* В выбранном фрагменте автор обозначил 2 города, которые выделены ссылкой (1) и (2). Первый упомянутый город в отрывке – Сыгнак, средневековый город, расположенный на Юге современного Казахстана. Первое упоминание Сыгнак зафиксировано Махмудом Кашгари в труде «Дивани люгат ат-турк» (XII) в варианте سُغْنَاق (Suġnaq) с пояснением, что это один из огузских городов (Кашгари, 2005:438). Ахмед Мунаджем-баши в «Джами ад-Дуваль» указал двумя вариантами написания سِغْنَاق/ سُنْغَاق (Siġnaq/ Sunġaq), дал краткую географическую характеристику قرية من أعمال بخارا (qaria min ā‘amāl Buhārā) – «селение в округе Бухары» и ссылкой откуда был изъят материал – «تاج العروس» (Taj al-arus) том 25, с. 450 (Мунаджем-баши, Харб, 2023: 110-111).

Второй упомянутый город – Озгенд أُوزْكَنْد / أُوزْجَنْ (Ūzkand/ Ūzjand) также имеет 2 варианта написания с географической и лингвистической характеристикой с побуквенным объяснением: **ويقال أوزجند بالضم والواو والزاي وكند ساكنان بلد بما وراء النهر من نواحي فرغانة** (wa yuqalu Ūzjnd bi- damma wa al-wāw wa-zāy wa kand) – «Говорят: Узганд с даммой (огласовкой «у»); буквой «вав», «зай» и «канд» – это город в Мавераннахре, входящий в область Ферганы.), далее Ахмед Мунаджем-баши локализует город как пограничный пункт с названием « دار الحرب» (Dar el-harb), так арабы обозначали начала территории народов, с которыми находятся в состоянии войны. Также Ахмед Мунаджем-баши дает приблизительную этимологию на часть в топониме «كند» (kand) с пояснением, что с языка тюрков это означает «селение». Ссылка на источник дополнена антропонимом – Абу Хасан аль-Узгенди. В данном примере стоит отметить, что антропоним оформлен арабской нисбой (словообразовательная модель в арабском языке, служащая для выражения принадлежности, и оформляется путем прибавления к основе имени собственного окончания ي «и», и приставки в виде определенного артикля ال «аль»): الأوزكندي (al-Ūzkendi) – выходец из Узгента, الطرازي (al-Tarazi) – выходец из города Тараз. Город Тараз – исторический город, находящиеся на юге современного Казахстана. Тараз в «Дивани луга ат- Турк» (XII) фиксируется, как تَلَس (Talas) – город на шелковом пути Талас (Кашгари, 2005: 349).

В представленном отрывке можно отметить еще один топоним –ما وراء النهر (ma wa-ra an-nahr) – «Мавернахр» в переводе с арабского «то, что за рекой», подразумевается река Амударья, которая служила границей между Хорасаном и регионов Согда. Область была названа арабами во времена завоевательных походов в VIII-IX вв. Такая практика номинации считается устойчивой в арабской географической традиции, где пространство структурируется через природные рубежи или ориентации относительно центра исламского мира. В качестве сравнения можно привести пример онима «المغرب» (аль-Магриб), так называют государство Марокко или регион Северо-западной Африки (страны Магриба). Происхождение относится к корню ġ-r-b (غرب), от которого образуется существительное «الغرب» (al-ġarb) – Запад. Однако семантика данного слова не ограничивается только пространственным направлением. В арабском языке корень связан также с природным явлением захода солнца – глагол «غَرَبَ» (ġaraba) означает «заходить» (речь только о солнце)

(Калассо,2021:40).

В письменном памятнике наряду с топонимами и антропонимами зафиксированы множество тюркских этнонимов в виде названий племен, родов и кланов. История тюркских государств в «Джами ад-дуваль» начинается со 2 тома, в котором повествуется описания племен, такие кланы как: قانقلی (qanqly) – канлы; قیجاق/قفجاق (qijaq/ qifjaq) –кыпчаки; قارلق (qarlyq) –карлуки; خلج (khalaj) –халаджи; قیان (qian) – кияны; تکور (takur) – такуры. Некоторые из этнонимов, как и описанные ранее топонимы имеют несколько вариантов написания. Этноним «Кыпчак» в начале несколько раз был упомянут как «Киджак» и в виде топонима «Дешт киджак», однако в следующих томах изменился на «Кыфчак», «Дешт кыфчак». Махмуд Кашгари в «Дивани люгат ат-турк» дает вариант قفجاق (qifjaq), как тюркское племя и как название местности вблизи Кашгара (Кашгари, 2005:440).

Литературный арабский алфавит состоит из 28 букв, в котором отсутствуют фонемы p/v/ç/g, и поэтому для адаптации слов из другого языка заменяются ближайшими по артикуляции звуками p-b/ v-f/ ç-tş/g-j. Отсутствие этих фонем оказалось устойчивой особенностью, и для передачи «чужих» звуков к арабскому письму даже добавлялись специальные знаки в некоторых языках-носителях арабского письма как персидский پ (p), چ (g), ڤ (v), но они так и не стали частью арабского алфавита (Кенай,1985:50).

Анализ приведенных в пример онимов из текста «Джами ад-Дуваль» позволяет нам указать географическое расположение описываемых событий с выявлением особенности передачи тюркских названий арабской письменной традиции. Также мы можем отметить наличие фиксации онимов несколькими графическими вариантами отражает тяжелую адаптацию тюркских названий в арабском письме, это говорит об отсутствии устойчивой орфографической нормы при передаче неарабских топонимов.

В тексте представлены топонимы передающий пространственно- реляционную номинацию в средневековой арабской картографической традиции. Здесь мы можем отметить, что именование региона было дано не по описанию внутренних характеристик, а с позиции наблюдателей.

Результаты исследования

В результате проведенного анализа установлено, что письменный памятник Ахмеда ибн Лютфулла Мунаджем-баши «Джами ад-Дуваль» (XVII) обладает значительным потенциалом как материал для ономастических исследований, в частности – в области тюркской исторической ономастики центральноазиатских государств. Несмотря на то, что данный источник ранее не привлекался в ономастических исследованиях, его содержание демонстрирует наличие обширного пласта ономастических данных, отражающих разные модели именования.

Анализ показал, что памятник фиксирует различные категории тюркских имен собственных – топонимы, антропонимы, этнонимы, которые являются маркерами историко-культурного и языкового пространства центральной Азии. Ономастический материал, переданный посредством арабской графики, представлен в контексте нарративного исторического изложения и не выделяется как отдельный объект описания, но при этом фиксируются варианты написания онимов, в которых имеются ряд фонетических и морфологических изменений, показывая особенность межъязыкового взаимодействия. Такая практика приводит к определенным затруднениям при реконструкции первоначальных форм, но позволяет изучить адаптацию тюркских имен собственных в арабоязычной традиции.

Степень изученности исследования показывает, что письменный памятник Ахмеда ибн Лютфуллах Мунаджем-баши «Джами ад-дуваль» впервые рассматривается в отечественной науке, как объект исторического и лингвистического исследования. В зарубежной научной литературе источник рассматривался преимущественно с исторической значимости, тогда как ономастический потенциал остается практически нераскрытым.

Несмотря на значительное развитие тюркской ономастики с советского периода по настоящее время, анализ в основном опирается на определенные типы источников и материалов, прежде всего на арабские историко - географические сочинения. Так в работах В.В. Бартольда, И.Ю. Крачковского были заложены основы изучения тюркских имен в контексте арабских и персидских письменных традиций, а в исследовании боле современного периода Н.Н. Кумекова, включая «Арабские и персидские источники по истории кыпчаков», эти материалы получили систематическое осмысление со значительным корпусом письменных свидетельств. Разнообразие упомянутых в данной статье источников, представляют собой уже введенные в научный оборот тексты.

Рассматриваемый в данной работе источник расширяет корпус, вводя новый тип данных, ранее не учитывавшийся в ономастических исследованиях. Анализ материала показывает наличия вариаций передачи тюркских онимов посредством арабской графики, что приводит к не стандартизированному варианту использования и искажения исконного написания и произношения. Выявленные особенности свидетельствуют о сложности их семантической интерпретации в условиях межъязыкового взаимодействия. Это подчеркивает необходимость более комплексного анализа, учитывающего как лингвистические, так и культурно- исторические факторы.

В ходе исследования был применен комплексный подход с использованием источниковедческих, лингво-культурологических и исторических методов анализа, направленных на выявление ономастического потенциала изучаемого текста. Полученные результаты позволяют рассматривать данный источник как перспективную базу для дальнейших исследований, направленных на углубленное изучение тюркской ономастики, а также для лексикографических и семантических разработок в данном направлении.

В результате исследования обоснованно, что арабографический памятник Ахмеда ибн Лютфуллах Мунаджем-баши «Джами ад-Дуваль» может являться перспективным источником для исторической ономастики тюркских народов Центральной Азии.

Заключение

Данное исследование определило место письменного памятника Ахмеда ибн Лютфуллах Мунаджем-баши «Джами ад-Дуваль» среди источников по исторической ономастике тюркских государств в Центральной Азии. Письменный памятник является ценным, но недостаточно изученным источником по тюркской исторической ономастике Центральной Азии.

Установлено, что «Джами ад-Дуваль» Ахмеда ибн Лютфуллах Мунаджем-баши ранее не рассматривался отечественными учеными историками и лингвистами.

Результаты анализа, выполненного на базе примеров, извлеченных из текста памятника, показали наличие разнообразного ономастического материала, в частности топонимы, антропонимы, этнонимы. Необходимо отметить, что приведенные примеры имеют иллюстрированный характер и не включают в себя весь объем ономастического материала источника, который отличается своей многотомной структурой.

Следует отметить, что полученные результаты данного исследования свидетельствуют о наличии в «Джами ад-Дуваль» ономастического потенциала и может быть использован как важный источник для дальнейших исследований в области истории, исторической географии, лингвистике, источниковедения и.т.д.

Таким образом, исследование подтверждает целесообразность дальнейшего углубленного изучения письменного памятника Ахмеда ибн Лютфуллах Мунаджем-баши «Джами ад-Дуваль» с применением комплексных исторических и лингво-культурологических подходов. Расширение корпуса исследований и последующий анализ способны значительно дополнить представление об ономастической системе тюркских народов Центральной Азии.

Литература:

Благова, 1972 – *Благова Г. Ф.* В. В. Радлов и изучение тюркской топонимики в аспекте современных топонимических проблем // Тюркологический сборник. М., 1972. С. 51–102.

Бартольд, 1966 – *Бартольд В. В.* Сочинения: Работы по археологии, нумизматике, эпиграфике и этнографии. Т. 4. М.: Наука, 1966. С. 173 –174.

Кашгари, 2005 – *Кашгари М.* Диван Лугат ат-Турк / пер., предисл. и коммент. З.-А. М. Ауэзовой; индексы сост. Р. Эрмерс. Алматы: Дайк-Пресс, 2005. 1288 с.

Крачковский, 1957 – *Крачковский И.Ю.* Избранные сочинения. Т. 4. М.–Л., 1957. 268 с.

Крачковский, 2004 – *Крачковский И.Ю.* Арабская географическая литература. Перепеч. с изд. 1957 г. М.: Вост. лит., 2004. 919 с.

Кумеков, 1987 – *Кумеков Б. Е.* Арабские и персидские источники по истории кыпчаков VIII–XIV вв. Алма-Ата, 1987. 42 с.

Көмеков, Ильясова, 2011 – *Көмеков Б. Е., Ильясова З.С.* Йақұттың «Му‘джам әл-булдан» (XIII ғ.) жағрафиялық жинағы — Қазақстанның ортағасырлық тарихының дерегі. Алматы: Қазақ университеті, 2011. Б.245.

Лаумулин, 2015 – *Лаумулин М.Т.* История Казахстана и Центральной Азии в мировой ориенталистике (к 550-летию Казахского ханства). Астана: КИСИ, 2015. 392 с.

Мунаджем-баши, Харб, 2023 – *Ахмед ибн Лютфулла Мунаджем-баши.* Джами ад-дуваль / исслед. Мухаммад Харб. 1-е изд. Т. 1/14. 1443/2023. 30 с.

Мунаджем-баши, Харб, 2023 – *Ахмед ибн Лютфулла Мунаджем-баши.* Джами ад-дуваль / исслед. Мухаммад Харб. 1-е изд. Т. 9/14. 1443/2023. С. 110 –111.

Мурзаев, 1996 – *Мурзаев Э. М.* Тюркские географические названия. М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 1996. 7 с.

Никонов, 1965 – *Никонов В.А.* Введение в топонимику. М.: Наука, 1965. 180 с.

Никонов,1970 – *Никонов В.А.* Этнонимия. М.: Наука, 1970. 8 с.

Резолюция, 1980 – *Резолюция III Всесоюзной тюркологической конференции* // Советская тюркология. 1980. № 1. 101 с.

Суперанская – *Суперанская А.В.* Общая теория имени собственного. М.: Наука, 1973.174 с.

Телғожа, 2006 – *Телғожа Ж.* Қазақ ономастикасы. Казахская ономастика. I том. Астана: «1С-Сервис» ЖШС, 2006.Б 400.

Ташицкий, 1961 – *Ташицкий В.* Место ономастики среди других гуманитарных наук // Вопросы языкознания. 1961. № 2. С.3–11.

Тюркская ономастика, 1984 – Тюркская ономастика. Алма-Ата: Наука, 1984. 248 с.

Хасанов, 2024 – *Хамидулла Хасанович Хасанов* (1919–1985) // Central Asian Journal of the Geographical Researches. 2024. № 1–2. 132 с.

Al Kenai, 1985 – *Al Kenai J. B. S.* Some Linguistic and Cultural Problems of English – Arabic Translation and Their Implications for a Strategy of Arabization: дис. … д-ра филос. наук. Glasgow: University of Glasgow, 1985. 50 p.

Calasso, 2021 – *Calasso G.* Constructing the Boundary between Mashriq and Maghrib in Medieval Muslim Sources. 2021. 40 p.

Ahmed Lutfullah Munajem-bashi, 1940 – *Ahmed Lutfullah Munajem-bashi* .Karahanlılar ve Anadolu Selçükleri: Müneccimbaşı Şeyh Ahmed Dede Efendi'nin "Câmiü'd Düvel" adlı eserinden. İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1940. [Электронный ресурс] URL: https://books.google.com/books/about/Karahanl%C4%B1lar_ve_Anadolu_Sel%C3%A7%C3%BCkleri.html?id=QhoOAAAAMAAJ (Дата обращения: 15.03.2026).

Erünsal, İsmail, 1945 – *Erünsal, İsmail.* Müneccimbaşı Ahmed Dede. Sahaif ül ahbar fî vekayi ül a'sâr / пер. Стамбул: Tercüman, 1970. [Электронный ресурс] URL:

https://kutuphane.ttk.gov.tr/details?id=534638&materialType=KT&query=M%C3%BCneccimba%C5%9F%C4%B1+Ahmed+Dede%2C+1631%201702 (Дата обращения: 02.05.2026)

Muneccimbasi, 2000 – *Muneccimbasi Ahmed b. Lutfullah.* Camiud'-Duvel. Selçuklular Tarihi. I: Horasan-Irak-Kirman ve Suriye Selçukluları / yay. Ali Ongul. İzmir: Akademi Kitabevi, 2000. 272 s. + 198 s.

Hatice 2016 – *Hatice. A. C.* Munejjim Bashi Ahmed B. Lutf Allâh's Jâmi Alduwal and History of Arab Countries // Istanbul Universitesi Ilahiyat Fakultesi Dergisi. Istanbul, 2016. P.135–164.

References:

Blagova, 1972 – *Blagova G. F.* V. V. Radlov i izuchenie turkskoj toponimiki v aspekte sovremennyh toponimicheskih problem [V.V. Radlov and the Study of Turkic Toponymy in the Context of Modern Toponymic Problems] // Turkologicheskij sbornik. M., 1972. P. 51–102. (in Rus)

Bartol'd, 1966 – *Bartol'd V. V.* Sochinenia: Raboty po arheologii, numizmatike, epigrafike i etnografii [Works on Archaeology, Numismatics, Epigraphy, and Ethnography]. T. 4. M.: Nauka, 1966. P. 173 –174. (in Rus)

Kashgari, 2005 – *Kashgari M.*Divan Lugat at-Turk / Translation, preface, and commentary by Z. A. M. Auezova. Indexes compiled by R. Ermers. Almaty: Daik-Press, 2005. 1288 p. (in Rus)

Krachkovskij, 1957 – *Krachkovskij I. U.* Izbrannye sochinenia [Selected Works]. T. 4. M.–L., 1957. 268 p. (in Rus)

Krachkovskij, 2004 – *Krachkovskij I. U.* Arabskaia geograficheskaia literature [Arabic Geographical Literature] Reprinted from the 1957 edition. M.: Vostochnaia lit., 2004. 919 p. (in Rus)

Kumekov, 1987 – *Kumekov B. E.* Arabskie i persidskie istochniki po istorii kypchakov VIII–XIV vv [Arabic and Persian Sources on the History of the Kipchaks of the 8th–14th Centuries]. Alma-Ata, 1987. 42 p. (in Rus)

Komekov, Iliasova, 2011 – *Komekov B. E.*, Iliasova Z. S. Yakuttyn «Mu'ajam al-buldan» (XIII) zhografialyq zhinagy — Qazaqstannyn ortagasyrlyq tarihynyn deregi [Geographical collection «Mu'ajam al-buldan» (XIII) bu Yakut as a Kazakh historical geography source]. Almaty: Қazaқ universiteti, 2011. B. 245. (in Kaz)

Laumulin, 2015 – *Laumulin M. T.* Istoria Kazahstana i Centralnoi Azii v mirovoi orientalistike (k 550-letiu Kazahskogo hanstva) [History of Kazakhstan and Central Asia in world oriental studies (to the 550th anniversary of the Kazakh Khanate]. Astana: KISI, 2015. 392 p. (in Rus)

Munajem-bashi, Harb, 2023 – *Ahmed ibn Lutfulla Munajem-bashi, Harb M.* Jami ad-duwal/ res. Muhammad Harb. 1-e izd. T. 1/14. 1443/2023. 30 p. (in Arab)

Munajem-bashi, Harb, 2023 – *Ahmed ibn Lutfulla Munajem-bashi, Harb M.* Jami ad-duwal/ res. Muhammad Harb .1-e izd. T. 9/14. 1443/2023. P. 110 –111. (in Arab)

Murzaev, 1996 – *Murzaev E. M.* Turkskie geograficheskie nazvania [Turkic Geographical Names]. M.: Izdatel'skaia firma «Vostočnaia literatura» RAN, 1996. 7 p. (in Rus)

Nikonov, 1965 – *Nikonov V. A.* Vvedenie v toponimiku [Introduction to Toponymy]. M.: Nauka, 1965. 180 p. (in Rus)

Nikonov,1970 – *Nikonov V. A.* Etnonimia [Ethnonymy]. M.: Nauka, 1970. 8 p. (in Rus)

Rezolucia, 1980 – Rezolucia III Vsesouznoi turkologicheskoi konferencii [Resolution of the III All-Union Turkological Conference] // Sovetskaia turkologia. 1980. № 1. 101 p. (in Rus)

Superanskaia – *Superanskaia A. V.* Obshaya teoria imeni sobstvennogo [General Theory of Proper Names]. M.: Nauka, 1973.174 p. (in Rus)

Telkozha, 2006 – *Telkozha Z.* Қazaқ onomastikasy [Kazakh Onomastics]. I tom. Astana: «1S-Servis» ZSS, 2006. B 400. (in Kaz)

Tashickij, 1961 – *Tashickij V.* Mesto onomastiki sredi drugih gumanitarnyh nauk [The Place of Onomastics among Other Humanities] // Voprosy yzykoznania. 1961. № 2. P. 3–11. (in Rus)

Turkskaia onomastika, 1984 – Turkskaia onomastika [Turkic Onomastics]. Alma-Ata: Nauka, 1984. 248 p. (in Rus)

Khasanov, 2024 – *Hasanov Hamidulla Khasanovich* (1919–1985) // Central Asian Journal of the Geographical Research. 2024. № 1–2. 132 p. (in Rus)

Al Kenai, 1985 – *Al Kenai J. B. S.* Some Linguistic and Cultural Problems of English – Arabic Translation and Their Implications for a Strategy of Arabization: dis. Glasgow: University of Glasgow, 1985. 50 p.

Calasso, 2021 – *Calasso G.* Constructing the Boundary between Mashriq and Maghrib in Medieval Muslim Sources. 2021. 40 p. (in Eng)

Ahmed Lutfullah Munajem-bashi, 1940 – *Ahmed Lutfullah Munajem-bashi*. Karahanlılar, 1940 – Karahanlılar ve Anadolu Selçükleri: Müneccimbaşı Şeyh Ahmed Dede Efendi'nin "Câmiü'd Düvel" adlı eserinden [The Karakhanids and the Anatolian Seljuks: From the work "Câmiü'd Düvel" by Müneccimbaşı Sheikh Ahmed Dede Efendi]. İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1940. [Elektronnyj resurs] URL: https://books.google.com/books/about/Karahanl%C4%B1lar_ve_Anadolu_Sel%C3%A7%C3%BCkleri.html?id=QhoOAAAAMAAJ (accessed: 15.03.2026). (in Turk)

Erünsal, Ismail, 1970 — *Eünsal, İsmail.* Müneccimbaşı Ahmed Dede. Sahaif a l -ahbar fi vekayi al a'sar / trans. Istanbul: Tercüman, 1970. [Electronic resource] URL: https://kutuphane.ttk.gov.tr/details?id=534638&materialType=KT&query=M%C3%BCneccimba%C5%9F%C4%B1+Ahmed+Dede%2C+1631%201702 (accessed: 02.05.2026) (in Turk)

Muneccimbasi, 2000 – *Muneccimbasi Ahmed b. Lutfullah*. Camiud'-Duvel. Selçuklular Tarihi [Jamiu ad-Duvel. Seljuk History] I: Horasan-Irak-Kirman ve Suriye Selçukluları / yay. Ali Ongul. İzmir: Akademi Kitabevi, 2000. 272 s. + 198 s. (in Turk)

Hatice 2016 – *Hatice. A. S.* Munejjim Bashi Ahmed B. Lutf Allah's Jami Al-duwal and History of Arab Countries // Istanbul Universitesi Ilahiyat Fakultesi Dergisi. Istanbul, 2016. P.135–164. (in Arab)

[1] Абишева А.С., [2] Шаймердинова Н.Г.

[1, 2] Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева Астана, Казахстан

E-mail: [1] abisheva-92@mail.ru, [2]nurila1607@mail.ru

«ЖӘМИ АД-ДУАЛЬ» ТҮРКІ ОНОМАСТИКАСЫНЫҢ ДЕРЕККӨЗІ РЕТІНДЕ

Аңдатпа. Бұл мақала Осман сарайының тарихшысы әрі астрологы Ахмед ибн Лютфуллах Мунаджем-баши жазған ортағасырлық араб тарихи энциклопедиясы «Жәми ад-Дуаль» (XVII ғ.) еңбегіне түркі ономастикасының дереккөзі ретінде кешенді шолу жасауға арналған. Бұл жазба ескерткіш адамзаттың жаратылуынан бастап Ахмед Мунаджем-баши өз дәуіріне дейінгі аралықтағы әртүрлі мемлекеттердің тарихи оқиғаларын жүйелеп қамтыған жинақ болып табылады. Мәтінде баяндалатын тарихи оқиғалар жерлердің географиялық орналасуымен, координаттарының көрсетілуімен және әртүрлі топонимдердің жан-жақты сипатталуымен қатар беріледі. Сонымен бірге, онда әртүрлі мемлекет билеушілерінің және олардың ұрпақтарының шежірелері, сондай-ақ түрлі тайпалар мен халықтардың сипаттамалары қамтылған. Мақалада тарихи түркі ономастикасы бағыты бойынша жүргізілген алдыңғы зерттеулердің тәжірибесі қарастырылып, түркі онимдерін айқындау, интерпретациялау және семантикалық талдау жасауға қатысты әдіснамалық тәсілдер сараланады, сондай-ақ оларды бағалау және осы зерттеуде қолдану мүмкіндіктері талданады. Дереккөздің зерттелу деңгейі мен оның ғылыми кеңістіктегі орнына талдау жүргізіліп, еңбектің негізінен тарихи дерек ретінде пайдаланылғаны, алайда оның ономастикалық ерекшеліктері бұған дейін арнайы зерттелмегені анықталды. Жазба ескерткіштің

ономастикалық ерекшеліктерін дәлелдеу мақсатында «Жәми ад-Дуваль» мәтінінен алынған түркі топонимдері, этнонимдері және антропонимдері мысал ретінде келтіріліп, араб номинациялық дәстүрінің қолданылу ерекшеліктері сипатталады. Зерттеу нәтижесінде Ахмед ибн Лютфуллах Мунаджем-башиның ортағасырлық жазба ескерткіші «Жәми ад-Дуаль» Орталық Азиядағы түркі мемлекеттерінің ономастикасы мен осы аймақтың жалпы тарихына қатысты дереккөз ретінде жеткілікті деңгейде зерттелмегені анықталды. Зерттеу нәтижелері «Жәми ад-Дуаль» Орталық Азия түркі мемлекеттеріндегі ономастикалық жүйені және мәдени-тілдік үдерістерді реконструкциялауда маңызды дереккөз болып табылатынын растайды.

Кілт сөздер: Ахмед Мунаджем-баши, «Жәми ад-Дуаль», ономастика, түркі ономастиқондары, ортағасырлық дереккөз, араб графикалы жазба ескерткіш, түркі мемлекеттері, тарих, лингвомәдениеттану, тарихи география.

[1] Abisheva A.S., [2] Shaimerdinova N.G.
[1,2] L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
E-mail: 1 abisheva-92@mail.ru , 2 nurila1607@mail.ru

«JAMI' AL-DUWAL» AS A SOURCE OF TURKIC ONOMASTICS

Abstract. This article provides a comprehensive review of the medieval Arabic historical encyclopedia «Jami' al-Duwal» (XVII) by the Ottoman court historian and astrologer Ahmed ibn Lutfullah Munajem-bashi, as a source on Turkic onomastics. This work is a systematic collection of historical events from various states, beginning with the creation of humanity and ending with the author's own lifetime. The historical events described in the text are accompanied by the geography of the lands with coordinates, with a detailed description of different types of toponyms. There are also descriptions of the genealogies of the rulers of different states and their descendants, and descriptions of various tribes and peoples. The article draws on previous research in the field of historical Turkic onomastics and analyses methodological approaches to identifying, interpreting, and semantically analysing Turkic onyms, to evaluate them and their potential application in this study. An analysis of the source's current status and its place within the scholarly tradition was conducted. The work was primarily considered for its historical value, but its onomastic potential had never been previously explored. To confirm the onomastic potential of this written text, examples of Turkic toponyms, ethnonyms, and anthroponyms extracted from the text «Jami' al-Duwal» are provided, along with descriptions of the application of the Arabic nomination tradition. The study revealed that the medieval written text «Jami' al-Duwal» by Ahmed ibn Lutfullah Munajem-bashi has been insufficiently studied, both as a source for the onomastics of the Central Asian Turkic states and for the history of this region as a whole. The study's results confirm the significance of «Jami' al-Duwal» for reconstructing the onomastic system and cultural and linguistic processes in the Turkic states of Central Asia.

Keywords: Ahmed Munajem-bashi, «Jami' al-Duwal», onomastics, Turkic onomastics, medieval source, Arabic script monument, Turkic states, history, linguistic and cultural studies, historical geography.

Информация об авторах:

Абишева Айтолкын Сагдатовна – докторант кафедры тюркологии Евразийского национального университета им.Л.Н. Гумилева, г. Астана, Казахстан

Шаймердинова Нурила Габбасовна – доктор филологических наук, профессор, кафедры тюркологии Евразийского национального университета им.Л.Н.Гумилева, г. Астана, Казахстан

Авторлар туралы мәлімет:

Абишева Айтолқын Сагдатқызы – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің түркітану кафедрасының докторанты, Астана қ., Қазақстан

Шаймердинова Нурила Габбасқызы – филология ғылымдарының докторы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің түркітану кафедрасының профессоры, Астана қ., Қазақстан

Information about authors:

Abisheva Aitolkyn Sagdatovna – PhD student, Department of Turkology, Faculty of International Relations, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Shaimerdinova Nurila Gabbasovna – Doctor of Philology, Professor, Department of Turkology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Келіп түсті 28 наурыз 2026 жыл
Қабылданды 12 мамыр 2026 жыл

ҒТАМР 03.61.91 https://doi.org/ 10.63051/kos.2026.2.229

*[1] **Қарабаева З.М.** [2] **Жүзтаева Б.Н.** **Әли Б.Қ.**
[1, 2, 3] Абылай хан атындағы Қазақ Халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы, Қазақстан
E-mail: [1] karabaeva_zapixan@mail.ru, [2] zhuztaeva@mail.ru, [3] bota.alieva@mail.ru

ҚАЗІРГІ ТАРИХНАМАДАҒЫ ҚАЗАҚСТАН МЕН ТҮРКИЯНЫҢ МЕМЛЕКЕТАРАЛЫҚ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТАРЫ

Аңдатпа. Түркі әлемінің елдері, соның ішінде Түркия да, Қазақстанның сыртқы саясатының негізгі бағыты болып табылады. Екі ел арасында тығыз саяси, мәдени, ғылыми және білім беру байланыстары бар. Қазақ-түрік қатынастарының жекелеген аспектілері әртүрлі авторлардың еңбектерінде көрініс тапты. Дегенмен, кез келген мәселені зерттеген кезде оның зерттелмеген немесе жеткіліксіз аспектілерін анықтау үшін нәтижелерді мезгіл-мезгіл қорытындылап отыру қажет. Осыған байланысты бұл мақаланың мақсаты – Қазақстан-Түркия қатынастарының ерекшеліктерін тарихнамалық тұрғыдан қарастыру. Бұл мақсатқа жету үшін келесі міндеттерді шешу қажет: а) түрік және қазақ зерттеушілерінің еңбектеріндегі Қазақстан мен Түркия арасындағы қатынастар мәселелерін зерттеу; ә) орыс тарихнамасындағы Қазақстан-Түркия қатынастарын зерттеудің ерекшеліктерін анықтау; б) армян және қытай авторларының еңбектеріндегі қазақ-түрік қатынастарының негізгі ерекшеліктерін сипаттау. Бұл тақырыпты зерттеуде тарихи-генетикалық талдау, салыстырмалы әдіс және оқиғаларды талдау әдістері қолданылды. Бірге алғанда, бұл әдістер қойылған мақсатқа жетуге ықпал етеді. Зерттеу нәтижесінде авторлар қазақ-түрік қарым-қатынастары, әсіресе саяси байланыстар, мәдениет, білім беру, ғылым және басқа да салаларда қарқынды дамып келе жатқаны туралы байламға келді. Дегенмен, кейбір авторлардың еңбектерінде атап өтілгендей, екі ел арасындағы экономикалық байланыстардың жеткіліксіз дамуы Қазақстан мен Түркия арасындағы қарым-қатынастардың қазіргі кезеңіндегі маңызды мәселе болып табылады. Қазақстан мен Түркия арасындағы қарым-қатынастарды зерттеу қазіргі қазақстандық ғылымдағы негізгі тарихнамалық мәселе болып табылады.

Кілт сөздер: Қазақстан, Түркия, қазақ-түрік қарым-қатынастары, Түркі Мемлекеттері Ұйымы, түркі мемлекеттері, түркі халықтары, Түрксой, ТүркПА, түрікшілдік, экономикалық және мәдени ынтымақтастық

Кіріспе

Қазақстанның сыртқы саясатындағы түркі мемлекеттерімен әртүрлі сауда-экономикалық, саяси, мәдени және т.б. байланыстар ынтымақтастықтың негізгі бағыттарын жүзеге асыру елеулі рөл атқарады. Бұл ретте Қазақстанның түркі елдеріне қатысты саясатында Түркия ерекше мағызға ие. Өйткені халық саны, экономикалық әрі әскери-саяси күш тұрғыдан ықпалды мемлекет болып табылатын Түркия, әсіресе қазіргі күрделі геосаяси жағдайда, Түркі әлемінде маңызды орынға ие. Осыған байланысты Қазақстан мен Түркияның арасындағы қарым-қатынастарының әртүрлі қырлары кейбір авторлар тарапынан зерттелді. Жалпы алғанда, бұл тақырыпты зерттеу әлеуметтік және ғылыми тұрғыдан маңызды. Әлеуметтік тұрғыдан қарасақ, тарихнамамен байланысты мәселелерді зерттеу кейбір ғылымға жайттарды теріске шығару үшін тиімді. Ғылыми жақтан қарайтын болсақ, тарихнамаға байланысты мәселелерді зерттеу мүлдем зерттелмеген және (немесе) жеткіліксіз зерттелген аспектілерді анықтауға мүмкіндік береді. Соның ішінде авторлардың ұстанымдары мен көзқарастарын, сондай-ақ зерттеушілерге әсер еткен факторларды

(әлеуметтік, саяси және т.б.) ашуға болады. Жалпы алғанда, Қазақстан мен Түркия арасындағы қарым-қатынастардың әптүрлі аспектілері көптеген зерттеушілердің еңбектерінде көрініс тапса да, тарихнамалық аспектіде сөз болып отырған мәселе, әсіресе қазақ тіліндегі мақалаларда жеткілікті зерттелмеген. Осылайша, мәселенің өзектілігі мен оның ғылыми жарияланымдардағы көрінісінің арасында қайшылық бар. Сондықтан да осы мақала мәселенің кейбір аспектілерін зерттеуге үлес қосады.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Мақалада пайдалынылған деректерді төмендегідей топтарға бөлуге болады. Бірінші топқа Қазақстан мен Түркияның қарым-қатынастарын реттейтін әртүрлі келісімшарттар және т.б. ресми құжаттардың мәтіндері жатады. Түркиядағы Қазақстан елшілігінің қызметкерлері құрастырған және Түркия Республикасының ресми сайтында орналастырылған материалдардан екі елдің арасындағы ынтымақтастықтың негізгі бағыттары мен ерекшеліктері жөнінде мәліметтерді алуға болады (Türkiye Dış İşleri..., 2026 – Türkiye Dış İşleri Bakanlığı // https://www.mfa.gov.tr/default.tr.mfa). Екінші топқа Қазақстан мен Түркияның ресми өкілдері (президенттер, премьер-министрлер және т.б.) сөйлеген сөздерін, жасаған баяндамаларын және т.б. жатқызуға болады. Бұл деректер тобы екі мемлекеттің арасындағы кейбір өзара ынтымақтастық бағыттардың ерекшеліктерді анықтап нақтылау мүмкін. Сонымен бірге осы мақаланың аясында зерттеушілер жазған ғылыми еңбектер бөлек қосымша топ құрайды. Сан алуан елдерді өкіл ететін авторлардың мақалаларынан бұлардың ұстанымдарын (соның ішінде ғылыми ғана емес, саяси көзқарастарын да) және соған әсер еткен факторларды (діни, тілдік, этникалық, геосаяси және т.б.) көру мүмкін.

Бұл мақаланы жазу үшін материал жинап, соған ғылыми интерпретация жасалғанда, авторлар тарапынан келесі ғылыми әдістер қолданылды. Ең алдымен, әңгіме *тарихи-генетикалық әдіс* жөнінде болып отыр. Осы әдіс мемлекеттер арасындағы қарым-қатынастардың, олардың қалыптасуын тарихи тұрғыдан талдауды көздейді. Түптеп келгенде, сөз болып отырған әдіс арқылы қазіргі мемлекеттердің арасындағы ерекшеліктерді анықтауға мүмкіндік береді. Екіншіден, мақалада қолданылған *компаративтік әдіспен* мемлекеттердің сыртқы саясатын салыстыра отырып, олардың өзара қарым-қатынастарындағы заңдылықтарды ашуға болады. Үшіншіден, мақаладағы мемлекетаралық қарым-қатынастардағы нақты саяси оқиғаларды (мысалы, президенттер мен премьер-министрлердің ресми немес жұмыс сапарларын, экономикалық әрі саяси санкциялар және т.б.) зерттеуге бағытталған *ивент-талдау* елеулі маңызға ие. Бұл әдіс арқылы мемлекеттердің арасындағы өзара қарым-қатынастардың жақсы немесе жақсы емес екендігін, сондай-ақ соның себептерін көру мүмкін. Жалпы алғанда, нәтижесінде осы әдістер қойылған мақсатқа жету үшін қолайлы жағдай жасайды.

Талқылау

Қазақстан мен Түркияның саясат, мәдениет, экономика, қарулы күштер сияқты салалардағы қарым-қатынастарына арналған мәселелер бірақтар қазақ, түрік, ресей, армян, қытай және т.б. зерттеушілерінің еңбектерінде нақты козғалған (Айтмағамбетов, Гиритлиоглу, Тұрсұн, 2020; Велиева, 2024; Қазақстан-Түркия…, 2012; Надеин-Раевский, 2022а; Надеин-Раевский, 2022б; Овсепян, 2010; Сунь, 2023; Цзинхун, 2022; Ametbek, 2018;;Başçı, 2015; Batmaz, 2004; Kalkan, Bektassova, 2024; Yılmaz, 2017; Yılmaz, 2021a; Yılmaz, 2021b; Yüce, Keleş, 2022; және т.б.). Бірақ өкінішке қарай, сөз болып отырған мәселе тарихнамалық аспектіде зерттелмеген деп айтуға болады.

Зерттеу нәтижелері

Д.Р. Айтмағамбетов, М. Гиритлиоғлу және Х.М. Тұрсұн жазған мақаласында (Айтмағамбетов, Гиритлиоглу, Тұрсұн, 2020) Қазақ хандығы мен Османлы империясының арасындағы қарым-қатынастарға сипаттама беріледі. Мысалы, зерттеушілердің айтуынша, 1713 жылы қазақ делегациясы Ыстамбұлға келіп, сұлтан III Ахмедтің тарапынан қабылданды (Айтмағамбетов, Гиритлиоглу, Тұрсұн, 2020: 27). Осы жерде айта кетерлік бір жағдай, авторлар, осы екі елдің саяси байланыстары әсіресе XVI–XVIII ғ. бас кезеңінде дамығандығын айта отырып, XX ғ. бас кезеңінде шыққан қазақ газеттерінде Османлы мемлекетінің сыртқы және ішкі саясаты жөнінде жаңалықтар жарияланғандығына ерекше назар аударады. Жалпы алғанда, авторлар қазақ және түрік халықтарының арасындағы саяси байланыстардың ұзақ тарихы бар екендігіне ден қояды.

Қазақстан мен Түркияның арасындағы экономикалық, саяси, мәдени және т.б. байланыстарға арналған ғылыми еңбектердің түрік зерттеушілерінің қаламынан да шыққандығын айтуымыз керек. Жалпы алғанда, түрік зерттеушілерінің еңбектерін бірнеше топқа бөлуге болады. Бірінші топқа осы екі елдің саяси байланыстарға арналған еңбектер жатады (Kazakistan–Türkiye…, 2022; Kalkan, Bektassova, 2024; және т.б.). Сонымен бірге кейбір түрік ғалымдарының еңбектерінде Қазақстан мен Түркияның арасындағы экономикалық мәселелер қарастырылады (Başçı, 2015; Batmaz, 2004; Yüce, Keleş, 2022; және т.б.). Үшінші топқа мәдениет, білім беру мәселелері қарастырылған түрік авторларының еңбектері жатады (Bursa, 2017; және т.б.). Мысалы, Емре Бұрсаның «Türkiye-Kazakistan İlişkileri ve Yüksek Eğitim Politikaları» («Түркия-Қазақстан байланыстары және олардың жоғары оқу орындары саласындағы саясаты») (Bursa, 2017) деген мақаласында түркі мемлекеттерінің жоғары оқу орындары саласындағы интеграция мәселесі талданған. Атап айтқанда, автордың айтуы бойынша, бұл мәселе 2012 жылы Шолпан-Атада түркі мемлекеттерінің білім беру министрлерінің басқосуында талқыланған. 2013 жылы «Түркі университеттері одағының» («Türk Üniversiteler Birliği») ортақ түркі білім беру кеңістігінің қалыптасуына бағытталған принциптері жасақталды, соның ішінде білім беру саласында ортақ стандарт әзірлеу, кадрлар дайындау, өскелең ұрпақты түркі халықтарының бірлігін жақтау рухында тәрбиелеу, университеттердің дипломдарын өзара мойындау және т.б. (Bursa, 2017: 5–6).

Кейбір түрік зерттеушілерінің еңбектерінде Қазақстан мен Түркияның арасындағы қарым-қатынастардың проблемалық мәселелерге ерекше көңіл бөледі. Мысал ретінде Сердар Йылмаздың мақалаларын келтірелік. Мысалы, оның «Kazakistan-Türkiye Ekonomik ve Kültürel İlişkileri: Vaatler ve Gerçekler» («Қазақстан мен Түркияның экономикалық және мәдени байланыстары: күтілген және ақыры шыққан нәтижелер») деп аталатын мақаласы (Yılmaz, 2017) Қазақстан мен Түркия арасындағы ынтымақтастықтың кейбір аспектілерін зерттеуге арналған. Автор ерекше назар аударғандай, осы екі елдің сан алуан саладағы байланыстарын одан әрі күшейтуге бағытталған келісімшарттарға қол қойылғанымен, Қазақстан мен Түркияның ынтымақтастық әлеуеті бүгінге дейін пайдаланылмайды. Мысал ретінде Сердар Йылмаз Қазақстанның 2014–2020 жылдарға арналған сыртқы саясаты жөніндегі концепциясына көңіл бөледі. Бұл құжатта автор екі бауырлас елдің «ортақ тарихи түп-тамырларының» бар екендігіне назар аударады (Yılmaz, 2017: 816). Сонымен бірге Қазақстанның сыртқы саясатында Түркия Ресей, Қытай, АҚШ, Еуропа Одағы сияқты мемлекеттер мен бірлестіктерден және ТМД елдерінен кейінгі орында тұрады (Yılmaz, 2017: 817). Автордың пайымдауынша, Қазақстан мен Түркияның арасындағы экономикалық ынтымақтастықта негативтік тенденциялар байқалады. Атап айтқанда, Сердар Йылмаз келтірген мәліметтерге қарағанда, 2012 жылдан кейінгі кезеңде екі елдің арасындағы сауда көлемін ақырын-ақырын азайғандығын көруге болады. Мәселен, Қазақстан Түркияның импортында 35-ші, ал экспортында 43-ші орында тұрады. Түркияның 2016 жылғы экспорт

көлемі 143 млрд доллар болса, Қазақстанның үлесі айналасы 0,65% құрайды (Yılmaz, 2017: 818).

Қазақстан мен Түркияның арасындағы қарым-қатынастардың кейбір аспектілері Сердар Йылмаздың кейін жарияланған «Kazakistan-Türkiye İlişkileri» («Қазақстан-Түркия байланыстары») (Yılmaz, 2021a) мақаласында талданады. Ең алдымен автор Қазақстанның XIII ғ. – 1986 ж. кезеңіндегі тарихына, 1923–1991 жылдар аралығындағы Қазақстан мен Түркияның қарым-қатынастарына және Османлы империясы кезіндегі қазақ-түрік байланыстарына қысқаша сипаттама береді. Сонымен бірге Сердар Йылмаз ССРО ыдырағаннан кейінгі кезеңдегі Қазақстан мен Түркия арасындағы өзара қарым-қатынастарға да ерекше назар аударады. Бұл ретте зерттеуші саяси, экономикалық, мәдени, әскери байланыстарға, сондай-ақ екі елдің беру беру саласындағы ынытмақтастықтың негізгі бағыттарына талдау жасайды (Yılmaz, 2021a: 89–112). Осылайша, Қазақстан мен Түркияның 1991–2020 жылдар аралығындағы қарым-қатынастарға, әсіресе екі елдің экономика саласындағы ынтымақтастыққа талдау жасай отырып, Қазақстан мен Түркияның әлеуеті толық ашылмады деген байламға келді. Автордың пікірінше, Түркияның Қазақстанға қатысты нақты бір саясаты болмағандығы осыған әсер еткен фактор болып табылады (Yılmaz, 2021a: 112). Соңғы жылдары екі елдің саяси саладағы өзара байланыстары едәуір нығайып күшейгеніне қарамастан, бұл Қазақстан мен Түркияның экономикалық қарым-қатынастарында көрініс таппай қалды. Сердар Йылмаз келтірген мәліметтерге қарағанда, Қазақстанның бір жылдық сыртқы саудасында Түркияның үлесі шамамен 2,5–3% құрайды. Қазақстанның 46 млрд доллар құрайтын шетелдегі инвестицияларының басым бөлігі АҚШ алады. Бұл ретте Түркия алғашқы он ел елдің қатарында да жоқ екен (Yılmaz, 2021a: 113).

Сердар Йылмаздың сыни көзқарастыры оның «Kazakistan-Türkiye İlişkilerinin son durumu: hedeflere ulaşıldı mı?» («Қазақстан-Түркия байланыстарының соңғы жағдайы: қойылған мақсаттарға жетті ме?») деп аталатын мақаласында (Yılmaz, 2021b: 113) да көрініс тапқандығын айта кету жөн. Автордың өзінің айтуы бойынша, бұл көлемді мақала оның жоғарыдағы «Kazakistan-Türkiye İlişkileri» («Қазақстан-Түркия байланыстары») (Yılmaz, 2021a) атты мақаласының өзгертілген әрі толықтырылған нұсқасы болып табылады. Өзінің мақаласында екі мемлекеттің экономикалық байланыстардың аса дамымағандығын атап өтіп, Сердар Йылмаз бұл өзекті мәселені шешу үшін қажетті шараларды қабылдауды ұсынады. Оның пікірінше, сол үшін ең алдымен екі елдің арасындаы жүк және жолаушылар тасымалын жеңілдету керек. Сонымен бірге Түркия мен Қазақстанның білім беру саласындағы өзара байланыстарды нығайту жөн (Yılmaz, 2021b: 93).

Ресей авторлары Қазақстан мен Түркияның арасындағы саяси, экономикалық, мәдени және т.б. байланыстарды Түркия мен ССРО ыдыраған соң пайда болған түркі мемлекеттерінің қарым-қатынастары аясында қарастырады. Мысал ретінде В. Надеин-Раевскийдің бір-бірін жалғастыратын екі мақаласын келтірелік (Надеин-Раевский, 2022а; Надеин-Раевский, 2022б). Алғашқы «Пантүркизмнің тарихы және оның қазіргі жақтаушылары. 1-бөлім. Пантүркизм: тарихының негізгі кезеңдері» (Надеин-Раевский, 2022а) деп аталатын мақала автор Османлы империясындағы паисламизм мен пантүркизм идеологияларының дамуына, сондай-ақ XX ғ. 40-жылдарының ортасына дейінгі кезеңдегі Түркия Республикасындағы пантүркизм идеологиясын жақтаушылардың қызметіне арналған (Надеин-Раевский, 2022а). Өзінің «Пантүркизмнің тарихы және оның қазіргі жақтаушылары. 2-бөлім Пантүркизм жақтаушылары үміттерінің жаңа кезеңі» атты екінші мақаласында (Надеин-Раевский, 2022б) В. Надеин-Раевский ССРО құлағаннан кейінгі кезеңдегі Түркия мен Әзірбайжан, Өзбекстан, Түрікменстан, Қырғызстан және Қазақстан сияқты түркі мемлекеттерінің арасындағы ынытымақтастық мәселесі қарастырылады. Автордың пайымдауынша, түркі мемлекеттерінің, соның ішінде Қазақстан мен Түркияның да, интеграциясына бағытталған бастамаларды ұсынған Қазақстан болды. Мысалы, 2011 жылы түркі мемлекеттері басшыларының Алматыда өткен жиналысында Қазақстан Президенті Н.Ә.

Назарбаев Түркі Парламенттік Ассамблеясы, Түркі Академиясы сияқты органдарды ашуды ұсынды (Надеин-Раевский, 2022б: 99).

Түркі әлеміндегі пантүркизм мәселесіне тағы бір ресей авторы М.М. Шумиловтың мақалалары арналған. Оның екі бөлімнен тұратын «XXI ғасырдағы пантүркизмнің Орталық Азия түркітілдес мемлекеттері саяси бірегейлігінің қалыптасуына әсері» (Шумилов, 2022а; Шумилов, 2022б). Бұл екі мақалада көбінесе түркі мемлекеттерінің, соның ішінде Қазақстанның ішкі саясатына (қазақ жазу жүйесін латын әліпбиіне көшіру, визуалдық ақпараттардағы қазақ тілінің қолданылуы, қазақ тілінің қолданылу аясын кеңейту және т.б.) талданады (Шумилов, 2022а: 47; Шумилов, 2022б: 40–44). М.М. Шумилов Қазақстанның ішкі саясатының негізгі бағыттарын, әсіресе ішінде тіл саласындағы талдай отырып, Қазақстанның бұл саясатының түрікшілдік немесе патүркизм идеологияларына қатысы жоқ деген байламға келді (Шумилов, 2022б: 44). Л. Велиева өзінің «Түркияның Орталық Азия елдерімен ғылыми-білім беру байланыстарындағы өзгерістер» атты мақаласында (Велиева, 2024) Түркия мен түркі мемлекеттерінің өзара ынтымақтастығына талдау жасалады. Бұл ретте автор Түркия мен Қазақстанның Түркияның қазақ студенттеріне арналған стипендиялық бағдарламаларды жүзеге асыру, түрік университеттерінің Қазақстанда филиалдарын ашу, түркі халықтарының тарихы жөнінде ортақ оқулық жазу сияқты бағыттар бойынша ынтымақтастық мәселесіне көңіл бөледі (Велиева, 2024: 10–11).

Ресей авторларының Түркия мен Қазақстанның арасындағы қарым-қатынастары жөніндегі көзқарастары жоғары оқу орындарының студенттеріне арналған «Азия мен Африка елдерінің қазіргі тарихы. XX ғасыр. 1945–2000» атты оқулықта (Новейшая история…, 2004) көрініс тапты. Бұл еңбекте Түркия тарихына арналған бөлімде Түркияның ССРО ыдырағаннан кейінгі кезеңдегі Қазақстанға және Әзірбайжан, Түрікменстан, Қырғызстан, Өзбекстан сияқты түркі мемлекеттеріне қатысты саясатына көңіл бөлінеді. Атап айтқанда, «Үкіметтің саясатындағы пантүркизм идеялары» атты тараушада авторлар Түркияның сыртқы саясатын сипаттай отырып, бұл елдің бұрынғы одақтас республикалармен ғана шектелмей-ақ, Ресей Федерациясының құрамындағы түркі республикаларына және Молдовадағы Гагаузия қатысты мәдени саясатын күшейтуге тырысқандығына ерекше назар аударады. Яғни тарихшылардың айтулары бойынша, «түркі халықтарының ортақ мәдени және ақпараттық кеңістіктің құрылуына көп мәне берілді» (Новейшая история…, 2004: 13). Қазақстан туралы айтатын болсақ, авторлар төмендегідей жайтқа назар аударады. Яғни 1993 жылғы Анкарада түркі мемлекеттері тілі білімі мамандарының орфография мен әліпби мәселесіне арналған басқосуда 34 әріптен тұратын ортақ түркі әліпбиі қабылданды (Новейшая история…, 2004: 14).

А.П. Романова мен Д.А. Черничкинің «Түркия мен пантүркизмнің Каспий теңізі өңірінің жаңа ұлттық бірегейліктердің қалыптасуына әсері: Түрікменстан мен Қазақстан мысалында» (Романова, Черничкин, 2024). Авторлардың өздері айтқандай, мақала Түркияның әрі патүркизм идеологиясының Қазақстан мен Түрікменстандағы жаңа ұлттық бірегейліктердің қалыптасуына әсерін зерттеуге арналған. Зерттеушілердің пайымдауынша, соңғы 30 жылда пантүркизм – Түркияның түркі мемлекеттеріне қатысты ықпалын күшейту үшін негізгі идеологема. Сонымен бірге Түрки әлемінің саяси күшке айналуы үшін идеологиялық қозғалтқын («идеологический двигатель») керек. Ал өз кезегінде пантүркизм сөз болып отырған қозғалтқыш болып табылады. Бірақ А.П. Романова мен Д.А. Черничкин ерекше назар аударғандай, қазіргі өзгеріп кеткен геосаяси жағдайда пантүркизм Түркия экспансиясының құралына емес, түркі мемлекеттерінің тіл, дін, экономикалық ынтымақтастық негізінде бірігуіне құралына айналды. Сондықтан да кейбір авторлар қазіргі пантүркизмді сипаттау үшін «неопантүркизм» және «ұжымдық пантүркизм» («коллективный пантюркизм») терминдерін ұсынады (Романова, Черничкин, 2024: 185). Түркия мен Қазақстанның арасындағы қарым-қатынастарды, екі ел ынтымақтастығының негізігі бағыттарын (Түріксой, Түркі мемлекеттерінің парламентаралық ассамблеясы, Түркі

Мемлекеттері Ұйымы сияқты бірлестіктердегі ынтымақтастық аясында) талдай отырып, Қазақстан ортақ институционалдық құрылымдарға белсене қатысады. Қазақстанның бұрынғы үкіметі (Нұрсұлтан Назарбаев кезіндегі) де, қазіргі үкіметі де Түркияның экономикалық және әлеуметтік-гуманитарлық сипаттағы ынтымақтастық ұсыныстарын қуана-қуана қабылдап отырады (Романова, Черничкин, 2024: 190). Сонымен бірге А.П. Романова мен Д.А. Черничкин келтірген мәліметтер бойынша, Қазақстанның қарапайым азаматтары да Қазақстан мен Түркия арасындағы ынтымақтастыққа жақсы қарайды (Романова, Черничкин, 2024: 196–197).

Армян авторы Л. Овсепянның «Түркияның Орталық Азия елдерімен ынтымақтастығының әскери-саяси аспектілері: жалпы даму динамикасы» деген мақаласында (Овсепян, 2010) Түркияның Орталық Азия түркі мемлекеттерімен, соның ішінде Қазақстанмен де, әскери саладағы 2010 жыға дейінгі кезеңдегі ынтымақтастықтың негізгі бағыттары жөнінде мәліметтер келтіріледі (Овсепян, 2010: 97–98, 99). Автордың пайымдауынша, Түркия мен түркі мемлекеттерінің әскери саласында кейбір бағыттар бойынша келісімшарттар жасалса да, «Түркия мен Орталық Азия елдерінің арасында іргелі әскери ынтымақтастық дамып жатыр деп айту мүмкін емес. Түркия әскери кадрларды дайындау және қайта дайындау саласындағы белгілі бір көмек ғана көрсетті, қаржылық гранттар бөлді және әскери өнекәсіп саласында ынтымақтастықты ұйымдастыруға тырысты» (Овсепян, 2010: 100).

Түркия мен Қазақстанның арасындағы қарым-қатынастарының кейбір аспектілері қытай авторларының енбектерінде қарастырылады. Мысал ретінде Чэнгуан Суньнің «Түркі Мемлекеттері Ұйымы және пантүркизм: кеше, бүгін, ертең» деп аталатын мақаласын (Сунь, 2023) келтіруге болады. Бұл мақалада автор Түркияның Қазақстан мен Орталық Азиядағы басқа да түркі мемлекеттеріне байланысты сыртқа саясатын сипаттау барысында Түркияның өз саяси ықпалын күшейтуге бағытталған саясатын жүзеге асыруына төмендегідей факторлардың кедергі болып табылатындығына назар аударады. Атап айтқанда, ең алдымен әңгіме Орталық Азия, соның ішінде Қазақстанның да ұстанымы жөнінде болып отыр. Яғни автордың айтуы бойынша, «Орталық Азия елдері әрең алған тәуелсіздігін бағалайды және олардың мемлекеттік егемендігіне пантүркизмнен кауіп төнетіндігінен қорқады» (Сунь, 2023: 359). Екіншіден, түрік мемлекетінің экономикалық әрі әскери күші жеткіліксіз болғандықтан, Орталық Азиядағы әскери-саяси ықпалы да шектеулі. Үшіншіден, Түркияның геосаяси мақсаттары бұрынғы ССРО-ның одақтас республикаларымен шектелмей, Қытайдың құрамындағы Шығыс Түркістанды (Шыңжанды) қамтитындықтан, Қытай Түркияның саясатына кедергі жасау үшін қажетті шараларды қабылдауға мәжбүр болады. Төртіншіден, түркі мемлекеттерінің арасында да бақталастық байқалады. Чэнгуан Суньнің пікірінше, мысалы, Орталық Азиядағы экономикалық тұрғыдан ең күшті мемлекет болып табылатын Қазақстан Түркияның «вассалы» бола қоймас (Сунь, 2023: 359–360).

Тао Цзинхунның «Түрік ұлтының қалыптасуындағы түрікшілдік идеологиясы және оның қытай-түрік қарым-қатынастарына әсері» деген еңбегінде (Цзинхун, 2022) Қазақстан мен Түркияның арасындағы саяси, экономикалық және т.б. мәселелер қарастырылмайды. Бұл мақалада автор Түркия мен Қытайдың Шыңжаңға байланысты геосаяси мәселені талдайды. Бірақ Шыңжан тұрғындарының елеулі бөлігін қазақтардың құрайтындығын ескерсек, осы жұмыстың Қазақстанға да қатысы бар екендігін көруге болады. Тао Цзинхунның пайымдауынша, Түркияның сыртқы саясатына «лингвистикалық ұлтшылдық» («лингвистический национализм») тән (Цзинхун, 2022: 145). Сондықтан да бұл саяси ұстаным Түркия мен түркі мемлекеттерінің арасындағы қарым-қатынастарда да көрініс табады.

Осылайша, зерттеушілердің ғылыми еңбектерінде Қазақстан мен Түркия қарым-қатынастарының жекелеген қырлары көрініс табады.

Қорытынды

Жоғарыда келтірілген материалдардан төмендегідей қорытындылар шығаруға мүмкіндіктер береді. Біріншіден, Қазақстан мен Түркияның арасындағы саяси, экономикалық, мәдени, әскери және т.б. байланыстар қазақ, түрік, ресей, армян, қытай және т.б. авторларының еңбектерінде көрініс тапты. Өздерінің жұмыстарында зерттеушілер қазақ-түрік тарихи байланыстарына (соның ішінде Қазақ хандығы мен Османлы империясының қарым-қатынастарына), Қазақстанның сыртқы және басқа мемлекеттерге байланысты ішкі саясатына және т.б. мәселелерге талдау жасайды. Екіншіден, авторлардың сөз болып отырған мәселеге байланысты еңбектерінде келесідей ерекшеліктер байқалады. Әңгіме негізінен мақалалардың бағдарлылығы жөнінде болып отыр. Қазақ және түрік зерттеушілерінің жұмыстарында Түркия мен Қазақстанның тікелей қарым-қатынастары жан-жақты талданса, армян және қытай және белгілі дәрежеде ресей авторларының да еңбектерінде екі елдің өзара байланыстары көбінесе Түркі Мемлекеттері Ұйымы аясында қарастырылады. Бұл ретте олар түркі мемлекеттерінің, соның ішінде Қазақстан мен Түркияның да, әскери байланыстары ден қояды. Үшіншіден, кейбір түрік зерттеушілерінің еңбектерінде Қазақстан мен Түркияның сан алуан салалардағы ынтымақтастығының проблемаларына ден қойылады. Бұл ретте олар екі елдің саяси байланыстардың нығаюын атап өтіп экономика саласындағы ынтымақтастықтың жеткіліксіз екендігіне назар аударады.

Қосымша
Қазақстан Республикасы мен Түркия Республикасының арасындағы қарым-қатынастарды реттейтін кейбір ресми құжаттар

Қазақстан Республикасы мен Түркия Республикасы арасында Дипломатиялық қатынастар орнату туралы хаттама. 1992 жылғы 2 наурыз, Алматы

Қазақстан Республикасы Үкіметі мен Түркия Республикасы Үкіметі арасындағы Түркістан қаласында Қожа Ахмед Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетін құру туралы келісім. 1992 жылғы 31 қазан, Анкара

Қазақстан Республикасы мен Түркия Республикасы арасындағы Консулдық конвенция. 1993 жылғы 2 қыркүйек, Анкара

Қазақстан Республикасы мен Түркия Республикасы арасындағы Достық пен ынтымақтастық туралы шарт. 1994 жылғы 17 қазан, Анкара

Қазақстан Республикасы мен Түркия Республикасы арасындағы азаматтық істер жөніндегі құқықтық көмек туралы шарт. 1995 жылғы 13 маусым, Алматы

Қазақстан Республикасы Үкіметі мен Түркия Республикасы Үкіметі арасындағы Табысқа салынған салыққа қосарланған салық салуды болдырмау туралы келісім. 1995 жылғы 15 тамыз, Алматы

Қазақстан Республикасының Үкіметі мен Түркия Республикасының Үкіметі арасындағы Сауда-экономикалық және техникалық ынтымақтастық туралы келісім. 1997 жылғы 10 қыркүйек, Алматы

Қазақстан Республикасының Үкіметі мен Түркия Республикасының Үкіметі арасындағы Кеден істеріндегі ынтымақтастық пен әкімшілік өзара көмек туралы келісім. 2003 жылғы 22 мамыр, Анкара

Қазақстан Республикасының Үкіметі мен Түркия Республикасының Үкіметі арасындағы Ғылым және техника саласындағы ынтымақтастық туралы келісім. 2009 жылғы 22 қазан, Анкара

Қазақстан Республикасы мен Түркия Республикасының арасындағы Стратегиялық әріптестік туралы шарт. 2009 жылғы 22 қазан, Анкара (Қазақстан-Түркия…, 2012).

Әдебиеттер:

Айтмағамбетов, Гиритлиоглу, Тұрсұн, 2020 – *Айтмағамбетов Д.Р., Гиритлиоглу М., Тұрсұн Х.М.* Қазақ-түрік байланыстары тарихының бастапқы дереккөздері // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. Тарихи ғылымдар. Философия. Дінтану сериясы. 2020. № 4 (133). С. 24– 32.

Велиева, 2024 – *Велиева Л.* Изменения в научно-образовательных контактах Турции со странами Центральной Азии // Вестник МГЛУ. Общественные науки. 2024. Вып. 3 (856) . С. 9–16.

Қазақстан-Түркия…, 2012 – Қазақстан-Түркия. Достық пен ынтымақтастықтың 20 жылы / Басылымды әзірлеген Қазақстан Республикасының Түркия Республикасындағы Елшілігі. Анкара, 2012. 416 б.

Надеин-Раевский, 2022а – *Надеин-Раевский В.* История пантюркизма и его современные сторонники. Часть 1. Пантюркизм: основные вехи истории // Перспективы. Электронный журнал. 2022. № 1. С. 62–73.

Надеин-Раевский, 2022б – *Надеин-Раевский В.* История пантюркизма и его современные сторонники. Часть 2. Новый этап пантюркистских надежд // Перспективы. Электронный журнал. 2022. № 2. С. 94–108.

Новейшая история…, 2004 – Новейшая история стран Азии и Африки. XX век. В трех частях. Часть 3. 1945–2000 / Под. ред. А.М. Родригеса. Москва: ВЛАДОС, 2004. 272 с.

Овсепян, 2010 – *Овсепян Л.* Военно-политические аспекты сотрудничества Турции со странами Центральной Азии: общая динамика развития // Центральная Азия и Кавказ. 2010. Т. 10. Вып. 2. С. 93–100.

Романова, Черничкин, 2024 – *Романова А.П., Черничкин Д.А.* Влияние Турции и пантюркизма на конструирование новых национальных идентичностей Каспийского региона: пример Туркменистана и Казахстана // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: «Политология». 2024 Vol. 26. № 1. С. 181–206.

Сунь, 2023 – *Сунь Чэнгуан.* Организация Тюркских Государств и пантюркизм: вчера, сегодня, завтра // Образование и право 2023. № 2. С. 357–361.

Шумилов, 2022а – *Шумилов М.М.* Влияние пантюркизма на формирование политической идентичности тюркоязычных государств Центральной Азии в XXI веке (Часть 1) // Управленческое консультирование. 2022. № 6. С. 36–53.

Шумилов, 2022б – *Шумилов М.М.* Влияние пантюркизма на формирование политической идентичности тюркоязычных государств Центральной Азии в XXI веке (Часть 2) // Управленческое консультирование. 2022. № 7. С. 37–49. /

Цзинхун, 2022 – *Цзинхун Тао.* Тюркизм в строительстве турецкой нации и его влияние на китайско-турецкие отношения // История и современное мировоззрение. 2022. Т. 4. №2. С. 141–147.

Ametbek, 2018 – *Ametbek Dinmuhammed.* Türkiye-Kazakistan İlişkilerinin Stratejik Boyutu. Ankara, 2018. 26 s.

Başçı, 2015 – *Başçı Sıdıka.* Türkiye Kazakistan Ekonomik İlişkileri. Almaty, 2015. 22 s.

Batmaz, 2004 – *Batmaz Nihat.* Türkiye-Kazakistan Arasındaki Ticari-Ekonomik İlişkiler, Türk Müteşebbislerinin Bu Ülkede Yaptıkları Yatırımların Boyutu ve Karşılaştıkları Sorunlar // Bahar. 2004. Sayı. 29. Sf. 83–104.

Bursa, 2017 – *Bursa Emre.* Türkiye-Kazakistan İlişkileri ve Yüksek Eğitim Politikaları // Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi. 2017. Cilt. 1. Sayı. 2. Sf. 1–20.

Türkiye Dış İşleri..., 2026 – Türkiye Dış İşleri Bakanlığı // https://www.mfa.gov.tr/default.tr.mfa

Kalkan, Bektassova, 2024 – *Kalkan Erol, Bektassova Madina.* Kazakistan-Türkiye İlişkilerinin Gelişiminde Akıllı Güç // İmgelem. 2024. Sayı. Özbekistan Özel Sayısı. Eylül. Sf. 425–448.

Kazakistan–Türkiye…, 2022 – Kazakistan–Türkiye: Ebedi Dostluk // TÜKİB. 2022. Nisan-Haziran 2 (12). Sf. 6–16.

Yılmaz, 2017 – *Yılmaz Serdar.* Kazakistan-Türkiye Ekonomik ve Kültürel İlişkileri: Vaatler ve Gerçekler // İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi. 2017. Cilt. 6. Sayı. 2. Sf. 813–834.

Yılmaz, 2021a – *Yılmaz Serdar.* Kazakistan-Türkiye İlişkileri // 20. Yüzyılda Türkiye-Türk Dünyası İlişkileri. Ankara, 2021. Sf. 83–119.

Yılmaz, 2021b – *Yılmaz Serdar.* Kazakistan-Türkiye İlişkilerinin son durumu: hedeflere ulaşıldı mı? // Avrasya Dosyası. 2021. Cilt. 12. Sayı. 1. Sf. 60–94.

Yüce, Keleş, 2022 – *Yüce Mehmet, Keleş Dilşad.* Kazakistan Ekonomik Yapısı ve Türkiye ile Ekonomik İlişkileri // Türk Dünyası Akademik Bakış. 2022. Bahar. Cilt. 2 Sayı. 3. Sf. 1–32.

References:

Aytmagambetov, Giritlioglu, Tursun, 2020 – *Aytmagambetov D.R., Giritlioglu M., Tursun H.M.* Qazaq-turik baylanystary tarihynyn bastapqy derekkozderi [Primary sources of the history of Kazakh-Turkish relations] // L.N. Gumilev atyindagy Euraziya ulttyq universitetinin Habarshysy. Tarih gylymdary. Filosofiya. Dintanu seriyasy. 2020. № 4 (133). P. 24– 32. (in Kaz)

Velieva, 2024 – *Velieva L.* Izmeneniya v nauchno-obrazovatelnyih kontaktah Turtsii so stranami Tsentralnoy Azii [Changes in Turkish scientific and educational contacts with Central Asian countries] // Vestnik MGLU. Obschestvennyie nauki. 2024. Vyip. 3 (856) . S. 9–16. (in Rus)

Qstan-Turkiya…, 2012 – Qazaqstan-Turkiya. Dostyq pen yntymaqtastyqtyn 20 jyly [Kazakhstan-Türkiye. 20 years of friendship and cooperation] / Basyilyimdyi azirlegen Qazaqstan Respublikasyinyin Turkiya espublikasyindagy Elshiligi. Ankara, 2012. 416 p. (in Kaz)

Nadein-Raevskiy, 2022a – *Nadein-Raevskiy V.* Istoriya pantyurkizma i ego sovremennyie storonniki. Chast 1. Pantyurkizm: osnovnyie vehi istorii [The History of Panturkism and Its Modern Supporters. Part 1. Panturkism: Key Milestones in History] // Perspektivyi. Elektronnyiy jurnal. 2022. № 1. P. 62–73. (in Rus)

Nadein-Raevskiy, 2022b – *Nadein-Raevskiy V.* Istoriya pantyurkizma i ego sovremennyie storonniki. CHast 2. Novyiy etap pantyurkistskih nadejd [The History of Panturkism and Its Modern Supporters. Part 2. A New Stage of Panturkist Hopes] // Perspektivyi. Elektronnyiy jurnal. 2022. № 2. P. 94–108. (in Rus)

Noveyshaya istoriya…, 2004 – Noveyshaya istoriya stran Azii i Afriki. 20 vek. V treh chastyah. Chast 3. 1945–2000 / Pod. red. A.M. Rodrigesa [Modern History of Asia and Africa. 20th Century. In Three Parts. Part 3. 1945–2000 / Ed. A. M. Rodriguez]. Moskva: VLADOS, 2004. 272 p. (in Rus)

Ovsepyan, 2010 – *Ovsepyan L.* Voenno-politicheskie aspektyi sotrudnichestva Turtsii so stranami Tsentralnoy Azii: obschaya dinamika razvitiya [Military-political aspects of cooperation between Türkiye and the countries of Central Asia: general dynamics of development] // Tsentralnaya Aziya i Kavkaz. 2010. T. 10. Vyip. 2. P. 93–100. (in Rus)

Romanova, Chernichkin, v – *Romanova A.P., Chernichkin D.A.* Vliyanie Turtsii i pantyurkizma na konstruirovanie novyih natsionalnyih identichnostey Kaspiyskogo regiona: primer Turkmenistana i Kazahstana [The Influence of Türkiye and Pan-Turkism on the Construction of New National Identities in the Caspian Region: The Case of Turkmenistan and Kazakhstan] // Vestnik Rossiyskogo universiteta drujbyi narodov. Seriya: «Politologiya». 2024 Vol. 26. № 1. P. 181–206. (in Rus)

Sun, 2023 – *Sun Chenguan.* Organizatsiya Tyurkskih Gosudarstv i pantyurkizm: vchera, segodnya, zavtra [The Organization of Turkic States and Pan-Turkism: Yesterday, Today, Tomorrow] // Obrazovanie i pravo 2023. № 2. P. 357–361. (in Rus)

Shumilov, 2022a – *Shumilov M.M.* Vliyanie pantyurkizma na formirovanie politicheskoy identichnosti tyurkoyazyichnyih gosudarstv Tsentralnoy Azii v XXI veke (Chast 1) [The Influence of Pan-Turkism on the Formation of Political Identity of the Turkic-Speaking States of Central Asia in the 21st Century (Part 1)] // Upravlencheskoe konsultirovanie. 2022. № 6. P. 36–53. (in Rus)

Shumilov, 2022b – *Shumilov M.M.* Vliyanie pantyurkizma na formirovanie politicheskoy identichnosti tyurkoyazyichnyih gosudarstv Tsentralnoy Azii v XXI veke (Chast 2) [The Influence of Pan-Turkism on the Formation of Political Identity of the Turkic-Speaking States of Central Asia in the 21st Century (Part 2)] // Upravlencheskoe konsultirovanie. 2022. № 7. P. 37–49. (in Rus)

Tszinhun, 2022 – *Tszinhun Tao.* Tyurkizm v stroitelstve turetskoy natsii i ego vliyanie na kitaysko-turetskie otnosheniya [Turkism in the construction of the Turkish nation and its influence on Chinese-Turkish relations] // Istoriya i sovremennoe mirovozzrenie. 2022. T. 4. №2. P. 141–147. (in Rus)

Ametbek, 2018 – *Ametbek Dinmuhammed.* Türkiye-Kazakistan İlişkilerinin Stratejik Boyutu [The Strategic Dimension of Türkiye-Kazakhstan Relations]. Ankara, 2018. 26 p. (in Tur)

Başçı, 2015 – *Başçı Sıdıka.* Türkiye Kazakistan Ekonomik İlişkileri [Economic Relations between Türkiye and Kazakhstan]. Almaty, 2015. 22 p. (in Tur)

Batmaz, 2004 – *Batmaz Nihat.* Türkiye-Kazakistan Arasındaki Ticari-Ekonomik İlişkiler, Türk Müteşebbislerinin Bu Ülkede Yaptıkları Yatırımların Boyutu ve Karşılaştıkları Sorunlar [Trade and Economic Relations Between Türkiye and Kazakhstan, the Scale of Investments Made by Turkish Entrepreneurs in This Country and the Problems They Face] // Bahar. 2004. Sayı. 29. P. 83–104. (in Tur)

Bursa, 2017 – *Bursa Emre.* Türkiye-Kazakistan İlişkileri ve Yüksek Eğitim Politikaları [Türkiye-Kazakhstan Relations and Higher Education Policies] // Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi. 2017. Cilt. 1. Sayı. 2. P. 1–20. (in Tur)

Türkiye Dış İşleri..., 2026 – Türkiye Dış İşleri Bakanlığı [Turkish Ministry of Foreign Affairs] // https://www.mfa.gov.tr/default.tr.mfa (in Tur)

Kalkan, Bektassova, 2024 – *Kalkan Erol, Bektassova Madina.* Kazakistan-Türkiye İlişkilerinin Gelişiminde Akıllı Güç [Smart Power in the Development of Kazakhstan-Türkiye Relations] // İmgelem. 2024. Sayı. Özbekistan Özel Sayısı. Eylül. P. 425–448. (in Tur)

Kazakistan–Türkiye…, 2022 – Kazakistan–Türkiye: Ebedi Dostluk [Kazakhstan–Türkiye: Eternal Friendship] // TÜKİB. 2022. Nisan-Haziran 2 (12). P. 6–16. (in Tur)

Yılmaz, 2017 – *Yılmaz Serdar.* Kazakistan-Türkiye Ekonomik ve Kültürel İlişkileri: Vaatler ve Gerçekler [Kazakhstan-Türkiye Economic and Cultural Relations: Promises and Realities] // İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi. 2017. Cilt. 6. Sayı. 2. P. 813–834. (in Tur)

Yılmaz, 2021a – *Yılmaz Serdar.* Kazakistan-Türkiye İlişkileri [Kazakhstan-Türkiye Relations] // 20. Yüzyılda Türkiye-Türk Dünyası İlişkileri. Ankara, 2021. P. 83–119. (in Tur)

Yılmaz, 2021b – *Yılmaz Serdar.* Kazakistan-Türkiye İlişkilerinin son durumu: hedeflere ulaşıldı mı? [Current state of Kazakhstan-Türkiye relations: have the goals been achieved?] // Avrasya Dosyası. 2021. Cilt. 12. Sayı. 1. P. 60–94. (in Tur)

Yüce, Keleş, 2022 – *Yüce Mehmet, Keleş Dilşad.* Kazakistan Ekonomik Yapısı ve Türkiye ile Ekonomik İlişkileri [Kazakhstan's Economic Structure and Economic Relations with Türkiye] // Türk Dünyası Akademik Bakış. 2022. Bahar. Cilt. 2 Sayı. 3. P. 1–32. (in Tur)

[*1] **Карабаева З.М.,** [2] **Жузтаева Б.Н., Али Б.К.**

[1, 2, 3] *Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана, Алматы, Казахстан*

E-mail: [1] karabaeva_zapixan@mail.ru, [2] zhuztaeva@mail.ru, [3] bota.alieva@mail.ru

МЕЖГОСУДАРСТВЕННЫЕ ОТНОШЕНИЯ КАЗАХСТАНА И ТУРЦИИ В СОВРЕМЕННОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

Аннотация. Страны Тюркского мира, в частности, Турция являются одним из ведущих направлений во внешней политике Казахстана. Между двумя государствами существуют тесные политические, культурные, научные и образовательные связи. Отдельные аспекты казахско-турецких отношений получили освещение в работах различных авторов. Однако при изучении какого-либо вопроса время от времени следует подводить промежуточные итоги для выявления его «болевых точек», неизученных или слабоизученных аспектов. Цель данной статьи – изучить особенности отношений Казахстана и Турции в историографическом аспекте. Для достижения поставленной цели необходимо решить следующие задачи: а) изучить проблемы связей между Казахстаном и Турцией в работах турецких и казахских исследователей; б) выявить особенности изучения отношений Казахстана и Турции в российской историографии; в) охарактеризовать основные черты казахско-турецких отношений в работах армянских и китайских авторов. При изучении данной темы были использованы методы историко-генетического анализа, компаративный метод, а также метод ивент-анализа. В совокупности указанные методы способствуют достижению поставленной цели. В результате проведенного исследования авторы пришли к выводу о динамичном развитии казахско-турецких отношений, особенно в области политических связей, сферах культуры, образования, науки и др. Вместе с тем как, как отмечается в работах некоторых авторов, на современном этапе отношений Казахстана и Турции существенной проблемой является недостаточный уровень развития экономических связей между двумя государствами. Изучение отношений Казахстана и Турции является одной из важных историографических проблем современной казахстанской науки.

Ключевые слова: Казахстан, Турция, казахско-турецкие отношения, Организация тюркских государств, тюркские государства, тюркские народа, Тюрксой, ТюркПА, пантюркизм, экономическое и культурное сотрудничество

[*1]Karabaeva Z.M., [2]Zhuztaeva B.N., [3]Ali B.K.
[1, 2, 3] Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, Almaty, Kazakhstan
E-mail: [1] karabaeva_zapixan@mail.ru, [2] zhuztaeva@mail.ru, [3] bota.alieva@mail.ru

INTERSTATE RELATIONS OF KAZAKHSTAN AND TÜRKİYE IN MODERN HISTORIOGRAPHY

Abstract. The countries of the Turkic world, and Türkiye in particular, are a key focus of Kazakhstan's foreign policy. Close political, cultural, scientific, and educational ties exist between the two countries. Various aspects of Kazakh-Turkish relations have been covered in the works of various authors. However, when studying any issue, it is necessary to periodically summarize the results to identify its "pain points" and unexplored or poorly understood aspects. The purpose of this article is to examine the specifics of Kazakhstan-Türkiye relations from a historiographical perspective. To achieve this goal, it is necessary to solve the following tasks: a) examine the issues of relations between Kazakhstan and Türkiye in the works of Turkish and Kazakh researchers; b) identify the specifics of the study of Kazakhstan-Türkiye relations in Russian historiography; c) characterize the main features of Kazakh-Turkish relations in the works of Armenian and Chinese authors. In studying this topic, methods of historical-genetic analysis, comparative method, and event analysis were used. Taken together, these methods contribute to achieving the stated goal. As a result of their study, the authors concluded that Kazakh-Turkish relations are developing

dynamically, particularly in the areas of political ties, culture, education, science, and others. However, as noted in the works of some authors, the insufficient level of development of economic ties between the two countries is a significant problem at the current stage of relations between Kazakhstan and Türkiye. The study of relations between Kazakhstan and Türkiye is a key historiographic issue in modern Kazakh scholarship.

Keywords: Kazakhstan, Türkiye, Kazakh-Turkish relations, Organization of Turkic States, Turkic states, Turkic peoples, Türksoy, TürkPA, pan-Turkism, economic and cultural cooperation

Авторлар туралы мәлімет:

Қарабаева Запихан Мухтарқызы – Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университетінің қауымдастырылған профессоры, тарих ғылымдарының кандидаты

Жүзтаева Бибажар Нұрғалиқызы – Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университетінің қауымдастырылған профессоры, тарих ғылымдарының кандидаты

Әли Ботагөз Қалиярқызы – Абылай хан атындағы Қазақ Халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Қазақстан тарихы кафедрасы аға оқытушысы, әлеуметтану ғылымдарының кандидаты.

Сведения об авторах:

Карабаева Запихан Мухтаровна – кандидат исторических наук, ассоциированный профессор кафедры Истории Казахстана КазУМОиМЯ (Казахский университет международных отношений и мировых языков) имени Абылай хана

Жузтаева Бибажар Нургалиевна – кандидат исторических наук, ассоциированный профессор кафедры Истории Казахстана КазУМОиМЯ (Казахский университет международных отношений и мировых языков) имени Абылай хана

Али Ботагоз Калияркызы – кандидат социологических наук, старший преподаватель кафедры История Казахстана, Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана

Information about the authors:

Karabaeva Zapikhan Mukhtarovna – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of History of Kazakhstan, Kazakh University of International Relations and World Languages named after Ablai Khan

Zhuztayeva Bibazhar Nurgalievna – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of History of Kazakhstan, Kazakh University of International Relations and World Languages named after Ablai Khan

Ali Botagoz Kaliyarkyzy – Candidate of Sociological Sciences, Senior Lecturer of the Department of History of Kazakhstan, Kazakh University of International Relations and World Languages named after Ablai Khan

Келіп түсті 10 ақпан 2026 жыл
Қабылданды 1 мамыр 2026 жыл

МРНТИ 03.23.25 https://doi.org/ 10.63051/kos.2026.2.241

[1]Sholakhov M.G. **[2]Nabiev R.A.**
[1]L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
[2]Bulgarian Islamic Academy, Bolgar, Republic of Tatarstan, Russia

ИЗУЧЕНИЕ ВОПРОСА САРАЙЧИКА В ЗАПАДНОЕВРОПЕЙСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ УЛУСА ДЖУЧИ

Аннотация. Цель статьи состоит в том, чтобы показать, как город Сарайчик представлен в западноевропейской историографии XIX–XXI вв. на материале классических обобщающих трудов и современных исследований по Улусу Джучи и постордынским образованиям. *Актуальность работы* обусловлена тем, что Сарайчик нередко фигурирует в научной и популярной литературе как важный пункт ордынских коммуникаций и как сакрально погребальный центр, однако в западной традиции эти представления часто строятся на ограниченном круге сведений, топонимических смешениях и вторичных компиляциях, что требует уточнения и критической ревизии. *Новизна исследования* заключается в систематизации западных интерпретаций Сарайчика с выделением устойчивых сюжетных мотивов и источниковых зависимостей. Метод основан на источниковедческом и сравнительно историографическом анализе, включая выявление повторяющихся ошибок и заимствований. *Результаты* показывают, что западные авторы чаще всего описывают Сарайчик в трех рамках, как транзитный узел ордынских путей, как пространство памяти и погребальной сакрализации элиты, и как важный пункт ногайского политического ландшафта позднего средневековья, при этом наиболее проблемными остаются случаи смешения Сарая, Нижнего Сарая и Сарайчика и некритическое использование компилятивных сведений. Делается вывод, что представление о сакрально погребальном статусе Сарайчика в целом правдоподобно, однако персональные атрибуции и датировки в западной традиции нередко остаются гипотетическими и нуждаются в дополнительной проверке путем повторного критического чтения источников. В работе также учитывается, как в западной литературе менялась терминология и география «ордынских столиц» в зависимости от переводов восточных источников и археологических открытий XX–XXI вв., а также насколько устойчиво в научном обороте закреплялись спорные идентификации. Отдельное внимание уделяется тому, какие авторы и справочные издания выступали «узловыми» посредниками распространения сведений о Сарайчике и какие каналы (энциклопедии, карты, компендии) чаще всего воспроизводили ошибочные топонимические связки.

Благодарность: ИРН AP26103999 «Комплексное изучение истории средневекового городища Сарайшык»

Ключевые слова: Сарайчик, Золотая Орда, западноевропейская историография, погребальные практики, источниковедческий анализ, Улус Джучи, Жайык.

Введение

Анализ западноевропейской историографии о Сарайчике требует выйти за пределы локальной археологической и нумизматической фактологии и посмотреть, как менялись представления о «малом Сарае» в больших нарративах об Орде – от ориенталистских компиляций XIX века до сетевых синтезов XXI столетия. Уже у И. фон Хаммера-Пургшталя образ «Сарая» и связанных с ним топонимов конструируется на стыке переводов, цитирования поздних восточных хроник и стремления к большой геополитической

панораме; именно здесь возникли ранние гипотезы, которые позже будут критически переосмыслены.

Викторианская компилятивная традиция (Генри Хоуорт и др.) закрепила для англоязычной аудитории «волжскую» оптику истории Орды, где Сарай (старый/новый) – центральный узел системы, а периферийные транзитные пункты вроде Сарайчика читаются через призму столичных перемещений и династических кризисов. Эта перспектива, полезная своей источниковой полнотой, одновременно породила устойчивые смешения топонимов и телеологию «упадка», которые сегодня требуют коррекции.

С начала XXI века западноевропейские синтезы (в частности, М. Фаверо) предложили иную рамку: Орда мыслится как гибкая степная империя-сеть, где значение узлов определяется потоками людей, товаров и фискальных практик. В этой оптике Сарайчик выходит из тени «капиталоцентризма» и возвращается как устойчивый транзитный хаб между Нижней Волгой, Хорезмом и степными маршрутами, считываемый через совокупность свидетельств от латинской миссионерской традиции и итальянских компиляций до арабских путевых записок и позднесредневековой нумизматики.

Цель данной работы – реконструировать траекторию формирования западноевропейских представлений о Сарайчике, выявить ключевые узлы спора (тождество «Сарайджик»/Saray-Jük и «Сарай аль-джадид», «погребальные» топосы, картографические и нумизматические аргументы) и показать, как новые археологические находки и критика переводов меняют вес старых гипотез. Источниковая база включает ориенталистские корпуса XIX века, универсальные синтезы XX века и новейшие исследования, соотнесённые с данными археологии памятника у современного Сарайшыка. Методологически статья сочетает историографический разбор, сравнительно-переводческий анализ топонимов и междисциплинарное сопоставление текстовых и вещевых свидетельств. Для читателя задаётся следующая логика изложения: 1) ранняя ориенталистика и конструирование «Сараев»; 2) викторианская компиляция и её долгая тень; 3) поворот к сетевой истории Орды; 4) кейс-стади по Сарайчику (топонимия, нумизматика, картография); 5) выводы и перспективы. В качестве справочного контура используются современные сводные статьи и справочники по Saray/Saray-Jük, что позволяет фиксировать терминологию и минимизировать анахронизмы.

Материалы и методы исследования

Под «западноевропейской историографией» в первую очередь следует понимать исследования, сформированные в академических традициях Германии, Франции и Англии. При необходимости рамки «западного мира» могут быть расширены за счёт американской историографии, поскольку она во многом развивалась в едином интеллектуальном поле с западноевропейскими школами и часто дополняет их подходы и источниковедческие практики. Материалом исследования послужили труды западноевропейских авторов XIX–XXI вв., в которых упоминается Сарайчик под различными топонимическими формами Saraychik и Saray-Jük, а также обсуждается его локализация и возможное соотнесение с другими ордынскими центрами. В качестве ключевых ориентиров использованы обобщающие работы Й. фон Хаммера-Пургшталя и Г. Хауорта, а также современные исследования, включая книгу М. Фаверо. Дополнительно привлечён круг западных печатных публикаций, где рассматриваются география Улуса Джучи и его коммуникационные узлы, а также отражены историко-картографические представления о Нижнем Поволжье и Прикаспии. Для проверки корректности западных интерпретаций были сопоставлены сведения нарративных источников арабо-персидской традиции, латинско-итальянских свидетельств и миссионерских сообщений, данные нумизматических каталогов и материалы исторической картографии.

Методологическую основу составляет сравнительно-историографический анализ, направленный на выявление устойчивых сюжетов, интерпретационных схем и исследовательских акцентов в западноевропейской традиции. В рамках анализа сопоставлялись контексты упоминания Сарайчика, используемые авторами топонимические формы, логика их объяснений и степень самостоятельности выводов по отношению к предшествующей литературе. Такой подход позволил проследить преемственность представлений о Сарайчике и обозначить характерные особенности его трактовки в западноевропейской историографии.

В ходе работы с цифровой коллекцией David Rumsey Map Collection была выявлена историческая карта, ранее не вводившаяся в оборот казахстанской историографии, на которой зафиксирован топоним Сарайчик в системе трансконтинентальных маршрутов Евразии. Несмотря на известность самой карты в западных картографических собраниях, ее использование применительно к истории улуса Джучи и Ногайской Орды до настоящего времени в работах казахских историков не прослеживается. Введение данного источника позволяет уточнить представления о пространственной организации ордынских коммуникаций и роли Сарайчика как транзитного пункта в системе сухопутных торговых путей.

Обсуждение

В западноевропейской историографии Сарайчик, как правило, фигурирует не как самостоятельный объект специального изучения, а как элемент общего историко-географического описания Улуса Джучи и постордынского пространства. Такая перспектива особенно заметна в классических трудах XIX века, где сведения о регионе вводятся в рамках широких реконструкций политической истории и динамики ордынского мира. В частности, в книге Й. фон Хаммера-Пургшталя *Geschichte der Goldenen Horde in Kiptschak, das ist: der Mongolen in Russland* (1840) и в фундаментальной работе Г. Хауорта *History of the Mongols from the 9th to the 19th Century. Part II: The so-called Tartars of Russia and Central Asia* (1880) Сарайчик упоминается преимущественно как географический пункт, связанный с ордынскими путями и региональными процессами Нижнего Поволжья и Прикаспия. Поскольку подобные исследования ориентированы на макроисторический уровень и опираются главным образом на ограниченный корпус доступных тогда сведений, локальные вопросы топографии, хронологии и точной атрибуции конкретных объектов остаются в них второстепенными. В более современной западной традиции интерес смещается к интерпретации Орды как сложной политической системы, связанной с мобильностью, коммуникациями и региональными центрами, что отражено, например, в книге М. Фаверо *The Horde: How the Mongols Changed the World* (2021). Однако и здесь Сарайчик рассматривается преимущественно в составе общего нарратива, тогда как его локальные функции как узла памяти, элитной сакрализации и политической инфраструктуры требуют более строгой источниковедческой проверки. В этом смысле продуктивным оказывается сопоставление западных обобщений с отечественными исследованиями, в которых институциональные механизмы степной власти и практики легитимации анализируются более детально.

Результаты исследования

Австрийский ориенталист И. фон Хаммер-Пургшталь отмечает, что, по сообщению Абул-Гази, Токтай (Токта) был погребён в городе Сарайджик на Яике; именно в этом контексте топоним фиксируется впервые. Поскольку название «Сарай аль-Джадид» («Новый Сарай») впервые появляется на монетах Токтая, Пургшталь допускает его возможную тождественность с Сарайджиком, хотя форма «Сарайджик» встречается и на более поздних монетных выпусках. Отсюда он делает вывод, что при правлении Токтая Сарайджик мог

быть определён местом погребения ханов Золотой Орды (Hammer-Purgstall, 1840: 280). «Нарратив Абул-гази, будучи поздним и компилятивным, усиливает позитивные коннотации вокруг Сарайчика и местами смешивает топонимы, что порождает интерпретационные искажения и требует сопоставления с нумизматическими и археологическими данными.» «Представляется вероятным, что Абул-гази, выступая как поздний компилятор, работал в условиях ограниченной и неоднородной источниковой базы (устные предания, позднесводные хроники), вследствие чего резко сузил резиденциальную географию Улуса Джучи до Сарайчика**.** Такого рода сужение сопровождалось несколькими эффектами: (1) ретроспективной проекцией реалий более позднего времени на события XIV–XV вв.; (2) ономастическими смещениями и смешением топонимов “Сарай/Нижний Сарай/Сарайчик”, что порождало иллюзию уникальности последнего; (3) риторической позитивизацией роли Сарайчика в логике компилятивного повествования. В совокупности это вело к гипертрофии статуса Сарайчика при недоучёте альтернативных узлов (Сарай-Бату, Сарай-Берке, “Сарай аль-джадид” и др.). Аналитически корректнее трактовать сообщения Абул-гази как индикативные, но вероятностные, подлежащие перекрёстной проверке по независимым корпусам – нумизматике (как маркеру фискально-административной интеграции), археологии и более ранним нарративным свидетельствам; только такая междисциплинарная верификация позволяет отделить риторическую “прибавку смысла” от реконструируемых исторических реалий.

В примечании на той же полосе Пургшталь полемизирует с М. И. Левшиным, который в «Северном архиве» (февраль 1824, № 24) полагал, будто форма «Сарайджик» возникла лишь из перевода Абул-Гази. Пургшталь специально указывает, что «Сарайджик» уже «стоит в самом оригинале» (Hammer-Purgstall, 1840: 99), а потому это название времён Токтая отличалось от «Сарая» на Волге и, вероятно, могло соответствовать «Сараю-Джедиду». Дополнительно он приводит два свидетельства: в выписке из «Джихан-нума» (по «Fabrica del mondo» Лоренцо Агнани) «Каминеяр», близ Сарайджика, назван усыпальницей «заволжских» ханов, то есть правителей Сарая; а на карте Пиццигани у Яика имеется помета: «Torccl [вероятно, Turbe], sepulcrum imperatorum, qui decedunt de Serai» – «тюрбе, гробница императоров (ханов) Сарая, скончавшихся [здесь]» (Hammer-Purgstall, 1840: 281).

Вместе с тем Рашид ад-Дин в «Джами‘ ат-таварих» Сарайчик не упоминает и локализует кончину Токтая в самом Сарае на Итиле: «…в 712 г. х. (между 9 V 1312 и 27 IV 1313), поставив во главе войск племянника Узбека, двинулся в сторону русов, но в пути заболел и в среду, 4-го раби‘ II 712 г. х. (= 9 VIII 1312), скончался в пределах Сарая, на реке Итиль, на корабле» (Рашид ад-Дин, 1941: 7). Таким образом, поздняя традиция (Абул-гази в передаче Пургшталя) соотносит погребение с Сарайджиком, тогда как современный Токтаю автор Рашид ад-Дин фиксирует смерть в Сарае на Волге. Проблема источников такова: вне восточных хроник (прежде всего Абул-гази; также Өтемиш кажи) прямые фиксации погребального статуса Сарайчика в западном корпусе встречаются преимущественно в картографической традиции позднего Средневековья/раннего Нового времени**,** уже на фоне ногайской политической доминации. Ранние «западные» нарративные свидетельства до ногайского времени практически отсутствуют; потому реконструкция статуса опирается на сочетание восточной текстовой традиции и картографических помет. В корпусе ранних источников, включая Рашида ад-Дина, не фиксируется функция Сарайчика как погребального центра/некрополя.

Британский историк Г. Х. Хоуорт, опираясь на сведения Абулгази, сообщал, что столица Джучи называлась Көк-Орда («Синяя Орда»), что нередко соотносят с позднейшим Сарайчиком. Клапрот указывал, что лагерь Бату находился в местности под названием Уч-Кандак. Брат Юлиан в письме 1237 г. отмечал, что Бату жил в большом городе Хорнах, обычно отождествляемом с Ургенчем; Вольф считал «Хорнах» искажением слова «орду». Рубрук писал, что Сарай был основан незадолго до его возвращения; название тюркское и

означает «дворец», то есть перевод монгольского *ordu*. Также фиксируются топонимы с компонентом «сарай»: Салы-Сарай (ставка джагатаидов), Аргун-Сарай, Зенджир-Сарай, Ак-Сарай (дворец Тимура), Бахчисарай. Юль и Мюллер различали два «Сарая» на Волге – Сарай-Бату и Сарай аль-Джадид (Сарай-Джанибек); первый обычно отождествляют с руинами Селитренного городища близ Астрахани. По наблюдению Френа, в Золотой Орде действовали три монетных двора: Сарай, Сарай аль-Джадид и Сарайчик (Малый Сарай) (Howorth, 1880: 97). Иными словами, в источниках он скорее предстает как эмиссионный центр (монетный двор), а не как погребальный комплекс. Наконец Хауорт добавляет, что на карте Дженкинсона есть пункт под названием Шакашик, который помещён на полградуса севернее Сарайчика, однако о нём он ничего не знает (Howorth, 1880: 361). Двойное обозначение *Shakajik* и *Sherachick* на одном течении Яика отражает компилятивный характер западноевропейской картографии XVII в., в которой разные орфографические варианты топонима Сарайчик были восприняты как самостоятельные пункты. Дублирование топонимов на западноевропейских картах XVII в. является хорошо известным явлением, связанным с компилятивным характером картографической практики раннего Нового времени. Как показал Багроу картографы нередко сохраняли несколько орфографических вариантов одного и того же пункта, помещая их в разные точки карты (Bagrow, 1964: 229–233). Аналогичные примеры подробно рассмотрены Г. Шильдером на материале голландской картографии XVII в. (Schilder, 1986: 110–116). Как отмечал Харли теоретически данная практика объясняется предпочтением избыточности над исключением данных, даже ценой внутренней противоречивости карты (Harley, 2001: 66–69). В результате такие пункты, как Сарайчик, могли быть обозначены на одной карте дважды под разными названиями. В частности, сведения Энтони Дженкинсона, зафиксированные на слух и передававшиеся в различных орфографических формах, могли быть восприняты картографами как обозначения разных пунктов, что привело к двойному нанесению одного и того же города.

Сарайчик также зафиксирован во французской картографии начала XVIII века. Речь идет о карте «Carte de la Tartarie», созданной Гийомом де Л’Илем в 1706 году, хронологически соотносимой с периодом правления Тауке хана (1680–1715). Данная гравированная атласная карта размером 64 × 49 см представляет развернутое изображение Тартарии как исторического региона Азии, охватывающего пространства от Восточной Европы до Китая (Delisle, 1706). На карте отмечен топоним Serachik, локализуемый в нижнем течении Жайыка и соотносимый с Сарайчиком. Гидронимы Kosjaik и Gem соответствуют рекам Жайык и Жем, что свидетельствует о внимании картографа к ключевой гидрографической структуре региона. Особый интерес представляет обозначение территории Среднего жуза как terres d’Ablay, отражающее политизированный принцип картографирования степного пространства через фигуру Абылая хана. В целом карта имеет значительную источниковедческую ценность как свидетельство внешнего восприятия западноказахстанского региона, его топонимической системы и политической организации в представлениях западноевропейской картографии начала XVIII века.

Место наполнено могилами, выложенными плиткой. Ховорт ссылаясь на Палласа описывает местность Сарайчика как крайне унылую и бесплодную, окружённую камышами и болотной растительностью и покрытую соляной коркой, и считает, что это место было выбрано главным образом из соображений безопасности уже тогда, когда мощь Золотой Орды шла на убыль (Howorth, 1880: 361). Дополнительно важно учитывать, что оценка Палласа как «унылого и бесплодного» ландшафта частично отражает оптику путешественника XVIII века и могла фиксировать уже деградировавшее состояние местности после упадка города. Современные описания городища подчёркивают, что территория памятника сильно страдает от природных факторов, в частности от размыва береговой линии Уралом, что косвенно поддерживает наблюдение Палласа о «сырости» и сложной природной среде вокруг Сарайчика. Сарайчик обладал безусловной

сакральностью и символичностью власти, но в конечном итоге утратил свою практическую значимость из-за сурового климата, джутов и слабой торговой роли (Шолахов, 2025: 27).

Институт царских qoruq (сакрализованных некрополей) вне собственно Монголии, по-видимому, был утрачен быстрее после исламизации ордынских элит. Сведения фрагментарны; сообщение Вассафа о «саркофаге» по монгольскому обычаю, вероятно, ошибочно . Местом погребения ханов традиционно считался Сарайчик на нижнем Яике. Из рассказа Абул-Гази о погребении Токту следует, что некрополь мог функционировать ещё до принятия ислама . Ибн Баттута (1333) «царских саркофагов» не упоминает; в 1580 г. город разрушили казаки, сообщается о вскрытии могил. В ногайской легенде о Токтамыше и Эдиге Сарайчик также назван местом погребения ханов, а их кости сакрализуются как табу**.** В целом Сарайчик можно рассматривать как сакральный центр памяти Орды с вероятными чертами qoruq**,** при том что институциональные детали остаются неясными (Бартольд, Роджерс, 1970: 221). Отсутствие у монголов привычки возводить курганы/монументы над могилами элиты не противоречит исламским нормам - напротив, соответствует их минималистскому вектору. Классическая сунна предписывает не возвышать могилы и не строить над ними сооружений (куполов, мавзолеев) и даже выравнивать выступающие насыпи; запрет касается также оштукатуривания и возведения построек на могилах (хадисы об этом приведены в сборниках Сахих Муслим, кн. «Джанā’из»; Сунан Абу Дауд, Сунан ат-Тирмизи). На этом фоне раннемонгольская практика скрытых/немаркированных царских захоронений (вплоть до сакрализованных охраняемых зон – qoruq) оказывается религиозно нейтральной, а после исламизации – даже конгруэнтной норме. Позднее, в Золотой Орде, параллельно с исламизацией двора появляется и исламская мемориальная архитектура (тюрбе), но её допустимость возможно обсуждалась в рамках фикха и оставалась предметом региональных традиций. Она не отменяет того факта, что базовая исламская норма – простое, невысокое захоронение без надстройки.

В книге The Horde: How the Mongols Changed the World M. Фаверо описывает Сарайджук как важнейший пункт в системе евразийских торговых дорог:«В Сарайджуке меняйте коней на верблюдов и продолжайте путь по меловой дороге в северный Хорезм и старые мусульманские города, некогда принадлежавшие султану Мухаммаду. От Сарайджука до Ургенча, столицы Хорезма в долине Амударьи, двадцать дней пути на верблюжьих повозках. Это длинная сухая дорога по высокому плато, но Ургенч и его окрестности стоят того: город является одним из главных торговых перекрёстков региона, где на базарные дни толпа столь густая, что невозможно проехать верхом…» (Favereau 2021: 118).

Мари Фаверо в книге *The Horde: How the Mongols Changed the World*, опираясь на В. В. Трепавлова, показывает, что в ходе смуты 1360–1370-х годов особое значение приобрёл род мангытов, чьим лидером стал Едигей (Эдиге, *Edigü*). «Тамерлану нужна была помощь, чтобы выйти из тупика, и он получил её изнутри самой Орды. Его главным союзником стал бек по имени Эдиге (*Edigü*), вождь могущественного рода мангыт. Мангыты относились к тем монгольским группам “второго ряда”, которые добились крупных выгод в ходе династического кризиса 1360–1370-х годов. К моменту восшествия Токтамыша на престол владения мангытов простирались от реки Урал до Эмбы и включали важный город Сарайчик (*Saraijuq*). Мангыты извлекали пользу из своего положения на границе между уделами Бату и Орды: они принимали кочевые семьи с обеих сторон, искавшие мира и защиты на фоне междоусобной смуты (*bulqaq*)» (Favereau, 2021: 360). «Ногайцы закрепились в Сарайчике прежде всего по совокупности прагматических причин (транзит, ресурсы, символический статус), при одновременном сужении альтернатив из-за соседского давления. Для Едигея, который использовал исламскую легитимацию власти, Сарайчик как место сакральных захоронений мог иметь особое символическое значение и служить опорой для укрепления авторитета через связь с династической памятью и священной географией Улуса Джучи.

Фаверо подчёркивает, что Мангытам удалось извлечь выгоду из своего положения «между землями Бату и Орды», принимая семьи, уходившие от междоусобных столкновений (bulqaq). В результате Сарайджук и окрестности стали пространством притяжения, которое укрепило позиции Эдиге и позволило ему играть самостоятельную роль во взаимоотношениях с Тимуром(Favereau, 2021: 360). Именно из этих структур выросла позднейшая Ногайская Орда, сделавшая Сарайчик своей столицей.

В последующую эпоху, в период власти ногайских мурз, город сохранял определённое значение, однако в 1580 году подвергся разрушению со стороны донских казаков и с тех пор так и не был восстановлен. Сведения путешественников и исследователей XIX века подчёркивают археологическое и историческое значение этого места. В окрестностях зафиксированы остатки фундаментов и стен, а также многочисленные находки материальной культуры. Особенно показательными являются монеты времён Узбек-хана и его преемников, которые подтверждают письменные свидетельства о богатстве и развитой торговой функции города. Кроме того, отмечается, что Сарайчик выполнял роль некрополя для знати: об этом свидетельствуют найденные надгробные плиты и упоминания о захоронениях ханов и мурз (Hammer-Purgstall, 1840: 386-387). По мысли фон Хаммера Пургшталя, главная дорога из Сарая через реку Урал вела к Астрахани, Сарайчику и далее в сторону русских земель и являлась обычным маршрутом передвижения послов и войск. Этим же путём, как правило, следовали и торговые караваны, переходившие Урал и через Астрахань и Сарайчик выходившие к городам Руси. Сарайчик, расположенный на Яике, выступал важным пунктом Орды, нередко служил местом сбора войск и пунктом пребывания посольских миссий, направлявшихся в Русь и обратно. В результате город приобретал двойное значение: как военный узел на направлении к русским рубежам и как центр дипломатических контактов между Ордой и русскими князьями.

Пургшталь в книге критикует Фрэна за то, что тот поменял своё мнение о местоположении Старого и Нового Сарая. Фрэн считал, что его географические доводы достаточно авторитетны, но автор показывает ошибки в его работах. В частности, Фрэн некритично переписал испорченные тексты и не узнал в «Севейче» город Сарайчик.

Кроме того, Фрэн спутал географические названия: он считал «Сихне» и «Шекаш» разными реками, хотя это одно и то же. Он же называл столицей Белой Орды «Сигнайк», но это название относилось к другому городу - «Саганаку» на Сырдарье, а не к грузинскому Сигнаху. Иными словами, спор касался географической точности: Пургшталь в книге упрекал Фрэна в ошибках при определении местоположения городов и рек Золотой Орды (Hammer-Purgstall, 1840: 582).

В системе координат Хаммера-Пургшталя Сарайчик - это не периферийная пристанция, а стратегический город яицкого коридора, где пересекались военные, торговые и дипломатические потоки Орды; вместе с тем - место памяти и некрополь ордынских правителей (Тохты, Джанибека). Такая двойная перспектива (коммуникационная и сакральная) поддерживается и в историографической полемике: критика ошибочных чтений у Фрэна служит для более точного «привязывания» Сарайчика в географии Золотой Орды.

По сообщению И. фон Хаммера-Пургшталя, после возвращения князей Ивана Даниловича и Константина Михайловича из ханской ставки прибыл «посол из Сарайчика», вновь вызвавший их ко двору; князья отправились в сопровождении этого посла и на следующий год вернулись с почестями (Hammer-Purgstall, 1840: 297). Тем самым фиксируется, что в 1333 г**.** дипломатический представитель прибыл именно из Сарайчика и сопровождал русских князей к хану. Аналогично сообщает и Г. Хоуорт: Иван, по-видимому, совершил несколько поездок в Орду. В 1332 г. он отправился вместе с Константином, и едва успел вернуться, как был снова вызван татарским послом из Сарайчика**,** на следующий год вернулся в Русь, осыпанный почестями (Howorth, 1880: 163).

С опорой на анонимный западноевропейский «трактат о торговле между Западом и Востоком» (ок. 1315 г.) и более подробный справочник Пеголотти, Питер Джексон реконструирует магистральную сухопутную трассу XIII–XIV вв., которая «связывала Тану с Астраханью (Ḥājjī Tarkhān), Сараем и Сарайчуком на нижнем Яике (Урале), далее с Ургенчем в Хорезме или через Утрар и Янги (близ Таласа) к Алмалыку; откуда можно было направиться через Кара-хочу в Ганьчжоу (северо-западный Китай) и столицу кагана Ханбалык» «…Тана - Астрахань - Сарай - Сарайчук (на нижнем Яике) - далее на Ургенч; либо через Утрар и Янги - к Алмалыку; оттуда через Кара-хочу в Ганьчжоу и столицу Ханбалык» (Jackson, 2017: 183). С академической точки зрения это свидетельствует, что значимость Сарайчука определялась прежде всего инфраструктурой дальних обменов и коммуникаций, а не статусом исключительно локального центра, поскольку его присутствие в западноевропейских торговых компиляциях отражает устойчивое знание о маршруте и практическую включенность пункта в межрегиональные сети позднесредневековой Евразии

Фаверо пишет что потомки Джучи на западе создали святыни: жертвенные места, дворцы, религиозные сооружения и корук. Поздняя традиция связывала Сарайчик на Урале с сакральным коруком джучидских ханов. Нижний Урал был изначальным владением Бату, и именно с ним связывали основание города, ставшего духовным центром. Хотя Сарайчик возник ещё в X веке, легенда о Бату отражает его роль как ключевого священного места Джучидов. Здесь, по преданию, находилось царское кладбище, скрытое от посторонних: современник Джузджани писал, что место погребения Бату замаскировали и прогоняли по нему лошадей, чтобы не осталось следа (Фаверо, 2021: 3). В ряде пересказов Мари Фаверо приписывают раннюю датировку Сарайчыка (Saray-Jük) вплоть до X в., однако в доступных публикациях самой исследовательницы как в монографии The Horde: How the Mongols Changed the World (Harvard, 2021), так и в её участии в The Cambridge History of the Mongol Empire (2023), прямой ссылки на археологические комплексы, подтверждающие X-вековое основание, выявить не удаётся. Следовательно, подобная датировка должна рассматриваться как гипотеза без явной источниковедческой привязки. «В историографической перспективе прослеживается устойчивая тенденция к завышенной оценке статуса Сарайчика. М. Фаверо, воспроизводя риторические приемы, заметные уже у Абул-Гази (акцент на исключительности, телеологизация развития, выборочная верификация свидетельств), фактически гиперболизирует роль города и закрепляет за ним преимущественно позитивную характеристику. Такая интерпретация усиливает символический капитал Сарайчика, но одновременно смещает фокус от критического сопоставления разнородных источников (нарративных, нумизматических, археологических) к апологетическому дискурсу, что требует дополнительной проверки аргументации на предмет источниковедческой репрезентативности и контекстуальной валидности». Вместе с тем данное наблюдение не отменяет того факта, что Мари Фаверо исследовала проблематику Улуса Джучи, демонстрируя устойчивый академический интерес и последовательно уходя от евроцентричных нарративов в пользу источниковедчески выверенной, мультиперспективной интерпретации.

Шпулер отметил что в городах действовали монгольские главы администрации даруги (они же коменданты). В татарских центрах, таких как Астрахань и Сарайчик, они упоминаются реже, тогда как в русских городах чаще. В 1262 г. даруги были изгнаны из Ростова, Владимира, Суздаля, Ярославля и Переяславля (часть из них убили), однако позднее их вновь назначили (Шпулер, 2016: 331).

В отличие от И. фон Хаммера-Пургшталя, О. Шпулер не акцентирует «повышенный» статус Сарайчика. Он сосредоточивает внимание прежде всего на Сарае-Бату и Сарае-Берке, подчёркивает кочевую зону Батыя («Синей Орды») и характеризует Абул-гази как позднего автора (Шпулер, 2016: 286). В его тексте есть обращения к Левшину (Шпулер, 2016: 479), что позволяет предположить согласие Шпулера с отмеченной Левшиным проблемой

смешения топонимов. Левшин указывал на возможное смешение у Абул-гази названий «Сарай» и «Сарайчик». Авторы средневековых источников нередко смешивали топонимы «Сарай», «Нижний Сарай» и «Сарайчик», что дополнительно затрудняет реконструкцию событий и локализацию упоминаемых пунктов. В сумме позиция Шпулера представляется более консервативной и источниковедчески выверенной по отношению к Сарайчику, чем интерпретации, склонные к его символическому повышению.

Шпулер отмечает и организацию речного сообщения: на отдельных участках рек действовало судоходство, например между Сараем и устьем Волги, а также с Сарайчиком; путь занимал 8–10 дней. Существенную роль играли суда на Амударье и Куре; русские чаще всего плавали по Волге. Зимой передвигались по замёрзшим рекам на санях, при этом из-за хрупкого льда случались несчастные случаи (Шпулер, 2016: 410).

При Джанибеке Сарайчик стал центром курултая. Как писала М. Фаверо, узнав о смерти Узбек-хана (вероятно, осенью 1341 г.), Тинибек находился на востоке, готовя поход против чагатаидов. Он поспешил вернуться в Сарайчик на нижнем Урале, чтобы участвовать в курултае и занять престол отца, однако по прибытии в центральные области Золотой Орды был убит сторонниками Джанибека; по приказу Джанибека казнили и его младшего брата. В 1342 г. собравшийся курултай джучидов избрал ханом Джанибека (правил в 1342–1357 гг.), единственного законного представителя линии Бату (Фаверо; Трепавлов, 2023: 304).

Вероятнее всего, Сарайчик был основан или получил основное развитие при хане Узбеке (1313–1341). Именно с его эпохой связаны первые упоминания города в европейских (Пасхалий Викториенсис) и арабо-мусульманских (Ибн Баттута) источниках. Отсутствие упоминаний в более ранних сообщениях XIII в. и общий характер политики Узбека, направленной на исламизацию и урбанизацию Улуса Джучи, подтверждают версию о его решающей роли в становлении Сарайчика как важного регионального центра.

Сарайчик имел сакральное значение для чингизидов Улуса Джучи и мангытов, но с падением Великого шелкового пути его торговая и экономическая роль угасла. Подобно Реймсу во Франции, где короли проходили коронацию, Сарайчик служил местом избрания ханов Улуса Джучи. Лишь позднее отдельные правители провозглашали себя ханами в Астрахани, Крыму, Казани или у казахов. Именно поэтому Касым хан стремился сделать Сарайчик столицей Казахского ханства, несмотря на его ограниченную хозяйственную базу. Каждое разграбление и эпидемия ускоряли упадок города, и со временем центры власти переместились в Сыганак и Туркестан у казахов и в Бахчисарай у крымцев. Под влиянием суфизма Туркестан приобрёл особое сакральное значение: казахские чингизиды предпочитали хоронить правителей рядом с Ахметом Яссави, видя в этом путь к духовному возвышению. К тому же их ставки располагались на юге, что делало Сарайчик менее важным. В итоге он оказался на границе соприкосновения с Московским государством и утратил своё значение, тогда как Казахское ханство дольше сохраняло государственность благодаря удалённости, меньшей экономической ценности в ту эпоху и кочевому образу жизни.

С одной стороны, корректность сопоставлений требует оговорки: нельзя напрямую сравнивать экономическую мощь средневековых французских городов и степного узла Сарайчика**,** поскольку различаются институциональная среда, правовые режимы, масштабы рынков и типы урбанизации. Тем не менее эвристические параллели позволяют точнее схватить многослойность этого центра. На раннем этапе Сарайчик выступал караванной стоянкой и важным транзитно-торговым узлом на линии между Сараем-Бату и Хорезмом, что функционально сближает его с ярмарочными городами графства Шампань (Провен, Труа) как перевалочными пунктами международного обмена. Позднее город приобрёл сакральное значение как место ханских погребений, что напоминает роль аббатства Сен-Дени под Парижем как династического некрополя и символической опоры легитимности. В XV-XVI вв. Сарайчик стал столицей Ногайской Орды и одним из политических центров раннего Қазақ хандығы, подобно тому как Авиньон на определённый период превратился в

альтернативную резиденцию верховной духовной власти в эпоху Авиньонского папства. Таким образом, Сарайчик объединял функции торгово-транзитного узла, сакрального пространства и политической столицы. Каждая из упомянутых французских параллелей отражает лишь отдельный аспект его многосоставного статуса, но в сумме подчёркивает его уникальность среди центров монгольских династий.

Сарайчик при Ногайской Орде. Статус столицы.

Польский хронист Матвей Меховский писал, что «Оккас, выдающийся воин и слуга великого хана... был убит». После этого «сыновья его отделились от главной заволжской орды и посели лись около замка Сарай (т.е. Сарайчика. - *В.* Г.), примерно лет за семьдесят до нынешнего 1517 года. Вскоре они до чрезвычай ности разрослись, так что в наше время стали уже наиболее много численной и самой крупной ордой». Таким образом, «Трактат о двух Сарматиях» датирует это событие 1447 г. или, как уточняет (Трепавлов, 2013: 29).

Венгерский историк Иштван Вашари отмечал, что Сарайчик играл важную роль в административных и канцелярских практиках Ногайской Орды. По его словам, официальные письма ногайского бия составлялись в столице Ногайской Орды, Сарайчике, тогда как мурзы готовили свои послания во временных кочевых резиденциях, что подчёркивает административную и канцелярскую функцию данного центра (Vasary, 2007: 36).Сарайчик, несмотря на обозначенную И. Вашари роль столичного пункта дипломатической переписки Ногайской Орды, не превратился в устойчивый центр книжной и образовательной культуры, поскольку письменные практики здесь в первую очередь обслуживали административные и внешнеполитические задачи. Специфика степной государственности предполагала высокую мобильность правящих групп и периодическую смену политических опорных пунктов, что ограничивало длительное институциональное накопление и стабильное меценатство. Экономическая и демографическая база степного города была недостаточной для постоянного воспроизводства развитой инфраструктуры учености, включавшей сети медресе, библиотек, переписчиков и устойчивого финансирования. Одновременно в регионе действовали более мощные культурные центры с глубокой городской традицией и системой медресе, прежде всего в Хорезме и Мавераннахре, куда концентрировались ученые и направлялись вакуфные ресурсы, формируя устойчивые интеллектуальные школы. В этих условиях Сарайчик сохранял преимущественно прикладной статус пограничного административного узла и канцелярского пункта, а не долговременного культурного ядра.

Немецкоязычный историк Э. Саркисьянц пишет, что среди ногайских мурз произошёл раскол и, в конечном счёте, под влиянием Исмаила (ум. 1563/64) они подчинились русскому царю. Иван IV велел ногаям оборонять Россию от крымских татар и даже от русских казаков. В 1580 г. русские казаки разрушили ногайскую столицу Сарайчик в устье реки Урал и «осквернили их могилы» (Саркисьянц, 1917: 301–302). Хауорт добавляет, что в 1580 году Сарайчик был взят уральскими казаками и, по словам Левшина, они разрушили его и перебили жителей, не щадя ни возраста, ни пола, и даже разграбили могилы, забрав то, что в них находилось (Howorth, 1880: 361).

Как писал Сигизмунд Гербрештейн: За Татарами Казанскими прежде всего встречаем Татар с прозвищем Ногаи (Nagai), живущих за Волгою, около Каспийского моря, по реке Яику, вытекающей из области Сибирской. Они не имеют царей, а только князей. В наше время эти княжества занимали три брата, разделившие области поровну между собою: первый из них, Шидак , владел городом Сарайчиком (Scharaitzick, Saraitzick, нем. изд.), за рекою Ра, в направления к Востоку, и страною, прилегающею к реке Яику; другому, Коссуму, принадлежало все, что находится между реками Камой, Яиком и Ра; третий из братьев, Шихмамай, занимал часть области Сибирской и всю окрест лежащую страну. Слово Шихмамай значит святой или могущественный. Эти страны почти все богаты лесом, за исключением той, которая простирается у Сарайчика, она степна (Герберштейн, 1988: 179).

По данным татарского хрониста XVII в. Кадыр Али-бека, Нур ад-Дин умер еще при жизни отца от болезни живота (Усманов, 1972; 83). Эпос приводит более подобающую богатырю причину смерти от потери крови, когда у мирзы открылись старые раны при возвращении из очередного похода. Впрочем, сказитель оговаривает, что по другим свидетельства, мирза скончался от оспы). Местом кончины названо «пространство между северным и средним рукавами Терека». Тело-де было захоронено на берегу Волги, а сердце «на месте, где герой испустил дух. На этом месте был насыпан высокий холм, который и поныне (во второй половине XIX в. *В. Т.*) носит название «Могила Нурадина» (Семенов. Яммай). Наконец, османский хронист Абд ал-Гаффар Кырыми собщает, будто Нур ад-Дин скончался в Туре (т.е. в Юго-Западной Сибири?) и оттуда был привезен в Сарайчик для погребения (DeWeese, 1994: 194). ДеУиз отметил, что статус Сарайчика как домусульманского культового центра мог придавать ему значительную символическую роль в нарративах об исламизации. Это, вероятно, отражено и в сочинении Утемиша Хаджи, если допустить, что упоминаемый в повествовании корук Узбек-хана представлял собой родовое место захоронения в Сарайчике. В этой связи ДеУиз напоминает, что Абу-л-Гази прямо называет Сарайчик, основанный Бату, местом обращения Берке в ислам, а также указывает, что более поздний рассказ об обращении Узбек-хана Баба Тюклисом, недавно обнаруженный и независимый от сочинения Утемиша Хаджи, также прямо идентифицирует Сарайчик как место данного обращения (DeWeese, 1994: 199). В источнике Шамс ад-Дина ас-Сугаʿи, в переводе и интерпретации, обсуждаемой Девином ДеУизом, содержится указание на то, что амиры убили Тинибека именно в Сарайчике (*bi-bilād Sarāy-jāq*), как это следует из чтения Тизенгаузена. При этом в более позднем переводе Барбары Шефер топоним был искажен и передан как «область Сарая», что нивелировало важное различие между Сараем и Сарайчиком. ДеУиз подчёркивает, что корректное чтение источника принципиально важно, поскольку оно подтверждает участие Сарайчика в сакрально-политической географии Улуса Джучи и его связь с ключевыми событиями династической истории (DeWeese, 1994: 194–196). ДеУиз указывает, что в сообщении о гибели Тинибека правильным является чтение Saraychïq, то есть Сарайчик. При этом он отмечает ошибку Барбары Шефер, которая прочитала данный топоним как Saray и перевела его как «область Сарая», тогда как у Тизенгаузена чтение передано ближе к Saray-jāq / Сарайчик (DeWeese, 1994: 96). Американский историк У. Шамилоглу полемизирует с Девином де Визом по методологии. Он указывает, что де Виз изучает прежде всего поздние суфийские рассказы о том, что «якобы произошло», а не реальную динамику ислама в Улусе Джучи, из-за чего в книге почти нет цельного описания исламской религиозной жизни и недооценены «материальные» и текстовые свидетельства исламско тюркской культуры. Кроме того, Шамилоглу подчёркивает, что такие нарративы могли быть поздними конструктами, обслуживавшими интересы тарикатов, и потому при некритичном использовании вносят анахронизм (Schamiloglu, 2002: 12-14). Именно в ногайский период наиболее отчётливо прослеживается закрепление за Сарайчиком погребальной функции. По совокупности признаков можно предположить, что Ногайская Орда стала первым субъектом, институционально закрепившим его некропольный статус.

При казахских ханах, начиная с Тауке и позднее, попыток возродить Сарайчик уже не предпринималось. Город окончательно утратил политическую и экономическую значимость, превратившись в родовое место беришей и воспринимаясь скорее как пространство священных могил**.** Его функция свелась к погребальной и мемориальной, что подчёркивает трансформацию Сарайчика из некрополя правителей в локальный сакральный топос. При этом города южной части Ак Орды – Сыгнак, Ясы (Туркестан) и другие оставались куда более привлекательными и значимыми центрами для казахской знати, окончательно оттеснив Сарайчик на периферию политической и культурной жизни степи. Южные города Ак Орды оказались более привлекательными и жизнеспособными центрами по ряду причин.

Во-первых, они лежали на пересечении ключевых торговых путей, связывавших Дешт-и Кыпчак с Мавераннахром, Хорезмом и Ферганой, тогда как Сарайчик оказался на периферии главных караванных артерий. Во-вторых, такие города как Сыгнак, Ясы (Туркестан) и Отрар были не только экономическими узлами, но и религиозными центрами: здесь находились мечети, медресе и мавзолей Ходжи Ахмеда Ясави, что придавало им особый сакральный престиж для казахской знати. В-третьих, политическая традиция казахских ханов постепенно связывалась именно с южными центрами, откуда они вели борьбу с соседними государствами - Шайбанидским Бухарским ханством и Могулистаном. На этом фоне Сарайчик окончательно закрепился лишь как погребальное место, утратив и торговую, и административную роль. Таким образом, его упадок отражает общее смещение политического и культурного центра тяжести Казахского ханства в южное направление. Особенностью Сарайчика было его беззащитное положение**:** город находился на открытом участке нижнего Жайыка, не имел мощных фортификаций и был уязвим для внезапных набегов. Именно поэтому в XVI–XVII вв. он неоднократно становился жертвой нападений казаков и донских отрядов, что окончательно подорвало его экономическую и демографическую устойчивость. В отличие от него, южные города Ак Орды – Сыгнак, Ясы, Отрар – находились в зоне более плотного оседлого населения, обладали укреплениями и опирались на развитую ирригационную систему. Эти факторы позволяли им лучше выдерживать военные удары и сохранять своё значение как торгово-политических и религиозных центров. Таким образом, различие в судьбах Сарайчика и южных центров Ак Орды объясняется не только смещением торговых путей, но и уровнем защищённости: Сарайчик, лишённый оборонительных преимуществ, оказался более уязвимым и потому быстрее потерял своё место в системе опорных пунктов казахских ханов.

На первый взгляд может показаться парадоксальным, что Абулхаир-хан не попытался превратить Сарайшық в идеологический центр, сопоставимый с Туркестаном. Однако с высокой долей вероятности к его правлению Сарайшық уже утратил ключевые урбанистические и институциональные функции и находился в состоянии разрушения. При отсутствии материальной базы и широкой символической поддержки сакрализация Сарайшықа как альтернативы Туркестану вряд ли могла рассматриваться как действенный инструмент легитимации.

В западной археологической литературе Сарайчик упоминается редко. Английский археолог Rosalind Wade Haddon отмечает, что у Сарайчика сложилась собственная керамическая школа. Опираясь на отечественные исследования, она пишет, что, в отличие от ильханидского мира, чёрный декор под прозрачной бирюзовой глазурью здесь был менее популярен, чем сине-чёрно-белая роспись под бесцветной прозрачной глазурью. Так, в Сарайчике 33% глазурованной керамики приходилось на изделия на кремнезёмном тесте (kashi); доля изделий с декором под бесцветной прозрачной глазурью составляла 29% всего комплекса, тогда как рельефные изделия – 35%. В Царёве и Селитрённом доля декора под бесцветной прозрачной глазурью составляла 40–43%, в Маджаре – 30%; для сравнения, под бирюзовой глазурью на всех трёх памятниках – 26–29%, а непрозрачные глазури (например, имитации целадона и lajvardīna) – 15–16% (Haddon, 2011: 43). Из этого следует, что в регионе доминировала сине-чёрно-белая роспись под бесцветной глазурью; «ильханидский» чёрный под бирюзой не был ведущим трендом. Высокая доля рельефной посуды указывает на серийное (формовое) массовое производство, а роль Сарайчика просматривается не как чисто импортная, а как производственно-распределительного узла.

Выводы

Представляется допустимой следующая реконструкция погребальной практики ранних правителей Улуса Джучи. В начальный, собственно монгольский период, элита могла сохранять кочевую традицию сакрализации и сокрытия царских захоронений, что объясняет

отсутствие надёжно локализуемых ранних кенотафов/мавзолеев. По мере институционализации ислама в правящей среде (XIV в.; ключевой рубеж – правление Узбек-хана) фиксируется переход к публичной мемориальной архитектуре (тюрбе) и к пространственно устойчивым некрополям. В этой логике правдоподобно, что ранние «скрытые» погребения могли концентрироваться в районе будущего Сарайшықа. Позже при Узбеке, с оформлением городского центра и его интеграцией в административно-фискальные и сакральные сети низовьев Яика–Волги, погребальная функция места стала открыто артикулироваться. Допустимо выдвинуть рабочую гипотезу о повороте при Узбек-хане (1313–1341): его программа исламизации и институционализации религиозной жизни (мечети, медресе, вақфтар) могла снять прежнее табу на полное сокрытие царских погребений и придать Сарайчику статус Малого Сарая. В таком прочтении «основание» понимается не как первичная фундация поселения, а как юридико-ритуальная конституция места памяти (qoruq)**,** оформленная при дворе Узбека. Это согласуется с общеевразийской тенденцией XIV века к символическому закреплению центров власти на периферии улуса. Вместе с тем следует подчеркнуть: прямых свидетельств локализации ханских усыпальниц именно в Сарайчике не обнаружено**,** а степная традиция утаивания царских захоронений могла сосуществовать с исламскими практиками мемориализации (зиарат, мазар). Поэтому формулировки о роли Узбека целесообразно оставлять вероятностными: «мог придать статус некрополя», «вероятно санкционировал сакрализацию места», избегая утверждения о буквальном «основании» города.Вместе с тем персональная атрибуция ранних захоронений остаётся гипотетической: эрозия берега Жайыка, многократные разрушения и фрагментарность источников существенно ограничивают верификацию. Следовательно, гипотеза о «скрытом» раннем этапе и последующем публичном, исламизированном оформлении мемориального центра в Сарайшике методологически состоятельна, но требует междисциплинарной проверки (археология, нумизматика, текстология, историческая картография). Норматив ислама предписывает скорейшее погребение, однако для верховных правителей документируются практики перенесения тел к династическим некрополям. С учётом статуса Сарайшықа как мемориального центра и наличия на месте некропольных и мавзолейных комплексов XIV–XVI вв., логистическая и биологическая осуществимость перевоза тела из Сарая в Сарайшық выглядит правдоподобной. При этом вопрос о конкретных случаях и маршрутах должен решаться по совокупности текстовых, нумизматических, археологических и палеоэкологически обоснованных данных, а любые датировки/атрибуции ранних погребений в регионе требуют осторожности.

В качестве вывода можно отметить, что часть западноевропейских авторов описывала Сарайчик, опираясь на поздние сообщения и вторичные пересказы, нередко принимая их за прямые свидетельства без полноценной источниковедческой проверки. В результате в историографии закреплялись устойчивые, но не всегда доказуемые представления о функциях города, его маршрутах, военном и дипломатическом значении и роли в системе Орды.

Литература:

Герберштейн, 1988 – *Герберштейн С.* Записки о Московии / пер. А. И. Малеина, А. В. Назаренко; вступ. ст. А. Л. Хорошкевич; под ред. В. Л. Янина. М.: Изд-во МГУ, 1988. 430 с.

Рашид ад-Дин, 1941 – *Рашид ад-Дин.* Сборник летописей (Jāmiʿ al-Tawārīkh). М.–Л.: Изд-во АН СССР, 1941. Пер. Тизенгаузен

Семенов, 1895 – *Семенов Н. С.* Туземцы северо-восточного Кавказа: рассказы, очерки, исследования… СПб.: тип. А. Хомского и К°, 1895. XVIII+488 с.

Трепавлов, 2013 – *Трепавлов В. В.* «Орда самовольная»: кочевая империя ногаев XV–XVII вв. М.: Квадрига, 2013. 224 с.

Усманов, 1972 – *Усманов М. А.* Татарские исторические источники XVII–XVIII вв. Казань: Изд-во Казанского университета, 1972.

Шолахов, 2025 – *Шолахов М.Г.* Сарайчик улуса Джучи в европейской и отечественной историографии. Asian // Journal “Steppe Panorama”, 2025, 12 (1). С. 21–35.

Шпулер, 2016 – *Шпулер Б.* Золотая Орда. Монголы в России. 1223–1502 гг. Пер. и комм. М. С. Гатина. Казань: Ин-т истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2016. 500 с.

Bagrow, 1964 – *Bagrow L. History of Cartography*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1964. Pp. 229–233. (in Eng.)

Barthold & Rogers, 1970 – *Barthold V. V.;* Rogers J. M. The Burial Rites of the Turks and the Mongols. Central Asiatic Journal 14(1/3): 195–227.

DeWeese, 1994 – *DeWeese D.* Islamization and Native Religion in the Golden Horde: Baba Tükles and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition. University Park, PA: Pennsylvania State University Press, 1994. 656 pp.

Delisle, 1706 – *Delisle G.* Carte de Tartarie. Dressee sur les relations de plusieurs voyageurs de differentes nations et sur quelques observations qui ont ete faites dans ce pais la. Engraved map. Paris: Chez l’Auteur sur le Quai de l’Horloge a l’Aigle d’Or, avec Privilege, 1706. Engraver: Des Rosiers. In: *Atlas de Geographie*. David Rumsey Map Collection. URL: https://www.davidrumsey.com/maps4457.html (accessed: 2026).

Favereau, 2021 – *Favereau M.* The Horde: How the Mongols Changed the World. Cambridge, MA: Belknap Press (Harvard University Press), 2021. 384 pp.

Favereau & Pochekaev, 2023 – *Favereau M.; Pochekaev R. Yu.* The Golden Horde, c. 1260–1502. In: Biran M.; Kim H. (eds.) The Cambridge History of the Mongol Empire, vol. 1. Cambridge: Cambridge University Press, 2023, pp. 243–318.

Haddon, 2011 – *Haddon R. A.* W. Fourteenth-Century Fine Glazed Wares Produced in the Iranian World, and Comparisons with Contemporary Ones from the Golden Horde and Mamlūk Syria/Egypt. PhD diss., SOAS, University of London, 2011.

Hammer-Purgstall, 1840 – *Hammer-Purgstall J.* von. Geschichte der Goldenen Horde in Kiptschak, das ist: der Mongolen in Russland. Pesth: C. A. Hartleben’s Verlag, 1840. (cit.: p. 280).

Harley, 1988 – *Harley J.* B. The New Nature of Maps. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2001, pp. 66–69.

Howorth, 1880 – *Howorth H. H.* History of the Mongols from the 9th to the 19th Century. Part II: The So-Called Tartars of Russia and Central Asia. Division I. London: Longmans, Green & Co., 1880. 662 pp.

Jackson, 2017 – *Jackson P.* The Mongols and the Islamic World: From Conquest to Conversion. New Haven: Yale University Press, 2017. 448 pp.

Pegolotti, 1936 – *Pegolotti F. B.* La Pratica della Mercatura / ed. A. Evans (Medieval Academy Books, 24). Cambridge, MA: Medieval Academy of America, 1936. 443 pp.

Sarkissjanz, 1961 – *Sarkissjanz E*. Geschichte der orientalischen Völker Russlands bis 1917. München: Oldenbourg, 1961. 422 S.

Schilder, 1986 – *Schilder G.* Monumenta Cartographica Neerlandica**, Vol**. VI. Alphen aan den Rijn, 1986. P. 110-116.

Vasary, 2007 – *Vasary I.* The Nogay Tatars and Their Role in Nogay Russian Diplomatic Relations in the Fifteenth to Seventeenth Centuries. *Cahiers du monde russe*, 48(1), 2007, 29–44.

References:

Bagrow, 1964 – *Bagrow L. History of Cartography*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1964. Pp. 229–233.

Barthold & Rogers, 1970 – *Barthold V. V.; Rogers J. M. The* Burial Rites of the Turks and the Mongols. Central Asiatic Journal 14(1/3): 195–227.

DeWeese, 1994 – *DeWeese D.* Islamization and Native Religion in the Golden Horde: Baba Tükles and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition. University Park, PA: Pennsylvania State University Press, 1994. 656 pp.

Delisle, 1706 – *Delisle G.* Carte de Tartarie. Dressee sur les relations de plusieurs voyageurs de differentes nations et sur quelques observations qui ont ete faites dans ce pais la. Paris: Guillaume DeLisle, Quai de l'Horloge a l'Aigle d'Or, 1706. Atlas map, engraved, 64 × 49 cm. David Rumsey Map Collection. URL: https://www.davidrumsey.com/maps4457.html (accessed: 2026). (in Fr.)

Favereau, 2021 – *Favereau M.* The Horde: How the Mongols Changed the World. Cambridge, MA: Belknap Press (Harvard University Press), 2021. 384 pp. (in Eng.)

Favereau & Pochekaev, 2023 – *Favereau M.; Pochekaev R. Yu.* The Golden Horde, c. 1260–1502. In: Biran M.; Kim H. (eds.) The Cambridge History of the Mongol Empire, vol. 1. Cambridge: Cambridge University Press, 2023, pp. 243–318. (in Eng.)

Haddon, 2011 – *Haddon R. A.* W. Fourteenth-Century Fine Glazed Wares Produced in the Iranian World, and Comparisons with Contemporary Ones from the Golden Horde and Mamlūk Syria/Egypt. PhD diss., SOAS, University of London, 2011. (in Eng.)

Hammer-Purgstall, 1840 – *Hammer-Purgstall J.* von. Geschichte der Goldenen Horde in Kiptschak, das ist: der Mongolen in Russland. Pesth: C. A. Hartleben's Verlag, 1840. (cit.: p. 280). (in Ger.)

Harley, 1988 – *Harley J. B.* The New Nature of Maps. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2001, pp. 66–69. (in Eng.)

Herberstein, 1988 – *Herberstein S.* Zapiski o Moskovii [Notes on Muscovy]. / per. s lat. i nem. A. I. Maleina, A. V. Nazarenko; vstup. st. A. L. Khoroshkevich; pod red. V. L. Ianina. Moskva: Izdatel'stvo MGU, 1988. 430 s. (in Rus.)

Howorth, 1880 – *Howorth H. H.* History of the Mongols from the 9th to the 19th Century. Part II: The So-Called Tartars of Russia and Central Asia. Division I. London: Longmans, Green & Co., 1880. 662 pp. (in Eng.)

Jackson, 2017 – *Jackson P.* The Mongols and the Islamic World: From Conquest to Conversion. New Haven: Yale University Press, 2017. 448 pp. (in Eng.)

Pegolotti, 1936 – *Pegolotti F. B.* La Pratica della Mercatura / ed. A. Evans (Medieval Academy Books, 24). Cambridge, MA: Medieval Academy of America, 1936. 443 pp. (in It.)

Rashid al-Din, 1946–1960 – *Rashid al-Din.* Sbornik letopisei (Jāmiʿ al-Tawārīkh) [Collection of Chronicles (Jāmiʿ al-Tawārīkh)]. Moskva–Leningrad: Izdatel'stvo AN SSSR, 1946–1960. (in Rus.)

Sarkissjanz, 1961 – *Sarkissjanz E.* Geschichte der orientalischen Völker Russlands bis 1917 [History of the Oriental Peoples of Russia up to 1917]. München: Oldenbourg, 1961. 422 S. (in Ger.)

Semenov, 1895 – *Semenov N. S.* Tuzemtsy severo-vostochnogo Kavkaza: rasskazy, ocherki, issledovanii [The Natives of the Northeastern Caucasus: Stories, Essays, Studies] Sankt-Peterburg: tip. A. Khomskogo i K°, 1895. XVIII+488 s. (in Rus.)

Sholakhov, 2025 – *Sholakhov M.* Sarajchik ulusa Dzhuchi v evropeiskoi i otechestvennoi istoriografii [Saraychik of the Ulus of Jochi in European and Domestic Historiography]. Asian Journal "Steppe Panorama", 2025, 12(1): 21–35. (in Rus.)

Shpuler, 2016 – *Shpuler B.* Zolotaia Orda. Mongoly v Rossii [Mongols in Russia]. 1223–1502 gg. Per. i komm. M. S. Gatina. Kazan': Institut istorii im. Sh. Marzhani AN RT, 2016. 500 s. (in Rus.)

Schilder, 1986 – *Schilder G.* Monumenta Cartographica Neerlandica**, Vol**. VI. Alphen aan den Rijn, 1986. (in Eng.)

Trepavlov, 2013 – *Trepavlov V.* V. "Orda samovolnaia": kochevaia imperiia nogaev XV–XVII vv. x The Self-Willed Horde": The Nomadic Empire of the Nogais, 15th–17th Centurie [The

Self-Willed Horde": The Nomadic Empire of the Nogais, 15th–17th Centuries] Moskva: Kvadriga, 2013. 224 s. (in Rus.)

Usmanov, 1972 – *Usmanov M. A.* Tatarskie istoricheskie istochniki XVII–XVIII vv [Tatar Historical Sources of the 17th–18th Centuries]. Kazan': Izdatel'stvo Kazanskogo universiteta, 1972. (in Rus.)

Vasary, 2007 – Vasary I. The Nogay Tatars and Their Role in Nogay Russian Diplomatic Relations in the Fifteenth to Seventeenth Centuries. *Cahiers du monde russe*, 48(1), 2007, 29–44.

***[1]Шолахов М.Г., [2]Набиев Р.А.**
**[1]Л.Н. Гумилёв атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан*
[2]Болғар ислам академиясы, Болғар қ., Татарстан Республикасы, Ресей
E-mail: muri777@mail.ru, rinat.Nabiev@kpfu.ru

ЖОШЫ ҰЛЫСЫНЫҢ БАТЫС ЕУРОПАЛЫҚ ТАРИХНАМАСЫНДАҒЫ САРАЙШЫҚ МӘСЕЛЕСІН ЗЕРТТЕУ

Аңдатпа. Мақаланың мақсаты XIX–XXI ғасырлардағы Батыс Еуропа тарихнамасында Сарайшық қаласының қалай сипатталғанын классикалық жинақтаушы еңбектер мен Жошы ұлысы және посторда мемлекеттері жөніндегі заманауи зерттеулер негізінде көрсету болып табылады. Зерттеудің өзектілігі Сарайшықтың ғылыми және ғылыми көпшілік әдебиетте Алтын Орда байланыс желілерінің маңызды торабы әрі әулеттік элитаның сакралды жерлеу орталығы ретінде жиі аталуымен түсіндіріледі. Алайда Батыс дәстүрінде мұндай түсініктер көбіне мәліметтердің шектеулі ауқымына, топонимдік шатасуларға және екінші деңгейлі компиляцияларға сүйеніп құрылады. Сондықтан бұл мәселелер нақтылауды және сыни тұрғыдан қайта қарауды талап етеді. Зерттеудің жаңалығы Батыс авторларының Сарайшыққа қатысты интерпретацияларын жүйелеу және тұрақты сюжеттік мотивтер мен деректік тәуелділіктерді айқындау арқылы көрінеді. Әдістемелік негіз деректанулық және салыстырмалы тарихнамалық талдауға сүйенеді және қайталанатын қателер мен өзара ықпалдасқан дерек көшіру үлгілерін анықтауды қамтиды. Нәтижелер Батыс авторларының Сарайшықты көбіне үш қырда сипаттайтынын көрсетеді. Олар Сарайшықты ордалық жолдардың транзиттік торабымен байланыстырады және элитаның жады кеңістігі мен жерлеу сакрализациясының орны ретінде қарастырады. Сонымен қатар оны кейінгі орта ғасырлардағы Ноғай саяси кеңістігінің маңызды нүктесі ретінде атайды. Ең проблемалы жәйттар Сарай, Төменгі Сарай және Сарайшық атауларының өзара шатастырылуы және компилятивтік мәліметтердің сыни сүзгісіз қолданылуы болып қала береді. Қорытындыда Сарайшықтың сакралды жерлеу мәртебесі туралы түсінік жалпы алғанда шынайы болуы ықтимал екені айтылады. Дегенмен Батыс дәстүріндегі кейбір тұлғалық атрибуциялар мен мерзімдеулер көбіне болжамдық сипатта қалып, деректерді қайтадан сыни оқып шығу арқылы қосымша тексеруді қажет етеді.

Алғыс: ЖТН AP26103999 «Сарайшық ортағасырлық қалашығының тарихын кешенді зерттеу»

Кілт сөздер: Сарайшық, Алтын Орда, Батыс Еуропа тарихнамасы, жерлеу практикалары, деректанулық талдау, Жошы Ұлысы, Жайық.

***[1]Sholakhov M.G., [2]Nabiev R.A.**
**[1]L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan e-mail:*
[2]Bulgarian Islamic Academy, Bolgar, Republic of Tatarstan, Russia
E-mail: muri777@mail.ru, rinat.Nabiev@kpfu.ru

AN ANALYSIS OF SARAICHIK IN THE WESTERN EUROPEAN HISTORIOGRAPHY OF THE ULUS OF JOCHI

Abstract. The aim of this article is to demonstrate how the city of Saraichik has been represented in Western European historiography from the nineteenth to the twenty first century on the basis of both classical synthetic works and modern studies on the Jochid Ulus and post Horde polities. The relevance of the research stems from the fact that Saraichik is frequently mentioned in scholarly and popular literature as an important hub of Golden Horde communications and as a sacred funerary center. In Western scholarship, however, such views have often been constructed on the basis of a limited body of information, toponymic confusion, and secondary compilations, which makes critical clarification and revision necessary. The novelty of the study lies in the systematic overview of Western interpretations of Saraichik with an emphasis on recurring narrative motifs and source dependencies. The methodology is grounded in source critical and comparative historiographical analysis and includes the identification of repeated errors and borrowings. The results show that Western authors most often describe Saraichik within three frameworks. It is presented as a transit node within the Horde road network, as a space of memory and funerary sacralization of the elite, and as a key point within the Nogai political landscape of the late medieval period. The most problematic cases involve the conflation of Sarai, Lower Sarai, and Saraichik and the uncritical use of compilative information. The article concludes that the idea of Saraichik as a sacred funerary site is generally plausible. However, personal attributions and chronological claims in Western scholarship often remain hypothetical and require further verification through renewed critical reading of the sources.

Acknowledgements*:* IRN AP26103999 “Comprehensive Study of the History of the Medieval Settlement of Saraishyk”

Keywords*:* Saraichik, Golden Horde, Western European historiography, funerary practices, source-critical analysis, Ulus of Jochi, Ural (Zhaiyk) River.

Авторлар туралы мәлімет:

Шолахов Мурат Ғарифоллаұлы – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Ph.D докторанты, Астана, Қазақстан

Нәбиев Ринат Ахметғалиұлы – Болгар ислам академиясы, Болгар, Татарстан Республикасы, Ресей

Сведения об авторов:

Шолахов Мурат Гарифоллаевич, – Ph.D докторант, Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Набиев Ринат Ахматгалиевич – Болгарская исламская академия, г. Болгар, Республика Татарстан, Россия

Information about authors:

Murat G. Sholakhov – Ph.D. student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Rinat Akhmatgalievich Nabiev – Bulgarian Islamic Academy, Bolgar, Republic of Tatarstan, Russia

Келіп түсті 28 ақпан 2026 жыл
Қабылданды 6 мамыр 2026 жыл

ҒТАМР 03.23.25 https://doi.org/ 10.63051/kos.2026.2.258

[*1] Мәсімханұлы Д. [2]Кудьяров Б.Б
[1,2] Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан
[2] Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
E-mail: [1]duken.masimhan@gmail.com, [2]baburbek.kudyarov@gmail.com

ҚЫТАЙДЫҢ ЖҰМСАҚ КҮШ СТРАТЕГИЯСЫ: БАТЫСТЫҚ ЖӘНЕ ҚЫТАЙЛЫҚ ҒЫЛЫМИ КӨЗҚАРАСТАРДЫҢ САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУЫ

Аңдатпа. ҚХР-ның «жұмсақ күш» ғылыми тұжырымдамасының теориялық негіздері мен оның оның қалыптасу ерекшеліктері қарастырылады. Джозеф Найдың «жұмсақ күш» теориясы негізінде Қытайдың аталған тұжырымдаманы қабылдауы мен дамыту ерекшеліктерін талдау сондай-ақ қытайлық ғылыми ортадағы теориялық көзқарастарды жүйелеу зерттеу жұмысының мақсаты болып табылады. Осы мақсатқа жету үшін келесі міндеттер қойылды: Джозеф Най тұжырымдамасының негізгі қағидаларын талдау, қытайлық ғалымдардың «жұмсақ күшке» қатысты көзқарастарын салыстыру, ҚХР-дың жұмсақ күш саясатының негізгі құрамдас бөліктері мен ерекшеліктерін анықтау, қытайлық және батыстық ғылыми дискурстардағы ұқсастықтар мен айырмашылықтарды көрсету. Зерттеу барысында тарихи-салыстырмалы талдау әдістері қолданылды. Қытайдың «жұмсақ күш» тұжырымдамасының теориялық эволюциясын батыстық және қытайлық ғылыми көзқарастар негізінде кешенді түрде талдауы зерттеу жұмысының ғылыми жаңалығы болып табылады. Сонымен қатар мақалада Қытайдың жұмсақ күш саясатының тек мәдениетпен шектелмей, саяси құндылықтар, экономикалық даму моделі, білім беру және халықаралық имидж қалыптастыру тетіктерімен тығыз байланыста дамитыны көрсетілді. Қытайлық ғылыми ортада «жұмсақ күштің» мазмұнына қатысты ортақ пікірдің қалыптаспағаны және оның ұлттық ерекшеліктерге негізделгендігі анықталды. Зерттеу нәтижесінде Қытайдың «жұмсақ күш» тұжырымдамасы Джозеф Найдың бастапқы теориясына сүйенгенімен оның мазмұны қытайлық саяси-мәдени құндылықтар негізінде кеңейтілгені анықталды. Қытайлық модельде мәдениет негізгі орын алғанымен, экономикалық даму тәжірибесі, қоғамдық тұрақтылық, мемлекеттік басқару тиімділігі және халықаралық бедел де жұмсақ күштің маңызды құрамдас бөліктері ретінде қарастырылады. Автор Қытайдың жұмсақ күш саясаты халықаралық аренада мемлекеттің жағымды имиджін қалыптастыруға, мәдени ықпалын арттыруға және халықаралық ынтымақтастықты дамытуға бағытталған деген қорытындыға келеді.

Алғыс: Мақала ҚР ҒЖБМ «Қытай және өзге де Шығыс елдері дереккөздеріндегі көне түркі топонимдері – қазіргі түркі интеграциясының түп негіздерінің бірі: тарихи-этимологиялық, лингвистикалық көрінісі» (№ BR 24993043) атты іргелі ғылыми зерттеу шеңберінде даярланған.

Кілт сөздер: жұмсақ күш, Қытай, Джозеф Най, мәдени дипломатия, халықаралық қатынастар, Қытайдың сыртқы саясаты, қоғамдық дипломатия, мәдениет, халықаралық имидж.

Кіріспе

21-ғасырдың басында халықаралық қатынастар және дипломатиясында мемлекеттердің бір-біріне ықпал ету құралдары айтарлықтай өзгеріске ұшырады. Қазіргі таңда мәдениет, білім саласы, ғылым, ақпараттық коммуникациялар және қоғамдық дипломатия арқылы ықпал ету мүмкіндіктері дамып келе жатыр. Халықаралық қатынастар әскери қуат пен экономикалық ресурстарға негізделген қатты күш теориясы басымдылығын жойды. Осы

өзгерістер нәтижесінде халықаралық қатынастар теориясында «жұмсақ күш» тұжырымы кеңінен таралып, халықаралық саясатты зерттеудің маңызды бағыттарының біріне айналды.

«Жұмсақ күш» концепциясын бірінші болып ғылымға енгізген американдық зерттеуші Джозеф Най. Ол өзінің Soft Power: The Means to Success in World Politics атты еңбегінде қандай да бір мемлекет өз мақсаттарына күш қолдану немесе материалдық ынталандыру арқылы емес, тартымдылық пен сендіру арқылы қол жеткізу теориясын «жұмсақ күш» деп анықтады. (Nye, 2004:5). Оның пікірінше жұмсақ күштің негізіне мәдениет, саяси құндылықтар және сыртқы саясаты жатады. Кейінірек Джозеф Най бұл тұжырымды дамыта отырып оны басқа акторлардың мінез-құлқы мен шешімдеріне тартымдылық пен сендіру арқылы ықпал ету деп сипаттайды. (Nye, 2011:6).

Бүгінгі таңда «жұмсақ күш» концепциясын халықаралық қатынастарды зерттеудегі негізгі теориялық құралдардың бірі болып саналады. Бұл концепция АҚШ пен Еуропа мемлекеттерінің сыртқы саясатында ғана емес сондай-ақ жаңа геосаяси орталықтардың халықаралық стратегияларын талдауда да кеңінен қолданылады. Соның ішінде Қытай Халық Республикасының халықаралық беделін арттыруға бағытталған саясаты жұмсақ күш феноменін зерттеудің өзекті бағыттарының біріне айналып отыр.

Қытай Халық Республикасының халықаралық аренадағы ықпалын күшеюі жұмсақ күш деген саясатына деген ғылыми қызығушылықтың көбеюіне себеп болды. Бонни Глейзер мен Мелисса Мерфидың пікірінше Қытай Халық Республикасындағы жұмсақ күш теориясының дамуы екі кезеңнен тұрады. Бірінше кезеңде мәдени ықпалға басымдық берілсе, екінші кезеңде Қытай Халық Республикасының ұлттық ерекшеліктеріне негізделген өзіндік теориялық моделі қалыптаса бастады. (Glaser & Murphy, 2009). Қытай Халық Республикасының зерттеушілердің бір бөлігі жұмсақ күштің негізгі қайнар көзі деп мәдениетті қарастырады. Бұл идеяның қалыптасуына Ван Хунингтің мәдениетті ұлттық қуаттың маңызды элементі деп түсіндіретін еңбектері үлкен әсер берді (Wang, 1993). Қытай Халық Республикасының ғылыми дискурстық ортада жұмсақ ұғымының мазмұны бойынша ортақ пікір қалыптаспаған. Мысалы: Лю Цзайци мемлекеттің стратегиялық даналығы мен ұлттық даму моделінің тартымдылығы ретінде қарастырса (Liu, 2009:155). Лю Гуофу жұмсақ күштің негізінде мемлекеттің экономикалық және материалдық әлеуеті жатқанын атап көрсетеді. (Liu, 2012). Қытайдың жұмсақ күш саясаты туралы пікірталастар оның мақсаты мен сипатына қатысты да жалғасуда. Бірқатар зерттеушілер Қытайдың халықаралық имиджін жақсартуға бағытталған стратегия ретінде бағаласа кейбіреулері Қытайдың даму моделін халықаралық деңгейе дамытудың құралы ретінде қарастырады. (Кривохиж, 2012).

Осыған байланысты Қытай Халық Республикасының жұмсақ күш саясатының теориялық негіздерін зерттеу халықаралық қатынастар жүйесіндегі өзгерістерді түсіну үшін маңызды ғылыми міндеттердің бірі болып табылады. Әсіресе Қытай Халық Республикасының мәдениет, білім беру және ғылыми-гуманитарлық бағыттарында ықпал ету тетіктерінің ерекшеліктерін талдау оның халықаралық стратегиясының мазмұнын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Сол үшін Қытай Халық Республикасының жұмсақ күш тұжырымдамасының қалыптасуы мен дамуын және оның батыстық теориялардан айырмашылығын, негізгі ерекшеліктерін зерттеу бүгінгі таңда ғылыми және практикалық тұрғыдан өзекті болып табылады.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Зерттеу жұмысы халықаралық қатынастар және Шығыстану теориясындағы «жұмсақ күш» концепциясының қалыптасуы мен дамуын арастырып қоймай Қытайдың осы концепцияны қабылдау және жүзеге асыру ерекшеліктерін талдауға бағытталған. Мақалада сапалық зерттеу әдістері қолданылды. Бұл жұмыстың әдіснамалық негізін халықаралық қатынастар теориясы, саяси ғылым және шығыстану салаларындағы еңбектер

қарастылыады. Зерттеу барысында теориялық талдау, салыстырмалы талдау және тарихи әдістері пайдаланылды.

Тарихи әдіс арқылы жұмсақ күш тұжырымдамасының пайда болуы мен эволюциясы, Джозеф Найдың еңбектеріндегі теориялық негіздері және Қытайдағы даму эволюциясын қарастырылды. Салыстырмалы талдау әдісі арқылы батыстық және қытайлық ғылыми жұмыстардың жұмсақ күш теориясының айырмашылықтары мен ұқсастықтары салыстырып анықталды. Қытайдың «жұмсақ күш» саясатына қатысты ғылыми әдебиеттерді, ресми құжаттарды және зерттеушілердің еңбектерін жүйелі зерделеу үшін контент-талдау әдісі қолданылды. Джозеф Най, Ван Хунинг, Лю Цзайци, Лю Гуофу, Джошуа Курланцик, Дэвид Шамбо, Бонни Глэйзер, Мелисса Мерфи, И.В. Радиков, М.Л. Титаренко еңбектерінің талдануы зерттеу материалдары ретінде талданды.

Жинақталған материалдарды талдау нәтижесінде Қытайдың «жұмсақ күш» тұжырымдамасының теориялық ерекшеліктері мен оның негізгі қайнар көздері, халықаралық саясаттағы қолданылу аспекттері анықталды. Бұл зерттеу Қытайдың жұмсақ күш саясатының мәдени, саяси және экономикалық факторлармен өзара байланысын кешенді түрде қарастыруға мүмкіндік берді.

Талқылау

«Жұмсақ күш» концепциясын алғаш рет Дж Най 2004 жылы ұсынған болатын. (Nye, Jr., Joseph S. (2004) Ол “Soft Power: The means to success in world politics” атты ғылыми жұмысында автор Америка Құрама Штаттарының әлемдік аренадағы мүмкіндіктерін сынға алып, әртүрлі мемлекеттердің сыртқы саясатындағы тарихи деректерді талдайды. Джозеф Най Халықаралық қатынастардың қазіргі жағдайын өзінің теориялық зерттеулері мен мемлекеттік органдардағы қызметтік тәжрибесіне сүйене отырып зерттейді. Ол бірінші болып осы ғылыми жұмысында жұмсақ күш концепциясына негіздеме береді. Бұл концепцияда білім беру, мәдени және дипломатиялық құралдар арқылы әскери немесе экономикалық қысым көрсетпей-ақ геосаяси ықпалды кеңейтуге болатынын түсіндіруге негіз болды. (Най, Джозеф С., 2006).

Джозеф Най күштерге ой қозғай отырып қатты күш пен жұмсақ күштің көмегіменде мақсатқа жетуге болатынын меңзейді. Қатты құштің негізіне материалдық ресурстар, әскери күш, қаржы және тағы басқалар кіреді. Осылардың арқасында ынтымақтастыққа жүзеге асырылады. Ал жұмсақ күшке тоқталатын болсақ ынтымақтастықтың негізі ретінде ортақ мақсаттарға тарту, әділеттілік және сол мақсаттарға қол жеткізуге өз үлесін қосу қажеттілігі қарастырылады. «Жұмсақ күштің» тағы бір ерекшелігі – үкімет тарапынан оны толық бақылауда ұстаудың қиындығы. Қатты күш мемлекет тарапынан қатаң бақылауға алынуы мүмкін болса жұмсақ күшті тиімді пайдалану әлдеқайда күрделі болып табылады. Кейін 2011-жылы Джозеф Най бұл терминге екінші анықтама беріп сендіру және тартымдылық тудыру арқылы өзге акторлардың мінез-құлқы мен шешімдеріне ықпал ету қабілеті ретінде анықтамамен қарастырады. (В. Н. Верченко,2007:50). Осы аталған екі анықтама арасындағы байланыс айырмашылығы байқалады. Бұл байланыс халықаралық қатынастар субъектісінің «ықпал ету қабілеті» болып табылады. Оның обьект үшін қалыптасқан «тартымдылығы» негізінде жүзеге асатынын білдіреді. Демек субьект ықпал ету қабілетіне ие болу үшін алдымен обьект үшін тартымды болуы тиіс. Осылайша «жұмсақ күш» ұғымының негізгі мазмұнына талдау жасауға болады.

Джозеф Найдың тұжырымдамасына сәйкес «жұмсақ күш» 3 негізгі аспекттен тұрады. Олар: мәдениет, саяси құндылықтар және сыртқы саясат. (В. Н. Верченко, 2007:177-178). Сондай-ақ Джозеф Найдың пікірінше «жұмсақ күштің» жүзеге асуында ықпал етілетін тараптың қабылдауы мен көзқарасы маңызды рөл атқарады. Ол «жұмсақ күшті» серіктестерсіз орындалмайтын би сияқты екені туралы сипаттайды. Бқл сипаттамада бір

жақты әсер ету емес екі жақтың өзара әрекеттесуімен келісіміне негізделетінін білдіреді. (В. Н. Верченко, 2014:153).

Мәдениет- «жұмсақ күштің» ең маңызды негізі болып табылады. Ол адамдардың қалай өмір сүретінін, қалай әрекет ететінін көрсететін жүйе. Сол арқылы адамдар бір-біріне білім мен құндылықтарды үйретіп қана қоймайды. Мәдениет қоғамның әртүрлі деңгейінде өмір сүреді. (В. Н. Верченко,2007:153). Мәдениет екіге бөлінеді: поп-мәдениет және жоғары мәдениет. Поп-мәдениет – бәріне ортақ, көпшілікке арналған және көбіне көңіл көтеруге арналған болады. Ал жоғары мәдениетке әдебиет, өнер, білім сияқты салалар жатады және шағын топтарға немесе элитаға арналады. Джозеф Найдың пікірінше «жұмсақ күш» үшін ең тиімдісі – поп-мәдениет. Себебі ол қарапайым адамдарға түсінікті болып келеді және басқа елдердің адамдары да оны оңай қабылдайды. Осы арқылы мемлекет өзіне деген қызығушылықты арттыра алады. Ал тек элитаға арналған мәдениет онша әсерлі болмайды өйткені оны көп адам түсіне бермейді немесе қабылдай бермейді. Мәдениетті таратудың ең негізгі жолы – қарым қатынас. Бұл адамдардың тікелей кездесуі, сапарлары және әртүрлі алмасулар арқылы жүзеге асады (В. И. Супруна,2006:74).

Зерттеу нәтижелері

«Жұмсақ күштің» маңызды қайнар көздерінің бірі – саяси құндылықтар мен сыртқы саясат. Егер мемлекеттің сыртқы саясаты дұрыс құрылып әлем үшін маңызды құндылықтарға негізделсе ол басқа елдер тарапынан заңды әрі беделді деп қабылданады. Осындай саясат мемлекеттің «жұмсақ күш» ретінде әсер етуіне мүмкіндік береді.

Джозеф Найдың ғылыми жұмысындағы тұжырымдамасы «жұмсақ күшті» зерттеудегі алғашқы және негізгі теориялардың біріне айналды. Сол себепті ғылыми ортада бұл ұғымды кеңейтетін және тереңдететін көптеген жаңа тұжырымдамалар қалыптасты және әлі де дамып келеді. Аталған теория көбінесе гуманизм мен демократия принциптеріне негізделген батыстық құндылықтар жүйесімен қарастырылады. Дегенмен әлемнің саяси картасы біркелкі дамымаған себепті әр мемлекет экономикалық, әлеуметтік және саяси даму деңгейі жағынан әртүрлі сатыда тұр. Сондықтан «жұмсақ күшті» зерттеу және қолдану әр елдің нақты жағдайы мен ерекшелігіне тәуелді болады. Осы тұрғыда «жұмсақ күш» тұжырымдамасының Қытайға қатысты қолданылуын қарастырайық.

Б.С. Глэйзер мен М.Э. Мерфи Қытайдың «жұмсақ күш» тұжырымдамасының қалыптасуында екі негізгі кезеңді бөліп көрсетеді. 1-кезең 20 ғасырдың соңына сәйкес келеді. Бұл уақытта «жұмсақ күш» мәдениетке сүйенген тәсіл арқылы қарастырылып, мәдени ықпал ету басым болды. 2-кезең 21 ғасырдың соңын қамтиды. Бұл кезеңде Қытайдың өзіне тән ерекшеліктеріне негізделген «жұмсақ күш» тұжырымдамасы қалыптасты. Бұл саяси ғылымдар тұрғысынан жүйелі түрде дамытыла бастады. (Glaser Bonnie S., Murphy Melissa E.,2009:12) Ең алдымен, қытай ғылыми ортада «жұмсақ күш» ұғымын білдіретін бірнеше түрлі аударма нұсқалар бар. Олар бір ұғымды білдіргенімен мағыналық басымдылығы әртүрлі болып келеді. Олардың ішінен 软势力- Ruǎn shìlì (, 软力量-Ruǎnlìliàng, 软权 力-Ruǎn quánlì, 软国力- Ruǎn guólì сияқты терминдерді ерекше көрсетуге болады.(Тарабарко К. А., 2016:182). 文化-термины Қытай басшылығының ресми құжаттарымен мәлімдемелерінде жиі қолданылады. Бұл «мәдениет», «мәдени» сөзімен бірге қолданылады және Қытайдың «жұмсақ күш» саясатының негізінен мәдени бағытқа сүйенетінін көрсетеді.(Журавлева Е.В., 2016: 22-23) Қытайдың «жұмсақ күші» мен оның құрамдас бөліктерін анықтауда ғалымдар арасында ортақ пікір жоқ. Қытайлық ғалым Лю Цзайци: «жұмсақ күш» мемлекеттің «қатты күшті» дамыту мен пайдаланудағы стратегиялық даналығы. Оның көзқарасы бойынша «жұмсақ күшке»: мемлекеттің даму стратегиясы, идеологиясы, құндылықтардың тартымдылығы, қоғамдық даму моделінің әсері, халықтың бірлігі, ұлттың шығармашылық

әлеуеті, мәдениеттің тартымдылығы және халықаралық қатынастардағы ықпалы жатады. Ғалымның ойынша «жұмсақ күш» Қытайдың халықаралық бәсекеге қабілеттілігін арттыратын маңызды құралы болып табылады. (Лю Цзайци, 2009:149)

Қытайдың «жұмсақ күш» теориясының ерекшеліктеріне қатысты көптеген ғылыми пікірталастар дамып, ғылыми ортада көптеген теорияларды туғызып жатыр. Ғалымдардың бір тобы Қытайдың «жұмсақ күші» қорғаныстық сипатқа ие деп есептейді. Қытай халық Республикасының жұмсақ күшінің негізгі мақсаты – Қытайдың халықаралық имиджін жақсарту және елдің экономикалық әрі әскери жетістіктеріне байланысты қалыптасқан «қытайлық қауіп» стереотипін азайту деп есептейді. Бұл көзқарасты қолдаушылар Қытайдың даму моделі батыстық модельдің толық баламасы бола алмайды деп санайды. Бұл бағыттағы ғалымдардың пікірінше Қытайдың, АҚШ және басқа ірі мемлекеттермен қарым-қатынасына кері әсер етуі мүмкін деп есептейді. Ал ғалымдардың екінші тобы Қытайдың даму моделін халықаралық деңгейде тарату қажет деген пікірді ұстанады. Халықаралық қатынастар университетінің профессоры Чжан Минцянның айтуынша Қытайдың тәжірибесі өте құнды және оның даму моделі батыстық үлгіге балама бола алады. Сондықтан әр мемлекет өзіне қолайлы даму жолын таңдауға құқылы.(Кривохиж С.В.,2012:107)

«Жұмсақ күш» концепциясын ғылыми айналысқа енгізген американдық ғалым Дж Най. Ол бұл ұғымды өзінің Soft Power: The Means to Success in World Politics атты еңбегінде кеңінен талдады. (Nye, J. S.2004). Дж Най өзінің (Soft Power. The means to success in world politics) атты кітабында, «Жұмсақ күш» – бұл мәжбүрлеу немесе материалдық ынталандыру емес, тартымдылық арқылы қалаған нәтижеге қол жеткізу қабілеті. Ол мемлекеттің мәдениетінің, саяси идеялары мен саяси бағыттарының тартымдылығына негізделеді. Саясат өзге мемлекеттер тарапынан заңды әрі негізді деп қабылданған жағдайда, жұмсақ күштің ықпалы артады. . (Nye, J. S.2004) . Ғалым "тартымдылық" ұғымына ерекше назар аударады. Ол бұл түсінікті 2011 жылы жарық көрген "The Future of Power" атты еңбегінде кеңейте түседі. Осы еңбекте Най "жұмсақ күшті" "тиімді нәтижеге қол жеткізу үшін сендіру, нандыру және оң тартымдылық қалыптастыру қабілеті" ретінде анықтайды (Nye, 2011:20).

Найдың пікірінше, «жұмсақ күштің» негізгі көздеріне мәдениет, саяси құндылықтар және сыртқы саясат жатады. Сонымен бірге ол тілдің функциясына айрықша мән береді. «Жұмсақ күштің» үш негізгі құрамдасын айқындайды: сыртқы саясат, сыртқы экономикалық қызмет және мәдениет пен тілдің тартымдылығын арттыратын насихат деп түсіпіктеме берген. (Syroezhkin, 2011: 4).

Батыста «жұмсақ күш» концепциясы көбіне демократия, адам құқықтары және еркіндік сияқты құндылықтармен байланыстырылады. Ал Қытай бұл концепцияны өз дәстүрімен байланыстырады. Қытайдың саяси мәдениетінде билік моральдық беделге сүйенуі керек деген түсінік бар. Бұл идея ежелгі Қытай философиясынан әсіресе Конфуцишілдіктен бастау алады. Сондықтан Қытай «жұмсақ күш» тұжырымдамасын өз өркениетінің ерекшеліктерін көрсету, бейбіт даму идеясын насихаттау құралы ретінде пайдаланады.

Қытай Халық Республикасының өз имиджі мен «жұмсақ күш» саясатын зерттеген Джошуа Курланцик Charm Offensive: How China's Soft Power Is Transforming the World еңбегінде Қытайдың мәдени дипломатия арқылы ықпалын арттыруға ұмтылатынын атап өтеді. (Kurlantzick, J.2007) Ал Дэвид Шамбо China Goes Global: The Partial Power зерттеуінде Қытайдың жұмсақ күш әлеуеті бар екенін бірақ оның толық жүзеге аспағанын көрсетеді (Shambaugh, D. 2013) Бұл еңбектер Қытайдың «жұмсақ күш» концепциясының теориялық тұрғыдан негізделгенімен оның тиімділігі халықаралық тән алуға тәуелді екенін көрсетеді.

Найдың «жұмсақ күштің» тұжырымдамасына жақын анықтаманы ресейлік ғалымдар Н.В. Кухаренко мен С.В. Кухаренко береді. Олардың пікірінше, «жұмсақ күш – бұл басқа елдерге бағытталған, өз елінің тартымды бейнесін қалыптастыру және ықпал ету аймағын кеңейту мақсатындағы әскери емес дипломатиялық іс-әрекеттер жиынтығы». (Kukharenko, Kukharenko, 2013: 165)

Ресейлік зерттеуші Д.В. Масьяков «жұмсақ күш» ұғымына қатысты өз теориясын дамытқан. Оның пікірінше, «жұмсақ күш – бұл кеңейіп жатқан саясаттың бір атрибуты, ол ортақ құндылықтарды, мәдени және моральдық идеяларды қабылдау және таратуға негізделген жағдайда тартымды әрі тиімді болады» . Д.В. Масьяков «жұмсақ күшті» мемлекеттің белгілі бір аймақта өз мүддесін жүзеге асыруға бағытталған арнайы жасалған агрессивтік стратегиясы деп қарастырады. (Masyakov, 2010:13).

Көптеген зерттеушілер «жұмсақ күш» ұғымын Дж. Найдың теориялық тұжырымдарына сүйене отырып талдаса, қытайлық ғалымдар бұл концепцияны өзгеше қырынан қарастыруды жөн көреді. Қытайлық талдаушылардың айтуынша, қазіргі уақытта ҚКП Орталық комитетінің хатшылық мүшесі болып табылатын Ван Хунинг 1993 жылы жұмсақ күш туралы Қытайдағы алғашқы мақаланы жазып, жариялаған. (Wang Huning,1993:23-28). Қытайға енгізген кезде Ван Хунинг мәдениетті тек саясатты қалыптастырудың негізі ғана емес сонымен бірге басқа елдердің қоғамына әсер ететін күші ретінде сипаттайды. (Huning, 1993: 23-28). Содан бері қытайлық талдаушылар Ванның мәдениетті мемлекеттің жұмсақ күшінің негізгі көзі деп қарастыру туралы негізгі тезисін ұстанып келеді. Бұл Қытай жетекшілерінің әртүрлі сөздерінде және көптеген ғылыми еңбектерде көрініс табады. Олардың пікірінше «жұмсақ күштің» негізгі өзегі – мәдениет. (Luo Jianbo,2006:97-100) .

Li Mingjiang өзінің China Debates Soft Power атты ғылыми жұмысында, ежелгі қытай мәдениеті үйлесімділік идеясын бейнелей отырып, халықтың құндылықтары мен мінез-құлқында терең орныққан. Сонымен қатар қытайлық зерттеушілер медианың және коммуникациялық мүмкіндіктердің маңыздылығын ерекше атап өтеді (Mingjiang, 2008: 287-208). Алайда қытай академиялық дискурсында жұмсақ күштің нақты анықтамасы мен ауқымы әлі де талқылану үстінде бірақ ортақ пікір қалыптаспаған.

Қытайлық ғалым Лю Заиши «жұмсақ күш» – бұл мемлекеттің дамуындағы даналығы мен стратегиясы және «қатты күшті» пайдалану қабілеті деп есептейді (Liu, 2009). Яғни ол «жұмсақ күшті» «қатты күшпен» қатар қояды. Қытайлық ғалым Лю Гуофу «жұмсақ күштің» қайнар көзі «қатты күшті» деп санайды, ал «қатты күш» бәрінің бастауы, «жұмсақ күш» оның кеңейтілген көрінісі болып табылады. Ол сондай-ақ әлемді қарама-қарсы күштер біріктіретінін және бір күштің екіншісіз өмір сүре алмайтынын айтады (Liu, 2012: 18)

«Жұмсақ күш» ұғымына берілетін анықтамалар әртүрлі болғанымен, олардың барлығы ортақ түсінікке тоғысады. Яғни халықаралық қатынастардың белгілі бір субъектісі күш қолдануға жүгінбей, көзделген мақсатқа қол жеткізуге бағытталған құралдарды пайдаланады. Сондықтан «жұмсақ күш» анықтамаларында ортақ ұқсастық бар. Алайда оның қолданылу тетіктеріне қатысты көзқарастар әркелкі.

Санкт-Петербург мемлекеттік университетінің ғалымы И.В. Радиков «жұмсақ күш» экономикалық факторына және қытайлық даму моделін ілгерілетуге ерекше мән береді. Ол экономикалық санкциялар мен экономикалық қысымның әртүрлі түрлері «қатты күшке» жататыны жөнінде Дж. Наймен келіседі, алайда табысты экономикалық дамудың басқа мемлекеттерге әсіресе даму жолындағы елдерге күшті ықпал ететінін ерекше атап көрсетеді. (Radikov, 2012: 21) Ресейлік синолог М.Л. Титаренко да Қытай Халық Республикасының «жұмсақ күш» көздерінің бірі ретінде экономикалық өрлеуді қарастырады. Оның пікірінше Бейжіңнің тәжірибесін көптеген дамушы мемлекеттер пайдалануға ұмтылады (Titarenko, 2015: 7)

Қытайда «жұмсақ күш» ұғымы кеңінен талқыланып, мемлекеттік саясат деңгейінде ресми түрде қолданылғанына қарамастан, Джозеф Най бұл тұжырымдаманы бастапқыда тек аналитикалық құрал ретінде ұсынған. Оның мақсаты халықаралық қатынастардағы «күш» ұғымын түсіндірудегі ғылыми олқылықтың орнын толтыру болды. Алайда бұл жағдай аталған тұжырымдаманың теориялық деңгейден шығып, әлемдік саяси тәжірибеде кеңінен қолданылуына кедергі келтірмеді. (Nye, Jr., Joseph S.,.2017:1-2)

Қытайдың «жұмсақ күшінің» теориялық аспектісін қорытындылай келе, оның негізі Джозеф Найдың бастапқы тұжырымдамасы мен қытайлық ғалымдар және саяси қайраткерлер тарапынан жүргізілген зерттеулердің жиынтығынан тұратынын атап өткен жөн. Бұл зерттеулер аталған тұжырымдаманы кеңейтіп, тереңдете түсті. Қытайлық «жұмсақ күш» тұжырымдамасының басты ерекшелігі – оның теориялық тұрғыдан біркелкі болмауы. Атап айтқанда, ғалымдар арасында «жұмсақ күштің» негізгі қайнар көздері мен мазмұнына қатысты ортақ көзқарас толық қалыптаспаған. Сонымен қатар, қытайлық модель ҚХР-дың саяси және экономикалық даму тұжырымдамаларына, сондай-ақ қытай халқының мәдени-өркениеттік құндылықтарына негізделеді.

Зерттеу барысында «жұмсақ күш» теориясының қалыптасуы мен дамуына қатысты батыстық және қытайлық ғылыми көзқарастары талданды. Талдау нәтижесінде бұл ұғымның теориялық негізі американдық ғалым Джозеф Найдың еңбектерінде қалыптасқаны анықталды. Ғалымның тұжырымдамасына сәйкес мемлекеттер халықаралық ортада өз мақсаттарына әскери немесе экономикалық қысым жасау арқылы ғана емес мәдени тартымдылық, саяси құндылықтар және сыртқы саясаттың рөлі арқылы да қол жеткізе алатын білдірді. Бұл зерттеу жұмысының нәтижелері көрсеткендей Қытай Джозеф Найдың теориясын толықтай қабылдаған жоқ, керісінше оны өзінің тарихи, мәдени және саяси ерекшеліктеріне сай бейімдеді. Қытай Халық Республикасының ғылыми әдебиеттерінде «жұмсақ күш» ұғымына қатысты бірнеше терминдік нұсқалар қолданылатыны анықталды. Бұл өз кезегінде Қытай Халық Республикасында аталған концепцияның мазмұны мен құрылымына қатысты ортақ ғылыми пікірдің әлі толық қалыптаспаған екенін білдіреді. Ғылыми жұмысты талдау барысында қытайлық ғалымдардың еңбектерінде жұмсақ күштің негізгі қайнар көзі ретінде мәдениетті қарастыратыны белгілі болды. Ван Хунинг, Лю Цзайци және басқа да қытайлық ғалымдардың ғылыми жұмыстарында мәдениет ұлттық ықпалдың маңызды бөлігі ретінде бағаланады және Қытай Халық Республикасының ғылыми қоғамында Конуцишілділік, ұлттық дәстүрлер, тарихи мұра және өркениеттік құндылықтар жұмсақ күштің негізі элементі болып табылды.

Зерттеу барысында Қытайлық жұмсақ күш пенен батыстық үлгідегі жұмсақ күштің ерекшеліктері белгілі болды. 1. Қытай Халық республикасының жұмсақ күшінің негізіне мәдениет пен қатар экономикалық даму моделін де енгізеді. 2. Қытай Халық Республикасының табысты әлеуметтік-экономикалық дамуы халықаралық аренадағы тартымдылықтың маңызды факторы ретінде қарастырылады. 3. Қытай Халық Республикасының зерттеушілері жұмсақ күш пен қатты күштің зара байланысын ерекше атап kһрсетеді және оларды бірін-бірі толықтыратын құралдар ретіндде бағалайды.

Мақалада Қытай Халық Республикасының жұмсақ күш саясатының негізгі бағыттары келіп шықты. Оларға: мәдени дипломатия, білім беру саласындағы халықаралық ынтымақтастық, қытай тілін шетелде насихаттау, қоғамдық дипломатия, халықаралық бұқаралық ақпарат құралдарының қызметі, Қытай Халық Республикасының даму тәжрибесін халықаралық имиджін нығайтуға және жаһандық ықпалын арттыруға бағытталғаны белгілі болды. Қытай Халық Республикасының жұмсақ күш теориясы әлі ле дамуда. Ұытайлық ғалымдар арасында оның негізі құрылымына қатысты пікір айырмашылықтар сақталғаны мен олардың барлығы мәдениетті ұлттық ықпалдың маңызды эәлементі ретінде мойындайды. Сонымен қатар Қытай Халық Республикасының жұмсақ күш саясаты мәдени-гуманитарлық ықпалымен қатар экономикалық және саяси факторларды да қамтитытыны белгілі болды. Зерттеу Қытай Халық Республикасының жұмсақ күш теориясын Джозеф Най ұсынған теориялық негіздерінен бастау алсада қазірі кезеңде қытайлық ерекшеліктерге бейімделген дербес ғылыми және саяси модельге айналғанын көрсетті.

Қорытынды

Қазіргі таңда жұмсақ күш теориясы халықаралық қатынастар теориясындағы маңызды категориялардың біріне айналды. Бұл теорияны алғашқы болып Джозеф Най енгізді. Ол бұл теорияға Қандай да бір мемлекет өз мақсаттарына іскери немесе экономикалық қысым арқылы емес тартымдылық, сендіру және ынталандыру құралдары арқылы қол жеткізу мүмкіндігін алға тартты. (Nye, 2004; Nye, 2011). Оның пікірінше жұмсақ күштің негізі мәдениет, саяси құндылықтар және сыртқы сасат болып табылады.

Жүргізілген талдау Қытай Халық Республикасының аталған тұжырымдаманы өз ұлттық ерекшеліктеріне сәйкес бейімдегенін көрсетті. Қытайлық ғылыми ортада жұмсақ күштің мазмұны мен құрылымына қатысты бірыңғай көзқарас қалыптаспағанымен, зерттеушілердің басым бөлігі оның негізгі өзегі ретінде мәдениетті қарастырады (Wang, 1993; 23-28, Liu, 2009:149-155). Сонымен қатар Қытай тәжірибесінде жұмсақ күш тек мәдени ықпалмен шектелмей, экономикалық даму моделі, қоғамдық тұрақтылық, білім беру жүйесі және халықаралық бедел сияқты факторлармен толықтырылады.

Қытайдың жұмсақ күш саясатының теориялық негіздері мен негізгі бағыттары анықталды. Атап айтқанда, мәдени дипломатия, қоғамдық дипломатия, білім беру ынтымақтастығы, қытай тілін халықаралық деңгейде ілгерілету және халықаралық ақпараттық кеңістіктегі белсенділік Қытайдың жұмсақ күшінің негізгі құралдары ретінде қалыптасқан (Kurlantzick, 2007; Shambaugh, 2013). Бұл құралдар Қытайдың халықаралық имиджін нығайтуға және оның жаһандық ықпалын арттыруға бағытталған.

Қытайдың жұмсақ күш тұжырымдамасы Джозеф Най ұсынған теориялық негіздерге сүйенгенімен, уақыт өте келе қытайлық саяси-мәдени ерекшеліктерге бейімделген дербес модельге айналғанын көрсетті. Қытайлық көзқараста жұмсақ күш ұлттық мәдениетпен қатар экономикалық даму жетістіктері мен мемлекеттік басқару тиімділігін де қамтитын кешенді құбылыс ретінде қарастырылады. Осы тұрғыдан алғанда Қытайдың жұмсақ күш саясаты халықаралық қатынастардағы ықпал ету тетіктерінің жаңа үлгісін қалыптастыруға ықпал етіп отыр.

Сондықтан Қытайдың жұмсақ күш саясатын зерттеу қазіргі халықаралық қатынастар жүйесіндегі ықпал ету механизмдерінің трансформациясын түсінуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар бұл зерттеу Қытайдың халықаралық аренадағы рөлін, оның мәдени-гуманитарлық ықпалының ерекшеліктерін және әлемдік саясаттағы орнының күшею үрдістерін ғылыми тұрғыдан бағалауға негіз болады.

Әдебиеттер:

Nye, 2004 – *Nye J.S.* Soft Power: The Means to Success in World Politics // New York: PublicAffairs.Soft Power (PublicAffairs). 2004. 5 p.

Nye, 2011 – *Nye J.S.* The Future of Power // New York: PublicAffairs. 2011. 6 p.

Glaser, Murphy, 2009 – *Glaser B.S., Murphy M.E.* Soft Power with Chinese Characteristics // Center for Strategic and International Studies (CSIS) // CSIS Report: Soft Power with Chinese Characteristics.

Wang, 1993 – *Wang, H.* Culture as National Power: Soft Power // Journal of Fudan University. 1993. No. 3. 23–28 p.

Най., 2006 – *Най, Джозеф С.* Гибкая власть: как добиться успеха в мировой политике // Джозеф С. Най ; пер. [с англ.] В. И. Супруна. Новосибирск. Москва. Фонд социо-прогност. исслед. "Тренды", 2006.

Най., 2007 – *Най, Джозеф С.* Будущее власти // С. Джозеф Най, младший; пер. с англ. В. Н. Верченко. Москва. АСТ. 2014. 444 с. Пер.: Nye J. The Future of Power // New York. 2007. С. 320

Най., 2014 – *Най, Джозеф С.* Будущее власти // С. Джозеф Най, младший; пер. с англ. В. Н. Верченко. Москва. АСТ. 2014. 444 с. Пер.: Nye J. The Future of Power // New York. 2007. С. 177-178

Най, 2014 – *Най, Джозеф С.* Будущее власти // С. Джозеф Най, младший; пер. с англ. В. Н. Верченко. Москва. АСТ. 2014. 444 с.

Най., 2007 – *Най, Джозеф С.* Будущее власти // С. Джозеф Най, младший; пер. с англ. В. Н. Верченко. Москва: АСТ. 2014. 444 с. Пер.: Nye J. The Future of Power. New York. 2007. С. 153

Най., 2006 – *Най, Джозеф С.* Гибкая власть: как добиться успеха в мировой политике // Джозеф С. Най ; пер. [с англ.] В. И. Супруна // Новосибирск Москва : Фонд социо-прогност. исслед. Тренды, 2006. С. 74

Glaser & Murphy, 2009 – *Glaser Bonnie S., Murphy Melissa E.* Soft Power with Chinese Characteristics //The Ongoing Debate. Chinese Soft Power and Its Implications for the United States. Competition and Cooperation in the Developing World // A Report of the CSIS Smart Power Initiative. Center for Strategic and International Studies. 2009. URL:http://csis.org/files/media/csis/pubs/090305_mcgiffert_chinese softpower_web.pdf.

Тарабарко, 2016 – *Тарабарко К. А.* "Мягкая сила" культуры: эволюция концепции в трудах китайских учёных // Тамбов: Грамота. 2016. № 7(69): в 2-х ч. Ч. 2. С.182

Журавлева, 2016 – *Журавлева Е.В.* Стратагема красотки: теории «мягкой силы» с китайской спецификой // Вестник РУДН. Серия «Международные отношения». 2016. № 1. С. 22-23

Лю, 2012 – *Лю Цзайци* «Мягкая сила» в стратегии развития Китая // Полис. Политические исследования. 2009. № 4. С. 149

Кривохиж, 2012 – *Кривохиж С.В.* «Мягкая сила» и публичная дипломатия в теории и внешнеполитической практике Китая // Вестник Санкт-Петербургского Университета. Сер.137. 2012. Вып. 3. С. 107

Kurlantzick, 2007 – *Kurlantzick, J.* Charm Offensive: How China's Soft Power Is Transforming the World // Yale University. 2007 Press.https://yalebooks.yale.edu/book/9780300122007/charm-offensive/

Shambaugh, 2013 – *Shambaugh, D.* China Goes Global: The Partial Power // Oxford University Press. https://global.oup.com/academic/product/china-goes-global-9780199860148/

Kurlantzick, 2007 – *Kurlantzick, J.* Charm Offensive: How China's Soft Power Is Transforming the World // Yale University Press. 2007

Wang, 1993 – *Wang Huning.* Zuowei Guojia Shili de Wenhua: Ruan Quanli (‘Culture as National Power: Soft Power’) // Fuda Daxue Xuebao (Journal of Fudan University). No. 3. 1993. 23–28 p

Luo, 2006 – *Luo Jianbo*, ‘Zhongguo Jueqi de Duiwai Wenhua Zhanlue’, (‘External Cultural Strategy in China’s Rise’) // Zhonggong Zhongyang Dangxiao Xuebao (Journal of the Party School of the Central Committee of the CCP). No. 3. 2006. p. 97–100

Nye, 2017 – *Jr., Joseph S.,* Soft Power: The Origins and Political Progress of a Concept // Palgrave Communications, Vol. 3,.2017. С. 1-2

Liu, 2009 – *Liu,*. «Мягкая сила» в стратегии развития Китая // Полис. Политические исследования. №4. С. 149–155.

References:

Nye, 2004 – *Nye J. S.,* Soft Power: The Means to Success in World Politics // New York: PublicAffairs.Soft Power (PublicAffairs). 2004. 5 p.

Nye, 2011 – *Nye, J. S.,* The Future of Power // New York: PublicAffairs. 2011. 6 p.

Glaser & Murphy, 2009 - *Glaser, B. S., & Murphy, M. E.,* Soft Power with Chinese Characteristics // Center for Strategic and International Studies (CSIS) // CSIS Report: Soft Power with Chinese Characteristics.

Wang, 1993 – *Wang, H.*Culture as National Power: Soft Power // Journal of Fudan University. 1993. No. 3. p 23–28.

Nai., 2006 – *Nai, Jozef S.* Gibkaia vläst: kak dobitsä uspeha v mirovoi politike [Soft Power: The Means to Success in World Politics] // Jozef S. Nai ; per. [s angl.] V. İ. Supruna // Novosibirsk. Moskva. Fond sosio-prognost. issled. "Trendy", 2006.(in Rus)

Nai., 2007 – *Nai, Jozef S.* Buduşee vlasti [The future of power] // S. Jozef Nai, mladşi; per. s angl. V. N. Verchenko. Moskva. AST. 2014. 444 s. Per. (in Rus)

Nai., 2014 – *Nai, Jozef S.* Buduşee vlasti [The future of power] // S. Jozef Nai, mladşi; per. S angl. V. N. Verchenko. Moskva. AST. 2014. 444 p (in Rus)

Nai., 2006 – *Nai, Jozef S.* Gibkaia vläst: kak dobitsä uspeha v mirovoi politike [Soft Power: The Means to Success in World Politics]// Jozef S. Nai ; per. [s angl.] V. İ. Supruna // Novosibirsk Moskva : Fond sosio-prognost. issled. Trendy, 2006. 74 p (in Rus)

Glaser & Murphy, 2009 – *Glaser Bonnie S., Murphy Melissa E.* Soft Power with Chinese Characteristics // The Ongoing Debate. Chinese Soft Power and Its Implications for the United States. Competition and Cooperation in the Developing World // A Report of the CSIS Smart Power Initiative. Center for Strategic and International Studies. 2009. URL:http://csis.org/files/media/csis/pubs/090305_mcgiffert_chinese softpower_web.pdf

Tarabarko, 2016 – *Tarabarko K. A.* "Mägkaia sila" kültury: evolüsia konsepsii v trudah kitaiskih uchönyh [The "Great Power" of Culture: The Evolution of Concepts in the Works of Chinese Scholars]// Tambov: Gramota. 2016. № 7(69): v 2-h ch. Ch. 2. 182 p (in Rus)

Juravleva, 2016 – *Juravleva E.V.* Stratagema krasotki: teorii «mägkoi sily» s kitaiskoi spesifikoi [The Beauty Stratagem: "Soft Power" Theories with Chinese Characteristics] // Vestnik RUDN. Seria «Mejdunarodnye otnoşenia». 2016. № 1. S. 22-23 p (in Rus)

Lü, 2012 – *Lü Szaisi* «Mägkaia sila» v strategii razvitia Kitaia ["Soft Power" in China's Development Strategy] // Polis. Politicheskie issledovania. 2009. № 4. S. 149 p (in Rus)

Krivohij, 2012 – *Krivohij S.V.* «Mägkaia sila» i publichnaia diplomatia v teorii i vneşnepoliticheskoi praktike Kitaia ["Soft Power" and Public Diplomacy in China's Theory and Foreign Policy Practice] // Vestnik Sankt-Peterburgskogo Universiteta. Ser.137. 2012. Vyp. 3. 107 p (in Rus)

Nye, 2004 – *Nye, Jr., Joseph S.* Soft Power: The Means to Success in World Politics // New York: PublicAffairs. 2004

Kurlantzick, 2007 – *Kurlantzick, J.* Charm Offensive: How China's Soft Power Is Transforming the World // Yale University. 2007 Press.https://yalebooks.yale.edu/book/9780300122007/charm-offensive/

Shambaugh, 2013 – *Shambaugh, D.* China Goes Global: The Partial Power//Oxford University

Press. https://global.oup.com/academic/product/china-goes-global-9780199860148/

Kurlantzick, 2007 – *Kurlantzick, J.* Charm Offensive: How China's Soft Power Is Transforming the World // Yale University Press. 2007

Wang, 1993 – *Wang Huning.* Zuowei Guojia Shili de Wenhua: Ruan Quanli ('Culture as National Power: Soft Power')//Fuda Daxue Xuebao (Journal of Fudan University). No. 3. 1993. P. 23–28

Luo Jianbo, 2006 – *Luo Jianbo,* 'Zhongguo Jueqi de Duiwai Wenhua Zhanlue',

('External Cultural Strategy in China's Rise') // Zhonggong Zhongyang Dangxiao Xuebao (Journal of the Party School of the Central Committee of the CCP). No 3. 2006. p. 97–100 p

Nye, 2017 – *Jr., Joseph S.,* Soft Power: The Origins and Political Progress of a Concept // Palgrave Communications Vol. 3,.2017. p. 1-2

Liu, 2009 – *Liu,*. «Mägkaia sila» v strategii razvitia Kitaia ["Soft Power" in China's Development Strategy]// Polis. Politicheskie issledovania. №4. p. 149–155. (in Rus)

[*1] Мәсімханұлы Д., [2]Кудьяров Б.Б.
[1,2] Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, Алматы, Казахстан
[2]Казахский национальный университет им.аль-Фараби, Алматы, Казахстан
E-mail: [1] duken.masimhan@gmail.com, [2]Baburbek.kudyarov@gmail.com

СТРАТЕГИЯ МЯГКОЙ СИЛЫ КИТАЯ: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ЗАПАДНЫХ И КИТАЙСКИХ НАУЧНЫХ ПОДХОДОВ

Аннотация. В статье рассматриваются теоретические основы научной концепции «мягкой силы» КНР и особенности её формирования. Целью исследования является анализ специфики восприятия и развития Китаем концепции «мягкой силы» на основе теории Джозефа Ная, а также систематизация теоретических подходов, существующих в китайской научной среде. Для достижения поставленной цели были определены следующие задачи: анализ основных положений концепции Джозефа Ная, сравнение взглядов китайских ученых на «мягкую силу», выявление основных компонентов и особенностей политики мягкой силы КНР, а также определение сходств и различий между китайским и западным научными дискурсами. В ходе исследования использовались методы историко-сравнительного анализа. Научная новизна работы заключается в комплексном анализе теоретической эволюции концепции «мягкой силы» Китая на основе западных и китайских научных подходов. Кроме того, в статье показано, что политика мягкой силы Китая развивается не только в культурной сфере, но и тесно связана с политическими ценностями, моделью экономического развития, системой образования и механизмами формирования международного имиджа. Установлено, что в китайском научном сообществе отсутствует единое понимание содержания понятия «мягкая сила», а его интерпретация основывается на национальной специфике. Результаты исследования показывают, что, хотя китайская концепция «мягкой силы» опирается на первоначальную теорию Джозефа Ная, её содержание было существенно расширено на основе китайских политико-культурных ценностей. В китайской модели культура занимает центральное место, однако важными компонентами мягкой силы также рассматриваются опыт экономического развития, общественная стабильность, эффективность государственного управления и международный авторитет. Автор приходит к выводу, что политика мягкой силы Китая направлена на формирование позитивного имиджа государства на международной арене, усиление культурного влияния и развитие международного сотрудничества.

Благодарность: Данная статья выполнена в рамках научного проекта BR24993043 «Древнетюркские топонимы в китайских и других восточных источниках как одна из основ современной тюркской интеграции: историко-этимологический и лингвистический аспекты».

***Ключевые слова*:** мягкая сила, Китай, Джозеф Най, культурная дипломатия, международные отношения, внешняя политика Китая, общественная дипломатия, культура, международный имидж.

[*1]Massimkhanuly D., [2]Kudyarov.B .B.
[1,2] R.B.Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan
[2]National University, Almaty, Kazakhstan
E-mail: [1] duken.masimhan@gmail.com, [2] Baburbek.kudyarov@gmail.com

CHINA'S SOFT POWER STRATEGY: A COMPARATIVE ANALYSIS OF WESTERN AND CHINESE SCHOLARLY APPROACHES

Annotation. This article examines the theoretical foundations of the People's Republic of China's concept of soft power and the distinctive features of its development. Based on Joseph Nye's theory of soft power, the study aims to analyze the characteristics of China's adoption and development of this concept, as well as to systematize the theoretical perspectives existing within the Chinese academic community. To achieve this objective, the following tasks were undertaken: to analyze the fundamental principles of Joseph Nye's concept; to compare the views of Chinese scholars on soft power; to identify the main components and characteristics of China's soft power policy; and to reveal the similarities and differences between Chinese and Western academic discourses on soft power. The research employs historical and comparative analysis methods. The scientific novelty of the study lies in its comprehensive examination of the theoretical evolution of China's soft power concept through both Western and Chinese scholarly perspectives. Furthermore, the article demonstrates that China's soft power policy extends beyond culture and is closely connected with political values, the economic development model, education, and mechanisms for shaping the country's international image. The study reveals that no unified understanding of the content of soft power has yet emerged within the Chinese academic community and that interpretations of the concept are largely shaped by national characteristics. The findings indicate that although China's soft power concept is based on Joseph Nye's original theory, its content has been significantly expanded through the incorporation of Chinese political and cultural values. While culture occupies a central position in the Chinese model, economic development experience, social stability, effective governance, and international prestige are also regarded as important components of soft power. The author concludes that China's soft power policy is aimed at building a positive national image in the international arena, enhancing its cultural influence, and promoting international cooperation.

Acknowledgments: This article was written as part of the research project BR24993043, "Ancient Turkic Toponyms in Chinese and Other Eastern Sources as One of the Foundations of Modern Turkic Integration: Historical, Etymological, and Linguistic Aspects."

Keywords*:* soft power, China, Joseph Nye, cultural diplomacy, international relations, China's foreign policy, public diplomacy, culture, international image.

Авторлар туралы мәлімет:

Мәсімханұлы Дүкен – филология ғылымдарының докторы, профессор, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының Бас директоры

Кудьяров Бабурбек Базарбайулы – PhD докторанты, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Сведения об авторах:

Масимханулы Дукен – доктор филологических наук, профессор, Генеральный директор Института востоковедения имени Р.Б. Сулейменова

Кудьяров Бабурбек Базарбайулы – PhD докторант, Казахский национальный университет им.аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Information about authors:

Masimkhanuly Duken – Doctor of Philological Sciences, Professor, General Director of the Institute of Oriental Studies named after R.B. Suleimenova

Kudyarov Baburbek Bazarbayuly – PhD doctoral student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Келіп түсті 15 ақпан 2026 жыл
Қабылданды 18 мамыр 2026 жыл

МРНТИ 13.07.25 https://doi.org/ 10.63051/kos.2026.2.270

[*1] Ержанова А.Ж. [2]Дюсенов Н.Т. [3]Байдуйсен Қ.Б.
[1]Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан
[2] Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан
[3]Университет Международного бизнеса имени Кенжегали Сагадиева, Алматы, Казахстан
E-mail: [1]ayerzhanova180@gmail.com,[2] aristotle.center1@gmail.com, [3]kualya_01@mail.ru

КОНЦЕПТ СОГЛАСИЯ В КУЛЬТУРНО-ЦИВИЛИЗАЦИОННЫХ ПАРАДИГМАХ ЗАПАДА, ВОСТОКА И КАЗАХСТАНА

Аннотация. В статье исследуется концепт согласия как межцивилизационная философская категория, а также концепт концентрирующая опыт различных культурно-цивилизационных парадигм Запада, Востока и Казахстана. Цель исследования заключается в выявлении смысловой структуры согласия в контексте сопоставления западной рационально-коммуникативной и восточной духовно-этической моделей, а также в определении консенсусного потенциала казахского культурного типа. Научная значимость работы состоит в раскрытии согласия не только как внешнего механизма диалога, договора и социального компромисса, но и как внутреннего состояния нравственной сонастроенности, связанного с сакральным опытом, интуицией, традицией и идеей единения человека с Богом, обществом и другими людьми. Новизна исследования определяется попыткой рассмотреть казахскую общественную мысль как пространство синтеза рациональных и внерациональных оснований согласия. В ходе исследования анализируется восточные, западные и какзахские представления о согласии, включая идеи древнеиндийской философии, конфуцианства, в учениях аль-Фараби, западной индивидуалистической традиции, казахской традиции, казахской дипломатии, суда биев, родовых и семейных норм. Особое внимание уделяется этической доминанте казахской культуры, выраженной в приоритете разума над утилитарным интересом и сердца над разумом. Методолгическую основу статьи составляют сравнительно-цивилизационный, культурно-философский, историко-герменевтический и аксиологичесчкий подходы. В результате исследования показано, что концепт согласия в истории Казахстана формировался под влиянием культурного обмена на Великом Шелковом пути, родовых и семейных норм, правовых установлений и духовных традиций. Делается вывод о том, что казахская модель согласия обладает значительным эвристическим потенциалом для осмысления межкультурного диалога, социальной гормонии и устойчивости современного общества.

Ключевые слова: концепт согласия, цивилизационная парадигма, Казахская культура, Западная культура, Восточная культура, Казахстан.

Введение

Многочисленные культурно-исторические исследования достаточно убедительно показывают, что мировая культура несет в себе два противоположных начала. Одно из них свойственно по большей части культурам западного мира, а другое – культурам восточного ареала. Культура Запада отличается преимущественно рационалистическими построениями, в то время как культура Востока – больше внерациональными моментами: религиозными, чувственно-образными, интуитивными и т.п.

Представление о некой общечеловеческой сущности подверглось в XX в. сокрушительной критике в той философской традиции, которая его и породила, т.е. в европейской философии, в частности – в концепциях Ф. Ницше, С. Кьеркегора,

экзистенциализма, постмодернизма. Было обнаружено, что в других, неевропейских культурах, присутствуют иные закономерности, иные свойства и характеристики. Таковы, например, культуры китайская, японская, арабская.

Но важно заметить, что даже при обнаружении существенных различий между западной и восточной культурами мыслители Запада продолжали, а нередко продолжают и сегодня, считать западную традицию универсальной, общечеловеческой. В реальности это трансформируется в навязывание парадигм Запада всем остальным народам и культурам. По сути дела, речь идет о своеобразной экспансии односторонней культурной традиции, ее распространении на другие культурные топосы.

Культура и рациональность связаны так, что на одном полюсе – традиционное представление европейской философии о том, что разум универсален, что разум составляет сущность человека и что это – общечеловеческая черта, а культура – нечто дополнительное к этому общечеловеческому разуму. И другой полюс – представление о том, что культура сама определяет собою рациональность.

Это проблема, которая напрямую касается злободневных вопросов отношений между странами и центрами силы современного мира. «Этот конфликт отражает *основное противоречие современной эпохи,* часто именуемой эпохой глобализации, – противоречие между утверждением об общечеловеческом характере цивилизационной модели, выработанной одной, локальной (европейско-американской) культурой, и множественностью векторов культурного развития, представленных историей и настоящим других локальных культур (арабо-мусульманской, индийской, китайской, российской и т.д.), выдвинувших собственные цивилизационные проекты» (Смирнов, 2019:23). Два этих подхода идейно и практически противостоят друг другу.

Материалы и методы исследования

Выбор методов исследования в социально-гуманитарных науках требует, как правило, учитывать исторический метод для структурирования материала. В нашем случае речь идет о том, чтобы выяснить, как понималась идея согласия в истории мысли и как она осуществлялась в истории культуры.

Философия согласия с обеспечением глобального единства и сохранением цивилизационных идентичностей предполагает не только теоретическую рефлексию, но и реальную практику диалога. Метод теоретической интерпретации позволяет осуществить современные способы понимания философских текстов, однако диалог способен дать по-настоящему зрелые плоды лишь в ходе длительного практического процесса культурной коммуникации.

Трудность состоит еще и в том, что концепт согласия концентрирует опыт различных культурно-цивилизационных парадигм. В то же время в этом заключается и большое преимущество в плане методологическом, поскольку опыт разнообразных культур и культурно-цивилизационных хронотопов позволяет глубже и шире рассмотреть проблему согласия. В этом отношении философия согласия способна перешагивать границы, распространяясь в мировом масштабе, и в то же время – сохранять достижения и уникальные особенности национальных и региональных культур. И наоборот: сохраняя наиболее интересные достижения национальных культурных миров, философия согласия тем самым выводит их на мировую арену.

Исследование стратагем глобального диалога Востока и Запада, обоснование концепта согласия и экспликация полученного опыта в национальном дискурсе может осуществляться на основе тех философских методов и междисциплинарных подходов, которые способствуют разработке интегрального мировоззрения, партнерства цивилизаций и диалога культур. В составе этих подходов особую роль играет метод компаративного анализа, а способом его реализации служит применение матриц национальных моделей межэтнического согласия,

тем более что в современном мире многие страны представляют собой полиэтнические поликонфессиональные образования.

Обсуждение

Проведенное исследование показывает, что согласие является не только философским понятием, но и одной из глубинных форм человеческого сосуществования. Оно возникает там, где человек способен увидеть в другом не врага и не чужого, а участника общего жизненного пространства. Поэтому согласие нельзя понимать только как отсутствие конфликта или как формальный договор между сторонами. В своем подлинном смысле оно предполагает доверие, нравственную ответственность, готовность к диалогу и внутреннее движение навстречу другому.

Сопоставление западной и восточной культурно-цивилизационных парадигм позволяет увидеть две разные, но взаимодополняющие логики согласия. В западной традиции согласие чаще раскрывается через рациональность, право, договор, процедуру и согласование интересов. Эта модель имеет важное значение, поскольку она позволяет выстраивать отношения между людьми и обществами на основе ясных правил, аргументов и взаимных обязательств. Однако одного рационального диалога недостаточно. Люди могут говорить друг с другом, но не слышать друг друга; могут заключать соглашения, но не испытывать внутреннего доверия. Поэтому согласие, лишенное нравственной глубины, остается хрупким.

Восточная парадигма, напротив, обращает внимание на внутренние основания согласия. В древнеиндийской мысли, конфуцианстве, арабо-мусульманской философии и учении аль-Фараби согласие связано с идеей духовного единства, нравственного воспитания, гармонии человека с миром и высшим началом. Здесь особенно важно не только то, что человек говорит или подписывает, но и то, каким он становится внутри себя. Согласие в этой перспективе начинается не с внешней процедуры, а с состояния сердца, с готовности признать другого и не разрушать связь между людьми.

На этом фоне казахская культурная традиция представляет особый интерес. В ней согласие формировалось не как отвлеченная философская схема, а как жизненная необходимость кочевого общества. Пространство Великой Степи, родовые связи, дипломатические отношения, обычное право, суд биев, семейная культура и опыт Великого Шелкового пути создали особую модель согласия, где договор соединялся с клятвой, право – с моралью, слово – с ответственностью, а спор – с поиском примирения.

Особенно ярко это проявляется в институте суда биев. Его целью было не просто установить виновного и наказать его, а восстановить нарушенное равновесие между людьми. Бий обращался к разуму, совести, памяти рода и общественному мнению. Формула «Даудың түбі – бітім» выражает глубокую гуманистическую установку казахской правовой культуры: спор должен завершаться не окончательным разрывом, а возможностью примирения.

Семейно-родовая культура также раскрывает человеческое измерение согласия. Почитание старших, знание «Жеті ата», уважение к предкам и ответственность перед родом формировали в человеке чувство меры, сдержанности и уважения к другому. Семья становилась первой школой согласия, где человек учился жить не только для себя, но и в связи с другими.

Таким образом, казахский концепт согласия ценен тем, что соединяет рациональное и духовное, правовое и нравственное, личное и общественное. В условиях современной глобализации этот опыт приобретает особую актуальность. Подлинное согласие невозможно через подчинение одной культуры другой. Оно возможно только там, где сохраняется достоинство каждого, где различия не уничтожаются, а приводятся к равновесию через диалог, уважение и внутреннюю готовность к взаимному признанию.

Результаты исследования

Восточная парадигма согласия хорошо просматривается уже в древней индийской доктрине единства Бога с человеком. Основоположник философии всеединства В.С. Соловьев писал об этом так: «И вот в этой-то стране рабства и разделения несколько уединенных мыслителей провозглашают новое, неслыханное слово: все есть одно <…> Все есть одно – это было первое слово философии, и этим словом впервые возвещалась человечеству его свобода и братское единение <…> Ибо если все есть одно, если при виде каждого живого существа, я должен сказать себе: это ты сам (tat twam asi), то куда денется разделение каст, какая будет разница между брамином и чандалом. Если все есть видоизменение единой сущности, и если эту сущность я нахожу, углубляясь в свое собственное существо, то где найдется внешняя сила, могущая подавлять меня, перед чем тогда я буду рабствовать?» (Соловьев, 1901: 377).

Эта философия, запечатленная в текстах Упанишад, вытекала из основополагающей идеи единства Атмана и Брахмана, родства природы человеческой и природы божественной. Такая концепция характерна для мифологической картины мира, где фундаментальным принципом выступает формула «всё в Одном, Одно во всем» (или «всё во всем»). Древнейшая доктрина «Ты есть То» (Тат твам аси) выражает одно из первых по времени и значимости основоположение о тождестве субъекта и объекта, человека и мира, человека и другого человека. «Это тождество… является не смутной гипотезой, – подчеркивал Сарвепалли Радхакришнан, – а необходимым выводом из всего сознательного мышления, чувствования и воли <…> С самого начала размышления об этом единстве субъекта и объекта, о существовании одной центральной реальности, всепроникающей и всеобъемлющей, составляли доктрину верующих. Религиозный мистицизм и глубокая набожность свидетельствуют об истине великого изречения: «То ты еси», «Тат твам аси» (Радхакришнан, 1956: 140-141).

Исследование типологических характеристик философского концепта согласия в восточной традиции можно плодотворно вести посредством использования также и конфуцианской презумпции сущностного единства природы всех людей. Известно принципиальное высказывание Конфуция (Лунь юй, XVII, 2): люди близки друг другу по природе, а далеки друг от друга по привычкам (Переломов, 2001:131). Имеется в виду разница между человеческой сущностью и приобретенными свойствами. Причем различия людей не касаются моральных качеств и природы человека в целом. Важно отметить: люди, по Конфуцию, едины не по рефлексии над собственной природой, а изначально, до всякого рефлектирования над проблемой единства и различия людей. Единая природа людей как бы исподволь и спонтанно подталкивает их к общению, сближению, единению.

В Древней Греции важные моменты концепта согласия отразил Гераклит. В одном из его фрагментов читаем:

«Враждующее соединяет.

Из разъединяющих –

Гармония прекраснейшая.

И все порождается Рознью» (Гераклит, 2012: 158).

Гераклит, вероятно, подчеркивает не столько внешний факт: враждующие противоположности едины в своей вражде, сколько то, что гармония – это всегда преодоление вражды, соединение несоединимого, приведение противоположностей к единству. Отсюда необходимо сделать вывод, что согласие не есть некий застывший момент. Согласие – это движение, это внутренний момент развития, и достигается оно порой довольно сложным и долгим путем.

Отметим в этом контексте и суждение Блаженного Августина: «Злом считается то, что взятое в отдельности с чем-то не согласуется, но это же самое согласуется с другим, оказывается тут хорошим и хорошо само по себе» (Августин, 2009: 199).

Средневековый арабский мир также являет интересный опыт в понимании проблемы согласия. Такова, например, доктрина межкультурного диалога аль-Фараби.

«Общими вещами, кои надлежит знать всем жителям добродетельного города, – указывал мыслитель, – являются следующие. Во-первых, они должны знать Первопричину и все ее атрибуты; затем – вещи, существующие отдельно от материи, и свойственные каждой из них атрибуты, а также – занимаемые ими ступени вплоть до деятельного разума и деятельность каждой из них; далее, они должны знать небесные субстанции и свойственные каждой из них атрибуты; далее – природные тела, расположенные ниже этих субстанций, и то, как они образуются и разрушаются…» (Аль-Фараби, 1970: 338). Коротко говоря, аль-Фараби подчеркивает, что жители добродетельного города должны иметь единое мировоззрение.

Понятно, что единое мировоззрение не должно быть отдельной и не обязательно верной точкой зрения, которая навязывается всем в качестве официальной идеологии. Напротив, единое мировоззрение обязано органично синтезировать другие мировоззрения, расставляя их по своим местам, или строиться на основе надлежащего воспитания и развития человеческих добродетелей.

Что же, согласно аль-Фараби, лежит в основе связи людей? В трактате о добродетельном городе мыслитель указывает: многие полагают, что между людьми существуют определенная связь, привязанность и согласие, но они расходятся между собой в понимании основы этой связи. Некоторые считают, что общность людей заключается в происхождении от единого предка, другие – что основой этой связи является общность в родстве по линии брачных отношений, третьи полагают, что основой связи являются клятва, союз и взаимный договор. Есть и те, кто считают, что основой связи являются сходство нравов, природных качеств и общность языка и что расхождение происходит из несходства этих черт; а также те, кто основой связи людей считают общность дома, местожительства (Аль-Фараби, 1970: 349-351).

Все эти мнения аль-Фараби относит к жителям невежественных и заблудших городов. Кое-что из сказанного этими жителями верно – поскольку для согласия и единства требуются те или иные условия, те или иные факторы, которые способствуют сохранению и укреплению согласия между людьми. В то же время Фараби видит, что все эти условия суть не что иное, как внешние, формальные, такие, которые сами по себе не создадут внутреннего единства между людьми, не приведут к согласию искреннему, растущему из души. Поэтому, говоря о добродетельном городе, аль-Фараби проводит следующую аналогию. Главным органом, который управляет телом и при этом сам не управляется никаким другим органом тела, является сердце. Что касается мозга, то он служит только сердцу. Но и в фигуральном смысле сердце – выше ума (Аль-Фараби, 1970: 271).

В культурно-цивилизационном развитии другого ареала нашей планеты – Запада до сих пор преобладает прямо противоположная концепция, вошедшая в плоть и кровь западного человека. Она состоит в подчеркивании примата индивидуального над общим. Хорошо известно, например, акцентирование значимости опыта отдельного конкретного человека у С. Кьеркегора, солипсистские интенции в философии Дж. Беркли, откровенно индивидуалистические установки М. Штирнера. В довольно отчетливом виде индивидуализм проявился и в философии США, в частности, в так называемом трансцендентализме. Его представители подвергали критике общество, погрязшее в утилитаризме и уродующее человеческую личность, которая представляет для этого общества ценность исключительно в качестве объекта извлечения пользы; однако американский трансцендентализм содержал и целый ряд тезисов, которые ограничивали и подрывали его собственные принципы. Так, глава этого идейного направления Р.У. Эмерсон полагал, что закон человеческого развития раскрывается не в общении, а в уединении, в уклонении от общества (Emerson, 2005).

Что касается дня сегодняшнего, то единство интерпретируется обычно в духе постмодернизма – как сосуществование в многообразии, различии, разнесении. При этом указывается, что данный тип сочетания, комбинации разнообразных индивидуальных элементов – не что иное, как нежесткий тип единства. Однако постмодернизм, по существу, отказывает многообразию в единстве, подчеркивает фактическое отсутствие единства. Можно сказать, что такой подход представляет собой гипертрофию всех предыдущих исторических интерпретаций многообразия. Философия постмодернизма обнажает серьезную и глобальную проблему: она выявляет симптом того состояния, в котором оказалось сегодня человечество, хотя в то же время постмодернизму нельзя отказать в том, что он в значительной мере развенчал претензии тотализирующего единства и панлогизма.

Даже краткий обзор концептов согласия в восточной и западной культурно-цивилизационных парадигмах наводит на мысль об определенной закономерности. Она присутствует в этих парадигмах иногда прямо, иногда неочевидно, а иногда имеет место как в одной из них, так и в другой. Речь идет о том принципиально важном обстоятельстве, что в вопросе согласия могут работать две прямо противоположные стратегии, или стратагемы.

Первая из них восходит к религиозно-чувственному внутреннему опыту единения человека с высшими силами и через них – с другими людьми, как это отчетливо видно на примере древнеиндийской философии.

Другая стратегия заключается в попытках установить согласие в обществе атомизированных индивидов или между противоположными культурными топосами путем диалога и различных уступок. Считается, что согласия возможно достичь на основе рационально-логических доводов и создания необходимых внешних условий, которые устроили бы обе стороны консенсуса. Это характерно для теории договора и, особенно, для сегодняшнего либерального дискурса.

Рациональное более характерно для Запада, поскольку там мощное развитие получила философия как форма именно рационалистического отношения к миру, тогда как внерациональные формы получили более заметное распространение в восточных религиозных и мистических учениях.

Таким образом, существуют две стратегии согласия. Эксплицировать их можно в виде следующих схем, или «формул».

Схема первого типа согласия выглядит примерно так: согласие = иррациональная симпатия, любовь – открытость друг другу – познание друг друга – движение вперед в едином направлении.

Схема второго типа иная: согласие = диалог – познание друг друга – внешние сдерживающие и поощряющие условия – сохранение status quo обеих сторон диалога.

Указанный второй тип согласия представлен коммуникативной рациональностью. Она служит способом, обеспечивающим осуществление демократических процедур и, в конечном счете, обосновывающим стратегию создания нового мирового порядка, новой системы глобального переустройства. Эта теория связана с философией немецких философов Карла-Отто Апеля и Юргена Хабермаса и связана с уточнением норм и процедур, с помощью которых может быть достигнуто согласие. В теории коммуникативной рациональности считается, что возможности тех или иных видов разума заключены уже в самой коммуникации. Исходя из этого, Ю. Хабермас сделал попытку формализовать эти возможности в терминах, которые свойственны субъектам, обладающим способностями к речи и деятельности. Внимание дискурсивной этики К.-О. Апеля сконцентрировано главным образом на вопросах рационального обоснования этических норм в контексте кризиса традиционных институтов и моральных норм, которые связаны с этими институтами. По этой причине понятие рациональности оказывается в дискурсивной этике центральным.

Консенсуально-коммуникативная рациональность ориентирована на использование языка. Выдвигая универсальные претензии на значимость, она требует коммуникативной

компетентности человека, которая заключается в умении найти средства выражения для достижения согласия.

В дискурсе о согласии обычно исходят именно из коммуникативной рациональности, из умственного представления: общаясь теснее, мы лучше узнаем друг друга, следовательно, придем к согласию. Однако уже само слово «консенсус» означает «совпадение чувств». Это означает: если у индивидов и культур нет изначальной симпатии, бескорыстного интереса друг к другу, их совпадения в понимании высших человеческих ценностей, то диалог может не привести к согласию, а познание – не обеспечить консенсуса. Может случиться даже наоборот: открываясь друг перед другом, люди или культуры лишь спровоцируют еще большее разногласие и взаимное отчуждение.

Коммуникативная рациональность права в том смысле, что у всякого объекта есть как минимум две стороны. И чем сложнее объект, т.е. чем из большего числа элементов он соткан, тем больше у него всевозможных сторон, граней, свойств. Поэтому парадокс состоит в том, что спорящие стороны всегда правы каждая по-своему, но при этом каждая гипертрофирует свою правоту и потому оказывается неправой.

Для установления согласия необходимы все возможные меры: социальные, экономические, культурные. Но первостепенное значение, на наш взгляд, должны иметь именно духовные, внутренние, глубинно-психологические причины и факторы достижения прочного согласия и стабильности в семье, обществе, глобальном мире.

Существенное значение в философии согласия имеет исследование казахского культурного типа с выявлением его потенциала консенсуса. Основой такого исследования может быть, к примеру, обращение к классике казахской философской мысли, поскольку центральной, системообразующей идеей казахского философствования является идея этическая, идея первенства разума над утилитарным интересом и первенства сердца над разумом.

Концепт согласия в истории Казахстана в перспективе необходимости глобальной, планетарной этики согласия приобретает особый интерес. Огромное значение для формирования аутентичных базовых принципов согласия имеет обращение к призыву Абая «Адам бол!», вбирающему в своем содержании опыт гармонии человека с Всевышним так же, как опыт западной рациональности и ценности общей евразийской культуры.

Духовный мир казахов в течение многих веков впитывал в себя разнообразные культурные воздействия, переплавляя и ассимилируя их в свои традиционные тюркские степные устои. Типы хозяйствования и культуры сохранялись у казахского народа фактически неизменными на протяжении целых столетий. Это помогало удерживать уровень и характер менталитета, воспроизводить определенные формы восприятия мира и культурной памяти народа.

Тот факт, что Казахстан оказался своеобразным культурным перекрестком, сыграл для страны немаловажную роль. Находясь на пересечении множества торговых и миграционных путей на евразийском континенте, предки современных казахов вступали в широкие добрососедские международные связи. Так, в эпоху своего расцвета Великий Шелковый путь вместе со всеми его ответвлениями простирался от берегов Атлантического океана в Испании до Шанхая в Китае. Этот маршрут пересекали многие дороги меридионального направления, они связывали Центральную Азию с южными странами евразийского континента, прежде всего – с Индией. Важной особенностью этих и последующих процессов на Великом Шелковом пути является то, что люди, населявшие Казахстан, вовлекались во взаимные связи с этносами Ближнего Востока, Китая, Индии, т.е. с древнейшими очагами человеческой цивилизации. Это способствовало налаживанию взаимодействию и взаимному обогащению культур, следовательно, и установлению диалога культур как возможности обеспечения стабильности на континенте.

Интересно отметить, что казахское слово келісім близко по смыслу к слову «подойти» и к слову «следующий» («следовать»). Иными словами в понятие «согласие» казахский язык вкладывает номадический смысл – смысл Пути или, возможно, движения (навстречу друг другу). Этим подчеркивается, что достичь согласия можно только через движение души навстречу оппоненту. Для сравнения можно сказать, что в английском языке согласие – это consensus, совпадение чувств, а также совпадение смыслов, мыслей. В русском языке в понятии согласия акцент ставится на обсуждении, совпадении голосов оппонентов.

Пути к согласию, конечно, различны, но главное в самом концепте согласия – то, что оно есть постоянный диалог и поиск общих точек.

Не случаен поэтому тот факт, что принципиальное значение для достижения и сохранения согласия на пространстве Великой Степи имели установления казахской дипломатии. Особую роль она сыграла в период образования и становления Казахского ханства. Это историческое время определяется как эпоха развития государственности в средневековом Казахстане.

Политическая ситуация в Казахстане была тогда весьма неустойчивой: многочисленные военные столкновения заставляли усиливаться одни объединения и ослабляться – другие. Одним из наиболее значимых среди известных исторической науке договоров, нацеленных на установление мира и сотрудничества, является договор 1598-1599 гг. между казахскими ханами и аштарханидами. Этот договор был согласован и утвержден после войны, где каждая из противоборствующих сторон стремилась максимально расширить сферу своего влияния в городах на реке Сыр-Дарье. Практика дипломатии в тот период складывалась в соответствии с объективными нуждами. Достаточно сказать, что, например, благодаря Тауекель хану в 1598-99 годах случилось важное историческое событие: часть территорий вдоль реки Сыр-Дарьи отошла к казахским ханам. Эти территории были крайне важны для казахов, поскольку казахи были кочевым народом и, соответственно, нуждались в новых пастбищах, в новых землях.

Условия заключенных договоров обязаны были соблюдаться, причем неукоснительно. Заключение договоров была своего рода сакральным действом: оно сопровождалось определенными ритуалами, клятвами перед Аллахом и символизировало создание священного союза. Нарушить договор означало преступление перед Аллахом и каралось жестоко и беспощадно. Тот, кто нарушил договор, как правило, был вынужден расплачиваться потерей независимости своей страны, платить дань в значительно увеличенном размере и т.д.

В целом ряде договоров понятие «союз» сочеталось с понятием «клятва». Иначе говоря, соглашение, которое подписывали два правителя, одновременно означало и даваемую им клятву. В то же время понятия «мир», «союз» не обязательно означали долгое или даже постоянное мирное сосуществование государств.

При анализе фактов из исторических источников можно выделить три вида соглашений.

Первый из них подразумевал достижение мира при условии выступления хана со всем его воинством на стороне своего партнера. Допускалась также и частичная военная поддержка, а именно – передача того или иного воинского подразделения, возглавляемого военачальником или султаном.

Второй вид соглашений предусматривал уплату дани. Упоминается в исторических документах и специфический вид мирного соглашения, который подкрепляется брачным союзом, тогда как платежи отодвигаются в будущее.

Наконец, еще один вид договоров представлял собой определенные территориальные уступки либо права на сбор налогов.

Посланцы ханов, именуемые «илчи», служили в качестве доверенных лиц при ханах. В обязанности посланцам вменялась передача важных сообщений или распоряжений в адрес

наместников, зависимых правителей, а также правителей тех государств, с которыми Казахское ханство состояло в дружественных отношениях. Посланец-илчи непременно должен был хорошо знать страну, в которую его направляли, знать ее традиции, культуру, а также всю инфраструктуру, выражаясь сегодняшним языком. Посланец обязан был быть искушенным в науке дипломатии и в военном искусстве. Желательно было, чтобы он владел и языком страны, в которую его посылали.

Все это свидетельствует о том, что дипломатия была важным звеном в становлении и развитии казахской государственности. Дипломатические способы разрешения возникавших международных споров казахские ханы всемерно использовали во имя интересов государства.

Помимо дипломатических приемов разрешения споров, важную роль в достижении согласия в обществе играли согласительные процедуры, их принципы, идеи, мировоззренческие основания.

Согласительные процедуры в качестве средства разрешении споров и конфликтов были вполне закономерным явлением для казахского обычного права. Это объясняется тем, что обычное право базируется на традиционном укладе, при котором общественные отношения фундированы социальным принуждением. В различные исторические периоды существовали самые разнообразные формы урегулирования споров и разрешения конфликтов. Эти формы предусматривали целые совокупности возможных мер и действий, которые могли бы на время или навсегда примирить враждующие стороны.

Те или иные меры институционального свойства призваны способствовать мирному разрешению конфликтов, в то время как другие меры или отсутствие надлежащих мирных мер, напротив, вызывает собой более частое применение насильственных действий. Таким образом, наличие некоей третьей стороны, которая реально может способствовать достижению мирного решения конфликта (такой третьей стороной может выступать неформальный посредник-арбитр) или заставить стороны заключить между собой мирное соглашение (это может быть судья, политическая власть и т.п.), является позитивным условием в согласительных процедурах.

Обязанность вести миротворческий судебный процесс возлагалась на самого авторитетного члена рода или его старейшину. Старейшина располагал только теми средствами принуждения, которые ему предоставляло общественное мнение и собственный опыт. Следовательно, результаты разрешения конфликта посредством согласительной процедуры, не рассматривались как юридическое наказание. Представители данного сообщества обращались к совету старейшин в разрешении всевозможных межличностных и междоусобных споров для того, чтобы узаконить таким способом решение в пользу какой-то одной из сторон, чтобы придать спору или прямому острому конфликту справедливую гуманистическую направленность.

В казахском номадическом социуме одним из правовых регуляторов общественных отношений служила кровная месть за убийство или членовредительств, но одновременно с этим не отвергалась и возможность закончить дело миром, с помощью переговоров между старейшинами родов. Впоследствии уложение Тауке-хана «Жеті Жарғы» поставило ряд ограничений применению кровной мести. Например, допускалась возможность заменить ее выкупом. В соответствии с обычным правом казахов, как и традиций многих других народов, уплата уголовной пени зачастую приводила не только к полному примирению, но и к заключению договора о мире, родстве и дружбе.

Примирение и посредничество являлись исторически конкретными социальными институтами в Казахстане. Духу того времени вполне соответствовал суд биев. Он удовлетворял потребность в разрешении общественных споров и конфликтов. Казахское правосудие выступало при этом в большей степени как институт согласия и примирения конфликтующих сторон, а не в качестве института прямого применения права. Отсутствие

реального способа и механизма исполнения решений делало достижение согласия между сторонами еще более востребованным.

Приведение сторон к примирению служит основополагающим принципом разрешения всякого конфликта. Наиболее очевидно это проявляется в судопроизводстве биев, в котором бий обращается к уму и совести тяжущихся сторон и где принципы согласия служат в качестве определяющих, по существу, для любого конфликта, разрешаемого в суде биев.

В обычном процессуальном праве казахов и в судебной практике авторитетных биев прошлого отображены разнообразные приемы и методы разрешения тяжб. Цель этих приемов и методов заключалась в том, чтобы потребовать или убедить конфликтующие стороны в необходимости взаимного примирения. «Бітім», «жарасу», «тоқтам» – таковы были различные виды мировых соглашений.

Чаще всего судебные дела – не только незначительные, но и весьма серьезные, например, уголовные, решались на основе «қарындас», «по-братски». «Жары-балу», «жартылай» дела решались в том случае, если по делу не хватало прямых доказательств и улик. Когда бий или те, кто присягал со стороны ответчика, не были уверены в невиновности подсудимого и не видели достаточных оснований защищать его интересы, они имели право посоветовать истцу принести «тарту» – повинную и тем самым окончить судебное дело миром.

Интересно, что высшей целью правосудия биев, в соответствии с господствовавшей идеологии традиционного номадического общества казахов, являлось именно примирение конфликтующих сторон или их перемирие, как бы ни были сложны и обострены их взаимоотношения. Существовала для этого и установочная норма «Дау-дың түбі бітү» – «Примирение есть цель и конец тяжбы» (Зиманов, 2008:94-95).

Едва ли не самым главным условием объединения племен в народность, в этнос, выступает, как известно, развитие хозяйства, экономических отношений и связей. В кочевом и полукочевом скотоводстве особую необходимость представляли хозяйственные связи с соседними территориями, где господствовала оседло-земледельческая и городская культура. Эта необходимость была связана с самими различиями в природе этих отраслей экономики. Единый хозяйственный регион с устойчивыми связями между населением территорий складывался как в хозяйственном отношении, так и в этнокультурном и, соответственно, в этнополитическом. Бытовые контакты устанавливались не только между представителями близкородственных этносов, но и с представителями других этнических групп (История Казахстана …, 1993:138).

Роды и племена в ходе исторического развития объединялись на пространстве Великой Степи и в целом Евразии в народность, этнос, а впоследствии – в евразийский суперэтнос.

При этом понятно, что один из критериев нормальных человеческих взаимоотношений – это характер общения. В том случае, если обе стороны могут спокойно и обсуждать практически любые темы и вопросы, без осуждения друг друга, без высмеивания, без неуместной иронии, без прямых или косвенных обвинений в адрес друг друга, то это означает, что они готовы находиться в отношениях дружбы, любви, согласия, развивать и укреплять их. Настоящая близость состоит в том, что с другим человеком вполне можно быть открытым и искренним. Это свидетельствует о со-настроенности с ним и о реальной возможности понять его и помочь. Такое деликатное отношение говорит о взаимном уважении и о принципиальном взаимном согласии.

В этом отношении можно рассмотреть ряд особенностей традиционной казахской семьи. Идея согласия в ней всегда была основополагающей. В традиционном обществе, конечно, имели место и семейные коллизии негативного характера. Однако в своем существенном содержании традиционная казахская семья была весьма прочной. Это во многом связано с тем, что в ней господствовало почитание старших. Благодаря этой традиции в казахской семье сохранялась атмосфера определенной иерархии. Она была

вызвана многовековой традицией воспитания детей в духе уважения к родителям и ко всем, кто старше. Возраст понимался не просто как количество прожитых лет, а как воплощение жизненного опыта, знаний и мудрости.

Одну из главных ролей в процессе воспитания юного поколения у казахов играло знание корней – Шежіре түзу. Казахский народ всегда уважительно относился к своему прошлому, к истории предков. Такое отношение формировалось через освоение и знание Жеті ата. В казахском народе говорят: «Жеті атасын білмеген жетесіз».

Сегодня проблема согласия усложняется тем, что одна из стратегий культурно-цивилизационного развития стремится доминировать над другой. Современная технологическая цивилизация пытается нивелировать все различия культур. «Общечеловеческим» объявляется сегодня то, что характерно для культуры и цивилизации Запада. Но согласие не может выстраиваться на основе подчинения одного человека другому, одной культуры – другой: необходимо их равноправие, их одинаково достойное и свободное сосуществование. Каждый из обозначенных способов достижения согласия имеет свои основания и свои преимущества. Следовательно, глобально-стратегическое согласие между людьми и разнообразными культурами в идеале и в перспективе состоит не в противопоставлении этих способов и не в доминировании одного способа над другим, а в их органичной связи.

В традиционной казахской семье как основе общественного целого сочетались два типа согласия, две культурные стратегии согласия. Одна из них требовала внешнего подчинения традиции, а другая подразумевала внутреннее согласие, то единство, которое идет от сердца, а не от соображений какой-либо выгоды. Пожалуй, правильным будет утверждение о том, что в традиционной казахской семье согласие достигалось в силу самого стремления к согласию. Это кажется тавтологией, однако в глубинном смысле это действительно так: согласие являлось как основой, так и целью семейного благополучия. И потому даже в тех случаях, когда семья создавалась и выстраивалась по итогам той или иной выгодной сделки, конечной целью была именно сама семья, ее стабильность, процветание и, конечно, рождение и воспитание детей.

Заключение

Концепт согласия, по самому своему определению, должен концентрировать в себе опыт различных культурно-цивилизационных парадигм. Поэтому для успешного решения проблемы согласия большую ценность представляет исследование стратагем глобального диалога Востока и Запада с последующим использованием полученного опыта в национальном дискурсе.

Восточные матрицы согласия исторически связаны с концепцией единства человека и Бога в древней Индии, с конфуцианской презумпцией сущностного единства природы всех людей, с идеями межкультурного диалога на арабском Востоке. В то же время на Западе преобладали интенции к индивидуализму, фундаментальным различиям людей и культур и, соответственно, к нежесткому единству, предполагающему довольно широкий диапазон индивидуальной свободы.

Два типа согласия, имеющие, с одной стороны, логическую, рационалистическую подоплеку, и, с другой – внерационалистическую: эмоционально-образную и сакрально-культурную, связаны с существенным различием в мировоззрении Запада и Востока (особенно в традиционном обществе). В первом преобладает умственный расчет и соображения выгоды и прибыли, а во втором – кровнородственные отношения, традиция, религиозно-мифологические представления.

В целом можно утверждать, что существуют две стратегии согласия: коммуникативная рациональность (договор, соглашение) и чувственно-образное принятие точки зрения другого (единодушие, совпадение в ценностях).

В традиционной философской мысли в Казахстане всегда подчеркивалось, что подлинный статус разума состоит в том, чтобы он мыслил позитивно и воплощал собой высшие нравственные принципы. Эта идея во многом вытекала из того обстоятельства, что культура тюрков соединила в себе две модели: оседлую и кочевую. В силу этого одной из базовых категорий в истории и культуре казахов стала компромиссная ментальность, умение приходить к согласию, несмотря на существенные различия в мировоззрении сторон.

История складывалась так, что Казахстан, в особенности благодаря развитию Великого Шелкового пути, вступал в разнообразные взаимодействия с соседними и отдаленными странами. С одной стороны, это создавало возможности для знакомства с другими культурами и народами, с другой – было чревато будущими конфликтами, именно потому, что эти народы и культуры не всегда близки для казахов. Но и в том и другом случае неизбежно формировался тот концепт согласия, без которого было немыслимо дальнейшее существование и успешное развитие казахского народа.

Это свидетельствует о том, что концепт согласия – первостепенно необходимый компонент человеческого общения и жизнеустройства при любых исторических обстоятельствах, экономических условиях и формах политического правления.

Литература:

Августин, 2009 – *Аврелий Августин*. Исповедь // История субъективности: Средневековая Европа. М.: Академический проект; Гаудеамус, 2009. 565 с.

Аль-Фараби, 1970 – *Аль-Фараби.* Философские трактаты. Алма-Ата: «Наука» Казахской ССР, 1970.425 с.

Гераклит, 2012 – *Гераклит Эфесский*. Все наследие: на языках оригинала и в рус. пер.: крат. изд. / подгот. С.Н. Муравьев. М.: ООО «Ад Маргинем Пресс», 2012. 416 с.

Зиманов, 2008 – *Зиманов С.З.* Казахский суд биев – уникальная судебная система. Алматы: Атамура, 2008. 223 с.

История Казахстана..., 1993 – История Казахстана с древнейших времен до наших дней (Очерк). Алматы: Дәуір, 1993. 416 с.

Переломов, 2001 – *Переломов Л.* Конфуций. Лунь юй. М.: Восточная литература, 2001. 170 с.

Радхакришнан, 1956 – *Радхакришнан С.* Индийская философия. Т. I. М.: Изд-во иностранной литературы, 1956. 623 с.

Смирнов, 2019 – *Смирнов А.В.* Всечеловеческое vs. общечеловеческое. М.: ООО «Садра»: Издательский Дом ЯСК, 2019. 216 с.

Соловьев, 1901 – *Соловьев В.С.* Исторические дела философии // Собрание сочинений. Т. II. СПб.: Издание Товарищества «Общественная польза», 1901. с.365.

Emerson, 2005 – *Emerson R.W.* Society and Solitude. – RWE.org – The Complete Works of Ralph Waldo Emerson [Электронный ресурс]. URL: http: https://www.rwe.org/chapter-vi-farming/ (Дата обращения: 15.02.2026).

References:

Al'-Farabi, 1970 – *Al'-Farabi*. Filosofskie traktaty [Philosophical Treatises]. Alma-Ata: «Nauka» Kazahskoj SSR, 1970. 425 s. (in Rus).

Avgustin, 2009 – *Avrelij Avgustin.* Ispoved' [Confession]. // Istoriya sub"ektivnosti: Srednevekovaya Evropa. M.: Akademicheskij proekt; Gaudeamus, 2009. 565 s. (in Rus).

Emerson, 2005 – *Emerson R.W.* Society and Solitude. – RWE.org – The Complete Works of Ralph Waldo Emerson [Elektronnyj resurs]. URL: http: https://www.rwe.org/chapter-vi-farming/ (Accessed 15.02.2026). (in Eng).

Geraklit, 2012 – *Geraklit Efesskij*. Vse nasledie: na yazykah originala i v rus. Per: krat. izd. [Heraclitus of Ephesus: The Complete Heritage: In the Original Languages and in Russian Translation: A Brief Edition]. / podgot. S.N. Murav'ev. M.: OOO «Ad Marginem Press», 2012. 416 s. (in Rus).

Istoriya Kazakhstana…, 1993 – Istoriya Kazahstana s drevnejshih vremen do nashih dnej (Ocherk) [History of Kazakhstan from Ancient Times to the Present Day (An Essay)]. Almaty: Dəuir, 1993. 416 s. (in Rus).

Perelomov, 2001 – *Perelomov L.* Konfucij. Lun' yuj [Confucius. Lunyu]. M.: Vostochnaya literatura, 2001. 170 s. (in Rus).

Radhakrishnan, 1956 – *Radhakrishnan S.* Indijskaya filosofiya [Indian Philosophy]. Vol.I. M.: Izd-vo inostrannoj literatury, 1956. 623 s. (in Rus).

Smirnov, 2019 – *Smirnov A.V.* Vsechelovecheskoe vs. Obshchechelovecheskoe [*The* Universal Human vs. the Common Human.]. M.: Sadra: Izdatel'skij Dom YaSK, 2019. 216 s. (in Rus).

Solov'ev, 1901 – *Solov'ev V.S.* Istoricheskie dela filosofii [The Historical Deeds of Philosophy]. // Sobranie sochinenij [Collect Works]. Vol. II. SPb.: Izdanie Tovarishchestva «Obshchestvennaya pol'za», 1901. s.365. (in Rus).

Zimanov, 2008 – *Zimanov S.Z.* Kazahskij sud biev – unikal'naya sudebnaya sistema [The Kazakh Biys' Court: A Unique Judicial System]. Almaty: Atamura, 2008. 223 s. (in Rus).

[*1]Yerzhanova A., [2]Dyussenov N., [3]Baiduysen K.
[1] Kazakh National Women's Teacher Training University, Almaty, Kazakhstan
[2] Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
[3]Kenzhegali Sagadiyev University of International Business, Almaty, Kazakhstan
E-mail: [1]ayerzhanova180@gmail.com, [2]aristotle.center1@gmail.com, [3]kualya_01@mail.ru

THE CONCEPT OF CONSENT IN THE CULTURAL AND CIVILIZATIONAL PARADIGMS OF THE WEST, THE EAST AND KAZAKHSTAN

Abstract. This article examines the concept of consent as an intercivilisational philosophical category, as well as the concept that encapsulates the experiences of various cultural and civilisational paradigms of the West, the East and Kazakhstan. The aim of the study is to identify the semantic structure of consensus in the context of a comparison between Western rational-communicative and Eastern spiritual-ethical models, as well as to determine the consensus potential of the Kazakh cultural type. The scientific significance of the work lies in revealing consensus not only as an external mechanism of dialogue, agreement and social compromise, but also as an internal state of moral attunement linked to sacred experience, intuition, tradition and the idea of human unity with God, society and other people. The novelty of the research lies in the attempt to examine Kazakh social thought as a pre-space for the synthesis of rational and non-rational foundations of consensus. The study analyses Eastern, Western and Kazakh conceptions of consent, including ideas from ancient Indian philosophy, Confucianism, the teachings of al-Farabi, the Western individualist tradition, the Kazakh tradition, Kazakh diplomacy, the courts of the biys, and clan and family norms. Particular attention is paid to the ethical dominance of Kazakh culture, expressed in the priority of reason over utilitarian interest and of the heart over reason. The methodological framework of this article is based on comparative-civilisational, cultural-philosophical, historical-hermeneutic and axiological approaches. The research demonstrates that the concept of harmony in the history of Kazakhstan was shaped by cultural exchange along the Great Silk Road, as well as by clan and family norms, legal institutions and spiritual traditions. It is concluded that the Kazakh model of consent possesses significant heuristic potential for understanding intercultural dialogue, social harmony and the sustainability of modern society.

Keywords: concept of consent, civilisational paradigm, Kazakh culture, Western culture, Eastern culture, Kazakhstan.

[*1] Ержанова А.Ж. [2]Дюсенов Н.Т. [3]Байдуйсен Қ.Б.
[1]Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан
[2] Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті , Алматы, Қазақстан
[3]Кенжеғали Сағадиев атындағы Халықаралық бизнес университеті, Алматы, Қазақстан
E-mail: [1]ayerzhanova180@gmail.com,, [2]aristotle.center1@gmail.com [3]kualya_01@mail.ru

БАТЫС, ШЫҒЫС ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАННЫҢ МӘДЕНИ-ӨРКЕНИЕТТІК ПАРАДИГМАЛАРЫНДАҒЫ КЕЛІСІМ КОНЦЕПТІСІ

Аңдатпа. Мақалада Батыс, Шығыс және Қазақстанның мәдени-өркениеттік парадигмалардың тәжірибесіндегі келісім концептісі өркениетаралық философиялық категориясы зерделенді. Зерттеудің мақсаты – батыстық рационалды-коммуникативті және шығыстық рухани-этикалық үлгілерін салыстыру аясында келісімнің мағыналық құрылымын айқындау, сондай-ақ қазақ мәдени типінің консесустың әлеуетін анықтау. Зерттеудің ғылыми маңыздылығы келісім концептісін диалог, келісу дәстүрі және әлеуметтік келісімның сыртқы механизмі ғана емес, сонымен қатар сакралды тәжірибе, ішкі түйсік, мәдени дәстүрлер және адам мен Құдай арасындағы, қоғам мен басқа адамдармен бірлесу идеяларын байланыстыратын ішкі адамгершілік үндесу жолдары айқындалды. Зерттеудің жаңалығы қазақ қоғамдық ойы ағымында келісімнің рационалды және рационалдылықтан тыс негіздерінің синтезі жүзеге асатын ерекше кеңістік екенін дәлелдейтін сипаттамалар жасалды. Зерттеу барысында шығыстық, батыстық және қазақ әлеуметтік-мәдени кеңістігіндегі келісімнің ұғымдық түсініктері талданды, олардың қатарында үнді философиясының, конфуцишілдітің, әл-Фараби ілімінің, батыстық индивидуалистік дәстүрдің, қазақ дипломатиясының, билер сотырың, рулық және отбасылық қағидаларындағы идеялық бағыты қарастырылды. Қазақ мәдениетінің этикалық доминантасына, яғни утилитарлық мүддеден ақылды жоғары, ал ақылдан жүректің үнін биік тану идеясына аса ерекше мән берілді. Мақаланың әдіснамалық негізін салыстырмалы-өркениеттік, мәдени-философиялық, тарихи-герменевтикалық және аксиологиялық тәсілдер құрайды. Зерттеу нәтижесінде Қазақстан тарихындағы келісім концептісі Ұлы Жібек жолындағы мәдени алмасудың, рулық және отбасылық ережелердің, құқықтық ұстанымдардың және рухани дәстүрлердің ықпалымен қалыстасуының тарихи-жүйелік талдамасы қсынылды. Қазақтың келісім үлгісі мәдениетаралық диалогты, әлеуметтік үйлесімділікті және қозіргі қоғамның тұрақтылығын пайымдауда елеулі эвристикалық әлеуеті туралы қорытынды жасалды.

Кілт сөздер: келісім концептісі, өркениеттік парадигма, Қазақ мәдениеті, Батыс мәдениеті, Шығыс мәдениеті, Қазақстан.

Авторлар туралы мәлімет:

Ержанова Айдана Женісқызы – PhD, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті Алматы, Қазақстан

Дюсенов Нурзат Талгатулы – PhD студенті Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Байдуйсен Құралай Байдуйсенқызы – магистрант, Кенжеғали Сағадиев атындағы Халықаралық бизнес университеті, Алматы, Қазақстан

Информация об авторах:

Ержанова Айдана Женісқызы – PhD, Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан

Дюсенов Нурзат Талгатович – PhD докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Байдуйсен Құралай Байдуйсенқызы – магистрант, Университет Международного Бизнеса имени Кенжегали Сагадиева, Алматы, Казахстан

Information about authors:

Yerzhanova Aidana – PhD, Kazakh National Women's Teacher Training University, Almaty, Kazakhstan

Dyussenov Nurzat – PhD candidate, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Baiduysen Kuralai – Master's student, Kenzhegali Sagadiyev University of International Business, Almaty, Kazakhstan

Келіп түсті 15 ақпан 2026 жыл
Қабылданды 18 мамыр 2026 жыл

ҒТАМР 16.21.31 https://doi.org/ 10.63051/kos.2026.2.285

[1]Қадыл Т. [2]Абдылбарыұлы Д. [3]Жомарт Е.
[1,3]ҚР ҒЖБМ ҒК Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан
[2]Дабыт Абдылбарыұлы, «Манас» ұлттық академиясы, Бішкек, Қырғыз Республикасы
E-mail: [1]taldaobekashimhan@gmail.com, [2]dabyt91@gmail.com, [3]silas.kaz.3@mail.ru

ТҮРКІ ТІЛДЕС ХАЛЫҚТАРДЫҢ ДҮНИЕТАНЫМЫНДАҒЫ ӘЛЕМ БЕЙНЕСІ: ҚЫТАЙ МИФТЕРІ МЕН ТАРИХИ ДЕРЕКТЕРІ НЕГІЗІНДЕ

Аңдатпа. Бұл мақалада Қытай мифтері мен аңыздары, тарихи дереккөздері негізге алынып, Түрік халықтарының дүниетанымындағы әлем бейнесінің образдар жүйесі зерттеледі. Қытай деректеріндегі әлем бейнесінің заттық және адам кейпіндегі образдары Грек, Египет, Ежелгі Шумер және Түрік халықтарының мифтерімен салыстырылып, талданады. Әлем бейнесі мен мифтік кейіпкерлер әр елдің әдебиетінде әртүрлі сипатталса да, салыстыра зерттегенде олардың көптеген ортақ ерекшеліктері айқын көрінеді. Мысалы, Түрік халықтарының мифологиясында әлемнің бейнесі «Қапақ» немесе «Теңіз ұлуы» пішінінде бейнеленсе, кейбір Түрік аңыздарында әлем алтын жұмыртқадан жарып шыққан деп айтылады. Қытай мифтерінде ағасы Фуши мен қарындасы Нүйуа үйленіп, адам баласы содан тараған делінсе, Түрік халықтарының аңыздарында Адам ата өз қабырғасынан Хауа ананы жасап, соған үйленеді. Енді бірде Түрік мифологиясында бүкіл әлемнің иесі – Нұр тәңірі. Хауа ананың бойына күннің нұры түсіп, содан жүкті болады. Сөйтіп адам баласы жаратылады. Осы тұрғыдағы ойлар мақалада қызықты деректермен және салыстырмалы талдаумен көрсетіледі. Зерттеудің мақсаты – Қытай дереккөздеріндегі материалдарды талдау арқылы әлемнің жаралуының ортақ образын анықтап, жүйелендіру. Бұл мақсатты жүзеге асыру үшін келесі деректер негізге алынды: 1. Қытайдың тарихи зерттеу материалдары: Піл сүйегінен жасалған тарақ бетіне бедерленген таңбалар талданды. Мифтер дәуірінде «○» таңбасы күннің символына баланған. Әлемнің жаралу алдындағы тілсім күйін Қытайлар «Қапақтың жарылуы» деп атаса, Еуропа халықтары оны «Хаос» деп атайды. Бұл деректер арасындағы байланыс мақалада терең талданады. 2. Қастасы жармағының символдық мәні: Қытай архивтерінен табылған қастасы жармағы арқылы әлем образын бейнелейтін таңбалардың Түрік халықтарының мифологиясы мен тіліндегі көріністері қарастырылады. 3. Әлемнің жаралуы мен ерте заманғы жыныс мәдениеті: Кейбір символдық бейнелер Қытайдың ерте заманғы жыныс мәдениетімен байланысы тұрғысынан зерттеледі. 4. Әлем бейнесінің заттық образы: Қытай және Жапон ғалымдарының зерттеулерінде әлем бейнесінің заттық образына айналған «Қапақ», «Жұмыртқа» немесе шеңбер пішіндес заттар мысал ретінде алынады. Сонымен қатар, Қазақ жазушысы О. Сүлейменовтың «Аз и Я» және «Таңбалар тілі» еңбектерінде әлем бейнесінің образына айналған заттар туралы пікірлері мысал ретінде талданады. Мақаланың жаңалығы – Түрік тектес халықтардың мифологиялық әдебиетінде бұрын айтылмаған, әрі еш жерде жарияланбаған жаңа материалдарды ұсынуы. Қытай архивтері, тарихи деректері, аңыздары мен мифтері мақаланың негізгі материалы ретінде пайдаланылды. Сол арқылы Түрік халықтарының дүниетанымындағы әлем бейнесінің образдар жүйесі жан-жақты және терең талданды.

Алғыс: Мақала ҚР ҒЖБМ «Қазақстан және Шығыс әлемінің өзгермелі контурлары: тарихи сын-қатерлер мен болашағы» (№ BR 31714763) атты іргелі ғылыми зерттеу шеңберінде даярланған.

Кілт сөздер: Түркі халықтары, әлем бейнесі, жаралуы, зарттық образдар, мәдени байланыстар, ерте заман жыныс мәдениеті, Қытай мифтері, Шумер және Грек аңыздары, археологиялық зерттеулер, тарихи деректер, қасиетті символдар.

Кіріспе

Миф – көне заманның аңызға боялған, тек буалдыр бейнесін танытатын құбылыс емес; ол мифологиялық ойлау жүйесінде, тілдік нормалар мен мәдени кодтарда сақталған белгілі бір халықтың тарихи дүниетанымын бейнелейтін маңызды рухани мұра болып табылады. Әрбір халық өзінің тарихи танымына жақын келетін немесе байырғы мәдениеттерінің айғағы бола алатын мифтерді ұлттық санамен сабақтастыра зерттейді. Осы арқылы халықтың ерте дәуірлердегі қоғамдық жағдайы мен тұрмыс-тіршілігінің деңгейін, тарихи даму ерекшеліктерін және мәдени жетістіктерін белгілі бір дәрежеде танып-білуге мүмкіндік туады.

Мифтік ойлау жүйесінің, сондай-ақ мифтік мотивтер мен бейнелердің қалыптасуына халықтың өмір сүрген табиғи ортасы, географиялық кеңістігі және тіршілік қайнар көзі саналатын шаруашылық түрлері тікелей ықпал етеді. Есте жоқ ескі замандарда, яғни адамзат баласы әлі ұлт немесе ұлыс болып жіктелмей, тіпті белгілі бір өңірлік топтарға бөлінбей тұрған кезеңде мифологиялық ойлау жүйесінде ортақтықтар мен ұқсастықтар басым болды. Алайда қоғам дамуының ілгерілеуімен қатар қалыптасқан түрлі шаруашылық бөліністер мен өркениеттік айырмашылықтардың пайда болуы адамдардың таным жүйесінде түбегейлі өзгерістер туғызды.

Жаңа қоғамдық құрылымдардың қалыптасуы адамдарды әртүрлі әлеуметтік және мәдени топтарға бөліп, ортақтасып өмір сүрудің жаңа формаларын орнықтырды. Соның нәтижесінде біртіндеп өңірлік әрі өркениеттік жіктелу үдерісі қалыптасты. Бүгінгі күні «Батыс мәдениеті» немесе «Шығыс өркениеті» деп географиялық әрі мәдени тұрғыдан бөліп қарастыруымыз – осы тарихи дамудың заңды жемісі.

Адамзат баласы өзі өмір сүріп отырған әлемнің қалай пайда болғаны туралы мифтік дәуірдің өзінде-ақ терең ой қозғап, сан алуан болжамдар ұсынған. Қазіргі ғылым әлем бейнесі жөнінде нақты әрі жүйелі тұжырымдар жасағанымен, фантастикалық сипаты басым мифтік ұғымдардың тасасында әлі де толық ашылмай жатқан ақиқат бар секілді әсер қалдырады. Сондықтан біз ғылым жетіп болмаған адам ойының терең қатпарларына мифтер әлемі арқылы сапар шегеміз.

Әлем бейнесі туралы мифтік таным Ежелгі Қытай дүниетанымында дүниенің жаралуынан бұрынғы буалдыр, бей-берекет күйді, жер мен көктің органикалық тұрғыда біріккен біртұтас болмысы ретінде сипаттайды. Түрлі діни танымдар қалыптасқанға дейінгі бұл көне мифологиялық сюжет дүниежүзіндегі көптеген халықтарға ортақ болып келеді. Дегенмен, Қытайдың көне тарихи деректерінде дүниенің жаратылысы туралы алғашқы заттық-бейнелік образдардың сан алуан үлгілері сақталған. Осы мақалада біз түркі тілдес халықтардың дүниетанымындағы әлем бейнесіне қатысты мифтік танымдардың Қытай аңыздары мен көне тарихи материалдарында қалай көрініс тапқанын айқындайтын маңызды әрі қызықты деректерді талдауды мақсат етеміз.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Мақалада көтерілген тақырыпты жан-жақты ашып, ғылыми тұжырымдар жасау үшін оның негізгі материалы ретінде Қытай деректеріне көбірек сүйендік. Сонымен қатар, көне Қытай, Грек, көне Түрік, Шумер және басқа тілдерде сақталған, тақырыпқа тікелей қатысты сөздер мен мифтік мотивтер салыстырмалы талдау кезінде қатар пайдаланылды.

Мақаланың зерттеу әдісі ретінде тарихи деректер мен архивтік материалдарға негізделген салыстыру, жинақтау және қорытындылау қолданылды. Әрі Қытай мифологиялық әдебиетіндегі әлем бейнесінің образына айналған символдар, заттық және адам бейнесіндегі образдарға талдау жасалып, олардың дүниежүзінің әртүрлі халықтарының мифтік образдарымен ұқсастықтары мен өңірлік ерекшеліктерге негізделген өзгеше қырлары көрсетілді. Мысалы, Қытай мифтерінде әлем бейнесінің адам кейпінде кездесетін образдар

Пань-гу, Фуши, Нүйуа сияқты кейіпкерлермен көрініс тапса, түркі тілдес халықтардың мифтерінде жиі айтылатын Адам ата мен Хауа ана образдарымен салыстырмалы түрде зерттеледі. Бұл салыстыру әлем бейнесінің мифологиялық қалыптасуы мен әртүрлі мәдениеттердегі көрінісін терең түсінуге мүмкіндік береді.

Түркі тілдес халықтардың дүниетанымындағы әлем бейнесі туралы қызықты деректер Қытай мифтері мен ерте заманғы мәдениет тарихын зерттеген еңбектерде көп кездеседі. Бұл мақалада қытай деректеріндегі сол қызықты материалдарды бір тақырып аясында жинақтап жеткіздік. Аталған тақырып туралы материал қытайдың археологиясы, мифологиясы, фольклоры, мәдениет тарихы сияқты зерттеулерде кездеседі. Мақалада пайдаланылған материалдардың басты бірнешеуін атап өтейік:

Қытай ғалымы Инь Фа-лу (殷发录) «Қытайдың ерте дәуірдегі мәдениет тарихы» (中国早期文化史) атты кітабында қытай өркениетінің қалыптасу кезеңдерін археология, мифология, жазба деректер және философиялық дүниетаным тұрғысынан кешенді түрде талдайды. Әсіресе біз қарастырып отырған әлем бейнесіне қатысты архаикалық мифтері (Паньгу, Нюйуа, Фуси, Шэньнун, Хуаң Ди) сөз болады.

Ие Шушань (Ye Shuxian) мырзаның «Қытайдың ерте заманындағы сырлы сандар» еңбегінде қытай өркениетінің ерте кезеңіндегі сандық символизм қарастырылады. Еңбекте:

1 – бірлік немесе дүниенің бастау көзі. Дао (道) ғылымы осы бірлікте.
2 – Инь мен Яң.
3 – үштік ұғымы: аспан – жер – адам.
5 – әлем құрлымы немесе дүниені құрап тұратын бес элемент.
6 – аспан қабаттары (алты қабат аспан).
7 – жер асты, өлілер дүниесі, тілсімдік.
8 – бағыттар мен кеңістік.
9 – шексіздік, биіктік, асқақтық.
10 – толықтық, кемелдік.

Бұл сандар арқылы автор ежелгі өркениеттің «кодталған» тілін, әлем жаратылысы туралы сырларды ашуға тырысады.

Нидерландтық синолог Роберт ван Гулик «Қытайдың ерте заманғы жыныс мәдениеті» (中国古代性文化) атты кітабында ер мен әйел арасындағы жыныстық қатынасты философиялық тұрғыдан талдайды. Бұл – Инь мен Яңның үйлесуі. Инь мен Яң қытай мифологиясында адам тәні мен ғарыш арасындағы байланысты көрсетеді. Сонымен бірге кітапта жыныстық қатынасты адам тәнінің саулығы мен рухани тепе-теңдігі тұрғысынан қарастырады. Автор аталған тақырыпты тарихи және мәдениеттанулық тұрғыдан терең зерттейді.

Талқылау

Түркі тілдес халықтардың дүниетанымындағы әлем бейнесі туралы деректер Қытайдың көне шежірелік әдебиеттер мен мифтерінде де көп ұшырасады. Мәселен, б.з.д. IV-I ғғ. аралығында құрастырылған «Шаньхайцзин» (山海經) атты кітапта әлемнің жаратылысы, тәңірлер мен рухтар, Түркілердің арғы ата-бабалары мекендеген Алтай, Тянь-Шань тауларына қатысты мифтер баяндалады (Richard, 2002). Жалпы он сегіз тараудан тұратын кітапта бес жүзден астам таулар мен үш жүздей су жолдары аталынып, олар мифологиялық әлеммен байланыстырыла түсіндіріледі. Бұл кейінгі қытай мифологиясында ең ықпалды тарихи құнға еңбектердің қатарына жатады.

Қытай тарихнамасының атасы атанған Сыма Цяньның «Ханнама» (史记) (Сыма Цянь, 1993) атты әйгілі шығармасында да Түркі халықтары туралы мол мәліметтер айтылады. Онда Ғұндар, Орталық Азия көшпелілері тарихы және көшпелі халықтардың дүниетанымы

баяндалады. Сондай-ақ онда түркілердің аспан денелеріне табыну, әлем бейнесі жөнінде мифтік ұғымдар айтылады. Ал б.з.д.II ғасырда яғни Батс хан патшалығы кезінде Лю Ан (刘安) жазған «Хуайнаньцзы» (淮南子) деген кітапта да әлемнің пайда болуы, Инь мен Яң, аспан мен жер қатынасы, уақыт пен кеңістік туралы түсініктер сөз болады. Бұл еңбек әсіресе тәңірлік дүниетеным, аспан мифтерін салыстыра зерттеу үшін аса құнды (Liu An, 2012).

Ежелгі қытайлардың дүниетанымында жер мен көктің жаратылуынан бұрынғы әлемнің бастапқы қалпы әрі заттық образдар, әрі антропоморфтық бейнелер арқылы сипатталады. Антропоморфтық кейіпкерлер ретінде Пань-гу[10], Фуси[11] және Нұйуа[12] бейнелері көрінсе, заттық образдар қатарында қапақ, теңіз ұлуы, асқабақ, қауын тәрізді нысандар аталады (Ye Shu Xian, Tian Da Xian, 2018: 22-23 бб.). Бұл мифологиялық образдар ежелгі қытайлардың космогониялық түсініктерінде әлемнің тұтастығы мен бастапқы бірлігін бейнелейді.

Бұл «Киелі ұғымдарды» төменде мынадай екі үлкен мазмұндық топқа бөліп талдаймыз.

1. Қытай мифтеріндегі әлем бейнесінің символдары

Қытайлар да өте ерте кезеңдерде түркі тілдес халықтар сияқты табиғатты тәңірлік күш ретінде танып, табиғат құбылыстарына табынған. Кейінірек әлемнің жаратылысы жөніндегі мифологиялық сенімдері тәңірлік, шамандық және өзге де архаикалық діни жүйелердің ықпалымен дамып, күрделене түсті. Әлемнің алғашқы бейнесі түркі халықтарының мифтерінде көбінесе «жұмыртқа пішіндес» болып сипатталса (Ғабитов, Кенжетай, 2005), қытай мифологиясында ол «теңіз ұлуы» немесе «қапақ» бейнесінде көрініс табады.

Әлемнің шар тәрізді немесе шеңбер пішіндес болып бейнеленуі – дүниежүзі халықтарының мифологиялық дүниетанымына ортақ құбылыс. Ежелгі қытайлық түсінік бойынша, осы домалақ пішіндегі қапақ ортасынан қақ жарылып, нәтижесінде жер мен көк екіге ажыраған. Бұл үдеріс қытайдың философиялық-мифологиялық жүйесінде Инь (阴) мен Яңның (阳) бөлінуімен түсіндіріледі. Инь – қараңғылықты, түнді, айды, әйел бастауын және әйелдік табиғатты білдірсе, Яң – оған қарама-қарсы ұғым ретінде жарықты, күнді, еркектік бастау мен белсенді күшті білдіреді (Yin Falu, 1989).

Осыған ұқсас космогониялық түсініктер түркі тектес халықтардың мифологиясында да кездеседі. Мәселен, көне мифтік сюжеттерде: «Баяғыда көк те, жер де болмаған, тек шетсіз-шексіз мұхит қана болған. Бір күні мұхиттың ортасынан ақ жарық пайда болып, одан нұр шашқан алтын жұмыртқа шыққан. Сол жұмыртқадан күллі әлемнің болашақ түп атасы – Тәңір жаралған», – деп баяндалады (Жанайдаров, 2006: 8). Тәңір алдымен Адам атаны жаратқан, кейін оның қабырғасынан екінші сыңары – Хауа ананы дүниеге әкелген. Инь мен Яңның біртұтас болмыстан екіге бөлінуі, Қытай мифтеріндегі қапақ пен түркі тілдес халықтардың мифтеріндегі алтын жұмыртқа – пішіндік әрі мағыналық тұрғыдан өзара ұқсас символдық жүйелерді құрайды.

Кейінгі кезеңдерде діни танымдардың ықпалымен әлем бейнесін бейнелейтін заттық образдар да өзгеріп, түрлене түсті. Мифологиялық әдебиеттерде әлем кейде Нұқ пайғамбардың кемесіне теңелсе, кейде халық тұрмысында жиі қолданылатын қауын-қарбыз, ұлу қабығы, қапақ, жұмыртқа сияқты домалақ пішіндегі заттарға ұқсатылып сипатталады (Қамзай, 1999: 69). Қандай образбен бейнеленсе де, дүниежүзі халықтарының танымында

[10] Пань-гу – (盘古, Pangu) Қытай мифологиясындағы аңызға негізделген алғашқы адам немесе әлемнің алғашқы тіршілік иесі. Пань-гу туралы аңыз бойынша, ол әлемді жаратқан және алғашқы тіршілік ретінде белгілі.

[11] Фуси (伏羲,Fuxi) – Қытай мифологиясындағы ең көне мәдени кейіпкерлердің бірі, адамзатқа өркениет негіздерін үйреткен данагөй билеуші ретінде құрметтеледі. Ол көбінесе жаратушы кейіпкер және алғашқы императорлардың бірі деп саналады.

[12] Нұйуа (女娲, Nǚwā) – қытай мифологиясындағы ең көне әрі аса маңызды аналық құдай-тәңір, әлемнің жаратылысы мен адамзаттың пайда болуымен тікелей байланысты киелі бейне.

әлем төртбұрыш немесе өзге пішінде емес, шар тәрізді тұтас құрылым ретінде қабылданғаны байқалады.

Бұл түсінік Египет, Грек, Қытай мифологияларында ғана емес, түп-төркіні Ежелгі Шумер мен Вавилон мифтеріне барып тірелетін «Тәурат» мәтіндерінде де көрініс табады. Аталған деректерде айрықша назар аударарлық жайт – әлемнің жарық нұрдан жаралуы туралы мифтердің кең таралуы. Мәселен, түркі мифологиясында әуелде қаптаған қара түнекті жарық нұр жарып, содан кейін тәңір жаратылғаны айтылады. «Тәуратта» да «Тәңір алдымен нұрды жаратты» деген тұжырым кездеседі (Тәурат, 2008). Ал Құранда «Алла он сегіз мың ғаламды жаратқанда әуелі жарық нұр иелері – күн мен айды жаратты» деп баяндалады (Мұхамет, 2003).

Бұл космогониялық сюжет қазақ фольклорында: «Бір Алла әуелінде нұр жаратқан, нұр дарияның түбінде мың жыл жатқан» деген поэтикалық жолдар арқылы көркем бейнеге айналған (Ыбыраев, 2009). Қытай дүниетанымында ер адамды алғашқы тәңір, жарық иесі ретінде қабылдауынан да осы терең мифтік идеялардың ізі аңғарылады.

Қытай мифологиясында әлем бейнесі кейде қапақ (асқабақ) образынан Пань-гу, Фуси, Нүйуа секілді антропоморфтық бейнелерге ауысып отырады. Аңыздық деректерге сүйене отырып тұжырым жасасақ, қапақ (немесе асқабақ) бастапқыда аталған еркек кейіпкерлердің емес, аналық бастау – Хауа ананың символдық образы ретінде қалыптасқан. Хауа ананың шын есімі «Хаууах» деп аталады. Қазақ тіліндегі «қауын», «кәуа», «қапақ», «қабық» сөздерінің түп-төркіні де осы атаумен сабақтас деп қарастыруға негіз бар.

Қытай дәстүріндегі Хауа анаға сәйкес келетін бейне – Нүйуа. Ал Мияо (Мяо) халықтары Нүйуаны «Ку-ех» деп атайды (Қамзай, 2007: 129). Бұл атау «Хаууах» сөзінің дыбыстық түрленген нұсқасы болуы ықтимал. Өйткені қытай мифологиялық жүйесінде Адам ата бейнесі көбінесе Фусимен алмастырыла айтылады. Асқабақтың (қапақтың) ерте кезеңдерде Африкадағы Нигер өзенінің бойында және Оңтүстік Үндістан аумағында кең таралғаны белгілі. Осыған байланысты әлем бейнесін қапақпен байланыстыратын мифологиялық сюжеттер дәл осы өңірлерде молынан кездеседі. Аталған аймақ халықтары қапақты әйел жатырының символы ретінде қабылдаған. Бұл түсінік қытай жазуындағы Инь (阴) ұғымының мәнімен де өзара сәйкес келеді.

Көне түркі тілінде «Қапақ» сөзі арулар бойындағы асыл қасиеттің баламасы ретінде қолданылған. Осыдан келіп қапақ Хауа ана образының орнына жүретін символдық атау ретінде орныққан деп айтуға болады. Демек, қапақ – аналық жынысқа, аналық қауымға табынудың көрінісі. Сондықтан да фольклорлық дәстүрде Адам атадан бұрын Хауа ананың ауызға алынуы заңды құбылыс болып табылады.

Қытай мифтерінде адамзаттың ең көне арғы тегі саналатын мифтік кейіпкер ретінде Хуа Шүйшы (华胥氏) аталады. Оның да символдық баламасы – қапақ. Аңыздарда Хуа Шүйшы Нүйуа мен Фусидің анасы ретінде сипатталады. Осы тұрғыдан алғанда, ол аналық бастау мен аналық үстемдікті білдіретін архетиптік тұлға болып есептеледі.

Дүниенің жаратылудан бұрынғы бастапқы қалпын Орта Жазық елінің[13] мифологиялық дәстүрінде «Хундун» деп, ал Гректер бұл бастапқы күйді «Хаос», Египеттіктер «Ну» деп атаған (Garry J. Shaw, 2019). Түркі тіліндегі «Күн» мен «Түн» сөздерінің біріккен мағынасы ретінде қарастырылатын «Хаос» ұғымы да «Хаууах» (қапақ, қауақ, қауыз, қабық) атауының варианттанған нұсқасы ретінде түсіндірілуі мүмкін. Бұл атаулардың барлығы жер мен көктің, жарық пен түнектің, күн мен түннің әлі ажырамаған, тұтас әрі бей-берекет қалпын білдіреді.

Египеттік мифологиядағы «Ну» – жер әлемді түгелдей қоршаған алғашқы су стихиясы. Қазақ тіліндегі «Жарық», «Сәуле» мағынасындағы «Нұр» сөзі, сондай-ақ моңғол тіліндегі

[13] Орта Жазық – ежелден қытайлардың негізгі қонысы болған аймақ. Бұл өңірде көне замандарда түркі халықтарын құраған көптеген тайпалар өмір сүріп, кейін біртіндеп қытай этносына сіңісіп кеткен.

«Көл» мағынасында қолданылатын «Нур» атауы да осы түсінікпен төркіндес. «Қытайдың ерте заманындағы сырлы символдар» атты еңбекте Даосистердің кейін «Дао» (道), ал тағылымшыл философиялық мектептердің «Тайцзи» (太极) деп атаған ұғымдары да дүниенің жаратылудан бұрынғы осы буалдыр, дүдәмал қалпын білдіретіні айтылады.

Египет мифологиясында күн тәңірі Ра су тәңірі Нумен қатар туып, шексіз-шетсіз судың бетінде айналасына жарық нұр шашып қалқып жүрген алтын жұмыртқа бейнесінде дүниеге келеді. Күн тәңірінің[14] таңғы алакеуімдегі күйінде – Кепера, күндізгі бейнесінде – Ра, ал кешкі қалпында – Там деп аталады. Оның бастапқы, нұр тәңірі ретіндегі есімі Атум болған. «Ра» – оның күн тәңірі ретіндегі, ал «Там» – ай тәңірі ретіндегі атауы. «Ра» ұғымының графикалық таңбасы – «ʘ», яғни Қытай тіліндегі күн мағынасын білдіретін « 日 » иероглифінің бастапқы формасына сәйкес келеді.

Негізінде ай тәңірі мен күн тәңірінің қызметін қатар атқарып, әлемге жарық сыйлаған «Алтын жұмыртқа» бейнесінде дүниеге келген бұл тәңірді жай ғана Ра деп емес, Атум деп аталған кезеңіндегі символдық бейнесі « ○[15] болуға тиіс (Ye Shuxian, Tian Daxian, 2018: 18-20). Бұл да әлемнің алғашқы бейнесін домалақ, тұтас құрылым ретінде қабылдаған көне дүниетанымдардың ортақ белгісін айқын көрсетеді.

« ○ » символы адамзаттың ең көне семиотикалық белгілерінің бірі ретінде пиктографиялық жазулар дәуірінен бастап қолданысқа енген. Бұл символ Эскимостар мен Наши халықтарының пиктографиялық жазу жүйелерінде де кеңінен кездеседі. Алайда Эскимос жазуындағы шеңбер таңбасының нақты қандай ұғымды білдіретіні немесе белгілі бір нысанның бейнесі екені әлі күнге дейін толық айқындалмаған. Ал Наши халқының пиктографиялық жазуында « ○ » белгісі Еежелгі Египеттіктердегі түсінікпен сабақтасып, Нұр тәңірін білдіретін жұмыртқа образының символдық көрінісі ретінде танылған.

Мифологиялық дүниетанымға сәйкес, ең алғашқы нұр тәңірі – Эфир болып саналады. Грек мифологиясында Эфир Хаос пен Эребтің (түнек, қараңғылық) немесе Эреб пен Никстің (түн) егіз ұрпағының бірі ретінде сипатталады. Қазіргі ғылыми ұғымда Эфир көбіне әуе кеңістігімен теңестірілгенімен, көне дәуірлерде бұл түсінік көк күмбезді, яғни қазіргі астрономиялық терминологиямен айтқанда аспан сферасының ең сыртқы қабатын білдірген.

Ежелгі Қытай дүниетанымында да бұл қабат ерекше мәнге ие болған. Даосистік ілім өкілдері аспан кеңістігінің ең жоғарғы бөлігін «Жоғары тұнық қабат», «Мөлдір қабат» және «Айрықша нұр шашқан қабат» деп үш деңгейге жіктеп қарастырған (Ғабитов, Кенжетай, 2005: 147). Бұл жіктеу аспанның тек физикалық кеңістік емес, сонымен қатар сакралды, нұрмен астасқан болмыс ретінде ұғынылғанын аңғартады.

Мифологиялық таным бойынша, жұлдызды аспан мәңгілік өзгермейтін хрусталь сфера іспетті деп қабылданып, оның сыртқы қабатын құдайлар мекендейді деген түсінік орныққан. Осылайша « ○ » символы – аспанның тұтастығын, мәңгілігін және жарықпен сабақтасқан ғарыштық тәртіпті бейнелейтін әмбебап мифтік белгі ретінде түрлі мәдениеттер дүниетанымында көрініс тапқан.

1.1. Піл тісі сүйегінен жасалған тарақ бетіне бедерленген әлем бейнесі

Қытайдың көне тарихи деректерінде сақталған бірегей артефакт – піл сүйегінен жасалған тарақтың бетіне ойылып түсірілген сурет ерекше назар аудартады. Тарақ бетіне бедерленген бұл өрнектер әлем бейнесін пиктографиялық жазу арқылы бейнелейтін күрделі символдық жүйе болып табылады. Қытай зерттеушілері аталған бейнені төмендегідей түсіндіреді.

[14] Нұр тәңірі деп те аталады, өйткені бұл кезде ол күн мен айдың қызметін тең атқарып әлемге жарық беретін бірден-бір тәңір еді.

[15] Бұны шеңбер немесе жұмыртқа пішіндес образ ретінде қарастыруға да болады.

1-сурет. Піл тісі сүйегінен жасалған тарақ. Неолит дәуіріне жататын археологиялық қазба мұра. Бұл сүйек тарақ 1959 жыл Қытайдың Шандұң өлкесі Таянь қаласындағы Да Вэнькоу қазба алабынан табылған.
Қазір Пекин қаласындағы мемлекеттік мұражайында сақтаулы

Тарақтың ортаңғы бөлігінде «S» формасын қалыптастырып тұрған қытайдің «三» иероглифіне (таңбасына) ұқсас көлденең сызықтар орналасқан. Бұл сызықтардың жалпы саны – он бес. Олардың ішінде өзгелеріне қарағанда қысқалау орналасқан екі сызық «三三» формасында айқын көрінеді[16]. «S» таңбасының жоғарғы және төменгі шеңберлерінің ішіне жеке-жеке «⊤» және «⊥» белгілері ойылып салынған. Сонымен қатар тарақтың жоғарғы жиегіне қатарынан үш «○» таңбасы бедерленген. « S » формасының сол және оң жақ қапталдарында үш-үштен тік сызық – « | » бейнеленген.

Суреттегі «⊥» және « ⊤» белгілері Қытай жазуындағы «上» және «下» иероглифтеріне ұқсас. «上» – жоғары, аспан; «下» – төмен, жер деген мағыналарды білдіреді. Осыған сәйкес аталған белгілер аспан мен жердің, яғни Инь мен Яңның өзара ауысуы мен қозғалысын бейнелейді. Ал тік сызық « | » аспан мен жердің арасындағы жалғастықты, байланысты меңзейді. Дөңгелек пішіндегі « ○ » таңбасы күнді, айды және жұлдыздарды білдіретін космогониялық символ ретінде түсіндіріледі.

Суреттегі «S» формалы таңба шамандық наным бойынша үш қабат әлемнің – жоғарғы (аспан әлемі), орта (адамзат әлемі) және төменгі (жер асты әлемі) дүниенің символы болып саналады. « ⊥», « ┬» таңбалардың «S» тың жоғарғы және төменгі шеңберінің аралығына орналастырылуында үлкен мән жатыр. Үстіңгі шеңберде «三»[17] таңбасынан жиы алты, төменгі шеңберде жиы жеті «三» таңбасы орналасқан. Мұндағы үстіңгі шеңбердегі алты « 三» таңбасы алты қабат аспанды, төменгі шеңбердегі жеті «三» таңбасы жеті қабат жерді көрсетеді (Feng zhengao 1995: 210). Қазақ тілінде жиы айтылатын «Алты қабат аспанның арғы жағы», «Жеті қабат жердің асты» дейтін фразеологизмнің шығу төркіні де дәл осы шамандық дүниетанымнан келгені анық. Түркі тілдес халықтардың фольклорлық әдебиетінде кездесетін «Алты бейіш», «Жеті тамұқ» дейтін мифологиялық ұғымдар төркіні де осымен жалғасып жатқандай. Әрі олар бейіш – биік аспан, нұрлы ғаламда да, ал тамұқ – қараңғылықта, жер астында деп түсінген.

Тарақтың жоғарғы жиегіне салынған үш «○» көк күмбездің (кішкене шеңбердің) яғни аспан сферасының сыртындағы «Үш тұнықты» (жоғарыда айтылған) меңзейді. «S» тың екі жанынан үш-үштен орналасқан тік сызықтар « | » мифологиялық таным бойынша айтқанда аспан, адам және жердің символы болуы мүмкін. Бұл арада аспан мен жерге теңесер бірден-бір алып – Адам. Ежелгі Египет иероглиф жазуының демотик үлгісінде бұл таңба Ра (күн

[16] Меніңше, қатар келген «三三» формасындағы бұл сызықтардың өзгелерінен қысқа болуы пәлендей бір мән жасырмаған сияқты. Мүмкін сыимдылық үшін қысқа сызылған да болар.

[17] Қытай тіліндегі үш деген иероглифінің жазылуына ұқсайтын көлденең тартылған сызықтар.

тәңірі) ұлының дүниеге келуінің символы болып табылатын «Р» иероглифінің орнына қолданылған. Ал осы «Ра» белгісін Еуропалықтар « ○ » көз таңбасының арифметикалық бейнесіне қолданылған. « ○ » финика жазуында «Айн» деп оқылып, «Көз» мағынасын білдіреді (Сүлейменов, 1975). «Айн» – Ежелгі шумер тілінде «Аспан», «Жұлдыз» мағынасында, түркі тілінде «Ай» мағынасында қолданылған, яғни бұ арада «Ан» буынның диалектілік нұсқасы.

Оның «Көз» мағынасын білдіруіне келсек, ол Египеттің күн тәңірі Раның ай тәңірі Хорды өзінің көзінен жаратқандығына байланысты. Қытай тілінде «Ай» мағынасында қолданылатын «月» иероглифінің алғашқы нұсқалары () Шумерлердің иероглифтік жазуларында көз ұғымын білдіретін «G» иероглифіне негізінен ұқсайды. Қытайда көз мағынасында қолданылатын «目» иероглифінің алғашқы нұсқалары « » Ежелгі Египет жазуындағы «Ай» ұғымын білдіретін « » иероглифі мен «көру» мағынасындағы « » иероглифінен онша парықталмайды. Финика жазуы Египеттің иероглифтік жазуынан төркін алады. Нақтылап келгенде финика жазуындағы « » ның арғы төркіні Египеттің « » иероглифі болуы мүмкін. Күн тәңірі Раның ай тәңірі Хорды өзінің көзінен жаратқанына орай иероглифті түнгі аспан аясындағы ай деп те, көз деп те тануға болады. Демек, бұл халықтарда айдың, жұлдыздың атауы «Түнгі аспан» ұғымына да қолданылған. Египеттіктердің «Ра» деп оқыған «Ө» иероглифін «Ре» деп оқыған Орта Жазық халқы « ○ иероглифін Ежелгі Шумерлер мен Түркілер де (қытайша «暗» деп жазылып «an» деп оқылады) «Ан» деп оқыған. Мифологиялық ұғым бойынша ай дегеніміз жалыны сөнген күн. Ал «暗» иероглифі Қытай тілінде күннің нұрсызданауы деген ұғым береді.

1.2. Қастасы жармағының бетіне бедерленген әлем бейнесі

Көне Түркі мифологиясында алғашқы адам үңгірден шыққан дейтін аңыз айтылады. Бұл аңызды қазақ фольклористтері С. Қасқабасов, С. Қондыбаев қатарлылар жазды. Осы ойға байланысты мынадай зерттеу деректер арқылы пікірімізді ары қарай талдап таратып айтамыз. «Мен» есімдігінің Көне Шумерлік нұсқасы «Ме», Түркілік нұсқасы «Мен» (бен, бин, ман, бан). Бір сөздің екі тілде осындай аздап парықты қолданылуы жөнінде Олжас Сүлейменов «Аз и Я» кітабында: «Көптеген түркі сөздері шумер сөздерінен мұрын дыбысты журнақтарымен ерекшеленеді. Кейбір Алтай тілдерінде «Н» дыбысы есімдіктерге жалғанып үлгірмегені байқалады» деген пікір ұсынады (Сүлейменов, 1975: 282). Бұған Моңғолдардың «Мен» сөзін «Би» деп айтатынын мысал қылып көрсетеді.

2-сурет. Шығыс Хань дәуіріне жататын археологиялық құны аса жоғары Қастасы (玉璧) бұйымы. 1986 жылы Шандұң өлкесі Шиңжу қаласы Таньфаң қалашығы Мажияжұңдегі қабырыстаннан табылған. Қазір Шиңжу қалалық мұражайында сақтаулы.

Олжас Сүлейменовтің жорамалы бойынша «Мен» сөзі көне шумер тілінде ғана емес, одан да ертеректе көне түркі тілінде де «Ме» (бе, би, ма, ба) түрінде қолданылған. «Ме» (ма) буындары көне түркі және түркі тілдес халықтардың тілдеріндегі аналық жыныс атауының кері айналдырылып айтылуы болып табылады. Ал «Ба» буынының кері айтылуы «Аб» көне

шумер тілінде «Есік» мағынасында, көне түркі тілінде «Үй» мағынасында қолданылған. «Аб» сөзінің иероглифімен таңбаланатын «Еш» буыны дәл мұның керісінше көне шумер тілінде «Үй» мағынасында, және осы «Еш» түбірінен жасалған «Ешік» сөзі көне түркі тілінде «Есік» мағынасында қолданылған.

Түптеп келгенде, «Есік» сөзінің мағынасы «Аналық жыныс» ұғымына тығыз байланысты екенін байқаймыз, өйткені мифологиялық аңыз бойынша айтқанда адамдар тесіктен (үңгірден) шыққан деген таным да осыған келіңкірейді. Қытай ғалымы Жау Гохуаның қарауынша алғашқы адамдар аналық жынысқа табынудың үш кезеңін бастан кешті. Бірінші кезеңде олар бар ықыласын жаңа тірлік дүниеге келетін «Есікке» ғана аударды. Әйелдердің жыныс мүшесіне ұқсатып жасалған қыш сақина, тас сақина сияқтыларға мінәжат етті (Robert van Gulik 1990). Мысалы, ақ түсті қас тасынан жасалған мына жармақты (суреттегідей) осындай мінәжат бұйымдарының бірегейі дер едік.

Қас тасы сақинасының ортасындағы тесігі – жаңа тірлік дүниеге келетін есіктің символы. Лао Цзының (б.з.д. 571 - 470 ж.ж. өмір сүрген) әлемнің түпкі тегіне, әлемдегінің бәрінің туған анасына балай отырып, түпсіз тұңғиық шыңыраудың есігі (бұл сөз қытайша нұпнұсқасында 玄牝之门 деп жазылады) деп атағаны да осы тесік. Бұдан шығар түйін мынау: Әлем жаратылысның негізі есік, одан шыққан туынды мен (яғни тіршілік иесі). Теңдеу арқылы көрсетсек: Есік = Мен.

Лао Цзы «Түпсіз тұңғиық шыңыраудың есігі» деп сол «Киелі Шеңбердің»[18] сентір көзін (ноқат, ішкі шеңбер немесе сызық, тілік) айтқан еді. Сондағы «Түпсіз тұңғиық шыңырау» мағынасында қолданылған «玄牝» сөзінің «牝» бөлегі біріншіден аң-құстардың ұрғашысы. Екіншіден, құлыптың серіппесі, есіктің тиек ағашы сұғынып тұратын қуыс дегенді білдіреді. Осы тектес қуысына, ұңғысына өс, білік, тиек бекітілген есіктің ұршығы, диірменнің тасы, арбаның доңғалағы сияқты тұрмыстық бұйымдар мен өндіріс құралдары, О. Сүлейменовтың сөзімен айтқанда «Кәдеге асқан символдар» рухани әлемде Аспан ата мен Жер ананың, Нұр ана мен Нұр атаның қауышуының, іс жүзінде өмірде ер мен әйелдің ортасындағы жыныстық қосылыстың нышаны етілген. Айталық, жер мен көкті Жаратушы Тәңір жасағанда жердің үлкен, аспанның кішкене болып қалғанын байқайды да, екеуі біріне-бірі дәл беттесетін болсын деп жердің бүйірінен қысқанда жер бетінде тау-адырлар пайда болады-мыс. Фуши мен Нүйуа, Ян мен Гу сияқты ағалы-сіңілілер некелену алдында екеуі екі таудың басына шығып, біріне-бірі қарсы домалатқан диірмен тастары дәл беттесіп түскен соң барып некеленеді (Yu Peilin 2017).

1.3. Әлем бейнесінің ерте заман жыныс мәдениетімен байланыстара зерттелуі

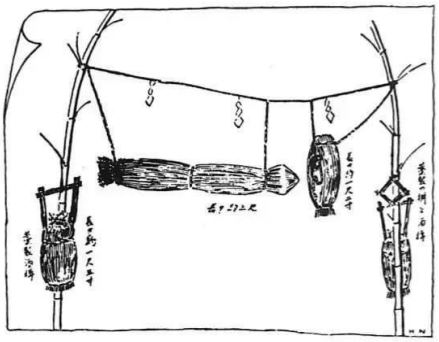
Қауымдық дәуірде адамдар ұрпақ сүйіп, көбеюін тәңірлердің шапағаты арқылы болады деп сенген. Суретте қалқан мен найза пішінінде ер мен әйелдің жыныс мүшелері бейнеленген. Сиқыршы-бақсылар ер мен әйелдің жыныс мүшелерінің моделін жасап, сиқырлау, дуалау арқылы тәңірдің сыйына ие болады деп есептеген. Адамның жаратылыс тегін әйел жынысына байланыстырып ойлау ежелгі халықтардың барлығына тән. Бұл жерде әйел жыныс мүшесі бүкіл тіршіліктің бастау көзі, шығу есігі ретінде қарастырылады.

Жынысқа, әсіресе жыныстық қосылысқа табыну тұрғысынан алғанда, садақ пен жебе немесе жебемен атылатын нысана жалпылық сипат алатын символдар деуге болады.

Гректердің махаббат тәңірі Еростың алтын жебесі тәңір болуына яки адам болуына қарамай, кімді көздеп атса да, соған дәл тиеді. Және олардың махаббат сезімін оятады. Сондай-ақ оларда мемлекет істерін басқарудағы парасаттылықпен, жауға қарсы қаһармандықпен қатар, жыныстық тұрмыстағы қабілеттілік мемлекет билігін жүргізуге толымдылықтың маңызды шартына айналған. Египет перғауындары өздерінің туған күнін

[18] «Киелі Шеңбер» деген бұл балама терминды түңғыш рет мен айтып отырмын. Ал Лао Цзының «Түпсіз тұңғиық шыңырау» деп отырғаны да осыған жақын баламалы (яғни сөз-смивол) сөз.

атап өту салтында, біріншіден, өзінің данышпан патша, екіншіден, жаудан қайтпаған батыр, үшіншіден, ұрпақ қалдыруға керемет қабілетті еркек екеніне өз уәзірлерін сендіруге тиіс болған.

3-сурет. Бұл Жапонядағы «жыныстық табыну» (фаллізм) мен ежелгі діни наным-сенімдерді көсететін қарапайым сурет. Бұл сурет Жапониялық ғалым Сасама Ёсихиконың (笹间良彦) 2019 жылы Қытай Сычуань халық баспасынан жарық көрген «Жапонның тарихи салт-дәстүрлерінің суреттері» (日本历史风俗图录) атты кітаптан алынды.

Дүниенің де, адамзаттың да арғы тегінің заттық образы – қапақ немесе күн формалы шеңбер. Біздің көңіл аударатынымыз сыртқы шеңбер емес, оның шкі мәнін білдіретін ноқат. Мифологиялық дүниетаным бойынша дүние алғаш жаралғанда үш бөлектен құралған, яғни «Жоғарыда аспан, төменде қара жер пайда болған шақта екеуінің арасында адам баласы жаралған» (Жолдасбеков, 2001: 28). Сол заманның адамы осы үшеуін әлемдегінің бәрінен зоры (алыбы) деп санағандықтан тағылымшылдар «Тайжи» деп, ал дауистер «Дау» деп атаған күн жолының символы болып табылатын тұйық шеңбер адам бейнесінде келтірілген, яғни « ☯ таңбасы «大» иероглифіне айналған.

Әсілі, «太» иероглифі «大» иероглифінен кейін қолданысқа кірген. «太» иероглифінің арғы төркіні «大» иероглифі, ал «大» иероглифінің төркіні ортасында ноқаны бар тұйық шеңбер. «太» иероглифінің бәлкім Лао Цзы философиясымен замандас болуы мүмкін. Оның символдық мәні « Ө » ның символдық мәнімен бірдей. Шеңбер ортасындағы ноқатты (тесікті) Шумерлер «Шап» дейді. Сол ноқатты шеңбер екі түрлі сипатқа ие. Бірі жоққа (无), бірі барға (有) тәуелді. Әйел жыныс мүшесі жоққа (нөлге) ұқсайды. Ол келесі бөлегімен ғана толық мәнге айналады. Мұны Лао Цзының философиясымен түсіндірсек: «Әлемдегінің бәрі бардан өрбиді, бар жоқтан өрбиді». Оның «Жоқ» дегені – белгісіздік, «Бар» дегені – Белгілілік. «Даудың» (道) белгісіз қалпы – Хұндұн (混沌) яғни буалдыр болмыс. Белгілі қалпы «бір» (一)[19]. Сондықтан бұлар дүниенің түп тамыры ретінде бірін екіншісі толықтап, жұптасып өркен жаяды (Ye shuxian, tian daxian 2018: 229).

4-сурет. Неолит дәуіріне (шамамен б.з.б.

[19] Бұл көлденең сызық Қытай тіліндегі бір иероглифін көрсетеді. «一» деп жазылады, «уі» деп оқылады.

10000 – 2000 жж.) жататын археологиялық қазба мұра. Бұл сурет Қытайдың белгілі антрополог ғыалымы Е Шыусянь (葉舒憲) мырзаның 2008 жылы Үннэнь оқу-ағарту баспасынан жарық көрген «Хыши дәлізі: Батыс өңір мифтері мен Қытай өркениетінің бастаулары»《河西走廊：西部神话与华夏源流》атты кітаптан алынды.

Ақ түсті қас тасынан жасалған жармақты Иүешілер[20] (月氏) ақша орнында істеткен. Бұл асыл жармақ әуелде олардың ана аруағына сиынудың, аналық жынысқа табынудың символы ретінде тағып жүретін бойтұмары немесе Иүешілердің ұлттық гербі болған. Бұл – қолдан жасалған қапақ символының, яғни ноқаты (тесігі) бар шеңбердің дәл өзі. Қапақтың ішкі қуысы жармақтың ортасындағы тесігі. Ал тесікті қоршап тұрған айналасындағы жалпақшалау сыртқы шеңбері. Орта Жазық елі оның ортаңғы тесігін «好» деп, жалпақша (немесе сопақша) сақинасын «肉» деп атаған. Қапақтың ішкі қуысы – «Даудың» екі жақтылы сипатының бірі болып табылатын жоқтың (无), ал оның айналасындағы еті – бардың (有) символы. Сонымен қатар, қыз (女) бен жігіт (子) символдары мінгестіріліп жасалған «好» иероглифі қапақтың ішкі қуысының Инь мен Яңның қызметін тең атқаратынын, әрі «Бар» қабілетіне де ие екендігін білдіреді (Иуан Хы 2015). Қапақтың ұрығының оның ішкі қуысында пайда болуын «Бардың» яғни Инь мен Яңның өзара әсерінің жемісі деп білген дұрыс.

Орта Жазық елі «好» деп атаған тесіктің орнын, яғни суретте көрсетілген асыл жармақтың дәл ортасын Шумерлер «Шап» немесе «Шәг» деп атаған екен. Түркі халықтары бұл сөздерді етістік орнында, яғни дәл ортадан «қақ жару» мағынасында қолданыпты. Бұл сөздер сөз жоқ «Дүниенің жаралу барысын, жер мен көктің жігінің ажырауы, Инь мен Яңның бөлінуі дегенге меңзес, қапақтың дәл ортасынан қақ айырылуы түрінде суреттелетін» мифологиялық әдебиеттің тілінен келген (Ли Иұнфу 2010). Мифологиялық әдебиетте адам баласының өсіп-өну, ұрпақ қалдыру барысы да дүниенің жаралуы сияқты «қапақ жару», «қауын тілу» деген секілді образды тіл арқылы бейнеленеді. Жапониялық ғалым Жи Тян мырза қапақты арулардың бойындағы асылына балаудың себебін ер мен әйелдің қосылу әрекетін әйел тәнінің қапақ жарғандай тілкімденуіне ұқсатудан деп қарайды (У Шұңу 1992: 68).

2. Әлем бейнесінің заттық образдардағы көрінісі

Олжас Сүлейменов «Таңбалар тілі» кітабында: «тілу», «тілік», «сызық» сөздерінің көне шумер тілінде де, түркі тілінде де «аш» сөзімен мағыналық бірлігі бар екенін айтады. Мұның өзі жапон ғалымы Жи Тянь мырзаның айтқанындай аналық жынысты жер мен көктің «Бірден екі» болып «Жігі ашылар» сызығы іспетті көкжиектен көрінетін қызыл арай таңғы шапақ пен кешкі шапақтың немесе өз бойына біткен жік сызықтарын бойлата жарылатын, тілінетін асқабаққа, қауын-қарбызға (символға айналғандықты) балағандықты түсіндіреді.

Олжас Сүлейменов аталған еңбегінде: *«Тым ертеде, адамзаттың таң шапағы жаңадан атып келе жатқан дәуірлерде, көптеген тілдер сөздік қорын енді ғана бастаған тұста, сөз бір символдың емес, дараланбаған, жалпы дерексіз симовлдың атауы ретінде туды да, жазба бейнені ұғындыру арқасында жергілікті әрі жаңа мағынаға ие болу қалыптасады. Кейіннен иероглиф (идиограмма) жоғарылады. Бірақ иероглиф атауынан туған оның ізі сөзге орныгады. Әрбір киелі иероглиф дінімен бірге сейіл құрып тарай отырып, жергілікті жазу абыздарының символды поэтикалық тұрғыдан оқуы арқасында жүздеген жаңа ұғым яғни сөздер туғызады»* (Сүлейменов, 2014: 228).

«○» симовлын дәл сондай дараланбаған, жалпы дерексіз символдың бірі деуге болады.

20 Ежелде Орта Жазық елі жағынан Иүеші деп аталған қас тайпаларының кейінгі ұрпағы. Қытай деректерінде Иүеші тайпалары көбіне екіге бөлініп аталады: 大月氏 (Dà Yuèzhī) — Ұлы Иүеші, 小月氏 (Xiǎo Yuèzhī) — Кіші Иүеші.

Ол «күн», «ыстық», «жарық» және «құдай» деген мағынаны білдірген. Бұл мағыналардың бәрі де «күн» ұғымынан туғандай болып көрінуі мүмкін. Шынтуайтқа келгенде, мұның бәрі де «құдай» ұғымынан туындаған. Өйткені бұл символ бәрінен бұрын бойына ерекше бір құдіретті күш жасырынған – Ий алатын эфирдың яғни мына әлемнің жер мен көкке, ай мен күнге, күндіз бен түнге жіктелуден бұрынғы бір бүтіндігінің символы.

Әлемнің «Жоқтан бар» немесе «Даудан бір» болып жаралуына орай ең алдымен тұйық шеңбердің («Ө») ортасында бір ноқат пайда болды. «Шеңбер ішндегі ноқатты Күн ұлының яки тайпаның арғы атасының символы деп санау жөніндегі пайым Ра-бен – Ра-ұл атауына бекіді» (Robert Graves, 2022). Ал біз бұл атауды Грек мифологиясында «Нақтылы образы әлемнің жалпыға бірдейлігі мен бір бүтіндігінің абстрактілі бейнесіне айналған» (Robert Graves, 2022) Пан (番) мен Қытай мифологиясында жер мен көктің жігін тұңғыш рет ашып дүниеге келген Пангушы (番古氏) есімнің Семиттік нұсқасы деп білеміз. Ноқаттың символдық мәнін түрліше халықтардың түрліше түсінуіне байланысты Түркі халықтарының тілінде жіктеу есімдігінің бірінші жағын білдіретін «Мен» мен Қытай тіліндегі «Есік» ұғымын білдіретін «𓉔» Ежелгі Семит тілінде «Бен» формасын алды да, «Ұл» мағынасына ауысты. Бұл жайындағы О. Сүлейменовтың пайымына назар аударсақ: Семиттер «Ра-ұл» таңбасының мәнін толық түсініп болған соң осы ұғымды баянды ету ниетімен қасиетті символды бұзуға бел байлады. Раның ұлы ішінен шығады. Сөйтіп жаңа иероглиф шеңбердің төменгі жағынан бір сызық тартылады[21]. Атауы бұрынғыша... Ра шаранадан шыға атау тіленеді. Құбылысты атаусыз қалдыруға болмайды. Семит абыздары баланың есеюіне мұрындық болады. Өйткені жаңаша ол есім: «Ра-иш» яки шеңберден шығатын сызық «Ра-еркек» болып табылады (Сүлейменов, 1975: 226).

Ө. Сүлейменовтың «Аз и Я» кітабында «Құдай табы» деген атпан берілген мына сөздерге назар аударайық: (Сүлейменов, 2014: 228).

1-кесте. Олжас Сүлейменовтың «Аз и Я» кітабынан алынды.

Құдай табы		
5	АШ сызық, бір (единица)	АШ (ЕШ, ЕС, ИШ) кес, тілгіле. Жасанды түрлері: КЕШ (КАС, КЕС, КИС) кес, сыз.
6	ИШИ тозаң, шаң, құм Аккад тілінен ауысқаны: ИШ кішкентай, мүлде кішкентай, атом.	ПЕШ (ПАС, ПИШ, ПИС) кес, сыз. ИШ (ЕШ) мүлде кішкентай, атом (жалпы түркі). КИШИ (КИЧИ) кішкентай (жалпы түркі). ПИШИ (БИЧИ), БИШИ кішкентай (диалект).
7	ДИЛИ сызық, бір (единица).	ТИЛИК (ТИЛИ, ДИЛИК, ДИЛИ), сызық, тілік (жалпы түркі). ТИЛЬ (ДИЛЬ) тырна, тілгіле сөзінен түзілген.
8	ДЕШ нүкте, бір (единица).	ТЕШИК (ДЕШИК, ТЕСИК) нүкте, тесік (жалпы түркі). ТЕШ (ДЕШ) «тес», «нүкте жаса» деген сөздерден түзілген.

«Құдай табынан» біз Шеңбердің ортасындағы ноқатты Ежелгі Шумерліктердің «Деш» деп, Түркі халықтарының есімдік орнында «Тешиік» (дешик, тесік), етістік орнында «Теш» (деш, тес) деп атағанын көреміз. Ортасында ноқаты бар шеңбер дегеніміз ортасы тесік яғни көнсентрлі шеңбер дегендік болып табылады. Қасиетті символды бұзудың нәтижесінде шеңбердің ортасындағы ноқат шеңберден яғни ішкі шеңбер сыртқы шеңберден шығарылып, Шеңбердің төменгі жағынан бір тік сызық тартылады да, ноқат яғни ноқаттың орнындағы

[21] Шығыс жазу әлпбинде Р, Батыс Грек әлпбинде екі сәулелі. Латын әлпбинде де осыған ұқсас Ра-исусқа қарай алғашқы қадамын жасады.

кішкентай шеңбер (○ тік сызықпен (|) ауыстырылады.

Ежелгі Еврей, Грек жазуларында және Кирилицияда әріп ретінде «И» деп оқылатын осы « | » таңбасының сандық мәні де он. Қытайдың қазіргі жазуында « 十 » (яғни 10 сифрының жазбашасы) иероглифінің алғашқы нұсқасы да осындай жалғыз тік сызық. «Ра» атауы бұрынғыша қала береді. « » дың « | » мен ауыстырылуына сәйкес «Беннің» орнына «Иш» келеді. Сонымен «Ра-бен – Ра-ұл» енді «Рра-иш – Ра-еркек» болып аталады. Мына әлемнің жоқтан бар немесе «Даудан бір» болып жаралуына орай тұйық шеңбердің ортасында пайда болған жалғыз ноқатты яғни көнсентрлі шеңбердің ішкі шеңберін немесе оның шеңберді жарып шығуының символы болып табылатын жалғыз сызықты символ еткен әлемдегінің бәрінің бір ғана арғы тегі, затында, гүлдің тозаңы, адамның, хайуанаттың ұрығы, тұқымы, дақылдардың дәні сияқты өсіп-өну, өрбу қабілетіне немесе клетка, атом сияқты бөліну, ыдырау қасиетіне ие өте кішкентай бөлшек болуға тиіс.

Құдай символы – «○» иероглифінен туған осы кішкентай бөлшек атауының орныққан тианағы Ежелгі Шумерлердің «Иши», Аккадтықтар мен Түркі халықтарының «Иш» сөзі екенін де «Құдай табы» анық көрсетіп тұр. Бір ғана арғы тек деп танылған, сол үшін де әлемдегінің бәрін, соның ішінде адам баласын да бір өзінен өрбітуге қабілетті болған бұл кішкентай бөлшек Даудың өзі сияқты екі жақтылы сипат алады. Инь мен Яңның бірлігінен тұрады деп білген қытайлық Дауистер мен Тағылымшылдар оның символы ретіндегі жалғыз ноқатты яғни көнсентрлі шеңбердің ішкі шеңберін «Инь Яң Иү» (阴阳鱼) деп аталатын мына ала бүйрек шеңбермен (суреттегідей) ауыстырады.

5-сурет. Бұл Багуа (八卦图) шеңбері, яғни сегіз өрнекті әлемдік үйлесім белгісі. Қытай өркениетіндегі аса маңызды рәміздердің бірі. Ежелгі Даосизм фолософиясында жатады. 八卦图-дың ең ертедегі нұсқасы «凌家滩遗址» 1985 жылы археологиялық зерттеу кезінде Аньхуй өлкесінің Ханьшань ауданынан табылған. 八卦图-дың нақты жасалған уақыты туралы тарихи дерек жоқ. Алайда аңыздар мен археологиялық айғақтарға сүйенсек, оның пайда болуы неолит дәуіріне, шамамен бұдан 5000–6000 жыл бұрынғы кезеңге жатады. Дәстүрлі түсінік бойынша 八卦图-ды 伏羲 (Фуси) жасаған. Фуси — аңыздағы мәдениет бастаушысы, ол аспан мен жердегі құбылыстарды бақылап, Инь мен Яң өзгерістерінің заңдылығын түйіндеп, сегіз триграмманы қалыптастырған. 八卦图 мәдени рәміз ретінде нақты бір ғана жерде сақталмайды. Ол әртүрлі мәдени мекемелерде, мұражайларда және жеке жинақтарда кездеседі. Мысалы, 凌家滩遗址-тан табылған нефрит тақта Аньхуй өлкесінің археология және мәдени мұраларды зерттеу институтында сақтаулы. Сондай-ақ 八卦图 формасында көптеген қалалар жобаланып салынған. Мысалы, Лиаулиң өлкесі Хуаньжэнь Манчжур

автономиялы ауданы, Шаньши Сюньянь Тайжи қаласы, Іле Қазақ автономиялы обылысы Текес ауданы.

Бұл күн мен түнге, ай мен күнге жіктелу алдындағы иіп тұрған эфирдың яғни өз тамырынан өніп шыққан немесе өзінен туған Даудың дәл өзі емес пе? (Инь мен Яңның бірлігін Дау деп атайды). Күн ұлының (Ра-ұл – Ра-иш) дүниеге келуінің символы ретінде Египет иероглиф жазуының демотик үлгісінде «Р» дың орнында қолданылған « | » таңбасы Қытай иероглифтерінің қорында да бар бұл таңба «Гүн» (gun) деп оқылады. Орта Жазық елі күн тәңірі деп таныған Гау Яңшы Жун Шүйұлының яғни ең алғашы Шия мемлекетінің іргесін қалаушы Дайүннің әкесінің аты да «Гүн» (鯀). Демек, Күн ұлының дүниеге келуінің символы болып табылатын « | » иероглифінің дыбыстық мәні күн ұлының атына қолданылған «鯀» иероглифіне ауысқан.

« | » (Әліп) ның әліпбидегі бірінші орнына байланысты Түркі тілінде «Алып» ұғымы шыққаны сияқты, «鯀» (gun) иероглифі Қытай тілінде «鲲» (kun) Күнмен яғни балықтың алыбы «Киіт» дегенмен ұқсас мағынада қолданылады, әрі оны қара балық (玄鱼) деп те атайды. «鲲» (kun) төтем ретінде «鲲鹏» деп аталды. «鲲» – аңыздарда айтылатын балықтың алыбы болса, «鹏» – құстың алыбы. Балық – аналық жыныстың, құс – аталық жыныстың символы. Ал «鲲» ның тағы бір аты – «白马» (ақ ат). «鲲鹏» төтемінің орнын ең соңында «龙凤» төтемі басты, «鲲» ның орнына «龙» келді. «Ақ» – Египеттіктердің ай тәңірінің аты. Орта Жазық елі Жун Шүйді қара патша деп те атаған. Олай болса «鲲» мен «白马» ны әлгі ала бүйрек шеңбер түрінде бірбүтін тұлғаға айналған ақ балық пен қара балық символының «бірден екі» болып екіге жіктелуі деп немесе «鲲» (қара балықды) күн тәңірінің, «龙» (айдағарды) ай тәңірінің нышаны деп білуімізге болады. Бұл ретте, «鲲» немесе «龙» – адам баласының ең алғашқы анасының яғни бірінші әйелдің, ал «鹏» мен «凤» – адам баласының ең алғашқы атасының яғни бірінші еркектің символы.

Жоғарыдағы деректі талдауларымызда біз адам баласының ең арғы атасының, яғни бірінші еркектің екі түрлі аталуымен таныстық. Оның бірі – «адам» (ақтам, ахтум, атум). Енді бірі – «Ра-бен» немесе «Ра-иш» («Ра-ұл» немесе «Ра-еркек»). Мұның алдыңғысы ай тәңірін немесе оның жер бетіндегі елшісін, соңғысы күн тәңірін немесе оның жер бетіндегі елшісін адам баласының ең арғы атасы деп танығандықты көрсетеді. Алайда мифологиялық әдебиеттерде ай тәңірлері көбінесе адам баласының ең арғы анасы, күн тәңірлері көбінесе адам баласының ең арғы атасы болып көрсетіледі. Зерделеп үңілер болсақ, бұл мифологиялық шытырманның тасасында ай тәңірін де, күн тәңірін де адам баласының ең арғы атасы деп танудан бұрын, яғни сонау аналық рулық қауым заманында ол екеуін де адам баласының ең арғы анасы деп танығандық. Ал күн тәңірін адам баласының ең арғы атасы, ай тәңірін адам баласының ең арғы анасы деп таныған деп танығанға дейін адам баласының бір ғана арғы тегін о баста ана образындағы ай тәңірі деп, онан соң ата образындағы күн тәңірі деп танығандық жатқандығын байқауға болады.

6-сурет. Әділет құдайының мүсіні. Ең алғашқы прототипі – грек мифологиясындағы Themis (б.з.д. VIII–VII ғғ.). Кейін римдік дәстүрде ол Justitia бейнесіне айналды (б.з.д. I ғасыр

шамасы). Мүсін ұзын шапан киген, қолында таразы мен қылыш ұстаған әйел ретінде бейнеленген, бұл заңның бейтараптығын, теңдігін білдіреді. Әділет құдайының бейнесі өнер тарихы, құқық символикасы және мифология туралы көптеген еңбектерде жиы кездеседі.

Қалай дегенмен де адам баласының арғы тегі ең әуелде біреу-ақ, не ай тәңірі, не күн тәңірі, не ақ балық, не қара балық. Жеке-жеке алғанда, бұл екеуінің қай-қайсысы да нұр тәңірінің екі жақты қызметін бір өзі атқаруға қабілетті. Ақ балықтың өзін ай тәңірінің нышаны десек, оың көзі – күн тәңірінің, ал қара балықтың өзін күн тәңірінің нышаны десек, оың көзі – ай тәңірінің нышаны. Соған орай, ол екеуінің қайсысы алдымен адам кейпіне келтірілсе, оған қос жыныстылық сипат телінді. Мәселен, Нұйуаны «әйел Фуши» деп атауға да болады. Егер адам баласының ең арғы тегі ана образындағы ай тәңірі болса, онан ата образындағы күн тәңірі өрбуге тиіс болды. Мәселен, Адам атаны Хауа ана балшықтан илеп жасап алды. Ал мұның керісінше, ол ата образындағы күн тәңірі болса, онан ана образындағы ай тәңірі өрбуге тиіс болды. Осыған меңзес Хауа ана Адам атаның бір қабырғасынан жаралды. Демек, мұның өзі адам баласының бір ғана арғы тегі ана образындағы Хауа ана (Нұйуа) болса, оны ата образындағы адам (Фуши) деп тануға да, мұның керісінше, ол ата образындағы адам (Фуши) болса, оны ана образындағы Хауа (Нұйуа) деп тануға да болатын қос жыныстыбірбүтін тұлға деп айтуға болады.

Хауа (ана) мен Адам (ата) есімдерін адам баласының бір ғана арғы тегі ретіндегі қос жыныстытұлғаның заттық образы болып табылатын қапақты адам кейпіне келтіру барысының дәл өзінен туып, сол барыстың өзімен біте қайнасып кеткен деуге болады. «Хауа» деп отырғанымыз іші қуыс бітеу шар тәрізді бүп-бүтін қалпындағы кауа, қауын, қапақ. «Қапақ» сөзінің аналық жыныс, дәлірек айтқанда, арулардың бойындағы ең асылының атауына айналып қалуы бұл заттық образдың, ең алдымен ай тәңірі ретіндегі ана образына, онан соң ай тәңірі ретіндегі ата образына ауысқанын түсіндіреді. Онсызда Ежелгі Түркі тілінің кейбір диалектілерінде «И» дың «Д» мен ауыстырылып айтылатынын ескере отырып, «Адам» атауының басқы буыны «Ад» ты қайтадан «ай» мен ауыстырып айтуымызға да болар еді. «Әйел» атауы да осы «Ай» түбірінен жасалған. Дегенмен бұған бола «Адам» атауы бірден ана образындағы қос жыныстытұлғаның атауы ретінде «Ад» (Ай) пен онан кейінгі буыннан құрала қалған деу қиын.

«Хауа» ның толығы – «Хаууах». Мұының қосар буыны «Уах» алдыңғы «хау» буынның кері айтылуы. Атаудың бұлай жасалуы адам баласының бір ғана арғы тегінің қос жыныстылық сипатына тіккелей қатысты. Ендеше, «Хаууах» тың ата образының атауына ауысқанынан кейінгі төл баламасы «Адам» (Аям) емес, «Адда» (Айя) болуға тиіс. Әкені Ежелгі Шумерлер «Ада» деп, Түркі халықтары «Ата» деп атаған. Бұл екеуі «Ад-да» «Ат-та» қосар буындарының біріккен түрлері. «Адда» ның екінші сыңары «да» (大) Қытай тілінде «Әке» ұғымында қолданылады.

«大» ның төркіні – ортасында ноқаты бар немесе консентірлі шеңбердің күн ұлының символы ретіндегі ноқаты яғни ішкі шеңбері. Бұл ұйғыршада қос қабатталып «Дада» формасына ие болған. «Да», «Та» буындары әсілі «Дам», «Там» буындарының тілдің ұзақ заманғы дамуы барысында мұжылып кіріккен түрлері сияқтанады. «Дам» мен «Там» Еуропа тілдерінде қазірдің өзінде «Ана» ұғымында қолданылатын «Мад» бен «Мат» тың кері төңкерілген формалары. Олай болса, «Адам» атауын реконструкциялап «Маддам» (Маттам) формасына келтіруге болады.

Дүниенің және оған қоса адам баласының жаралуы жөніндегі мифологиялық дүниетанымның түпқазығы саналатын қапақ немесе жұмыртқа сияқты бір ғана символ негізінде өрбіген фантазиялық образдар әрйне осылармен шектелмейді. Египет мифтерінде көптеген тәңірлердің бәрі бір ғана Радан, яғни жалғыз Жұмыртқадан өрбігені сияқты Фуши, Янь Ди, Хуаң Ди қатарлы үш әулетке бөлініп кеткен тәңірлердің бәрінің де тамыры бір. Жалпы алғанда, Қытай мифтерінде Янь Ди мен Хуаң Ди Қытайдің арғы аталары саналса,

Фуши мен Нүйуа бүкіл адамзаттың арғы тегіне баланады. Сол үшін де Янь Ди мен Хуаң Ди образының ұлттық бояуы өте қанық. Сонысына қарамай олар әрдайым бір желінің бойынан, Үш ағзам, бес патшаның шоғырынан көрінеді. Мысалы, Үш ағзам деп бірде Фуши, Нүйуа, Дихан ата үшеуін атаса, бірде Фуши, Дихан ата, Журұң үшеуін, енді бірде Фуши, Дихан ата, Хуаң Ди үшеуін атайды. Мұның ешбір ғажаптанарлығы жоқ, мұндайдың мысалын әр елдің мифологиялық әдебиеттерінен көп ұшыратамыз. Мәселен, Гректердің Зевсі Рим мифологиясына Юпитер деген атпен, Аресі Марыс деген атпен, Герсі Ютo деген атпен көшірілген. Күн анасы Исиданың прообразы болып табылатын Иштхор бір бойына алдыңғы Азияның ең алғашқы әйел тәңірлерінің, соның ішінде Шумерлердің әйел тәңірі Ин ананың да бар қасиетін түгел бойына жиған (суретке қараңыз). Семит тайпаларының кейін оны алдыңғы Азияның түрліше аймақтарында Астарт, Аштарта деген аттармен малданғаны мәлім. Исиданың образы ең соңында Гректердің ай тәңірі Ионның образымен бірлік табады. Оны былай қойғанда мифтік кейіпкерлердің бұл екі түйдегінің яғни Орта Жазық жерінің мифтік кейіпкерлері мен сонау қиыр батыстағы Египет, алдыңғы Азия және Гретция мен Рим жерінің мифтік кейіпкерлерінің бойынан да оқшаулықтан гөрі ортақтықтың белгілері көбірек табылады.

Фуши күн тәңірі ретінде «太昊» деп аталды. «昊» дың ең алғашқы нұсқасы – « 𣅀 ». Мұның үстіңгі бөлегі – күн, яғни «日» ның алғашқы нұсқасы. Астыңғы бөлегі – «天» мен «大 » ның бірі. Бұл бейнесінде Фуши «Төбесіне күн табағын көтеріп алған» Египеттік еркек Раға ұқсайды. Алайда «Ортаға бейімделу» оларды бірінен-бірін бөгделендіріп, азды-көпті өзіндік ерекшеліктерге ие еткенін де жоққа шығаруға болмайды. Мәселен, Ра тұңғиық гүлінің қауашағын жарып шықса, Фуши Хуашүиден (асқабақтың гүлінен) туылады. Египеттің қошқар басты еркек Расы Орта Жазық жерінде сиыр басты, айдағар денелі Фушиға, Египетте сегіз ұл-қызымен қоса «Күн қаласындағы тоғыз тәңір» деп аталған Ра Орта Жазық жерінде жылан денелі тоғыз басты адам кейпіндегі Фушиға айналған (Хы Гуаңё 1992).

Нүйуа – Исиданың Орта Жазық жерінде алғаш қолданған аты. Нүйуа сары топырақтан илеп адам жасаған соң оның қасында Фуши атты бір еркек пайда болады да оны өзіне аға қылып алады. Египет жерінде Исида ағасы Осириспен үйленеді. Орта Жазық жерінде Нүйуа ағасы Фушимен үйленеді. Исиданың алдыңғы Азия, Египет, Гретция жерлерінде әр дәуірде әр алуан аттармен аталғаны сияқты Нүйуа да Орта Жазық жерінде Чаң-и, Чаңши, Шихы, Чаң-ы, Шуаңму деген секілді аттармен бой көрсетеді. Исида күн анасы, Шихы да күн анасы. Екеуінің бар айырмашылығы Исидадан бір ғана күн перзенті Хор туылса, Шихыдан он бірдей күн туылады. Исида ол жақта күн кемесін жүргізсе, Шихы бұл жақта күн арабасын айдайды. Ол жақта өзіне және отбасына қолынан келген қастандық пен жаманшылықтың бәрін істеген Сәтті Исиданың ұлы Хор өлтірсе, бұл жақта Шихыдан қатарынан туған он бірдей күн «女丑» (Nǚ Chǒu – Сәт, сиықсыз)[22] ді қақтап өлтіріп көзін жойды. Қытай мифтерінде Янь Ди мен Чы Ёудың образы да Нүйуа мен Фушидың образымен бір типке жатады. Айталық, Янь Ди сиыр басты, адам денелі. Чы Ёу адам денелі, сиыр тұяқты, басында мүйізі бар. Және Чы Ёу да өзін Янь Ди деп атаған.

Зерттеу нәтижелері

Әлем бейнесі мен адам баласының жаралуы туралы арғы заман мифтерін тек бір халыққа тәуелдеу тарихқа қианат. Әр өңірде әр түрлі атпен аталып жерлік сипат алғанымен Орта Жазық жерінде, яғни бүгінгі Қытай территориясында сақталып келген мифологиялық символдардан осыны көре аламыз. Бұл арада біз мифтік кейіпкер ретінде талдап отырған Нүйуа, Фуши, Пань-гу, Янь Ди, Хуаң Ди қатарлылар Қытай жерінде туған мифтік образдар болғанымен, оның басқаша аттармен аталып жүрген бейнесін дүниежүзі халықтарының мифтерінен дерлік кездестіре аламыз. Қатай ғалымдары кейде бұл мифтік кейіпкерлердің

[22] Қытайдың көне мифологиясындағы жұмбақ әйел кейіпкер.

соңғы екеуін тарихи кейіпкер ретінде қарастырады. Мәселен, Қытай ғалымы Чуи Чын (曲辰) «Шуанюан Хуаң Ди тарихының сырлары» (轩辕黄帝史迹之谜) атты кітабында Хуаң Диды Хуаңхы өзені алқабында өмір сүрген тарихи тұлға деп қарап, оның тегін Қытай көне иероглифіндегі жазылуы бойынша талдау жасайды. Хуаң Дидің атының алдыңғы бөлегі «Хуаң» қабыршақ жазуында «» түрінде жазылып, «» және «» екі таңбадан құралған. Бұл таңбаның бірінің түрегеліп тұрған адам екенінде дау жақ. Ал екінші бөлегі «» ойландырады (Чуи Чын 1992).

Бұл иероглиф Қытай тілінде «Егістік» және «топырақтың түсі» деген мағынада қолданылады. «Хуаң» иероглифі дыбыстық жағына Қытай тіліндегі «Сары» деген сөзбен ұқсас. Кітап авторы Хуаңхы өзені (Сары өзен) алқабының топырағы сары түсті болған. Сондықтан оның атының мәніне қарағанда ол Хуаңхы алқабында алағаш егіншілікпен шұғылданған адам деп қарайды. Әрйне бұл Қытай ғалымының ғалыми қисынға жыға отырып айтқан жеке пікірі. Дегенмен жаңағы екі таңбаның бірі – «» таңбасы жазудың ең алғашқы түрлері болып табылатын Ежелгі Египет жазуында, Финики жазуында, Крит жазуында кезігеді. Соның ішінде Ежелгі Египет жазуында ол «Қала» деген мағына береді. қаланы біз «Шар» деп те атаймыз. Дөңгелек түйық шеңберді де, домаланған бітеу нәрсені де «Шар» дейміз. Парсыларда «Шар» сөзі «Қала» дегеннен басқа «Мемлекет» мағынасында да қолданады. Түркі тілдерінде «Ш» дыбысы мен «С» дыбысы кейде ауысып қолданыла беретінін ескерсек, «Шар» сөзін «Сар» деп те оқуымызға болады. «Сар» сөзі Парыс тілінде ертеде «Бас», «Басшы» деген де мағыналар берген. Ежелгі Бабилон, Рим, Персия патшаларының «Сар» деп аталуы содан болса керек. Кейінгі кезде Росия мен Болғария патшалары да «Цар» деп аталды. Ендеше осы «» таңбаның өзі ең алғаш елді мекенді қоныс еткен «Рулық қауым» деген ұғымды білдірсе керек. Сонан барып «Қала», «Мемлекет» мағыналарына ауысқан.

Қорытынды

Қытай ғалымдарының көпшілігі Хуаң Диді мифтік кейіпкер ретінде қарастырады. Қытайдың ертедегі патшалары – Чин Шыхуаң мен Хан Уди – өздерінің өлмей, ұзақ өмір сүруіне жар болуын тілеп, құдайға, аруаққа құлшылық етуге көбірек бой ұрған. Сөйтіп, Нюйуа, Фуси, Пань-гу сияқты көптеген мифтік кейіпкерлерді тудырған.

Ф. Энгельс мифологияны мәдениеттілік заманына варварлық заманынан қалған мол мұраның бірі ретінде атап өтеді (Энгельс, 1957). Біз арнайы тақырып ретінде зерттеп отырған әлем бейнесі мен адам баласының жаратылуына қатысты туған мифтік кейіпкерлер де сол заманнан қалған бағалы мұралар екені даусыз.

Бұларды реттеп, жинақтап, өңдеп, кітап бетіне түсіру – мәдениеттілік заманына қадам басқаннан кейін, құл иеленушілік мемлекеттер мен феодалдық патшалықтар тұсында атқарылған жұмыс. Әр ел өзіне тән бертінгі замандарда қалыптасқан тіліне, дініне, салт-санасына, дәстүріне, географиялық орналасуына және т.б. жағдайларына бейімдеп қабылдағаны болмаса, бұл мифтік кейіпкерлердің түп-төркіні ортақ. Мысалы, қытай мифологиясында: «Пань-гу – мифтерде айтылатын аспан мен жердің жігін жарып шыққан кейіпкер. Ол жер мен көктің аласапыран болып араласып жатқан күйінен туған. Аспан мен жердің жігі ажыраған кейін, аспан күніне бір кез жоғарылап, жер күніне бір кез қалыңдап, Пань-гудың бойы да күніне бір кез өсіп отырған. Сөйтіп, ол 18 мың жасқа келгенде аспан биіктеу шегіне, жер төмендеу шегіне жетіп тоқтаған. Аспандағы ай мен күн, жұлдыздардан бастап, жердегі ағаш, шөп, тастарға дейінгі әлемдегі барлық заттар Пань-гу өлген соң оның дене мүшелерінен пайда болған»[23] делінеді. Библиялық мәтіндердегі әлемнің жаратылуы

[23] Қытай ғалымы Хэ Гуанъю (何光岳) «Янь ди мен Хуаң Ди дәуірінен кейінгі тарих» (炎帝、黄帝以来的历史) еңбегінде де әлемнің жаралуы туарлы мифтерді кетлтіреді.

жөніндегі тарауда да, қытай және түркі тілдес халықтардың мифтерінде де сақталған азды-көпті айырмашылықтарды есепке алмағанда, әлем бейнесі туралы мифтерде ұқсастықтар көп.

Әдебиеттер:

Richard, 2002 – *Richard E.* Strassberg. University of California, P. 313.

Sima Qian, 1993 – *Sima Qian.* Records of the Grand Historian. Translated by Burton Watson. Columbia University, P. 224.

Liu An, 2012 – *Liu An.* Huainanzi. Columbia University, P. 320.

叶舒宪, 田大先, 2018 – 叶舒宪, 田大先. 国早期文明的神秘数字. 江西大学出版社，425 页.

Ғабитов, Кенжетай, 2005 – *Габитов Т., Кенжетай Д.* Ежелгі көшпелілер дүниетанымы. 1 том. Астана: аударма баспасы, 496 б.

金芭塔丝, 2016 – 马丽加·金芭塔丝. 女神的语言 // 西方文明早期象征符号解读. 社会科学文献出版社. 436 页.

殷发录, 1989 – 殷发录. 中国早期文化史. 北京大学出版社，400 页.

Жанайдаров, 2006 –*Жанайдаров О.* Ежелгі Қазақстан мифтері. Алматы: Аруна баспасы, 182 б.

普鸣, 2020 – 普鸣. 成神: 早期中国的宇宙论、祭祀与自我神化. 译者: 张常煊. 北京大学出版社，512 页.

蒲慕州, 2023 – 蒲慕州. 早期中国的鬼. 译者: 黄咨玄. 新星出版社. 252 页.

ЫБыраев, 2009 – *ЫБыраев Ш.* Бастау. Қазақ халқының фольклоры туралы зерттеулер. Алматы: баспалар үйі, 320 б.

Қамзай, 2007 – *Қамзай Ә.* Нұрилаһ. Үрімші: Шынжаң жастар-өрендер баспасы, 230 б.

波沙曼提尔, 莱曼, 2011 – 阿尔弗雷德·波沙曼提尔, 英格玛·莱曼. 世界最神秘的数. 吉林出版集团. 259 页.

关银凤, 2005 – 关银凤. 神秘的文明. 中国社会出版社. 264 页.

Қамзай, 1999 – *Қамзай Ә.* Әлмисақтан. Үрімші: Шынжаң жастар-өрендер баспасы, 325 б.

赛妮亚, 2008 – 赛妮亚. 塔木德. 重庆出版社. 268 页.

穆罕莫德, 2003 – 穆罕莫德. 古兰经. 译者: 马坚. 中国社会科学出版社, 484 页.

Garry J. Shaw, 2014 – *Garry J.* Shaw. The Egyptian Myths: A Guide to the Ancient Gods and Legends. Thames and Hudson. P. 224.

逄振镐, 1995 – 逄振镐. 东夷文化史. 中国社会科学出版社, 520 页.

Сүлейменов, 1975 – *Сүлейменов О.* Аз и Я. Алматы: Жазушы баспасы, 304 б.

Robert, 1990 – *Robert van Gulik.* 中国古代房内考：中国古代的性与社会. 译者: 李零, 郭晓惠. 上海人民出版社, 558 页.

林语堂, 2016 – 林语堂. 老子的智慧. 湖南文艺出版社, 320 页.

Жолдасбеков, 2001 – *Жолдасбеков М.* Орхон ескерткіштері. Астана: Фолиант баспасы, 174 б.

袁珂, 2015 –袁珂. 中国神话大词典. 华夏出版社, 616 页.

李运富, 2010 – 李运富. 古汉语字词典. 中国青年出版社, 1673 页.

伍雄武, 1992 – 伍雄武. 中国少数民族哲学史. 安徽人民出版社, 1078 页.

Сүлейменов, 2014 – *Сүлейменов О.* Таңбалар тілі. Алматы: “Олжас кітапханасы” баспа үйі, 382 б.

格雷夫斯, 2022 – 罗伯特 · 格雷夫斯. 希腊神话. 湖南文艺出版社, 1528 页.

神马卡通, 2012 – 神马卡通. 黄帝炎帝-图说经典神话. 贵州人民出版社, 154 页.
Енгелс, 1957 – *Енгелс Ф.* Дюриңге қарсы. Қазақ мемлекет баспасы, 270 б.
曲辰, 1992 – *曲辰.* 轩辕黄帝史迹之谜. 中国社会科学出版社, 353 页.

References:

Alfred Posamentier, Ingmar Lehmann, 2011 – *Alfred Posamentier, Ingmar Lehmann,* Shìjiè zuì shénmì de shù [The world's most mysterious number]. Jílín Chūbǎn Jítuán. 259 p. (in Chin).

Engels, 1957 – *Engels F.* Dyuringge qarsy [Against to Dyuring]. Qazaq memleket baspasy. 270 p. (in Kaz).

Ghabitov, Kenzhetai, 2005 – *Ghabitov T., Kenzhetai D.* Ezhelgi köshpeliler dünietanımı [Worldview of Ancient Nomads]. 1-Vol. Astana: Audarma baspasy. 496 p. (in Kaz).

Garry J. Shaw, 2014 – *Garry J. Shaw.* The Egyptian Myths: A Guide to the Ancient Gods and Legends. Thames and Hudson. 224 p. (in Chin).

Guan Yinfeng, 2005 – *Guan Yinfeng*. Shénmì de wénmíng [Mysterious Civilization]. Zhōngguó Shèhuì Chūbǎnshè. 264 p. (in Chin).

Liu An, 2012 – *Liu An.* Huainanzi. Columbia University. 320 p. (in Eng).

Li Yunfu, 2010 – *Li Yunfu.* Gǔ Hànyǔ Zì Cídiǎn [Dictionary of Classical Chinese Characters]. Zhōngguó Qīngnián Chūbǎnshè. 1673 p. (in Chin).

Lin Yutang, 2016 – *Lin Yutang.* Lǎozi de zhìhu [The Wisdom of Lao Tzu]. Húnán Wényì Chūbǎnshè. 320 p. (in Chin).

Michael Puett, 2020 – *Michael Puett.* Chéng shén: Zǎoqī Zhōngguó de yǔzhòu lùn, jìsì yǔ zìwǒ shénhuà [Deification: Cosmology, Sacrifice, and Self-Deification in Early China]. Awdargan: Zhang Changxuan. Peking University Press, p. 512.

Marija Gimbutas, 2016 – *Marija Gimbutas.* Nǚshén de yǔyán// xīfāng wénmíng zǎoqí xiàngzhēng fúhào jiědú [The Language of the Goddesses // An Interpretation of Early Symbolic Representations in Western Civilization]. Shèhuì kēxué wénxiàn chūbǎnshè. 436 p. (in Chin).

Muhammad, 2003 – *Muhammad.* Quran [The Quran]. Awdargan: Ma jian. Zhōngguó Shèhuì Kēxué Chūbǎnshè. 484 p. (in Chin).

Pu Muzhou, 2023 – *Pu Muzhou*. Zǎoqī Zhōngguó de guǐ [Ghosts in Early China]. Awdargan: Huang Zixuan. Xīnxīng Chūbǎnshè. 252 p. (in Chin).

Pang Zhenghao, 1995 – *Pang Zhenghao*. Dōngyí Wénhuà Shǐ [A History of Dongyi Culture]. Zhōngguó Shèhuì Kēxué Chūbǎnshè. 520 p. (in Chin).

Qamzai, 2007 – *Qamzai A.* Nurillah [Nurillah]. Urimshi: Shinjiyan zhastar-orender baspasy. 230 p. (in Kaz).

Qamzai, 1999 – *Qamzai A.* Almisaktan [from a diamond]. Urimshi: Shinjiyan zhastar-orender baspasy. 325 p. (in Kaz).

Qu Chen, 1992 – *Qu Chen.* Xuānyuán Huángdì Shǐjì zhī Mí [The Mystery of the Historical Sites of the Yellow Emperor]. Zhōngguó Shèhuì Kēxué Chūbǎnshè. 353 p. (in Chin).

Richard, 2002 – *Richard E.* Strassberg. University of California. 313 p. (in Eng).

Robert van Gulik, 1990 – *Robert van Gulik.* Zhōngguó gǔdài fángnèi kǎo: Zhōngguó gǔdài de xìng yǔ shèhuì [A Study of Sexual Relationships in Ancient China: Sex and Society]. Awdargan: Li Ling, Guo Xiaohui. Shànghǎi rénmín chūbǎn shè, 558 p. (in Chin).

Robert Graves, 2022 – *Robert Graves.* Xīlà Shénhuà [The Greek Myths: The Complete and Definitive Edition]. Húnán Wényì Chūbǎnshè. 1528 p. (in Chin).

Sima Qian, 1993 – *Sima Qian.* Records of the Grand Historian. Translated by Burton Watson. Columbia University, 224 p. (in Eng).

Senia, 2008 – *Senia.* Tǎmùdé [Talmud]. Chóngqìng Chūbǎnshè. 268 p. (in Chin).

Suleimenov, 1975 – *Suleimenov O*. Az i Ya. Almaty: Zhazushy baspasy. 304 p. (in Kaz).

Suleimenov, 2014 – *Suleimenov O.* Tanbalar tili [The Language of Signs]. Almaty:

Olzhas .382 p. (in Kaz).

Shenma Cartoon, 2012 – *Shenma Cartoon.* Huángdì Yándì – Túshuō Jīngdiǎn Shénhuà. [Yellow Emperor and Yan Emperor – Illustrated Explanation of Classic Myths]. Guìzhōu Rénmín Chūbǎnshè. 154 p. (in Chin).

Ye Shuxian, Tian Daxian, 2018 – *Ye Shuxian, Tian Daxian*. Zhōngguó zǎoqí wénmíng de shénmì shùzì [Mysterious Numbers of Early Chinese Civilization]. Jiāngxī Dàxué Chūbǎnshè. 425 p. (in Chin).

Yin Falu, 1989 – *Yin Falu*. Zhōngguó zǎoqī wénhuà shǐ [A History of Early Chinese Culture]. Běijīng Dàxué Chūbǎnshè. 400 p. (in Chin).

Ybyraev, 2009 – *Ybyraev Sh.* Bastau (Qazaq halqynyñ fol'klory turaly zertteuler) [Bastau (Studies on Kazakh Folklore)]. Almaty: Baspalar uyi. 320 p. (in Kaz).

Yuan Ke, 2015 – *Yuan Ke.* Zhōngguó Shénhuà Dà Cídiǎn [A Comprehensive Dictionary of Chinese Mythology]. Huáxià Chūbǎnshè. 616 p. (in Chin).

Wu Xiongwu, 1992 – *Wu Xiongwu*. Zhōngguó Shǎoshù Mínzú Zhéxué Shǐ[A History of Philosophy of Chinese Ethnic Minorities]. Ānhuī Rénmín Chūbǎnshè. 1078 p. (in Chin).

Zhanaidarov, 2006 – *Zhanaidarov O.* Ezhelgi Qazaqstan mifteri [Myths of Ancient Kazakhstan]. Almaty: Almaty: Aruna baspasy. 182 p. (in Kaz).

Zholdasbekov, 200 – *Zholdasbekov M.* Orkhon eskertkishteri [Orkhon Monuments]. Astana: Foliant. 174 p. (in Kaz).

[1]Кадыл Т., [2]Абдылбарыұлы Д., [3]Жомарт Е.

[1,3] Институт востоковедения имени Р.Б. Сулейменова
КН МНВО РК, Алматы, Казахстан.
[2]Национальная академия «Манас», г. Бишкек, Республика Кыргызстан.
E-mail: [1]taldaobekashimhan@gmail.com, [2]dabyt91@gmail.com, [3]silas.kaz.3@mail.ru

КАРТИНА МИРА В МИРОВОЗЗРЕНИИ ТЮРКОЯЗЫЧНЫХ НАРОДОВ: НА ОСНОВЕ КИТАЙСКИХ МИФОВ И ИСТОРИЧЕСКИХ ИСТОЧНИКОВ

Аннотация. В данной статье на основе китайских мифов, легенд и исторических источников исследуется система образов картины мира в мировоззрении тюркских народов. В частности, проводится сравнительный анализ вещественного и антропоморфного образов мира, представленных в китайских источниках, с мифологическими образами, встречающимися в мифах греков, египтян, древних шумеров и тюркских народов. Несмотря на различия в интерпретации образов картины мира и мифологических персонажей в литературных традициях разных народов, сравнительное исследование позволяет выявить множество общих черт. В мифологии тюркских народов образ мира описывается в форме «Қапақ» (крышкообразной формы) или «морской раковины», в то время как в ряде тюркских традиций мир считается возникшим из золотого яйца. В китайских мифах говорится, что брат Фуси и его сестра Нюйва вступили в брак, и от них произошёл человеческий род, тогда как в тюркской традиции Адам создает Еву из собственного ребра и женится на ней. В одной из версий тюркской мифологии верховным владыкой всего мироздания является Нур-Тенгри: Хаува (Ева) зачинает от солнечного света, в результате чего возникает человечество. Эти представления анализируются в статье с опорой на редкие и содержательные исторические материалы. Цель исследования заключается в обобщении общих образов сотворения мира путем анализа материалов китайских источников. Для достижения поставленной цели в работе использованы следующие материалы. Во-первых, анализируются знаки, выгравированные на поверхности гребня из слоновой кости, включенного в корпус китайских исторических источников. В мифологическую эпоху данный знак ассоциировался

с символом солнца. Такое таинственное состояние, предшествующее сотворению (или космическому разрыву) мира, в китайской традиции обозначается как «раскрытие Қапақ», тогда как в европейской культуре оно известно под названием «Хаос». Взаимосвязи между этими представлениями подробно рассматриваются в статье. Во-вторых, уделяется внимание символическому значению фрагментов нефрита, обнаруженных в китайских архивах, а также анализируются следы символов образа мира, сохранившиеся в мифологии и языке тюркских народов. В-третьих, исследуется связь некоторых символических образов сотворения мира с ранней китайской репродуктивной и гендерной символикой. В-четвертых, рассматривается вещественный образ картины мира. Отмечается, что в трудах китайских и японских ученых такие объекты, как «Қапақ», «яйцо» и иные предметы округлой формы, интерпретируются как материальные символы мира. В качестве примеров анализируются взгляды казахского писателя О.Сулейменова, изложенные в его книгах «Аз и Я» и «Язык знаков», посвященные предметам, символизирующим образ мира. Основной научной новизной статьи является введение в научный оборот новых материалов из мифологического наследия тюркских народов, ранее не упоминавшихся и не публиковавшихся. Основным источниковым материалом исследования послужили китайские архивы, исторические источники, легенды и мифы, что позволило всесторонне и глубоко проанализировать систему образов картины мира в мировоззрении тюркских народов.

Благодарность: Статья подготовлена в рамках фундаментального научного исследования МНВО РК на тему:«Казахстан и меняющиеся контуры восточного мира: исторические вызовы и перспективы» (No BR 31714763).

Ключевые слова: тюркские народы, мировоззрение, сотворение мира, древние изображения, культурные связи, древняя сексуальная культура, китайские мифы, шумерские и греческие легенды, археологические исследования, исторические данные, священные символы.

[1]Kadyl T., [2]Abdylbaryұlы D., [3]Zhomart E.
[1,3] R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Republic of Kazakhstan
[2] "Manas" National Academy, Bishkek, Republic of Kyrgyzstan
E-mail: [1]taldaobekashimhan@gmail.com, [2]dabyt91@gmail.com, [3]silas.kaz.3@mail.ru

THE WORLDVIEW OF TURKIC-SPEAKING PEOPLES: THE IMAGE OF THE WORLD BASED ON CHINESE MYTHS AND HISTORICAL SOURCES

Abstract. This article examines the system of images representing the world in the worldview of the Turkic peoples, based on Chinese myths, legends, and historical sources. It analyzes how material and anthropomorphic representations of the world in Chinese sources correspond to mythical images found in Greek, Egyptian, Sumerian, and Turkic traditions. While each culture describes these images and mythological figures differently, many common features emerge through comparison. In Turkic mythology, the world is described as a "lid" or "sea snail," or as being born from a golden egg. In Chinese myths, brother Fuxi and sister Nüwa married, and humanity originated from them, while in the Turkic tradition, Adam created Eve from his rib. Nur Tengri is considered the supreme ruler of the world, and Eve, imbued with sunlight, became pregnant, giving rise to humankind. The purpose of this study is to synthesize the general image of the world's creation by analyzing Chinese sources. First, symbols engraved on an ivory comb preserved in Chinese historical research materials are analyzed. In the mythological era, these symbols represented the sun. The Chinese term for the pre-creation state is "Cracking the Lid," while European traditions refer to it as "Chaos." The article explores connections between these symbolic representations. Second, the symbolic meaning of stone beads from Chinese archives is examined, highlighting parallels with world images in Turkic mythology and language. Third, some

symbolic representations are linked to ancient Chinese sexual culture. Fourth, the study considers material objects representing the world, such as “Cover” or “Egg” forms created by Chinese and Japanese scholars as tangible alternatives to abstract cosmological concepts. Additionally, the article draws on the opinions of the Kazakh writer Olzhas Suleimenov from his works Az i Ya and Tangbalar tili, analyzing objects he identified as symbolic representations of the world. The novelty of this study lies in presenting previously unpublished materials on Turkic mythology, which have not been included in academic circulation. Chinese archives, historical data, legends, and myths constitute the primary sources. By combining these materials, the article offers a comprehensive analysis of the system of world images in the Turkic peoples’ worldview, highlighting both shared features with other cultures and unique elements of Turkic cosmology. This study contributes to comparative mythology by linking Chinese symbolic representations with Turkic mythological thought and material culture, providing new insights into how diverse cultures conceptualize the origin and structure of the world.

Acknowledgement. The article was prepared within the framework of fundamental scientific research by the Ministry of Science and Higher Education of Republic of Kazakhstan «Kazakhstan and the Changing Contours of the Eastern World: Historical Challenges and Prospects» (No BR 31714763).

Keywords: Turkic peoples, worldview, creation, ancient images, cultural connections, ancient sexual culture, Chinese myths, Sumerian and Greek legends, archaeological research, historical data, sacred symbols.

Авторлар туралы мәлімет:

Талдаубек Қадыл – PhD доктор, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының жетекші ғылыми қызметкері, Алматы, Қазақстан

Дабыт Абдылбарыұлы – PhD доктор, жетекші ғылыми қызметкер, Қырғыз Республикасы «Манас» атындағы ұлттық академиясы, Бішкек, Қырғызстан

Ертай Жомарт – Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының ғылыми қызметкері, Алматы, Қазақстан

Информация об авторах:

Талдаубек Кадыл – PhD, ведущий научный сотрудник Института востоковеденияимени Р.Б.Сулейменова, Алматы, Казахстан

Дабыт Абдылбарюлы – кандидат наук, ведущий научный сотрудник Национальной академии наук имени Манаса Кыргызской Республики, Бишкек, Кыргызстан

Ертай Жомарт – научный сотрудник Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, Алматы, Казахстан

Information about authors:

Taldaubek Kadyl – PhD, Leading Researcher, R.B.Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Republic of Kazakhstan

Dabyt Abdylbaryuly – PhD, Leading Researcher, Manas National Academy of the Kyrgyz Republic, Bishkek, Kyrgyzstan

Eertai Zhomart – Research Fellow at the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan

Келіп түсті 28 ақпан 2026 жыл
Қабылданды 6 мамыр 2026 жыл

IRSTI 03.20.00 https://doi.org/ 10.63051/kos.2026.2.307

[1]Parimbekova K.P. **[2]Dukenbaeva Z.O.** **[3]A. Kara**
[1,2]L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
[3]Mimar Sinan Fine Arts University, Istanbul, Türkiye
E-mail: [1]pkamshat@bk.ru,[2]dukenbaevazo@mail.ru, [3]karavahap@gmail.com

THE MIGRATION OF KAZAKHS FROM XINJIANG TO INDIA: BASED ON ARCHIVAL SOURCES (1940-1954)

Abstract. In the 1930s, the migration of part of the Kazakhs from East Turkestan to neighboring regions of China and beyond began. One of the most difficult routes passed through the Altai region (from Barkol), followed by the resettlement of some migrants to Turkey. The migrants crossed Tibet and the Himalayas, enduring severe natural conditions and epidemics; by 1941, approximately 3,000 people had reached India (Bhopal). This process remains insufficiently studied due to the limited availability of sources, which complicates the analysis of the causes, conditions, and consequences of migration. The Kazakhs' residence in India for about ten years requires further research in terms of adaptation and interaction with the local population.The novelty of the study lies in the introduction of previously unused archival materials of British India into academic circulation and in a comprehensive analysis of the routes, conditions, and mechanisms of the Kazakh refugees' migration.The objective of the study is to analyze the causes, course, and consequences of the migration of Kazakhs from East Turkestan in the 1930s–1940s, including migration routes and features of their life in India.The study reconstructs the routes of Kazakh refugees from East Turkestan to India and analyzes the conditions of their migration through Tibet and the Himalayas.The article is based on archival documents and focuses on the migration of Kazakh refugees from Xinjiang to India in 1940–1954. Materials of the British Indian government from 1943, including correspondence between state departments and regional administrations, are introduced into academic circulation. The study examines the activities of the "Kazakh Committee," issues of camp organization, financing, diplomatic disputes, and repatriation. The analysis is supplemented with diplomatic documents and historiographical review.The conclusions emphasize the significance of these events for the history of Kazakhstan and international relations in Asia, as well as their role as an example of identity preservation under conditions of forced migration.

Acknowledgments. This article draws upon previously unpublished archival materials located in the National Archives of India as part of the state project «Archive-2025». The authors express their sincere gratitude to the National Center for Manuscripts and Rare Books and the National Archives of the Republic of Kazakhstanfor granting access to archival sources and for their invaluable assistance in the preparation of this article

Keywords: Kazakhstan, migration of Kazakh refugees, Xinjiang, India, Bhopal,«Kazakh Committee», history, diplomacy, international relations, repatriation

Introduction

Archival documents preserved in the National Archives of India provide insight into the history of a Kazakh nomadic group that undertook a prolonged and arduous migration. After crossing the Altai Mountains and traveling through Gansu, Xinjiang, and Tibet, the group eventually arrived in India, where they remained for approximately twelve years before their final resettlement in Turkey. The archival records examined in this study cover the period from 1941 to 1951.

The documents from 1941 include File No. 239-W, "Decisions Taken Regarding the Kazakh Migration: The Problem of 3,000 Kazakhs Who Migrated from Central Asia"; File No. 460-W,

«Migration of Kazakhs from the N.W.F.P. to the Bhopal State"; and File No. 16-W, «Settlement of a Party of Kazakhs in India». These files contain specific data and detailed information concerning the Kazakh migration that arrived in India.

Among these materials, particular attention is given to the issue of settling the Kazakhs in the princely State of Bhopal (India). In inquiry letters sent to Hyderabad in 1942, it was noted:

«The issue of resettling approximately 2,800 Kazakhs currently residing in Tarnava, located in the north-western part of the country, remains one of the most urgent matters at present. Until a final decision is made regarding the status of the Kazakhs who arrived in India, they have been temporarily accommodated in Muzaffarabad and Tarnava at the expense of the Government of India. In addressing the Kazakh question, the Government of India is considering two possible courses of action.

The first option was the repatriation of the Kazakhs who had arrived in India to Xinjiang through negotiations with the Xinjiang authorities; the second was to grant them permission for temporary residence in India.

The document indicates that the implementation of the first option for addressing the Kazakh question would inevitably require prolonged and complicated negotiations with the Government of Xinjiang, the success of which appeared highly uncertain. It further notes that: «In the absence of a satisfactory resolution on the part of the Xinjiang Government, the question of their return, in our opinion, would be considered inadvisable». [1]

The migration of Kazakh refugees from Xinjiang into India during the Second World War represents one of the least examined episodes in the history of the twentieth-century Kazakh diaspora. This topic has long remained on the margins of scholarly inquiry, largely because of the limited accessibility of archival sources and the fragmentary nature of the materials available.

The period from 1940 to 1954 encompasses a broad array of issues, including forced migration, questions of citizenship, international humanitarian practices, the colonial policies of British India, and transregional connections between Central and South Asia. Of particular significance is the settlement of the Kazakhs in the princely states of India - especially in Bhopal, which occurred under wartime conditions and within a complex international context.

The aim of this article is to analyze, on the basis of archival documents of the Government of British India, the mechanisms of accommodation and maintenance of Kazakh refugees, as well as to identify the role of the colonial administration and local princely authorities in addressing this issue.

Materials and methods

The research is based on archival documents of the Government of British India preserved in the National Archives of India (New Delhi). The principal body of sources consists of records from the Political and Defence Departments for 1943, correspondence of the Central India Political Agency, as well as official letters and memoranda related to the activities of the so-called «Kazaks Committee» and plans for the settlement of Kazakh refugees in the princely states of India, primarily in Bhopal State.

In addition, diplomatic documents of the Ministry of Foreign Affairs and materials from the Embassy of India in China for the period 1949-1954 were utilized, reflecting issues of repatriation and financial compensation.

A significant category of sources comprises financial and administrative records, including budget estimates, camp maintenance registers, reports on the transportation of refugees, and documents related to the provision of targeted loans (takkavi). These materials allow for a reconstruction of the economic mechanisms that supported the accommodation of Kazakh refugees and facilitate an assessment of the scale of the colonial administration's engagement in addressing humanitarian concerns.

The methodological framework of the study is grounded in the principles of historicism and scholarly objectivity. The research employs the historical-genetic method, which made it possible to

trace the evolution of British policy toward Kazakh refugees, as well as the historical-comparative method, applied in the analysis and comparison of different groups of sources-diplomatic, administrative, and financial. Additionally, elements of source criticism were applied to evaluate the informational value, provenance, and reliability of the archival documents.

The extensive utilization of archival sources and analytical methods has made it possible to study the settlement of Kazakh refugees in India as an institutionalized, multi-layered historical phenomenon, closely linked to colonial administrative practices, international humanitarian mechanisms, and transboundary migration processes in the first half of the twentieth century.

Discussion

An analysis of the existing historiography demonstrates that the issue of Kazakh migrations in the twentieth century has been widely addressed in both domestic and foreign scholarship. However, the Indian stage of the migration long remained on the periphery of academic attention.

The works of G. Mendikulova [Mendikulova, 1997; 2005; 2006; 2008], N. Ablazhei [Ablazhei, 2014], and K.N. Baltabayeva et al. [Baltabayeva et al., 2015] laid the theoretical and methodological foundations for the study of the Kazakh diaspora, focusing primarily on migration processes in Central Asia, China, and neighboring regions.

Foreign studies, in particular the book Kazak Exodus by Godfrey Lias [Lias, 1956] and the article «How the Kazakh Fled to Freedom» by Clark Milton Jr. [Clark,1954], made a significant contribution to popularizing the topic and reconstructing the routes of the migration. However, they largely relied on a journalistic narrative and memoir sources.

The works of Abduvakhap Kara [Kara, 2008; 2016], based on oral testimonies, expanded understanding of the social and cultural adaptation of Kazakhs in the countries of the Middle East and in Turkey, yet they scarcely addressed the administrative and political context of the Kazakh refugees' stay in India.

A special place in the historiography is occupied by the study of the Indian scholar M. Thampi [Thampi, 2022], in which the issues of settlement and adaptation of the Kazakhs in Bhopal State during the Second World War were examined in detail for the first time.

At the same time, the study primarily emphasizes the socio-cultural dimensions and identity of the refugees, while the financial and administrative mechanisms, along with the role of colonial institutions, are treated only in a fragmentary manner.

Memoir literature produced by participants and witnesses of the events-such as Khalifa Altai [Khalifa, 1981; 2000; 2014], Dalelkhan Zhanaltay [Zhanaltay, 2000], Hasan Oraltay [Oraltay, 2005], and others-constitutes a valuable testimony to the subjective experience of migration and the preservation of identity. However, these sources are limited in their ability to fully reconstruct the institutional and administrative dimensions of British policy toward Kazakh refugees.

More recent scholars have continued to investigate this underexplored topic. In 2021, A. Aliakparova defended her doctoral dissertation entitled «Khalifa Altai and the Kazakh Diaspora: A Historical Analysis» [Aliakparova, 2021]. The following dissertations may also be noted in connection with this subject: L. Badavamova's "Kazakhs of Eastern Turkestan in the National Liberation Movement against the Kuomintang Clique of Chiang Kai-shek (1940-1949)" [Badavamova, 1967], and S. Rakhmetuly's «The History of the Socio-Political Life of Kazakhs in Mongolia and China (1912–1949)» [Rakhmetuly, 2009].

Certain aspects of these events have also been documented in articles published in conference proceedings: D. Zhakypuly's «On the Kazakhs of China»[Zhakypuly, 2016]; D. Makhat and G. Kurmangalieva's «Khalifa Altai: On the History and Fate of Kazakhs Abroad» [Makhat, Kurmangalieva, 2016]; ZhadıShäkenuly's works «Osman Batyr and the Issues of Eastern Turkestan» and the historical novel «Qaraly Kösh» [Shäkenuly, 2016, 2019]; as well as Kalban Yntyhanuly's monograph «Kazakh Refugee Migrations and Documentary Literature» [Yntyhanuly, 2015].

Therefore, a comparison of existing studies with the archival materials introduced in this article suggests that the Indian stage of Kazakh migration warrants reconsideration as an independent historical phenomenon. The documents presented here both complement and refine the conclusions of previous research, shifting the emphasis from a primarily descriptive account of migratory experiences to an analysis of the mechanisms of colonial governance and international humanitarian practices in the first half of the twentieth century.

The archival sources in question are only now becoming widely accessible, allowing for a more precise reconstruction of the chronology and specific details of events. Historiographical analysis highlights the complexity of the situation, as the migrants were situated simultaneously at the intersection of Indo-Chinese interactions and the broader geopolitical upheavals of the period.

The archival materials of the Government of British India uncovered in this study enable a reevaluation of the Kazakh refugees' stay in India between 1940 and 1954. Unlike several previously published works, which examined this episode mainly through memoirs and oral histories, the documents presented here reveal the institutionalized and centralized nature of British colonial policy toward the Kazakh migrants.

A comparison of the archival data with the conclusions of foreign scholars, in particular M. Thampi, demonstrates that the settlement of the Kazakhs in Bhopal was not solely a humanitarian initiative of the local authorities. On the contrary, it was the result of coordinated decisions between the central government of British India and the princely states, accompanied by clearly regulated financial and administrative mechanisms.

The allocation of targeted loans (takkavi), the supervision of their administration, and the detailed accounting of expenditures indicate the colonial administration's intention to integrate the refugees into a controlled economic system.

Of particular interest is the role of the «Kazaks Committee» which served as a coordinating body across various levels of authority. Archival documents indicate that the committee's functions extended beyond advisory capacities; it actively developed practical measures for the relocation, settlement, and support of Kazakh refugees. Consequently, it can be regarded as a significant component of colonial governance in the context of a humanitarian crisis.

Financial data reflecting expenditures on camp maintenance and the resettlement to Bhopal complement the picture presented in memoir sources and make it possible to quantitatively assess the scale of the Government of India's involvement in addressing the issue. In this context, the Kazakh migration appears not as a local episode, but as part of broader migration and diplomatic processes in Asia during the Second World War and the postwar period.

Thus, the comparison of archival materials with the existing historiography leads to the conclusion that the experience of settling Kazakh refugees in India combined humanitarian motivations with the pragmatics of colonial administration.

This episode occupies a significant place in the history of the Kazakh diaspora and offers valuable insights into international humanitarian practices in the first half of the twentieth century.

Research results

Unauthorized Crossing of Kazakhs from Tibet into India and the Question of Compensation. Archival documents of the Ministry of External Affairs indicate that in 1942 several Kazakh groups crossed the border into India from Tibet without official authorization. These incidents generated concern among British authorities and local merchants, particularly members of the Bhotia trading community involved in commerce in Tibet.

According to a memorandum by the Deputy Secretary of the Ministry of External Affairs, several Bhotia traders became victims of robberies allegedly committed by Kazakhs, including Sher Singh, who reportedly lost property valued at approximately 12,000 rupees. Following these incidents, the Kazakhs proceeded into the territory of Kashmir, where they were disarmed.

Simultaneously, the British Trade Agent stationed in Tibet abandoned his post, leaving the local merchants without protection.

The affected traders were hesitant to resume trade in Tibet during the subsequent season, as certain Kazakh groups remained in the region and the risk of renewed violence persisted. Concurrently, reports indicated that local authorities in Kashmir had confiscated portions of the Kazakhs' valuable property, giving rise to disputes over the allocation of responsibility for these losses.

In this context, the member of the Legislative Assembly B. D. Pande put forward several proposals to the Government of India:

1. To ensure the security of trade between India and Tibet, including the possibility of issuing licenses to merchants and granting permission to carry arms for self-defense.

2. To dispatch a commission to Tibet to determine the actual losses and establish responsibility for compensation, with reference to the provisions of the Anglo-Tibetan Treaty of 1908.

3. To take active measures to secure compensation for the losses incurred by Sher Singh from the Government of Kashmir[3].

These documents underscore the complexity of interactions between the refugees, local authorities, and colonial structures. They also demonstrate that the movements of the Kazakhs from Xinjiang and Tibet into India were accompanied by significant social and political consequences.

Source-critical analysis. The study examines correspondence between the Defence Department and the Political Department of the Government of India, as well as letters from the ruler of Bhopal, Hamidullah Khan. The analysis demonstrates that the issue of Kazakh refugees was addressed by the British authorities at the level of state policy, in cooperation with Indian princely rulers.

The documents open a new chapter in the history of the Kazakh diaspora and international humanitarian connections during the Second World War. The core sources consist of translated diplomatic records from the Ministry of External Affairs of India and the Ministry of Foreign Affairs of the People's Republic of China. They include, in particular, dispatches and memoranda from the Indian Embassy in China (Nanjing, Calcutta) covering 1949-1954, as well as reports from the Political Agent in Bhopal and correspondence from the Government of British India dated January-February 1943.

All these materials are preserved in the National Archives of India, and translations of these documents have been incorporated into the text of the present study.

The sources provide information on migration routes (including descriptions of the journey through Tibet and Kashmir), expenditures related to refugee maintenance and camp operations, as well as negotiations with the Chinese side. Of particular importance are the Aide Mémoire records (memoranda) of the Embassy of India in China addressed to the Ministry of Foreign Affairs of the PRC (translations of these documents are available from archival materials).

Administrative reports were also utilized-primarily financial statements and expenditure registers, essentially accounting books reflecting the spending of the Government of India and the State of Bhopal on the maintenance of refugees.

Many of these materials are being introduced into scholarly circulation for the first time, requiring careful source criticism and analysis. At the same time, the integration of multiple types of documents allows for a detailed reconstruction of the overall situation.

Origin and route of the refugees. In the late 1930s and early 1940s, the struggle for power in Xinjiang-particularly the confrontation between Sheng Shicai and Chinese Nationalist forces-triggered the retreat of Kazakh groups toward the frontiers of the region.

In the winter of 1940, a «large group» of Kazakhs crossed the desert and entered the territory of Tibet.[4]

According to reports of the Indian diplomatic service, the tribes plundered Tibetan villages but retreated under military pursuit and eventually crossed into Kashmir, where they surrendered to government troops. The refugees were initially accommodated in Muzaffarabad (Kashmir) and were later transferred to the Tarnava camp in the North-West Frontier Province of India.

According to certain estimates, the camp population numbered approximately 2,548 individuals, of whom nearly 650 - most within the first four months-died as a result of severe weather conditions and disease [Thampi, 2022: 8].

Thus, the initial size of the group appears to have been considerable-amounting to several thousand individuals - although some sources refer merely to a “large group” without providing precise numerical estimates. The migration route passed through the highlands of Tibet and the Himalayas: across the Demchok Pass, then through Kashmir and the northern districts of what later became Pakistan, and onward to central India. According to the documents, these crossings were tragic: hundreds of people perished from cold and exhaustion [Thampi, 2022: 7].

Early records indicate that between the winter of 1940 and August 1944 the Government of India spent approximately 565,683 rupees on the maintenance of this group.[5] This amount indirectly reflects the scale of the measures undertaken to provide assistance and accommodation for the refugees (Fig. 1).

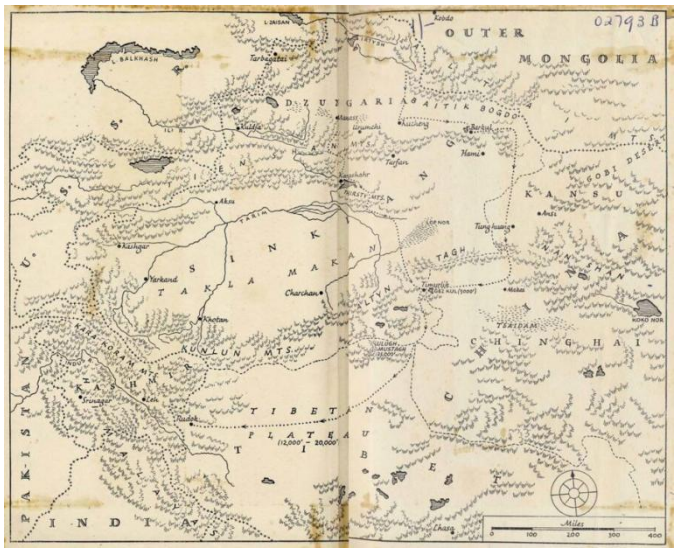
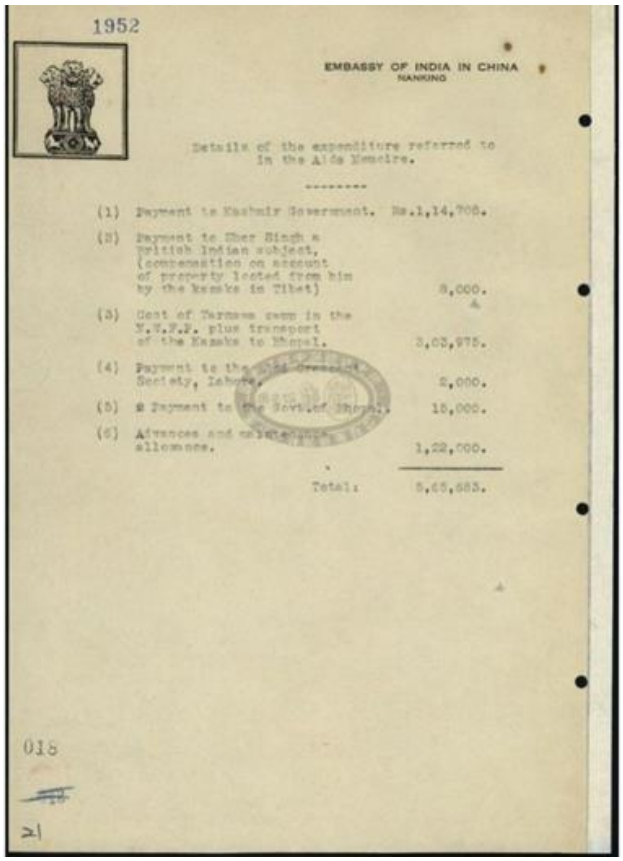

Figure 1. Route of the Refugees. Illustration from the book Kazak Exodus

Organization of Camps and Expenditures. After crossing into Kashmir, the surviving refugees were interned in camps located in the Hazara highlands. Initially, conditions in these camps were extremely harsh, reflecting both the sudden influx of displaced people and the limited resources available for their accommodation. Over time, however, the situation gradually improved as administrative structures became more organized and external assistance increased. Foreign volunteer organizations played an important role in alleviating the refugees’ hardships. Among them were the Red Crescent League and the Kazakh Relief Committee in Abbottabad, which collected donations and provided the refugees with food, clothing, medicine, and financial assistance. In addition, the camp administration established a system of regular rations, under which refugees received daily provisions, as well as fuel and fodder for their livestock. According to official observations, the Kazakhs-led by two «pashas»-regulated internal camp affairs independently and periodically left the camp to engage in trade.In the spring of 1943, on the initiative of the British government, part of the settlers (588 persons) were transferred to the semi-autonomous princely state of Bhopal State (capital: Bhopal). In Bhopal, the princely authorities

under the aegis of Hamidullah Khan organized a separate camp. A Refugee Assistance Committee (Bhopal State Kazak Committee) was established, and monthly allowances were introduced for each individual and their livestock (for a period of one year).Efforts to resettle the Kazakhs on agricultural lands and integrate them into farming activities did not yield the anticipated outcomes. Many instead reverted to their traditional occupations, including handicrafts such as shoemaking, textile production, and the making of souvenirs as well as trade [Thampi, 2022: 7].

Financing of the camps. The financing of the camps was carried out from the budget of the Government of India. Only by the autumn of 1944 did China agree to assume further responsibility for maintaining the refugees, recognizing them as its citizens. Until August 1944, all refugee-related expenses were covered by India, and by that time the total amount had reached 565,683 rupees. Among the major expenditures were:Compensation to the Kashmir authorities for maintenance costs – 114,708 rupees; Compensation to Sher Singh (owner of confiscated property) – 8,000 rupees; Expenses for maintaining the Tarnava camp and transportation to Bhopal – 303,975 rupees; Donation to the Red Crescent of Lahore – 2,000 rupees; Advance payment to the Bhopal government – 15,000 rupees; Future allowances (allocated for Bhopal) – 122,000 rupees (Fig. 2).

1952

EMBASSY OF INDIA IN CHINA
NANKING

Details of the expenditure referred to in the Aide Memoire.

(1) Payment to Kashmir Government. Rs.1,14,708.

(2) Payment to Sher Singh a British Indian subject, (compensation on account of property looted from him by the Kamkis in Tibet) 8,000.

(3) Cost of Tarnava camp in the N.W.F.P. plus transport of the Kazakhs to Bhopal. 3,03,975.

(4) Payment to the Red Crescent Society, Lahore. 2,000.

(5) Payment to the Bhopal Govt. 15,000.

(6) Advances and subsequent allowance. 1,22,000.

Total: 5,65,683.

015

21

Figure 2. Embassy of India in China (1952). Detailed Information on Expenditures Mentioned in the Aide-Mémoire.

Table 1. Financial Expenditures (Amounts in Rupees) by Year and Institution

Year	Recipient / Purpose	Amount (Rupees)
1944	Government of Kashmir	114 708
1944	Sher Singh (compensation for property)	8 000

Year	Recipient / Purpose	Amount (Rupees)
1944	Tarnava Camp (NWFP) and transportation	303 975
1944	Red Crescent, Lahore	2 000
1944	Bhopal State (advancepayment)	15 000
1944	Bhopal (maintenanceallowance)	122 000
Total		565 683
1947	Bhopal Camp (Jan–June)	7 777
1947	Bhopal Camp (July–Sept.)	1 666

Settlement of the Kazakhs in India. Archival materials preserve correspondence related to the approval of the Central India Agency No. 9233-W dated 25 October 1943. The document indicates that the Kazakh refugees expressed their intention to resettle in Taxila. A nominal list of these individuals was appended to the letter (Fig. 3), allowing for an assessment of their numerical composition and demographic distribution.

In this context, an urgent request was submitted to ascertain whether the government of the princely state of Bhopal was prepared to receive the specified group of refugees[7]

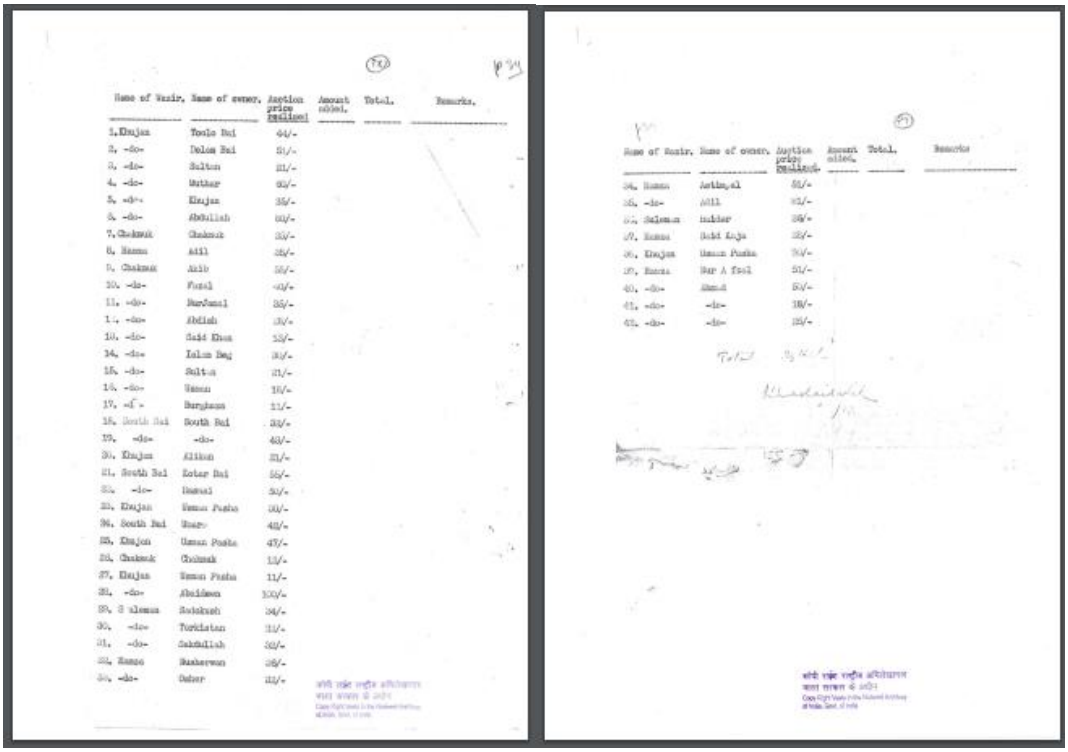
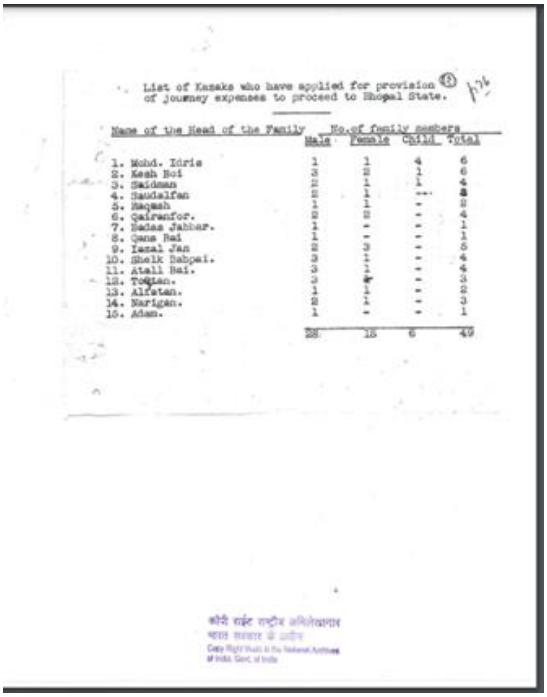

Figure 3. List of Kazakhs Who Submitted Applications for Relocation to the State of Bhopal

The correspondence also included a copy of Letter No. BT.11-27-637 dated 23 October 1943, sent by the Chief Accounts Officer of Central Revenues (New Delhi) to the Treasurer in Indore for onward transmission to the Government of Bhopal (Fig. 4).

The presence of a nominal list indicates a high degree of administrative control over the movement of Kazakh refugees and reflects the practice of detailed registration of migrants within the framework of the colonial bureaucratic system.

List of Kazaks who have applied for provision of journey expenses to proceed to Bhopal State.

Name of the Head of the Family	No. of family members			
	Male	Female	Child.	Total
1. Mohd. Idris	1	1	4	6
2. Kesh Boi	3	2	1	6
3. Saidman	2	1	1	4
4. Saudalfan	2	1	--	3
5. Rakhsh	1	1	-	2
6. Qairnfor.	2	2	-	4
7. Babas Jabbar.	1	-	-	1
8. Qans Bai	1	-	-	1
9. Tazal Jan	2	3	-	5
10. Sheik Babpai.	3	1	-	4
11. Atall Bai.	3	1	-	4
12. Tofkan.	1	1	-	2
13. Alfatan.	2	1	-	3
14. Narigan.	2	1	-	3
15. Adam.	1	-	-	1
	28	15	6	49

Figure 4. List of Kazakhs Who Applied for Travel Expense Assistance for Relocation to the State of Bhopal

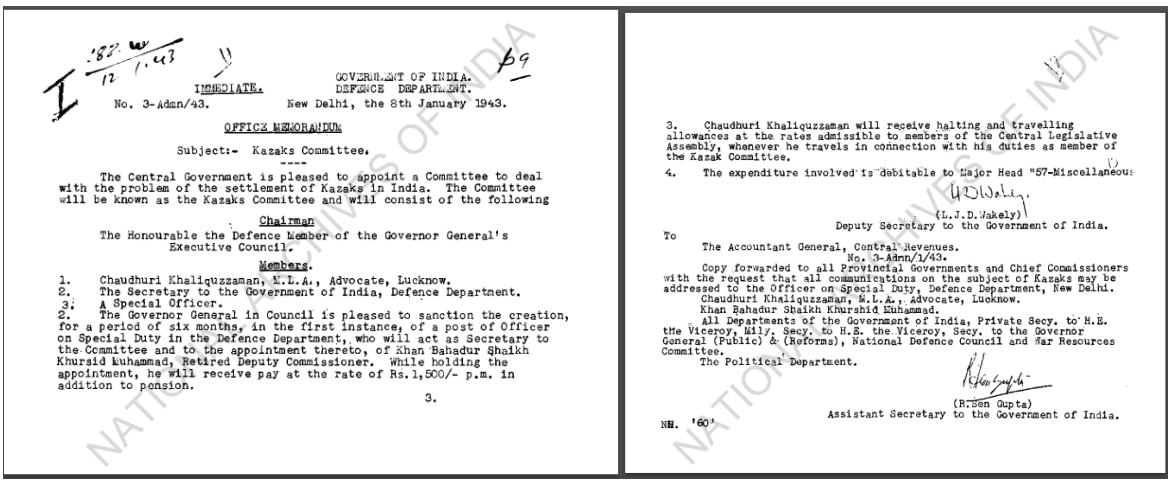
Table 2. List of Kazakhs Who Applied for Travel Expense Assistance for Relocation to the State of Bhopal

No.	Name of Head of Family	Males	Females	Children	Total
1	Mohd. Idris	1	1	4	6
2	KeshBoi	3	2	1	6
3	Saidman	2	1	1	4
4	Saudilan	2	1	-	3
5	Rakhshad	1	1	2	4
6	Kairnfor	1	1	-	2
7	Babas Jabbar	1	2	-	3
8	Kans Bai	1	3	-	4
9	Tazul Jan	2	1	-	3
10	Sheikh Babpai	1	2	-	3
11	Atull Bad.	3	1	-	4

12	Togtan	3	1	-	4
13	Alfatan	1	1	1	3
14	Narigan	2	1	-	3
15	Adam	1	-	1	2

Total: Males – 28, Females – 15, Children – 6, Grand Total – 49.

Establishment of the «Kazaks Committee». A significant development in the history of the Kazakh refugees' stay in India was the creation of a specialized administrative mechanism to manage their settlement. According to an order dated 8 January 1943, the Government of India established a special Kazaks Committee under the Government of India to address the issue of settling Kazakhs within the country (Bhopal State Kazak Committee).[8] (Fig. 5)

GOVERNMENT OF INDIA.
DEFENCE DEPARTMENT.

IMMEDIATE.

No. 3-Admn/43. New Delhi, the 8th January 1943.

OFFICE MEMORANDUM

Subject:- Kazaks Committee.

The Central Government is pleased to appoint a Committee to deal with the problem of the settlement of Kazaks in India. The Committee will be known as the Kazaks Committee and will consist of the following

Chairman

The Honourable the Defence Member of the Governor General's Executive Council.

Members.

1. Chaudhuri Khaliquzzaman, M.L.A., Advocate, Lucknow.
2. The Secretary to the Government of India, Defence Department.
3. A Special Officer.

2. The Governor General in Council is pleased to sanction the creation, for a period of six months, in the first instance, of a post of Officer on Special Duty in the Defence Department, who will act as Secretary to the Committee and to the appointment thereto, of Khan Bahadur Shaikh Khursid Muhammad, Retired Deputy Commissioner. While holding the appointment, he will receive pay at the rate of Rs.1,500/- p.m. in addition to pension.

3.

3. Chaudhuri Khaliquzzaman will receive halting and travelling allowances at the rates admissible to members of the Central Legislative Assembly, whenever he travels in connection with his duties as member of the Kazak Committee.

4. The expenditure involved is debitable to Major Head "57-Miscellaneous

(L.J.D.Wakely)
Deputy Secretary to the Government of India.

To

The Accountant General, Central Revenues.

No. 3-Admn/1/43.

Copy forwarded to all Provincial Governments and Chief Commissioners with the request that all communications on the subject of Kazaks may be addressed to the Officer on Special Duty, Defence Department, New Delhi.

Chaudhuri Khaliquzzaman, M.L.A., Advocate, Lucknow.
Khan Bahadur Shaikh Khurshid Muhammad.
All Departments of the Government of India, Private Secy. to H.E. the Viceroy, Mily. Secy. to H.E. the Viceroy, Secy. to the Governor General (Public) & (Reforms), National Defence Council and War Resources Committee.
The Political Department.

(R.Sen Gupta)
Assistant Secretary to the Government of India.

NH. '60'

Figure 5. Memorandum of the Government of India on the Establishment of the Kazaks Committee. Order dated 8 January 1943.

The document specifies that the Committee was to be chaired by the Honourable Member of the Governor-General's Executive Council responsible for Defence, highlighting the initiative's high level of official endorsement. The Committee's composition included:

Chaudhry Khaliquzzaman, Member of the Legislative Assembly of Lucknow and advocate;

The Secretary to the Government of India, Defence Department;

Sheikh Khurshid Muhammad, Khan Bahadur, former Deputy Commissioner of Punjab, appointed as Secretary of the Committee and designated Special Officer.

From the letter of Lieutenant-Colonel J.A. Falconer, Political Agent in Bhopal, it follows that the Committee's task was "to resolve the problem of the settlement of the Kazakhs in India" and to formulate recommendations for the Government.

The Committee's expenditures were allocated from a designated head of the state budget, and its members were provided with travel allowances in accordance with the regulations established by the Central Legislative Assembly.

Additional confirmation of the institutional nature of governance is provided by the decision to centralize all correspondence on the Kazakh question through the Secretary of the Committee, as well as the circulation of copies of the order to various departments and provincial governments.

The analysis of archival sources indicates that the Indian authorities treated the presence of the Kazakh refugees not merely as a temporary humanitarian concern, but as a systematically managed process necessitating an institutional framework, dedicated budgetary provisions and coordination across multiple levels of the colonial administration. The establishment of the Committee and the allocation of targeted funds indicate a transition from emergency response measures to a systematic policy of adaptation and economic organization of the Kazakh refugees.

Administrative coordination and diplomatic correspondence. Letter No. F.203-W/42 of 6 January 1943 from the Political Department, together with related documents from the Defence Department, reveals the mechanism of interaction between the British authorities and the Indian princely states.

In particular, Khan Bahadur Khurshid Muhammad was granted the right to conduct direct correspondence with the governments of the states of Bhopal and Hyderabad, on the condition that copies of all letters be forwarded to the British Residents in these princely states. This indicates strict colonial control even in humanitarian matters[9].

Consequently, the resettlement of the Kazakh refugees was understood not as a spontaneous occurrence, but as a structured state-managed process necessitating coordination across multiple levels of authority.

*The Bhopal initiative.*Of particular interest is the letter of 2 January 1943 from the Ruler of Bhopal, Hamidullah Khan, addressed to a member of the Defence Department of India. In this letter, the prince expressed his willingness to receive a portion of the Kazakh settlers:

«…the Bhopal State would be interested in the proposal, as we possess extensive tracts of land suitable for colonization purposes».

He requested that the Government provide information regarding the expected number of families and the specifics of the resettlement plan. This demonstrates that the Indian authorities viewed the relocation of the Kazakh refugees not merely as a humanitarian undertaking, but also as a strategic opportunity to utilize and develop local land resources[10].

The practical phase: preparation for resettlement. Khurshid Muhammad informed the Revenue Minister of Bhopal, Raja Gadhu (Udhu) Narain, about the forthcoming plans.

According to the document:

From the Kazakh camp in the North-West Frontier Province (N.W.F.P.), approximately a dozen representatives were to be selected for an ознакомительная (inspection) visit to Bhopal;

They would be shown the lands designated for settlement, after which their consent to relocate would be determined;

The total number of families amounted to around 200;

It was necessary to identify plots “in upland or hilly areas with a cool climate and pastures for livestock.”

Khurshid Muhammad further noted, «The Kazakhs are a nomadic people, unfamiliar with agriculture, but very intelligent and capable of learning». He proposed allocating approximately 12½ acres of irrigated land to each household (or twice as much in the case of non-irrigated land), taking into account the experience of the Punjab canal colonies[11].

This proposal illustrates an effort to adapt established colonial agrarian models to the particular socio-economic characteristics of the Kazakh migrants, integrating elements of their pastoral traditions with a framework of planned agricultural settlement.

In this way, the British administration was formulating a concrete plan for sedentary resettlement, incorporating detailed considerations of land allocation, climatic conditions, and the organization of household economies.

Organization of the visit of the kazakh delegation. On 29 January 1943, the Officer on Special Duty notified the Revenue Minister of Bhopal regarding his forthcoming travel plans:

«I shall leave Delhi with a party of about a dozen Kazakhs by the Peshawar Express on the evening of 15 February and arrive in Bhopal on 16 February… I propose to stay for three days for the inspection of the sites».

This correspondence suggests that the relocation initiative had progressed beyond preliminary discussions and entered an operational phase, with Kazakh representatives actively participating in the assessment of proposed settlement areas.[12]

The visit was conceived as a pivotal stage in the resettlement program, providing the Kazakh delegates with firsthand exposure to the prospective settlement sites.

In subsequent letters (30 January and 8 February 1943), the details of the visit were discussed further, and it was clarified that among the settlers there were also craftsmen: «felt-makers, shoemakers, tanners, carpenters, and blacksmiths». This indicates that the project envisaged not only agricultural settlements but also the establishment of artisan communities, suggesting a more diversified and economically sustainable model of resettlement[13].

Issues of bilateral settlement and financial responsibility. Beginning in the summer of 1944, the Chinese authorities became actively involved in the negotiations. Following a visit to Bhopal, the Consul General of the Republic of China in Calcutta confirmed that the Kazakhs were recognized as Chinese citizens and indicated the government's willingness to assume responsibility for their maintenance from that point onward [Thampi, 2022: 19].

India, however, insisted that it had not been informed in advance and had already incurred substantial expenses. This disagreement led to prolonged diplomatic correspondence. By 1950, the Government of India addressed Beijing with a «note of compensation» demanding reimbursement of 565,683 rupees for expenses incurred prior to 1944.

In 1951, India reiterated its claim for reimbursement of the outstanding sum, further noting that approximately 100 Kazakh refugees remained in the Indian camp. These individuals were to be repatriated to China by sea, as the overland route was no longer viable.

Thus, what had initially been framed as a humanitarian and administrative issue gradually evolved into a matter of interstate financial claims and diplomatic negotiation, reflecting the broader geopolitical transformations of the post-war period[14].

Consequently, a diplomatic dispute emerged: India sought reimbursement for the expenses incurred on the grounds of civil responsibility, whereas China formally recognized the Kazakhs as its nationals and signaled its willingness to assume responsibility for their upkeep. While the extant sources do not indicate that either government formally renounced its position, the intensity of the disagreement waned in the aftermath of the Second World War and the ensuing shifts in political authority.

Archival correspondence indicates that the negotiations did not lead to a prompt settlement, and India's financial claims remained unresolved for nearly a decade. Nevertheless, in 1952 the Indian side submitted a detailed account of all expenditures, demonstrating that every item of expense had been carefully recorded and documented.

Repatriation and its consequences. After 1947, the issue of the refugees' subsequent fate assumed particular urgency. The Government of India formally contacted the Chinese authorities regarding the repatriation of the remaining Kazakhs by sea. However, the broader geopolitical context had shifted markedly: China was engulfed in civil war, while both India and the newly created state of Pakistan were undergoing significant political and administrative restructuring in the aftermath of Partition.

The surviving Kazakhs were located primarily in Bhopal and partly in territories that had passed to Pakistan. In practice, the repatriation process did not result in their return to China or the Soviet Union. Instead, following the wave of emigration in 1952, the majority of the Kazakhs relocated to Turkey, where the Turkish government accepted hundreds of Kazakh refugees from India.

In this context, «repatriation» did not denote a return to the refugees' former country of citizenship, but rather their resettlement in third countries. This usage reflects both the broader instability of postwar Eurasia and the limited practicality of restoring prewar national affiliations.

According to contemporary sources, during the period of repatriation both India and China were guided to a considerable extent by their respective political interests. The People's Republic of China initially proposed sending the Kazakhs back to Xinjiang as a symbolic demonstration of consolidating its authority. However, logistical difficulties and subsequent political developments - including the establishment of the PRC and the partition of India - rendered large-scale return impracticable.

By 1948, small groups of Kazakh refugees had returned to China, reportedly to take part in military operations against insurgent forces; however, the majority remained outside the territory of the newly established Chinese state.

This historical episode demonstrates that in the postwar period the return of refugees often occurred without the direct or fully coordinated consent of the states of their formal citizenship and formed part of broader migration processes, including onward resettlement to third countries such as Turkey.

Conclusion

The migrations of Kazakh refugees to India between 1940 and 1954 constitute a unique historical case at the crossroads of Central and South Asia. These developments illustrate how military and political upheavals along China's frontiers produced a refugee crisis among nomadic populations, necessitating international cooperation that encompassed both Indo-Chinese diplomatic engagement and the involvement of local administrative authorities.

The episode highlighted the complex issues of citizenship and the obligations of states toward their nationals abroad, thereby establishing a significant precedent for examining the humanitarian dimensions of bilateral relations in the region.

These events had a long-term impact on international relations in Asia. Through the prism of the fate of the Kazakh refugee-nomads, broader patterns of population movement became visible - including their migration to Turkey - confirming that issues of nomadic displacement and refugees can intertwine with foreign policy and security concerns.

They illustrate that migration carries significance beyond immediate humanitarian concerns, shaping patterns of interstate cooperation, informing diplomatic interactions, and influencing the understanding of territorial sovereignty amid shifting geopolitical conditions.

References:

Altay, 1981 – *Altay H.* Anayurttan Anadolu'ya. Istanbul, 1981. 469 p.

Clark Milton, 1954 – *Clark Milton J.* How the Kazakh Fled to Freedom. *The National Geographic magazine.* 1954. Vol.CVI. November. P. 621-644.

Godfrey, 1956 –*Godfrey L.* «Kazakh Exodus». London: Evans Bros., 1956. 230 p.

Institute of Modern History Archives, Chinese Academy of Sciences. Collection Aide Memoire, F.020-9906006, 1944:21. Details of the expenditure referred to in the Aide Memoire.

Institute of Modern History Archives, Chinese Academy of Sciences. Collection Aide Memoire, F. 020-9906006, 1944: 20. Records. Aide-memoire.

Institute of Modern History Archives, Chinese Academy of Sciences. Collection Aide Memoire, F.020-990600-2210, 1949:19. Records. Aide-memoire.

Institute of Modern History Archives, Chinese Academy of Sciences. Collection Aide Memoire, F. 020-9906006, 1949:18. Records. Aide-memoire.

National Archives of India. Central India agency, INDORE (NAI CIA). F. 462-W/16-W/1943:12. Letter from K. B. Sheikh Khurshaid Muhammad, Officer on Special Duty, Defence Department, addressed to Raja Sahib. No. F-2(2) MPA/43, dated the 29th January 1943

National Archives of India. Ministry of External Affairs Collection (NAI MIA). F. 239-W/1941:221. Action Taken in Regard to a Party of Kazakhs.

National Archives of India. Central India agency, INDORE (NAI CIA). F. 462-W/16-W/1943:27-28. Correspondence. Central India agency.

National Archives of India. Central India Agency (NAI). F.No.16-W-1943:11-12. Office memorandum. Order on the Establishment of the Kazakh Committee.

National Archives of India. Defence Department (NAI). F.No.16-W-1943:3. CorrespondenceDefence Department.

National Archives of India. Defence Department(NAI). F.No.16-W-1943:6. Correspondence Defence Department.

National Archives of India. Central India agency, INDORE (NAI CIA). F.No.462-W/16-W/1943:10. Express Letter from K. B. Sheikh Khurshaid Muhammad, O.B.E., Officer on Special Duty, Defence Department, to Raja Udh Narain, Revenue Minister, Bhopal State.No. 6-K, dated 26 January 1943.

National Archives of India. Ministry of External Affairs Collection (NAI MEA)., F. 117-x/42 New Delhi, 1942:3. Records. Invazion of the party of Kazakh into India from Tibet.

National Archives of India. National Archives of India. Ministry of External Affairs Collection (NAI MEA). F.117-x/42 New Delhi, 1942:5. Records. Invazion of the party of Kazakh into India from Tibet.

Thampi, 2022 –*Thampi M. Politics*, Displacement and Identity: Kazakh Refugees from Xinjiang in Bhopal during World War II. *ICS Occasional Paper*. New Delhi, 2022. P. 3-16.

Ablazhei, 2014 – *Ablazhei N.N.* Kazakhskii migratsionnyi mayatnik «Kazakhstan-Sin'tszyan». Emigratsiya. Repatriatsiya. Integratsiya [The Kazakh Migration Pendulum "Kazakhstan-Xinjiang". Emigration. Repatriation. Integration]. Karaganda: Bolashak-Baspa, 2014. 275 p.(in Russ)

Aliakparova, 2021 – *Aliakparova A.* Khalifa Altai zhane kazak diasporasy: tarihi taldau [Khalifa Altai and the Kazakh Diaspora: Historical Analysis]. PhD diss. Astana, 2021. 137 p. (in Kaz)

Altay, 2000a – *Altay H.*Estelikterim [My Memoirs]. Astana: Elorda, 2000. 132 p. [in Kazakh]

Altay, 2014 – *Altay H.*Altaidanauganel [The People Who Migrated from Altai]. Almaty, 2014. 272 p. (in Kaz)

Badavamov, 1967 – *Badavamov L.* Kazakhi Vostochnogo Turkestana v natsional'no-osvoboditel'nom dvizhenii protiv gomindanovskoi kliki Chan Kai-shi (1940-1949 gg.) [Kazakhs of East Turkestan in the National Liberation Movement against the Kuomintang Clique of Chiang Kai-shek]. Abstract of Cand. Hist. Sci. diss. Almaty, 1967. 39 p. (in Russ)

Baltabaeva, 2015 – *Baltabaeva K.N.*Kazakhskaya diaspora (1991-2012) [Kazakh Diaspora (1991-2012)]. Almaty: Eltanym, 2015. 565 p.(in Russ)

Zhakypuly, 2016 – *Zhakypuly D.* Kitai kazaktaryturaly [On Kazakhs of China]. In: Conference proceedings. Astana, 2016. 162 p. (in Kaz)

Zhanaltai, 2000 – *Zhanaltai D.* Qily zaman – qiynkunder [Difficult Times – Hard Days]. Almaty, 2000. 160 p. (in Kaz)

Kara, 2008 – *Kara A.*Azattyqtyn oshpes rukhy. Ospan batyr zhane Nurqozhai batyrdyn estelikteri [The Unfading Spirit of Freedom: Memoirs of Ospan Batyr and Nurqozhai Batyr]. Almaty, 2008. 380 p. (in Kaz)

Kara, 2016 – *Kara A.*Kazaktardyn Turkiyaga koshi [Migration of Kazakhs to Turkey]. Almaty: Orkhon, 2016. 136 p. (in Kaz)

Makhat, Kurmangalieva, 2016 – *Makhat D., Kurmangalieva G.* Khalifa Altai: Shetel kazaktarynyn tarihi men tagdyryturaly [Khalifa Altai: On the History and Fate of Kazakhs Abroad]. Astana, 2016. 166 p. (in Kaz)

Mendikulova, 1997 – *Mendikulova G.M.*Istoricheskie sud'by kazakhskoi diaspory: Proiskhozhdenie i razvitie [Historical Fate of the Kazakh Diaspora: Origin and Development]. Almaty: Gylym, 1997. 261 p. [(in Russ)

Mendikulova, 2005 – *Mendikulova G.M.* IstoriyaKazakhstana v zapadnykhistochnikakh XII-XX vv. [History of Kazakhstan in Western Sources of the 12th-20th Centuries]. Almaty: Sanat, 2005. 288 p. (in Russ)

Mendikulova, 2006 – *Mendikulova G.M.*Kazakhskaya diaspora: istoriyaisovremennost' [Kazakh Diaspora: History and Modernity]. Almaty, 2006. 343 p. (in Russ)

Mendikulova, Atantaeva, 2008 – *Mendikulova G.M., AtantaevaB.Zh.* Istoriya migratsii mezhdu Kazakhstanom i Kitaem v 1860-1960-e gg. [History of Migration between Kazakhstan and China in the 1860s-1960s]. Almaty: SaGa, 2008. 228 p. (in Russ)

Yntykhanuly, 2015 – *Yntykhanuly K.*Bosqyn kazak koshtyeri zhane derekti adebiet [Kazakh Refugee Migrations and Documentary Literature]. Astana, 2015. 210 p. (in Kaz)

Oraltai, 2005 – *Oraltai H.* Elim – ailap otken omir [My Homeland – A Life Passed in Lament]. Almaty: Bilim, 2005. 632 p. (in Kaz)

Rakhmetuly, 2009 – *Rakhmetuly S.*Mongoliya men Kitaydy mekendegen kazaktardyn kogamdyk-sayasi omiri (1912-1949) [Socio-Political Life of Kazakhs in Mongolia and China (1912-1949)]. Abstract of Cand. Hist. Sci. diss. Almaty, 2009. 25 p. (in Kaz)

Shakenuly, 2016 – *Shakenuly Zh.* Qaralykosh [The Tragic Migration]. Almaty: Asyl Kitap, 2016. 424 p. (in Kaz)

Shakenuly, 2019 – *Shakenuly Zh.* Ospanbatyrzhane Shygys Turkistan maseleleri [Ospan Batyr and Issues of East Turkestan]. Almaty, 2019. 380 p. (in Kaz)

[1]Паримбекова К.П., [2]Дукенбаева З.О., [3]Қара Ә.

[1,2]Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

[3]Мимар Синан атындағы көркемөнер университеті, Стамбул, Түркия

ШЫҢЖАҢНАН ҮНДІСТАНҒА ҚАЗАҚТАРДЫҢ ҚОНЫС АУДАРУЫ: АРХИВТІК ДЕРЕКТЕР НЕГІЗІНДЕ (1940–1954 ЖЖ.)

Аңдатпа. 1930 жылдары Шығыс Түркістаннан қазақтардың шекаралас өңірлерге және одан тыс аймақтарға қоныс аударуы басталды. Ең күрделі бағыттардың бірі Алтай арқылы (Баркөлден) өтіп, кейін мигранттардың Түркияға қоныстануымен жалғасты. Қоныс аударушылар Тибет пен Гималайды еңсеріп, ауыр табиғи жағдайлар мен эпидемияларды бастан өткеріп, 1941 жылға қарай шамамен 3000-дай адам Үндістанға (Бхопал) жетті. Бұл үдеріс дереккөздердің шектеулі болуына байланысты жеткілікті зерттелмеген, сондықтан көші-қонның себептерін, барысын және салдарын талдау қиындық тудырады. Қазақтардың Үндістанда шамамен он жыл өмір сүруі олардың бейімделуі тұрғысынан қосымша зерттеуді қажет етеді. Зерттеудің жаңалығы Британ Үндістанының бұрын пайдаланылмаған архив материалдарын ғылыми айналымға енгізу. Зерттеудің міндеті – Шығыс Түркістаннан Үндістанға қоныс аударған қазақ босқындарының Тибет пен Гималай арқылы өту жолдарын, олардың жағдайларын, Үндістан Үкіметінің қабылдауы, қабылданған шешімдер мен шығындарын архив құжаттары негізінде көрсету. Зерттеудің мақсаты – 1930–1940-жылдары Шығыс Түркістаннан қазақтардың қоныс аударуының себептерін, барысын және салдарын, сондай-ақ олардың Үндістандағы өмір сүру ерекшеліктерін талдау. Мақала архивтік құжаттарға негізделіп, 1940–1954 жылдары Синьцзяннан Үндістанға қоныс аударған қазақ босқындарының тарихына арналған. Британ Үндістаны үкіметінің 1943 жылғы

материалдары, мемлекеттік ведомстволар мен аймақтық әкімшіліктердің хат алмасулары ғылыми айналымға енгізіледі. «Қазақтар комитетінің» қызметі, лагерьлерді ұйымдастыру, қаржыландыру, дипломатиялық даулар және репатриация мәселелері қарастырылады. Талдау дипломатиялық құжаттар мен тарихнамалық шолумен толықтырылған. Қорытындыда бұл оқиғалардың Қазақстан тарихы мен Азиядағы халықаралық қатынастар үшін маңызы, сондай-ақ мәжбүрлі көші-қон жағдайындағы бірегейлік пен әлеуметтік құрылымдардың сақталуы айқындалады.

Алғыс. Мақалада «Архив-2025» мемлекеттік жобасы аясында Үндістан Ұлттық архивінен анықталған, әлі ғылыми айналымға түспеген тың құжаттар қолданылды. Авторлар мақаланы жазу барысында архив құжаттарын ұсынған Қолжазбалар және сирек кітаптар ұлттық орталығына және Қазақстан Республикасының Ұлттық архивіне алғыс білдіреді.

Кілт сөздер: Қазақстан, қазақ босқындарының үдере көшуі, Шыңжаң, Үндістан, Бхопал, «Қазақтар комитеті», тарих, дипломатия, халықаралық қатынастар, репатриация.

[1]Паримбекова К.П., [2]Дукенбаева З.О., [3]Кара А.

[1,2] Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

[3]Университет изящных искусств имени Мимара Синана, Стамбул, Турция

ПЕРЕСЕЛЕНИЕ КАЗАХОВ ИЗ СИНЬЦЗЯНА В ИНДИЮ: ПО МАТЕРИАЛАМ АРХИВНЫХ ИСТОЧНИКОВ (1940–1954 ГГ.)

Аннотация. В 1930-е годы начался исход части казахов Восточного Туркестана в сопредельные регионы Китая и за его пределы. Один из наиболее сложных маршрутов пролегал через Алтай (из Баркола) с последующим переселением части мигрантов в Турцию. Переселенцы преодолели Тибет и Гималаи, пережили тяжелые природные условия и эпидемии; к 1941 году около 3000 человек достигли Индии (Бхопал). Данный процесс остается малоизученным вследствие ограниченности источников, что затрудняет анализ причин, условий и последствий миграции. Проживание казахов в Индии в течение около десяти лет требует дальнейшего изучения. Новизна исследования заключается во введении в научный оборот ранее неиспользованных архивных материалов Британской Индии и комплексном анализе маршрутов, условий и механизмов переселения казахских беженцев. Задачей исследования является реконструкция маршрутов переселения казахских беженцев из Восточного Туркестана в Индию и анализ условий их миграции через Тибет и Гималаи. Целью исследования является анализ причин, хода и последствий переселения казахов из Восточного Туркестана в 1930-1940-е годы, включая маршруты миграции и особенности их проживания в Индии. Статья основана на архивных документах и посвящена откочевке казахских беженцев из Синьцзяна в Индию в 1940-1954 гг. В научный оборот вводятся материалы правительства Британской Индии (1943 г.), включая переписку государственных ведомств и региональных администраций. Рассматривается деятельность «Комитета по казахам», вопросы организации лагерей, финансирования, дипломатических споров и репатриации. Анализ дополнен дипломатическими документами и историографическим обзором. Выводы подчеркивают значимость этих событий для истории Казахстана и международных отношений в Азии, а также их роль как примера сохранения идентичности в условиях вынужденной миграции.

Благодарность. В статье использованы ранее не введенные в научный оборот архивные документы, выявленные в Национальном архиве Индии в рамках государственного проекта «Архив-2025». Авторы выражают благодарность Национальному центру рукописей и редких книг, Национальному архиву Республики Казахстан за предоставленные архивные материалы и содействие в подготовке статьи

Ключевые слова: Казахстан, откочевки казахских беженцев, Синьцзян, Индия, Бхопал, «Комитет по казахам», история, дипломатия, международные отношения, репатриация

Information about authors:

Kamshat P. Parimbekova – PhD Candidate, Department of History of Kazakhstan, L.N. Gumilyov Eurasian National University, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 11 Pushkin Street, 010008 Astana, Kazakhstan.

Zadash O. Dukenbayeva – Doctor of Historical Sciences, Professor, Department of History of Kazakhstan, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 11 Pushkin Street, 010008 Astana, Kazakhstan.

Abduvahab Kara – Doctor of Historical Sciences, Professor, Mimar Sinan Fine Arts University, Silahşör Cad. No: 89, Bomonti-Şişli Istanbul, Türkiye.

Авторлар туралы мәлімет:

Камшат Пазылқызы Паримбекова – Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті Тарих факультеті Қазақстан тарихы кафедрасының 2-курс докторанты, Астана, Қазақстан.

Дүкенбаева Задаш Оразгалиевна – тарих ғылымдарының докторы, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті Тарих факультеті Қазақстан тарихы кафедрасының профессоры.

Абдуаһаб Қара – тарих ғылымдарының докторы, Мимар Синан көркем өнер университетінің профессоры, Стамбул, Түркия.

Сведения об авторах:

Камшат Пазыловна Паримбекова – PhD докторант 2-го курса кафедры истории Казахстана Исторического факультета Евразийского Национального Университета имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Задаш Оразгалиевна Дукенбаева – доктор исторических наук., профессор кафедры истории Казахстана, исторического факультета Евразийского национального Университета имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Абдуваһаб Қара – доктор исторических наук, профессор университета изящных искусств имени Мимара Синана, Стамбул, Турция

Келіп түсті 28 наурыз 2026 жыл
Қабылданды 2 мамыр 2026 жыл

ҒТАМР 03.23.25 https://doi.org/ 10.63051/kos.2026.2.324

[1]Юсупов Р.Қ. , [2]Әбиденқызы А.
[1, 2]Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан
E-mail: E-mail: [1]rahm_yus@mail.ru, [2]ainurbai-67@mail.ru

ҰЙҒЫРЛАРДЫҢ ЖЕТІСУҒА КӨШІ-ҚОНЫНЫҢ ТАРИХИ ҮДЕРІС РЕТІНДЕ БЕЙНЕЛЕНУІ (СЕЙІТ МҰХАММЕД ҚАШИДІҢ «ШӘРҺИ ШИКӘСТӘ» ПОЭМАСЫ МЫСАЛЫНДА)

Аңдатпа. Мақала Шығыс Түркістан халқының, соның ішінде ұйғырлардың Жетісуға қоныс аударуына арналған. Оның ғылыми артықшылығы – XIX ғасырда Шығыс Түркістанды қоса алғанда, Орталық Азияда әртүрлі ұлт өкілдерінің қоныс аударуы тарала бастады және жазбаша әдебиетте өз көрінісін тапты. Көші-қон ағындарының әдебиеттегі көрінісін олардың тарихи шығу тегімен бірге зерттеу маңызды. Зерттеудің міндеттері осы үлкен аймақтағы саяси, экономикалық, діни, әлеуметтік және ұлттық жағдайды бағалау және осыған байланысты атқарылған жұмыстардың маңыздылығын түсінуден тұрады. Мақала осы тарихи оқиғалардың Орта Азия мен Шығыс Түркістанның жазба әдебиетінде қалай көрініс тапқанын және ұлы мәдени мұрада қалай сақталғанын зерттеуге бағытталған. Мақаладағы әңгіменің негізгі мәнін дамыту үшін дереккөздерді талдау, әдеби талдау және мазмұндық талдау, әдеби және тарихи салыстыру әдістері қолданылды. Мақала нәтижелері сол кездерде ұйғырлар тарапынын құралған және жазылған әдеби ескерткіштерде алғашқы көші-қондарының XIX ғасырдың 30–80 жылдары Шығыс Түркістанның Қашқария уәлаятынан Іле уәлаятына, сондай-ақ Іле уәлаятынан Жетісу аймағына жүзеге асырылғандығы туралы қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Алғыс: Зерттеу Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «Қазақстан және Шығыс әлемінің өзгермелі контурлары: тарихи сын-қатерлер мен перспективалар» іргелі ғылыми зерттеулері аясында жүзеге асырылды (жеке тіркеу нөмірі: BR31714763)

Кілт сөздер: ұйғырлардың көші-қоны, Орта Азия, Қазақстан, Жетісу, Шығыс Түркістан, поэма, ауыз және жазба әдебиеті

Кіріспе

Мәселені зерттеуде әсіресе XIX ғасырда болған көші-қон үрдістерін көрсететін әдеби шығармаларды және оларды зерттеген ғылыми еңбектерді мұқият қарастыру маңызды. 1864 жылы Іле п уәлаятында басталған ұлт-азаттық қозғалыс бүкіл Шығыс Түркістанға қатты әсер етті. Бұл маньчжур-қытай үкіметінің саяси, діни, ұлттық және әлеуметтік басқыншылығымен марапатталды. Сондықтан үстем ұлт өкілдері сиыршылармен бірге басқыншыларға қарсы күресіп, төзімділік пен батырлықтың үлгісін көрсетті. Сондықтан 1871 жылы Ресей империясының сарбаздары Іле облысын, яғни тәуелсіз Іле сұлтандығын жоюға аттанды. Осыған байланысты Сейіт Мұхаммед Қаши, Мұхаммед Садиқ Қашқари, Шаирахун, Молла Қажы, Молла Шакир, Білəл Нəзим және т.б. замандастары болған әйгілі ақындар өз шығармаларында бостандық көрінісін, оның тағдырын, осы көрініске жету жолында пайда болған қиындықтарды, қайшылықтарды, тіпті қарулы қақтығыстарды бейнелеген. Ол әртүрлі эпизодтар, қаһармандардың іс-әрекеттері және олардың тәуелсіздігі олардың тәуелсіздігіне кедергі келтіретіні туралы пікірлері арқылы көрініс тапты. Осы оқиғалардың тірі куәгерлері болғандықтан, олардың кейбіреулері өздері қару алып, осы қорқынышты шайқастарға қатысып, қан төгіп, туыстары мен аналарын жоғалтты. Мысалы, Іле қозғалысын сипаттайтын «Кітаби Ғазат Дар Ақали Чин» поэмасының авторы Билал Нәзим азаттық қозғалысына өз

қолымен қатысты, ал осы кезеңдегі қозғалыстың тірі куәгері Сейіт Мұхамед Қаши «Шәрһи шикәстә» («Қайғы туралы әңгіме») атты еңбегін жазды. Ол өз отандарын тастап, жұттарға көшуге мәжбүр болған Іле халқының қайғылы тағдырын бейнеледі. Осыған байланысты Еуропа, Ресей және Орта Азия ғалымдары ұйғыр, қазақ, қырғыз және өзбек халықтарының бірегей және жазбаша әдебиетінің үлгілерін іздеуде, жинауда және жариялауда маңызды рөл атқарды.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Мақаланың негізгі материалы ретінде XIX ғасырда өмір сүрген классикалық ақын Сейіт Мухаммед Қашидің «Шәрһи шикәстә» поэмасы алынды. Шығарманың идеялық-көркемдік әртүрлілігі мен тарихи маңыздылығын анықтау мақсатында Қазақстан, Өзбекстан, Қырғызстан, Ресей және Шыңжаң (ХХР) ғалымдарының ақынның өмір кезеңінде қалыптасқан саяси, әлеуметтік және ұлттық жағдайындағы пікірлері, көзқарастары, теориялық еңбектер сондай-ақ түпнұсқа қолжазбалар арнайы қарастырылды. Сондай-ақ Орта Азия, әсіресе қазіргі Қазақстан және Шығыс Түркістан (ХХР ШУАР) аумақтарында болған тарихи оқиғалардың, соның ішінде ұлт-азаттық қозғалыстардың, әртүрлі уақытта болған көші-қон ағындарының себептері және нәтижелеріне, басқа да мәселелерге назар аударалады. Мәселенің негізгі мәнін ашу барысында нақты әдебиеттерді талдау, әдеби талдау және мазмұндық талдау, әдеби және тарихи салыстыру әдістері қолданылды.

Талқылау

XIX ғасырдың екінші жартысы Шығыс Түркістан халықтарының негізгі бөлігін құрайтын ұйғыр халқының ғана емес, сондай-ақ қазақ, өзбек, тәжік, түрікмен, қырғыз және басқа да ұлттардың тағдырында бетбұрыс сәті болды. Халықтың ауыр жағдайы, саяси және ұлттық зорлық-зомбылық, маньчжур-қытай билігі тарапынан да, жергілікті феодалдар тарапынан да жоғары салықтар мен алымдар елдің ішкі және сыртқы ахуалының шиеленісуіне әкеліп соқты, нәтижесінде бүкіл Шығыс Түркістан бойынша азаттық күресінің ошақтары өршіп кетті. Мысалы, Іле өлкесінде 60-шы жылдары ұйғырлар мен дүнгендер көтерілді. Тарихшы Н.Аристовтың жазуынша, сол кезде маньчжур билігі тарапынан халықтың қысымы күшейген, олар тайпындардың көтерілісі мен ағылшын-француз соғысынан бері Бейжіңнен әскерлер мен шенеуніктерге жалақы төлеуге ақша алмай, жергілікті әкімшілік пен әскерлердің қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін ақша алмаған онсыз да ауыртпалық түсірген халықты жаңа салықтармен ауырлату. Маньчжур шенеуніктерінің парақорлығы мен жыртқыштығы 50-ші жылдардың соңы мен 60-шы жылдардың басында шамадан тыс күшейе түсті» (Аристов, 1873: 204). Шығыс Түркістан халықтарының XIX ғасырдың екінші жартысындағы азаттық қозғалысының тарихында барлық азаттық күресінің басы болған Кучар көтерілісі маңызды рөл атқарды. Бұл көтерілістің тікелей себебі маньчжурлар болып табылатын дунған әскери қызметшілерін жаппай құртуға дайындалып жатқаны туралы есту болды. Осы естуден қорқып, ашуланған Кучар гарнизонының дунғандары көтеріліс көтерді. Дүнгендермен қатар Алияр-бек бастаған ұйғырлар да көтеріліс жасады. 1864 жылдың таңында цин күзетшілерінің қарсылығын бұзған бүлікшілер қаланы толығымен иеленіп алды. Көтерілістердің әскери табыстарының нәтижесінде Рашид ад-дин Кучар қаласының ханы болды. Кучар көтерілісінің ұшқындары Шығыс Түркістанның барлық аумағына тез тарала бастады. Маньчжур-қытай басқыншыларына және олардың жақтаушыларына - сатқыш феодал-моллаларға қарсы ашуланған Қашғар және оның маңындағы облыстардың халқы да кучиндіктердің көтерілісі туралы естіген соң, батыл әрекетке көшті. Олар цин шенеуніктері мен бектерін ауылдардан шығарып, олардың мүлкін тартып алып, кедейлерге үлестіріп, цин әскері паналаған Қашқар бекінісіне шабуыл жасау үшін жасақтар құрды. Біріккен көтеріліс жасақтары Қашқардың Ескі және Жаңа қалаларындағы қытай әскерлерін жойып, Садық бектің басшылығымен өз

үкіметін құрды. Кучар мен Қашқардың көтерілістерін Хотан, Яркенд, Үрімші, Турфан, Құмұл, Ақсу және т.б. қалалар қолдады. Іле округінің көтерілген ұйғырлар мен дунғандарына Қулжада маньчжур цзянь-цзюнінің, яғни бүкіл Шынжаңдың әскери және азаматтық билеушісінің резиденциясы болғандықтан, маньчжур-қытай әскерлерімен неғұрлым ауыр күрес жүргізуге тура келді. Мұнда Цин үкіметінің елеулі күштері шоғырланған болатын.

1864 жылы қыркүйекте Құлжа-ден маңында көтеріліс басталды. Онда ұйғырлар мен дүнгендер цин гарнизонын талқандап, көптеген қаруды басып алды. Басқа жерде, Ямату ауылына жақын жерде, бүлікшілер маньчжурларға шабуыл жасап, маньчжур кавалериясына арналған 1200 жылқыны басып алды. Цин гарнизоны Құлжа қаласының бекінісіне жабылды. Көтерілістердің одан әрі табысты әрекет етуіне олардың арасында бірлік болмағандығы кедергі келтірді. Билікке таласқан ұйғырлар мен дүнгендердің рухани және зайырлы қайраткерлері біріккен күштердің басшысы Абдурасул бек пен оның жақтастары қаза тапты. 1867 жылдың мамырында Іле өлкесінде Алахан тюря бастаған Іле сұлтандығы құрылды. Шығыс Түркістан халықтарының ұлттық-азаттық күресінің жеңісі нәтижесінде Якуп бектің басшылығымен тәуелсіз Йеттішар мемлекеттері және жоғарыда аталған сұлтанат құрылды. Бұл мемлекеттердің пайда болуы Патшалық Ресей және Цин Қытай сияқты державаларды қанағаттандырмады. Осы үкіметтердің саяси келісімінен кейін 1871 жылы орыс армиясы басып алған Іле сұлтандығы құлады, ал 1878 жылы маньчжур-қытай әскерлері екінші рет басып алған Йеттишар мемлекеті құлады.

Мәлім болғандай, Шығыс Түркістан өзінің бай өткенімен әр кез шетелдік ғалымдардың, саяхатшылардың, әскери экспедициялардың, қарапайым саудагерлердің назарын аударған. Н.М. Пржевальский, ағайынды Грумм-Гржимайло, М.Н. Певцов, Г.Н. Потанин, Н.Ф. Катанов, Н.Н. Пантусов сияқты әлемге әйгілі орыс, ағылшын, неміс, француз ғалымдары, сондай-ақ Стейн, А.Лекок, П.Пел Шығыс Түркістанның саяси және экономикалық құрылысын, оның халықтарының әлеуметтік және мәдени жағдайын зерттеу мақсатында тұтас ғылыми экспедициялар ұйымдастырды. Жоғарыда аталған зерттеушілердің қатарында 1885 жылы ұжымда В.Зверинский, Л.Майков және И.Бокпен бірге құрылған «Ресей империясының географиялық-статистикалық сөздігі» авторларының бірі П.П.Семеновтың (1827–1914) сіңірген еңбегін атап өткен жөн Орыс географиялық қоғамы. Жоғарыда аталған еңбектің бесінші томында Ресей империясының Түркістан әскери генерал-губернаторлығы деп аталатын аумақтық-шекара жағдайына қатысты кейбір статистикалық деректер берілген. Онда Ресейдің Түркістан өңірі сол кезде солтүстікте Торғай, Ақмола және Семей облыстарымен, шығыста Қытайдың Жоңғар және Үрімші облыстарымен, Қашғариямен (Шығыс Түркістан), оңтүстікте Памир жерімен, Бұхара аудандарымен және Хива хандығымен шекаралас болған делінген Батыста Арал теңізі. Осы губернаторлық аумағының жалпы ауданы 19,441 шаршы км, яғни Ресей империясы аумағының 1/20 бөлігін құрады. 1867 жылдан бастап Түркістан генерал-губернаторлығы тек Жетісу және Сырдария облыстарының құрамында ғана құрылды; 1868 жылы оккупацияланған Бұхар жерінен Заравшан облысы құрылды; 1871 жылы Батыс Қытайдың Құлжа облысы қосылды; 1873 жылы Хиваны зерттегеннен кейін Аму-Дарья облысы құрылды (Географический, 1885: 271). XIX ғасырдың екінші жартысында Патша Ресейінің белсенді әскери жорықтарын жүргізу нәтижесінде Орта Азия толығымен оккупацияланды. Бұл өңірдің халқы шетелдік зұлымдыққа қарсы қатыгез күрес жүргізді, бірақ ол табысты болмады.

Түркі тілдес халықтар қоныстанған жерлерді Ресей империясы жағында басып алу Орта Азиямен ғана шектелмей, 1871 жылы Шығыс Түркістанның Іле өңірін басып алды. Он жыл бойы ол Түркістан губернаторлығының Жетісу облысының құрамында болды. Орталық Азия, Шығыс Түркістан тарихында терең із қалдырған осы оқиғалардың барлығы сол кезеңдегі ұйғыр әдебиетінің дамуына да әсер еткені сөзсіз. Қарулы көтерілістерге көбі

қолында қарумен қатысқан жазушылар азаттық күрес тақырыбына жүгіне бастады: қарапайым халық пен олардың басшыларының батырлығын шынайы сипаттау, кейбір жергілікті феодалдық-аристократиялық элитаның сатушылық саясаты, ішкі қарама-қайшылықтар, халықтың еркіндік сүйгіш рухын физикалық жазалаумен басқылардың қатал саясаты. Олар өз уақытындағы әлеуметтік-саяси жағдайдың күрделілігіне қарамастан, халықтың азаттық қозғалысының барлық егжей-тегжейін, сол ұмытылмас кезеңдегі барлық оқиғаларды барынша шынайы сипаттауға ұмтылды.

XIX ғасырдың екінші жартысы – ұйғыр классикалық әдебиетінің күрт өрлеу уақыты, ұлттық мәдениет тарихында ғана емес, сондай атақты және атақты адамдар осы салада аянбай жұмыс істеді, бірақ жалпы түркі тілдес халықтар әдебиетінің тарихында, ақындар Билал Назым, Молла Шакир, Сейит Мұхаммед Қаши, Шамсиддин, Муса Сайрами, Садир Палван, сондай-ақ Молла Мұхаммед Ниязи, Дилбар Дорга, Ашурахун Гариби, Асий, Молла Али бинни Молла Имин және басқа да ұлттық әдебиеттің үздік дәстүрлерін, сондай-ақ Шығыстың көпғасырлық әдебиет дәстүрлерін жалғастырған. Олардың қаламұшына ерекше құрметке лайық тамаша шығармалар тиесілі. Олардың қажырлы еңбегінің арқасында біз бүгінде Шығыс Түркістанның сол кезеңдегі тарихи-саяси жағдайы туралы түсінікке ие болдық. Олардың бай мазмұнының арқасында біз осы орасан зор ел халықтарының отаршылдыққа, құлдыққа, әділетсіздікке қарсы ұлттық-азаттық күресі, қарапайым халықтың ұмтылысы мен арманы туралы түсінікке ие болдық.

Зерттеу нәтижелері

1871 жылы Ресей әскерлері Іле өлкесін басып алып, он жыл өткеннен кейін оны Қытайға қайтару туралы шешім қабылданған кезде ұйғыр халқы Сейіт Мұхаммад Каши сияқты ұлдарының кеңесіне мұқтаж болды. Маньчжур-қытай игілігінің астында қалу мүмкін емес деп есептей отырып, ақын Жетісу аумағына қоныс аудару арқылы Ресей азаматтығын қабылдау қажеттігін халыққа түсіндіргендердің бірі болды. Ақын өз поэмасының беттерінде халықтың осы жағдайын, оның қайғылы тағдырын ерекше шеберлікпен бейнелейді. Екі мемлекеттің, атап айтқанда Ресей мен Қытайдың қоғамдық-саяси жағдайымен мұқият танысқан ақын осы елдер халықтарының өмір сүру деңгейін де назардан тыс қалдырмады. Бұдан басқа, Іле өлкесі мен Семей облысының арасындағы сауда байланыстары халықтың қоныс аударуды бастау туралы шешіміне өз әсерін тигізді. «Шәрһи шикәстә» ең алдымен ұйғырлардың Қазақстан, Қырғызстан, Өзбекстан, Түркіменстан аумағына қоныс аудару себептерін айғақтайтын, олардың жаңа жерлерді қайта құру жөніндегі қызметін сипаттайтын, сондай-ақ олар еңсеруге тура келген қиындықтарды көрсететін тарихи дереккөз болып табылады.

«Шәрһи шикәстә» – көлемі жағынан салыстырмалы түрде шағын, бес тараудан тұратын шығарма. Тараулардың әрқайсысының өз атауы бар. Бірінші, төртінші және бесінші тараулар мухаммас түрінде, ал екінші және үшінші тараулар месневи түрінде жазылған. Бұл екі тарау көлемі жағынан қалғандарынан кіші. Поэманың жазылу тарихы Ресей мен Қытай арасында жасалған Петербург шартынан туындайтын XIX ғасырдың екінші жартысындағы Шығыс Түркістандағы саяси жағдаймен тығыз байланысты. Келісімнің үшінші бабына сәйкес, Іле Өлкесінің тұрғындарына Қытай азаматтары болып қалуға немесе Ресей аумағына қоныс аударып, Ресей азаматтығын алуға мүмкіндік берілді. Ұйғырлар мен дүнгендердің басым көпшілігі Ресей бақылауындағы Семей облысына қоныс аударғысы келетінін мәлімдеді. Қоныс аудару 1881 жылдың күзінде басталып, 1883 жылы аяқталды (Һидайәтов, 1978: 95) Сейіт Мұхаммед Қаши «знал, что после возвращения края Китаю в нем снова будут господствовать произвол и притеснения, народ обложат непомерными налогами, вновь расцветут взяточничество и ростовщичество» (Нарынбаев, 1995: 52).

«Шәрһи шикәстә» поэмасының ерекшелігі – автор өз халқымен бірге орасан қоныс аударып, елді мекендердің атауын, Іле және Жетісу облыстарындағы халық құрамын біліп,

оларды өз шығармасында дәл көрсете алды. Сөзсіз, ол Шығыс Түркістан мен Орта Азияда орын алған саяси ахуалдан хабардар болды. Сол кезеңде Ресей Орта Азияны жаулап алуды мақсат етіп қойып, Хива хандығының, Бұхар әмірлігінің, Қоқанд және Қазақ хандықтарының тәуелсіздігін жоюға әкелген толық ауқымды әскери іс-қимылдарды жүргізді. 1871 жылы Іле облысын басып алған Ресей Іле сұлтандығын да жойды.

Қарапайым адамдардан шыққан мәліметтерге сәйкес, Сейіт Мұхаммед Қаши (Қаш – ол туған жердің Шығыс Түркістандағы атауы) Алматы облысының қазіргі Еңбекшіқазақ ауданының Байсейіт ауылында орналасқан. Іле өлкесінен қоныс аударғандардың басым бөлігі ұйғырлар. Сондықтан олар жаңадан құрылған елді мекендерге өздері шыққан және тастап кеткен ауылдардың атауларын берді. Сейіт Мұхаммед Каший өз жерлестерімен бірге каналдар қазып, ауылдар мен кенттерді абаттандырумен айналысқан. Оның Малыбай және Байсейіт ауылдарының арасында қазылған үш арна құрылысында жұмыс істегені белгілі. Бұл арналардың атаулары да сақталған: Қаш, Араостан және Шеткі арна. Сейіт Мұхаммед Қаши мен оның жерлесі, ірі ақын, «Китаби ғазат дәр мүлки Чин» және «Назугум» сияқты тарихи туындылардың авторы Билал Нәзім көшіру қиыншылықтарын бастан кешкендермен бірге Жетісудың қоғамдық-экономикалық дамуына өз үлестерін қосып, үлгі көрсетті. Біртіндеп, халық қазған ондаған арна үйлерден басқа диірмендер, мешіттер, медреселер, мектептер салынған көптеген жаңа ауылдарға тыныштық әкелді. Қоныс аударушылар егіншілікті дамытуға зор үлес қосты, себебі жеміс ағаштарын отырғызумен, сондай-ақ көкөніс өсірумен белсенді айналысты. П. Румянцевтың мәліметінше, олардың алғашқылары қала тұрғындары, яғни саудагерлер мен қолөнершілер Жаркент қаласына, қалған ауыл шаруалары ауылдырғы орналасқан (Румянцев, 1914: 7).

Іле өлкесіндегі ұйғырлардың Жетісу аумағына қоныс аударуын Ресей әкімшілігіне қарсы шығып, Іле өлкесіне қашуға мәжбүр болған старшина Тазабек Бусұрмановтың басшылығымен Ұлы жүз қазақтарының көтерілісімен байланыстыруға болады. Мыңдаған отбасы шекарадан өтіп, бұл Ресейдің Іле сұлтандығын таратуының бір себебі болды. Тазабек пен оның жақтастарын тұтқынға алу мақсатында орыс әскерлері Ақсу мен Борохудзир өзендерінің жағалауына жайғасты. Атақты тарихшы В. Моисеевтің жазуынша, «массовые откочевки казахов в Илийский край вынудили русские пограничные власти выставить на границе – на р.р. Аксу, Текесе, Борохудзире и в других местах дополнительные военные посты и отряды. Усиление и увеличение русской пограничной стражи вызвало обеспокоенность дунган. Так, прибывшие на русский пост под Чунджой дунгане заявили протест против занятия русскими «мусульманских земель» и недвусмысленно заявляли о скором прибытии из Кучара через Музарт войск Рашид ад-дин-хана Хан-ходжи – одного из организаторов восстания в Кучаре, который якобы хочет сделать Кульджу своей резиденцией». Согласно данным, приведенным в его книге, в то время общая численность населения Илийской области достигала 100 тысяч человек. Среди них уйгуров было 38 тысяч, казахов – 22 тысячи, дунган – 5 тысяч, китайцев – 7 тысяч (Моисеев, 2003: 129). Борохудзир өзенінде орналасқан атаулы форпост стратегиялық тұрғыдан маңызды аудан болды және 1871 жылы Г.Колпаковскийдің басшылығымен Ресей армиясының сарбаздары сол жерден Іле сұлтаны әскеріне шабуыл жасады. «Шархи шикасте» дастанының авторы Борохудзир – Бурагужурды атайды.

1871 жылғы мамырда Кетмен асуында Іле сұлтаны әскерлері шабуыл жасағаннан кейін Ресей мен Іле сұлтандығы арасындағы қарым-қатынас күрт шиеленісе түсті. Ресей генералы Г. Колпаковскийдің Тазабекті ұстап беру туралы талабын Сұлтан Әбіл оглы мүлдем қабылдамады, бұл Іле өлкесіне орыс әскерлерінің басып кіруіне себеп болды. Сұлтан ресейлік саудагерлердің өз мемлекетінің аумағында болуын шектеуге өкім етті. Бұдан басқа, ол заңсыз басып алынған Музарт, Борохудзир және басқа да аумақтарды тастап кетуді талап етті. Әрине, ақын Сейіт Қаши бұл оқиғалардан хабардар болатын. Ол ол кезде Ресейдің Борохудзир бассейнін иеленгенін жасырмайды.

Сейіт Қаши дүнгендер мен ұйғырлардың «сенімсіздерге», яғни маньчжур-қытай басқыншыларына қатысты іс-әрекеттерін ашық сипаттамаса да, оның шығармасында басқыншылардың халыққа әкелген барлық азаптары сезіледі. Шығыс Түркістан аумағында Ұйғыр және Дүнген сұлтандықтарының, Йеттішар мемлекетінің, Кучар хандығының пайда болуы Патша Ресейін елеулі алаңдатқаны анық. Халық-азаттық қозғалысының салдарын орыс әскери тарихшысы Михаил Терентьев былайша түсіндірген: «Результатами восстания, по отношению к нам, были: 1) уничтожение наших консульств и факторий в Кульдже и Чугучаке; 2) совершенное прекращение торговли, обороты которой достигли было значительного развития; 3) наплыв разоренных и ограбленных эмигрантов в наши пределы и 4) постоянные беспорядки на границе, вторжения в наши пределы и нападения на наших подданных. Таким образом, наше невмешательство, погубив дело Китая в Джунгарии и Кашгарии, погубило и нашу собственную торговлю в этих странах и, сверх того, содействовало к образованию в соседстве беспокойного и фанатичного мусульманского государства, во всяком случае менее для нас удобного чем спокойный и, в конце концов, все-таки уступчивый Китай» (Туркестанский, 1914: 142).

Сейіт Қашидің «Шәрһи шикәстә» поэмасында Алматы облысының қазіргі Еңбекшіқазақ ауданының аумағында орналасқан Шілік ауылының атауы аталады. Ол туралы алғаш рет Ресейдің Іле өлкесін Қытайға қайтару туралы шешім қабылдағаннан кейін халықтың басына түскен азаптаулар сипатталатын туындының бірінші тарауында айтылған.

Переедем ото всюду мы в селение Чилик,
Все кто слышал, вещи разом мы с собою заберем,
А еще зерно-пшеницу мы с собою унесем,
Уезжаем мы для жизни ведь в селение Чилик.
Кто решился, тех сомненье никогда уж не проймет.

Бұл жерде автор осы шешім туралы естіген халық алыс жолға жиналатын оқиғаларды сипаттайды. Екінші бөлімде Сейіт Қаши өз қалалары мен ауылдарын тастап, Шелек туралы естіген, бірақ оны әлі көрмеген адамдар сол жерде өмір сүріп жатқанын айтады. Ол кезде Шелек Ресей империясының Түркістан генерал-губернаторлығының Семей облысындағы Верненский уезінің құрамына кіретін ірі ауыл болатын. Шелек пен оның айналасы шаруашылық жүргізу үшін қолайлы болғандықтан, қоныс аударған адамдардың бір бөлігі сол жерге қоныстанған. Сейіт Қашидің де өз дастанында осы ауыл туралы айтуы кездейсоқ емес. П.Румянцев Шелектің Верный-Құлжа сауда жолының ірі орталығы екенін айтып, былай дейді: «Обилие воды, высокая урожайность земель, засвидетельствованная местными посевщиками, постоянный базар и спрос на рабочие руки не оставляли желать чего-либо лучшего. Чилик был известен широким массам таранчей и имел хорошую репутацию» (Румянцев, 1914:104).

«Іле-мен қоштасу» деп аталатын дастанның үшінші тарауында ақын бұлбұлдар ән салатын өзендер ағатын және жан дүниеңді демалатын таулардың жасыл бұтақтарын еске алады. Ол туған жерін тастап кетудің қаншалықты қиын екенін айтып, тағдырдың осы сынағын жеңуге шақырады. Ол Жаратқаннан Шелекті Шығыс Түркістанның алыс емес Іле өңірінде қалған туған жерлері сияқты құнды, әдемі жерге айналдыруды сұрайды.

Поэмада халық еркіндік пен тәуелсіздік үшін көтерген көтеріліс көріністері жан-жақты ашылып, қозғалыстың басында тұрған ұйғыр зиялы қауым өкілдері, яғни Қаши бейнеленген. Әділдікті іздеп, олар белсенді әрекет етті, нәтижесінде Ресей азаматтығын алуға мәжбүр болды. Ұйғырлар Орта Азиядағы жақын, тілдері мен мәдениеті, сондай-ақ қазақтармен, қырғыздармен, өзбектермен, түркімендермен, татарлармен және басқалармен ортақ діні бар көршілерімен бірігіп, жаңа экономикалық, қоғамдық, рухани шындықтармен үлкен үміттерін байланыстырды. Әрине, шығарманың авторы сол кезде Ресейдің өз амбицияларын көздей отырып, Хива, Бұхара, Қазақ және басқа да хандықтар сияқты Орта Азия мемлекеттерін қарудың күшімен жою, олардың пайдалы қазбаларын жыртқыштықпен пайдалану, жергілікті

халықтарды басып тастау жоспарларын жасағанын жақсы білетін. Сондықтан да ол өзінің негізгі мақсатын сол кезеңдегі қоғамдық-саяси жағдайды шығармада көрсету деп санаған. Туындының әрбір тарауы осы мақсатқа бағынады. Мысалы, бірінші тарауда маньчжур-қытай үкіметінің Шығыс Түркістандағы басып алу саясатының, халықтың ауыр жағдайының, Іле өлкесін орыс армиясының басып алуының сипаттамасы берілген. Екінші тарауда ұйғырлар қоныс аударған жерлер сипатталады. Үшінші тарау әкелер мен аталар негізін қалаған қалалар мен ауылдармен қоштасу, бір сөзбен айтқанда, Отанмен қоштасу көріністеріне арналған. Төртінші тарауда халықтың Ресей заңдастыруындағы жерлерге қоныс аудару себептері туралы пікір айтылады. Бесінші тарауда қоныс аударғандардың үлесіне түскен сансыз қиындықтар туралы айтылады.

Өз замандастары сияқты, Қаши де Қашқария ұйғырларының қасіретті тағдырымен жақсы таныс еді. «Шәрһи шикәстә»нің мазмұны онда сипатталған Іле өңірінің ғана емес, бүкіл елдің ұйғыр өмірімен тығыз байланысты. Сондықтан Іле өңірінен Жетісуға халықтың жаппай қоныс аударуының сипаты мен мағынасын және оның салдарын анықтаудан бұрын сол кезеңдегі ұйғырлар арасында осы құбылыстың пайда болу себептерін анықтау қажет. Поэманың авторы әңгіменің басынан бастап қалыптасқан жағдайға өз бағасын беруге тырысады. Цин Қытайының Шығыс Түркістанды басып алуынан кейін Қытайға қарсы көтерілістер бірінен соң бірі өршіп, Қытай армиясынан әлденеше мәрте асып түсті. Солардың бірі Қашқариядағы Жахангир қожаның басшылығымен болған қарулы көтеріліс болды. Ұйғырлардан басқа қазақтар, қырғыздар, өзбектер және басқа да халықтардың өкілдеріне ие бола отырып, Қашқарияны басқыншылардан босату үшін бірнеше талпыныстан кейін түптеп келгенде басқа мемлекеттердің билеушілерімен, Қоқанд және Хива хандықтарымен одақтасуға үміттенді. Алайда мұндай одақтан айрылып, ол түбегейлі жеңіліске ұшырады, бұл оның өзін көпшілік алдында өлтіруге және бүлікшілер мен бейбіт халықты жаппай құртуға әкелді. Бүкіл халық үшін қайғылы жылдардың тірі куәсі ұйғыр халқының батыл қаһарманы Назугум азаттық қозғалысының қатысушыларының бірі болды. Назузумның өлеңдері мен әндері халықтың бостандыққа, тәуелсіздікке деген ұмтылысын, Отанға деген сүйіспеншілігін көрсетті. Көтеріліс басылғаннан кейін он мыңдаған ұйғырлар, соның ішінде Назугум да Іле өлкесіне және Шығыс Түркістанның басқа да аудандарына күштеп көшірілді. Ол сол жерде де басқыншылармен күресті жалғастырды, ал оның әндері халықты жауға бағынбауға шақырды.

Назугум Іле өлкесінің әкімшілік орталығы болған Құлжада, Каши өмір сүріп жатқан жердің жанында өлтірілді. Ол кезде ақын он жастан сәл асқан еді. Каши өз замандастары сияқты өз халқының тарихын, өз дәуірі батырларының өмірін жақсы білетін. Сондықтан, Каши өз шығармасын шығарған кезде ауызша халық шығармашылығы мен импровизатор ақындардың бай дәстүрлерін пайдаланғанын жоққа шығаруға болмайды.

Қашқария ұйғырларының жаппай көшіп-қонуы Джахангир қожаның аға-інісі Юсуф қожаның көтерілісінен кейін болды. Қоқанд хандығы тарапынан материалдық және қаржылық көмек алып, құрамында ұйғыр, өзбек, қырғыз, тәжік отрядтары бар бес мыңдық әскердің басшылығымен 1830 жылы Қашқарияның шегіне басып кірді. Алайда, қоқандықтардың сатқындығынан кейін Юсуф қожа жеңіліске ұшырап, жақындарымен бірге Қоқан хандығына қашып кетті, ал оның әскерінің бір бөлігі жойылды, қалған бөлігі қарлы асу арқылы Қоқан хандығына қарай өтіп кеткен кезде қаза тапты. Қашқария халқының орасан бөлігі қытай әскерлерінің жазалаушы жорықтарынан қашып, Ферғана алқабының шегіне ауысты. Танымал қазақ ғалымы Шоқан Уәлихановтың деректері бойынша «опасаясь расправы со стороны Цинской администрации, большое количество уйгуров – около 70 тыс. человек – переселилось в кокандские владения и расселилось на Сырдарье, ниже Ходжента, в урочище Далвас и в Ташкенте, где основало селение Янишара» (Валиханов, 1985: 324). Позже их число достигло «300 тысяч человек. В 50-х годах XIX в. в Коканд переехало еще 150 тысяч человек, в местности между Шахриханом и Карасу осела этнографическая группа

уйгуров – доланы (9 тыс. человек)» (Исхаков, 2005: 143). «Шәрһи шикәстә» шығармасының авторы сол қорқынышты жылдардың куәгерлері және халық жазған әндер арқылы өз халқына қатысты әділетсіз саясатты тағы да атап өтті және айыптады, ол тек өз жерін сүйгендіктен, еңбек еткендіктен, жаңа ұрпақ тәрбиелеп, Отанына еркіндік тілегендіктен ғана қатаң жазаланған. Академик А.Нарынбаев жазғандай, ұйғырлар мен басқа да халықтардың ұлттық-азаттық күресін басу кезінде 1877 жылы ғана ірі қытай генералы Цзо-Цзунтанның жауынгерлері 600 мыңнан астам бейкүнем тұрғындарды қатыгездікпен жойып, ал жас қыздарды Бейжіңге күң ретінде жіберді. Милитарист Цзо-Цзунтан солдаттарға оқтарды аямау туралы қатаң бұйрық берген (Нарынбаев, 1988: 93–94). Бұдан басқа, жазалаушылар тұтас қалалар мен ауылдарды өртеп, мәдениет ескерткіштерін жойып, қарапайым халықтан табуға болатын нәрсенің бәрін тартып алып, қасиетті жерлерді қорлады. Ақын Каши қатыгез қытай әскерлері мен оларға басшылық жасаушылар ұйғырлардың қанды жауы екеніне және олардың өздеріне ұқсамағандығына сендіреді.

Қаши өз поэмасында туған өлкесінде болып жатқан оқиғаларды Қашқар трагедиясымен байланыстырады. Сол арқылы ол Іле өлкесінің халқы мен олардың Қашқариядағы отандастары, патшалық Ресей тәуелсіз Іле Сұлтандығын жойғаннан кейін, қытайлық жазалаушы әскерлер тарапынан осындай тағдырдан қорқып, Ресейдің азаматтығын таңдап алып, шет елдерге қоныс аударуға мәжбүр болғанын біледі. Каши халықтың алдында шынымен де оның тағдырын шеше алатын мәселе тұрғанын көрсетеді. Ол егер халық өткеннен сабақ алмаса, оны да осындай тағдыр күтіп тұр дейді. Ақын заттарға әр жағынан қарап, әрқайсысына тиісті баға бере алады. Ол кенеттен қорытынды жасамайды, оқырманға адам өмірінің қаншалықты тез өзгеруі және оның тағдыры қандай үлкен сынақтарға тап болуы мүмкін екендігі туралы ойлануға мүмкіндік беруге тырысады. Қаши Қытаймен салыстырғанда Ресейде өркениетті, адамгершілік билікті көреді, бірақ ол кезде екі мемлекет те басқыншылық саясат жүргізген. Ақын бәрін билеуші мемлекеттің өзі шешетініне сенімді, сондықтан да ол өз халқының жағдайына мейіріммен қарайтынына сеніммен қарайды.

Қаши өзі қарапайым отбасынан болғандықтан, әр шаруаның мұқтаждығын жақсы түсініп, оған қандай да бір көмек көрсетуге тырысады. Ақын егер Құдай халықты қорғайтын жалғыз адам ретінде қабылдаса, егер ол оның барлық сынақтары мен азаптарына көңіл айтса, онда халық бірнеше жылға жеңілдіктер алады және бұл оған үлкен сыйлық болады деп жазады. Ақын шын мәнінде Ресей билігінің аймақты он жыл бойы басып алған өзгерістеріне куә болды. Бұл мектептер, ауруханалар ашу, жолдар салу, ал ақын үшін ең бастысы, халықтың тыныштыққа ие болуы. Шығыс Түркістан мен Орталық Азия халықтарында, жалпы алғанда, Ресей мен Қытайдың колонизаторлық саясатының қарулы қарсылығында ғана емес, өз туған ошақтарынан, жайылымдарынан, бақтарынан еріксіз кетуге тура келетіндігінде де көрініс тапқан тағдыр іс жүзінде бірдей болғанын атап өткен жөн. Екі держава өздерінің тағдырын шешуге өздерінің ғана құқығы бар екенін көрсетіп, ортақ тіл тапты. Бұл, ең алдымен, Шығыс Түркістан мен Орта Азия аумағындағы жайылымдарды бөлу кезінде байқалды. «... киргизские и казахские роды имели сезонные пастбища на территории Синьцзяна в Тарбагатайском и Илийском округах, Кобдо, а ойраты – на территории Киргизии и Казахстана. Кокандское ханство имело в городах Хойбу и его окрестностях целые колонии торговцев и землепашсцев. Совместное хозяйственное освоение общирных районов Синьцзяна народами Средней Азии и Казахстана часто согласовывалось русскими и китайскими властьями» Хафизова, 1995: 261). Мұнда қоғамның жоғарғы бөлігінің кейбір өкілдері: хакимдер, амбандар, бектер және басқыншылық биліктің басқа да әр түрлі қызметшілері, басқыншылардың қызметшілері пайда табуға үлгерген, олар мүмкіндікті пайдаланып, өз халқын талан-таражға салып, оған шамадан тыс салық салып, одан қолдан келгеннің бәрін тартып алды. Қаши өз шығармасында олардың өз халқын қорлауын қатаң айыптайды. Ақын егін жинау кезінде әрбір отбасы мемлекетке 32 хо астық, яғни шамамен 530 кг. көлемінде салық төлеуі тиіс екенін атап өтеді. Салық жинаушылар науқастар, қарттар

мен балалар болатын әрбір отбасының шынайы жағдайымен санаспаған. Сондықтан салықты уақтылы төлемегені үшін жазалау мен қорлаудан құтылу үшін шаруалар жиналған өнімнің бәрін сатуға мәжбүр болды, ал егер ол да жетпесе, тіпті өз баспанасынан да айырылды. Кейбір шаруалар отбасын асырайтын және осындай төзімсіз жағдайларда аман қалу үшін бай отбасыларға, мемлекеттік шенеуніктерге және басқаларға қызмет етіп жалданған. Қаши өз отандастарын «сатуға арналған заттары жоқ, аяқ киімдермен киінген, сатып алуға ақшасы жоқ, күйзеліске ұшыраған және бас иіп отырған» өз отандастарын дұрыс шешімді таңдауға шақырады: осындай жағдайда қалу және одан әрі өмір сүру немесе оларды ешкім күтпейтін бөтен жерге кету.

Поэманың мазмұнынан Іле өңірі халқының үлесіне осы жолы да ауыр сынақтар түскенін көруге болады, оның барысында қоныс аударушыларға қоныстанған үйлер мен бақтарды тастап, сүйікті Отанын тастап, жаңа, бейтаныс жерлерге орналасуға тура келді. Іле өлкесінің Қытайға қайтарылуы Петербург шартына сәйкес ұйғырлар мен дунгандарға экономикалық та, моральдық та шығын әкелді. Бұл келісімшарттан сондай-ақ Цинге қарсы шығыстарға қатысқан қырғыздар, өзбектер, қазақтар, торғоуттар (Исиев, 1978: 72) және басқалары да зардап шекті: «нарушились привычные маршруты кочевок казахов, киргизов; роды албан, суан, кызай лишились своих сезонных кочевий по долинам реки Или, ее притока Текес и в других районах. В то же время в связи с переселением в Семиречье оседлых народов земельный вопрос стоял здесь остро, возможно, более остро, чем на границе Китая с Семипалатинской областью» (Из истории, 1990: 154–155). Іле өлкесінен Жетісуға қоныс аударушылар өздерінің шетелдегі туыстары, сондай-ақ саудагерлер және басқалар арқылы өздерін жаңа орындарда не күтіп тұрғанын анық білді, бірақ ресейлік тарап оларды таңдаудың дұрыстығына табандылықпен сендірді. Бюрократизм мен бұрмалаушылықтан, ондаған мың адамның пікірі шешілетін осындай күрделі іс үшін қызмет атқаруға міндетті болғандардың жауапсыздығынан алғашқы қоныс аударушылар күзге қарай тұрақты тұратын жерлеріне келді. Ол аз дегендей, оларды жаңа орындарда ешнәрсе күтпеген. Уәде етілген тұрғын үй мен азық-түлік болмағандықтан, олардың көбі суықтан және аштықтан қайтыс болды. Олардың басым көпшілігі азық-түлігі де, малы да, жылы киімі де жоқ кедейлер еді. Бұл туралы Қаши өте жақсы білетін, ол тағдырдың еркі бойынша халықпен жанаша осы сынақтардан өтіп, барлық ауыртпалықтарға төтеп беруге тура келді. «Здесь им достались худшие земли, и в тех метностях, где сельское хозяйство возможно было только при условии искусственного орощения. Уйгурам был предоставлен льготный срок (10 лет) освоения новых земель, по истечении которого все уйгурские хозяйства должны были платить подати. ... И в течение нескольких лет засушливые районы превратились в цветущие угодья и прекрасные сады» (Бизаков, 2002: 234). Ақын өз халқының нағыз ұлы ретінде оны шын жүректен сүйді және оған сенді. Сондықтан ол әрдайым оның қасында болып, оған материалдық және рухани қолдау көрсетіп, өз тағдырын онымен байланыстырды. Ол адамда адалдық, батылдық, еңбекқорлық, әділеттілік сияқты биік идеалдарды жоғары бағалады. Бұл қасиеттерді біз ақынның сөздерінен жиі байқаймыз. Көшіп келушілердің қатарында көтерілістің бұрынғы қатысушылары, дін қайраткерлері, зиялы қауым өкілдері, кедейлер мен материалдық жағынан қамтамасыз етілген отбасылар бар. Олардың арасында адамдардың қайғы-қасіретінен қандай да болмасын пайда табуға тырысатындар да болды, кейбіреулері айлакерлігімен жәнеептілігімен ерекшеленетін, мүлдем дәрменсіз, ал кейбіреулері қарапайым халықты қорғауға кеудесімен тұрғандар да болды.

Ақын бұл мәжбүрлі қоныс аударудан әркім өз бетінше сабақ ала алады деп жазады. Ең бастысы, ол және оған ұқсастар Ресей мен Қытайдың қандай ниеті бар екенін, олардың арасындағы Келісімшарттың нені көздеп отырғанын білді және түсінді. Іле өлкесі Орталық Азияның басқа аудандарына ену үшін база ретінде, кейбір елдер үшін маңызды стратегиялық мәнге ие болды. Мұны, мысалы, Ресей ұйымдастырған, мақсаты жергілікті жерді, халық

құрамын, қатынас жолдарын және т.б. зерттеу болып табылатын ғылыми экспедициялар дәлелдейді. В. Галиевтың айтуынша, қазақ даласы мен Шынжаң арасындағы сауданың дамуы, Алтай, Тарбағатай, Тянь-Шань және Шынжаңдың ішкі райондарындағы ресей-қытай экономикалық байланыстары XIX ғасырдың 80–90 жылдары және XX ғасырдың басында осы өңірдің бірқатар ерекшеліктеріне және ресей-қытай қатынастарының жалпы сипатына байланысты болды (Галиев, 2003: 19). Қаши өз шығармасында осы екі империяның арасындағы қандай да бір қарым-қатынасты көрсетпейді, бірақ поэманың шынайылығына қол жеткізу мақсатында олардың мінез-құлқының кейбір бөлшектерін, Іле өлкесінің халқына деген қарым-қатынасын сипаттайды.

Өз шығармасының алғашқы беттерінде Қаши маньчжурлардың ұйғыр халқына жасаған қатал зұлымдығының нәтижесінде соңғылардың өз үйлерін, ауылдарын тастап, шөлдер мен далаға қуғынға баруға мәжбүр болғанын атап көрсетеді. Олардың еңбең тәрімен жинаған мүлкі маньчжурлар мен олардың жақтастарының иелігіне өткен еді. Автордың дәл осы маньчжурларды ұйғырларды бас бостандығынан айыру және оларды босқындарға айналдыру жөніндегі айыптары кездейсоқ емес, өйткені бүкіл Қытайды басып алған маньчжур мемлекеті XVIII ғасырдың екінші жартысында Джунгарияны және оңтүстікте Шығыс Түркістанды басып алды. Қашидің айтуынша, ұйғырлар тіпті Маньчжур билігінің астындағы кезде де Іле аңғарын қайта құрған. Ол енді бұл жердің қожайындары қытайлықтар екенін өкінішпен атап өтеді. Шынында да, Л.Думан атап өткендей, ұйғырлар Құлжа және Сүйдүң сияқты қалаларды, Күрә және Баяндай сияқты бекіністерді (Думан, 1936: 156), көптеген арналарды салу, тың жерлерді игеру кезінде өздерін көрсете білді. Мұны жақсы білетін көрші Ресей империясы өзінің стратегиялық жоспарларына Орталық Азия сияқты бай өлкені басып алуды қамтыды.

Қашидің пікірінше, Іле өлкесінің халқы басқа да мұсылман емес халықтар сияқты маньчжур-қытайларды да, орыстарды да сенімсіз немесе жау деп есептей отырып, оларға қарсы өздерінің қарулы күресіне діни сипат берді. Сондықтан да ақын оқиғаларды былай сипаттайды: ұйғырлар мен дүнгендердің шыдамсыз зұлымдығына ұшыраған, олардың бәрін сенімсіз деп есептеп, зұлымдармен соғыс жүргізді. Сондықтан автор «сенімсіз қытай әскерлері – біздің қанды жауларымыз» және олар «білімсіздік пен жамандықта ешкімге ұқсамайды» деп жазады.

Поэманың авторы осы соғыстың діни сипатын атап көрсетеді. Ол орыс басып келгенге дейін көп жылдар бойы Іле сұлтандығының ең алдымен мұсылман мемлекеті болғанын жазады. Онда шариғат канондарын сақтауға көп көңіл бөлінді және кезінде сұлтан елде исламды мемлекеттік дін ретінде бекітті. Мемлекет билеушісі Алахан сұлтан халыққа, соның ішінде ең беделді топтарға айтарлықтай моральдық және материалдық қолдау көрсеткені ерекше атап өтіледі. Ол өте әділ билеуші ретінде танылды.

Шығарманың орыс халқының басып кіруі туралы бөлімінде Іле өлкесінің Ресейге қосылуымен заңнама саласында да, халық мәдениетін дамыту мен аумақты игеру саласында да елеулі өзгерістер болғаны атап өтілген. Оның үстіне, киім-кешек, әдет-ғұрыптар да өзгерді. Ақын өзінің сипаттамаларымен ресейліктер өздерінің мәдени дәстүрлерін жергілікті ұйғыр және ислам дінін ұстанған және өздерінің салт-дәстүрлері бар өзге де халықтардың ортасына отырғызуға ұмтылғанын айтқысы келді. Сондықтан да Қаши оң жақтарымен қатар осы өңірге орыс басып кіруінің теріс жақтарын да ашады. Атап айтқанда, ресейліктердің келуімен шенеуніктер мен қарапайым адамдар арасындағы дауласу мен әділетсіздік, балалар мен ата-аналар арасындағы түсініспеушілік, ерлі-зайыптылар арасындағы проблемалар жиілеп кетті. Жалпы алғанда, жағдай нашар жаққа қарай өзгереді, адамдардың мінезінде дөрекілік, шынайылық емес сияқты қасиеттер күшейді. Туындының авторы өкінішпен атап өткендей, мешіттерге бару қысқарды, жетімдерге көмек азайды, діни қайраткерлерге деген құрмет азайды. Адамдар Құдайдан қорықпай, қылмысқа батып, мұсылмандарға тән нормаларды ұмытып кетті.

Ақынның пікірінше, Ресейдің Іле өлкесін басып алуы, ең алдымен, тәуелсіз мемлекеттің жойылуына әкелді. Екіншіден, осы жерде ұзақ уақыт бойы болған ислам дінінің негіздері бұзылды. Үшіншіден, мораль нашар жаққа қарай өзгере бастады. Сейіт Мұхаммед Қашидің Іле өңірі халқының басым бөлігін құрайтын ұйғыр халқын айыптау ойынан алшақ екенін ерекше атап өту қажет. Оның айтуынша, кез келген халықта өрескел, теріс тұлғалар бар және олардың үлгісін басқалар да ұстануы мүмкін. Ақынның тіпті осы адамдарды ештеңе үшін айыптамайтынын және оларға ештеңе кеңес бермейтінін ашық мойындау керек. Ол бәрі Құдайдың қолында деп санайды, тек Құдай ғана бұл адамдарды кешіре алады немесе жазалай алады. Қаши қыста да, жазда да жала жабумен айналысатын адамдарды ғана айыптап, осы жалаушалар арқылы құрметті адамдарды ренжітеді. Ол мұндай жала жабуға тек Құдайдың ғана қабілетті бар екенін айтады. Сондықтан да шығарма авторы адамдарды осы зиянды әдеттен бас тартуға шақырады және ерте ме, кеш пе, олар өкініп, кешірім сұрап Жаратқанға жүгінеді деп үміттенеді. Бұл жерде Қаши Құдайдың бәрін көретінін және бәрін білетінін білдіреді. Ол ұлы және барлық діни кітаптарда айтылғандай, өз құлдарына рақымшылық жасайды және адасқандарды кешіреді.

Ақынның Шығыс Түркістанның, атап айтқанда, Іле өңірінің саяси, экономикалық және мәдени өмірінде Құлжа қаласына, сондай-ақ Вайси мен Бузрук қожаларға ерекше рөл бергенін атап өткен жөн. «Шәрһи шикәстә» дастанында олардың сипаттамасына Қаши ерекше орын береді. Атап айтқанда, Құлжа туралы айтқанда, автор бұл сөзді пайдаланбайды, Іле қаласы туралы айтады. Бұл қаланың Іле өлкесі мен Орта Азия арасында орналасқан маңызды стратегиялық орталық болғанын шығарманың авторы жақсы түсінеді. Сондықтан ол осы қаланың сұлулығын ерекше атап өтеді. Бұдан басқа, ол Құлжаның Іле сұлтандығының астанасы болғанын атап өтеді.

Қорытынды

Мақалада айтылған мәселелер мен пікірлерден төмендегі қорытындыларды жасауға болады: біріншіден, ұйғыр және басқа да халықтардың көші-қондарының жүзеге асырылуына қалыптасқан қатал саяси, әлеуметтік, экономикалық және этносаралық жағдай, өздерінің отаршылдық саясатын одан да күшейткен үкіметтің қатыгездігі, сол үкіметті қолдаған және нығайтқан кейбір элиталық тап өкілдерінің қылықтары мен қатыгездіктері себеп болды; екіншіден, Шығыс Түркістан ұйғырларының азап шегуі Орталық Азияда тұратын басқа да халықтарды мазалаған үлкен апат болды. Өйткені, мысалы, қазақ халқы Ресей империясының отаршылдық саясатының салдарынан өздерінің туған жерлерінен бас тартуға мәжбір болды. Бұл екі туыстың, яғни ұйғырлар мен қазақтардың тағдырының бірдей екенін көрсетеді; Үшіншіден, бейбіт халық ешқашан басқыншыларға бағынбаған, керісінше, қарулы қарсылық көрсетіп, олардың орнығуына және зұлым жоспарларының жүзеге асуына кедергі келтірді; Төртіншіден, Сейіт Мұхаммед Қаши сияқты ақындар халықты әрқашан қамқорлыққа алды, оны қолдады, қуанышы мен қайғысын бөлісті, қаламын қару ретінде пайдаланды, оның батырлығын, шыдамдылығын және қаһармандығын қ дәріптеді және болашақ ұрпаққа өлмес мұра қалдырды.

Әдебиеттер:

Аристов, 1873 – *Аристов Н. А*. О Кульдже // Материалы для статистики Туркестанского края. СПб: Тип. Ф.Михеева, 1873. Вып. 2. С. 202–222.

Һидайәтов, 1978 – *Һидайәтов Ә.* Или уйғурлириниң миллий-азатлиқ һәрикәтлири. Алмута: Наука, 1978. 108 б.

Нарынбаев, 1995. – *Нарынбаев А.* Уйгурские мыслители. Бишкек: КЭ, 1995. 208 с.

Румянцев, 1914 – *Румянцев П.П.* Таранчи. С. Петербург: Экономия, 1914. 252 с.

Моисеев, 2003. – *Моисеев В.* Россия и Китай в Центральной Азии. Барнаул: Аз Бука, 2003. 346 с.

Туркестанский край... 1865 г. Т. XIX. Ч. 1. Ташкент, 1914. 256 с.

Валиханов, 1985 – *Валиханов Ч.Ч.* Соб. соч., т. II. Алма-Ата: Гл.ред.каз.сов.энцик, 1985. 416 с.

Исхаков, 2005 – *Исхаков Г.М.* Чокан Валиханов – уйгуровед // Исследования по уйгуроведению. Алматы: Наш мир, 2005. С. 140–145.

Нарынбаев, 1988. – *Нарынбаев А*. Прогрессивная общественно-философская мысль уйгуров второй половины XIX в. Фрунзе: Илим, 1988. 147 с.

Хафизова, 1995 – *Хафизова К.Ш.* Китайская дипломатия в Центральной Азии (XIV–XIX вв. Алматы: Гылым, 1995. 288 с.

Исиев, 1978 – *Исиев Д.* Начало национально-освободительного восстания уйгуров во второй половине XIX в. (1864–1866 гг.) // Материалы по истории и культуре уйгурского народа. Алма-Ата: Наука, 1978. С. 59–72.

Из истории международных отношений в Центральной Азии. (в средние века и новое время). Алма-Ата: Гылым, 1990. 184 с.

Бизаков, 2002 – *Бизаков С.* Ветви одного могучего дерева (тюркские народы). Алматы: Білім, 2002. 324 с.

Галиев, 2003 – *Галиев В.* Казахстан в системе российско-китайских торгово-экономических отношений в Синьцзяне. Конец XIX – начало XX века. Алматы: ИИиЭ им. Ч.Ч. Валиханова МОН РК, 2003. 189 с.

Думан, 1936 – *Думан Л.И.* Аграрная политика цинского (маньчжурского) правительства в Синьцзяне в конце XVIII в. М.-Л.: Издво АН СССР, 1936. 256 с.

References:

Aristov, 1873 – *Aristov N. A.* O Kuldje [About Kulja] // Materialyi dlya statistiki Turkestanskogo kraya. SPb: Tip. F.Miheeva, 1873. Vyip. 2. P. 202–222. (in Rus.).

Һidayətov, 1978 – *Һidayətov Ə.* Ili uygurlirinin milliy-azatlik hərikətliri [Uyghur's national-liberation interests]. Almuta: Nauka, 1978. 108 b. (in Uyg.).

Naryinbaev, 1995. – *Naryinbaev A.* Uygurskie myisliteli [Uyghur thinkers]. Bishkek: KE, 1995. 208 p. (in Rus.).

Rumyantsev, 1914 – *Rumyantsev P.P.* Taranchi [Taranchi]. S. Peterburg: Ekonomiya , 1914. 252 p. (in Rus.).

Moiseev, 2003. – *Moiseev V.* Rossiya i Kitay v TSentralnoy Azii [Russia and China in Central Asia]. Barnaul: Az Buka, 2003. 346 p. (in Rus.).

Turkestanskiy kray..., – 1865 g. T. HIH. CH. 1. Tashkent, 1914. 256 p. (in Rus.).

Valihanov, 1985 – *Valihanov Ch.Ch.* Sob. soch., t. II. Alma-Ata: Gl.red.kaz.sov.entsik, 1985. 416 p. (in Rus.).

Ishakov, 2005 – *Ishakov G.M.* CHokan Valihanov – uyguroved // Issledovaniya po uygurovedeniyu. Almatyi: Nash mir, 2005. P. 140–145. (in Rus.).

Naryinbaev, 1988. – *Naryinbaev A.* Progressivnaya obschestvenno-filosofskaya myisl uygurov vtoroy polovinyi HIH v [Progressive socio-philosophical thought of the Uyghurs of the second half of the HIH]. Frunze: Ilim, 1988. 147 p. (in Rus.).

Hafizova, 1995 – *Hafizova K.Sh.* Kitayskaya diplomatiya v TSentralnoy Azii [Chinese Diplomacy in Central Asia] (HIV–HIH vv. Almatyi: Gyilyim, 1995. 288 p. (in Rus.).

Isiev, 1978 – *Isiev D.* Nachalo natsionalno-osvoboditelnogo vosstaniya uygurov vo vtoroy polovine HIH v.[The beginning of the national liberation uprising of the Uyghurs in the second half of the HIH] (1864–1866 gg.) // Materialyi po istorii i kulture uygurskogo naroda. Alma-Ata: Nauka, 1978. P. 59–72. (in Rus.).

Iz istorii mejdunarodnyih otnosheniy v TSentralnoy Azii. (v srednie veka i novoe vremya) [From the History of International Relations in Central Asia (Middle Ages and Modern Times)]. Alma-Ata: Gyilyim, 1990. 184 p. (in Rus.).

Bizakov, 2002 – *Bizakov S.* Vetvi odnogo moguchego dereva (tyurkskie narodyi)[Branches of a single mighty tree (Turkic peoples)]. Almatyi: Bilim, 2002. 324 p. (in Rus.).

Galiev, 2003 – *Galiev V.* Kazahstan v sisteme rossiysko-kitayskih torgovo-ekonomicheskih otnosheniy v Sintszyane. Konets HIH – nachalo HH veka [Kazakhstan in the System of Russian-Chinese Trade and Economic Relations in Xinjiang: Late 19th – Early 20th Century]. Almatyi: IIiE im. CH.CH. Valihanova MON RK, 2003. 189 p. (in Rus.).

Duman, 1936 – *Duman L.I.* Agrarnaya politika tsinskogo (manchjurskogo) pravitelstva v Sintszyane v kontse HVIII v [The agrarian policy of the Qing (Manchu) government in Xinjiang in the late 18th century]. M.-L.: Izdvo AN SSSR, 1936. 256 p. (in Rus.).

[1]Юсупов Р.К., [2]Абиденкызы А.
[1, 2]Институт востоковедения имени Р.Б. Сулейменова
КН МНВО РК, Алматы, Казахстан.
E-mail: [1]rahm_yus@mail.ru, [2]ainurbai-67@mail.ru

ОТРАЖЕНИЕ МИГРАЦИИ УЙГУРОВ В СЕМИРЕЧЬЕ КАК ИСТОРИЧЕСКОГО ПРОЦЕССА (НА ПРИМЕРЕ ПОЭМЫ СЕЙИТА МУХАММЕДА КАШИ «ШАРХИ ШИКАСТА»)

Аннотация. Статья посвящена миграции народов Восточного Туркестана, включая уйгуров, на территорию современного Семиречья. Ее научная ценность заключается в том, что в XIX веке миграция представителей различных национальностей начала распространяться по всей Центральной Азии, включая Восточный Туркестан, и нашла свое отражение в письменной литературе. Важно изучать отражение миграционных потоков в литературе наряду с их историческими истоками. Цель исследования – оценить политическую, экономическую, религиозную, социальную и национальную ситуацию в этом обширном регионе и понять значение проделанной в этом отношении работы. Статья направлена на изучение того, как эти исторические события отражены в письменной литературе Центральной Азии и Восточного Туркестана и как они сохраняются в рамках культурного наследия. Для развития основной идеи повествования в статье были использованы методы анализа источников, литературного анализа и контент-анализа, а также литературно-исторического сравнения. Результаты статьи позволяют сделать вывод, что первые миграции, судя по литературным памятникам, созданным и написанным уйгурами в то время, произошли в 30-80-е годы XIX века из Кашгарской области Восточного Туркестана в Илийскую область, и особенно из Илийской области в Семиречье.

Благодарность: Исследование проведено в рамках фундаментального научно-исследовательского проекта «Изменение контуров Казахстана и Восточного мира: исторические вызовы и перспективы» Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (индивидуальный регистрационный номер: BR31714763).

Ключевые слова: миграция уйгуров, Центральная Азия, Казахстан, Семиречье, Восточный Туркестан, поэзия, устная и письменная литература

[1]Yussupov R.K., [2]Abidenkyzy A.
[1, 2]R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies Almaty, Kazakhstan
E-mail: [1]rahm_yus@mail.ru, [2]ainurbai-67@mail.ru

EFLECTION OF THE UYGHUR MIGRATION TO SEMIRECHYE

AS A HISTORICAL PROCESS (BASED ON THE EXAMPLE OF THE POEM «SHARHI SHIKASTA» BY SEYIT MOHAMMED KASHI)

Abstract. This article examines the migration of peoples from East Turkestan, including the uyghurs, to the territory of modern-day Semirechye. Its scientific value lies in the fact that in the 19th century, migration of various nationalities began to spread throughout Central Asia, including East Turkestan, and was reflected in written literature. It is important to study the literary representation of migration flows alongside their historical origins. The purpose of this study is to assess the political, economic, religious, social, and national situation in this vast region and understand the significance of the work done in this regard. This article aims to examine how these historical events are reflected in the written literature of Central Asia and East Turkestan and how they are preserved within the framework of a cultural heritage. To develop the main idea of the narrative, the article utilizes methods of source analysis, literary analysis, content analysis, and literary-historical comparison. The article's results allow us to conclude that the first migrations, judging by literary monuments created and written by Uyghurs at that time, occurred between the 1830s and 1880s from the Kashgar region of East Turkestan to the Ili region, and especially from the Ili region to Semirechye.

Acknowledgment: This study was conducted as part of the fundamental research project «Changing Contours of Kazakhstan and the Eastern World: Historical Challenges and Prospects» of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (individual registration number: BR31714763).

Keywords: Uyghur migration, Central Asia, Kazakhstan, Semirechye, East Turkestan, poetry, oral and written literature

Авторлар туралы мәлімет:

Юсупов Рахметжан Касымович – филол.ғ.к., ҚР ҒЖБМ ҒК Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан

Әбиденқызы Айнұр – PhD, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының жетекші ғылыми қызметкері

Сведения об авторах:

Юсупов Рахметжан Касымович – канд. филол.н., Институт востоковедения имени Р.Б. Сулейменова КН МНВО РК, Алматы, Казахстан

Абиденкызы Айнур Бакытжановна – PhD, ведущий научный сотрудник Института востоковедения имени Р.Б. Сулейменова

Information about authors:

Yussupov Rakhmetzhan Kasymovich – candidate of philology, Institute of Oriental Studies named after R.B. Suleimenov SC MSHE RK, Almaty, Kazakhstan

Abidenkyzy Ainur, PhD – Leading Researcher at the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies

Келіп түсті 28 ақпан 2026 жыл
Қабылданды 6 мамыр 2026 жыл

IRSTI 03.23.25 https://doi.org/ 10.63051/kos.2026.2.338

[1] A.A. Zhumabayeva , [2] K.Zh. Kydyrbayev
[1,2]Institute for the Study of the Ulus of Jochi, Astana, Kazakhstan
E-mail: [1] zhaygerm@gmail.com, 6660677@gmail.com

FOREIGN POLICY AND INTERNATIONAL ROLE OF NOGAI

Abstract. This paper attempts to analyze the political and international functions of Nogai in the framework of the Golden Horde structure at the end of the 13th century. The main aim of the study is the interpretation of the position of Nogai both as a military leader and as a politician who strongly affected the international politics and internal politics of the Jochi Ulus. For the achievement of this goal, the following tasks are formulated: to define the political status of Nogai in the Golden Horde; to analyze his role in the conflicts between the Golden Horde and the Ilkhanate; to consider his activities in the Caucasus and Black Sea region; to research his diplomatic relations with the Byzantine Empire and Mamluk Sultanate; and to interpret his function as an intermediary between the steppe zone and the states of Eastern Europe. The basis for the research will be made of the comprehensive analysis of medieval narrative sources: the texts written by Persians, Arabs, and Byzantines, along with historiography. Source-critical, comparative, and political anthropological approaches methods will be used during the research. The novelty of the paper will be defined by the reinterpretation of Nogai as a politician who was rather autonomous than dependent on the Great Khan, with his actions serving the process of decentralization of the Golden Horde, as well as the integration of different source traditions for the recreation of Nogai's historical image. As a result of the study, it will be stated that Nogai managed to create a certain independent political environment in the western part of the Golden Horde and took an active part in the shaping of the state's external politics. Political autonomy and diplomacy were responsible for the creation of a complex system of international relations in Eurasia. The results of the research increase the knowledge of the political structure of the Golden Horde.

Acknowledgement: This research was carried out within the framework of the research project AP23490261 “The Historical Biography of Nogai and His Role in the History of Jochi Statehood.”

Keywords: Nogai, Golden Horde, Ulus of Jochi, foreign policy, Byzantium, Ilkhanate, nomadic empires, political power.

Introduction

The history of the Golden Horde and the formation of the Jochi Ulus belong to the key issues of Eurasian history of the Middle Ages. Over the last decades, the scholarly focus gradually moved from classical political approaches to the analysis of state apparatuses, mechanisms of governance, elites, and diplomacy in the Mongol successor states. This shift resulted in increased attention to the problem of non-Chinggisid warlords and their role in the politics of the Golden Horde (Bartold, 1963; Halperin, 1987; Jackson, 2005; Favereau, 2021).

One of the most prominent figures in the second half of the thirteenth century was Nogai, who played an outstanding political role that far exceeded the borders of the western part of the Golden Horde. Despite the lack of any official titles, medieval sources depict Nogai as one of the most influential representatives of the Jochi nobility. The political career of Nogai reveals the process of decentralization of the power in the Golden Horde and demonstrates the increasing importance of the military aristocracy for the functioning of the Jochi state (Bartold, 1963; Spuler, 1965; Halperin, 1987).

The analysis of Nogai's activity mainly based on a large amount of sources of different types and languages, including Persian, Arabic, Armenian, Byzantine, and Russian chronicles. One should pay particular attention to two works, namely the History written by the order of Shams ad-Din Muhammad ibn Shakir al-Qazvini called Rashid al-Din and The universal history of ʿAṭā Malik Juvayni. Both sources describe in detail various aspects of the activity of the warlord and provide much valuable information about Nogai and his relatives (Rashid al-Din, 1960; Thackston, 1998–1999; Juvayni, 2004). Moreover, other important sources of medieval historiography that shed light on the activity of the mentioned political figure should be taken into account (Patkanov, 1871; Bedrosian, 2003; Cleaves, 1949).

According to Rashid al-Din, Nogai belonged to the Chinggisid dynasty and descended from Jochi's son Buval (Buwal). Thus, Nogai had a legitimate right to participate in the affairs of the Golden Horde but did not have the chance to become a khan due to belonging to the family of Buwal. However, the warlord's successful military campaigns and active participation in conflicts between the Golden Horde and the Ilkhanate contributed to increasing his authority in the state (Rashid al-Din, 1960; Thackston, 1998–1999).

The return of the Byzantine Empire under Michael VIII Palaiologos in 1261 led to significant changes in the geopolitical situation in the Black Sea region. As a result, the Golden Horde started to develop its economic and political relations with Byzantium while at the same time strengthening its position in the western areas. Under these conditions, Nogai became the main architect of the western diplomacy of the Jochi state. Medieval documents testify to close ties of Nogai with the Byzantine court as well as his involvement in various diplomatic negotiations and dynastic unions with Byzantium (Jackson, 2005; Derin, 2024).

The present-day historiographical literature increasingly tends to regard the political structure of the Golden Horde as a flexible multi-centered system with divided power among influential representatives of the ruling elite. Modern research highlights the need for analyzing regional political leaders to understand the mechanism of governance, diplomacy, and militarism in the Golden Horde (Favereau, 2021; Jackson, 2005; Uzelac, 2015).

This paper will analyze Nogai's political and international activity and his place in the political structure of the Golden Horde. Special attention should be paid to his participation in military campaigns, diplomatic relations with neighboring states, and the impact on the foreign policy of the Golden Horde.

Current studies view the political organization of the Golden Horde as a complex and decentralized one, in which power was shared by several prominent members of the aristocracy rather than vested in the person of the khan only. The trend is represented by a number of scholars working on the subject matter who put special focus on the institutional context, regional political elites, and the mechanism of imperial rule (Halperin, 1987; Jackson, 2005; Favereau, 2021; Uzelac, 2015). However, it should be noted that contemporary Kazakh historiography has also contributed significantly to the analysis of the political and territorial organization of theUlus of Jochi. Namely, the research by Sabitov and Kushkumbayev (2013), which reinterprets the ulus structure of the Golden Horde as well as the localization of the Aq Orda and Kök Orda, can serve as an example. Together with the studies of Kumekov (2010) and Kushkumbayev (2010), they create a valuable historiographic context for the reinterpretation of the role played by Nogai within the framework of the Golden Horde.

Materials and methods

This work explores the political and international status of Nogai in the Golden Horde using both classical historical and interdisciplinary approaches. The study relies on an extensive review of primary and secondary literature. Sources from medieval Persian, Arabic, and Byzantine histories are used as sources to trace the genealogy, military campaigns, and political standing of Nogai in the Jochi Ulus, his participation in the struggle against the Ilkhanate, and relations with the

Byzantine Empire. These documents are supplemented by historiographic works on the political system of the Golden Horde and the role of military nobility.

Methods used for source examination include the historical-critical approach that evaluates reliability, authorship, and bias of medieval texts. Comparative-historical analysis enables the cross-referencing of material to obtain a more accurate picture of events. Source criticism involving text and contextual analysis reveals nuances of terminology and storytelling conventions in their historical context.

Furthermore, prosopography is employed to investigate Nogai in the context of the Jochi aristocracy and political connections and genealogical relations. Structural and political anthropological methods help uncover decentralization processes and the operation of power in nomadic empires. Limitations stem from fragmentary and conflicting accounts in medieval literature.

Discussion

The history of the research on Nogai's political activity can be considered in the framework of the broader evolution of Golden Horde studies. In this regard, historiographic interpretations of Nogai's role in the Jochi state have changed from descriptive accounts of his military campaigns to the analysis of political institutions, regional political authorities, and elites of the western Golden Horde. As a result of this evolution, the role of Nogai in the history of the Golden Horde has been re-evaluated – he has ceased to be seen as only a great military leader and turned into one of the major political actors of the Golden Horde.

Medieval narratives provide the earliest written materials about Nogai. He is mentioned in medieval Persian, Arabic, Russian, Byzantine, and Armenian narratives. Medieval Russian chronicles present Nogai primarily as the enemy of the principalities of northeastern Rus' and describe his military campaigns in the northeastern region of Rus' and political involvement in the affairs of Rus principalities (PSRL, 1962: 214–216). At the same time, the chronicles pay attention to his exceptional political authority in the Golden Horde and his impact on the political life of this state (PSRL, 1962: 214–216).

In comparison with the Russian chronicles, Persian historiography contains a lot more information on the genealogy and political activities of Nogai. According to the works of Rashid al-Din, Nogai was the descendant of Jochi through Buval (Buwal) and took part in the military campaigns in the Caucasus and conflicts with the Ilkhanate (Rashid al-Din, 1960: 75; Thackston, 1998–1999: 361–363). The works of Juvayni supplement the information on the political conflict between the Jochids and the Ilkhanids and Nogai's military activity in the southern borderlands of the Golden Horde (Juvayni, 2004: 183–185). Along with these Persian narratives, there are also works of Mamluk historians such as al-Nuwayri, whose narrative contains interesting information on the diplomatic relations of Nogai and political situation in the western Jochi Ulus. Thus, medieval narratives form the principal foundation of modern research on Nogai.

Professional historiography originated at the turn of the nineteenth century. One of the first historians who interpreted Nogai was N.M. Karamzin, who suggested that Nogai had founded the Nogai Horde. This opinion strongly influenced the nineteenth-century historiography of the Nogai Horde (Karamzin, 1989: 114). However, later research has shown that political structures created by Nogai in the late thirteenth century cannot be considered to be the predecessors of the Nogai Horde in the fifteenth century.

The works of Archimandrite Leonid (Kavelin) and A.K. Markov played a significant role in the study of the political status of Nogai. The analysis of numismatic materials performed by these scholars revealed that coins which were minted with Nogai's name reflected his exceptional political autonomy among non-Chinggisid military leaders of the Golden Horde (Markov, 1896: 53–55).

The next stage in the historiography of the Golden Horde belongs to the works of V.V. Bartold. Analyzing the political geography of the Jochi Ulus, Bartold concluded that Nogai ruled effectively over the territory stretching from the Danube to the Dnieper, although he never held the title of khan (Bartold, 1963: 487–489). This interpretation laid the ground for subsequent research on the questions of political legitimacy and distribution of political power in the Golden Horde.

Soviet historiography widened the scope of Golden Horde studies. Instead of studying only military events, researchers concentrated more on studying state institutions, administration, and mechanisms of political power. According to Grekov and Yakubovsky, Nogai was an influential political actor who actively participated in the diplomatic relations of the Golden Horde with Byzantium, Bulgaria, Hungary, and other neighboring states (Grekov & Yakubovsky, 1950: 147–155). Egorov proved that Nogai's western ulus was the independent political entity within the framework of the Golden Horde (Egorov, 1985: 72–81). Meanwhile, the works of Safargaliev (1960), Fedorov-Davydov (1966), and Gumilev (1989) developed the theoretical basis for understanding political power, state formation, and nomadic institutions in the Golden Horde.

Nowadays, the focus of historiography has changed from dynastic history to the issues of political power, frontier diplomacy, and regional political governance. Trepavlov (2002) convincingly disproved the traditional opinion about the continuity of Nogai's political domain in the Nogai Horde, thus, rejecting one of the oldest concepts of Russian historiography. Modern researches of Pilipchuk (2021) also emphasize the diplomatic activity of Nogai and his influence on the geopolitical situation in Eastern Europe and the Balkans of the late thirteenth century.

International research community increasingly discusses Nogai in the context of the history of Eurasian empires. Such works as the publications of Jackson (2005), Broadbridge (2008), Uzelac (2015), Favereau (2021), and Vásáry (2005) interpret the political activity of Nogai from the points of view of frontier diplomacy, imperial governance, and cross-cultural communication. As a result, Nogai has become one of the most influential political actors of the western Eurasian steppe.

At the same time, modern Kazakh historiography has contributed a lot to the study of the institutional development of the Jochi Ulus. Works of Kumekov (2010), Kushkumbayev (2010), and Sabitov and Kushkumbayev (2013; 2015) clarified such important aspects of the Golden Horde as ulus system, political geography, and state terminology of the Golden Horde.

As a result, it becomes obvious that historiography of Nogai has experienced a clear shift from purely descriptive narratives on military campaigns to the multidisciplinary analysis of political institutions, diplomacy, elite power, and imperial governance. Thus, this historiographic evolution reflects broad transformations in Golden Horde studies and gives a much more complete picture of Nogai as one of the main political figures of medieval Eurasia.

Research results

Nogai and the Change of Foreign Policy in the Golden Horde

The case of Nogai proves that the foreign policy of the Golden Horde cannot be explained by the actions of its rulers only. Despite the fact that all executive functions belonged to the ruling Chinggisids, according to the medieval chronicles, powerful military commanders had an opportunity to conduct foreign policy, organize military campaigns, and administer frontier regions. In particular, Nogai played an important role in the formation of the western foreign policy of the Golden Horde in the second half of the thirteenth century.

Nogai and Foreign Policy in the Caucasian and Ilkhanid Directions

The first examples of Nogai's foreign policy activity were military campaigns against the Ilkhanids. As Rashid al-Din states, Nogai led troops across Derbent and into Shirvan during the military operations of the early 1260s (Rashid al-Din, 1960: 59–60). This was strategically important because it guaranteed the control over the Caucasian corridor and access to important trade routes of connection of the Eurasian steppe with the Middle East.

It is necessary to note that these military operations cannot be considered separately from the geopolitical competition between the Jochids and the Ilkhanids. Juvayni also writes about the military actions of Nogai in the southern front of the Golden Horde (Juvayni, 2004: 183–185). This information proves that Nogai was not only a military commander but also one of the key figures in the defense of the strategic interests of the Golden Horde in the Caucasus.

It is also possible to say that Nogai had a great operational freedom. Even though these campaigns were a part of the foreign policy of the Jochids, medieval sources depict Nogai as an independent military commander in one of the most important frontier regions of the Golden Horde (Thackston, 1998–1999: 361–363). This indicates that the political power in the Golden Horde was distributed between different influential representatives of the military elite.

Nogai and Byzantine Diplomacy

The example of Nogai's political activity becomes clearer when discussing the western direction of the Golden Horde's foreign policy. With the restoration of the Byzantine Empire under Michael VIII Palaiologos in 1261, the Black Sea area got new geopolitical importance. The commercial interests, security, and diplomatic relations transformed this region into one of the main centers of interaction of the nomadic world with the sedentary states of Eastern Europe (Jackson, 2005: 67–72).

According to the medieval sources, Nogai had diplomatic relations with Byzantium in the late 1260s and early 1270s. His marriage alliance with the Byzantine imperial family shows the importance of the dynastic diplomacy as an instrument of the interstate relations of the Mongol successor states (Derin, 2024: 15–18). Therefore, Nogai was not only a military commander but also an intermediary who negotiated about political alliances for the benefit of the western regions of the Golden Horde.

Not only the diplomacy was under the control of Nogai. Contemporary sources indicate that Nogai regularly interfered in the political affairs of the Balkans, Bulgaria, and the lower Danube region, which helped him expand the political influence of the Golden Horde far beyond the steppe frontier (Jackson, 2005: 89–98; Derin, 2024: 25–30). This fact proves that the western frontier was not just a military but also a political zone.

The Black Sea Frontier as a Contact Zone of Political Relations

It is clear from the analysis made above that the Black Sea frontier cannot be interpreted as the external border of the Golden Horde but as a contact zone of political, diplomatic, and commercial interactions. Nogai controlled regions, where nomadic and sedentary societies had permanent contacts.

In such a frontier environment, the diplomacy worked together with military power. The control over trade routes, negotiations with neighboring rulers, and regulation of political alliances became an essential tool of the regional administration. Turkish historians also emphasize the importance of the western Black Sea region for the political and economic system of the Golden Horde and the crucial role of Nogai in this process (Derin, 2024: 25–30).

Foreign Policy and the Political Structure of the Golden Horde

The information collected above proves that the foreign policy of the Golden Horde was conducted in the multi-level political structure of the state, where military commanders with the appropriate political power could negotiate, organize military campaigns, and represent imperial interests in strategically important regions.

This explanation correlates with the current historiography, which tends to see the Golden Horde as a politically decentralized empire based on the cooperation of the Chinggisid dynasty and the influential members of the military aristocracy (Halperin, 1987; Favereau, 2021; Kumekov, 2010; Kushkumbayev, 2010; Sabitov & Kushkumbayev, 2013). In such an institutional context, Nogai was one of the most influential political actors of the western Jochi Ulus.

Political Authority of Nogai and the Structure of the Golden Horde

The political authority of Nogai gives the understanding of one of the main features of the political system of the Golden Horde. Even though he never claimed the title of khan and therefore did not have the dynastic legitimacy, he had enough military, diplomatic, and administrative power to shape the policy of the region independently. His career shows that the political influence in the Golden Horde required not only Chinggisid blood but also the military prestige, the control over frontier regions, and the skills of diplomatic communication with the neighboring powers.

Therefore, Nogai should be considered not only as an influential emir but also one of the main architects of the western foreign policy of the Golden Horde. His activities reveal the flexibility of the political institutions of the Jochi Ulus and prove the existence of the cooperation between the ruling dynasty and the regional elites in the imperial governance.

Conclusion

The present study has demonstrated that Nogai played a decisive and multifaceted role in the foreign policy of the Golden Horde in the second half of the thirteenth century. Contrary to traditional interpretations that limit foreign policy to the authority of the khan, the analysis shows that Nogai functioned as an active and influential agent in shaping the international relations of the Jochi Ulus.

The examination of primary sources and modern historiography has revealed that Nogai's activities extended across several key geopolitical directions. In the Caucasian region, his military campaigns against the Ilkhanate, particularly in Shirvan and Derbent, were crucial for maintaining the southern frontier and securing strategic communication routes. In the western direction, his diplomatic engagement with the Byzantine Empire and his political involvement in the Balkan region demonstrate his role as an intermediary between the steppe world and Eastern Europe.

The study has also shown that Nogai's authority was not solely derived from formal hierarchical structures but was based on his control over military resources, strategic territories, and political networks. This form of power allowed him to operate both within and beyond the framework of central authority, combining military leadership with diplomatic functions. As a result, Nogai emerges not merely as a military commander but as a key architect of the Golden Horde's external policy.

The findings contribute to a broader rethinking of foreign policy in nomadic empires. Rather than being centralized and exclusively controlled by ruling dynasties, foreign policy in the Golden Horde appears as a multi-layered and flexible system, implemented through a network of elite actors. This perspective highlights the importance of regional leaders in shaping international relations and challenges traditional state-centered models of political organization.

In conclusion, the case of Nogai provides valuable insight into the mechanisms of power, diplomacy, and governance in the medieval Eurasian steppe. His political and diplomatic activities reflect the dynamic and adaptive nature of the Golden Horde's foreign policy and underscore the need for further research into the role of non-sovereign elites in the international history of nomadic empires.

References:

Abuseitova, 2005 – *Abuseitova M.Kh.* Istoriya Kazakhstana v arabskikh istochnikakh [History of Kazakhstan in Arabic Sources]. Vol. I. Almaty: Daik-Press, 2005. 512 p. (in Rus).

Bartold, 1963 – *Bartold V.V.* Sochineniya. Vol. 5. Raboty po istorii Zolotoy Ordy i tyurkskikh narodov [Collected Works. Vol. 5. Studies on the History of the Golden Horde and Turkic Peoples]. Moscow: Nauka, 1963. 760 p. (in Rus).

Bedrosian, 2003 – *Bedrosian R.* Armenian Sources on the Mongols. New York, 2003. 300 p.

Broadbridge, 2008 – *Broadbridge A.F.* Kingship and Ideology in the Islamic and Mongol Worlds. Cambridge: Cambridge University Press, 2008. 240 p.

Cleaves, 1949 – *Cleaves F.W.* The Mongolian Chronicle // Harvard Journal of Asiatic Studies. 1949. Vol. 12. P. 1–50.

Derin, 2024 – *Derin A.B.* Altın Orda Devleti Askerî Teşkilatı [Military Organization of the Golden Horde State]. Doctoral dissertation. Ankara, 2024. 250 p. (in Tur).

Egorov, 1985 – *Egorov V.L.* Istoricheskaya geografiya Zolotoy Ordy v XIII–XIV vv. [Historical Geography of the Golden Horde in the Thirteenth–Fourteenth Centuries]. Moscow: Nauka, 1985. 248 p. (in Rus).

Favereau, 2021 – *Favereau M.* The Horde: How the Mongols Changed the World. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2021. 384 p.

Fedorov-Davydov, 1973 – *Fedorov-Davydov G.A.* Obshchestvennyy stroy Zolotoy Ordy [The Social System of the Golden Horde]. Moscow: Moscow State University Press, 1973. 180 p. (in Rus).

Grekov, Yakubovsky, 1950 – *Grekov B.D.,* Yakubovsky A.Yu. Zolotaya Orda i ee padenie [The Golden Horde and Its Fall]. Moscow–Leningrad: Academy of Sciences of the USSR, 1950. 505 p. (in Rus).

Gumilev, 1989 – *Gumilev L.N.* Drevnyaya Rus' i Velikaya Step' [Ancient Rus and the Great Steppe]. Moscow: Mysl', 1989. 766 p. (in Rus).

Halperin, 1987 – *Halperin C.J.* Russia and the Golden Horde. Bloomington: Indiana University Press, 1987. 222 p.

Jackson, 2005 – *Jackson P.* The Mongols and the West, 1221–1410. Harlow: Pearson Education, 2005. 414 p.

Juvayni, 2004 – *Juvayni A.M.* Istoriya zavoyevatelya mira [History of the World Conqueror]. Moscow: Magistr-Press, 2004. 693 p. (in Rus).

Karamzin, 1989 – *Karamzin N.M.* Istoriya gosudarstva Rossiyskogo [History of the Russian State]. Vol. IV. Moscow: Kniga, 1989. 688 p. (in Rus).

Kumekov, 2010 – *Kumekov B.E.* Gosudarstvo kypchakov i Zolotaya Orda [The Kipchak State and the Golden Horde]. Almaty, 2010. 320 p. (in Rus).

Kushkumbayev, 2010 – *Kushkumbayev A.K.* Istoriya voennogo dela kochevnikov Zolotoy Ordy XIII–XV vv. [History of Military Affairs of the Nomads of the Golden Horde in the Thirteenth–Fifteenth Centuries]. Abstract of Doctoral Dissertation. Almaty, 2010. 48 p. (in Rus).

Markov, 1896 – *Markov A.K.* Inventarnyy katalog musul'manskikh monet Imperatorskogo Ermitazha [Inventory Catalogue of Muslim Coins of the Imperial Hermitage]. St. Petersburg, 1896. 928 p. (in Rus).

Patkanov, 1871 – *Patkanov K.P.* Istoriya mongolov po armyanskim istochnikam [History of the Mongols According to Armenian Sources]. St. Petersburg, 1871. 180 p. (in Rus).

Pilipchuk, 2021 – *Pilipchuk Ya.V.* Nogai and the International Relations of Eastern Europe in the Late Thirteenth Century // Golden Horde Review. 2021. Vol. 9. No. 2. P. 312–329.

PSRL, 1962 – Polnoye sobraniye russkikh letopisey [Complete Collection of Russian Chronicles]. Vol. II. Moscow–Leningrad: Academy of Sciences of the USSR, 1962. 938 p. (in Rus).

Rashid al-Din, 1960 – *Rashid al-Din.* Sbornik letopisey [Compendium of Chronicles]. Vol. I. Moscow–Leningrad: Academy of Sciences of the USSR, 1960. 499 p. (in Rus).

Sabitov, Kushkumbayev, 2013 – *Sabitov Zh.M., Kushkumbayev A.K.* Ulusnaya sistema Zolotoy Ordy v XIII–XIV vekakh: k voprosu o lokalizatsii Ak-Ordy i Kok-Ordy [The Ulus System of the Golden Horde in the Thirteenth–Fourteenth Centuries: On the Localization of Aq Orda and Kök Orda] // Zolotoordynskoe obozrenie. 2013. No. 2. P. 60–72. (in Rus).

Sabitov, Kushkumbayev, 2015 – *Sabitov Zh.M., Kushkumbayev A.K.* Terminy Ak-Orda i Kok-Orda v pis'mennykh i ustnykh istochnikakh (k voprosu o semantike terminov) [The Terms Aq Orda and Kök Orda in Written and Oral Sources (On the Semantics of the Terms)] // Nauchnyi Tatarstan. 2015. No. 3. P. 33–42. (in Rus).

Safargaliev, 1960 – *Safargaliev M.G.* Raspad Zolotoy Ordy [The Disintegration of the Golden Horde]. Saransk: Mordovian Book Publishing House, 1960. 276 p. (in Rus).

Spuler, 1965 – Spuler B. Die Goldene Horde. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1965. 483 p. (in Ger).

Thackston, 1998–1999 – *Thackston W.M.* (trans.). Rashiduddin Fazlullah's Jāmiʿ al-Tawārīkh. Vols. I–III. Cambridge, MA: Harvard University, Department of Near Eastern Languages and Civilizations, 1998–1999.

Trepavlov, 2002 – *Trepavlov V.V.* Istoriya Nogayskoy Ordy [History of the Nogai Horde]. Moscow: Vostochnaya literatura, 2002. 752 p. (in Rus).

Uzelac, 2015 – Uzelac A. Europe and the Mongols. Belgrade: Institute of History, 2015. 328 p.

Vásáry, 2005 – *Vásáry I.* Cumans and Tatars: Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans, 1185–1365. Cambridge: Cambridge University Press, 2005. 230 p.

[1] А.А. Жумабаева, [2] К.Ж. Қыдырбаев
[1,2] Жошы Ұлысын зерттеу институты, Астана, Қазақстан
E-mail: [1] zhaygerm@gmail.com, [2] 6660677@gmail.com

НОҒАЙДЫҢ СЫРТҚЫ САЯСАТЫ ЖӘНЕ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ РӨЛІ

Аңдатпа. Бұл мақала XIII ғасырдың соңында Алтын Орда құрылымы шеңберінде Ноғайдың саяси және халықаралық қызметтерін талдауға арналған. Зерттеудің негізгі мақсаты – Ноғайдың тек әскери қолбасшы ретінде ғана емес, сонымен қатар Жошы ұлысының сыртқы және ішкі саясатына елеулі ықпал еткен саяси тұлға ретіндегі орнын түсіндіру. Аталған мақсатқа жету үшін келесі міндеттер қойылды: Ноғайдың Алтын Ордадағы саяси мәртебесін анықтау; оның Алтын Орда мен Илхан мемлекеті арасындағы қақтығыстардағы рөлін талдау; Кавказ бен Қара теңіз өңіріндегі қызметін қарастыру; Византия империясы және Мысыр мәмлүк сұлтанатымен дипломатиялық байланыстарын зерттеу; сондай-ақ оның дала аймағы мен Шығыс Еуропа мемлекеттері арасындағы делдалдық қызметін айқындау. Зерттеу жұмысының негізін парсы, араб және византиялық авторлар жазған ортағасырлық баяндаушы дереккөздерді, сондай-ақ заманауи тарихнаманы кешенді талдау құрайды. Зерттеу барысында деректанулық, салыстырмалы-тарихи және саяси антропология әдістері қолданылды. Жұмыстың ғылыми жаңалығы Ноғайды Ұлы ханға тәуелді тұлға ретінде емес, салыстырмалы түрде дербес әрекет еткен саяси қайраткер ретінде қайта қарастыруда көрінеді. Сонымен қатар, оның қызметі Алтын Ордадағы орталықсыздану үдерістерімен байланысты қарастырылып, түрлі дереккөз дәстүрлерін біріктіру арқылы Ноғайдың тарихи бейнесін қайта құру ұсынылады. Зерттеу нәтижесінде Ноғайдың Алтын Орданың батыс бөлігінде белгілі бір дәрежеде дербес саяси кеңістік қалыптастырып, мемлекеттің сыртқы саясатын қалыптастыруда белсенді рөл атқарғаны анықталды. Оның саяси дербестігі мен дипломатиялық қызметі Еуразиядағы көпдеңгейлі халықаралық қатынастар жүйесінің қалыптасуына ықпал етті. Зерттеу нәтижелері Алтын Орданың саяси құрылымы туралы білімді тереңдетеді.

Алғыс: Зерттеу AP23490261 «Ноғайдың тарихи тұлғасы және оның Жошы ұлысының мемлекеттік құрылымындағы рөлі» ғылыми жобасы аясында жүзеге асырылды.

Кілт сөздер: Ноғай, Алтын Орда, Жошы ұлысы, сыртқы саясат, Византия, Ильхан мемлекеті, көшпелі империялар, саяси билік.

[1]А.А. Жумабаева, [2]К.Ж. Кыдырбаев
[1,2] Институт изучения Улуса Джучи, Астана, Казахстан
E-mail: [1]zhaygerm@gmail.com, [2] 6660677@gmail.com

ВНЕШНЯЯ ПОЛИТИКА И МЕЖДУНАРОДНАЯ РОЛЬ НОГАЯ

Аннотация. Данная статья посвящена анализу политических и международных функций Ногая в рамках структуры Золотой Орды в конце XIII века. Основной целью исследования является интерпретация положения Ногая не только как военного лидера, но и как политического деятеля, оказавшего значительное влияние на внешнюю и внутреннюю политику Улуса Джучи. Для достижения поставленной цели были сформулированы следующие задачи: определить политический статус Ногая в Золотой Орде; проанализировать его роль в конфликтах между Золотой Ордой и Ильханатом; рассмотреть его деятельность в Кавказском и Причерноморском регионах; исследовать его дипломатические связи с Византийской империей и Мамлюкским султанатом; а также интерпретировать его функцию посредника между степным миром и государствами Восточной Европы. В основу исследования положен комплексный анализ средневековых нарративных источников – персидских, арабских и византийских, а также современной историографии. В работе применяются методы источниковедческого анализа, сравнительно-исторического исследования и политической антропологии. Научная новизна работы заключается в переосмыслении роли Ногая как относительно автономного политического деятеля, а не исключительно зависимого от верховной власти хана, а также в рассмотрении его деятельности в контексте процессов децентрализации в Золотой Орде. Кроме того, предложен интегративный подход, основанный на объединении различных традиций источников для реконструкции исторического образа Ногая. В результате исследования установлено, что Ногай обладал значительным контролем над западными территориями Золотой Орды и играл важную роль в формировании её внешней политики. Его политическая автономия и дипломатическая активность способствовали формированию многоуровневой системы международных отношений в Евразии. Полученные результаты углубляют понимание политической структуры Золотой Орды.

Благодарность: Исследование выполнено в рамках научного проекта AP23490261 «Историческая биография Ногая и его роль в истории государственности Улуса Джучи».

Ключевые слова: Ногай, Золотая Орда, Улус Джучи, внешняя политика, Византия, Ильханат, кочевые империи, политическая власть.

Information about authors:

Zhumabayeva Aigerm Amyrbekovna (corresponding author), PhD, Leading Research Fellow, Institute for the Study of the Ulus of Jochi, Astana, Kazakhstan

Kydyrbayev Kuanish Zheksembayuly, Junior Research Fellow, Institute for the Study of the Ulus of Jochi, Astana, Kazakhstan

Авторлар туралы мәлімет:

Жұмабаева Айгерм Амырбекқызы (хат-хабар алмасуға жауапты автор), PhD, Жошы Ұлысын зерттеу институтының жетекші ғылыми қызметкері, Астана, Қазақстан

Қыдырбаев Қуаныш Жексембайұлы, Жошы Ұлысын зерттеу институтының кіші ғылыми қызметкері, Астана, Қазақстан

Сведения об авторах:

Жумабаева Айгерм Амырбековна (корреспондентный автор), PhD, ведущий научный сотрудник Института изучения Улуса Джучи, г. Астана, Казахстан

Кыдырбаев Куаныш Жексембайулы, младший научный сотрудник Института изучения Улуса Джучи, г. Астана, Казахстан

Келіп түсті 26 ақпан 2026 жыл
Қабылданды 11 мамыр 2026 жыл

ҒТАМР 03.23.25 https://doi.org/ 10.63051/kos.2026.2.347

Жеңіс Ж.
Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
Алматы, Қазақстан Республикасы
E-mail: zhozhengis@gmail.com

АУҒАНСТАН ҚАЗАҚТАРЫ ЖАДЫНДАҒЫ АШАРШЫЛЫҚ (1931–1933 ЖЖ.) ЕСТЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа. Бұл мақалада 1931–1933 жылдары Қазақстандағы ашаршылық кезінде Ауғанстанға ауа көшкен қазақтардың ұрпақтарының жадында сақталған, атадан балаға жеткен ашаршылық естеліктері қарастырылады. Соңғы зерттеулердің нәтижелері бойынша, Ауған жеріне қоныс аударған қазақтар үш-төрт тарихи толқынмен қоныс аударған. Әсіресе, кеңес билігі кезінде саяси қуғын-сүргін, ашаршылық кезеңдерінде қазақ қоғамындағы наразы топ Өзбекстан, Тәжікстан жерлері арқылы ауған жеріне қоныс аударды. Зерттеудің мақсаты - 1931-1933 жылдары Қазақстандағы ашаршылық кезінде Ауғанстанға ауа көшкен қазақтардың ұрпақтарының жадында сақталған естеліктер арқылы ашаршылық ауқымын көрсету. Мақалада қолданылған негізгі әдістемелік әдістер: Ауызша тарих әдісі - сұхбаттар арқылы алынған естеліктерді жинау және жариялау, баяндауды талдау: Ашаршылық сияқты тарихи оқиғаларды естеліктер арқылы дәлелдеу, зерттеу және салыстырмалы тарихи әдіс (тексеру): алынған сұхбаттарды жазбаша мәліметтермен салыстыра отырып талдау. Мақалада келтірілген нәтижелер – Ауғанстанды мекендейтін қазақтардың ішінде бұрынғы Кеңес Одағындағы саяси қуғын-сүргіннен, ашаршылықтан бас сауғалап қашқан қазақтардың ұрпақтарының естеліктерін алғаш рет олардан тікелей сұхбат алу арқылы алған материалдарды талдауда жатыр. Автор осы аймаққа тікелей ғылыми сапарға шығып, ашаршылық куәгерлерінің ұрпақтарымен тілдесіп, жазба, аудио және видео материалдар жинақтап, нақты дәлелдер арқылы 1931-1933 жылдары Қазақстандағы ашаршылықтың ауқымы туралы зерттеу жүргізді.

Алғыс: Бұл мақала ИРН BR24993018 «Қазақстандағы 1931-1933 жылдардағы жаппай ашаршылықтың куәгерлері мен олардың ұрпақтары естеліктерінің топтамасын дайындау және басып шығару» жобасы бойынша дайындалды.

Кілт сөздер: Ауғанстан, қазақтар, диаспора, ашаршылық, қуғын-сүргін, байлар, ұжымдастыру, кеңестік саясат.

Кіріспе

2022 жылдың қаңтарында «20–50 жылдардағы саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссияның материалдары. XX ғасыр» сериясы және 2024-2026 жылдарға арналған «Қазақстандағы 1931–1933 жылдардағы жаппай ашаршылықтың куәгерлері мен олардың ұрпақтары естеліктерінің топтамасын дайындау және басып шығару» жобасы бойынша жарық көрген мұрағат құжаттарының алғашқы жинақтарындағы Қазақстаннан жер ауып, әлемнің түкпір-түкпіріне шашырап кеткен қазақтардың ұрпақтарынан естелік материалдарды жинақтауды мақсат еттік.

XX ғасырдың бірінші жартысындағы қазақ жеріндегі кеңестік солақай саясаттың кесірінен малдарынан айырылып, ашаршылық пен қудалау қаупінен үріккен ел ар жағы Қытай мен Ауғанстан, бер жағы Тәжікстан мен Өзбекстанға бас сауғалап қаша бастады. Жол жөнекей жол азабы мен ауру-сырқаудан арып-ашқан босқын елдің ол жақтағы жағдайы да оңып тұрмады. Біразы сол жақта КСРО ыдырап, Қазақстан тәуелсіздігін алғанша қалып

қойса, аман қалған бір бөлігі елге оралды. Аштықтан босып оралған жұртты бұл жақта қылышынан қан тамған НКВД күтіп отырды.

Осы орайда, жазықсыз жандарды қудалау, қуғын-сүргінге ұшырату, мәжбүрлі түрде елден жырақтату және қазақ халқын ашаршылыққа ұшырату сияқты тарихымыздың көлеңкелі тұстарын куәгерлерінің және олардың ұрпақтарының естеліктері арқылы зерделеу қажеттілігі туындап отыр.

Әртүрлі тарихи кезеңдерде, белгілі себептермен әлемнің түкпір-түкпіріне тарыдай шашылған қазақ халқының бір бөлігі Ауғанстанды да паналағандығы белгілі. XX ғ. 90-шы жылдары олардың негізгі бөлігі тарихи отан – Қазақстанға қоныс аударып, тағы бір бөлігі көшке ілесе алмай, сол елде қалып қойды. Назарларыңызға ұсынып отырған мақалада да осы қазақтардың ұрпақтарының ата-бабаларынан жеткен ашаршылық пен қуғын-сүргін туралы естеліктері талданады.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Назарларыңызға ұсынылып отырған мақалада қолданылған негізгі әдістемелік тәсіл естеліктерге қатысты әдістемелер. Естеліктер (естеліктер, сұхбаттар, ауызша тарих) негізінде жазылған мақаланың әдіснамасы ерекше тәсілді қажет етеді, себебі, естеліктер субъективті және көбінесе бұрмаланған дереккөз болып табылады. Мақаланың негізгі мақсаты өткенді жазу ғана емес, сонымен қатар эмоция мен уақыттың естелікке әсерін ескере отырып, оны шынайы талдау. Жалпы алғанда, қолданылған негізгі әдіснамалық тәсілдер - ауызша тарих әдісі: сұхбаттар арқылы алынған естеліктерді жинау және түсіндіру. Баяндауды талдау: Сұхбаттың құрылымын, сюжетін және оқиғалардың қалай сипатталатынын зерттеу. Салыстырмалы тарихи әдіс (тексеру): Жеке естеліктерді қолдағы дереккөздермен (мұрағат материалдары, баспасөз материалдары, фотосуреттер) салыстыру, есте сақтаудан туындаған бұрмалануларды азайту.

Сұхбаттар жүргізу, күнделіктер, хаттар және фотосуреттерді есте сақтаудың негізгі материалдары ретінде пайдалану, естеліктерді қайта қарау және транскрипциялау, талдау кезінде мәліметтерді түзету әдістері кеңінен пайдаланылды.

Талқылау

XX ғасырдың 1931-33-шы жылдары тоталитарлық кезеңдегі ел тарихында орын алған ақтаңдақтардың себеп-салдарларын зерделеп, оған жаңаша көзқарас негізінде тарихи баға беру қажет екені баршаға белгілі. Сол бір аласапыран жылдардағы мәселелерді зерттеп, зерделеу Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Тәуелсіздік бәрінен қымбат» атты мақаласынан кейін қайта қолға алынып жүйелі жұмыстар атқарыла бастады. Мемлекет басшысының осы мақаласында қазақ тарихындағы аштық қасіретіне тоқталып: «....Сол зұлматтың кесірінен қырылып қалмағанда, халқымыздың саны қазіргіден әлденеше есе көп болар еді. Тарихымыздың осы ақтандақ беттері әлі күнге дейін жан-жақты зерттелмей келеді. Тіпті ғалымдардың арасында ашаршылық құрбандарының нақты саны туралы ортақ пайым жоқ. Ала-құла деректер мен оның себеп-салдары жайлы әртүрлі көзқарастар қоғамды адастырады. Тиісті тарихи құжаттарды жинап, жиналған мәліметтерді аса мұқият зерделеу керек» , – деп (Тоқаев, 2021:1), мәселеге үлкен жауапкершілікпен мән беруі осы мақаланы жазуға мұрындық болды.

Бәрімізге белгілі, әр дәуірдегі тарихи оқиғалар халық жадында өзінің ерекше ізін қалдырады. Жад – бұл өткеннің бейнесі, ол туралы білім бүгінде де бар. Жад – бұл адам өмірінің қанық көрінісі. Жадсыз әлеуметтік өмір адамның өзіне тән сипатын көрсете алмайды. Сондықтан да, ауызша тарихты жинақтап, халық жадындағы халықтың өткенін зерделеу тарихшы ғалымдардың маңызды міндеттерінің бірі.

Ауызша тарих – XX ғасырдың екінші жартысынан бастап қарқынды дамып келе жатқан ғылыми сала. Айтылған тарихта тұлғалар мен өткен оқиғаларды зерттеуде сол оқиғалардың

куәгерлері мен олардың ұрпақтарынан сұхбат алып, жинақталған материалдарды жазбаша мәліметтермен салыстыра отырып зерделеу тарихи оқиғаларды қалпына келтіруде маңызды орын алады.

Ең алғаш рет ғылыми түрде осы әдісті қолданған АҚШ-тың Колумбия университетінің тарих профессоры Алан Невинс болды. Ол алғаш рет өткенді қалпына келтіру үшін естеліктерді жинау идеясын 1932 жылы «Гровер Кливленд: Батылдықты зерттеу» (Nevins, 1932:29) кітабының кіріспесінде көрсетіп кетті .

Қазіргі кезде ауызша тарих халықтың тарихи жадында сақталған өткен туралы мәліметтерді жинау, оларды тарихи деректемелік қорға енгізу, жүйелеу, осылайша, ұлттық деректер қоры кешенін орнықтыру аса маңызды бағыттардың қатарында. Архив құжаттарымен қатар өткен күн тарихын түсінуде жеке деректердің, олардың ішінде белгілі-бір тарихи оқиғаларға қатысушылардың, оқиға куәгерлерінің немесе олардың ұрпақтарының естеліктері маңызды рөл атқаратыны сөзсіз.

Естеліктер – бұл өткен күн көрінісі, олардың түп негізінде тұлғаның ішкі ой-сезімімен астасқан сыр мен сын, мойындау мен пайымдау жатыр. Естеліктерде субъективті көзқарас орын алғанымен, олардың тарихи дерек ретінде мән-мағынасын жоққа шығара алмаймыз. Өйткені, естеліктер адам баяндайтын дәуірдің «рухын» сездіртіп, қоғамдағы көңіл-күй мен баяндаушының жеке қатынасын жеткізеді.

Отандық тарих ғылымында қазақ жеріндегі ашаршылық тақырыбын алғаш зерттеуді бастаған ғалымдар – М.Қ. Қозыбаев, Қ.С. Алдажұманов, Ж.Б. Абылхожин, М.Б. Тәтімов, Т. Омарбеков, С. Смағұлова, Қ. Атабаев, т.б. ғалымдар.

1931–1932 жылдардағы қазақ халқының ашаршылық тақырыбы шетелдік ғалымдар Н. Пьянчиола, R. Conquest, М. Олкотт, С. Камерон, С. Уиткрофт еңбектерінде де көрініс тапқан. Американдық тарихшы Сара Камеронның «1930–1932 жылдардағы қазақ ашаршылығы – кеңестік тарихты түсіну үшін ғана емес, жаппай зорлық-зомбылықты зерттеу мен ашаршылықтың басқа мысалдарымен салыстырмалы талдау жүргізу тұрғысынан да маңызды» деген пікір айтады (Cameron, 2010:102) .

Сонымен қатар, XX ғасырдың 30-шы жылдарындағы тарихи үдерістер мен кеңестік науқаншылдық саясатының салдарына қатысты естеліктер мен ел арасында сақталған ауызша деректерді жинастырып, көпшілік назарына ұсыну мақсатында аталған бірегей жоба республика бойынша қолға алынды. Еліміз тәуелсіздігін жариялаған 1991 жылдан бастап, ұлттық тарихқа, әсіресе, XX ғасырдың кеңестік саясатына қатысты тың зерттеулер мен оқиғаның көзі тірі куәгерлерінің естеліктері сол жылдардағы мерзімді басылым беттерінде молынан жарияланды. Алайда, кеңестік Қазақстандағы ұжымдастыру саясаты, осы науқаншылдық саясаттың салдарынан туындаған тәркілеу және ашаршылыққа қатысты ел арасында, әсіресе, шет елдерде жасап жатқан қазақ диаспорасы арасында сақталған ауызша деректер толықтай ашылған жоқ.

Осы олқылықтың орынын толтыру мақсатында, 2023 жылдың желтоқсан айында Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының директоры, тарих ғылымдарының докторы, профессор З.Е. Қабылдиновтың қолдауымен (Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының кіші ғылыми қызметкері Елдос Сауырқанмен), 2024 жылдың ақпан айларында (Нұр-Мүбарак университетінің аға оқытушысы Мұқан Исаханмен) және 2026 жылдың ақпан айларында (Қожа Ахмет Яссауи университетінің профессоры Х. Тұрсынмен) Ауғанстан еліне үш мәрте ғылыми сапар жасаудың сәті түсті (1 сурет).

Осы сапарлар барысында мыңдаған шақырым жол жүріліп, жүзден аса кісілермен сұқбат жүргізілді. Ауған жеріне әртүрлі кезеңдерде, әртүрлі себептермен келген қазақтың қыпшақ, қаңлы, алшын, тама, найман, керей, қоңырат, арғын, алғи, божбан, кете, сарғасқа, маңғытай, оймауыт, шөмекей, саңғыл, қатаған, т.б. руларының өкілдерін кездестірдім. Ауған қазақтарының тарихы, мәдениеті, ауыз әдебиеті, шежіресіне қатысты материалдар

жинақтадым. Сапарлар нәтижесі бойынша қазақ бауырларымызға қатысты бұдан әрі не істеу керектігі жайлы нақты жұмыс бағдарламасы жасалды.

1 сурет. Бір топ ауған қазақтары (Ауғанстан, Мазари-шариф). 2023 жыл

Осы жолғы этнографиялық зерттеулер барысында Ауған елінде қазақтардың бар екендігі, «Ауғанстанда қазақ қалған жоқ» деген қорытынды асығыс жасалғандығы тағы дәлелденді. Бейтаныс бір елге кез келген сапардың оңай болмасы анық. Әсіресе, Ауғанстан сияқты экономикалық, саяси-әскери жағдайы тұрақсыз мемлекетке барудың өз қиыншылықтары бар. Біз барған кезде су тапшылығы, ауыз су сапасынан туындаған эпидемологиялық жағдай да өршіп тұрды.

Зерттеу нәтижелері бойынша ауған қазақтарын 3 топқа: бірінші топқа XV–XVI ғ.ғ. Дешті Қыпшақтан Ауған жеріне келген, Қазақ хандығының құрылу кезеңінде қалыптасқан, этно-мәдени тұрғыда қазақтық сипаты басым руларын (1 млн.); екінші топқа қазақ жеріндегі XVIII-XIX ғ.ғ. түрлі саяси оқиғаларға байланысты Ауғанстанға қоныс аударып, өзбек тілінің қыпшақ диалектісінде сөйлеп, отырықшы дәстүрінің ықпалына түсіп үлгерген қазақ тайпаларын (35000-45000); ал үшінші топқа ауған жеріне XX ғ. 20-30-шы жылдары Қазақстандағы кеңестік жүйенің қуғын-сүргіні, ашаршылық пен кәмпескелеу кезінде қоныс аударғандарды (5000-6000 адам) бөліп қарастыруға болады.

Журналист Қадырәлі Сарыпбек өзі қызмет ететін интернет-басылымында ауған қазақтарының қазіргі жағдайы туралы өзінің журналистік зерттеулерінің біршамасын арнап, ауған қазақтарынан (20-дан аса) сұхбат алған. «Азаттық» радиосының редакторы Қуанышбек Қари да кеңестік қуғын-сүргін құрбаны болған ауған отбасыларының тарихы туралы біршама материалдар жариялады.

Бұдан өзге, Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінінің қолдауымен «XX ғ. 20-50 жж. Қазақстандағы жаппай саяси қуғын-сүргін және ақтау үдерістері: бірыңғай деректер базасын құру» бағдарламасын іске асыру аясында Ш.Ш.Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты даярлаған «Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі Мемлекеттік комиссияның материалдары (XX ғасырдың 20-50 жылдары). Т. 34. Түркістан өңірінен ауа көшкендердің тағдыры. Архивтік құжаттар мен естеліктер жинағындағы» материалдар (Саяси, 2023) да кеңінен пайдаланылды.

Зерттеу нәтижелері

1979 жылдан бері қарай Ауғанстанда толыққанды ресми санақ жүргізілмеуі себебінен ондағы қазақтардың санын да нақты білу қиын. Қазақстан Республикасы Сыртқы істер министрлігі қазір Ауғанстанда қазақ жоқтың қасы екенін айтады. Қазақ дипломаттары аталған елде 15 отбасы немесе 200-ге жуық қазақ бар екенін алға тартады. Түркиялық тарихшы Әбдуақаб Қара 2012 жылы Ауғанстанда небәрі 300 отбасы қалғанын жазған еді.

Дегенмен, XX ғасырдың соңғы жылдарында елде 30 мыңға жуық болғанын атап өткен. «Олар елге КСРО әскері кірген соң Иран, Түркия тәрізді елдерге көшіп кеткенін айтқан еді», – дейді ғалым (Жеңіс, 2024:12).

Алайда, Жансая Бекмырзаева өзінің Стамбұл университетінде 2018 жылы жарық көрген «Шетелдегі қазақтарды Қазақстанға қайта қоныс аударту саясаты және оның қазақ ұлтшылдығындағы рөлі» атты ғылыми мақаласында Ауғанстанда 45 мың қазақ қалғаны жайлы дерек келтірді (Жеңіс, 2024:13).

Ауғанстанға сапар барысында осы елді мекендеп жатқан көптеген қазақтардың бар екендігіне көз жеткіздім. Ешқандай риясыз, бөтен пиғылсыз өздерін «қазақпыз» деп есептейтін қандастырымызды кездестірдім.

Ауған қазақтары негізінен осы елдің солтүстігін, Әмудария өзінін бойлай қоныстанған. Көбісі Құндыз, Тахар, Мазари-Шәріп, Саманған, Ташқорған, Мойынқара, Ларджан, Бағлан қалалары мен тау шатқалдары мен кең далалардағы ауылдарда мекендейді.

Ауғанстанда қазіргі қазақ халқының құрамындағы ру-тайпаларының барлығы дерлік кездеседі. Жалпы ауған жұртында ноғай, қаңлы, қыпшақ, қоңырат, оймауыт т.б. рулар мекендейді және олар үлкен қалалар мен ауылдарда топтасып, қауымдасып өмір сүреді. Мысалы, мұнда қыпшақтардың жеті-сегіз ауылы бар. Қазақтардың көбісі құжаттарына «өзбек» деп жазғызып қойған.

Ана тілдерін ұмытқан ағайындар көп. Оның себебі – тәжік, өзбек басқа да ауған халықтарымен қыз алысып, қыз бергеннен екен. Әсіресе, қалада тұратын қазақтар ана тілдерін ұмыта бастаған. Ауылда тұратындар әлі де өз тілдерін жоғалтпаған. Қалалық қазақтар ауылда жазғы үйлер салып, киіз үй тігіп, ұлттық дәстүрлерді сақтап қалуға барынша тырысып жатыр 2 сурет).

Осы кезге дейін қазақтардың осы елдегі санына байланысты нақты дерек болмады. Әркім тарапынан әртүрлі пікірлер айтылды. Мысалы, «Отандастар қоры» КЕАҚ жанынан құрылған Қандастарды ақпараттық қолдау орталығы 1200-ге жуық Ауғанстанда тұратын этникалық қазақтардың тізімін әзірлеген болатын. Ал, «Атажұрт» ұйымының жетекшісі Қыдырәлі Оразұлы, «1916 жылдардағы ұлт-азаттық көтеріліс және 1931-1933 жылдардағы ашаршылық кездерінде ғана қазақтар қоныс аударды деу үлкен қате. Сол себепті де «тарыдай шашылған қазақ» деп бекер айтпаса керек. Ертеден-ақ, ата-бабаларымыз жан-жаққа шашырап кетті. Тіпті атам заманнан сол жерлерді мекен еткендері де болған. Осыған қарағанда біздің елшілік дұрыс статистикалық жұмыстарды жүргізбеген. Тек қана Кабулдың айналасында тұратын қазақтарды ғана санаған болуы керек. Шын мәнінде, сол жылдардан бастап есептесе, онда Ауғанстандағы қазіргі қазақтардың саны бір миллионнан да асып кетеді. Ашаршылық немесе ұлт-азаттық көтеріліс кездерінде барғандар болса да, олар онда қазақтар болғаны үшін ғана барған» деп қорытындылайды (Жеңіс, 2024:23).

Ауғанстандық қазақ Бабур Шah Акбардың пікірінше ауған халқының нақты санағының дерегі жоқ: «Сол сияқты қазақтарымыздың да нақты санын айту қиын. 2019 жылдан бастап қана құжаттарымызға қазақ деп жазуды бастадық. Жалпылама деректерді табу қиын. Ауызша айтатын болсақ миллионға жуықтап қалады» [9] .

Біздің зерттеулеріміз бойынша қазіргі Ауғанстандағы қазақтардың саны 1 миллионға жуық және оларды үш топқа бөліп қарастыру керек:

1. Алтын Орда (Жошы Ұлысы) кезеңінде келген қазақтар (1 млн.);
2. Қазақ хандығы тұсында келген қазақтар (35-45 мың);
3. Орыс отаршылдығы мен кеңес дәуірінде келген қазақтар (5000-6000).

Осы үш топтағы қазақтардың ішінде тек үшінші топтағы қазақтар ғана ауған еліне Қазақстан жерінен қай кезде келгендіктері, не себептен қоныс аударғандығы және жеті атасын тарихи жадында жақсы сақтаған. Ал, бірінші және екінші топтағылар өздерін тек қазақ деумен ғана шектеліп, қай кезде, не себепті келгендіктерін ұмытқан.

Ауған елінде қазақ тілінің қаймағы бұзылмай тұрғанда, ана тілінде жыр жазатын бірнеше ақын болған екен. Солардың бірі ертеректе Ауғанстанға қызыл үкіметтің озбыр саясатынан қашып келген Мақаш ақын (1881-1949) 1881 жылы Аралдың Мергенсай ауылды мекенде туылған. Әкесінің аты Сүлеймен. Сүлеймен (1860-1928) 8-9 жастарда болған баласы Махамбет Әліні (Мақаш ақын) 1890 жылдары діни сауат алып, білімді адам болсын деп Бұхарадағы Көкілдаш атындағы медресеге жібереді. Мақаш ақын сол медреседе шамамен 10 жылдай оқып діни білім алып туған жері Аралға қайтады...

Аралға келген соң Жылыбұлақ маңайында мешіт, медресе салып, имам болып, діни сабақ бере бастайды. Кейін шамамен 1915 жылдары Қазалыға жақын жерде орналасқан Ақмешіт мешіт медреседе муфти сыпатымен халыққа қызмет еткен. Өте жетік арап тілі және парсы тілдерін білетін Мақаш ақын көптеген діни кітаптарды зерттейді. Имам Бұхари хазреттерінің жазып кеткен Бұхари хадис кітабы, Дарулмұхтар хадис кітабы, Фықых кітаптары, Құран тәфсир кітаптары, Шархулуақая кітабы, Тәфсири Қазиұлбейзауи кітабы, Мектубат Раббани кітабы, Хуласаи кейдани, тарихи кітаптар, психология туралы кітаптар, математика, т.б. көптеген кітаптарды зерттеп білімін арттырған.

Оқыған кітаптарынан діни мәселелер туралы жинақ кітап жазған. Бұл кітап араб және парсы тілдерінде, 550 беттен тұрады. Мақаш ақын кітапты өз қолжазбасымен жазған. 1928 жылы большевиктер Қазақ жеріне кіріп ел билігін қолға алады. Екіге бөлінген Қазақ елі дағдарысға ұшырап, үлкен қан төгіс болады. Үлкен әскери дайындығы болған Қызыл Армияға қарсы тұра алмаған қазақтардың бір бөлігі жат елдерге көшуге мәжбүр болады. Осы күндерде Мақаш ақын мен көптеген қазақтар Аралдан қудаланып, Ауғанстанға қоныс аударады.

1930 жылы қуғын-сүргін саясатының құрбаны болған Мақаш ақынның өз қолымен жазған өлеңі (өлең өзгеріссіз беріліп отыр):

Қысылғаннан біз аудық,
Ата-ана өткен қоныстан,
Қысым көріп жан қорқып,
Көрген соң жабыр орыстан.

90-шы жылдары, Мақаш ахунд (Махамбет Әли ахунд) баласы, Бұхарада атақты ғалымдардан тәлім-тәртіп пен дәріс алған Хусаметтин ахунд Қазақстанға оралып, Қаскелен қаласының муфтиі (1992-2000 жылдары) болды.

Ауғанстанның Ларджан қаласынада тұратын, бұрын қалалық әкімшілікте істеген, қазір жеке кәсіппен айналысатын Хамит есімді азаматтың атасы діни сауатты кісі болған. Алты жасынан ислам жаухарларына қанығып өскен ол Құран аяттары мен хадистерді көркем жазумен жазып, көшірумен айналысқан екен.

2 сурет. Мазари-шариф қаласының тұрғыны Қаландар Рақымның ауласындағы киіз үй.

Ауғанға ауған қазақ және кеңестік құғын-сүргін мен ашаршылық

Ауған қазақтарының біршамасында, ата-бабалары мен әке-шешесінен жеткен тарихи жадында өзінің тегі, отбасы тарихы, зұлмат заманнан қалған естеліктер сақталған. Сөз жоқ, олардың кеңестің шеңгеліне ілінген қазақ жеріндегі саяси қуғын-сүргін, ашаршылықтан бас сауғалап Ауған жеріне келгендігі белгілі.

Бұл туралы «Саяси қуғын-сүргін құрбандарын (XX ғасырдың соң 20-50 жылдары) толық ақтау жөніндегі Мемлекеттік комиссияның» жұмысының нәтижесінде жарық көрген материалдар жинағында анық көрсетілген (Саяси, 2023).

Осы жинақтағы 1933 жылы тамыз айында Оңтүстік Қазақстан ОГПУ облыстық бөлімшесінің Ерекше Бөлімінің тергеу ісінің «кіналау қорытындысында» діни сенімі үшін қуғын көрген бір топ қазақ діни қызметкерлері мен Кеңес билігінің саясатына наразы бір топ азаматтарға қатысты мәлімет берілген.

Бұл «кіналау қорытындысында» (қысқартылып беріліп отыр) былай деп баяндалған: «Оңтүстік облыстар, Оңтүстік Қазақстан облысы, әсіресе Орта Азиямен шектес жатқан облыстар революцияға дейінгі дәуірде халықтың бір жақтағы артта қалуының арқасында консервативтік дінбасы-ишандар жұмысының қаймағы мен негізі болды. Бір жағынан халықтың діни фанатизмі, екінші жағынан, ишандар мен мүридтердің (ишандар шәкірттерінің) желісін жандандыру үшін халық арасында жанкешті жұмыстар жүргізді. Сол кездегі консервативтік дін басыларының орталықтары бірқатар діни оқу орындары бар Бұхара және Самарқанд қалалары болды. Ишандардың өзара байланысы негізінен Қазақстаннан Орта Азияға, одан әрі Ауғанстан мен Арабияға дейін созылып жатты.

Сол кездегі беделді және ықпалды ишандардың бірі Ауғанстанда өмір сүрген және Орта Азия мен Оңтүстік Қазақстанда өзінің мурид-ишандарының үлкен желісі бар ислам шейх Шейт болды. Ал осы шейх Шейт Самарқанд қаласынан 40 шақырым жерде орналасқан Жұма-Базар ауданында тұратын ишан Әбутұрапов арқылы байланыста болды. Олар Орта Азиядағы пікірлес ишандарымен жиі кездесулер өткізіп тұрды.

Осы жиналыстарда рубасылары Ибадуллаев Сарвар мен Алдабергенев Серкұлдың ұсынысымен келісіп, өз кезегінде Ауғанстанға эмиграцияны дайындау қажеттігі туралы шешім қабылдайды. Ол үшін 1930 жылдың қысында эмиграция мәселесінде Ибадуллаев Сарвар мен Алдабергенев Серкұлға Ауғанстанға өтудің барлық жолдарын зерделеу тапсырылды.

Бұдан өзге, «Ақ-ишан» Ауғанстандағы да, Арабстандағы да өмірді мадақтаған хаттарында өзінің беделді муридтеріне Ауғанстанға қоныс аударуын ұйымдастыруды ұсынады.

«Ақ-ишан» мүрид Тоқберген ахунмен үнемі байланыста болды. Хаттарының бірінде Ақ-ишан Ауғанстан билігімен жақсы байланыста болғанын, соның нәтижесінде Ақ-ишан муридтерінің Ауғанстанға эмиграцияланған жағдайда, кейін Арабияға жету ниеті бар екенін жазған. Содан кейін Ауғанстанда олар (эммигранттар) оған Арабияға баруға ниетті екендігі туралы хабарлауы керек және Ауғанстан билігі олардың Арабияға одан әрі сапарына көмектесетін болады (Саяси қуғын-сүргін, 2022:209).

Архив деректерін XX ғасырдың 20–30-шы жылдары Ауған жеріне бас сауғалап кеткен қазақтардың бүгінгі ұрпақтарының ата-бабаларынан жеткен, есте қалған естеліктері де растайды...

Мысалы, Түркиядан Қазақстанға оралған Абдулазиз Пайызбамбетұлының естелігінде былай деп жазылады: Мен Ауғанстанда туылғанмын. Әкем осы Қызылорданың Жаңақорғанынан 1932 жылдары кеткен. Қиыншылықты көріп көшкен, орыстың заманы болды, байлары қашып, әжем айтатын, жерді қазып балаларын жасырып қоятын, соғысы бар, басқасы бар сол қиындықтан кеткен ғой. Өзбекстаннан барып Пархарда біраз тұрақтаған. Одан әрі Тәжікстанға біздің киікшілерден 7-8 ағайынды біраз үй болып өткен. Менің

Әбдірейім молда деген немере ағам 1932 жылғы еді. Вахшты кешіп, Ауғанға өткенде емізулі бала екен. Көшті бастаушылар, баланы жылатпаңдар, жыласа суға атып жіберіңдер, шегарашыларға ұсталып қаламыз дейді екен. Сонда анамыз емшегін аузына салып, қысып құшақтап отырған екен дейтін. Құндыз деген жерге барып, үйленетіндері үйленген, өмір сүріп кеткен ғой. Ауғанстанда ыстық жел болып, содан ауырып өлген көбісі. Әкеміз адам көмуден қолымыз тимейтін еді дейтін.

Ауғанстанда соғыс болды, тәліптер адамдарды ұстады, қинады. Құраннан, шариғаттан сұрайды, жауап берсең мұсылман екенсің ғой деп жібереді. Қазақстаннан орыстар көп баратын, оларды ұстап алса, тілін мұсылманға келтіріп, сүндетке отырғызып жібереді, енді мұсылман болдың деп. Ауған адамдарында ондайлары көп. Арбап Төлебай деген кісі бәрін жинап, жер беріп өткен, жерді алғандар алды, алмай кеткендерде бар, өзіміздің әкелеріміз жерді ешкімге берген жоқ. Жерге арпа, бидай, зығыр, жүгері, мақта еккен. Жері жақсы, сулы еді, бәрі бола береді (27 сәуір 2022 жыл. Түркістан облысы Сауран ауданы Ынтымақ ауылы. Сұхбат жүргізген Хазретәлі Маханұлы) (Саяси қуғын-сүргін, 2022:210).

Ауғанстаннан оралған Абдулла Абдулхалимұлының естелігінде, «Абдулла деген кісі боламын, 1935 жылы Ауғанстанда Мазари-Шарифте туылғанмын. Сол жақтан 96-да тіке Түркістанға көшіп келдім. Руым Әлім, Ішекті деген ел. Әке-шешем Тәжікстанда туылған. Әкемнің әкесі Аралда туылған, 5 ағайынды болған. Аралдан бес ағайынды болып көшкен. Әкемнің аты Абдулхалим, шешемнің аты Фатима. Өздерін Сібірге айдаған, кәмпеске қылған, малдарын барлығына бөліп берген. Төрт жыл Сібірде түрмеде жатқан, содан бала-шаға қашқан. Мен жеті атамды білген соң, ағайын туыстарымды тауып алдым, Аралда Шөмішке, Қамбаш, Қызылжар дейді сол жерден аталарым, одан бұрын Қаратаудың бауырында отырған. Одан үлкен атамыз Оралдың Жайық деген жерінде тұрған. Біз Ауғанстанда Мазари Шариф кейіннен Құндыз облысында тұрғанбыз. Бабыр билеген уақытта жан-жақтан ауып барғандар тәжік, өзбек, түркімен тағы басқалары көп болған соң, Ауған елі деп атаған. Мен он сегіз атама дейін жатқа білемін. Қазақта жеті атасын білмеген жетесіз дейді ғой. Қазіргі кезде білмейтіндер де бар. Ауғанстанда соғыс болып жатқанда, үлкен баламды әкетпекші болғанда шегараға ақша беріп, 1995-те осы Қазақстанға өткізіп жібердім. Өзім 1996-да келдім. Туыстарым Ауғанда соғыс болғанда, Иранға қашып өткен еді (Жеңіс, 2024:123).

Ираннан оралған Өтембай Кәрібайұлының естелігінде: Қай себептен көшкенін білмеймін, қуғын-сүргін болған, ашаршылық болған, баласын тастап қашқан, аман қалғаны барған. Шешеміз Қазақстанның Сыр бойында туылған. Содан Өзбекстанға көшіп барып амалдап, Ауғанстанға өткен. Біразы қырылған, біразы суға ағып кеткен. Сол кездерде қазақ бір-бірін ұстап бере берген ғой. Байлар алты қанат үйлері, керегелерінде жібек ілініп тұрған, сол күйінше түтін жағып қашқан, ішінде адам бар екен десін деп. Ауғанстанда Мазари-шарифте тұрғанбыз, Ауғанстанда есейдік, орыстың әскері барған уақытта, әскерлікке ұстап кететін, қарамайды үкімет, содан Иранға қаштық қой. (Сұхбаттасқан: Шайзулла Аружан, Елтай Жаңылгүл) (Жеңіс, 2024:124).

Алынған естеліктерді талдау барысында, Ауғанстанға қоныс аударған қазақтардың осы елге екі бағыт бойынша жеткендігін байқаймыз. Бірінші бағыт, Қазақстанның Қызыл орда және Түркістан облыстары арқылы Өзбекстанға, одан әрі Ауғанстанға өткен. Екінші бағыт бойынша, Өзбекстан арқылы Тәжікстанға өтіп, одан Қызылсу (Шерхан бандар) арқылы Ауғанстанға өткен.

Ауғанстанның Тахар қаласының тұрғыны, 78 жастағы доктор Қадыр Ахадидың айтуынша: «Қазақстандағы аштық кезінде Тәжікстанға, одан бері Ауғанстанға Алашбай, Ережепбай, Сайыпназар, Балуан, бай, Дауылбай атты қазақтар келді. Мен олармен дос-жаран болып, жақсы араластым. «Кәпірлерден» қуғын көріп қашып келген деп оларға Тахар провинциясының Бағар атты қыстаудан жерден орын берді. Олар көбісі мәсі киетін. Кәсіппен айналысты. Аяқ киім, шапан тігетін. Ауғанстанға келгенде олар ешқандай қиналған жоқ. Олардан бұрын келген жергілікті қазақтар көмектесті. Таң қаларлығым, осы қазақтар

бір-біріне бірден бауыр басып, қолдау көрсетіп, ағайын болып кетті. Меніңше, бұған қазақтардың рулық-тайпалық жүйелерін сақтап қалуы да әсер еткен болар. Базары жақсы болған соң Мазари Шариф қаласына көшті. Кейін олар Пәкістанға, Түркияға, одан ары Қазақстанға оралды. Қазіргі кезде олармен байланыс жоқ. Ауған жеріне қайта оралмады».

Ауған қазағы, 89 жастағы Әбдісаттар Қожамсаттар қажының айтуынша, «Қазақ жерінен менің ата-бабаларым осыдан екі-үш ғасыр бұрын қоныс аударған. Жалпы, 1916 жылдардағы ұлт-азаттық көтеріліс және 1931-1933 жылдардағы ашаршылық кездерінде ғана қазақтар Ауған жеріне қоныс аударды деу үлкен қате. Сол себепті де «тарыдай шашылған қазақ» деп бекер айтпаса керек. Ертеден-ақ, ата-бабаларымыз жан-жаққа шашырап кетті. Тіпті атам заманнан сол жерлерді мекен еткендері де болған. Шын мәнінде, сол жылдардан бастап есептесе, онда Ауғанстандағы қазіргі қазақтардың саны бір миллионнан да асып кетеді.

Қазақ жерінен қазақтардың Ауғанстанға ең соңғы рет қоныс аударулары осыдан 80-90 жыл бұрын болды. Ең алдымен, байлар қашып келді коммунистерден. Олардың артын ала аштықтан босқан қазақтар келді. Ертерек келген біз сияқты қазақтар оларға қамқор болдық. Олар алғашқы келген кезде әйелдері бала көтермеді. Қазақтар ұрпақсыз қалудан қорқып, жергілікті қазақтардың, өзбектер мен тәжіктердің қыздарын алды әйелдікке. Түркияда қазір Ашыққазы деген қазақ бауырым тұрады. 7 қызы, бір ұлы бар еді. Баласы Әбділәзіз. Жаңа айтып кеттім ғой, Қазақстаннан келген қазақтар жергілікті халықпен мидай араласып, құда-жегжат болып кетті. Қазір Ашыққазының отбасы Сауд арабиясына кеткен. Ауғанстанда көп ұлттар тұрады. Пуштундар мен тәжіктер қазақтарға аса жаны ашымады. Осындай кезде қазақтар бір-біріне қатты көмектесті.

Мазари-шариф қаласындағы Қазақ мәдени Орталығының жетекшісі 51 жастағы Асадолла Оймауыттың баяндауынша, «Қазақтар Ауған жеріне тек қуғын-сүргін, немесе ашаршылық кезінде ғана келмеді. Қазақтар Ауғанстанға екі-үш толқынмен келген. 1917 жылы келген қазақтардың көбісі атамекенге қайтадан оралған. Екіншісі 200 жыл бұрын келген екен. Ауғанстанда түркі халықтарының көптеген ұлттары шоғырланған. Біз ортақ мерекеде жиналғанда бір-біріміздің ұлттарымызды бөліп айтамыз. Бізде «Қазақ» атауымен ауылдар, мектептер, ауруханалар да бар.

Ашаршылық кезінде Ауғанстанға қазақтар Тәжікстан арқылы келді. Әртүрлі кәсіппен айналысты. Жағдайы барлар өздерінің алып келген түйелерімен кірешілікпен айналысты. Ауғанстанға екі өркешті түйенің тұқымын алып келген осы қазақтар» деп тұжырымдайды.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, Ауғанстан мемлекетінде жасап жатқан қазақтардың саны нақты белгісіз. Мақала авторы осы елге ғылыми экспедициялар барысында, жергілікті билікпен келіссөздер жүргізіп, Мазари-шариф қаласында Қазақ мәдени Орталығын ашуға қол жеткізді. Ж. Жеңістің ұйымдастыруымен Мәдени орталық Ауғанстанның барлық аймақтарын аралап, қазақтардың нақты санын анықтауға кірісіп кетті.

Зерттеу көрсеткендей, қазіргі Ауғанстандағы қазақтарды үш топқа бөліп қарастыру керек:

1. Ортағасырларда және Алтын Орда (Жошы Ұлысы) кезеңінде келген қазақтар;
2. Қазақ хандығы тұсында келген қазақтар;
3. Ресей отаршылдығы езеңі мен кеңес дәуірінде келген қазақтар.

Осы үш топтағы қазақтардың ішінде тек үшінші топтағы қазақтар ғана ауған еліне Қазақстан жерінен қай кезде келгендіктері, не себептен қоныс аударғандығы және жеті атасына дейінгі деректерді тарихи жадында жақсы сақтаған. Осы қазақтардың жадында, ауызша тарихында XX ғасырдың бірінші жартысындағы қазақ жеріндегі саяси аласапырандар мен қуғын-сүргіндер жайлы естеліктер атадан балаға жеткен.

2022 жылдың қаңтарында жарық көрген «20-50 жылдардағы саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссияның материалдары. XX ғасыр» сериясы және 2024-2026 жылдарға арналған «Қазақстандағы 1931-1933 жылдардағы жаппай ашаршылықтың куәгерлері мен олардың ұрпақтары естеліктерінің топтамасын дайындау және басып шығару» жобаларын орындау барысында Ауғанстанға жасалған ғылыми экспедициялар барысында көптеген тарихи-этнографиялық материалдар жинақталды. Назарларыңызға ұсынылып отырған мақалада осы материалдардың ішінде Қазақ жеріндегі ашаршылық кезінде Ауған жеріне ауа көшкен қазақтардың естеліктері талданып, халықымыздың басына түскен нәубеттің ауқымы, зардаптары куәгерлер мен олардың ұрпақтарының естеліктері арқылы нақты көрсетілді.

Әдебиеттер:

Саяси, 2022 – Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі Мемлекеттік комиссияның материалдары (XX ғасырдың соң 20-50 жылдары). Т.33. –Астана, 2022. -392 б (209-217 бб)

Nevins, 1932 – *Nevins, A.* Grover Cleveland: A Study in Courage / A. Nevins. – New York: Dodd, Mead & Company, 1932. – 832 p.

1931–1933 жылдардағы ашаршылық, 2025 – 1931–1933 жылдардағы ашаршылық: Түркістан облысы бойынша нәубет куәгерлері мен ұрпақтарының естеліктері (сұхбат материалдарының жинағы). Т. V. / Құрастырушылар: Ж.Ж. Жеңіс, С. Әлібек, Н.А. Досымбетов, А.А. Оралова. Алматы: «Радуга», 2025. – 344 б.

Тоқаев, 2026 – *Тоқаев Ж.К.* Тәуелсіздік бәрінен қымбат. [Электронный ресурс] URL: https://egemen.kz/article/260146-tauelsizdik-barinenqymbat (Дата обращения: 30.04.2026).

Cameron, 2010 – *Cameron S.* The Hungry Steppe: Soviet Kazakhstan and the Kazakh Famine, 1921–1934. New Haven, 2010. -321 p.

Жеңіс, 2024 – *Жеңіс Ж.Ж.* Әмудария қазақтары / тарихи-этнографиялық зерттеу. – Алматы: Нұрлы әлем баспасы, 2024. – 250 б.

Саяси қуғын-сүргін, 2023 – Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі Мемлекеттік комиссияның материалдары (XX ғасырдың 20-50 жылдары) = Материалы Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий (20-50 годы XX века). Т. 34. Түркістан өңірінен ауакөшкендердің тағдыры. Архивтік құжаттар мен естеліктер жинағы. Құрастырушылар: Х. Тұрсұн (жауап. ред.), А. Сандыбаева, З. Адилбекова, А. Қабыл, Н.Оразхан. / Жалпы редакциясын басқарған Е.Т. Қарин. – Астана, 2023. – 405 б.

References:

Sayasi, 2022 – Sayasi quhın-surgin qurbandarın tolıq aqtaw jonindegi Memlekettik komissiyanın materialdarı (XX gasırdın son 20-50 jıldarı [Materials of the State Commission for the Full Compensation of Victims of Political Repression (20-50s of the 20th Century). T.33]. -Astana, 2022. -392 p. (209-217 pp.)

Nevins, 1932 – *Nevins, A.* Grover Cleveland: A Study in Courage / A. Nevins. – New York: Dodd, Mead & Company, 1932. 832 p.

Famine of 1931–1933, 2025 – 1931–1933 jıldardagı asharshılıq: Türkistan oblısı boyınsha nawbet kwagerleri men urpaqtarının estelikteri (suhbat materialdarının jinagı). T. V. [Famine of 1931–1933: Memories of witnesses and descendants of the famine in the Turkestan region (collection of interview materials). T. V.] / Compiled by: Zh. Zh. Zhenis, S. Alibek, N. A. Dosymbetov, A. A. Oralova. – Almaty: “Raduga”, 2025. 344 p.

Tokayev, 2026 – *Tokayev Zh.K.* Tawelsizdik barinen qımbat [Independence is more valuable than anything else]. [Electronic resource] URL: https://egemen.kz/article/260146-tauelsizdik-barinenqymbat (Access date: 30.04.2026).

Cameron, 2010 – *Cameron S.* The Hungry Steppe: Soviet Kazakhstan and the Kazakh Famine, 1921–1934. New Haven, 2010. 321 p.

Zhengis, 2024 – *Zhengis Zh.Zh.* Amwdariya qazaqtarı [Amu Darya Kazakhs / historical and ethnographic research]. – Almaty: Nurly Alem Publishing House, 2024. 250 p.

Political repression, 2023 – Sayasi qwgın-surgin qurbandarın tolıq aqtaw jonindegi Memlekettik komissiïyanın materialdarı (XX gasırdın 20-50 jıldarı) [Materials of the State Commission for the full rehabilitation of victims of political repression (20-50 years of the XX century) Materials of the State Commission for the full rehabilitation of victims of political repression (20-50 years of the XX century). T. 34. The fate of those who emigrated from the Turkestan region. Collection of archival documents and memoirs]. Compiled by: H. Tursun (responsible editor), A. Sandybayeva, Z. Adilbekova, A. Kabyl, N. Orazkhan. / General editor E.T. Karin. Astana, 2023. 405 p.

Женис Ж.Ж.
Институт истории и этнологии имени Ч.Ч.Валиханова
КН МНВО РК, Алматы, Казахстан.
E-mail: zhozhengis@gmail.com

ВОСПОМИНАНИЯ АФГАНСКИХ КАЗАХОВ О ГОЛОДЕ В КАЗАХСТАНЕ (1931–1933)

Аннотация. В данной статье рассматриваются воспоминания о голоде, передаваемые от отца к сыну, сохранившиеся в памяти потомков казахов, мигрировавших в Афганистан во время голода в Казахстане в 1931-1933 годах. Согласно результатам недавних исследований, миграция казахов в Афганистан происходила в несколько исторических волны. В частности, в периоды политических репрессий и голода при советском режиме недовольные группы в казахском обществе мигрировали в Афганистан через Узбекистан и Таджикистан. Цель исследования – показать масштабы голода через воспоминания, сохранившиеся в памяти потомков казахов, мигрировавших в Афганистан во время голода в Казахстане в 1931-1933 годах. Основные методологические методы, использованные в статье: метод устной истории — сбор и публикация воспоминаний, полученных в ходе интервью; нарративный анализ: доказательство исторических событий, таких как голод, посредством воспоминаний; исследовательский метод; сравнительно-исторический метод (верификация): анализ полученных интервью путем сравнения их с письменной информацией. Результаты, представленные в статье, — впервые проанализированы воспоминания потомков казахов, проживавших в Афганистане и бежавших от политических репрессий и голода в бывшем Советском Союзе, посредством прямых интервью с ними. Автор совершил непосредственную научную поездку в этот регион, беседовал с потомками очевидцев голода, собирал письменные, аудио- и видеоматериалы и проводил исследование масштабов голода в Казахстане в 1931-1933 годах с использованием воспоминании свидетелей и их потомков.

Благодарность: Данная статья подготовлена в рамках проекта IRN BR24993018 «Подготовка и публикация сборника воспоминаний очевидцев массового голода в Казахстане в 1931–1933 годах и их потомков».

Ключевые слова: Афганистан, казахи, диаспора, голод, репрессии, бай-кулаки, коллективизация, советская политика.

Zhengis Zh.Zh.
Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, Almaty, Kazakhstan.
E-mail: zhozhengis@gmail.com

MEMORIES OF AFGHAN KAZAKHS OF THE FAMINE IN KAZAKHSTAN (1931–1933)

Abstract. This article examines memories of the famine, passed down from father to son, preserved in the memories of the descendants of Kazakhs who migrated to Afghanistan during the famine in Kazakhstan in 1931-1933. According to recent research, the migration of Kazakhs to Afghanistan occurred in three or four historical waves. In particular, during periods of political repression and famine under the Soviet regime, dissatisfied groups in Kazakh society migrated to Afghanistan via Uzbekistan and Tajikistan. The aim of this study is to illustrate the scale of the famine through memories preserved in the memories of the descendants of Kazakhs who migrated to Afghanistan during the famine in Kazakhstan in 1931-1933. The main methodological approaches used in this article include: oral history – collecting and publishing memories obtained through interviews; Narrative analysis: evidence of historical events such as famines through memories; research method; comparative historical method (verification): analysis of interviews by comparing them with written information. The results presented in this article are the first to analyze the memories of descendants of Kazakhs who lived in Afghanistan and fled political repression and famine in the former Soviet Union through direct interviews. The author conducted a first-hand research trip to the region, interviewed descendants of eyewitnesses, collected written, audio, and video materials, and conducted research on the scale of the famine in Kazakhstan in 1931-1933 using specific testimonies.

Acknowledgments: This article was prepared as part of the IRN project BR24993018 “Preparation and publication of a collection of memoirs of eyewitnesses to the mass famine in Kazakhstan in 1931-1933 and their descendants.”

Keywords: Afghanistan, Kazakhs, diaspora, famine, repression, the bay-kulaks, collectivization, Soviet policy.

Автор туралы мәлімет:
Жеңіс Жомарт Жеңісұлы – тарих ғылымдарының докторы, ҚР ҒЖБМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, Алматы, Қазақстан.

Информация об авторе:
Женис Жомарт Женисулы – доктор исторических наук, Институт истории и этнологии имени Ч.Ч.Валиханова КН МНВО РК, Алматы, Казахстан.

Information about author:
Zhengis Zhomart Zhengisuly – Doctor of historical Scince, Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology of Committee of Science of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan, Almaty, Kazakhstan.

Келіп түсті 28 ақпан 2026 жыл
Қабылданды 6 мамыр 2026 жыл

IRSTI 16.21.27 https://doi.org/ 10.63051/kos.2026.2.359

***[1] Rymbekova A.D.** **[2]Suleimenova Zh. A.** **[3]Issayev A.U.**
[1,2,3]L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
E-mail: [1] nurseitova08@mail.ru, [2] suleimenova_zha@enu.kz, [3]abilkhan.kz@mail.ru

IMPACT OF BILINGUALISM ON THE LANGUAGE ADAPTATION PROCESS OF REPATRIATES FROM CHINA

Abstract. The relevance of this study is determined by the growing intensity of migration flows in the context of contemporary globalization and the increasing strategic importance of the adaptation of ethnic Kazakhs (Kandas) who have returned to their historical homeland to a new social environment. For Kandas, migration is not merely a geographical relocation, but a complex process of entering a new social, cultural, and linguistic space. Within this process, language barriers directly affect their competitiveness in the labor market, access to quality education, formation of social networks, and personal self-identification. Insufficient integration into the linguistic environment often leads to social marginalization and the underutilization of professional potential. The purpose of the study is to systematically analyze the process of linguistic adaptation of Kandas who migrated from the People's Republic of China under conditions of bilingualism and to determine the impact of language barriers on their socio-economic integration and self-realization. Within this framework, the interrelationship between language proficiency levels, patterns of social adaptation, and professional opportunities is examined. The research methodology includes historical-comparative analysis, a systematic review of domestic and international scholarly literature, and comparative analysis of statistical data. The empirical basis of the study consists of the results of a survey entitled "The Influence of Bilingualism on the Process of Linguistic Adaptation of Repatriates from China." The survey involved 100 respondents and collected data on their language competence, domains of language use, level of social adaptation, everyday linguistic difficulties, and self-assessment indicators. The scientific novelty of the study lies in its comprehensive examination of the linguistic adaptation of Kandas within the theoretical framework of bilingualism and in its empirical substantiation of the relationship between language proficiency levels and socio-economic integration outcomes. Furthermore, the research systematizes both internal factors of linguistic adaptation (motivation, cultural identity, aspiration for self-realization) and external factors (linguistic environment of the host society, institutional support mechanisms, and effectiveness of state programs). The findings of the study may serve as a scientific and practical foundation for enhancing language and cultural adaptation programs, improving state support mechanisms, and ensuring the effective utilization of the socio-economic potential of Kandas.

Keywords: Kandas, education, self-determination, socio-economic integration, language barrier, and government programs.

Introduction

The policy aimed at creating conditions for the return of compatriots directly contributes to ensuring demographic stability. In addition, it affects the establishment of a high degree of national accord and ensuring social stability. By stabilizing the integration policy of Oralmans, states provide human capital. And if isolation from society occurs, this completely eliminates the risk of social marginalization and possible radicalization. However, the effectiveness of the repatriation policy affects the ability of compatriots to communicate with society. Therefore, it is especially important that this policy creates favorable conditions for blood relatives to participate in a society they do not know. The main purpose of this study is to study the influence of compatriots who

emigrated from the People's Republic of China on the process of language adaptation. It also consists in studying the process of forming their socio-cultural and economic integration in connection with language acquisition.

As the repatriates say, the main motivation for returning to their historical homeland is the desire to contribute to the study of the Kazakh language, national culture and traditions, to ensure the connection of their children's future with Kazakhstan. It has become a discovery for all of us that cultural motivation goes hand in hand with many practical tasks. In other words, many repatriates returning to their homeland face unexpected linguistic and socio-cultural barriers and face some difficulties. The language barrier prevents employment. In addition, it restricts access to education. And most importantly, it leads to cultural disorientation and psychological stress.

First of all, the language adaptation of Kandastar differs from classical models of bilingualism, since the native language (Kazakh) is often preserved at the ethno-cultural level, but does not always fully function in everyday communication. In this regard, bilingualism is considered not just as bilingual, but as an important tool for social adaptation.

A feature of this phenomenon is the asymmetric nature of bilingualism: Kazakh acts as a heritage language, while Russian or another language performs a functional and communicative role. This allows us to consider kandastar bilingualism as a specific model, different from the traditional balanced bilingualism.

In addition, the bilingualism of repatriates is closely related to the problem of linguistic and ethno-cultural identity. Despite the ethnic affiliation to the Kazakh people, the level of language proficiency may vary, which affects the processes of self-identification and integration into society. In this context, bilingualism is a factor in the formation of national identity.

From a psycholinguistic point of view, bilingualism affects cognitive processes, including thinking, perception, and information processing. The language adaptation of repatriates can be considered as a form of cognitive transformation caused by a change in the language environment.

The socio-linguistic aspect is manifested in the fact that after returning to the historical homeland, the linguistic situation changes, which affects the choice of the language of communication and the degree of proficiency in it. Thus, bilingualism is considered as a dynamic process that changes over time under the influence of external factors.

The practical significance of the research lies in overcoming the difficulties that have arisen in the education system, since compatriots face a language barrier.This opens up prospects for the development of special adaptation programs.

Finally, the country of origin of the repatriates is an important factor, as the linguistic environment of China, Mongolia, Uzbekistan and other countries forms various models of bilingualism. Taken together, this allows us to consider kandastar bilingualism as a complex, multicomponent and dynamically developing phenomenon that requires a comprehensive scientific analysis.

The success of linguistic adaptation among repatriates is determined by a complex interplay of internal and external factors. Internal factors include age, motivation, educational background, cognitive flexibility, and the aspiration for self-realization in a new socio-economic context. In particular, external factors include:

responsibility of state institutions,
inclusiveness of the linguistic environment,
education system,
access to social infrastructure,
integration policy.

Language barriers have a significant impact on socio-economic mobility and participation in public life. Accordingly, it is known that the improvement of integration mechanisms in Kazakhstan requires a comprehensive approach. In addition, let's consider the following strategic measures aimed at eliminating the language barrier:

Strengthening language support,

Development of specialized courses in the Kazakh and Russian languages for adults and children,

Creation of free language training programs and regional language centers in areas with a large number of compatriots,

Support for educational initiatives,

Development of educational programs that contribute to the assimilation of the cultural and linguistic foundations of our compatriots,

Awarding scholarships and grants to facilitate the access of students to higher education.

Socio-economic support.

In order to create a competitive labor market, it is necessary to increase vocational training programs. That is, it is necessary to develop programs to support entrepreneurship, consider types of concessional loans, and provide professional consulting services.

Cultural integration.

It is especially necessary to organize intercultural events that directly contribute to the dialogue between the local population and compatriots. In order to preserve and develop the cultural heritage of our compatriots, it is necessary to coordinate civil society initiatives.

Information support.

Compatriots returning to their homeland need accessible digital platforms and information portals in order to be able to get accurate information about law, about the market, about society. Accordingly, it is important to conduct awareness-raising campaigns so that oralmans can get accurate information about the existing institutional support mechanisms. The implementation of these measures will give an impetus to improving the effectiveness of the policy of linguistic and socio-economic integration of compatriots. It also includes the promotion of social unity, ensuring the effective inclusion of oralmans in the development of Kazakhstan. The 21st century is considered a globalized world. That is, high-tech turned into a "global village". Easy access to information via the internet clearly does not reflect cultural and linguistic boundaries. Foreign languages, especially English, are a prestigious language with social status in Kazakhstan. According to the famous scientist Fishman, foreign languages are considered "prestigious" in global society. That is, a foreign language is considered the leading tool for achieving success in the workplace and school. In Kazakhstan, this phenomenon is most pronounced among the younger generation, which increasingly perceives foreign languages as part of their identity. This is especially true for cities that are centers of modernization and technological development. And S. Nurkadyr puts forward the following opinion: young people in cities are more interested in the use of foreign languages, for example, Russian. Why?! This is because they see the existing language as part of their current way of life.

Rich in history, culture and local values, the Kazakh language serves as a unifying tool for the nation. According to scientists, the Kazakh language is a part of the national identity, which must be protected and preserved. Excessive use of foreign languages can undermine public understanding, especially among the younger generation, of the Kazakh language and its cultural values. This may lead to a loss of connection between the younger generation and their cultural heritage and native language, which are important aspects of Kazakhstan's national identity. According to A. Dumanov, the influence of foreign languages can cause a "linguistic shift" that affects the social and cultural structure of a nation.

We hope that by better understanding these problems, the repatriates who face bilingualism, we will be able to strengthen the position of the Kazakh language and ensure its preservation as a symbol of national unity and pride in an increasingly rapid globalization.

Materials and methods

The Method of Questionnaire Survey in the study *"The Influence of Bilingualism on the Process of Language Adaptation of Repatriates from China"* is used to obtain standardized and comparable data on language competence, patterns of language use, and adaptation features among respondents in a new linguistic environment.

Research on ethno-linguistic identification among repatriates demonstrates that language proficiency is directly linked to identity formation and successful integration into society (Bokayev & Zharkynbekova, 2011)

Purpose of the method: To identify the characteristics of proficiency in two languages (Kazakh and Chinese/Russian), the frequency and contexts of their use, and to determine how the level of bilingualism affects the success of sociolinguistic adaptation in Kazakhstan.

Administrative format: the survey was conducted in writing. Some were conducted online. This in turn increased availability. Allowed more participants to participate.

The structure of the questionnaire includes the socio-demographic section. That is, the age of the repatriate, gender, place of birth, year of relocation, level of education, sphere of employment are mentioned.

The language profile includes the scale of independent proficiency of the repatriate in Kazakh, Chinese and Russian (on a scale of 1-5). The languages used in family relationships, daily communication, education, work and public places are also studied.

Language adaptation indicators include barriers to everyday communication. That is, misunderstandings, language difficulties. In addition, the level of reliability in the use of the state language is determined. According to studies on important dictionaries and linguistic tools, language support shows that blood students significantly accelerate their adaptation processes (Zhunusova, 2017)."

The pace of mastering new linguistic norms and vocabulary is accelerating. The perceived advantages and objectives of bilingualism include: the integration of bilingualism into Kazakhstan's society; the desire to preserve the native language; the attitude to learning the state language. In addition, research by the multilingual Youth Association shows that bilingualism can work both as a resource and as a problem depending on the socio-cultural context (Maine and Protasova, 2023). The responses are encoded and analyzed using descriptive statistics (frequencies, tools) and comparative analysis (for example, a comparison of adaptation levels between groups with different levels of Kazakh language competence). Correlation analysis can be used to determine the relationship between the degree of bilingualism and the success of adaptation.

Furthermore, research on multilingual youth communities highlights that bilingualism can function both as a resource and as a challenge depending on sociocultural context (Meng & Protasova, 2023). The questionnaire method will allow identification of the extent to which bilingualism facilitates or complicates the process of linguistic and sociocultural adaptation of repatriates, which factors have the greatest impact, and which support measures are most effective. This situation is considered a manifestation of subordinate bilingualism, which is formed due to the limited ability to learn in a foreign language. In general, language selection is a natural phenomenon that people face every day. If the state is monolingual, it will be easier for people to communicate, because everyone uses only one language. And in a multilingual society, the situation is different. Here, people use multiple languages at the same time, constantly choosing which language to use in which Environment. At the same time, the language level of each person will also be different.

In this regard, the theory of "domain analysis" proposed by the scientist Joshua Fishman plays an important role in explaining the linguistic situation in a multilingual society. According to this theory, which language a person chooses will depend on the person they are talking to and the environment in which the communication is taking place.

Kazakhstan is one of the multilingual states. Kazakh and Russian languages are widely used in the country. At the same time, different ethnic groups preserve their native languages. Among

them are ethnic Chinese and compatriots who have emigrated from China. Therefore, Kazakhstan has a multicultural and multilingual environment.

Representatives of the Chinese diaspora in Kazakhstan often speak two or more languages. They use Kazakh and Russian to communicate with the public, while maintaining either Chinese or their own local dialects. The use of language in such an environment varies depending on the situation. For example, if one language is used for interethnic communication, the other is used within the family or community.

In a multilingual society, people always decide which language to speak based on the situation. This decision is influenced by the level of language proficiency of the interlocutor, the requirements and social norms in the environment. In such environments, the phenomena of code switching and code mixing are also common. For example, a person, communicating with friends in Kazakh, can switch to Russian or Chinese, depending on the topic of conversation.

Some researchers consider such language intervention to interfere with communication. However, for a multilingual society, this is a natural phenomenon. People quickly determine which language is most effective in a particular situation and adapt to it. Factors such as nationality, age, gender, level of education, language proficiency and conversational environment also contribute to the choice of language.

The concept of social environment or "domain" includes family, circle of friends, educational institution and workplace. Since the particularity of participants and communication in each environment is different, the use of language also changes. Also, the features of code switching may depend on the profession or role of a person in society(Shakeeva B.R. et al., 2024).

As a result of historical development and migration processes, Kazakhstan has become a multicultural state with a complex ethnic composition. The linguistic diversity in the country is also closely related to this feature. Therefore, when studying the problem of language choice in Kazakhstan, it is necessary to jointly consider historical and sociolinguistic situations. The next section analyzes the modern linguistic environment and sociolinguistic features of Kazakhstan.(Toguleva, 2021).

Discussion

In the modern era of globalization, the problem of migration of peoples is becoming more and more intense. The interaction of different linguistic and cultural circles is also increasing. As a result, the problem of bilingualism and repatriates has become an urgent object of study in linguistics, sociology, psychology and cultural studies, contributing to the conduct of many studies by scientists. The language adaptation of repatriates returning to their historical homeland is a serious problem. Because the study of the peculiarities of their mastery of two or more languages is very relevant for modern society, for the modern political, cultural, social environment.

Bilingualism is the ability of a person to master two languages at a certain level and freely use them in the process of communication. According to many scientists, bilingualism expands the cognitive capabilities of the individual. In addition, its cultural and social adaptation is also affected. Since the middle of the twentieth century, the problem of bilingualism has been studied in detail in World linguistics and has aroused the interest of many scientists. Researchers have been studying the nature of bilingualism, the ways of formation, the phenomena of language interference and the features of bilingual personality, identifying its consequences and ways of formation. Repatriates are people who, due to historical events, live far from their homeland, and then return to their historical homeland. We all know that in the Republic of Kazakhstan, repatriates are mostly ethnic Kazakhs who have emigrated from abroad. After gaining independence, many Kandas from China, Mongolia, Uzbekistan, Turkmenistan, Russia and other countries migrated to Kazakhstan. Many of them have mastered the Kazakh language at different levels. He also used other languages in parallel, depending on the language environment of the country of residence. According to scientific research, the process of language adaptation of repatriates is difficult. On the one hand,

since they are ethnically Kazakh, they perceive the Kazakh language as an important sign of national identity and value the Kazakh language as an important aspect in Kazakh society. On the other hand, the linguistic influence of previously lived States remains in their speech culture, vocabulary and language skills. This circumstance is the basis for the formation of natural bilingualism among repatriates. In the works of Kazakhstani researchers, the linguistic situation of repatriates and the problem of bilingualism are widely considered. Scientists emphasize that language plays a key role in their adaptation to the social environment. Especially among young people, the phenomenon of simultaneous mastery of Kazakh and Russian languages is common. In such conditions, bilingualism is seen as an effective means of social integration. Bilingual repatriates show the highest results in obtaining education, participating in the labor market and participating in public relations. In the course of the research, the most important factors affecting the language adaptation of repatriates were described. These factors include age, level of education, language environment of the country of immigration, language relations within the family, and social contacts in the new environment. For example, adolescents and young people adapt faster to the new language environment. And for older people, this process is considered more complex. Also, the regular use of the Kazakh language by family members increases the linguistic role of the Kazakh language.

The role of bilingualism in the life of repatriates is not limited to linguistic communication, that is, it affects the formation of cultural identity. A bilingual person perceives the values of two different cultural spaces. At the same time, it is quite natural that they serve as a cultural link between them. This situation leads to the strengthening of tolerance in a multicultural society. Therefore, modern research considers bilingualism not only as a linguistic phenomenon, but also as an important type of social and cultural capital, describing the fact that the problem of bilingualism and repatriates is considered one of the most relevant trends in modern science. The experience of language adaptation of repatriates makes it possible to more deeply understand, study the mechanisms of bilingualism formation, and determine the cause and effect. Studies have shown that bilingualism contributes to the successful integration of repatriates into a new environment, the expansion of their social opportunities and adaptation to global society, while preserving the national culture, and in the future the expansion of scientific research in this direction. Among foreign scientists who studied the concept of bilingualism in the field of Science, the role of U. Weinreich is great. Because this scientist is the one who introduced the concept of bilingualism into scientific circulation. His work" Languages in Contact " analyzes the origin and place of bilingualism in society. While W. McKee studies the psycholinguistic aspect of bilingualism, F. Grosjean argues that bilingualism is a linguistic system. Domestic scientists are also conducting effective research in this area. For example, Sh. Abylkassimov considered the problems of social adaptation of our compatriots, and Z. Shaukenova studied the importance of ethno-cultural integration. G. Mendykulova scientifically examined the linguistic and adaptive problem of ethnic Kazakhs who returned to their historical homeland. N.Uali studied the social activities of the Kazakh language.

Research results

The Geneva Convention of 1949 "On the Treatment of Prisoners of War" pays great attention to repatriation issues. The main provisions devoted to this sphere are contained in Section IV of the Convention "End of Captivity". Thus, Article 118 stipulates that "prisoners of war shall be released and repatriated immediately upon cessation of hostilities". The Office of the United Nations High Commissioner for Refugees also supports repatriation. In its Statute, it has established that the High Commissioner shall ensure the resolution of refugee problems, including by assisting governmental and private organizations dealing with the voluntary repatriation of refugees (Toguleva, 2021).

All over the world there are programmers for repatriates, for example in Kazakhstan it is the "Kandasy" programmer, in the Russian Federation it is the "Compatriots" programmer, etc

Repatriates are bilinguals. People who speak two languages and have bilingual literacy skills switch between two different language systems. Their brains are very active and flexible. The problem of bilingualism as a level of proficiency in several languages and the ability to switch from one language to another has been researched by scientists for quite a long time and is considered from linguistic, psycholinguistic and didactic positions. Monoculture-coordinative bilingualism is manifested in a bilingual who learns a foreign language and who, having access to technical information in that language, conducts research. Bicultural-coordinative bilingualism is manifested when an individual learns a language for cultural and cognitive purposes (desire to get to know the people, tourism, etc.), in our case, repatriates from China learn Kazakh to continue their life in the Republic of Kazakhstan. Culturally mixed bilingualism is demonstrated by second-generation immigrants who have simultaneously learnt two languages and two cultures. Such bilinguals possess mixed culture, i.e. intercultural. Multilingualism is a person's ability to communicate in two or more languages. Bilingualism - bilingualism - is the most common type. The borderline case of bilingualism is based on the parallel/simultaneous acquisition of the first two languages (Shakeeva, 2024).

It is known that bilingualism arises as a result of social factors. These factors are either the need to communicate in two languages in a bilingual environment (natural bilingualism) or learning (artificial bilingualism). It may seem that social factors completely determine the success of bilingualism. What remains unnoticed is the biological basis of bilingualism, i.e. the biophysical processes occurring directly in the child's nervous system under the influence of the need to communicate in two languages. In order to come closer to understanding these processes, it is necessary to identify the place of bilingualism among other manifestations of the functioning of the language system, as well as to consider each of these manifestations in the light of the plasticity of the brain.

Later, when reviewing publications on the problems of brain organization of speech, we pay attention to the fact that the natural simultaneous acquisition of languages at an early age, possible only through oral communication, provides a high degree of development of auditory perception mechanisms, but by no means removes the difficulty in mastering the cultural forms of languages (reading and writing). At the same time, in adults, the visual-speech channel plays the main role in the successive formation of artificial bilingualism, and the development of auditory perception mechanisms is more difficult. Drawing attention to the inevitable involvement of the formed systems of the native language in the acquisition of the second language, it is emphasized that "underdevelopment of certain functions in the native language can systematically affect the development of similar functions in the second language". Since repatriates from China mainly used Chinese, which is a different tree of languages and is not similar to the Turkic language - Kazakh, it may be difficult to learn Kazakh again if the ancestors of repatriates did not use Kazakh earlier (Zixuan, 2023).

Under linguistic and cultural adaptation, we understand a multilevel dynamic process of human adaptation to living conditions, mastering the language of the host country, adaptation to the norms of behavior, norms of communication in a new socio-cultural environment, resulting in the formation of a stable system of principles of adequate behavior (Wang, 2024). Since 1991, 1 million 129 thousand Kandas repatriates have returned to the Republic of Kazakhstan till today. Almost half of the Kandas (48.9 per cent) who have arrived in Kazakhstan since the beginning of the year are from China, 29.6 per cent from Uzbekistan, 8.3 per cent from Mongolia, 4.4 per cent from Russia, 7.3 per cent from Turkmenistan and 1.5 per cent from other countries.

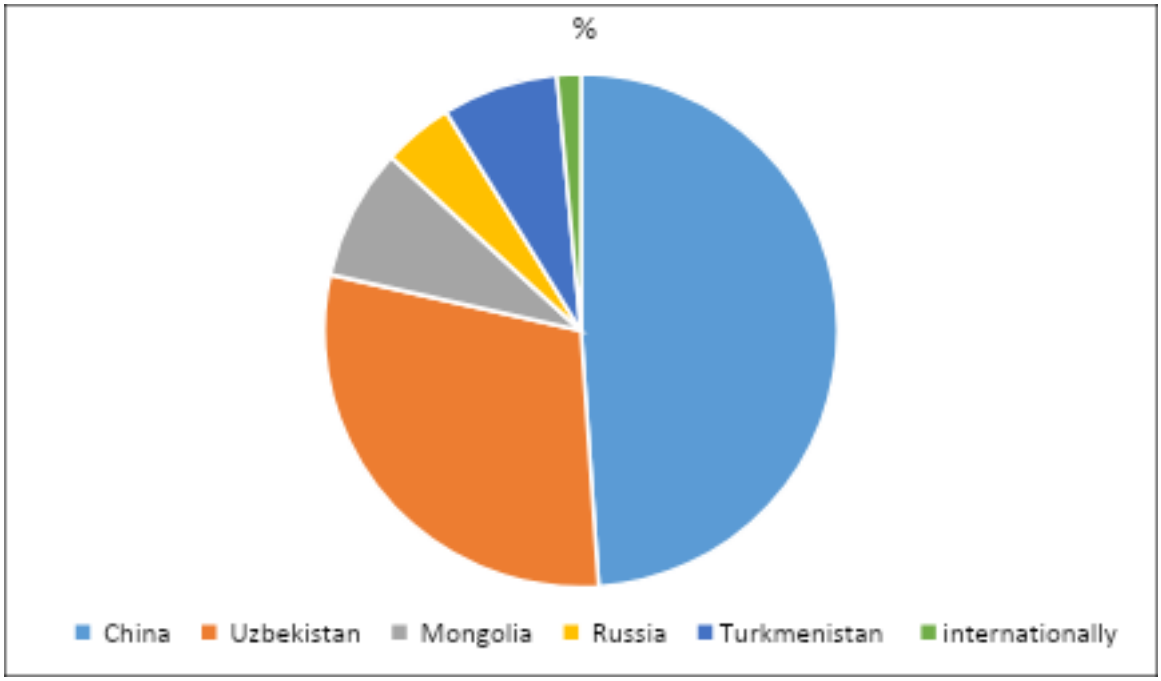

figure-1. 1 million 129 thousand Kandas repatriates have returned to the Republic of Kazakhstan

The number of ethnic migrants of working age is 56.2 per cent, minors - 33.6 per cent and pensioners - 10.2 per cent. Of the working-age Kandas by education level, 15 per cent have higher education, 20.2 per cent - secondary special education, 54.6 per cent - general secondary education and 10.2 per cent have no education. We conducted a live confidential interview with repatriates from China. 100 repatriates from China participated. When asked what helps migrants to learn the Kazakh language faster and to know the culture of Kazakhstan more deeply, the following answers were received:

1) the majority of repatriates believe that in order to learn the language and traditions of the Kazakh people, it is necessary to speak a lot of Kazakh, communicate with Kazakh people, make friends with them, meet families, celebrate traditional holidays together, which will allow to quickly assimilate the national culture of the peoples; some of their respondents said that friendship and good-neighborliness will be promoted by mutual celebration of national holidays;

2) many respondents said that despite being very busy at work, they still need to read newspapers and magazines in the Kazakh language, although many repatriates wrote in their answers that independent reading of literature, newspapers, etc. is very difficult for them, as many words and expressions are incomprehensible, and there is no possibility to read with an explanatory dictionary;

3) the fourth part of the interviewed repatriates noted as an effective means of learning the Kazakh language and Kazakh culture watching Kazakh films and television programs, noting that visualization of actions helps to understand the spoken dialogues, understand the meaning of individual words and expressions, even if they are unfamiliar to the listener;

4) some repatriates also noted the need to read works of Kazakh writers and poets, to study Kazakh literature, and people of the older generation very often recalled poems of Kazakh poets that they had learnt at school, could name Kazakh writers and works that they had written; people of the younger generation, as a rule, had difficulties in answering the question about which Kazakh writers and poets they knew;

5) a small group of interviewed migrants noted the need to study the history of the Republic of Kazakhstan, visit local history and art history museums, museums of national life, art galleries, etc.

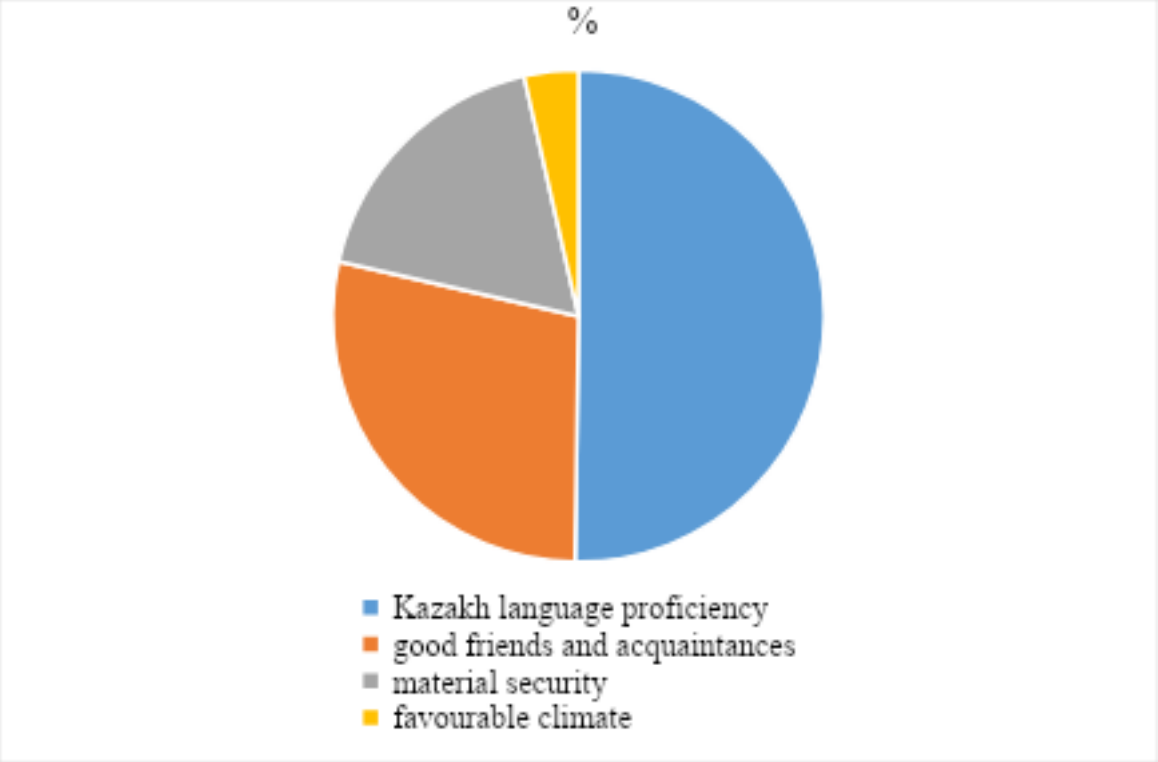

Figure-2. "What do you think is the main condition for you to be comfortable living in Kazakhstan?"

The final question "What do you think is the main condition for you to feel comfortable living in Kazakhstan?" received the following answers from respondents: 45.2% - mastery of the Kazakh language; 35.5% - having good friends and acquaintances; 16.1% - material security; 3.2% - favorable climate. Bilingualism begins when the degree of knowledge of the second language closely approaches the degree of knowledge of the first language (Meng, 2023).

Artificial bilingualism is the possession of two linguacultural codes, one of which is learnt under conditions of special training. However, there is no unambiguous understanding of its essence in scientific research, as the subject of study can be both formed artificial bilingualism, which is the result of the learning process, and emerging bilingualism (Rybachuk, 2023).

Many repatriates were distributed under the Nurly Kosh program in the northern part of Kazakhstan. This policy is fully justified for the Kazakhization of the local population. But the search for work, communication and overall integration into society were narrowed to certain limits.

In conclusion, it is worth noting that these two problems differ depending on the country of arrival of the Kandas himself. Repatriates who arrived from the countries of the former USSR more or less speak Russian and in the Kazakh language use the same alphabet that is accepted in Kazakhstan. As for ethnic Kazakhs from China, the situation is more complicated. They do not know Russian and use Arabic script. Kazakh repatriates from Iran, Mongolia, Turkey and other countries do not know Russian.

At the same time, the repatriates consider themselves to be true bearers of the real, so to speak, “pure” Kazakh language and culture. During the field research, it was noticeable that there is a division between immigrants from the post-Soviet countries, China and Iran. They do not really maintain contact with each other and, even living in the same village, they keep to themselves. The culture of Kazakhs from Iran and Pakistan is more Islamized. They strictly adhere to religion and believe that local Kazakhs have ceased to be real Muslims. They also find it difficult to integrate

due to the difference in the written language of the Kazakh language. According to local Kazakhs, the culture of immigrants from China and Mongolia is archaic. They were able to preserve archaic linguistic and social norms that differ from modern Kazakh society. In addition, they find it difficult to accept Soviet values, such as internationalism and multilingualism.

Conclusion

The alternate use of two linguacultural codes inevitably entails processes of diffusion, interference, transformation, and synergy at both linguistic and cultural levels (Elenevskaya, 2009). Bilingualism, understood as the coexistence of two languages within both a social environment and an individual's cognitive system, requires a linguistic interpretation that examines the mechanisms, patterns, and outcomes of interaction between two language systems within a single cognitive-communicative space (Bokayev, 2010). The changes that occur as a result of such interaction are formed not only by the mixing of languages, but also by the influence of non-linguistic factors, such as the social environment, cultural norms and social conditions (Zhunusova, 2017).

The results of the study showed that, according to migrants, one of the most important factors in adapting to the new environment is the acquisition of the Kazakh language. In addition, the establishment of friendly relations with the local population also plays a big role. Such connections help people feel like a part of society, find psychological comfort and integrate into the environment faster. Respondents rate this as the basis for stability and confidence in everyday life.

According to the participants, if a person is actively involved in the cultural and social environment of Kazakhstan, speaks the Kazakh language, is interested in learning the history and traditions of the country, the adaptation process will be easier and faster. Immersion in such an environment not only improves language acquisition, but also contributes to the fact that a person finds a place in a new society and strengthens social ties.

Therefore, the adaptation process should not be limited to language learning only. Language is not only a means of communication, but also an important mechanism for intervening in society, finding one's place and accessing new opportunities. In this sense, good knowledge of the language, a supportive social environment and favorable social conditions are the main foundations for successful adaptation of migrants to society.

References:

Toguleva, 2021 – *Toguleva A.* Activities of state bodies of foreign countries on repatriation of children from the zone of military conflicts. 2021. P. 45-47.

Shakeeva, et al., 2024 – *Shakeeva B. R.,* et al.The educational role of language in self-identification and socio-economic integration of Kandas in the Kazakhstani society. Bulletin of the University "Turan", No. 2, 2024. P. 454-467.

Bokayev, Zharkynbekova, 2011 – *Bokayev B. N., Zharkynbekova Sh. K.* Repatriates of Kazakhstan: Ethno-linguistic Identification and Integration into Society. 2011. P. 178-179.

Zhunusova, 2017 – *Zhunusova Zh. N.* Bilingual Dictionaries in the Process of Successful Adaptation of Repatriated Students in the Modern Polycultural Kazakhstan Society. 2017. P. 89.

Meng, Protasova, 2023 – *Meng K., Protasova E.* Young Kazakh Germans in Germany: Education and Multilingualism. Eurasian Journal of Philology: Science & Education, Vol. 190, No. 2, 2023. Pp. 56–57.

Toguleva, 2021 – *Toguleva A.* Activities of state bodies of foreign countries on repatriation of children from the zone of military conflicts. 2021, P. 45-47.

Shakeeva, 2024 – *Shakeeva B.R.* et al. The educational role of language in self-identification and socio-economic integration of Kandas in the Kazakhstani society. Bulletin of the University "Turan", (2), 2024, P. 454-467.

Zixuan, 2023 – *Zixuan C.* Political nationalism and multiculturalism in modern national building. Vlast, 31(3), 2023, P. 78-85.

Wang, 2024 – *Wang Yu.* et al. Xenonyms-Sinoisms in the network discourse of the modern Russian-speaking diaspora in China. 2024, P. 34-35.

Meng, 2023 – *Meng K., Protasova E.* Young Kazakh Germans in Germany: Education and multilingualism. Eurasian Journal of Philology: Science & Education, 190(2), 2023, P. 56-57.

Rybachuk, 2023 – *Rybachuk D.A.* Formation of Latin American diasporas in the USA and Canada: Comparative experience of collective adaptation and integration. Izvestiya of the Oriental Institute, 2(58), 2023, P. 74-86.

Elenevskaya, 2009 – *Elenevskaya M., Fialkova L.* Humanitarians as a transnational scientific diaspora (An inside look). Diasporas, (1), 2009, P. 174-202.

Bokayev, 2011 – *Bokayev B.N., Zharkynbekova Sh.K.* Repatriates of Kazakhstan: Ethno-linguistic identification and integration into society. 2011, P. 178-179.

Zharkynbekova, 2019 – *Zharkynbekova Sh.K., Bokayev B.N.* Repatriates of Kazakhstan: Ethno-linguistic identification and integration into society. 2019, P. 55-59.

Zhunusova, 2017 – *Zhunusova Zh.N.* Bilingual dictionaries in the process of successful adaptation of repatriated students in the modern polycultural Kazakhstan society. 2017, P. 89.

***[1] Рымбекова А.Д., [2]Сулейменова Ж.А., [3]Исаев А.У.**

[1,2,3] Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

E-mail: [1] nurseitova08@mail.ru, [2] suleimenova_zha@enu.kz, [3]abilkhan.kz@mail.ru

ҚЫТАЙДАН КЕЛГЕН ОРАЛМАНДАРДЫҢ ТІЛДІК БЕЙІМДЕЛУ ПРОЦЕСІНЕ ҚОС ТІЛДІЛІКТІҢ ӘСЕРІ

Аңдатпа. Мақаланың өзектілігі қазіргі жаһандану жағдайында көші-қон үдерістерінің қарқын алуымен және тарихи отанына оралған этникалық қазақтардың (қандастардың) жаңа әлеуметтік ортаға бейімделуінің стратегиялық маңызының артуымен айқындалады. Қандастар үшін көші-қон тек қоныс аудару актісі ғана емес, ол – жаңа әлеуметтік, мәдени және тілдік кеңістікке бейімделуді талап ететін күрделі өмірлік кезең. Осы үдерісте тілдік кедергілер олардың еңбек нарығындағы бәсекеге қабілеттілігіне, сапалы білімге қол жеткізуіне, әлеуметтік байланыстар орнатуына және тұлғалық өзін-өзі айқындауына тікелей ықпал етеді. Тілдік ортаға толыққанды кіріге алмау әлеуметтік шеттетілуге және кәсіби әлеуеттің толық жүзеге аспауына әкелуі мүмкін. Зерттеудің мақсаты – Қытай Халық Республикасынан қоныс аударған қандастардың билингвизм жағдайындағы тілдік бейімделу үдерісін жүйелі талдау және тілдік кедергілердің олардың әлеуметтік-экономикалық интеграциясы мен өзін-өзі жүзеге асыруына әсерін анықтау. Осы тұрғыда тілдік құзыреттілік деңгейі, әлеуметтік бейімделу ерекшеліктері мен кәсіби мүмкіндіктер арасындағы өзара байланыс қарастырылады. Зерттеу әдіснамасы тарихи-салыстырмалы талдауды, отандық және шетелдік ғылыми әдебиеттерге жүйелі шолуды, статистикалық деректерді салыстырмалы талдауды қамтиды. Эмпирикалық база ретінде «Қытайдан келген репатрианттардың тілдік бейімделу үдерісіне билингвизмнің әсері» атты сауалнама нәтижелері пайдаланылды. Сауалнамаға 100 респондент қатысып, олардың тілдік құзыреттілігі, тілдерді қолдану аясы, әлеуметтік бейімделу деңгейі, күнделікті өмірдегі тілдік қиындықтары және өзіндік бағалау көрсеткіштері бойынша деректер жиналды. Зерттеудің ғылыми жаңашылдығы – қандастардың тілдік бейімделуін билингвизм теориясы аясында кешенді қарастыруында және тілдік құзыреттілік деңгейі мен әлеуметтік-экономикалық интеграция нәтижелері арасындағы байланысты эмпирикалық деректер негізінде дәлелдеуінде. Сонымен қатар, зерттеу тілдік бейімделудің ішкі факторларын (мотивация, мәдени сәйкестілік, өзін-өзі жүзеге асыруға ұмтылыс) және сыртқы факторларын

(қабылдаушы қоғамның тілдік ортасы, институционалдық қолдау тетіктері, мемлекеттік бағдарламалардың тиімділігі) жүйелейді. Зерттеу нәтижелері тілдік және мәдени бейімдеу бағдарламаларын жетілдіруге, мемлекеттік қолдау механизмдерін тиімді етуге және қандастардың әлеуметтік-экономикалық әлеуетін толыққанды іске асыруға бағытталған ғылыми-тәжірибелік негіз бола алады.

Кілт сөздер: қандастар, білім беру, өзін-өзі анықтау, әлеуметтік-экономикалық интеграция, тілдік кедергі, мемлекеттік бағдарламалар.

***[1] Рымбекова А.Д., [2]Сулейменова Ж.А., [3]Исаев А.У.**
[1,2,3] Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
E-mail: [1] nurseitova08@mail.ru, [2] suleimenova_zha@enu.kz, [3]abilkhan.kz@mail.ru

ВЛИЯНИЕ ДВУЯЗЫЧИЯ НА ПРОЦЕСС ЯЗЫКОВОЙ АДАПТАЦИИ РЕПАТРИАНТОВ ИЗ КИТАЯ

Аннотация. Актуальность статьи обусловлена усилением миграционных процессов в условиях современной глобализации и возрастанием стратегической значимости адаптации этнических казахов (қандасов), вернувшихся на историческую родину, к новой социальной среде. Для қандасов миграция представляет собой не только акт переселения, но и сложный жизненный этап, связанный с вхождением в иное социальное, культурное и языковое пространство. В этом процессе языковые барьеры непосредственно влияют на их конкурентоспособность на рынке труда, доступ к качественному образованию, формирование социальных связей и личностную самоидентификацию. Недостаточная интеграция в языковую среду может приводить к социальной маргинализации и нереализованности профессионального потенциала. Цель исследования заключается в системном анализе процесса языковой адаптации қандасов, прибывших из Китайской Народной Республики, в условиях билингвизма, а также в выявлении влияния языковых барьеров на их социально-экономическую интеграцию и самореализацию. В рамках поставленной цели рассматривается взаимосвязь между уровнем языковой компетенции, особенностями социальной адаптации и профессиональными возможностями. Методология исследования включает историко-сравнительный анализ, системный обзор отечественной и зарубежной научной литературы, а также сравнительный анализ статистических данных. Эмпирическую базу составили результаты анкетирования на тему «Влияние билингвизма на процесс языковой адаптации репатриантов из Китая». В исследовании приняли участие 100 респондентов, по которым были собраны данные об уровне языковой компетенции, сферах использования языков, степени социальной адаптации, повседневных языковых трудностях и показателях самооценки. Научная новизна исследования заключается в комплексном рассмотрении языковой адаптации қандасов в рамках теории билингвизма и в эмпирическом обосновании взаимосвязи между уровнем владения языком и результатами социально-экономической интеграции. Кроме того, в работе систематизированы внутренние факторы языковой адаптации (мотивация, культурная идентичность, стремление к самореализации) и внешние факторы (языковая среда принимающего общества, институциональные механизмы поддержки, эффективность государственных программ). Результаты исследования могут служить научно-практической основой для совершенствования программ языковой и культурной адаптации, повышения эффективности государственных механизмов поддержки и более полной реализации социально-экономического потенциала қандасов.

Ключевые слова: кандасы, образование, самоопределение, социально-экономическая интеграция, языковой барьер, государственные программы.

Information about authors:

Rymbekova Aliya – Ph.D student at L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazahstan

Suleimenova Zhazira Azamatovna – PhD, senior lecturer at L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazahstan

Issaev Abilkhan Ukibaevich – PhD, Acting Associate Professor at L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazahstan

Авторлар туралы мәлімет:

Рымбекова Алия Дюсенгалыевна – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің PhD докторанты, Астана, Қазақстан

Сулейменова Жазира Азаматовна – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің PhD, аға оқытушысы, Астана, Қазақстан

Исаев Абилхан Укибаевич – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің PhD, доцент м.а., Астана, Қазақстан

Сведения об авторах:

Рымбекова Алия Дюсенгалыевна – PhD докторант Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Сулейменова Жазира Азаматовна – PhD, ст. преподаватель, Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Исаев Абилхан Укибаевич – PhD, доцент и.о., Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Келіп түсті 28 наурыз 2026 жыл
Қабылданды 12 мамыр 2026 жыл

МРНТИ 03.61.91 https://doi.org/ 10.63051/kos.2026.2.372

[1] Каримова Р.У. ***[2]Каримова З.К.** ***[3]Масимова Х.В.**
[1 2 3] Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, Министерство образования и науки Республики Казахстан, Алматы, Казахстан
E-mail: [1]risalat.karimova@mail.ru, [2] vostok_karimova@mail.ru, [3] khalminam@mail.ru.

ТРАНСФОРМАЦИЯ ТРАДИЦИОННОЙ ПОГРЕБАЛЬНОЙ И СВАДЕБНОЙ ОБРЯДНОСТИ УЙГУРОВ КАЗАХСТАНА

Аннотация. В условиях глобализации и усиливающейся урбанизации традиционные формы культуры претерпевают значительные изменения и это особенно заметно в полиэтничных регионах, где различные этнические группы находятся в постоянном контакте и взаимодействии. Межэтническое взаимодействие выступает не только как фактор культурного обмена, но и как механизм трансформации традиционных практик, включая обрядовую сферу, являющуюся одной из наиболее устойчивых и в то же время чувствительных к изменениям. Актуальность настоящего исследования обусловлена необходимостью комплексного анализа процесса трансформации обрядовой культуры уйгуров в условиях полиэтничного окружения. Особое значение в связи с этим приобретает выявление механизмов адаптации традиций и определение факторов, способствующих их устойчивости или, напротив, изменению. Трансформация обрядовой культуры уйгуров, обладающей длительной историей сложения и сложной системой традиционных ритуалов, сформировавшихся под влиянием древнетюркских культурных пластов и исламской религиозной традиции, представляет особый интерес в контексте выявления факторов устойчивости и адаптации традиций. Целью статьи является исследование трансформации обрядовой культуры уйгуров на примере свадебного и погребального циклов в условиях межэтнического взаимодействия, а также выявление основных тенденций и направлений этих изменений в современном обществе. Эмпирическую базу исследования составляют комплексные этнографические, историко-этнологические и культурно-антропологические материалы, отражающие трансформацию обрядовой культуры уйгуров в условиях межэтнического взаимодействия Казахстана и Восточного Туркестана (СУАР КНР). Методологическая основа исследования опирается на междисциплинарный подход, объединяющий классическую этнографию, историческую антропологию и культурную компаративистику. Для реконструкции динамики трансформации обрядовой культуры в исторической перспективе (XIX–XXI вв.) использован историко-сравнительный метод, позволивший выявлять устойчивые элементы обрядов, фиксировать изменения в структуре ритуалов под воздействием социально-политических факторов, сопоставлять формы традиционной культуры в Казахстане и Восточном Туркестане.

Благодарность: Статья подготовлена в рамках фундаментального научного проекта BR31714763 «Казахстан и изменяющиеся контуры Восточного мира: исторические вызовы и перспективы», финансируемого КН МНВО РК.

Ключевые слова: Казахстан, Восточный Туркестан, Семиречье, традиционная культура, полиэтничность, трансформация, семейная обрядность.

Введение

Современные социальные процессы, такие как миграция, урбанизация, расширение межкультурных контактов и изменение социально-экономических условий, оказывают существенное влияние на трансформацию обрядовой культуры уйгуров. Эти изменения проявляются как в модификации отдельных элементов ритуалов, так и в переосмыслении их

символического значения и функций в обществе. В частности, наблюдается адаптация традиционных практик к новым условиям городской среды, а также обрядовой культуре соседних этнических групп. Как отмечает Sean R. Roberts, в диаспоральной среде именно традиционная обрядность становится одним из механизмов сохранения этнической памяти, внутригрупповой солидарности и культурной преемственности. Вместе с тем длительное проживание в полиэтническом окружении, процессы аккультурации и влияние городской культуры приводят к постепенному изменению отдельных элементов традиционной обрядности (Roberts, 1998: 673-699).

В рамках фундаментального научно-исследовательского проекта «Казахстан и изменяющиеся контуры Восточного мира: исторические вызовы и перспективы» особое внимание уделяется анализу межэтнического взаимодействия как одному из ключевых факторов, определяющих динамику этнокультурных процессов в государствах с полиэтническим составом населения.

Уйгурская диаспора на территории Семиречья сложилась в результате миграционных процессов из китайской провинции Синьцзян (Синьцзян-Уйгурский автономный район Китайской народной республики – СУАР КНР, исторически известной как Восточный Туркестан). Переселения уйгурского населения на территорию Российской империи, а впоследствии в СССР (Среднюю Азию и Казахстан) происходили многократно на протяжении нескольких столетий. Одним из наиболее значимых ранних переселений стала массовая миграция конца XIX в., в ходе которой уйгуры переселились из Кульджинского края в Семиречье, что положило начало формированию здесь компактных этнических поселений (Каримова, 1923: 123-124).

В конце XIX в. Семиречье входило в состав Российской империи и уже характеризовалось этническим разнообразием населения, особенно в городах – центрах административного управления, ремесла и торговли региона. Данные, представленные в научных исследованиях, подтверждают, например, полиэтничный характер населения города Верного (позднее, Алма-Ата – столица Казахстана, Алматы) (Тюрин, 2020: 45–47; Жумасултанов, 2017; Билялова, 2021).

Уйгуры традиционно являлись оседлым земледельческим населением, тяготевшим к городскому образу жизни. После переселения в Семиречье кульджинские уйгуры стремились обосновываться преимущественно в городах либо создавать новые городские и сельские населенные пункты (Джаркент, Коктал, Чилик и др.). Как в городской, так и в сельской среде они, как правило, расселялись компактно, формируя устойчивые земляческие и соседские общины.

В 1950-60 гг. произошло второе по массовости переселение уйгуров из СУАР КНР в Советский Союз, в основном в Семиречье. К этому времени советские уйгуры, жившие в полиэтничном окружении, вполне вписались в советский образ жизни, приобщились к советским традициям, празднованию общих советских праздников. На этом пути они, в особенности в городах, успели утратить многие элементы традиционной культуры. Новые же мигранты были религиозны, вели образ жизни, предписываемый мусульманам и были носителями нетронутой ассимиляцией традиционной культуры. Новый приток мигрантов способствовал замедлению процесса ассимиляции (этнической и культурной), т. с. возвращению к родной культуре, в том числе обрядовой, осознанию важности сохранения национальной идентичности (Каримова, 1923: 135).

Материалы и методы исследования

Эмпирическую базу исследования составляют комплексные этнографические, историко-этнологические и культурно-антропологические материалы, отражающие трансформацию обрядовой культуры уйгуров в условиях межэтнического взаимодействия в Казахстане и Восточном Туркестане.

Источниковой базой исследования послужили структурированные и полу-структурированные интервью, основанные на специально разработанном вопроснике в соответствии с целью исследования и полученные у потомков уйгуров (старшее поколение, участники обрядов), переселившихся в Казахстан в разные периоды: в конце XIX в. и в 1950-1960-х годах. Как сравнительный материал для анализа процесса трансформации для нас послужили полевые материалы, собранные в этнографических экспедициях по Казахстану и Средней Азии в 1970-1980-х гг. (Полевые материалы Каримовой Р.У., 1970-1990 гг.) и в Синьцзян-Уйгурском автономном районе КНР в 1997-2007 гг. (Полевые материалы Каримовой Р.У., 1997-2007 гг.), а также включённого наблюдения авторов за обрядовыми практиками (семейные ритуалы жизненного цикла).

В нашем исследовании использованы этнографические описания XIX–XX вв. русских, советских и европейских путешественников и ученых, изучавших историю и культуру уйгуров Казахстана и Восточного Туркестана; публикации по уйгурской обрядности и религиозной культуре Центральной Азии. Дополнительный корпус данных составляют фотоматериалы обрядов (семейные архивы и полевые съёмки); предметы материальной культуры, связанные с ритуалами (обрядовая утварь, элементы погребальной обрядности, свадебного декора, религиозные атрибуты), музейные экспонаты, отражающие традиционную культуру уйгуров Казахстана и Восточного Туркестана (ЦГМК).

Методологическая основа исследования опирается на междисциплинарный подход, объединяющий классическую этнографию, историческую антропологию и культурную компаративистику. Для реконструкции динамики трансформации обрядовой культуры в исторической перспективе (XIX–XXI вв.) использован историко-сравнительный метод, позволивший выявлять устойчивые элементы обрядов, фиксировать изменения в структуре ритуалов под воздействием социально-политических факторов, сопоставлять формы традиционной культуры в Казахстане и Восточном Туркестане. Сравнительно-типологический анализ дал возможность выявить типологические сходства и различия в семейной обрядности для определения общетюркских и локально-уйгурских элементов в обрядовой системе. Метод включенного наблюдения, основанный на длительном пребывании в исследуемых сообществах; непосредственном участии в обрядовых событиях, обеспечил наше исследование достоверными данными о реальной, а не декларативной обрядовой практике. Метод культурной диффузии был использован для анализа процессов заимствования и взаимовлияния между уйгурами и соседними этносами (казахи, узбеки, дунгане, русские и др.). Контент-анализ был применен к устным рассказам респондентов, этнографическим описаниям и литературным источникам.

Обсуждение

Ценным подспорьем для нашего научного анализа послужили сведения об обрядности в материалах путешественников, исследователей, в разное время посетивших Восточный Туркестан и труды этнографов (Н.М. Пржевальский Г.Е. Грумм-Гржимайло, Ч.Ч. Валиханов, С.Е. Малов, Ш. Робертс, Р. Давут, Г. Бовингдон и др.). В научной литературе погребальная обрядность уйгуров рассматривается как сложный комплекс ритуалов жизненного цикла, включающий действия до смерти, во время похорон и после погребения. Этнологи рассматривают погребальную обрядность с применением широко используемого в этнографии подхода, как последовательность ритуалов, начиная с момента смерти человека и заканчивая годовыми поминками. Исследователи подчеркивают, что современная традиция формировалась под влиянием ислама**,** но сохраняет доисламские тюркские и местные центральноазиатские элементы**.** Следует отметить, что специальных классических описаний уйгурских семейных обрядовых ритуалов в трудах упомянутых исследователей нет, поскольку они не являются их центральной темой. Обряды упоминаются эпизодически и без особой системы. Например, у Н.М. Пржевальского содержатся отдельные этнографические

наблюдения, касающиеся религиозной жизни, кладбищ и мемориальных практик населения Восточного Туркестана (Пржевальский, 1948: Разделы, посвященные населению Хами и др.). Более полные этнографические сведения о населении Восточного Туркестана представлены в трудах Г.Е. Грумм-Гржимайло, прежде всего в отдельных главах «Описания путешествия в Западный Китай», где рассматриваются семейный быт, религиозные практики и особенности общественной организации уйгурского населения, но, тем не менее, этот материал не возможно использовать как прямой источник по детальному погребальному и свадебному ритуалу (Грумм-Гржимайло, 1896–1907). У С.Е. Малова содержатся одни из наиболее ранних этнографических наблюдений, касающихся религиозных и поминальных практик уйгуров Восточного Туркестана. Однако более глубоко исследователь изучал культ предков, шаманские представления и связанные с ними ритуальные действия. Поэтому его сведения представляют для нас интерес в ракурсе изучения архаических элементов в исламе, синкретизма ислама и доисламских верований, культа предков (Малов, 1916 г.: 28-32). В трудах Ш. Робертса подчеркивается, что ислам у уйгуров имеет локальные особенности, тесно связан с повседневной культурой и включает элементы местных традиций. Созвучно нашему заключению мнение Ш. Робертса о том, что длительное проживание в полиэтническом окружении, процессы аккультурации и влияние городской культуры приводят к постепенному изменению отдельных элементов традиционной обрядности (Roberts, 1998). Исследования Р. Давут показывают, что поминальные и мемориальные практики уйгуров тесно связаны с культом святых мест и локальными формами религиозности. Согласно ее наблюдениям, религиозная культура уйгуров сочетает нормативные исламские представления с локальными традициями почитания предков и сакральных мест. Для нас важны: ее оценка женского участия в ритуалах, создающего пространство коллективного переживания; ее мнение о том, что посещение святынь исторически во многом являлось сферой женской религиозной активности, а также, что ритуальные практики выполняют важную функцию поддержания коллективной памяти и внутригрупповой солидарности (Dawut, Rahile et al. Mazar: Studies on Islamic Sacred Sites in Central Eurasia. Edited by Jun Sugawara. Tokyo: Tokyo University of Foreign Studies Press, 2016. 303 p.).

Результаты исследования

Семейная обрядность уйгуров имеет длительную историю формирования. В обрядовой культуре уйгуров прослеживаются некоторые следы архаичности, восходящие к древним верованиям, но заметнее всего на нее оказал влияние ислам – религия, распространившийся в Восточном Туркестане в X в. и ставшая господствующей у уйгуров с XIV – XVI веков. Ислам, как и повсюду, не уничтожил полностью древних культов, а включил их в новую религиозную систему. Сложившиеся традиции сохранялись в целом незыблемо на протяжении многих столетий и только XX–XXI вв. внесли в них заметные изменения. Одним из важнейших факторов трансформации традиций обрядовой культуры, как и культуры вообще, является полиэтничность современного общества.

В компактных уйгурских поселениях традиционная культура на протяжении длительного времени сохраняла устойчивость. Рассматриваемая в данном исследовании обрядовая культура характерна для сравнительно небольшого исторического периода - примерно со второй половины XX века. Однако в условиях стремительных трансформаций, характерных для современных этнических культур, к настоящему времени она претерпела заметные изменения.

Погребальная обрядность. В научной (этнографической, антропологической и исторической) литературе погребальная обрядность уйгуров рассматривается как сложный комплекс ритуалов жизненного цикла, включающий действия до смерти, во время похорон и

после погребения, соответственно обозначенные как предпогребальные, погребальные и поминальные обряды.

Предпогребальная обрядность. Действия до смерти направлены, прежде всего, на подготовку человека к переходу в потусторонний мир. Эти действия можно отнести к начальной фазе погребального цикла, включающей уход за умирающим, обеспечение его физического и психологического комфорта, присутствие близких родственников, а также организацию социальной поддержки (участие ближайшего окружения, общины). Здесь важное место занимают действия сакрального содержания: чтение молитв, обращение к религиозным предписаниям, выполнение обрядов, направленных на «правильное» завершение жизненного пути.

Значительное внимание уделяется последним моментам жизни человека, поскольку именно они, согласно религиозным и культурным представлениям, во многом определяют его посмертную судьбу. В этом контексте практикуются, прежде всего произнесение шахады (формула исповедания веры в исламе), наставления умирающему, а также символические действия, способствующие «благополучному переходу». Такие предсмертные действия выполняют двойную функцию: с одной стороны, они обеспечивают социальную и эмоциональную поддержку умирающего, с другой – реализуют культурно закрепленные представления о переходе из одного состояния в другое, подготавливая как самого человека, так и его ближайшее окружение к последующим этапам погребально-поминального цикла.

В целом, как отмечают многие исследователи (Валиханов, 1985; Roberts, 1998; Малов, 1916 и др.). у уйгуров принят мусульманский обряд погребения, в котором присутствуют традиционные домусульманские элементы. Важная роль в похоронах принадлежит мулле. Он читает молитву над умирающим – *Ясин оқумақ***.** Собравшиеся вокруг родные прощаются с умирающим и обоюдно просят друг у друга прощения – *разилиқ бермәк.*

Похоронный цикл (*җиназа чүшириш*)**.** О смерти сообщают общине *җамаәт, жут,* всем родственникам и знакомым, коллегам по работе. Кто-либо из родственников-мужчин собирает молодых ребят (родственников и членов общины) или же организует могильщиков *гёркяш* и направляет их рыть могилу. Мусульманская могила двухкамерная, в ней делается боковая ниша, куда кладут покойника.

Если человек умер ночью или утром, то похоронить его стараются в этот же день до захода солнца. Зимой можно хоронить на следующий день. Если человек умер в четверг вечером или ночью, то тело покойного стараются отнести в мечеть на *җүмә намаз* – пятничную молитву.

Собравшиеся в доме покойного решают, когда хоронить, и сообщают общине, родственникам и знакомым о времени намаза – чтения похоронной молитвы и проведения собственно похорон. После этого в доме умершего собираются старики, распределяющие обязанности: кому готовить погребальную одежду, кому обмывать покойного и т. д. Близким родственникам умершего раздают траурную белую ткань (ак бағлақ): женщинам – платок на голову, мужчинам – кусок ткани на опоясывание. Женщинам в знак траура на одном из концов платка завязывают узелок. Покойного оплакивают близкие родственники: мужчины с причитаниями встречают приходящих во дворе, женщины почти одновременно начинают плач в доме.

В день похорон два-три старика (соответственно мужчине – мужчины, женщине – женщины) готовят погребальную одежду – *кепин пичип тикиду*, которая состоит из трех рубашек и платка для женщины. На погребальную одежду используется около 15 метров белой хлопчатобумажной ткани. *Ич көйнәк* – нижняя рубашка короткая, при этом передняя ее часть короче задней. *Ич көйнәк* готовится из одного куска сложенной поперек ткани, она несшивная, без рукавов. Ворот рубашки оформляют горизонтальным и вертикальным пересекающимися разрезами. Ткань режут ножом. *Таш көйнәк* – две другие рубашки представляют собой прямоугольной формы полотно, сшитое из двух, сложенных по

вертикали, полос ткани. Один метр белой ткани разрывают по длине на полосы – *пота*. Три полосы раскладывают на полу так, чтобы одна из них оказалась на уровне груди покойного, другая – на уровне поясницы и третья – чуть ниже колен. На полосы кладут тонкое одеяло. Оставшиеся три *пота* раскладывают в том же порядке на одеяле. Затем на одеяло кладется первое сшитое полотно, на него – второе, которое длинней нижнего, и сверху – *ич көйнәк*. Все это аккуратно сворачивают и убирают в сторону.

За час до похорон тело покойного обмывают. В прошлом этот обряд проводили обязательно четыре человека, трое обмывали покойного, а мулла в сторонке читал молитву. В настоящее время чаще моют три человека: один – верхнюю часть туловища до поясницы, второй нижнюю часть, третий льет воду. Они же и читают молитвы. При обмывании тело покойного лежит на *тахтивуш* – специальных досках. Все, кто готовит умершего к погребению, предварительно должны совершить свое омовение – *тәрәт алмақ*.

До мытья все близкие заходят попрощаться с покойным – обряд *хошлишиш*. При этом лицо покойного открыто. А после обмывания его никто не должен видеть. Покойного одевают, заворачивают в приготовленные ткани, перевязывают пота, затем заворачивают в одеяло.

В это же время во дворе готовят погребальные носилки – *тавут* (погребальные носилки являются собственностью общины, их хранят в мечети или на кладбище). Носилки имеют сводчатую форму, сверху накрываются белой тканью. Если покойный был молод, то поверх белой ткани кладут красивый платок или кусок ткани.

На чтение похоронной молитвы собираются только мужчины, женщины стоят в стороне. Мулла призывает старшего мужчину из самых близких родственников покойного (сына или брата) и спрашивает его: «если умерший имел долги и придет человек просить уплаты долга, сможешь ли ты его отдать?». И всегда дается положительный ответ. Мулла спрашивает всех собравшихся, прощают ли они умершего. Все отвечают, что прощают. Только получив такой ответ, приступают к чтению похоронной молитвы. После намаза носилки несут в машину или, если кладбище располагается недалеко от дома, прямо на кладбище. Покойного сопровождают мужчины, женщины провожают носилки до ворот. По окончании молитвы старший из родственников умершего информирует собравшихся о времени и месте проведения ближайших поминок. Одна из женщин выносит из дома ведро чистой, оставшейся после обмывания воды и льет ее ковшом из тыквы-горлянки (*қапақ чөмүч*) всем на руки. Кисти рук для мытья соединяют тыльной стороной.

На кладбище тело покойного извлекают из одеяла и помещают в могилу, соблюдая традиционную ориентацию – ногами вперед. Тело укладывают на спину, открывают лицо и ориентируют его таким образом, чтобы оно было обращено в сторону Мекки.

Мулла спрашивает, кто была мать умершего и старший родственник отвечает. После этого мулла читает молитву. Стоящие рядом кидают в могилу *дангал, кесяк* – ритуальный ком земли. Первая ниша могилы закрывается кирпичами. Мулла читает наставление умершему – *тәлим бериду*, после чего могила засыпается. Все присутствовавшие на захоронении возвращаются в дом покойного, где приготовлена поминальная трапеза.

Поминальный цикл. Семь дней один из ближайших родственников-мужчин вместе с муллой совершает утреннее посещение могилы и читает молитвы. В этот период бытовая деятельность в доме умершего существенно ограничивается: в первые три дня стараются не разводить огонь, не готовить пищу, обязанности по дому берут на себя родственники и соседи. В доме нельзя шуметь, мести и мыть полы. До семи, иногда до сорока дней в доме остаются несколько близких родственниц. Их присутствие несет в себе глубокий духовный и социальный смысл. Они как бы оберегают опустевший дом, коллективно поминают усопшего, не оставляют семью в одиночестве, помогают встречать соболезнующих. В дом усопшего назначаются женщины, помогающие по хозяйству: готовящие пищу, ухаживающие за присутствующими. При приготовлении пищи стараются не резать тесто

ножом, например тесто на лапшу *халваш* тонко раскатывают и рвут руками на небольшие кусочки. До года самые близкие родные, особенно женщины, ни в каких развлечениях не участвуют, посещают только похороны и поминки.

Одной из ранних форм траурно-поминальной обрядности является *пәтә* – ритуал траурного посещения родственниками и знакомыми семьи умершего (*пәтигә кәлмәк)* для выражения соболезнований. Он выполняется в первый день по известии о кончине или же в ближайшие после этого дни. При этом посещении долго не задерживаются и, выразив соболезнования, покидают дом.

Поминальные трапезы по умершему (*нәзир*) устраиваются на третий, седьмой, сороковой день, а также через год; в ряде случаев поминовения могут проводиться и в другие сроки, в зависимости от местной традиции и социального статуса семьи, например, еще и через полгода. Поминальную трапезу в день смерти часто совмещают с поминками третьего дня и на нее никто не приглашается, каждый может присутствовать в этом поминальном ритуале, который почти всегда проводится в доме умершего. Без приглашения приходят и на поминание в семь дней. Приглашения рассылаются на сорок дней и далее. Поминки для мужчин традиционно устраиваются в один и тот же день, но отдельно от женщин и раньше по времени. В последние десятилетия поминки чаще проводят в одно и то же время, но мужчин рассаживают отдельно, например, в одной из половин зала ресторана, а женщин – в другой. Оставшееся угощение, размещенное на каждом женском столе, традиционно распределяют и разбирают сидящие за ним женщины, которые уносят его домой, обеспечивая тем самым символическое участие остальных членов семьи в поминовении.

До сорока дней каждый четверг в доме умершего проводят небольшие поминки (*пәйшәмбилик* – «четверговые поминки»), на которые приходят преимущественно родственники. На четвергах умершего поминают в молитвах, обязательно готовят поминальные лепешки, жаренные в большом количестве масла – *жит салиду*. Лепешек должно быть нечетное число. До середины прошлого столетия поминальные четверги проводились в кругу родственников, это было скромное семейное мероприятие. Позднее *пәйшәмбилик* стали более многолюдными, с присутствием дальних родственников, соседей, знакомых. Впрочем, *пәйшәмбилик* не является обязательной и широко отмечаемой обрядовой поминальной практикой. После года траур снимается: кто-то из уважаемых старших родственников (мужчинам – мужчина, женщинам – женщина) развязывает траурный кушак, снимает траурный платок, распустив на нем узелок.

К поминальному циклу относится практика коллективного посещения женщинами (небольшими группами – Р.К.) дома умершего (*чай ичкүзүп – дословно, напоить чаем – Р.К.*), которые по этому случаю готовят разнообразные, чаще мучные уйгурские блюда (*манты, хошан, гөш нан* и пр.), приносят сладости, выпечку, печенье, чай, сахар, в общем, все необходимое для поминального чаепития. Их встречают домочадцы и приглашенные по этому случаю женщины (родственницы, соседки). В доме также готовится угощение для проведения обрядового чаепития, дополненное принесенными блюдами и выпечкой. Перед чаепитием читаются поминальные молитвы. Обряд *чай ичкүзүп* выполняет преимущественно социальную и коммуникативную функции (Полевые материалы Каримовой Р.У., 1970-1990 гг.; Материалы включенного наблюдения авторов за обрядовыми практиками).

В то же время поминально-утешительный обряд (*көңүл чай, қарлиқ чай – дословно утешительный чай – Р.К.*) носит более адресный характер и заключается в устройстве женщинами (родственницами, подругами) специального поминального чая для женской части семьи умершего – вдовы, дочерей – с целью оказания эмоциональной поддержки и утешения. Его проводят преимущественно в доме одной из приглашающих женщин, а в настоящее время чаще в кафе, ресторане. Таким образом, *көңүл чай* представляет собой форму персонализированной ритуальной помощи, направленной на стабилизацию

психологического состояния ближайших родственников (Полевые материалы, 1970-1990 гг.; Материалы включённого наблюдения за обрядовыми практиками).

Со второй половины двадцатого столетия наблюдается трансформация отдельных компонентов траурной обрядности уйгуров. В исламской традиции предписывается сдержанное оформление могил без излишней декоративности, чему в целом следовали уйгуры. В советский период у уйгуров Семиречья фиксируются изменения в надмогильной практике: на могилах участников Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.) начинают устанавливаться небольшие пирамидки-обелиски. В дальнейшем распространяются надмогильные плиты горизонтального и вертикального типов с надписями, содержащими имя и годы жизни умершего, а позднее – с фотографическими изображениями или гравированными портретами. Одним из проявлений трансформации погребальной культуры становится распространение практики ограждения могил, чаще фигурными металлическими решетками. В рассматриваемый период получает распространение практика регулярного посещения и ухода за могилами, особенно накануне исламских праздников, что приводит к повышению уровня благоустройства кладбищ.

К трансформации погребальной обрядности относятся и изменения в проведении поминальных трапез, что заметнее стало проявляться где-то с 2000-х годов. Приблизительно с этого периода поминки в городских условиях стали проводиться чаще в кафе и ресторанах. Постепенно стал меняться и состав поминальной трапезы. Он существенно расширился и стал более разнообразным. Помимо традиционных блюд – плов с *хамсәем* (овощным салатом) – в него начали включаться различные блюда и закуски, такие как *суюк аш* (уйгурский мясной суп с лапшой), *сәй* (жареное мясо с овощами), а также мясные ассорти из курицы, конины и говядины, мучная выпечка – самса и другое. Обязательным элементом поминальной трапезы является сладкий набор – *пәтмүс* – поднос со сладостями, включающий конфеты, орехи, сухофрукты, печенье, сахар и традиционные уйгурские лепешки. Такой *пәтмүс*, как и многие другие блюда, рассчитан на двух рядом сидящих женщин. Отдельно ставятся на стол фрукты и сладкая выпечка. Интересный факт, разнообразие угощений предназначается женщинам, мужской стол выглядит гораздо скромнее. Например, на мужские столы *пәтмүс* делается проще и рассчитан на 5-7 человек. Постепенно новшества стали проникать и в сельскую местность. Не единожды *жигит беши* – главы общин пытались призвать своих подопечных к скромности, для чего устанавливался строгий традиционный ассортимент поминальной трапезы, но постепенно не всем доступные излишества вновь привносились в поминальную практику (Полевые материалы Каримовой Р.У., 1970-1990 гг.; Материалы включённого наблюдения авторов за обрядовыми практиками).

Свадебная обрядность. Браки у уйгуров заключаются чаще всего по сватовству, с согласия юноши и девушки. По традиции браки между родственниками по отцовской линии не позволительны, а по материнской – возможны. Свадебная обрядность отличается множеством церемоний. Условно в ней можно выделить три этапа: досвадебная, свадебная и послесвадебная обрядность. В свадебной обрядности синтезировались более архаичный домусульманский цикл с мусульманским оформлением брачного союза.

Досвадебный цикл. Юноша и девушка, как правило, знакомятся и договариваются о заключении брака между собой. О своем решении они ставят в известность родителей. После этого начинается сватовство (*ишигини ачмақ – дословно открывание двери – Р.К.*). Родители жениха, если они не против выбора сына, посовещавшись с ближайшими родственниками, просят уважаемых людей (знакомых, родных) быть их сватами – *әлчи.* Сваты (трое-четверо мужчин) идут к родителям девушки испросить их согласия выдать дочь замуж. Родители обычно предваряют разговор тем, что их дочь слишком молода и замуж ей выходить рано. Сваты начинают уговоры, и чаще всего им это удается. Если же родителей невесты по какой-

либо причине не устраивает жених или его родные, то приведенный аргумент становится вежливой формой отказа.

При положительном отношении к жениху родители девушки отвечают, что они не против этого брака, но нужно получить согласие у ближайших родственников и называют имена трех-четырех старших по возрасту и почитаемых родных. Сваты обходят их и почти всегда получают одобрение. Сваты вновь приходят к родителям девушки, и получают ответ, что, посовещавшись с родственниками, они назначат день своей встречи с родителями жениха. Сообщается эта дата опять же через сватов.

В назначенный день родители жениха с близкими родственниками и *жигит беши* (глава общины) идут к родителям невесты. С собой они несут казан плова, сладости, сухофрукты, орехи, ткани, что в общем должно составить в среднем содержимое 10-20 подносов (пәтмиси). В свою очередь, родители невесты готовят угощение и встречают гостей. На этой встрече обговариваются условия проведения свадьбы и назначают *селик* (возлагаемое на жениха приношение), включающий подарки для невесты, ее родных, а также все необходимое для *тоя* (свадебного пиршества). Родственники жениха все подробно записывают. Если *селиқ* вполне приемлемый то родители жениха благодарят родителей невесты, если же непомерно велик, то *жигит беши* просит его снизить. Обычно стороны приходят к соглашению, происходит сговор – *мақул чай, рахмәт тазим чай,* после чего родители жениха и невесты сообщают о дне свадьбы родственникам, знакомым, общине (джамаәт, жут) и рассылают приглашения на свадьбу.

Перед свадьбой родители жениха собирают родственников и друзей на *мәслиһәт чай* (досл. совет, обсуждение за чаем), где устраивают угощение и распределяют между родственниками обязанности по проведению свадьбы. Приглашенные на *мәслиһәт чай* дарят родителям жениха деньги – это своего рода помощь, а точнее взаимопомощь. Родители жениха все взносы записывают и со временем по сходному случаю возвращают дарителям.

Свадебные обряды. *Той* (собственно свадьба) проводится в доме невесты. Накануне родственники жениха привозят сюда оговоренные по *селику* необходимые для празднества продукты. Этот ритуал называется *мал киргүзүш или мал әкилиш*. На свадьбе всю работу должны выполнять родственники жениха. За день до свадьбы подружка невесты *қиз қолдиши* со своей матерью идут с двумя подносами сладостей к родителям невесты и, испросив разрешение, забирают невесту к себе. То же происходит – *жигит қолдиши* и с женихом, его уводит к себе домой дружка. В день свадьбы подружка невесты устраивает у себя дома девичник – *қиз олтуруи*, а дружка – мальчишник *жигит олтуруши.* В этот же день проводят *некаһ* – обряд мусульманского обручения. Предварительно избирают посаженных отцов – *вәкил* с обеих сторон, которые на обручении должны спрашивать у жениха и невесты согласие на брак. *Некаһ* проводит мулла. Жених может присутствовать на обряде, а невеста по традиции в это время должна находиться на девичнике. Однако в рассматриваемый период невеста зачастую допускается на обручение. Молодых обручают, давая им испить из освященной чаши, где смешаны вода, сахар, соль, хлеб. Если невеста не присутствует на обручении, то напиток отправляют к ней. В день свадьбы, как правило, проводят и гражданское оформление брака.

После *некаһ* начинается собственно свадьба. Жених с невестой по обычаю на свадьбе не присутствуют. Первым (в первой половине дня) устраивается угощение для мужчин. Во второй половине дня собираются женщины. Перед угощением женщин мать жениха проводит обряд открывания сундука *сандуқ ечиш* – показывает приданое жениха и дарит подарки невесте, ее родителям и родственникам. Мать невесты, в свою очередь, открывает сундук невесты, показывает ее приданое и передает его матери жениха. В рамках этой церемонии родственники с обеих сторон дарят подарки молодым. После завершения обряда подается угощение и начинается увеселительная часть, сопровождаемая музыкой на национальных инструментах, песнями и танцами. Как проявление преобразований в

народных традициях можно характеризовать появление такого мероприятия как празднество (вечер) для молодежи, на котором после регистрации брака присутствуют молодожены.

На тое выбирают *йәңгә* со стороны невесты и жениха. Свою кандидатуру *йәңгә* предлагают матери молодоженов. Обычно в *йәңгә* выбирают замужних женщин средних лет, находящихся не в близком родстве с родителями жениха и невесты. *Йәңгә* забирают невесту с девичника и приводят в дом жениха. Традиционно перед домом (если это частная постройка) разводится костер. Молодых обводят вокруг него, окуривают травой *адраспан*, которая считается священным растением, используемым для защиты жилья и человека от злых духов, порчи и болезней. Только после этого их вводят в дом. *Йәңгә* со стороны невесты дает ей наставления перед брачной ночью. Обе *йәңгә* ночуют в доме жениха. Утром они забирают у молодых простыню – свидетельство невинности девушки и представляют ее сначала матери жениха. Та одаривает их и отправляет с радостной вестью *хуш хәвәр,* цветами красного цвета и подносом сладостей к родителям молодой, которые, в свою очередь, тоже одаривают *йәңгә* и передают через них уйгурские пельмени *чөшүрә* родителям молодого. Респонденты объясняли значение *чөшүрә* таким образом: молодые должны обязательно их съесть, чтобы будущие дети не родились курносыми. Обряд изъятия и представления простыни матери жениха отличается архаичностью и заменятся в рассматриваемое время просто сообщением радостной вести.

На следующий после *тоя* день в доме родителей молодого проводится обряд чиллак, также с угощением отдельно для мужчин и женщин. Вечером молодую заводят к гостям знакомиться. Этот обряд носит название *келин салам*, на котором молодая приветствует поклонами старших родственников мужа. Две пожилые уважаемые женщины говорят ей благопожелания и дают наставления, как вести себя в доме мужа. В этот же вечер друзья приводят зятя көгүлүк родителям молодой, затем ведут знакомить с ее старшими родственниками.

Послесвадебный цикл. В первую пятницу после свадьбы свекровь приводит молодых к родителям невестки. Этот обряд называется *җүмәлтиш* и с этой пятницы молодые могут свободно посещать родителей жены. В ближайшие после свадьбы месяцы молодоженов водят в дома более близких родственников с обеих сторон – обряд *салам*, где их гостеприимно потчуют и дарят подарки. После свадьбы, месяца через два-три, родители молодого устраивают *hадуқ чай* (досл. чай отдыха) угощение для тех, кто принимал участие в проведении свадебных мероприятий, чтобы выразить им свою благодарность.

Как дополнение к свадебной обрядности можно упомянуть случаи умыкания невесты *қиз апқечиш*, которое происходит при полном согласии девушки. Причиной умыкания, как правило, является несогласие одной из родительских сторон. После умыкания жених и невеста просят прощения у родителей и далее свадебные церемонии происходят, как положено по традиции.

Описанная выше свадебная обрядность характерна для 1960–1990 годов. За прошедший после этого период в 30–40 лет изменения в традициях стали еще более ощутимыми. Современная свадьба уйгуров, в особенности, городских проводится по договоренности между родителями, в складчину, в которой участвуют и родители невесты. Свадьба, в особенности, городских уйгуров проводится совместно для мужчин и женщин. Как правило, отдельно в первой половине дня проводят традиционный той для старших по возрасту гостей, а позже – общий банкет. Развлекательная часть совмещает традиционную музыку и танцы с популярным в текущее время музыкальным оформлением.

Уйгурская свадьба в первой четверти XXI в. имеет много общего со свадьбами полиэтнического окружения, в котором она проходит, в большей степени мусульманского. В современном свадебном обряде можно сказать укоренилась церемония выкупа невесты. Ранее она имела место как необязательный элемент обрядности. Современные жених и невеста одеты в соответствии с европейской модой, для молодежи устраивается прогулка на

машинах по достопримечательным местам, обязательно с фото сессией, а ближе к вечеру молодые приезжают на свадебное пиршество для знакомства с родственниками. Здесь же проводится *келин салам* – обряд введения молодой в круг новых родственников и семейных обязанностей. Часто сразу после окончания пиршества молодые уезжают в свадебное путешествие.

Заключение

Традиции, включая обрядовую культуру, формировались на протяжении многих веков и неизбежно подвергались изменениям под воздействием социальных, культурных и исторических факторов. Проведенное исследование показывает, что в последние два столетия процессы трансформации традиционной культуры уйгуров значительно ускорились. Наиболее заметные изменения наблюдаются в свадебной обрядности, где прослеживается тенденция к унификации и постепенному вытеснению архаичных элементов современными наднациональными практиками. Погребальная обрядность сохраняет большую устойчивость к изменениям, однако и в ней фиксируется появление новых элементов. Таким образом, современное состояние обрядовой культуры уйгуров отражает сложное сочетание традиции и инновации, что свидетельствует о ее адаптации к меняющимся условиям общественной жизни.

Литература:

Билялова, 2026 – *Билялова Г.А.* Казахское население города Верного. https://e-history.kz/ru/history-of-kazakhstan/show/32509 26.03.21

Валиханов, 1985 – *Валиханов Ч.Ч.* О состоянии Алтышара или шести восточных городов китайской провинции Нан-Лу (Малой Бухарии) в 1858-1859 годах // Собр. соч.: в 5 т. Алма-Ата: Глав. ред. казах. совет. энциклопедии, 1985. Т. 3. 416 с.

Грумм-Гржимайло, 1896–1907 – *Грумм-Гржимайло Г.Е.* Описание путешествия в Западный Китай. Т. 1–3. Санкт-Петербург, 1896–1907.

Жумасултанов, 2017 – *Жумасултанов Т.* Мой город во вселенной знаменит…Мысль, https://mysl.kazgazeta.kz/news/10407, 27.10.2017.

Каримова, 2023 – *Каримова Р.У.* Формирование «китайского» сегмента в уйгурской общине Казахстана в контексте адаптации переселенцев из Китая в СССР в 1950–1960 гг. // Этнографическое обозрение. 2023. № 1. Январь-февраль. С. 123–141.

Малов, 1916 – *Малов С.Е.* Шаманство у сартов Восточного Туркестана // ЖС. 1916. Год. 25. Вып. 1. Прил. № 6. Журнал заседания Отделения этнографии 13.11.1916 г. С. 28–32.

Полевые материалы Каримовой Р.У. – Казахстан; Средняя Азия (1970–1990 гг.)

Полевые материалы Каримовой Р.У. – СУАР КНР (1997–2007 гг.)

Пржевальский, 1948 – *Пржевальский Н.М.* Из Зайсана через Хами в Тибет и на верховья Желтой реки. Москва, Географиз, 1948. 406 с.

Тюрин, 2020 – *Тюрин С.С.* Образ города Верного (Алматы) в дореволюционных журналах исторической тематики в России (1854 – 1917 гг.). Чебоксары: Среда, 2020. 124 с.

ЦГМК – Центральный государственный музей Казахстана. Уйгурская коллекция

Dawut, 2016 – *Dawut Rahile et al.* Mazar: Studies on Islamic Sacred Sites in Central Eurasia. Edited by Jun Sugawara. – Tokyo: Tokyo University of Foreign Studies Press, 2016. 303 p.

Roberts, 1998 – *Roberts Sean R.* Negotiating Locality, Islam, and National Culture in a Changing Borderlands. Central Asian Survey. 1998. Vol. 17. No. 4. P. 673–699.

References:

Bilyalova, 2026 – *Bilyalova G.A.* Kazahskoe naselenie goroda Vernogo [The Kazakh population of the city of Verny]. https://e-history.kz/ru/history-of-kazakhstan/show/32509 26.03.21 (in Rus)

Valihanov, 1985 – *Valihanov Ch.Ch.* O sostoyanii Altyshara ili shesti vostochnyh gorodov kitajskoj provincii Nan-Lu (Maloj Buharii) v 1858–1859 godah [On the state of Altyshar or six eastern cities of the Chinese province of Nan-Lu (Little Buhari) in 1858–1859] // Sobr. soch.: v 5 t. Alma-Ata: Glav. red. kazah. sovet. enciklopedii, 1985. T. 3. 416 p. (in Rus)

Grumm-Grzhimajlo, 1896–1907 – Grumm-Grzhimajlo G.E. Opisanie puteshestviya v Zapadnyj Kitaj [Description of a Journey to Western China]. T. 1–3. Sankt-Peterburg, 1896–1907. (in Rus)

Zhumasultanov, 2017 – *Zhumasultanov T.* Moj gorod vo vselennoj znamenit… [My city will be famous throughout the universe…] Mysl', https://mysl.kazgazeta.kz/news/10407, 27.10.2017. (in Rus)

Karimova, 2023 – *Karimova R.U.* Formirovanie «kitajskogo» segmenta v ujgurskoj obshchine Kazahstana v kontekste adaptacii pereselencev iz Kitaya v SSSR v 1950–1960 gg. [Formation of the "Chinese" segment in the Ujghur community of Kazakhstan in the context of adaptation of resettlements from China to the USSR in the 1950–1960 s.] // Etnograficheskoe obozrenie. 2023. № 1. YAnvar'-fevral'. P. 123–141. (in Rus)

Malov, 1916 – *Malov S.E.* Shamanstvo u sartov Vostochnogo Turkestana [Shamanism among the Sarts of East Turkestan] // ZHS. 1916. God. 25. Vyp. 1. Pril. № 6. Zhurnal zasedaniya Otdeleniya etnografii 13.11.1916 g. P. 28–32. (in Rus)

Polevye materialy Karimovoj R.U. – Kazahstan; Srednyaya Aziya (1970–1990 gg.) [Field materials of Karimova RU – Kazakhstan; Central Asia (1970–1990)] (in Rus)

Polevye materialy Karimovoj R.U. – SUAR KNR (1997–2007 gg.) [Field materials of Karimovo RU – SUAR KNR (1997–2007)] (in Rus)

Przheval'skij, 1948 – *Przheval'skij N.M.* Iz Zajsana cherez Hami v Tibet i na verhov'ya Zheltoj reki [From Zaysan through Hami to Tibet and the headwaters of the Yellow River]. Moskva, Geografiz, 1948. 406 p. (in Rus)

Tyurin, 2020 – *Tyurin S.S.* Obraz goroda Vernogo (Almaty) v dorevolyucionnyh zhurnalah istoricheskoj tematiki v Rossii (1854 – 1917 gg.) [The image of the city of Verny (Almaty) in pre-revolutionary historical magazines in Russia (1854–1917)]. Cheboksary: Sreda, 2020. 124 p. (in Rus)

CGMK – Central'nyj gosudarstvennyj muzej Kazahstana. Ujgurskaya kollekciya [Central State Museum of Kazakhstan. Ujghur Collection]. (in Rus)

Dawut, 2016 – *Dawut Rahile et al.* Mazar: Studies on Islamic Sacred Sites in Central Eurasia. Edited by Jun Sugawara. – Tokyo: Tokyo University of Foreign Studies Press, 2016. 303 p.

Roberts, 1998 – *Roberts Sean R.* Negotiating Locality, Islam, and National Culture in a Changing Borderlands. Central Asian Survey. 1998. Vol. 17. No. 4. P. 673–699.

[1] Каримова Р.У., *[2]Каримова З.К., *[3]Масимова Х.В.

[1 2 3] ҚР БҒМ ҒК Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы Қазақстан

E-mail: [1]risalat.karimova@mail.ru, [2] vostok_karimova@mail.ru, [3] khalminam@mail.ru.

ҚАЗАҚСТАН ҰЙҒЫРЛАРЫНЫҢ ДӘСТҮРЛІ ЖЕРЛЕУ ЖӘНЕ ҮЙЛЕНУ ЖОРАЛҒЫЛАРЫНЫҢ ТРАНСФОРМАЦИЯСЫ

Аңдатпа. Жаһандану мен урбандалу үдерістерінің күшеюі жағдайында дәстүрлі мәдениет формалары елеулі өзгерістерге ұшырауда. Бұл құбылыс әсіресе әртүрлі этностық топтар тұрақты байланыс пен өзара әрекеттестік жағдайында өмір сүретін полиэтносты өңірлерде айқын байқалады. Этносаралық өзара ықпалдастық мәдени алмасудың факторы ғана емес, сонымен қатар дәстүрлі тәжірибелердің, оның ішінде ең тұрақты әрі өзгерістерге сезімтал салалардың бірі болып табылатын әдет-ғұрыптық мәдениеттің трансформациялану тетігі ретінде де көрінеді. Осы зерттеудің өзектілігі полиэтносты орта жағдайындағы ұйғырлардың әдет-ғұрыптық мәдениетінің трансформациялану үдерісін кешенді түрде талдау қажеттілігімен айқындалады. Осыған байланысты дәстүрлердің бейімделу тетіктерін анықтау және олардың тұрақтылығына немесе, керісінше, өзгеруіне ықпал ететін факторларды айқындау ерекше маңызға ие. Ежелгі түркі мәдени қабаттары мен исламдық діни дәстүр ықпалымен қалыптасқан, ұзақ тарихи даму жолынан өткен әрі күрделі ритуалдық жүйеге ие ұйғырлардың әдет-ғұрыптық мәдениетінің трансформациясы дәстүрлердің тұрақтылығы мен бейімделу факторларын айқындау тұрғысынан ерекше ғылыми қызығушылық туғызады. Мақаланың мақсаты – этносаралық өзара әрекеттестік жағдайында ұйғырлардың әдет-ғұрыптық мәдениетінің трансформациясын неке және жерлеу-жоқтау рәсімдері циклдері негізінде зерттеу, сондай-ақ қазіргі қоғамдағы осы өзгерістердің негізгі үрдістері мен бағыттарын анықтау. Зерттеудің эмпирикалық негізін Қазақстан мен Шығыс Түркістандағы (ҚХР ШҰАА) этносаралық өзара әрекеттестік жағдайында ұйғырлардың әдет-ғұрыптық мәдениетінің өзгеруін көрсететін кешенді этнографиялық, тарихи-этнологиялық және мәдени-антропологиялық материалдар құрайды. Зерттеудің әдіснамалық негізі классикалық этнографияны, тарихи антропологияны және мәдени компаративистиканы біріктіретін пәнаралық тәсілге сүйенеді. XIX-XXI ғасырлар аралығындағы тарихи перспективада әдет-ғұрыптық мәдениеттің трансформация динамикасын қайта құру мақсатында тарихи-салыстырмалы әдіс қолданылды. Бұл әдіс рәсімдердің тұрақты элементтерін анықтауға, әлеуметтік-саяси факторлардың ықпалымен ритуалдық құрылымдағы өзгерістерді тіркеуге, сондай-ақ Қазақстан мен Шығыс Түркістандағы дәстүрлі мәдениет үлгілерін салыстыруға мүмкіндік берді.

Алғыс: Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің қаржыландыруымен жүзеге асырылып жатқан BR31714763 «Қазақстан және Шығыс әлемінің өзгермелі контурлары: тарихи сын-қатерлер мен перспективалар» атты іргелі ғылыми жоба аясында дайындалды.

Кілт сөздер: Қазақстан, Шығыс Түркістан, Жетісу, дәстүрлі мәдениет, полиэтностылық, трансформация, отбасылық ғұрыптар.

[1] Karimova R.U., *[2] Karimova Z.K., *[3] Masimova H.V.
[1 2 3] R.B. Suleymenov Institute of Orıental Studıes, Almaty, Kazakhstan,
E-mail: [1] risalat.karimova@mail.ru , [2]vostok_karimova@mail.ru, [3]khalminam@mail.ru.

THE TRANSFORMATION OF TRADITIONAL UYGHUR FUNERARY AND WEDDING RITUALS IN KAZAKHSTAN

Abstract. Under the conditions of globalisation and intensifying urbanisation, traditional forms of culture undergo significant modifications. This phenomenon is particularly pronounced in multi-ethnic regions, where diverse ethnic groups coexist in constant contact and interaction. Interethnic interaction functions not only as a driver of cultural exchange but also as a mechanism for transforming traditional practices, including the ritual sphere, which constitutes one of the most resilient yet simultaneously change-sensitive domains. The relevance of this study stems from the necessity to conduct a comprehensive analysis of the transformation of Uyghur ritual culture within a multi-ethnic environment. In this regard, particular importance is attached to identifying the

mechanisms of traditional adaptation and determining the factors that contribute to either their resilience or, conversely, their alteration. The transformation of Uyghur ritual culture – characterised by a long history of formation and a complex system of traditional rituals shaped under the influence of ancient Turkic cultural strata and the Islamic religious tradition – presents particular interest in the context of identifying the factors of traditional resilience and adaptation. The aim of this article is to examine the transformation of Uyghur ritual culture through the case study of wedding and funerary cycles within the context of inter-ethnic interaction, as well as to identify the primary trends and vectors of these changes in contemporary society. The empirical foundation of the study comprises comprehensive ethnographic, historical-ethnological, and cultural-anthropological materials reflecting the transformation of Uyghur ritual culture within the multi-ethnic environments of Kazakhstan and East Turkestan (XUAR, PRC). The methodological framework of the research relies on an interdisciplinary approach that integrates classical ethnography, historical anthropology, and comparative cultural studies. To reconstruct the dynamics of ritual culture transformation from a historical perspective (the 19th to 21st centuries), the historical-comparative method was employed, enabling the identification of resilient ritual elements, the documentation of structural shifts in rituals under the influence of socio-political factors, and a comparative analysis of traditional cultural forms in Kazakhstan and East Turkestan.

Acknowledgements: This article was prepared within the framework of the fundamental research project BR31714763 [Individual Registration Number] "Kazakhstan and the Changing Contours of the Eastern World: Historical Challenges and Perspectives", funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan.

Keywords: Kazakhstan, East Turkestan, Semirechye, traditional culture, multi-ethnicity, transformation, family rituals.

Сведения об авторах:

Каримова Рисалат-Биби Усмановна – д.и.н., профессор, главный научный сотрудник Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, Алматы, Казахстан

Каримова Зульфиям Каримовна, к.и.н., старший научный сотрудник, Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, Алматы, Казахстан

Масимова Халминям Валет кизи, к.филол.н., старший научный сотрудник, Институт востоковедения им Р.Б. Сулейменова, Алматы, Казахстан

Авторлар туралы мәлімет:

Каримова Рисалат-Биби Усмановна, т.ғ.д., профессор, бас ғылыми қызметкер, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан

Каримова Зульфиям Каримовна, т.ғ.к., аға ғылыми қызметкер, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан

Масимова Халминям Валет кизи, филол.ғ.к., аға ғылыми қызметкер, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан

Information about the authors:

Karimova Risalat-Bibi Usmanovna, Doctor of Historical Sciences, professor, chief researcher, R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan

Karimova Zulfiyam Karimovna, senior researcher, R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan

Masimova Halminyam Valet kizi, PhD, senior researcher, R.B. Suleimenov, Almaty, Kazakhstan

Келіп түсті 28 ақпан 2026 жыл
Қабылданды 6 мамыр 2026 жыл

IRSTI 03.23.25 https://doi.org/ 10.63051/kos.2026.2.386

[1]Suleimenova D.K. **[2]Agatay O. M.**
[1]Scientific Institute for the Study of the Ulus of Jochi
[2]National Museum of the Republic of Kazakhstan
E-mail: Suleimenova911@gmail.com, agatayotkirbay@gmail.com

EDUCATION, LAW AND ASTRONOMY IN THE URBAN CENTERS OF THE ULUS OF JOCHI IN THE LATE FOURTEENTH CENTURY

Abstract. This paper seeks to describe the institutional structures of education and dominant practices of knowledge production in law and astronomy within the major centers of the Golden Horde in the late fourteenth century, and understand how they influenced urban life and policy. The value of this research is to avoid oversimplified notions of the Golden Horde as purely a "steppe empire" by showing how the cities boasted an enduring urban infrastructure for knowledge. The originality of this article is that it synthesizes the study of three fields-education, legal studies, and astronomy-into one single model of analysis, compares the central city with the regional center (Sarai and Bolgar) and defines the field of astronomy in practice primarily as an applied field of measurement which was necessary for the accuracy of ritual (prayer times, qibla), and law as a resource embedded within the practice of judgment and administration. The objectives of the research is to: explain the education system linked to mosques (madrasas, schools) as well as administration based on endowments; analyze the professional roles of specialists (judges, jurists, officials, religious figures and astronomers); understand the circulation of knowledge as well as the scholars' career paths; and evaluate the influence of the stability of these institutions upon the development of legal studies. The methodology is institutional history, historical-legal analysis, the history of science and knowledge practices, comparative analysis. The conclusions of the article claim that the cities in the late Golden Horde contained durable structures of education; Sarai was a major intellectual center; and Bolgar exhibits evidence of an developed practice in astronomy. Golden Horde cities played an important role in producing and reproducing knowledge which connected the fields of religion, administrative needs, and sciences application.

Acknowledgements: The research was funded by the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (grant no. IRN BR24992878). Project: Research on the Ethno-Political and Socio-Economic History of the Ulus of Jochi in the 13th–15th Centuries.

Keywords: Ulus Jochi, Golden Horde, urban centers, education, madrasa, waqf, legal scholarship, astronomy, Bolgar, Sarai

Introduction

While Steppe mobility, warfare and tribute are still very prevalent features in historiography on Ulus Jochi, its city culture and intellectual life remain considerably less developed. There is, however, growing evidence of durable educational institutions, multilingual literacy and practice-oriented knowledge and learning existing within the Islamic cities of the Volga region. For exploring how knowledge could be produced, circulated and consumed in a Golden Horde city we find the latter half of the fourteenth century, a period of institutional formation following a time of extended crisis, to be a particularly insightful one. Focusing on three interrelated areas of the city experience-education, legal learning, and astronomical study-through the framework of the city and its institutional apparatus around 1375-1405, this paper will argue that Golden Horde learning cannot be regarded as merely a "court" phenomenon but is fundamentally a city based phenomenon drawing from religion, administration and scholarly mobility. It highlights the role of the city in the

knowledge ecosphere where learning from the mosque-connected environment met the professional normative and practiced know-how and learning streams that are to be discussed under legal and astronomical studies, respectively. Through the comparison of the cosmopolitan and regional experience of the capitals Sarai and Bolgar, the study seeks to contribute to a more complex image of the Golden Horde in the context of Eurasia, and especially, through a more nuanced approach to the function of the city in preserving reproducibility.

Materials and methods

This paper rests upon a combined body of primary and secondary source materials on learning and science in Golden Horde society. The study primarily draws narrative and descriptions concerning the institutional life of the urban Muslim scholar along with texts describing mosque related learning institutions-mosque, madrasa, elementary school-and texts regarding endowment funded institutional support and professional careers. Another stream of material has to do with the study of the history of practical astronomical studies in the Middle Volga (Bolgar), which were driven by the requirements for calculating the ritual times and the qibla direction and that therefore had a strong demand for an observational tradition and instrument based timekeeping. Material or epigraphical evidence of learning environments which is encountered in works discussed are used in order to obtain information about learning processes in the city-centered environment. Additional information on learning and scholarship came from modern studies which in a large part expand the primary sources by publishing new textual data in Arabic and Persian and in doing so draw more attention to older regional learning and legal traditions from the Khwarazm and Volga Bulgaria which played a role for the later Golden Horde learning and legal thought. For information regarding cities and the localization of institutional life and for the periodization and discussion of metropolises and regions use of historical geography has been particularly valuable.

In approaching these subjects, this study combines institutional historical methods reconstructing the network of mosque-madrasa institutions with a focus on their economic base; historical-legal methods - researching fiqh, i.e. legal thought and learning which operated as a professional normative framework for administration and the exercise of law; and finally methods from the history of science and knowledge, focusing on astronomical knowledge as an applied scholarly practice and a system of thought which, above all else, served religious purposes. Using the comparative perspective afforded by the contrast between Sarai and Bolgar, it is possible to highlight not only the scholarly capacity of the metropolitan center of learning but also that of the regional one. In so doing, modern concepts will be avoided where possible and, in cases where appropriate, substituted by historically situated functional equivalents. For example, this study does not discuss international acts or statistics, but instead utilizes descriptions of supralocal, cross-regional normative systems or inter-state legal exchanges. Rather than describing modern international law, which cannot be meaningfully projected onto this context, the analysis focuses on juridical practices. The study centers on the normative context of the period (i.e. predominantly fiqh along with imperial or customary law) in which judicial and administrative practice developed. Where this leads to a significant number of related phenomena, a quantitative element has been added by classifying types of sources, institutional roles, instruments, objects, etc. in order to support objective conclusions.

Discussion

The historiography on Golden Horde learning and science grew from the predominantly political approach to the Golden Horde to an analysis of particular fields of learning, especially legal and astronomically related knowledge. Scholarship is now increasingly focused on the latter along with mathematics and is viewing Golden Horde as a locus of learning and Muslim culture where the fields of knowledge mentioned reached a highly sophisticated level. V.V. Bartold laid a foundational basis for the criticism of Eastern sources. Research of many topics, including the

culture of the Golden Horde has extensively relied on the collection by V.G. Tiesenhausen which remains the crucial source material collection in many fields (Tizengauzen, 1941). B.D. Grekov and A. Yu. Yakubovski expand studies on Golden Horde culture and urbanism, but learning and science was part of their history more on the conceptual level rather than as an area of separate analysis. The breakthrough into more factual research was due to the archaeological exploration of Volga cities which provided a material context for learning, connected with religious institutions-mosques and madrasas. The study of legal history started with analysis of laws as instruments and procedures, such as Yasa, and juridical traditions, and it has more recently moved onto the concept of fiqh as the main component of professional learning, and in this context scholars began research on jurists such as Husam al-Din al-Syghnaqi, Ibn al-Bazzazi and Sa'd al-Din al-Taftazani whose writings were highly recognized by the Muslim scholars world over (Pochekaev, 2019). Modern studies in exact and natural sciences have added a layer of additional sources and put forward an image of the high theoretical and methodological development in the Ulus Jochi.

In mathematics, Ihsan Fazlolu provided in-depth analysis of the oldest mathematical book on computation from Golden Horde called "At-Tuhfa fi 'ilm al-hisab", thereby strengthening an idea of sophisticated computational practice supported by a long tradition in mathematics based on the achievements of al-Khwarizmi and al-Baghdadi (Fazlolu, 2015). G. M. Davletshin and L. L. Galkin are prominent researchers in the history of astronomy who highlight the works of Masudi al-Bulghari from the beginning of the 14th century and whose studies supplement the understanding of advanced astronomy based on textual information and physical evidence such as astrolabes and sextants from the Middle Volga region (Davletshi, 2015). Scholarly learning is also closely tied up with philology and literary studies. Through studies on literary works like Kh.Yu. Minnegulov established Sarai as a major literary center, while in a separate framework R.F. Islamov emphasizes both the academic contacts and scholarly mobility between the Golden Horde and Mamluk Egypt and highlights the Codex Cumanicus as an invaluable source for the study of language practices within the highly multilingual environment of the city (Minnegulov, 2011; Islamov, 1998).

The historical geography studies by V. L. Egorov have detailed urban developments and demonstrated a period of highest development around the time of Uzbek and Janibek, when centers grew as "eastern" cities with a relevant infrastructure to support learning and scholars. My study departs from all this by not viewing learning as one field of study or one dimension of Golden Horde society but instead attempting to link it into a broader picture in which religion and politics converge with city centered learning-centered institutions, thereby producing both specific normative systems and broad forms of scholarly knowledge. Through the perspective of cities as "knowledge environments", where mosque-connected learning forms, professional normative legal learning, and astronomical scientific know-how intertwine, I will present a view where the capacity of cities and their religious and administrative framework supported reproducible forms of learning and expertise through their particular institutions and social organizations.

Research results

The capital cities of the Ulus of Jochi - Sarai (also referred to as Sarai-Batu) and Sarai al-Jadid served not only as administrative centers of the empire but also as focal points of education and knowledge. As indicated in studies of Golden Horde historical geography, early urbanization in the steppe was closely related to the political enterprise of the consolidation and institutionalization of administration, with urban construction flourishing most strikingly during the reigns of Uzbek and Jani Beg. It was the "capital city-administrative apparatus-urban infrastructure" nexus that generated the basis for the establishment of Muslim education as an institution and guaranteed the sustained demand for specialists, such as jurists, judges, theologians and specialists in exact sciences. It is methodologically crucial to draw a distinction between the two capitals. The name 'Sarai al-Jadid' is officially documented as the second capital of the 14th century, and was also present on coinage. In subsequent tradition, the city is commonly called 'New Sarai' or 'Sarai-

Berke'. This latter designation, however, presents difficulties: archaeological data do not confirm the existence of Sarai al-Jadid at the time of Berke; instead, this center appears to be founded later. In addition, Ibn Baa (1334) refers to the first capital as 'Sarai-Berke', a terminological accuracy which is critical in the history of education.

As a result, all references to mosques,qs, madrasassand 'scholars of Sarai' need to be consistently attributed to either the correct capital context. Along with increased Islamization of the ruling elite, the importance of the capital as the training center for personnel engaged in administration and jurisdiction increased. Sources and scholarly studies testify to the existence of theq as an institution in the capital (including q of Sarai and chiefq), and the involvement of jurists in juridical procedures. At the same time, the jurisdiction ofqs may have been limited to matters of a religious nature, while disputes in other areas were frequently handled by the military and administrative elite. This is significant for the history of education, since such a legal context presumed trained specialists who knew the Quran, fiqh and procedural rules. As well as the institutional aspect, scholarship points to the diversity of legal traditions in the Golden Horde. We read, for instance, about the presence of representatives of the Shafi'i madhhab in Sarai itself, and about the occasional presence of Maliki jurists visiting from Egypt, along with indications of hereditary lines of legal professionals and arrivals of lawyers from Samarqand in the capital at the close of the 14th century. Together, these elements demonstrate that the capital served as a center of normative scholarship and 'academic mobility' within the Islamic world (Amin al-Kholi, 2002:36-37). The capital as a "magnet" for intellectuals is also supported by the anecdotal evidence surrounding Ibn Arabshh, whose biography indicates the tradition of inviting scholars to the capital "from all lands" that was established during Berke's reign and turned Sarai into a "center of learning and a mine of blessings", the multitude of celebrities there surpassing even that of contemporaneous Egypt (in Minnegulov, 2011:306).

Among the list of intellectuals named in this context are Qub al-Din al-Razi, Sad al-Din al-Taftazani, Shafi'i Ibn al-Bazzazi, Kamal al-Din Khujandi, and others, names that do not appear merely as biographical trivia but rather indicate a capital environment marked by patronage, academic prestige and cross-regional contact. Beyond jurisprudence and theology, the Golden Horde capital city displays interest in exact sciences. A relevant example is the treatise al-Tuhfa fil 'ilm al-isb, a calculation work associated with the reign of Uzbek Khan. Research on this treatise claims that it is an evidence of "a high level of Islamic mathematics in the Golden Horde". From the perspective of the present article, this case study underlines an important fact: educational provision in the capital did not only constitute 'religious literacy' but also training in applied and theoretical calculating techniques necessary for administrative and economic practice. Lastly, the capital intellectual life was far from isolated. It was also fueled by connections to the Volga-Bulgar region and to the East of the Islamic world. An example will be provided in the next section, showing how astronomy was performed in Bolgar where this knowledge was largely inspired by the religious need to accurately measure time and direction for the purpose of performing Muslim prayers. Masud al-Bulghari is particularly associated with observations and calculations (e.g., for "the shortest night") as well as with the use of astrolabe, quadrant and sextant (in Davletshin, 2015:195).

Bolgar was one of the important centers of the Golden Horde in the Middle Volga region. At the beginning of Batu's reign, Bolghar was functioning as a temporary administrative center, and the first coinage of the Golden Horde was minted there. Both textual evidence and archaeological research indicate rapid urban growth. Bolghar also served as a major international trade center on the Volga River in the 13th-14th centuries, unmatched in that part of the river system. This economic role provided favorable conditions for urban institutions and specialized knowledge. Bolghar is most relevant for the history of science since it gives evidence for the functioning of applied knowledge in a northern Islamic city. The most developed area of natural science in the Muslim world, including Volga Bulgaria and the Golden Horde, was astronomy, for a straightforward reason: it was vital for the correct performance of Islamic worship, with its demand

for precise measurement of time and direction. For this reason, questions concerning time and direction were particularly relevant in Bolghar, which, as described by travellers, occupied a "northern outpost of Islam". In the summer months the extremely short night complicated the fulfillment of the five daily prayers, raising questions and stimulating observation. Some travellers came here specifically to experience and study the local peculiarity of the short night. The accounts clearly show not only the problem but also the technical solutions applied. The use of an astrolabe, quadrant, and sextant for the precise calculation of time is described in sources, as is the functioning of a similar system in Bolghar. The responsible person is Masud al-Bulghari, whose calculations concerning the length of the shortest night are substantiated with observation made using astronomical instruments. Furthermore, the text clearly indicates Masud working with students, sharing both the measurements and observations, including conducted outdoors and in the north of the city. This part is significant for the paper as it highlights not only the practicality of the astronomically based knowledge but also the existence of an environment of learning in which practical experience is shared with students and passed down. Therefore, Bolghar can illustrate how the Golden Horde conception of "science" was applied, urban and linked to institutions. It satisfied a religious need, but its functioning was based on trained specialists, proper equipment and procedures, which makes Bolghar a good regional complement to the capital-centered picture of Sarai and strengthens the main argument about the potential for the reproducible educational and scientific practices at the urban centers of the Golden Horde.

Education system and the religious-legal institutions in the Golden Horde and the Crimean Khanate were based on a developed net of mosques and madrasas, which were financed by the state and private means (Davletshin, 2015:194-198).

In Golden Horde cities the large-scale building of monumental religious buildings commenced as early as Berke Khan and in itmosque, minarets and madrasas were erected extensively. Madrasas functioned as higher educational institutions, in which educated specialists for state administration and for the judicial system were prepared.

One of the most famous centers in the Crimea was madrasa Zynjirli (Zincirli), established by Khan Mengli Giray I in 1500. The institution has no parallels for the duration of uninterrupted work and has served as a center for over 400 years. Another most important madrasa located in Old Crimea was Inji-bek Khatun madrasa at the zbek mosque, dated to 1332/33, then in Bakhchisarai (Egorov, 1985: 30-31).

Elementary schools (maktabs) are very often located next to mosques. Bakhchisaray, madrasas of many quarters (mahallas) exist such as madrasa in Qadi-Mahalla or madrasa in quarter Ismikhan Kadyn.

Waqf (charitable endowment) was a major financial source for the educational and religious institution. A large part of waqf was the land endowment; the wealth of Zynjirli madrasa consisted of about 5,000 desyatinas of waqf lands and the profit of which was divided between the provision of students and the needs of institution. Commercial endowments also held an important place in waqf, with Khan and elites donating their shop, houses, coffee houses or whole settlements. Profit from coffee-house at Gzlev, for example, was endowed for the maintenance of mudarris (head teacher) of madrasa Mengli Giray, not only was the staff provision made such as for teachers, Imams, but also a number of communal services (fountains, cheshme for ablution) were provided by means of waqf.

Management of urban quarters and religious life consisted of a clear hierarchy; the Imam and muezzin, not only religious representatives but the former was also an official representation for the quarter and was the official witness at legal issues between citizens. Qadi (judge) had restricted jurisdiction; in the Golden Horde qadis ruled on issues with religious character, whereas civil law matters were dealt by Emirs under Yasa. In Crimean Khanate qadis were appointed by officials of high rank Qadi-Asker, the mutawalli managed the revenues derived from mosques, madrasas and

maktabs and the mudarris taught in the madrasa, this was generally obtained through specific waqf properties (Egorov, 1985; Pochekaev, 2020: 745).

Education consisted of classical works alongside living traditions of education. A crucial element was ijaza (formal authorization for teaching a specific book given by a teacher), the students, granted an ijaza to teach or interpret a certain work, became professionally qualified. Written tradition was very important; scientific activity included writing treatises, as well as commentaries upon earlier books, as well as books and texts attached to madrasas and mosques libraries that could store hundreds of manuscripts on the subjects of law, theology, sciences. Oral traditions were kept at the same time as knowledge of law and custom was transmitted in elite family or popular judges (biys) lineage, including Chinggis Khan's biliks (Pochekaev, 2020: 741-742).

The academic sphere was a multilingual, representing close ties with all Islamic world. Arabic was language of religion and learning; it was necessarily mastered by ulama and qadis. Persian was used for literary work; it was common language for poetry and some written works. Turkic was the language of the state in its documents, for instance khan's yarliks, and also popular language. First translation of the Quran into Turkic language was created in 1362; specialized dictionaries for studying languages were created to meet requirements of studying languages. Codex Cumanicus (1303) including Turkic, Persian and Latin vocabulary is a famous example of such work (Minnegulov, 2011:306-307).

Legal education in the Golden Horde relied on the combination of Mongol imperia traditions, Islamic figh, and actual government needs; two main channels of legal thinking emerged, one imperial Mongol and another Islamic legal one. Imperial Mongol component was based on the Yasa and sayings of Chinggis Khan, which was not studied as professional knowledge, but as part of membership of an elite class or an ethnic or family group. Knowledge of Yasa norms for example was expected on a yearly basis for Emirs of tumens and thousands, and was also taken into account when selecting a Khan. Muslim legal thinking established a specific scholar community with its own tradition. Islamic juridical tradition was grounded on already existing regional schools in Khwarazm and Volga Bulgar, and juridical learning researchers often point out on influence of pre-Mongol education on subsequent development of law in urban context in the Horde. Peak of development of juridical knowledge occurred in the first half of the 14th century, during reign of zbek Khan who adopted Islam. Qadis became seated next to Imperial judges (darughachi/"dzarguchi"), the client may appeal to either court. It indicates mixed legal situation, with duality of law, as a subject and field of scientific study, and as a mechanism of control. Nevertheless it is stated that while a Qadi was focused primarily on religious matters, a great many civil disputes are resolved by military and administrative class, reflecting the complex system (Pochekaev, 2020: 742-743).

Administrative knowledge was centered on high officials and central apparatus, while the move from the "nomadic" character of the state to the bureaucratic administration grew steadily. Position of beglerbeg may combine functions of commander in chief, minister for foreign relations and also as supreme judicial authority as diplomatic messages from Mamluk Egypt indicated. Head of the central executive body, divan, was vizier, a powerful advisor to the Khan controlling the state finances and collecting tribute. This administration necessitated use of chancery culture; in this layer of professional scribes (katibs) acquired professional knowledge and skills on official documentation, khan's yarliks became the highest legal documents that the state produced, meaning actual implementation of law depended on professional staff and documents, and formal character of state functioning. (Egorov, 1985:70-71).

Another aspect of legal scholarly activity in the Golden Horde was the influence of mobility and interregional exchange. The jurists of the Golden Horde actively corresponded with the scholars in Egypt and Syria. Many scholars of the Golden Horde came to teach in and study in Cairo and gained repute there. One of these is mentioned in sources by his name Al al-Dn al-Sary, who was

the first professor of hadith at the mosque of Sultan Barqq. This demonstrates not only the fact that Sarai was not only a receiver of Islamic learning but a producer of jurists with reputation competitive enough with major centers in the Islamic world. General image of Sarai as an attractive center for learning and scholar-activist seems in line with the broader trends of mobility and renown.

At the center of this was the structure of mentoring.The primary instrument for such endorsement was the ijaza, formal license from a teacher allowing a student to teach or write commentary on legal works. This process ensured the continuity and control of a certain level of legal skills, while perpetuating the traditions of past jurists and scholars.

The typical output of a scholar-jurist was commentaries on previously authored, already classic works, for example on al-Marghnn's al-Hidya. These commentaries circulated, and remained useful throughout subsequent generations of legal experts and law students. Thus legal erudition served both as an answer to local demands and as part of the greater Islamic learned world.

In general, the learning of administration in the Golden Horde had shifted from Chinggisid elite traditions to state system where professional learned activity of jurists contributed to efficient function of the state administration and courts. The Yasa and biliks of the Great Yasa helped preserve the cohesion and stability of elites and political order while fiqh fostered a professional class of law-experts that drew upon older regional traditions of jurisprudence as well as upon wider international Islamic world. All these were elements of legal-administrative system in late Golden Horde (Pochekaev, 2020: 743-744).

The astronomy was one of the most essential sciences in the ulus Jochi.The primary reason was practical- Muslims needed accurate calculation of the prayer times daily, as well as calculation of the direction of the qibla (Mecca). A major center of learning, Bolgar on the Northern border of the Islamic world, was known to have possessed a special function concerning the observation of timekeeping at the cathedral mosque. In the early fourteenth century, this responsibility was held by astronomer Masd al-Bulghr, who is depicted as one of the chief responsible for setting the prayer times. The same work lists several concrete actions that took place. Masd and his students made observations not only in Bolgar but also in the areas farther to the north. The astronomical equipment of Masd was stated to include an astrolabe, a sextant, and a quadrant. It is also mentioned in connection to his knowledge of calculation of astronomical events such as eclipses and celestial body's trajectories beforehand. The astronomy existed not only on a practical level. Theoretical works on astronomy existed; there is one connected with the name of Kemal al-Dn al-Turkumn written in 1354 in Gulistan that served as commentary to the work of al-Chaghmn from Khwarazmian lands. Archaeological evidence of astrological-astronomical culture also exists; it is a tombstone of the astrologer named Urus Khoja, a native of Crimea (late 14th century). A hemisphere on top of the tombstone bears small dents said to represent the constellation of the stars. Astronomical knowledge also manifested in literary texts. In his "Suheyl and Guldursun" Saif Sarai includes a phrase "the Earth circling the Sun" as a figure of speech or a poetic metaphor; and although the phrase is often interpreted by the popular science literature as an argument for an advanced stage of astronomical awareness of Saif Sarai, in scientific study of the text it is safer to consider it as literary trope to emphasize prestige of astronomical jargon among intelligentsia. Another literary mention of cosmology occurs in Qutb's poem. Modern scholars interpret his text as an expression of constant movement within the universe, where each star constitutes an individual world; this can be understood as an interesting glimpse into the assimilation of cosmological thinking into learned textual cultures, even though it is not a scientific work in the formal sense (Davletshin, 2015:194-198).

The level of theoretical mathematics reached in Golden Horde was high; the scholars closely adhered to classical Islamic traditions of mathematics, founded by the works of al-Khwarizmi and others. A key example of mathematical text produced within the Golden Horde context is the work called At-Tufa film al-isb, possibly written during the rule of uzbek Khan (1313-1342) as a treatise

on applied mathematics (or computation). Mathematical analyses of this work stresses high theoretical level of mathematics reached by its author. This text contains classifications of numbers and algorithms of calculation of square and cubic roots (even of irrational numbers). At the same time the mathematical practices had their practical applications in measurement, calculation and geometry, bordering algebra (Fazlolu, 2015: 98-99).

Urban institutions were a source and focus of medical practice and training in Golden Horde. Research focusing on bimaristans (hospitals) in Golden Horde demonstrates that such institution may have existed in the major centers, though indirectly. This is analyzed as a manifestation of the Islamic urban model. Exchange with the Mamluk Egypt which had already well-established, large medical institutions contributed to this trend by reinforcing existing patterns of learning and scholarly practice across a wider range of territories (Islamov, 1998:96-97).

The multicultural and multilingual nature of education also provided its tools. For example, a common reference to this phenomenon is the Codex Cumanicus, written in 1303, which is a Latin-Persian-Cuman language manual associated with the Crimean peninsula, designed to facilitate communication between speakers of those languages. This exemplifies the need for linguistic tools for the purposes of trade, diplomacy, and missionizing work.

Legal learning or fiqh continued to be among the strongest fields of academic activity and production of commentaries and scholarly works, circulating across the greater Islamic world. The mention of reputable jurists associated with Sarai confirms this idea about the Golden Horde's place in international learning networks (Minnegulov, 2011:306).

Overall, scientific and learned work within the Golden Horde appears to have been a synthesis of the Volga-Bulgar, Khwarazmian, and broader Arabic-Persian traditions, which were nurtured by the institution building (mosques, madrasas, waqf), professional networks (timekeepers, jurists, scribes) and the mobility across states (interregional and beyond) in urban settings. Hence, the Golden Horde seems to have been an active contributor to and participant in a wider, established network of learning of its era, rather than only a regional power center.

Conclusion

Overall, this study shows that education and science in the Golden Horde cannot be treated as a marginal by-product of political history or as a rare “court phenomenon.” In the late period (c. 1375–1405), the cities of the Ulus Jochi sustained a durable system for producing and reproducing knowledge, grounded in Islamic institutional infrastructure and shaped by the practical needs of governance and religious life.

A key mechanism was the urban constellation of mosque–madrasa–waqf, which provided personnel, texts, teaching routines, and material support for learning. Within this environment, professional scholarship took shape: fiqh generated normative expertise for courts and administration, while imperial traditions (the Yasa and biliks) continued to function as a framework of elite legitimacy and political order. The legal culture of the Golden Horde thus appears not as a competition between two incompatible systems but as a working synthesis adapted to a multiethnic polity governing vast territories.

Exact and applied disciplines above all astronomy and computational mathematics developed as urban practices closely tied to ritual requirements (prayer times and qibla orientation) and administrative demands. The case of Bolgar demonstrates that, even on the northern edge of the Islamic world, observation, measurement, and teaching contexts formed a level of competence consistent with broader standards of Islamic science. The metropolitan milieu of Sarai, in turn, intensified the concentration of scholars and strengthened participation in transregional intellectual exchange.

Consequently, the Golden Horde should be understood not only as a military or nomadic empire but also as part of Eurasian circuits of knowledge - an intellectual bridge between the Volga region, Khwarazm, and Egypt. Treating cities as “knowledge environments” makes it possible to

integrate educational institutions, legal scholarship, and scientific practices into a single interpretive model and to explain more precisely how cultural resilience, administrative effectiveness, and religious normativity were sustained in the late Golden Horde.

References:

Amin al-Kholi, 2002 – *Amin al-Kholi.* Svyazi mezhdu Nilom i Volgoi v XIII–XIV vv. Perevod s arabskogo, predislovie E. A. Belyaeva; nauchnyi redaktor N. K. Garipov. Kazan: Iman Publishing House, 2002. 49 p. (in Rus.).

Borodovskaya, 2017 – *Borodovskaya L.Z.* Rasshirenie sfery vliyaniya sufizma v period Zolotoi Ordy [The Expansion of Sufism's Influence during the Period of the Golden Horde]. Islamovedenie, 2017, vol. 8, no. 3, pp. 82–94. (in Rus.).

Davletshin, 2015 – *Davletshin G.M.* Astronom goroda Bolgara Mas'udi al-Bulgari. Vestnik Kazanskogo gosudarstvennogo universiteta kul'tury i iskusstv, 2015, no. 4, pp. 194–198. (in Rus.).

Egorov, 1985 – *Egorov V.L.* Istoricheskaya geografiya Zolotoi Ordy. Moscow: Nauka, 1985. 255 p. (in Rus.).

Fazlıoğlu, 2015 – *Fazlıoğlu I.* Pervaya matematicheskaya kniga v Zolotoordynskom gosudarstve: shedevr v vychislitel'noi matematike (At-Tuhfe fi 'ilm al-khisab). Zolotoordynskoe obozrenie, 2015, no. 2, pp. 88–102. (in Rus.).

Grekov, Yakubovskii, 1950 – *Grekov B.D., Yakubovskii A.Yu.* Zolotaia Orda i ee padenie [The Golden Horde and Its Decline]. Moscow: Izd-vo AN SSSR, 1950. 478 p. (in Rus.).

Islamov, 1998 – *Islamov R.F.* Altyn Urda hem Memlukler Misyry: yazma miras, medeni baglanyshlar. Kazan: Fiker, 1998. 250 p. (in Tat.).

Minnegulov, 2011 – *Minnegulov Kh.Yu.* Eshche raz o literature Zolotoi Ordy. In: Istoriya tatar s drevneishikh vremen. T. 3: Zolotaya Orda i ee nasledie. Kazan: Institut istorii im. Sh. Mardzhani AN RT, 2011, pp. 304–308. (in Rus.).

Pochekaev, 2019 – *Pochekaev R.Yu.* Shikhab ad-Din Mardzhani o prave Zolotoi Ordy. Tyurkologicheskie issledovaniya, 2019, vol. 2, no. 4, pp. 54–62. (in Rus.).

Pochekaev, 2020 – *Pochekaev R.Yu.* K istorii yuridicheskoi nauki v Zolotoi Orde. Zolotoordynskoe obozrenie, 2020, vol. 8, no. 4, pp. 737–752. DOI: 10.22378/2313-6197.2020-8-4.737-752. (in Rus.).

Tizengauzen, 1941 – *Tizengauzen V.G.* Sbornik materialov, otnosyashchikhsya k istorii Zolotoi Ordy. T. II: Izvlecheniya iz persidskikh sochinenii. Moscow; Leningrad: Izd-vo AN SSSR, 1941. 308 p. (in Rus.).

[1]Сулейменова Д.К., [2]Ағатай Ө. М.
[1]Ұлыс Жошы ғылыми зерттеу институты,
[2]Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі
E-mail: Suleimenova911@gmail.com, agatayotkirbay@gmail.com

XIV ҒАСЫРДЫҢ СОҢЫНДАҒЫ ЖОШЫ ҰЛЫСЫНЫҢ ҚАЛАЛЫҚ ОРТАЛЫҚТАРЫНДАҒЫ БІЛІМ БЕРУ, ҚҰҚЫҚ ЖӘНЕ АСТРОНОМИЯ

Аңдатпа. Мақалада XIV ғасырдың соңындағы Алтын Орданың ірі қалалық орталықтарындағы білім беру институттарының құрылымы мен құқық және астрономия салаларындағы білім өндірудің негізгі тәжірибелері қарастырылып, олардың қалалық өмір мен басқару жүйесіне ықпалы талданады. Зерттеудің маңыздылығы Алтын Орданы тек «көшпелі империя» ретінде сипаттайтын жеңілдетілген көзқарастардан бас тартып, оның қалаларында білімді өндіру мен таратуға қызмет еткен тұрақты инфрақұрылымның болғанын көрсетуімен айқындалады. Жұмыстың ғылыми жаңалығы білім беру, құқықтану және

астрономия салаларын бірыңғай талдау үлгісінде біріктіруінде, орталық және өңірлік қалаларды (Сарай мен Бұлғар) салыстыруында, сондай-ақ астрономияны діни рәсімдердің дәл орындалуын қамтамасыз ететін (намаз уақытын, құбыланы анықтау) қолданбалы өлшеу саласы ретінде, ал құқықты сот жүргізу мен басқару тәжірибесіне енгізілген ресурс ретінде қарастыруында көрінеді. Зерттеудің мақсаттары: мешіттермен байланысты білім беру жүйесін (медреселер мен мектептер), сондай-ақ вакфтық басқару тетіктерін сипаттау; мамандардың (қазылардың, құқықтанушылардың, әкімшілік қызметкерлердің, діни қайраткерлердің және астрономдардың) кәсіби қызметін талдау; білімнің таралу жолдары мен ғалымдардың мансаптық траекторияларын зерттеу; осы институттардың тұрақтылығының құқықтық білімнің дамуына ықпалын бағалау. Зерттеудің әдіснамалық негізін институционалдық тарих, тарихи-құқықтық талдау, ғылым мен білім тәжірибелерінің тарихы және салыстырмалы талдау құрайды. Зерттеу нәтижесінде кейінгі Алтын Орда қалаларында орнықты білім беру құрылымдарының болғаны, Сарайдың ірі зияткерлік орталық қызметін атқарғаны, ал Бұлғарда дамыған астрономиялық тәжірибенің белгілері сақталғаны анықталды. Алтын Орда қалалары діни білімді, әкімшілік қажеттіліктерді және қолданбалы ғылымдарды өзара байланыстыратын білімді өндіру мен қайта жаңғыртудың маңызды орталықтары болды.

Алғыс: Зерттеу Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің гранты негізінде қаржыландырылды (IRN BR24992878) XIII–XV ғасырлардағы Жошы Ұлысының этносаяси және әлеуметтік-экономикалық тарихын зерттеужобасы аясында.

Кілт сөздер: Жошы Ұлысы, Алтын Орда, қалалық мәдениет, білім беру, медресе, вакуф, құқықтану, астрономия, Болғар, Сарай

[1]Сулейменова Д.К., [2]Агатай О. М.
[1] Научный институт изучения Улуса Джучи
[2] Национальный музей Республики Казахстан
E-mail: Suleimenova911@gmail.com, agatayotkirbay@gmail.com

ОБРАЗОВАНИЕ, ПРАВО И АСТРОНОМИЯ В ГОРОДСКИХ ЦЕНТРАХ УЛУСА ДЖУЧИ В КОНЦЕ XIV ВЕКА

Аннотация. В статье рассматриваются институциональные структуры образования и доминирующие практики производства знаний в области права и астрономии в крупнейших городских центрах Золотой Орды конца XIV в., а также анализируется их влияние на городскую жизнь и управление. Значимость исследования заключается в преодолении упрощённых представлений о Золотой Орде как исключительно «степной империи» посредством демонстрации существования в её городах устойчивой инфраструктуры, обеспечивавшей накопление и передачу знаний. Научная новизна работы состоит в синтезе трёх исследовательских направлений -образования, правоведения и астрономии - в рамках единой аналитической модели, сопоставлении столичного и регионального центров (Сарай и Булгар), а также в интерпретации астрономии преимущественно как прикладной дисциплины измерения, необходимой для точного исполнения религиозных предписаний (определение времени молитв, киблы), и права как ресурса, интегрированного в практику судопроизводства и управления. Целями исследования являются: характеристика системы образования, связанной с мечетями (медресе, школы) и функционированием вакфов; анализ профессиональных функций специалистов (судей, правоведов, чиновников, религиозных деятелей и астрономов); изучение механизмов циркуляции знаний и карьерных траекторий учёных; оценка влияния устойчивости данных институтов на развитие правовых знаний. Методологическую основу исследования составляют институциональная история, историко-

правовой анализ, история науки и практик знания, а также сравнительный анализ. В результате установлено, что города поздней Золотой Орды обладали устойчивыми образовательными структурами; Сарай выступал крупным интеллектуальным центром; а Булгар демонстрирует свидетельства развитой астрономической практики. Города Золотой Орды играли важную роль в производстве и воспроизводстве знаний, объединявших религиозную сферу, административные потребности и прикладные науки.

Благодарность: Исследование финансировалось Комитетом науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «Изучение этнополитической и социально-экономической истории Улуса Джучи в XIII-XV веках ИРН BR24992878».

***Ключевые слова*:** Улус Джучи, Золотая Орда, городские центры, образование, медресе, вакуф, правоведение, астрономия, Болгар, Сарай

Information about the authors:

Dinara Kaisarovna Suleimenova – Ph.D., doctoral student, Researcher of the Research Institute for the Study of Jochi Ulus, Astana, Kazakhstan

Otkirbay Mıltıqbayuli Agatay – PhD, Senior Research Fellow, National Museum of the Republic of Kazakhstan

Авторлар туралы мәлімет:

Динара Қайсарқызы Сулейменова – Ph.D докторант, қызметкер Жошы Ұлысын зерттеу ҒЗИ (Астана, Қазақстан)

Өткірбай Мылтықбайұлы Ағатай – PhD, аға ғылыми қызметкері, Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі, Астана, Қазақстан

Информация об авторах:

Динара Кайсаровна Сулейменова – Ph.D., докторант, научный сотрудник НИИ изучения Улуса Джучи (Астана, Казахстан).

Уткирбай Мылтыкбайулы Агатай – PhD, старший научный сотрудник, Национальный музей Республики Казахстан, Астана Казахстан

Келіп түсті 18 наурыз 2026 жыл
Қабылданды 15 мамыр 2026 жыл

IRSTI 03.23.25 https://doi.org/ 10.63051/kos.2026.2.397

[1*]Ulykpanova A.Zh. **[2]Auesbayeva P.T.** **[3]Mursalimova N.M.**
[1]Aktobe Regional University named after Zhubanov, Aktobe, Kazakhstan
[2, 3]M.O. Auezov Institute of Literature and Art, Almaty, Kazakhstan
*E-mail: [1]ulykpanova465@gmail.com, [2]ksaryarka@inbox.ru, [3]*m_nasihat@mail.ru

DEMONOLOGICAL STORIES IN THE FOLKLORE OF THE TURKIC PEOPLES: SPACE AND CHARACTER SYSTEM

Annotation. The article examines the genre nature of demonological stories in the folklore of Turkic peoples. The aim of the study is to identify the genre characteristics of demonological stories , considered alongside texts known in folk prose as “khikaya”, differing in their structure, character system and narrative methods. The relevance of the study is due to the fact that the boundaries of prose genres related to beliefs are not yet clearly defined, and they are still considered collectively under one general term. This study, based on structural analysis, spatial model, character system and narrative methods, reveals the genre characteristics of stories related to beliefs in Turkic folklore. The scientific novelty of the work lies in its confirmation that some texts previously considered part of the “khikaya” genre can be identified as a distinct genre, namely demonological stories . Furthermore, it is proved that these texts possess consistent characteristics related to space, character system, and narrative form. The study used comparative typological analysis , structural analysis, and folklore text systematization methods. The work draws on folklore materials from Turkic peoples and theoretical works in folklore studies . The study revealed that demonological stories are characterized by their setting in a specific space, the narrative focusing on a specific individual, the plot developing through the actions of mythological characters, and the inclusion of elements of eyewitness testimony. These characteristics distinguish demonological stories from the genres of legend, myth, and fairy tale, as well as from texts previously grouped under the term “khikaya ”. The results of the study contribute to the clarification and systematization of prose genres associated with beliefs in Turkic folklore , as well as a deeper understanding of the genre nature of folklore texts.

Acknowledgements: This research was carried out within the framework of project BR31715839 (FRP 2026-2028) “Fundamental Research in Literary and Art Studies: Academic Continuity and New Paradigms”

Keywords: Turkic folklore, demonological stories, folklore prose, genre structure, spatial model, character system, narrative methods

Introduction

In the folklore of the Turkic peoples , stories related to people and unknown forces belong to one of the oldest layers of folk prose. Such texts reflect popular beliefs about supernatural phenomena, mythological concepts, and views based on beliefs . In folklore studies, such stories have most often been considered legendary prose , narratives associated with beliefs , or included under the general concept of “khikaya ”. However, the texts grouped under this term are heterogeneous in their genre nature. Among them, there is a group of short stories that differ in structure, character system , and narrative methods, which raises the question of clarifying their genre differentiation .

In Kazakh-Turkic folklore studies, the problem of systematizing prose genres associated with beliefs has been examined in the works of S.A. Kaskabassov (Kaskabassov, 2014: 54–99), Sh .I. Ibrayev, A.K. Akhmetbekova, P.T. Auesbayeva (Ibrayev , Akhmetbekova, Auesbayeva, 2014: 4–35), and other researchers. In these works, the khikaya is characterized as a genre associated

with folk beliefs and mythological concepts , including stories involving various demonological figures. Researchers note the syncretic nature of khikaya, pointing to its blending with the genres of myth, legend, and fairy tale, and emphasize the narration of an event as having actually occurred as one of its key features. However , heterogeneity in the structure of texts classified within this genre is observed . In this regard, there is a need to reconsider them from a genre point of view and clarify their internal differences.

Materials and methods

The research material used included demonological stories recorded in folklore collections of Turkic peoples, ethnographic works, and scholarly research . One of the primary sources was the collection "Khikaya of the Turkic Peoples", compiled by Sh .I. Ibrayev, A.K. Akhmetbekova, and P.T. Auesbayeva (Ibrayev, Akhmetbekova, Auesbayeva, 2014: 38–335). This collection contains narratives by Kazakhs , Tatars, Bashkirs, Tuvans, Turks , and other Turkic peoples , based on beliefs and describing human interactions with unknown forces. The texts in the collection are distinguished by their spatial reference to specific events , a developed system of characters, and a realistic narrative.

The study also examined ethnographic works published in the 19th-20th centuries. In particular, the analysis focused on data from Ya .D. Koblov's work on the mythological beliefs of the Tatar people (Koblov, 1910: 15–18), as well as on the ethnographic essays of Kh . Kustanayev, recorded among the Kazakhs (Kustanayev, 1894: 41–43). These works cite folk tales about such characters as shaitan , albasty, zheztyrnak, djinn, peri , and zhalmauyz, noting their association with specific places . Such data attest to the widespread prevalence of demonological stories among the people and their close connection with narratives based on beliefs.

The study also considered data from scholarly works devoted to mythological figures of the Turkic peoples. The comparative analysis of the texts was based on findings on the nature, functions, and place of such figures such as albasty, zheztyrnak , djinn, peri, and shurale in folk beliefs. Furthermore , studies on shamanism, folk beliefs, and narratives related to faith were considered . In the scholarly literature , key characteristics of this type of text include a person's encounter with unknown forces, the development of an event in a specific space, and the presentation of story as an authentic event . These concepts served as the basis for a comparative analysis of the genre characteristics of the materials studied.

Several criteria were considered when selecting the texts. First and foremost, only stories were selected that described human interaction with unknown forces , the events were associated with a specific place , and the characters were perceived as real in folk beliefs. Additionally, priority was given to texts set in locations such as a forest, pond, road , deserted steppe, or settlement , and featuring characters such as albasty, zheztyrnak, djinn , peri, and shurale. This selection approach allowed us to refine the research topic and identify the genre characteristics of demonological stories.

The study used historical-comparative, textual, typological , and structural methods of analysis. The relationships between narrative methods, the space in which events develop , and the characteristics and functions of characters were examined, and similarities in the folklore of various peoples were compared. Typological and systemic methods of analysis were employed to determine the internal structure of the texts. In addition, theoretical works in the field of folklore were analyzed, and the obtained data were subjected to comparative analysis. These methods allowed us to identify the structural features of demonological stories based on spatial and characterological systems.

Discussion

In Western folklore studies, stories associated with popular beliefs are examined in terms of their genre, using terms such as belief narrative, memorate , and demonological narrative. These

concepts denote a group of narratives perceived by people as real events , set in a specific environment and told in relation to specific circumstances .

In works belonging to the scientific school of L. Honko, the main characteristic of stories associated with beliefs is their narrative as occurring in real life, set in a specific environment, and connected to specific circumstances (Anttonen , 2024: 186–190). In modern folklore studies , narratives associated with religious and folk beliefs are considered an independent genre group, noting that they are formed in close connection with mythological ideas , everyday experience, and traditional belief systems. T. Gunnell emphasizes that ideas about folk beliefs and spirits persist in modern society thanks to personal experience and the storytelling tradition (Gunnell , 2024: 1–6).

Ü. Valk (Valk , 2021: 175-186) considers stories related to folk beliefs as an intersection of cultural experience and personal perception. D. Nosov (2023: 126-132) shows that stories about demonological characters represent religious texts that lie on the border between myth and legend. Ikhlas Abdul Hadi (Hadi, 2025: 1-14) notes that traditional religious and mythological ideas are transmitted through personal experience, while Serdar Özdemir (Özdemir, 2025: 1–17) demonstrates that concepts related to the ancient Turkic belief system are preserved in modern oral tradition . Pertti J. Anttonen (Anttonen, 2024: 186-190) points to the need to consider belief-related texts in folklore studies as a field of study in which tradition, religion , and folk experience intersect .

When studying the materials of Turkic peoples, it becomes clear that stories about characters such as albasty, zheztyrnak, djinn, peri , and shurale are most often associated with a specific location. In such texts, events unfold at the intersection of the human world and unknown forces, such as forests, ponds, roads , deserted steppes, or settlements . Researchers explain this phenomenon by the transformation of ancient mythological figures in later periods into heroes of folk beliefs. Studies of shamanic and religious texts also show that such stories form a genre group that simultaneously retains features of myth , legend, and everyday narrative . However, in Turkic folklore studies, texts grouped under the term “khikaya” have not been fully differentiated by genre. Stories featuring humans and unknown forces , especially those associated with a specific space and persistent characters, although structurally similar, have most often been considered under this general term. In such texts, space, character, and narrative method are closely intertwined. The structure of the story is also shaped by this interrelationship . Therefore, to determine the genre nature of such narratives, it is necessary to consider their spatial and characterological systems together , which serves as the basis for recognizing demonologically characteristic texts as an independent genre.

Research results

An analysis of demonological stories preserved in the folklore of Turkic peoples shows that there is a system of consistent features in their structure . In such texts, events typically revolve around a person’s encounter with an unknown force. The story is told as if it really happened. In most cases, the event is associated with a specific location, and the characters’ actions are described within the context of that space. Therefore, it is necessary to consider the spatial and characterological systems together to determine the genre nature of a demonological story.

In the analyzed texts, the types of settings recur according to a consistent pattern. The primary locations for the appearance of demonological characters are forests , ponds, deserted steppes, roads , settlements, and the surroundings of houses. These locations most often serve as points of contact between the ordinary human world and the world of unknown forces. The stories also often note that events begin at night, in a solitary setting, or during visits to deserted places, which ties into this conclusion . This structure is characteristic of Kazakh, Tatar, Bashkir , Tuvan, and Turkish texts , indicating that demonological stories develop according to a consistent, spatially determined pattern .

A similar structure is clearly evident in stories about shurale, common in Tatar and Bashkir folklore . In these texts, events typically unfold in dark forests, deserted steppes, or deserted places. In folk beliefs, the forest is perceived as a space distinct from ordinary human dwellings, a place inhabited by unknown forces, and therefore danger is most often associated with this space. In folk beliefs , the forest is considered the abode of various spirits and lords, and human encounters with unknown forces are also associated with this space.

Tatar folklorist and literary scholar R.Kh. Sharyafetdinov notes that the image of the forest in folklore is perceived as a special space, closely associated with mythological figures (Sharyafetdinov, 2021: 38). In texts about the shurale , it is most often depicted as a kind of lord of the forest and described as a dangerous figure, luring people into games, ridicule , or deception, and then enticing them to its abode. In fairy tales , its appearance is invariably depicted as a creature with long fingers, sharp claws, and movements unlike human ones. These characteristics are conveyed not as the usual fantasy of a fairy tale, but as a reality believed by the storyteller and perceived as plausible by the listener. The use of everyday situations in texts, such as “one young man”, “went into the forest”, “one person’ , brings the event closer to everyday life, rather than to mythical time , and gives the narrative the character of a memorable object (Ybyrayev, Akhmetbekova , Auesbayeva, 2014: 110-119).

Z.G. Aminev connects the image of the shurale with an ancient layer of Bashkir demonological beliefs and considers it not simply as a folkloric figure, but as a lower mythological image formed on the basis of traditional worldviews and folk beliefs (Aminev, 2018: 84-86). According to the researcher, the widespread dissemination of stories about the shurale indicates that this image occupied an important place in the belief system of the Turkic peoples.

The genre-specific nature of the image of shurale is clearly manifested in its actions. This character is portrayed not as an enemy who instantly destroys a person, but , on the contrary, as a force that evokes a lasting sense of fear. It performs actions such as tickling, exhausting , misleading, and confusing a person. In such stories , a warning function is clearly evident: the listener is instilled with a meaning based on life experience that one should not go alone into a dense forest and that one must exercise caution in unfamiliar places.

Although the image of shurale has been distinctly preserved in Tatar and Bashkir traditions, its functions are generally characteristic of all Turkic folklore. In Kazakh texts, the shurale is not positioned as an independent character, and its functions typologically correspond to the actions of such lower mythological figures as albasty, zheztyrnak, and shaitan . This feature confirms that demonological story as a genre is based not on a single specific character, but on the space in which the event unfolds, the character’s mode of action, and enduring notions shaped by popular consciousness.

This characteristic also appears in 19th-century ethnographic records. In Ya .D. Koblov’s materials, recorded among Tatars, the shurale is described as a creature with long claws and an unusual appearance, found in the forest, which calls people with its voice and leads them away. It most often appears to a lone traveler, luring them deep into the forest, exhausting , frightening, and leading them astray. Some stories also include plots about how to deceive the shurale and escape it, or how, when enraged, it can harm the village (Koblov, 1910: 11-15). Such data indicate that stories about the shurale are perceived in the popular consciousness as real events . These features demonstrate the relationship of texts about the shurale with such characteristics as the spatially determined development of events , the presence of a character from lower mythology , the realistic nature of the narrative and the warning function. Consequently, there is reason to consider such texts not as fairy tales, but as an independent genre of demonological stories in folklore prose.

One of the images encountered in demonological texts related to everyday space is bichura. In the collection “Khikaya of the Turkic Peoples”, bichura is described as “the owner of the

house , albasty, shaitan, a monster in female guise", noting her two opposing characters : she can both cause harm and bring benefit (Ybyrayev, Akhmetbekova , Auesbayeva, 2014: 237-238). In the texts , bichura most often appears as a character appearing inside the house, in outbuildings, and other places associated with everyday life . In some cases, she is believed to bring prosperity to the home , while in others, she moves objects, disturbs people , and causes various troubles . These characteristics testify to the close connection of stories about bichura with everyday space.

Researchers classify bichura as a figure of lower mythology. This image is viewed as a demonological figure with an unstable character, manifesting in spaces close to everyday life. According to S. Kondybayev, such phenomena arose from folk beliefs associated with fears, uncertainty, and belief in otherworldly forces (Kondybayev, 1999: 19). From this perspective , bichura cannot be identified with specific guardian spirits , such as a patron or master. Patron figures are typically associated with certain norms and taboos , whereas stories about bichura do not demonstrate such a stable system of relationships . Therefore, in demonological narratives , she appears not as a spirit with a clearly defined function, but as a mysterious force manifesting in various everyday situations.

The image of the bichura, depicted as a woman and sometimes used in conjunction with the names "albasty" or "shaitan", suggests that it was formed not from a single mythological figure , but from the fusion of various demonological concepts . Stories about the bichura typically begin with words denoting everyday situations, such as "at night", "once ", or "at home", and are presented as if they actually occurred. Such texts lack fairytale motifs associated with fighting or defeating the figure; the person often experiences fear and expects the event to resolve itself. These characteristics make stories about the bichura closer to demonological narratives than fairy tales.

These materials demonstrate that demonological stories consistently maintain a connection between space and character. Texts about the shurale are associated with the forest , while stories about the bichura most often refer to domestic spaces such as the house, outbuildings , and yard. In these texts, the danger emanates not from the outside world, but from within the person's own home . This suggests the existence of a different type of demonological stories, shaped by spatial context.

Another type of demonological stories associated with space is found in texts about evil spirits directly associated with people. Ya.D. Koblov's materials, recorded among Tatars , contain numerous stories about a malevolent character called "ubyr (obyr)". These texts describe the obyr as a dangerous force that attaches itself to a person, torments them in their sleep, inflicts illness , harms livestock, and sometimes appears in various guises (Koblov, 1910: 15–18). Based on the material, the obyr is not associated exclusively with a specific forest, body of water, or house , but , on the contrary, is understood as an evil spirit that accompanies a person and directly interferes with their life. Therefore , in such stories, the danger does not originate from external space, but is associated with the person themselves, for example , their body, sleep, mental state, and even death and the grave. This characteristic reveals a different type of demonological story , based not on space , but on the actions of the character.

Stories recorded by Ya.D. Koblov describe obyr descending upon people, tormenting them at night, causing various illnesses , harming livestock, and requiring the use of special remedies and rituals to rid people of them . Some texts express the belief that even after the death, the obyr associated with a person continues to harm him and emerges from the grave at night (Koblov , 1910: 15–18). These stories present events not as fairy tales , but as real events : the names of the characters, the time and place of the events are given, and eyewitness accounts are cited. The authenticity of the narrative , the reliance on eyewitness accounts, and the idea of possible encounters with evil spirits in everyday life allow us to classify these texts not as myths or fairy tales, but as fundamental examples of demonological stories .

In the collection “Khikaya of the Turkic Peoples ”, the image of the obyr (ubyr) is described as a dangerous spirit that causes harm to people, appears at night , sends illnesses, and damages livestock. Some texts indicate that even after the death of the person to whom the obyr has become attached, its harm continues, and it continues to emerge from the grave (Khikaya of the Turkic Peoples, 2014: 92–94). Based on the materials in the collection, this image is not associated with any specific space; rather , it is presented as a harmful force that accompanies people and influences their body, sleep, and life. These data indicate that stories about the obyr are not specific to one people, but are connected to the general demonological beliefs of the Turkic peoples.

Thus, in texts about the obyr , danger is described as associated not with any specific space, but with the person themselves, their body, their sleep, and even states that persist after death. This distinguishes them from demonological stories associated with forests, houses , or bodies of water . Consequently, texts about evil spirits accompanying people represent a different type of demonological stories, based not on space, but on the actions of the character.

Tales about evil spirits accompanying people are not limited to this . Another important group of demonological stories concerns stories about djinn. In texts about djinn, events are typically associated with a specific person, a specific place, and a specific time. The fact that a djinn appears while traveling, influences a lonely child or woman, and appears at night indicates that it most often manifests in situations where a person finds themselves isolated from their usual surroundings (Khikaya of the Turkic Peoples, 2014: 185-186). In this regard, the djinn differs from the albasty and the shaitan: it is described not so much as a force attacking from outside, but rather as a mysterious influence that deprives a person of reason, harms their health, and causes various illnesses.

This characteristic of the djinn is also quite clearly evident in 19th-century ethnographic data. In Kh. Kustanaev’s “Ethnographic Essays of the Kirghiz”, it is noted that the Kazakhs (Kirghiz) associated nervous disorders and madness with the influence of djinns and, in such cases , invited baksy. According to the author, baksy played the kobyz, performed various rituals, and entered a special state, after which they communicated with the djinn possessing the patient and attempted to exorcise it (Kustanayev, 1894: 41-43). In such narratives, the event is conveyed as a true story: the patient’s condition and the djinn’s actions are described in detail , and eyewitness accounts are cited . This emphasis on narrative reliability demonstrates that stories about djinns are closer to demonological themes than to myths or religious legends.

The place of concepts about djinn in the folklore of Turkic peoples is examined in specialized studies. L.Kh. Davletshina and E. Sadykova, who studied Tatar folk beliefs, note that the image of the djinn in the folk mythological system evolved into a generalized character , combining the functions of various evil spirits. Their actions, such as causing illness, leading astray, possessing human bodies, and assuming various guises, are widespread in texts related to everyday beliefs (Davletshina, Sadykova , 2020: 366-367). These data demonstrate that stories about djinn are closer to demonological narratives based on folk beliefs than to religious legends .

The image of djinn as beings directly connected to human life is supported by other studies . L.Kh. Davletshina, examining Turkish and Tatar cultures in a comparative context, notes that in folk beliefs, djinn are perceived as representatives of an invisible, neighboring world coexisting with humans. According to the researcher, djinn freely penetrate the space of everyday life and most often manifest at boundaries, at night, or in forbidden places. Therefore , a system of prohibitions and precautions occupies a special place in beliefs associated with them (Davletshina , 2024: 593-596).

Researchers note that the image of the djinn in the folklore of Turkic peoples is heterogeneous . In Kazakh khikayas, the djinn is most often portrayed as a whirlwind , a ghost, or an invisible force, and is recognized by such signs as a slurred tongue , a sudden fall, or an unexplained illness (Khikaya of the Turkic Peoples , 2014: 185–189). These texts demonstrate the

coexistence of Islamic concepts and ancient folk beliefs : on the one hand , the djinn is mentioned as a living being recognized by the Islamic worldview, while on the other, it functions as a character replacing previous notions of spirits, supernatural forces , and overlords.

Moreover, the content of stories about djinn is based not only on religious legends but also on situations that arise in everyday life. In Kazakh and Tatar khikayas, djinn most often manifest by possessing a person, causing illness , depriving them of reason , leading them astray, and similar actions, while the events themselves are described as real occurrences. In such narratives, religious understanding and folk beliefs coexist : on the one hand , the image of the djinn is linked to the Islamic worldview, and on the other, it functions as a character that continues ideas about former spirits and supernatural forces.

These concepts are also clearly evident in folklore texts: events are tied to specific people , places, and times and presented in the form of testimonies. These characteristics allow us to classify stories about djinn as an independent genre of demonological stories.

In stories about djinn, the purpose is not simply to frighten, but also to warn the listener , draw attention to certain taboos, and reinforce accepted norms of behavior.

In the worldview of Turkic peoples, ideas about evil spirits such as djinn , albasty, and obyr are closely intertwined with folk beliefs in magic, shamanism , fortune-telling, invisible forces , and other similar practices . Researchers note that such beliefs are widespread in Turkic culture and are preserved in oral tradition in various forms (Gümüş , 2021: 7-8).

A comparative analysis of materials from Turkic peoples reveals that, although the names of the characters found in demonological stories vary, their modes of action, connection with space , and the functions they perform share common typological features.

To systematize the analyzed materials, Table 1 presents the main demonological characters , their names among various Turkic peoples, their connection with space, and the functions they perform.

Table 1 – Names, connections with space , and functions of demonological characters among Turkic peoples

Demonological character	**Kazakh**	**Tatar**	**Bashkir**	**Main space and function**
Shurale type	Sörel (male form of zheztyrnak)	Shurale	Yarymtyäk (jartylyk)	Forest, deserted steppe; leads a person astray
Bichura type	Beishara (analogous to bichura)	Bichura , michura, pichura	Pisura	Inside the house and yard ; causes disturbance
Obyr type	Obyr	Ubyr	Ubyr	Harms humans, acts at night
Djinn type	Djinn	Djinn	Djinn	Night, loneliness, frightens , sends illnesses

As shown in the table, although the names of the characters found in the demonological stories of the Turkic peoples vary, their connection to space and the functions they perform share common features. In one tradition, it is shurale, in another, sörel or yarymtyäk, in a third, bichura, as well as obyr and djinn . Although they appear under different names, they all belong to the lowest mythological category of characters who cause harm to people and appear primarily at night, in deserted places, or in everyday life. These similarities demonstrate that demonological stories are formed not only around individual characters but also based on a stable narrative structure dependent on the setting , space, and folklore beliefs . Consequently, when studying demonological stories, a scientifically sound approach can be considered one that

focuses not on the names of characters, but on their functions and narrative structure . Thus, the analysis revealed that demonological stories are formed on the basis of a stable structural model associated with space , characters, and narrative method , allowing them to be considered an independent genre of folklore prose.

Conclusion

Analysis shows that demonological stories in the folklore of Turkic peoples can be considered an independent genre of folklore prose . These texts are distinguished by the fact that they are considered not only as part of a fairy tale or myth, but also by the fact that the event is narrated, linked to a specific person , time, and space, presented from the perspective of a witness, and perceived in folk beliefs as a possible event . These features are characteristic of texts described in international folklore studies by the terms “belief narrative ”, “demonological narrative”, “memorate”. At the same time, the genre nature of demonological stories is determined more by the structure of the narrative and the space of action than by the type of character.

Based on the research results, the following conclusions can be drawn :

1. The main characteristic of demonological stories is the narration of an event as if it actually happened and its connection to a specific person , place, and time;
2. The structure of such texts is often shaped not by the character’s name , but by the setting and the nature of the events;
3. Materials from Turkic peoples show that demonological stories have several stable patterns associated with space: forest space, everyday space, a pattern associated with harmful forces accompanying people, and a type of action associated with nighttime and dangerous situations;
4. Despite differences in character names among different peoples, their functions, narrative methods, and textual structure are similar , confirming the existence of a common genre basis for demonological stories;
5. The primary function of such stories is not to frighten, but to warn the listener, reinforce prohibitive norms, and explain dangerous situations.

Taking these features into account, there is a scientific basis for considering demonological stories in the folklore of the Turkic peoples as an independent genre type of folklore prose.

References:

Kaskabassov , 2014 – *Kaskabassov S.A.* Tañdamaly. T. 1. Qazaqtyñ halyq prozasy [Selected works. Vol . 1. Kazakh Folk Prose]. Astana : Foliant, 2014. 320 p. (in Kaz).

Ibrayev , Akhmetbekova, Auesbayeva, 2014 – *Ibrayev Sh .I., Akhmetbekova A.K., Auesbayeva P.T.* Türkı halyqtarynyñ hikaialary [Tales of the Turkic peoples]. Almaty: Sagautdinova IE, 2014. 415 p. (in Kaz).

Anttonen , 2024 – *Anttonen P.J.* The elusive concept of “tradition science” in the Nordic Institute of Folklore under Lauri Honko’s directorship // Journal of Ethnology and Folkloristics. 2024. Vol. 18. No. 1. P. 186–231. DOI : 10.2478/jef-2024-0012. (in Eng).

Gunnell , 2024 – *Gunnell T.* Contact with the Dead in Iceland Past and Present: The Findings of a New Survey of Folk Belief and Experiences of the Supernatural in Iceland // Religions. 2024. Vol . 15. Article 661. DOI: 10.3390/rel15060661. (in Eng).

Valk, 2021 – *Valk Ü.* What Are Belief Narratives? An Introduction // Narrative Culture. 2021. Vol . 8. No. 2. P. 175–186. (in Eng).

Nosov , 2023 – *Nosov D.* How to Defeat a Demon: The Function of the Oirat Folk Narrative about Burning the Female Devil // Journal of Ethnology and Folkloristics. 2023. Vol . 17. No. 1. P. 126–132. DOI: 10.2478/jef-2023-0009. (in Eng).

Hadi, 2025 – *Hadi Ikhlas Abdul.* Maternal Mortality and Rituals: Exploring Agency of the Dead Through a Haunted Malay Doctor // Folklore : Electronic Journal of Folklore. 2025. Vol . 96. P. 1–14. DOI: 10.7592/FEJF2025.96.hadi. (in Eng).

Özdemir, 2025 – *Özdemir S.* Traces of Ancient Turkish Belief Systems in Kazakh: The Example of 'Baksı' // Genealogy. 2025. Vol. 9. Article 110. P. 1–17. DOI: 10.3390/genealogy9040110. (in Eng).

Koblov, 1910 – *Koblov Ya.D.* Mythology of the Kazan Tatars . Kazan: Printing and Lithography of the Imperial University , 1910. 49 p. (in Rus).

Kustanayev, 1894 – *Kustanayev Kh.* Ethnographic essays of the Kyrgyz of Perovsky and Kazalinsky Uyezds // edited by N.A. Voskresensky. Tashkent: Printing and Lithography of Portsev brothers, 1894. 52 p. (in Rus).

Sharyafetdinov , 2021 – *Sharyafetdinov R.Kh.* Appeal to the mythopoetic image of Shurale in modern Tatar prose // Nauka i shkola . 2021. No. 3. P. 37–43. URL: https://cyberleninka .ru/article/n/obraschenie-k-mifopoeticheskomu -obrazu-shurale -v-sovremennoy-tatarskoy-proze (accessed : 12.03.2026). (in Rus).

Aminev, 2018 – *Aminev Z.G.* Shurale – a Character of Bashkir Demonology // Peoples and religions of Eurasia. 2018. No . 4. P. 84–95. DOI: 10.14258/nreur(2018)4-08. (in Rus).

Kondybayev, 1999 – *Kondybaev S.* Qazaq mifologiasyna kırıspe [Introduction to Kazakh mythology]. Almaty: Zerde, 1999. 304 p. (in Kaz).

Davletshina, Sadykova, 2020 – *Davletshina L., Sadykova E.* Çağdaş Tatar halk bilimindeki kötü ruhlar üzerine bir çalışma: peri başka, cin başka // Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi (TEKE). 2020. Cilt 9. Sayı 2. S. 366–374. (in Tur).

Davletshina, 2024 – *Davletshina L.Kh.* Djinns in Turkish and Tatar Culture: Invisible Neighborhood // Polylingualism and Transcultural Practices. 2024. Vol. 21. No. 3. P. 591–600. DOI : 10.22363/2618-897X-2024-21-3-591-600. (in Eng).

Gümüş, 2021 – *Gümüş Ş.* Türk kültüründe sihir, büyü ve fal: Türk destanlarından örneklerle // Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi . 2021. Sayı 50. S. 1–20. DOI: 10.17498/kdeniz.902624. (in Turk).+

[1*]Ұлықпанова Ә.Ж., [2]Әуесбаева П.Т., [3]Мурсалимова Н.М.
[1]Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан
[2,3]М.О. Әуезов атындағы әдебиет және өнер институты, Алматы, Қазақстан
*E-mail : [1]ulykpanova465@gmail.com, [2]ksaryarka@inbox.ru , [3]*m_nasihat@mail.ru

ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫ ФОЛЬКЛОРЫНДАҒЫ ДЕМОНОЛОГИЯЛЫҚ ӘҢГІМЕЛЕР: КЕҢІСТІК ПЕН КЕЙІПКЕР ЖҮЙЕСІ

Аңдатпа. Мақалада түркі халықтарының фольклорындағы демонологиялық әңгімелердің жанрлық табиғаты қарастырылады. Зерттеудің мақсаты – халық прозасында «хикая» атауымен бірге қарастырылып келген мәтіндердің ішінде құрылымы, кейіпкерлер жүйесі және баяндау тәсілі жағынан ерекшеленетін демонологиялық әңгімелердің жанрлық белгілерін анықтау. Зерттеудің өзектілігі наным-сенімге байланысты прозалық жанрлардың жігі толық айқындалмауына және олардың бір атаумен біріктіріліп қарастырылып келуіне байланысты. Зерттеу барысында түркі фольклорындағы сенімге қатысты әңгімелердің құрылымы, кеңістік моделі , кейіпкер жүйесі және баяндау тәсілі негізінде олардың жанрлық ерекшеліктері айқындалды. Жұмыстың ғылыми жаңалығы – бұрын «хикая» құрамында қарастырылып келген мәтіндердің бір бөлігін демонологиялық әңгімелер ретінде дербес жанрлық топ ретінде қарастыруға негіз бар екені көрсетіледі. Сонымен бірге бұл мәтіндердің кеңістікке, кейіпкерге және баяндау формасына байланысты тұрақты белгілері бар екені дәлелденеді. Зерттеу әдіснамасы ретінде салыстырмалы -типологиялық

талдау, құрылымдық талдау және фольклорлық мәтіндерді жүйелеу тәсілдері қолданылды. Түркі халықтарының фольклорлық материалдары мен фольклортану ғылымындағы теориялық еңбектер негізге алынды. Зерттеу нәтижесінде демонологиялық әңгімелердің белгілі бір кеңістікке байланысты айтылатыны, оқиғаның нақты адамға қатысты баяндалатыны , мифологиялық кейіпкерлердің әрекеті арқылы дамитыны және куәгерлік сипатта жеткізілетіні анықталды. Бұл ерекшеліктер демонологиялық әңгімелерді аңыз, миф , ертегі жанрларынан және «хикая » құрамында бірге қарастырылып келген мәтіндерден ажыратуға мүмкіндік береді . Зерттеу нәтижелері түркі фольклорындағы сенімге қатысты прозалық жанрларды нақтылау мен жүйелеуге, сондай -ақ фольклорлық мәтіндердің жанрлық табиғатын тереңірек түсіндіруге мүмкіндік береді.

Алғыс: BR31715839 (ФНИ 2026-2028) «Әдебиеттану мен өнертану саласындағы іргелі зерттеулер: академиялық сабақтастық пен жаңа парадигмалар» жобасы аясында орындалды.

Кілт сөздер : түркі фольклоры, демонологиялық әңгімелер , фольклорлық проза, жанрлық құрылым , кеңістік моделі, кейіпкер жүйесі , баяндау тәсілі

[1*]Улыкпанова А.Ж., [2]Ауесбаева П.Т., [3]Мурсалимова Н.М.

[1]Актюбинский региональный университет им. К. Жубанова, Актобе , Казахстан

[2,3]М.О. Әуезов атындағы әдебиет және өнер институты, Алматы, Қазақстан

*E-mail : [1]ulykpanova465@gmail.com, [2]ksaryarka@inbox.ru , [3]*m_nasihat@mail.ru

ДЕМОНОЛОГИЧЕСКИЕ РАССКАЗЫ В ФОЛЬКЛОРЕ ТЮРКСКИХ НАРОДОВ: ПРОСТРАНСТВО И СИСТЕМА ПЕРСОНАЖЕЙ

Аннотация. В статье рассматривается жанровая природа демонологических рассказов в фольклоре тюркских народов. Целью исследования является выявление жанровых характеристик демонологических рассказов, рассматриваемых наряду с текстами, известными в народной прозе как «хикая », отличающимися по своей структуре , системе персонажей и способам повествования. Актуальность исследования обусловлена тем, что границы прозаических жанров, связанных с верованиями , еще не четко определены , и они продолжают рассматриваться в совокупности под одним общим термином. В ходе исследования на основе структуры , пространственной модели, системы персонажей и способов повествования были выявлены жанровые особенности рассказов , связанных с верованиями в тюркском фольклоре. Научная новизна работы заключается обосновании того , что часть текстов, ранее рассматривавшихся частью жанра «хикая », могут быть выделены в отдельный жанр, а именно в жанр демонологических рассказов . Кроме того, доказано, что эти тексты обладают устойчивыми характеристиками, связанными с пространством , системой персонажей и формой повествования. В исследовании использовались сравнительно-типологический анализ, структурный анализ и методы систематизации фольклорных текстов. В основу работы положены фольклорные материалы тюркских народов и теоретические работы в области фольклористики . Исследование показало, что демонологические рассказы характеризуются привязкой к определенному пространству, повествованием, сосредоточенным на конкретном персонаже, развитием сюжета через действия мифологических персонажей и включением элементов свидетельского повествования. Эти особенности позволяют отличить демонологические рассказы от жанров легенды, мифа и сказки, а также от текстов, ранее объединявшихся под термином «хикая». Результаты исследования способствуют уточнению и систематизации прозаических жанров, связанных с верованиями в тюркском фольклоре , а также более глубокому пониманию жанровой природы фольклорных текстов.

Благодарность: Исследование выполнено в рамках проекта BR31715839 (ФНИ 2026–2028) «Фундаментальные исследования в области литературоведения и искусствоведения : академическая преемственность и новые парадигмы».

Ключевые слова: тюркский фольклор, демонологические рассказы, фольклорная проза, жанровая структура, пространственная модель, система персонажей, способ повествования.

Авторлар туралы мәлімет :

Ұлықпанова Ә.Ж. – PhD докторант, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе , Қазақстан.

Әуесбаева Пакизат Тенизбаевна – М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының жетекші ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Алматы, Қазақстан

Мурсалимова Насихат Мәзікенқызы – ғылыми қызметкер. М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Алматы, Қазақстан

Информация об авторах:

Улыкпанова Алия Жолдаскалиевна – докторант PhD, Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, Актобе, Казахстан

Ауесбаева Пакизат Тенизбаевна – кандидат филологических наук , доцент, ведущий научный сотрудник Института литературы и искусства имени М.О. Ауэзова, Алматы, Казахстан

Мурсалимова Насихат Мазикеновна – научный сотрудник. Институт литературы и искусства имени М.О. Ауэзова, Алматы, Казахстан

Information about the authors:

Ulykpanova Aliya Zholdaskalieva – PhD student, K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan

Auyesbayeva Pakizat Tenizbaevna – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Leading Research Fellow , M.O. Auezov Institute of Literature and Art, Almaty, Kazakhstan

Mursalimova Nassikhat Mazikenovna – researcher . M.O. Auezov Institute of Literature and Art, Almaty, Kazakhstan

Келіп түсті 28 наурыз 2026 жыл
Қабылданды 13 мамыр 2026 жыл

Редакцияның мекен-жайы: 050100,
Қазақстан Республикасы,Алматық.,Шевченко көшесі, 28
Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты «Қазақстан шығыстануы»
журналының редакциясы
Сайтқа сілтеме: https://journal.shygystanu.kz/index.php/main
Тел: 8 (727) 261 16 01. E-mail:kazvostok.jurnal@gmail.com

Журнал Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігінде 2021
жылдың 16 тамызында тіркелген,
куәлік № KZ54VPY00039118
Мақалаларды қайта бастырып жариялағанда,
міндетті түрде журналға сілтеме жасау қажет.